ІВАН КОЗУБ

ДОБА І ДОЛЯ

СПОГАДИ

ІВАН КОЗУБ

ДОБА І ДОЛЯ

СПОГАДИ

IVAN KOZUB

AN AGE AND A DESTINY

MEMOIRS

Canadian Institute of Ukrainian Studies
TAKSON Publishing House

Kyiv - Toronto - Edmonton

1996

ІВАН КОЗУБ

ДОБА І ДОЛЯ

СПОГАДИ

Канадський Інститут Українських Студій
Видавництво ТАКСОН

Київ – Торонто – Едмонтон

1996

Книга спогадів Івана Козуба подає життя українського села кінця XIX – початку XX ст. очима сільського хлопчика, революційну боротьбу в Україні 1917–20-х років очима її учасника, катування в сталінських тюрмах і таборах очима їхньої жертви. Це яскравий історичний документ, що відбиває погляд одного з мільйонів українців, чиїх імен немає в підручниках історії та енциклопедіях.

Книга розрахована на всіх, хто цікавиться історією України.

ДРУКОВАНО В УКРАЇНІ
PRINTED IN UKRAINE

ISBN 1-895571-17-0

ЗМІСТ

Спроба життя на чужині

Життя в Країні Рад з вивороту

Табори

Подорож із того світу

Спроба життя на батьківщині

Заслання

ПЕРЕДМОВА

Намагаючись осягнути логіку і напрямок розвитку людського суспільства, історики звично вирізняють епохи, фази, формації, ступені тощо. Та вдаючися до найзагальніших схем, символів, дефініцій, вони часто нехтують іще одну категорію виміру історичного часу – людське життя, і ще одну суттєву характеристику змісту історичних процесів – людську долю. Звісно, є особливі жанри історичної літератури: життєписи і мемуаристика. Проте й вони зосереджують увагу головно на видатних історичних постатях, які закарбували свої імена у людській пам'яті видатними звершеннями або видатними злочинами.

З огляду на це книга Івана Козуба "Доба і доля" – багато в чому унікальний історичний твір. Спогади людини з "низів", – проте не пасивного свідка, а активного учасника зміни історичних епох, – дають змогу скласти досить наближене до історичної правди уявлення про один із найцікавіших і майже не досліджених аспектів української історії – процес зміни людської особистості на тлі глобальних історичних подій.

Спогади охоплюють більше як півстоліття – з кінця 19 ст. до початку 1950-х років. За цей час відбулося три революції, дві світові війни, Україна здобула і втратила незалежність, пережила громадянську війну, три голодомори, з відсталої, аґрарної окраїни двох імперій перетворилася на економічно потужну індустріальну провінцію Радянського Союзу, пережила інші докорінні соціально-політичні й культурні трансформації. Як позначалися вони на тисячах і мільйонах людей, що були одночасно і дійовою силою, і об'єктом цих змін? Спогади Івана Козуба якоюсь мірою дають відповідь на це запитання.

Автор починає з картин побуту і повсякденного життя українського села кінця 19 – початку 20 століття, продовжує описом подій Першої світової війни, національної революції та громадянської війни в Україні, картинами з життя 1920-х – початку 30-х років, описами побуту в'язнів радянських таборів і закінчує історією свого заслання і звільнення. Навіть цей простий перелік дає уявлення про вагомість і цінність його свідчень. З них ми бачимо, як низка випадковостей, збігів обставин складається у закономірність життєвої долі людини, якій довелося жити і виживати в епоху колосальних історичних зрушень, революцій і катастроф. Доля Івана Козуба багато в чому показова. Людина з простої селянської родини, з непоганими здібностями і вольовим характером, він, як і тисячі його співвітчизників, свого часу зробив вибір – певною мірою під тиском обставин, – і став служити радянській владі не тому, що вірив у її справедливість, а тому, що не спромігся на інше. Десятки і сотні тисяч таких людей стали "ґвинтиками" нової системи, деякий час старанно працювали на неї, пов'язуючи з тим свої життєві сподівання, – і були відкинуті цією системою, часто всупереч будь-якій логіці.

Мабуть, одне з найцікавіших місць спогадів – хроніка національної революції і громадянської війни в Україні. У книзі ця хроніка "локалізована" простим переліком подій, що складали неймовірний калейдоскоп зміни влад, відчайдушного героїзму, несамовитої жорстокості, безглуздого братовбивства, випад-

ковостей, зіткнення політичних і особистих амбіцій – усього того, чим були ці події для мільйонів людей. Чи не найбільше приголомшують у цьому переліку епізоди численних страт людей – чи то "політичних противників", чи то злодіїв, чи то просто тих, кому не пощастило, хто потрапив у жорна революції і громадянської війни. У цій частині спогадів автор не вдається до міркувань щодо цінності людського життя, але буденність, із якою описуються вбивства й екзекуції, передає дух часу не гірше, ніж найкращі художні твори.

Окреме місце посідають розділи, присвячені рокам, що їх Іван Козуб провів у тюрмах і таборах ГУЛАГу. Й хоча сучасний читач, який уже витримав цілу зливу "табірної" літератури, навряд чи знайде щось нове для себе (хіба ще раз запевниться у безглуздості, аморальності й антигуманності тоталітарної радянської системи), зауважмо, що ця книга писалася до появи "Архіпелагу ГУЛАГ" О. Солженіцина.

Слід особливо зважити на час, коли автор записував свої спогади. Саме розпочинався ренесанс сталінізму, у таборах, про які згадував Іван Козуб, опинилися нові жертви політичних репресій, набирав обертів процес удушення будь-яких виявів інакодумства. Автор товаришував із людьми з середовища шістдесятників, отже повинен був потрапити у сферу інтересів КДБ з відповідними наслідками для себе і членів його родини. А вже розраховувати на те, щоб опублікувати свої спогади в Україні, було зовсім марним.

Очевидно, що ці обставини позначилися на характері і змісті мемуарів. Вони стали своєрідною продуховиною для людини, яка намагалася не тільки згадувати, але й оцінювати свій життєвий шлях. Спогади написані цілком відверто, іноді, може, на шкоду самому авторові (досить відзначити, скажімо, деякі русо- і юдофобські сентенції, або цілком природню для мемуарів подекуди завищену самооцінку автора); проте відвертість, ясна річ, не псує спогадів, навпаки – додає їм достовірності і більшої ваги, підвищує їхню цінність як історичного джерела, хоча очевидно, що згадані ксенофобські чи егоїстичні нюанси світогляду автора треба сприймати лише як його особисті міркування і не надавати їм характеру узагальнень.

Будучи людиною освіченою і не позбавленою аналітичних здібностей, Іван Козуб не обмежився простим викладом подій свого життя – він намагався дати оцінку історичним подіям, свідком і учасником яких був. Це не щоденник, автор описує свої почуття, спостереження з віддалі десятиліть, дивлячись на них крізь призму власного важкого життєвого досвіду. З позицій нашого сучасного знання його міркування можуть видатися банальними, навіть наївними. Проте, їх також треба сприймати контекстуально, з урахуванням тодішньої суспільної атмосфери. Чверть століття тому такого штибу думки і спостереження для більшості взагалі були несприйнятними і неможливими, а серед тих, хто поділяв їх, мало людей, які наважилися висловлювати їх навіть у колі найближчих друзів. Можливо, умови роботи над спогадами спричинили і деякі помилки у назвах, датах чи фактах (утім, досить нечисленні) – навряд чи автор мав змогу перевіряти їх у бібліотеках.

Приваблива риса спогадів – велика кількість деталей, побутових "дрібниць", із яких саме й складається життя пересічної людини. Можливо, коли українська історіографія досягне такого рівня розвитку, що зобов'язує вивчати повсякденні "подробиці", без яких неможливо хоч трохи вірогідно відтворити картину історії, вона неабияк цінуватиме такі спогади.

Втім, варто сподіватися, вони будуть цікавими і для наших сучасників, посівши належне місце серед інших творів мемуарної літератури, яка останнім часом стає дедалі різноманітнішою і сприяє збагаченню нашого знання про недалеке минуле України.

Георгій Касьянов,
доктор історичних наук.

ДО ЧИТАЧА

Доба і доля... Назва, яку дав своїм спогадам мій батько Іван Козуб, уповні відбиває їхній зміст. Справді, в них ідеться про цілу добу тривалістю майже сторіччя. Вона струснула цілим світом, збурлила держави й народи, зруйнувала патріархальний селянський побут кінця XIX сторіччя і, позначена криваво-вогненими смерчами війн і революцій та мільйонами кілометрів колючого дроту ҐУЛАҐів, завершилася крахом останньої імперії на Землі.

На цьому тлі постає доля людини, що була свідком й учасником тих карколомних подій.

Думка про написання спогадів народилась у батька десь на початку 60-х років. Спершу були звичайні розповіді в сімейному колі про окремі епізоди свого життя, згадки про дитинство, про знайомих і родичів. Від якогось часу батько став занотовувати деякі фраґменти своїх оповідей, а десь від 1967 року взявся до систематичної праці. Останні паростки хрущовської відлиги вже знищив лютий холод "розвинутого соціалізму". Я напевно знаю, що батькові навіть на думку не спадало, що ці спогади колись надрукують, та ще й на батьківщині. Він міг про це хіба що невиразно й безнадійно мріяти, але прагнув залишити своїм близьким і далеким нащадкам хай не зовсім повну, але правдиву й щиру картину того драматичного часу. Ним керувало бажання зберегти бодай дещицю незфальсифікованої історії, правдивий спомин про нашу родину, батьківщину, щоб хоч найближчі нащадки, – діти й онуки, – знали, хто вони й звідки.

Вже перші написані розділи зробили очевидною небезпеку для всієї родини, передовсім для батька. Вони аж ніяк не вписувалися в офіційно схвалені схеми загального процвітання та ентузіазму мільйонних мас. Годі казати про той справді вибуховий матеріал, який стосувався життя мільйонів людей за парадними декораціями імперії в незліченних і несходимих зонах, тюрмах і ешелонах від Лук'янівки до Колими. А з погляду невсипущого КДБ ця оповідь була подвійним злочином, бо була написаною, видрукованою, – хоч би й на друкарській машинці. Загроза репресій була цілком реальною: незважаючи на реабілітацію, "компетентні органи" не спускали з ока нашу родину, передовсім батька, який близько спілкувався з багатьма "непевними" особами. Частою гостею помешкання батьків була Тетяна Цимбал, бував у нас Борис Антоненко-Давидович та інші. Батько, своєю чергою, часто навідував Антоненка-Давидовича в його помешканні, обснованому з усіх боків кадебістськими "жучками", бував в Івана Гончара, спілкувався з Борисом Матушівським (який за нез'ясованих обставин помер просто на вулиці, повертаючися саме від Антоненка-Давидовича).

Природно, якби батькові спогади потрапили до рук доблесних дзержинців, йому (та й усій родині) було б непереливки. Тому написання й дальше зберігання рукопису мали дещо детективний характер: списані дрібним, чітким батьковим почерком загальні зошити передруковувались (переважно завдяки самовідданій праці нашої мами) в одному примірнику, після чого чернетка спалювалась, а дру-

кований текст зшивався до простих канцелярських течок. Ці теки переховувались у найрізноманітніших, часом досить несподіваних місцях, починаючи від підземних криївок на садових ділянках аж до сейфів офіційних державних установ. Завдяки такій конспірації пощастило зберегти весь рукопис – понад півтори тисячі сторінок машинодруку (принагідно згадаю, що аналогічний рукопис Б.Д.Антоненка-Давидовича потрапив до рук кадебістів і згинув безслідно в лабіринтах того костоломного відомства). На превеликий жаль, батько зовсім трохи не дожив до нових часів. Він помер на початку 1985 року. А рукопис щасливо пережив лихоліття й часи "перебудови" й дочекався свого часу. Дуже хотілося б, звичайно, щоб це видання стало своєрідним пам'ятником моєму батькові до його сторіччя, яке ми в колі своєї родини маємо відзначати цього року. Це буде пам'ятником і тим, з ким батько ділив радощі й горе, хліб і долю, кого він любив і поважав. Тож, шановні читачі, сприйміть цю книгу як правдиву розповідь про людей, чий життєвий шлях проліг через усе наше буремне й драматичне століття. І для нас, найближчих нащадків, було б найбільшою втіхою знати, що ці спогади знайшли добрий відгук у серцях людей, які завдали собі праці, прочитавши цю книжку.

Ми, вся родина Козубів, щиро вдячні Наталі Пилип'юк, Богданові Кравченку, Роксолані Мішаловій, Ніні Мельник, Олені Зелик, Олександрові Гриньку, Мирославу Юркевичу, Олександрові Павлюку та багатьом іншим за їхню неоціненну допомогу в підготуванні й виданні цих спогадів.

Ми раді й горді з того, що зберегли рукопис, прислужилися справі його видання і в такий спосіб змогли віддати шану пам'яті нашого батька.

Юрій Козуб

Київ.
1996 рік

СЕЛО КАПУСТИНЦІ ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ

Давно те все було... Давно і не так, як нині. Згадуючи життя села Капустинців десь від 1885 по 1915 рік, бачу його наче застиглим у спокої, аж ніби безжурно-безтурботним... Воно й не дивно, бо то були щасливі роки дитинства – мого й моїх братів та сестер, коли юні ранки, стиглі днини й задумливо-примружені вечори, темно-непроглядні, а то й казково-сріблясті місячні ночі, здавалося, виповнювалися по вінця душевним спокоєм, рівновагою, якимсь казковим щастям нашого дитячого буття. Коли кожен подих природи – чи то в весняну божественно-ласкаву годину, чи в пору запашного літа (часто з горобиними ночами), чи в сльотаву плакучу осінь, чи у днину, багату снігом і зимовими розвагами, – дарував радість і спокій. Щоправда, тоді теж не бракувало всіляких турбот і важкої, напруженої праці. Проте по всьому труди винагороджувалися солодким спочинком...

Тоді не знали хапливості. Все починалося з "Господи, благослови" чи з "Боже, поможи" – так казали всі довкола, так примовляв і батько, беручися до якоїсь роботи. І здавалося, що й справді Хтось благословляв, допомагав, радив, наставляв, учив бути ревним і заповзятливим у праці...

Часом думаю – чи не наснилося те все мені?.. А таки ж ні! – було! Була любов! Була щира віра в "Господи, благослови" і "Боже, поможи", що в них не божеське вкладалося, а щось прадавнє й вічне, котре, мов чарівний дар пращурів, увійшло в саме твоє єство...

Було... Було й минуло. Все зламано й потрощено, все кинуто на смітник, під ноги маршовим колонам. Нове суспільство розтоптало віру, зневажило любов, забуло про одвічні чесноти – совість і честь – і пішло собі хтозна й куди, думаючи, що вперед, але ж наосліп... У перших рядах цих лав крокував і я. Мов страшна повінь, вирувала та розбурхана суспільна стихія, поглинаючи все на своїм шляху й заливаючи каламуттю простір. Але всякій повені буває край – мов приплив океану, вдарилась та хвиля об могутні скелі, здригнулась і поволі почала спадати, полишаючи по собі руїни минулих надбань. Стихія не знає моралі, а злочин її не підлягає кодексам. Суспільство у своєму шаленому "русі вперед" розгубило стару мораль, а нової ще не було...

Не кажемо ми тепер, розпочинаючи якусь справу, "Господи, поможи" чи "Господи, благослови"– як приказував колись батько, як примовляли дід і прадід. Не роблю цього тепер і я. Замінити ж немає чим... А як би хотілося спокою й певності, неперебутньої любові до творення – як то було колись у наших предків...

Так мені здається, що життя, про яке я згадую, почалося (а може, й повторилося?) за правління батюшки-царя Олександра III, – Дроворуба, як його прозивали. Він хоч і не відрізнявся від своїх попередників у поглядах на "інородців", проте, вочевидь, більше полюбляв родинний затишок: рубав дрова, дрімав коло теплої печі й не схильний був до битв задля "добровільного" приєднання чергового народу до Російської імперії.

Щоправда, це могло бути й наслідком того, що його попередники –

російські монархи – вже прибрали до рук усе, що можна було прихопити без великого галасу й бійки з монархами-сусідами, теж ласими до чужих земель. Так чи так, але він не затівав воєн, які неминуче спричинялися до руйнацій, голоду, злиднів і примусового переселення.

Цар Микола, з усього видно, вдався не в батька. Бувши невеликого розуму, він, проте, понад усе волів військової слави, слави завойовника. Отож 1900 року послав російське військо до Китаю на придушення Боксерського повстання. На щастя, те військо було нечисленним, війна нетривалою, та й велася вона далеко від України, а надто від Капустинців. Але войовнича вдача імператора невдовзі (в 1904-1905 роках) спонукала його розпочати нову, справжню війну – російсько-японську. Проте й вона була десь дуже далеко (до того ж японці не дозволили себе "закидати шапками", швиденько впоравшися з Миколиним військом), а відтак теж майже не порушила мирного плину життя капустян. Отож, по закінченні турецьких воєн до війни 1914 року мої односельці жили собі, працюючи та дбаючи про добробут власний, а заразом і державний: справно сплачували порівняно необтяжливий земський та грошовий податки. Та, нікуди правди діти, капустяни були не дуже охочі до громадських відбутків, як-от: лагодження доріг, закріплення ґрунтів у ярах або гасіння пожеж у сусідів. Писав колись Винниченко: "Селянинові нема куди спішить". Проте хибно було би думати, що капустяни (й українці) були такими собі недбалими ледащами. У віках наш український народ уславився своєю працьовитістю, вмінням господарювати, доброзичливістю, гумором і співучістю, лагідністю й навіть надмірною довірливістю, за що часто дорого розплачувався – втратою незалежності, безліччю людських життів.

Зараз, по багатьох роках революційної сваволі, коли все змінилося до невпізнання і в природі, і в суспільстві, коли спотворилися не тільки обличчя міст і сіл, але й психіка людей, молодим поколінням важко навіть уявити ту недавню минувшину, коли їхні предки хай і тяжко працювали, але знали радість тієї праці і солодкий спочинок потому, висвячені спокійним природним життям задля добра й достатку.

Село Капустинці

Моє рідне село Капустинці (в минулому Пирятинського повіту на Полтавщині) розташоване на лівому низькому березі невеличкої річки Супою, яка витікає з боліт коло села Свідовця (на Чернігівщині) і впадає у Дніпро на 5-6 кілометрів нижче від правої його притоки – річки Росі.

Вся заплава річки Супою, завдовжки 137 верстов, являє собою широку, вкриту драглистими болотами, площину. До 1927 року річка, мов та гадюка, звивалася поміж болотистих берегів, маючи ширину від 2 до 10-15 метрів і глибину від десятків сантиметрів до 3-5 метрів.

Самі ті болота по всій довжині річки – ніби поцятковані острівцями суші, вкритими чагарями, заростями верболозу, ситняків, очеретів, лепехи, аїру тощо. А поміж острівців виблискували різних форм і розмірів люстерка води.

Краєвид доповнювали два величезні ставки (озера) – один під Яготином, другий – капустинський.

Уже давно забуто ім'я того, кому першому спало на думку побудувати яготинську й ташансько-капустинську греблі (останню збудовано 1894 року). Забуті й імена тих, чиїм потом і кров'ю вони политі, – адже насипано відповідно сто і п'ятдесят тисяч кубометрів землі, і то за тодішньої техніки! Певно, це були кріпаки Кирила Розумовського, який володів Яготином з усім його людом. Греблі з'єднали береги річки – і розлилися озера, довжиною і шириною понад три кілометри.

В околицях сіл Капустинців, Добраночівки, Плужників, Нехайок (ліворуч) і Положаїв, Ташані й Горбанів (праворуч) супійська заплава сягає подекуди трьох кілометрів. Береги тут укриті запашними луками, а далі, за горою – безкраї лани. Глянеш було з гори на Супій, на озеро, на зелені острівці, на ліс, на далеку Ташань, на князівський парк із палацами – і забуваєш про все. Весна... У буйнім квітуванні сади, а з-поміж них проглядають біленькі хатинки. Далі – сяйливе плесо ставка з безліччю рибальських човників. Повітря аж наче шурхотить від птахів: їх десятки чи й сотні тисяч – перелітних і тутешніх...

А що вже влітку! В степу спека, а згадаєш про ставок – уже сама обіцянка прохолоди приносить полегкість.

Сумно, але сьогодні всього того наче й не було... Капустяни, певне, вже й забули про урочище Поділ. Там колись дно озера на сотні метрів од берега було вкрите достоту золотим пісочком. І хіба феодосійський пляж міг змагатися з капустинським Подолом. Через недбальство і байдужість селян озеро геть замулилося. Не вміли, а головне, не хотіли шанувати надсильну працю предків. Усе покинули напризволяще: не закріпили схилів пагорбів та ярів, не дбали про дороги, з яких весняні повені змивали десятки тисяч кубометрів землі... А 1927 року меліоратори донищили рештки того водостою, полишивши хіба що згадки про красу, рибні багатства та дичину.

Щодо забудови села Капустинців, то нею, очевидно, турбувалися не люди, – все визначило озеро. З усього знати, що перші оселі дядьки чи козаки ставили понад урізом озерної води, а згодом по тих дворищах спрямовувалися вулиці, а по них – уже й інші будівлі села. Відтак головна вулиця стала подібною до підкови велетенського коня, а вже від тієї підкови селяни мережили лише українцям властиві вулички та провулки. Потроху приростаючи, до старого села долучилася й нова його частина, вигнавшись аж на гору. Саме ж озеро зникло.

Отже, село Капустинці розташоване переважно в низькій улоговині, й лише кільканадцять садиб притулилися на схилах і на самій горі. Воно наче заховане у низині. Було, йдучи з Яготина чи Демок, побачиш лишень вітряки та найвищі тополі. Треба було наблизитися майже до околиці, щоб одкрилося все село, яке лежало мов на долоні.

Окрасою українських сіл вважалися вітряки (млини). Було їх тоді сила-силенна. Лише на Полтавщині налічувалося тридцять чотири тисячі. Капустинці в цім перевершили всі навколишні села. Вони мали щось із двадцять п'ять вітряків, для тодішнього часу – найновішої конструкції: здебільшого десятириків і дванадцятириків. Вони справляли просто-таки зворушливе враження. Як святі архангели-охоронці спокою та добробуту селян, стояли вітряки на горі при в'їзді до села – то нерухомі, то розмахуючи крильми, немов мечами.

Цікаво те, що капустяни, як і загалом українці, без будь-якої теоретичної науки вміли будувати вітряки: знали, під яким кутом ставити вал та крила для оптимальнішого використання сили й напрямку вітру, як без приладів точно виставити нахил вала у п'ять градусів тощо. А один капустянин (Пашина) навіть був намислив побудувати млина з "вічним" двигуном за принципом годинника "ходики".

Всі вітряки стояли обабіч доріг, які вели до села з Іржавця, Демок, Добраночівки. Дороги ті були подібні до крутих узвозів, глибоко врізаних у ґрунт. Навесні та восени селяни мало не топилися в баюрах та ковбанях на сільських вулицях та при виїзді з села. Ламали там вози, змучували себе й худобу, рвали упряж, але нізащо не хотіли лагодити тих доріг. Так і згадується небіжчик Нечуй із його "Кайдашевою сім'єю". І досі не можу збагнути причини такої байдужості селян до своїх доріг. Лише владою жорстокого

пристава Гедройця можна було змусити селян вийти на лагодження тих доріг, бо старшина, не кажучи вже про старосту села, не годен був зарадити в цій справі.

Тож у негоду на дорогах розливалася грязюка по вуха, а в спеку стояла непроглядна курява. Селяни сяк-так дбали про під'їзд до свого двору, а далі їх нічого не обходило. Як первісний хаос, скільки сягає погляд, бачиш восени, замість дороги, якусь суцільну чорну рідину, а перші приморозки перетворювали ту вселенську твань на поставлені сторч брили піднятої цілини.

Треба було мати добрі мотузяні нерви, а ще ліпші колеса, аби їздити такими дорогами... І селяни таки їздили, хоч самого їздця трясло як у пропасниці, а в сусідів розривало голови від того гуркоту. І не сказати, з яким полегшенням зітхали селяни, коли "зяб" чи "ріллю" тих доріг накривала білою пухкою ковдрою снігу зима. А сніг – не як тепер – падав і падав цілу Пилипівку (піст), аж до куті, коли починалися так само незнані тепер морози – скрипучі та люті, до 18-20, а то й до 25 градусів.

Проте весна скидала білий ліжник, як водиться, зненацька й рішуче. Сніг танув так швидко, що земля не встигала випивати всю воду, і вона, мов несамовита, шалено мчала в низину села, затоплювала дороги, руйнуючи їх і змиваючи товщі чорнозему в озеро. Потому вода спадала, а замість вулиць і доріг лишалися рови, баюри, глибокі калюжі. І довго ще селяни, їдучи по них, мали зіскакувати з возів: балансуючи й перестрибуючи через рівчаки, вправно керували віжками, спрямовуючи коней, або вимахували в повітрі батіжком, собкаючи та цабекаючи на волів, які тягли важкого воза по тих руїнах, аж покіль не розіб'ють, не загладять колесами ще більш поглиблену дорогу. Часто там перекидалися й ламалися вози, проте виправляти дороги селяни не вважали за потрібне. Та земля-матінка вже й не чекала від них допомоги: отримані в борні зими з весною рани сама швиденько зашрамовувала, накривала зеленавим запиналом моріжку, травички – і так із року в рік...

Село поділялося на кутки: Підгору, Село, Кулівщину, Шкодівку та Хутір (Бутенківщину). Очевидно, спершопочатку вони були відокремлені, а згодом поволі зливалися. Пам'ять селян загубила, який куток був першоосновою села, і можна хіба припускати, що все почалося з кутка під назвою Село. Адже справді: ставок з'явився недавно, а до того протікала тільки річка. Люди, як знаємо, селилися чимближче до води, а цей куток якраз і прилягав до річки – це одне. Друге – колись селища тулились у місцях, прихищених з усіх боків якимись природними рубежами. А Село саме й займало острівець між Супоєм з півдня, річечкою Сагою з заходу, колись заболоченою низиною зі сходу, а з півночі, себто від гори, де Село з'єднується з іншими кутками, ще й тепер помітна улоговина, яка тягнеться від заплави річки Саги до ложа колишнього озера.

З усіх назв кутків, певно, лише Село та Підгора мають назви місцевостей, інші ж, найімовірніше, походять від прізвищ виселенців: скажімо, на Кулівщині (чи Хоменківщині) ще й сьогодні здебільшого мешкають Кулі та Хоменки. На Шкодівці жили Шкоди (щоправда, Шкода – то не прізвище, а вуличне прізвисько одного з Шелихів). Хутір, чи Бутенківщина, вже напевне бере початок від виселення сюди Бутенків. Це прізвище і сьогодні найпоширеніше на цьому кутку.

Походження назви самого села Капустинці з'ясувати поки що не вдалося. Здається маловірогідним, щоб вона започаткувалася від низького місця, придатного для вирощування капусти. Отже, краще почекати, поки буде перевірено версію про те, що околиця містечка Кальника звалася Капустинці, бо там, мовляв, жили посполиті якогось панка (шляхтича Ягоди?), вирощуючи для нього капусту. Згодом вони нібито втекли за Дніпро й осіли саме на Супої, давши й ім'я тому осідкові.

Капустинські глибокі чорноземи за доброго обробітку були дуже родючими. Земельна (відрубна) реформа Столипіна щодо розбивки на хутори в Капустинці ще не дійшла. Тому напередодні революції тут була трипільна система: землі поділялися на ліву, іржавську, руку, середину та праву, демківську, руку. Поза тими масивами були ще урочища Василя Хмеля, Скориківщина, землі Марченківська, Гришенкова, Полтавських і Руга. Перші три прилягали до лівої руки з заходу, а решта – до масиву лівої ж руки з півночі, утворюючи межу капустинських та фарбованських земельних угідь. Руга – церковна земля, щось із 25 десятин, користувався нею піп Білінський. Марченківська, Гришенкова та Полтавських – землі дрібних поміщиків Кулінських. Марченківська лежала вздовж яготинської дороги й на півдні межувала зі стійлом. Стійло – визначене місце для денного постою череди корів або отари овець – належало князю Голицину, а згодом його відкупив демківчанин Ільченко, перепродавши потім капустянам – Козубу Павлові Васильовичу, Козубу Грицькові Федоровичу, Ковалям та іншим. За стійлом, на захід, розлігся мішаний ліс – Козороги, західною межею якого був ліс села Фарбованого. Урочище правої руки, на північний схід, закінчувалося угіддям села Демки та заболоченою заплавою річечки Ташанки, яка текла звідси в Доброночівку і далі – до Супою.

На північ від середини, за громадським урочищем Іржавець, лежать степові землі капустинських багатіїв, а проти кутка Село, за річечкою Сагою на захід, розкинулися запашні луки, які теж належали багатіям та попові. Всі ці землі перетинали вже згадувані широкі дороги на Демки та Іржавець, а впоперек їх краяла навпіл дорога, яку прозивали Гетьманський шлях. Він брав початок у селі Доброночівці і тягся степом аж до Яготина. Степові землі капустян за Іржавцем перетинала так звана Злодійська стежка. Вона починалася в селі Драбові Золотоніського повіту і гналася глухим степом теж до Яготина.

З переказів предків поміщика Бухановського та згадок у літературі ці дві дороги історичні. Першою нібито в 1637-1638 роках пройшло військо гетьманів Гуні й Остряниці та батька й сина Кизимів, які рушили війною на ляське військо Яреми Вишневецького. Другою – Злодійською стежкою – тікало військо того ж таки Яреми Вишневецького з Лубен до Польщі 1648 року.

Нині ж ні Гетьманського шляху, ні Злодійської стежки вже і немає. Теперішньому поколінню немає діла до історії батьківщини.

Забудова й архітектура села Капустинців, як і на всій Полтавщині, були здебільшого стихійними. Ніхто й не думав планувати сіл, вулиць: вони складалися наче самі собою – "як хотіли" або як вийде. З давніх-давен селянам хотілося мати якнайбільше землі, якнайширші садиби. Відтак споконвіку більшість із них поступово пригороджувала собі частини вулиць, клаптики площ, уривала від берегів, спотворюючи і без того кривулясті вулиці, чудернацької форми садиби та села. Капустинці вважалися козацьким селом, і це почасти вирізняло його з-поміж сіл кріпацьких – Фарбованого, Бирлівки, Ковалівки та інших. Тут садиби й будівлі мали помітно більший розмах і були значно добротніші.

Козаки часто мали ділянки власних лісів і, зрозуміло, кращі можливості збудувати гарну хату. В Капустинцях до XX сторіччя, за винятком попівського будинку, школи й церкви, не було будівель під череп'яним чи бляшаним дахом. Навіть хати дрібних поміщиків були вкриті соломою. Правда, це пояснювалося аж ніяк не малим достатком, а традиційною доцільністю: солом'яна покрівля мала чудові властивості ізолятора чи то від спеки влітку, чи від морозу зимою. Крім того, як доведено, солом'яний дах добре впливає на самопочуття не тільки людей, але й тварин. Отож навіть такий освічений і досвідчений чоловік, як поміщик Бухановський з Ничипорівки, не раз ризикуючи бути спаленим, таки не погодився крити будівлі свого дворища чимось іншим, окрім соломи.

Сільські хати були здебільшого дерев'яні: рубані або на шулах – "взакидку". Відмінності у спорудженні цих хат полягали в тому, що рубана будівля починалася з основи й поступово виводилася вінець за вінцем – аж до даху. А "взакидку" робилася так: спочатку на землі складали з дерева "ощип" – цебто перші два чи три горішні вінця зі сволоками, ставили крокви. Потому закопували шули (стовпи з пазами чи без них, що залежало від того, як буде кластися закидка – горизонтально чи вертикально), на горішніх кінцях яких забивали чопи (гаки), а вже на них (зверху на ті шули) клали виготовлений "ощип". Кріпили всю конструкцію розкосами. Задовбували і вставляли підвалини (балки) – тобто нижній вінець, і вже тоді поміж підвалини, шули і нижнє дерево "ощипу" "забирали" (заводили) закидку, залишаючи отвори для вікон і дверей. Зсередини й ззовні стіни решетували (глицювали) й старанно тинькували (обмазували) глиною з кізяком і солом'яною потертю. По висиханні будівлю "рудили" – мазали рідкою рудою глиною за допомогою віхтя і, нарешті, білили.

Колишні кріпаки переважно, замість дерев'яної закидки, кріпили між шулами глиці (дерев'яні поперечини), до яких прив'язували перевеслами з соломи дідки (кулики) з очерету, далі тинькували й мастили. Стелю клали на великий (подовжній) і на два чи три менші (поперечні) сволоки: спершу – нещільно – дошки, а зверху настилали очерет. І дошки, й очерет ізсередини мазали густою глиною, рудили й білили, а зверху, на горищі, по очерету валькували, цебто затирали густою глиною шаром 3-5 сантиметрів.

Здається, тільки в Марченка та Миненка хати було зроблено під коробку, в решті ж хат були випущені більші стріхи, з причілка, – на аршин чи півтора. Під таким навісом часто закріплювали жердку, яка слугувала для просушування ряден, одежі, прядива тощо.

Наприкінці XIX – на початку XX сторіччя вікна в хатах здебільшого робили маленькі: на чотири шибки, зрідка – на шість, і то глухі. Лишень ув однім вікні залишали відсувні кватирки (шибки). Двері, як і самі хати, були низькими: щоб увійти, не стукнувшись лобом, треба було добре нахилитися.

Піч, як водиться, клали велику, незграбну, без будь-яких прикрас (як те робили на Поділлі чи Київщині). Долівка була земляна, валькована – викладена й спрасована з густої глини шаром у 5-7 сантиметрів – і насамкінець обов'язково старанно вимащена червоною глиною.

Як одне ціле з піччю викладали й припічок завширшки 60-70 сантиметрів, а в нього й напроти топки в кладку вмуровували дерев'яні бруски, що на них клали два прилавки (чи привалки). Прилавок припічка тримав з цього боку дошки полу, а перед піччю на тих брусках лежав другий прилавок, на який ставили горщики й казани. Другим кінцем дошки полу лежали на лаві, котра тулилася вздовж причілкової стіни. Ще одну лаву ставили попід передпічною стіною. У кутку між дверима й передпічною лавою прилаштовували судник (мисник), відкритий або з дверцятами. Над дверима і з другого боку, над вікном, закріплювалися полиці.

В іншому кутку, на стику лав, над столом висіли або стояли в божниці ікони. Іноді вздовж лави, аби її розширити, ставили довгий ослін. По надпільній стіні або причілковій до стелі на підвісках кріпили жердку. Таку ж саму жердку часто прилаштовували й на печі. На тих жердках розвішували одяг, а на пічній іще й цибулю-піддимку. Коло столу чи деінде стояли однадві табуретки. Так було і в бідних, і в багатих – з тією лише різницею, що в багатих всі згадані "меблі" були кращі, сказати б, солідніші, часом навіть пофарбовані. Лави, приміром, були зі спинками й на ніжках, а в бідних – без спинок і на вмурованих у долівку стовпчиках.

Для повної картини слід додати, що до стін часто як прикрасу прибивали шматок дешевенької шпалери абощо, а ікони і навіть стіни довкола них обві-

шували чудовими українськими рушниками й заквітчували сухими букетиками безсмертників, а надто духмяних васильків.

Піл, лави, а що вже припічок та піч разом із прилавками, – все укривали застілками – переважно власного виробництва домотканими ряднами. Частина полу завше була зайнята складеними подушками, ліжником, ряднами й ковдрою.

Незважаючи на простоту й невибагливість хатнього начиння, оселі все-таки здебільшого були затишними, охайними і навіть чепурними. Щоправда, залежало те передусім від господині...

Про сіни. Найчастіше їх будували без стелі. Підвівши голову, поміж кроквами та бантинами покрівлі таких сіней можна було побачити підвішене сало та набите сіном, прядивом, якимось господарським скарбом хатнє горище. На передньому плані всіх сіней вивищувалася достоту бандура дерев'яного бовдура. А ще він був подібний до кенгуру, який ніби спирався довгими задніми лапами на долівку, а передніми куценькими на піддашшя, і, вистромивши шию крізь солому покрівлі, виглядав із солом'яного гребеня (коника) даху. Під бовдуром уранці, поки господиня розпалювала піч, завше лежало "заткало" (каглянка) – клубок із ганчір'я до 25 сантиметрів у поперечнику, – що ним затикали дірку (каглу) з комина, аби не вивітрювалося тепло, коли піч витопиться й погасне.

У куточку між сінешніми й хатніми дверима стояв водничок – такий собі дощаний косинчик, прикріплений до стін на висоті 60-80 сантиметрів, на нім – відро з водою і найчастіше мідний лужений кухлик. Іноді, замість косинчика, висів мотузок із гачком, на який і чіпляли те відро. Решта деталей у сінях залежала від смаку та заможності господарів. У декого сіни були вже зі стелями і досить просторі, а відтак і кількість мішків зі збіжжям та якихось господарських дрібниць, які тут зберігалися, була більшою, ніж звичайно.

Влітку сіни правили за найкращий прихисток від спеки, особливо, коли вони були без стелі.

Деякі козаки мали й по дві хати – через сіни. Але таки частіше через сіни була не друга хата, а рубана з дерева комора. Через-сіни-хата відрізнялася від першої хіба що відсутністю помийниці та – в заможніших – ліпшими "меблями" й багатшими застілками. Там часом навіть стіл вистеляли празниковим килимом абощо.

Але переважно, замість через-сіни-комори, будували окрему, теж рубану, необмазану комору, з засіками (де зберігалося жито, пшениця, борошно, інші припаси) та з жердками, що про них уже згадано вище. В комори виставляли скрині, діжки, короби тощо, звільняючи таким чином сіни. Такі комори будували вже з дерев'яними підлогами на підвищеннях (торчах), зі стелями і часто навіть крили бляхою.

Ще до кінця XIX сторіччя в Капустинцях майже не знали слова сарай, а будували повітки, хижі, хліви, сажі, чулани, клуні тощо. Будівництво повітки (як, до речі, й інших будівель) починалося з насипання землі на ділянці намічених розмірів. Далі закопували дубові присохи й сохи, а вже по них забивали в землю дубові кілки й виплітали з лози стіни (тин). На сохи клали сволок, на присішки кладки (обв'язка повітки) – трями (поперечні зв'язки протилежних стін). Потому на сволок і кладки примоцовували ключини й обшивали їх латами для покрівлі під солому. Дехто робив у повітці й стелю. Стіни зазвичай обмазували з обох боків глиною, а часом і білили. Тоді повітка була не тільки дуже затишна й тепла для худоби навіть у найлютіші морози, а й вигляд мала гарний і чепурний. Згодом дерев'яні повітки, що їх будували так само, як і хати, почали звати сараями.

У повітці обладнували стійла та ясла або жолоби, щоб класти корм для волів, корів, коней. Частину повітки відгороджували для овець чи телят. Якщо тримали овечок, то ясла були непотрібні: солому й сіно їм кидали просто під ноги, а годували з коритець, ящиків чи мірок.

Хлів, по суті, був тією ж дерев'яною повіткою, лишень меншою за розмірами. А саж – це, власне, маленька комора. У хліву тримали надвірних свиней, а в сажі – на відгодівлю. Надвірним свиням корито для корму ставили на землю під стінкою. Для корму свиням у сажі роблено спеціального відсіка з коритом і лядою над ним, щоб можна було, не заходячи до сажу, годувати тих свиней.

Хіба лишень з десяток дворів не мали клунь. Вони були, вважай, обов'язковою спорудою у кожному господарстві, бо там зберігали частину необмолоченого збіжжя – здебільшого просо, гречку, ячмінь, а також сіно, полову, збоїни, обмолочене зерно, нехитрий господарський реманент, вози тощо. Їх будували так само, як і повітки, тільки значно більших розмірів і вищі (аби можна було заїхати возом зі снопами чи сіном) – на двох або й трьох-чотирьох сохах. Замість дверей ставили дерев'яні ворота. На відміну від повітки тин (стіни) клуні не обмазували, аби приміщення краще вентилювалося при зберіганні хліба, сіна тощо.

Хижі теж були як при хаті, так і окремо. І будували їх подібно до очеретяних хат (цебто, замість закидки, до шул кріпили глиці, а до них – очеретяні дідки і т.д.). Іноді стіни робили з лозових тинів, які потім обмазували. У хижах для зерна та борошна ставили коші (козуби). Як правило, хижі були без підлог, там утрамбовували долівку.

Заможніші господарі будували ще й закати (підкати) – сховища для реманенту: сівалок, жаток, плугів, борін, культиваторів, возів тощо. Найчастіше це була просто сама покрівля (навіс) або покрівля з загорожею з одного чи з трьох боків.

У багатьох дворах були ще й просто загородки – відділена тином або чим іншим частина двору для вигулу худоби. Посеред такого загородку стояли плетені або вирубані з деревини ясла чи жолоб. Якщо загородку не було, тоді худобу коло тих ясел (жолобів) прив'язували, залишаючи так і на ніч (улітку).

Плетені з лози ясла робили з чотирьох лежаків (кругляків) завдовжки близько одного метра кожний. В них висвердлювалися під певним кутом дірки, а вставлені в ті дірки кілки обплітали лозою – і ясла готові.

Щодо колодязів (криниць), то їх у селян було чимало: особистих і куткових. Деякі з них (приміром на Підгорі) мали дуже смачну воду, по неї приходили навіть із найвіддаленіших кутків. Воду набирали відром за допомогою "журавля" – 4-5-метрової жердини з гачком для відра на одному кінці й чималим каменем (щоб переважив повне відро) на другому. Якщо ж криниця була глибока (18-20 метрів) – відра тягали баранчиком (коловоротом, чи корбою) з довгим канатом.

Селяни, які жили на горі і під горою, мали добрі льохи (погреби) для схову городини, картоплі, солінь. Гірше було мешканцям низинних місць, вони, фактично, не мали де зберігати ні квасу, ні квашених огірків, ні, тим більше, картоплі, бо весною їхні погреби затоплювали ґрунтові води.

Дивовижна річ! Ідеш було селом – погляд звично ковзає довкола. І мало що зупинить його ліниве блукання. Та й чим можуть привабити кривулясті вулиці, побиті возами майдани й нерідко перехняблені повітки. Але поволі-поволі і ось ти вже на пагорбі. А звідти – Боже мій! – краса, якої, здається, зроду не бачив. Стоїш, зачарований, вбираєш очима, п'єш душею... Проте, стоячи збоку, життя не пізнаєш. Щоб збагнути красу й особливості кожної оселі – а по них і про добробут господарів легко дізнатися, – треба бачити все те зсередини, не на горі стоячи...

Все, що є збудованого в селі, – діло рук трьох-п'яти тесель. Отже, мислиться, і виглядати все мало би однаково. Проте кожна деталь відбиває своєрідний смак і вподобання господарів. Якщо у бідних, скажімо, обійстя хай і непоказне, навіть убоге, але як же ж до ладу припасована кожна дрібничка! Що вже старі тини-огорожі – а й на них любо глянути: чистенькі, де треба,

підлатані, прості ворота відчиняються легко й справно. Дахи будівель – як одна соломинка: акуратні, гладенькі. Хати й інші будівлі аж сяють, біленькі, подвір'я виметені й незахаращені. Але є й такі, що вже і тину, й воріт чортма. Все занехаяне, закіптюжене, стріхи розкуйовджені, димарі похилилися й світять ребрами лози, немазані.

Те ж саме і в середняків, і навіть у заможніших селян. В одних, як мовиться, у дворі хоч каші насип, а в інших – чорт ногу вломить: хати облуплені, господарчі будівлі достоту авгієві стайні – нечищені, занедбані, двері не припасовані як слід. Огорожа, хоч і добра, але давно вже не знає дбайливих рук, ворота скособочені, ледь відчиняються й риплять несамовито...

Є в Капустинцях і громадські будівлі. Це – волость, школа, капличка, церква, гамазей, вітряки. Всі вони виникли для потреб громади в різні часи і, не бувши спеціально проектованими для цих місць, все одно змінювали й прикрашали загальний вигляд села.

Справді, волость, яка стоїть у центрі на нібито зумисне створеному природою узвишші, своїми пропорціями вабить і тішить зір навіть малообізнаних на архітектурних тонкощах, проте небайдужих до краси селян. Більшість капустян навіть пишалися тією будівлею. До речі, вона збереглася й до сьогодні, тут тепер частина школи. Хоч як дивно, але розробив проект і побудував волость простий селянин-самоук – Семен Данилович Добровольський.

Напроти волості, на горі, вивищується ще одна окраса села – перша справжня земська школа (до того вже була школа, але поганенька, непоказна й зовсім маленька). Тут невтомна Ольга Костівна Прохорович не шкодувала сил і здоров'я, дбаючи про розвиток, освіту й культуру дітей. Школа стоїть у зеленім оздобленні дерев, що їх Ольга Костівна посадила з учнями. Ще й сьогодні хочеться зайти сюди, посидіти на ґанку й згадати тих, завдяки кому її збудовано, – Добровольського Семена Даниловича, Бузницького Грицька, Козуба Гната Васильовича, Івана та Кузьму Тимофієнків (Кулінських), Василя Рижого (Точкового), Семена Гавриленка (Шелиха) та інших.

Третя будівля – цвинтарна капличка. Не знаю напевно, хто її побудував – чи не той же Добровольський, але яку красу являла вона, пануючи над вільним роздоллям плескатого заплавного берега Супою з селами Капустинцями, Плужниками, Ташанню, Положаями і навіть Денисами та Горбанями. Була вона невеличка, у ній поміщався лише піп з паламарем при службі за упокій на проводи. Але ж який треба було мати смак і талант, щоб так просто збудована споруда викликала такі глибокі емоції: відчуття затишку, спокою, любові до всього сущого на землі. Автор цих записок дуже далекий від будь-якої релігійності, а тим більше від віри в потойбічне життя, проте, якби та капличка була збереглася до сьогодні, волів би, щоб його поховали саме коло неї. Але не судилося. Каплички, як і багато чого іншого, вже немає.

Церква!.. Не в тому річ, яку роль вона відігравала в XIX столітті в Капустинцях. Тут ідеться про ансамбль села. Так от, церква наша – дуже проста за архітектурою, проте була вона для селян взірцем будівельного мистецтва: всі її конструкції та вузли відповідали один одному, як припасовані деталі верстатів. На стінах був гарний розпис, а святі так і дивилися тобі в очі – ласкаво чи з докором...

І насамкінець – позірно найпростіша будівля – громадський гамазей. Його було видно здалеку, він симпатично й привітно визирав з гайка, гарно вписуючись у місцевий краєвид.

...Болить душа і серце крається щоразу, як згадаєш, що вже немає тієї Богом даної і створеної руками пращурів краси. Рефрен "немає" перекриває всю мелодію колишнього життя. "Гори! Життя – єдина мить. Для смерті ж – вічність ціла!" – писав колись незабутній Олесь.

Господарство капустян

Чудова земля капустинських угідь. Вона давала досить високі врожаї жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гречки, картоплі, конопель, льону, гороху, чечевиці, рижію тощо. А в городах росли соняшники, гарно родили буряки, гарбузи, капуста, огірки, цибуля, часник, помідори й інша городина. Буйно цвів мак – було з чим пекти коржі, пироги й на кутю ставало. Розкішні луки та степові пирієві сіножаті були щедрі на запашне сіно. У Супої та у ставкові при ньому (на 350 десятин площею), а також у численних затоках водилося безліч різноманітної риби: карасів, линів, окунів, щук, пліток, а ще – раків.

Сади щоосені обдаровували селян яблуками, грушами, сливами, вишнями, морелями, горіхами, порічками. До того ж вони додавали неабиякої мальовничості селу, створюючи картину дивовижної краси. Тягнучися попід горою широкою смугою, немов казковою короною оздоблювали вони вулицю з одного боку. З другого мінилися оксамитною розкішшю могутні верби, верболози й очерети...

На межі між широкою заплавою Супою та безкраїми просторами (аж до обрію на північ) ланів заліг, як марево, темно-зеленою плямою ліс. З нього брали деревину для будівництва (дуб, березу, клен тощо), тут відпочивали, випасали худобу та й підгодовувалися, збираючи ягоди, гриби, ліщину.

Гріх було не скористатися такими природними багатствами. Маючи багатющі пасовиська (толоку, луки, ліс, спеціальні вигони), селяни успішно розводили й вирощували худобу: корів, волів, коней, овець, свиней. Тримали й птицю: курей, гусей, качок, індиків (по-місцевому гиндиків), навіть цесарок і таке диво, як павичів. Ясна річ, екзотичні птахи були привілеєм господарів із певним достатком. Зате курей було сила-силенна, а гуси як сніг укривали вигони Солонці, Озеро, Сагу та ін. Табунці свійських качок своєю кількістю змагалися з дикими, що хмарами зліталися на ставок.

На початку XX сторіччя за робочу худобу капустяни мали пару-дві, а то й три пари волів. Але внаслідок роздрібнення, поділу господарств та раннє розорювання толоки на чорний (чи зелений) пар, коли зменшилися наділи землі на двір, – волів поступово почали витісняти коні. Та були на те й інші причини. Головна ж – різниця у годуванні: віл хоч і був нерозбірливою у кормах твариною (їх годували соломою, січкою з соломи, перемішаною з дертю чи макухою, та сіном), але щоб він мав силу, потрібне було сіно обов'язково степове, з пирію. До того ж корму вони потребували значно більше, ніж коні, які влітку напасалися ще й на "нічлігах". Ясна річ, коням був потрібен і овес, та його давали здебільшого породистим тваринам, яких у селі були одиниці. Звичайних же робочих коней, що їх використовувала у господарстві переважна більшість капустян, вівсом годували хіба що під час оранки, посівних робіт чи запрягаючи в молотарку. Окрім того, кінь був значно рухливішим і за звичаєм його запрягали у воза одного, тоді як волів – парою. Все це й спричинилося до того, що коні поступово витіснили волів з середняцьких господарств, не кажучи вже про бідняків. Правда, тому передувало ще й розорювання на Полтавщині цілинних земель, тож подальша оранка вже розпушеної землі була під силу й коням. На цю зміну швидко зреагували іноземні підприємства на Україні – "Сакка" та "Ельворті", які почали випускати шести- та восьмидюймові легенькі плуги, замість десяти- та дванадцятидюймових, орати якими можливо було тільки двома парами волів чи парою волів із парою коней.

З року в рік поголів'я волів зменшувалося, а поголів'я коней зростало. Єдиною вадою цього переходу було те, що коні, відслуживши, залишали по собі тільки саму шкіру, тоді як спрацьованих волів продавали й мали певний зиск. Щоосені з Капустинців гнали їх пар із п'ятнадцять-двадцять до Яготина

на цукроварню, відгодовували там жомом і відправляли до великих міст на м'ясо, а в господарстві їх заміняв молодий бичок. Продавали волів, як на ті часи, за добрі гроші: середніх за 80-120, а гарних – так і за 150-160 карбованців. Старих корів теж відгодовували й продавали на м'ясо, а ціна на них тоді була 40-60 карбованців.

Щодо свиней, то їх не було хіба тільки в нероб. А так селяни мали по одному-двоє поросят. За потреби підсвинків "закидали" до сажу на відгодівлю. Відгодовували тоді свиней хлібом. Для того мололи ячмінь на дерть і пекли з неї хліб, кришили його у помийницю й заливали чи то сироваткою, чи просто помиями від мисок та горшків. Сказати б, на закуску давали ще й підсолоджений ячмінь. Таким кормом годували найчастіше три місяці. Проте, як хотіли мати доброго кабана, то годували місяців п'ять-шість, щоби набрав ваги пудів дванадцять-п'ятнадцять. З такої свині мали вдосталь м'яса, а що вже сала – пудів шість-сім, завтовшки з долоню. Більшість селян колола свиней для себе і найчастіше – перед Різдвом. Заможніші кололи й кілька разів на рік. Та відгодовували свиней і на продаж, а коштували вони, залежно від ваги, сто й більше карбованців.

Для розведення свиней справні господарі тримали свиноматку (льоху), яка давала опорос від одного до п'ятнадцяти-сімнадцяти поросят. Вони швидко підростали й десь за місяць їх відлучали від матки й продавали односельцям.

Ще більше в селі розводили овець. Звичайно у кожному дворі було п'ятірко чи й десяток голів. Овечок від ранньої весни й аж до Михайла (до снігу) випасали в трьох громадських отарах наймані ватаги.

Якщо волів і коней мали за робочу худобу, корови були годувальницями: від них мали молоко, сир, масло. Частину телят і поросят вирощували на м'ясо. Вівці ж, фактично, одягали селян. Їх і розводили переважно для власного вжитку. В ті часи, вважай, натурального господарства, всю верхню одежу, буденну і празникову (свитки, кобеняки, кожухи, шапки тощо), а також ліжники, застілки, пояси, шарфи, валянки і навіть килими виготовляли з овечої вовни. На все те селяни були дуже вдатні, з-під їхніх рук виходили високоякісні, а часом і висохудожні вироби. Частина приплоду овець ішла й на продаж – як односельцям, так і городянам. Коштували вони від одного до п'яти карбованців.

Важче було викохувати з лошат коней, і капустяни їх практично не розводили. В основному коней купували на ярмарках, і йшли вони тоді за ціну десь 40-60 карбованців, а сильний, гарний кінь коштував і 80-100.

Дуже виручало й підгодовувало капустян птахівництво, що цілком було на плечах жіноцтва та дітлахів, які випасали гусей. На продаж ішли і курячі яйця, і сама птиця: влітку кури, а восени качки та гуси. Продавали здебільшого "курятникам" (які роз'їжджали по селах возами з кучками й зазивно виспівували: "Баби! Кури, яйця!", іноді додаючи – "винось!") чи перекупникам гусей, які закуповували птахів сотнями, "підковували" їх і гоном провадили десь, як казали, "за кордон". Зрідка їздили спродуватися на ярмарок чи в Ташань на базар. Тодішні ціни були такі: яйця (десяток) – 10-15 копійок, кури (штука) – 15-30 копійок, качки – 30-50 копійок, гуси – від 40 копійок до 1 карбованця. Тримаючи птицю, можна було не турбуватися про наїдок, та й пір'я для перин-подушок було не зайве. На виручку з продажу жінки купували горшки, миски, ложки, макітри й інше череп'я у гончарів, які розвозили той посуд по селах, закликаючи покупців короткою скоромовкою: "По горшки, горшки, горшки!" Щоправда, купували не тільки за гроші, а й на "відсип" – цебто за більшу чи меншу мірку збіжжя.

Почасти ті гроші йшли на купівлю бакалії в "обчеській" кооперативній лавці. До речі, в Капустинцях ще наприкінці XIX сторіччя було засноване

Кооперативне споживче товариство, котре, відкривши бакалійно-гастрономо-господарчу крамницю, здобуло добру славу, вело успішну торгівлю і не давало розвернутися приватним крамарям-здирникам з місцевих селян чи зайшлих жидів.

Справжнім скарбом для капустян була річка Супій, а надто – ставок, утворений 1894 року. Там дуже швидко розвелося сила-силенна риби, і для половини селян вона була найдоступнішим харчем, та ще й мати його можна було досхочу. Деякі родини з того й жили, виловлюючи рибу та раків на продаж. Купці Чаленко й Чунарьов вивозили десятки кошиків раків, карасів, линів до Києва раз чи й двічі на тиждень. Заробляли люди добрі гроші. Крім того, громада здавала озеро в оренду переяславським жидам, які цілорічно ловили там рибу неводом, витягаючи її щоразу по 10-15 пудів. Що платили ті жиди за оренду громаді – вже забулося, але, певно, це було вигідно.

З озера також вивозили сотні тонн розкішної ряски, котру використовували як надзвичайно поживний корм для свиней, качок і гусей. А саме озеро було незмінним місцем випасу тих же качок і гусей, місцем полювання на дичину, місцем відпочинку й купання для селян. А мочіння конопель, льону, чи прання білизни, або вибілювання полотен! Та що й казати – всіх тодішніх вигод від річки й озера навіть не злічити.

Як уже згадувалося, у селі було понад два десятки вітряків та деяке інше технічне устаткування: одна олійниця, чотири кінні молотарки, десятки віялок, сотні плугів, кілька сівалок і навіть жниварок.

Млини перемелювали майже все зерно капустян на борошно та дерть і давали власникам досить помітні прибутки, адже за мливо брали “мірчук” (певний відсоток борошна від змеленого збіжжя).

Молотарки по жнивах зрання й допізна ревли, обмолочуючи цілі стоги й скирти хліба, звільняючи селян від виснажливої ручної праці. Щоправда, як водиться, внаслідок запровадження техніки втратили заробіток з діда-прадіда молотники ціпами.

Олійниця, хоч і була примітивною за своєю конструкцією, проте справно служила, виповнюючи барила олією з соняшнику, рижію, конопляного й лляного насіння. Так тривало десь до 1904-1906 року, коли відкрили промислові механізовані олійниці та драчки для круп у Ташані й Демках. Вони якісніше віддушували олію і швидше, ніж товкти у ступах, переробляли велику кількість збіжжя на пшоно, гречку чи ячну крупу. Але їхня якість була значно нижчою, й селяни довго звикали до грубіших каш, часом таки притовкуючи ті крупи в ступах, аби стали м’якшими.

Капустяни, в основній своїй масі, завше вирізнялися працьовитістю, добре дбали про власний добробут. З того й жили. Проте серед селян, як водиться, були багатії, були середнього достатку господарі, була просто біднота й геть злидарі. Заможних пам’ятаю небагато – щось так із двадцять-двадцять п’ять дворів, тобто близько десяти відсотків. Середніх – до ста господарств – близько сорока відсотків, стільки ж приблизно було бідняків і п’ятнадцять-сімнадцять родин – злидарі. Серед багатіїв більшість – це дідичі з колишніх знатних козаків та козацької старшини. Значно менше їх розбагатіло з власної праці. Середня верства – теж переважно з колишніх козаків, а частина – навіть із колишніх кріпаків, які, бувши розкріпаченими, одержали наділи у 4,5-6 десятин землі. Щодо злидарів, то причини їхнього зубожіння були різні: хтось колись утратив землю, в котрійсь багатодітній родині не стало годувальника, а хтось збавив усе, що мав, через лінощі та пияцтво. А були й просто нещасні, від народження обділені розумом чи покривджені фізично. Такі траплялися майже в кожнім селі. Їх жаліли, часом і подавали Христа ради. Ледацюг і п’яниць зневажали, з них глузували, а їхні доньки часто засиджувалися в дівках, сини довго ходили в парубках – бо які ж батьки захочуть

мати за невістку чи зятя нероб і ледащ, які не годні були не те що надбати, а й зберегти те, що мали...

Найбільшим багатством для селян була земля. А багатіли, головне, або з умілого господарювання, або прикуповуючи десятинку по десятинці, або й одразу купуючи чи дістаючи у спадок (чи одружившись із багатою вдовою) великий шмат угідь (за десятину землі, залежно від її якості, правили тоді від 200 до 300 карбованців). Так сталося, приміром, коли Василеві Хмелю (Хмельницькому) неждано-негадано привалило: управитель Олександрівського маєтку князя Горчакова в Пологах, залицяльник його матері, купив для нього спочатку вітряк, який ще й сьогодні меле борошно для колгоспу, а згодом 72 десятини землі.

Великих багатіїв у Капустинцях не було, як, скажімо, у селі Нехайках, де Заїка мав 300 десятин, Юхим Бугай – 120 чи Холоди – 150 десятин; або в Демках – Пухи, Ільченки, Гаращенки мали по сто чи близько того десятин землі, а відповідно і майна. Найбагатший капустянин Василь Хміль мав, як уже згадувалося, 72 десятини, приблизно стільки ж – Яким Кулінський. А в решти було по 40, 30, 20 десятин.

Середняком вважався той, у кого було від 4,5 до 6-8 десятин. Бідняки ж мали геть дещицю – від 0,5 до 2 десятин, на котрих, як то кажуть, не розгуляєшся.

У ті часи селяни переважно жили з того, що давала земля і рідко хто за рахунок тваринництва, птахівництва чи якогось ремесла. Хоч землі капустинської громади й були надзвичайно багаті на чорнозем (чи не найбагатші на Полтавщині), врожаї за тодішнього господарювання й можливостей збирали невисокі: жита – 80-100 пудів (близько 13-16 центнерів) з десятини (десятина 2400 квадратних сажнів чи 10925 квадратних метрів), пшениці озимої, яка тоді почала входити в моду, родило 200-250 пудів (32-40 центнерів), ярої пшениці 60-75 пудів (10-13 центнерів), до того ж її часто вражала сажка, ячменю – 65-80 пудів (11-14 центнерів), проса – 50-100 пудів (8-16 центнерів), гречки – 40-70 пудів (7-12 центнерів). А в копах це виражалося так: жита – близько 15-18 кіп, пшениці озимої – 16-22 копи, ярої – 10-15 кіп, ячменю – 10-14 кіп, проса – 12-18 кіп, гречки – близько 9-12 кіп. До речі, копа – давній український термін, колись дуже широковживаний – копа грошей, копа яєць, копа збіжжя, – він визначав лік, рахунок числом шістдесят (отож півкопи – тридцять). Де корінь того слова – невідомо. Згодом лік пішов на одиниці чи десятки. А довжина вимірювалася на лікоть руки і звалася та міра – лікоть.

Чому саме копа? Можливо, від зручності складання снопів так, щоб колоски збіжжя найкраще ховалися від дощів, уникали вимолочування зерна на ниві й водночас, обвіюючись повітрям, сохли, дозрівали.

Скошене чи зжате збіжжя в'язали в снопи й тут таки, на ниві, викладали п'ятками (по п'ять снопів), а закінчивши денну роботу (чи наступного дня – але не пізніше), снопи перекладали не в цілі копи, а в полукіпки (по 30 снопів). При цьому, очевидно, теж малася на увазі зручність викладання й особливо мета цього процесу-ритуалу – просушування врожаю.

Близько третини кожного наділу землі звичайно засівали основною культурою-годувальницею – житом чи озимою пшеницею. Решта культур, хоч і була необхідною, відігравала другорядну роль. Родині, скажімо, у сім душ, яка мала клаптик землі до однієї десятини, було зайве й думати прогодуватися власним хлібом, якого кожний з'їдав щонайменше по пудові на місяць, а на рік запаси мали б становити 60-80 пудів жита або пшениці, близько 3-4 пудів проса, 5 пудів ячменю й хоч би 10 мішків картоплі. Все це аж ніяк не могло вродити на одній десятині. Щоб обходитися своїм хлібом, треба було мати не менше як 2-3 десятини землі.

Переважна більшість таких господарств виходила зі скрути, винаймаючи

землі в капустинських поміщиків. Зі збільшенням наділів зростав і добробут родини, з'являвся надлишок урожаю, який можна було й продати. Власник, скажімо, двадцяти десятин уже мав під посівом озимини понад шість десятин і збирав приблизно шістсот пудів пшениці чи триста пудів жита. Стільки ж засівав яриною: вівсом – близько трьох десятин, ячменем – одну десятину; просом, пшеницею, гречкою – решту і збирав, відповідно, вівса 200 пудів, ячменю 60-70 пудів, проса 75 пудів, ярої пшениці 30-40 пудів.

Більшу частину врожаю вирощували для себе, решту – за щедрого літа – продавали. Ціни на хліб тоді були такі: жито – 70-80 копійок за пуд, пшениця озима – від 90 копійок до карбованця, яра – 80-90 копійок, овес, просо, гречка – 60-70 копійок за пуд.

На продаж здебільшого йшли озима пшениця, овес та ячмінь. Яру пшеницю сіяли, приміром, щоб мати борошно на паски, булки, короваї для весіль, а гречку – на крупу та борошно для млинців, балабушок, лемішок, вареників. З соняшника, лляного насіння та рижію били олію. А маючи добрі запаси гороху, квасолі, картоплі, можна було спокійно зимувати: сім'я не бідуватиме.

Продавши надлишки збіжжя та м'яса, родина мала гроші на закупівлю інших харчів (солі, цукру, соленої риби тощо) та всього необхідного для господарства: гасу, крейди, дьогтю, мила, краму, упряжі й реманенту.

Основну масу сільгосппродукції капустяни перепродували жидам – Гершкові й Міхелю з Ташані. Вони, наймаючи хурщиків (інакше – возіїв або підводчиків) з бідніших селян, які на тому підробляли, об'їздили найближчі села й закуповували цілі партії хліба. Далі везли той хліб чи який інший вантаж на станцію в Яготині до своїх комор, розташованих поблизу залізниці. Сюди підганяли замовлені вагони і тут уже завантажували товаром.

За раз однією підводою можна було перевезти до тридцяти пудів вантажу. Закуповували ж сотні, а то й тисячі пудів хліба. Якщо селяни мали власну підводу, вони самі везли хліб до комор на залізницю, правлячи там з перекупників вищу ціну. Торгувалися до останнього. Жид давав, скажімо, по 62 копійки за пуд, а дядько просив по 65, на що чув у відповідь:

– Не дам, вези далі!

Дядько чухав потилицю й брався за віжки, маючи намір правувати до іншої комори. Тоді жид, уже лагідніше й поступливіше:

– Дивись який спритний! Ану чекай, дай-но подивлюся товар!

Змушував дядька розв'язувати лантуха, запускав руку глибоко в зерно, набирав жменю й довго роздивлявся на якість, пересипаючи з долоні на долоню. Відтак або стояв на своєму, або ж накидав з півкопійки на пуд. Якщо ж зерно було добре й чисто одвіяне, згоджувався на 63 копійки. Потому мішки перекладали на терези й важили. Жид, ясна річ, давав великого "похода", цебто перевагу шальки з зерном, а селянин несміливо вимагав класти ще й роздрібну гирку. Так вони довгенько сперечалися за ті "хунти", виторговуючи один в одного півтори-три копійки.

Не менший клопіт мав продавець і при розрахункові. Гершко, як справжній гендляр-віртуоз, хутко підраховував усе й не пропускав нагоди урвати собі хоч дещицю. А дядько, хоч і морщив лоба, проте рідко коли міг порахувати, скільки йому належить. Тільки вдома, всією родиною, старанно лічили-перелічували. А наслідком тих надмірних розумових зусиль найчастіше був висновок – таки обдурив клятий жид, недодав копійки чи й цілого п'ятака. Прикра згадка про цю кривду ще довго ятрила серце бідоласі й не давала спокійно заснути. А ще перед очима поставала картина: зважене зерно пересипали до засіків, а робітники у брудних чоботях топталися по золотому збіжжю – яке діло жидові-нехристю до того, що для селянина цей виплеканий хліб – святий.

Повсякдене життя

Про соціальне розшарування капустян уже йшлося. Тут би хотілося лише зауважити, що, порівняно з матеріальною, психологічна різниця була якось ніби притлумленою, адже за століття, навіть тисячоліття приватновласницького ладу, освяченого духівництвом і десятою заповіддю – не пожадай жони друга твого, не пожадай дому ближнього твого, ні поля його, ні слуги його, ні осла його, ні всякого скоту його, ні всього, що є у ближнього твого, – такий стан речей вважався Богом даним, одвічним і довічним... Все це гасило почуття якихось заздрощів на чуже багатство, і селяни в більшості якщо й мріяли розбагатіти, то єдино завдяки невсипущій праці та уповаючи на талан. Одне слово, покладаючись на "хуртуну" (фортуну), потроху вирачковували, видобувалися зі злиднів, поближче до середняків. Звичайно, серед місцевих поміщиків були й такі, що демонстративно відмежовувалися від громади, навіть мешкали десь поза Капустинцями. Але в основному людність села жила у злагодженій спільноті, однаково переймаючись смутками й радощами цілих кутків та окремих родин. Така ідилічна атмосфера почала потроху руйнуватися лише в перші роки XX сторіччя, коли в громаді з'явилася невеличка група свідоміших селян з різних прошарків (Семен і Борис Добровольські, Миненко, Сидьорка, Гнат Козуб, Василь Точковий, Василь Андрусенко, Іван та Кузьма Кулінські, Хома Луць, Федір Павловський, Макар Кулінський, Трохим Павленко та інші). Вони хоч і по-різному, але неґативно ставилися до куркулів-глитаїв, засуджуючи їхню жадобу до наживи та негідні засоби збагачення. А головне – вони викривали царський поліційний режим, національне й соціальне безправ'я, стояли за проґрес і освіту, про що й заявляли у своїх виступах на загальних зборах, а ще – розповсюджували й читали заборонену літературу: твори Шевченка "Кавказ", "Сон", "І мертвим, і живим...", "Катерину" тощо; Котляревського "Наталку Полтавку", твори Грінченка та інших.

Нечуваною подією того часу для капустян був поліційний наскок і трус у Добровольських, Павленка й Павловського, спричинений згаданими виступами та читанням нелеґальної літератури. Це не просто наполохало селян, а таки добряче нагнало страху й надовго стало темою притишених розмов та перешіптувань. Але це був лише початок, вірніше, перші спроби боротьби за краще майбутнє. Поки що капустинська громада, заклопотана добуванням хліба насущного, була байдужою до тих зрушень і дбала, радше, про сякий-такий спокій, звикнувши до всього, вже не відчуваючи й не розуміючи свого безправ'я та злиденності, тішачись, проте, видимістю тихого й мирного життя в селі. А виглядала та ідилія приблизно так.

В щоденному побуті тоді були дуже "модними" дрібні сварки за межі між городами, за обніжки на полях та з безлічі інших причин. Нікого не дивувало, коли з якогось кутка лунало: "Трясця твоїй матері! Сучий ти сину, прихопив мого кревного, ворався в мою землю, що й не видно обніжка!" (Обніжком зветься смужка цілини сантиметрів 10-15 завширшки поміж нивами окремих власників). А далі насилали одне на одного всіляких чортів та погибелі. Доходило й до бійок і закликання старости з понятими для встановлення правдивої межі (грані).

Сварилися між собою жінки-сусідки за курей чи поросят, які чинили шкоду на грядках. При тім такі сварки були справжніми герцями жіночої язикатості. Саме тоді вони випоминали одна одній найнеймовірніші плітки та поголоси. Починалося з "побажання", щоб ті кури й поросята були вдавилися та повиздихали. У відповідь летіло: "Хай ти сама удавишся, трясця тобі в печінку!" І пішло...

– Ах ти ж відьма чорнорота!

– На..ри собі у великодній очіпок, пранцювата! – перекрикувала друга. (Пранцями на Україні звалася венерична хвороба, що її нібито завезено з Франції, – по-простонародному – Пранції.)

– Ти сама пранцювата і весь рід твій пранцюватий! – аж заходилася від образи перша.

– Щоб ти так неділеньки святої діждала, як то правда!

Іноді доходило й до зривання очіпків з голів, а часом і до того, що котрась закидала манатки (спідницю й сорочку) й показувала суперниці голу сідницю (сільські жінки тоді не носили штанців), примовляючи при тому: "Ось тобі! На!"

Що ж до тодішніх лайок, то їх було пребагато й на всі випадки життя. Найпоширенішою була "стерво". Цю лайку вживали і діти, й дорослі, старі жінки, й чоловіки, і мала вона безліч відтінків – від схвально-лагідного, якот: "От стерво, який же віл добрячий!", або "Ну й стерво, не хлопець, такий завзятий!", чи "Ох, стерво, яка ж файна дівка!", або "Таке ж уже, стерво, вдатне та дотепне!", – до образливо-дошкульного: "Ох і стерво ж ти, кляте та неслухняне!", "Так-то ти коришся, стерво погане!", "Не кидає, стерво, пиячити!", "А що вже, стерво, хитре та лукаве!" тощо.

Було чимало й інших лайок, що ними розцвічували свої сварки мої земляки. "Чорт, чортяка, сучий син, ти собака і твій рід собачий, паскуда, недоносок, скажений" – це можна було чути мало не щодня. Рідше – "сатана не нашого бога, коростявий, пранцюватий, опудало, щоб ти пішов і не вернувся, жлуктій препоганий, щоб на тебе всі хвороби, щоб ти заснув і не прокинувся, як Химка без солі, гнида паскудна, волоцюга, дармоїд, луципер, чорт болотяний, придурок, пришелепкуватий, як мішком прибитий", ще хтозна-скільки подібного.

Проте ті сварки рідко спричинялися до запеклого ворогування, а ще рідше виносилися на суд, коли котрусь "порушницю" ("порушника") засуджували на день чи й цілий тиждень "холодної", що вважалося тоді великою ганьбою і безчестям. Найчастіше всі сварки швидко забувалися: спалахували легко, мов сірники, і хутко, без наслідків, гасли. А спробує хто затятися, тоді начувайся – засміють, прізвисько образливе приліплять, адже селяни не пропускали нагоди покпити з довгоязиких, як, до речі, й навпаки, поспівчувати, пожаліти сусіда, знаходячи для того лагідний тон і пестливі слова: "серденько, сусідоньки, братіки, сестрички мої любесенькі, зерняточка дрібненькі (до дітей), янголята, людочки добресенькі, голубе сивесенький". Тоді було звичним знати одне про одного мало не все. Радість у когось – "слава Богу", лихо яке – "не дай Боже", "поможи йому, Боже, спаси і сохрани". Втім, вітатися було заведено в селі і з незнайомими: відкритим поглядом, привітним "здрастуйте" чи "добрий день" обдаровували кожного зустрічного...

Тоді люди хотіли і вміли спілкуватися, охоче й легко вступали в розмови. А що вже в неділі чи інші святкові дні, яких тоді було досить багато, то й говорити не доводиться.

З давніх-давен існував ніким не писаний звичай по обіді виходити на вулицю й купчитись, як тоді казали. Діти грались у піску, підлітки бавилися десь по берегових нетрях, на ставку, а то й підглядали, як гуляють парубки з дівчатами, щоб потім підсміюватися з них, розігруючи цілі сценки їхніх залицянь. Літній і статечний люд збирався коло дворів, на майданах, у затишних куточках на вигонах. Жінки звичайно обирали галявинки, вкриті зеленим моріжком (споришем). Підібгавши ноги, сідали просто на землю, хіба підмостивши свої як море широкі й рясні спідниці.

Чоловіки мостилися поруч жінок чи неподалік на колодах будівельного лісу, який роками лежав попід тинами в того чи того господаря. Іноді, бувало, чоловіки й жінки сідали разом. Склад усіх цих гуртів був досить плинний, бо

виходили на гулянки ті, хто мав вільний від домашніх справ час і настрій або й природний потяг до таких здибанок, бажання побути серед людей. Громада вже знала, що, скажімо, Волошинчиха (Бандєриха) та ще дехто не виходили на вулицю через відлюдькуватість. Багатії Василь Хміль, Григорій Бузницький, Йосип Кулінський, певно, з гонору цуралися простої громади. Косий Дмитро (Довгий) стидався своєї вади, а дідам Прокопу Малородові та Прокопові Вересоцькому не було чого робити на посиденьках через їхню глухоту.

Зібравшися гуртом, селяни розважалися, спочиваючи душею й тілом, тут лунали живе слово, пісня й завше було весело. Жінки, а часто й чоловіки, йдучи з дому, наповнювали кишені соняшниковим чи гарбузовим насінням, яке й лузали безперестанку за розмовами.

В такому невимушеному спілкуванні найбільше розкривалася людська вдача, характер, виявлялися обізнаність, дотепність, уміння дошкульно покритикувати чи, навпаки, пожартувати й посміятися з когось, а часом і з самого себе. Тут обмінювалися думками, як кажуть, про все на світі, ділилися житейським досвідом, спостереженнями, "перемивали кістки" місцевим неробам, шпетили переяславських і пирятинських жидів. Тут вихваляли найсильніших і найуправніших сільських косарів Дениса Хоменка й Федора Козуба, які за день викошували десятину густющої, мов очерет, озимої пшениці, ставлячи по 20-22 копи. Висміювали горе-господарів Петрушку та Івана Зотиків (Осавуленків), брали на кпини Степана Кулінського (Скрифана), який під час оранки запрягав у ярмо корову й кобилу, а молоко пив тільки з-під кози та взував (достоту мов у казці) одну ногу в черевика, а другу в драного чобота. Або чого тільки не вигадували про поміщика Кулінського, розігрували мало не цілі вистави про його полювання на дичину, якої він так ніколи й не поцілив із "ружжа". Перепадало і його дружині, яка "бавилася" з попом Білінським. Згадували, як Василя Петровича Чаленка спіймали на гарячому, коли той крав гарбузи у сусіда на грядці, а він, удаючи дурника, волав до Бога, лементував розпачливо, аж заходився: "Боже ж мій! Людоньки добрі! Що це зі мною діється! Як це я втрапив на чужі грядки?!" Або бралися за животи, згадуючи про неписьменного Маркіяна Бублика, котрий мав звичку заходити до волості, як мовиться, "з понтом". Зайшовши, брав там газету і вдавав, ніби читає. Та Добровольський Семен – от же єхида! – "підкузьмив" його, завваживши: "Що ж ти, Маркіяне, газету держиш догори ногами?" Чи то й справді так він її тримав, чи ні, але відтоді таки довгенько обминав і волость, і людей, що були свідками його конфузу. Селяни, як водиться, швидко довідалися про цей трапунок і за найменшої нагоди "розпитували": "А розкажино, Маркіяне, як же воно було?" Він, правда, не губився. Маючи хист до побрехеньок, і сам розповідав усілякі, ясна річ, "невигадані" пригоди про себе, свою родину чи когось іншого, і то з найсерйознішим виглядом. Слухачі незмінно вибухали реготом, сміявся і сам Маркіян. Був він ледачкуватий, бозна з чого жив, проте, як кажуть, "фасон тримав": був скорий на вигадки та щедрий на сміх. І через багато років, уже по революції, він так само серйозно й щоразу з новими подробицями "згадував", як його синові, робітникові на будівництві, Сталін подарував (чомусь у Петербурзі) свою люльку, мовляв, "Не забувай мене, хлопче!", і як потім увесь Петербург дивився на ту люльку, коли син палив.

До тих Маркіянових побрехеньок селяни згодом, ніби змагаючись у дотепності, вигадували безліч варіацій і чого тільки не приплітали, аби смішніше було... Переповідаючи, реготалися досхочу, а надто, коли "згадували" старий Пилип Коваль (Кайданник) або його сини Іван та Грицько – сказати б, потомствені мастаки розповідати подібні історії.

Героєм місцевих бувальщин був Василь Петрович Чаленко, який, не знаючи навіть абетки, пам'ятаючи сторінку на вигляд, "читав" у церкві Апостола.

А коли якийсь жартівник переклав заставку в книзі – вся служба Божа пішла шкереберть. Ото був переполох! Миршавий дячок Андрій так розгубився, що своїм козлячим голоском у розпачі безнастанно белькотів: "Госмилуй, госмилуй, госмилуй!.." А піп Білінський, зачувши недобре, тільки й спромігся що підкашлювати з вівтаря: "Гик! Гик! Гик!"

Тимофій Бублик (Ґоґло, з походження росіянин) – усіма знаний злодій – не міг поткнутися на ті гулянки, особливо якщо там був уже згадуваний Пилип Коваль. Він не давав йому проходу зі своїм "проханням" розтлумачити до пуття, як кожушок діда Федона та опинився на ньому: "Невже ото ти залазив через горище до дідової хижки? Хіба ж ти не здогадувався, що кожушок буде тобі затісний?.." Ґоґло червонів і ладнався тікати, а Пилип, як Сірко за писанням листа турецькому султанові, єхидно усміхався: "То ти вже й нагулявся? Чи, може, сердишся на мене? Та до чого ж тут я! Адже не я впізнав того кожушка, а дід Федон!" – і навздогін Ґоґлу летіли в'їдливі вигуки, вибухи сміху.

Та не встигали присутні закінчити коментарів про крадіжки Бублика, як Пилип уже починав розповідати, приміром, про свою пригоду з сусідкою бабою Мелашкою Прокопихою (Красножонихою): "Стою ото я у своїй клуні і чую нараз щось як задирчить! – вів він серйозно, навіть оком не моргнувши. – Прислухаюсь, а воно знову, ще гучніше! Думаю, що за личина?.." Слухачі при тих словах аж подих тамували: і справді, що ж воно таке? А Коваль далі: "А дай-но, кажу собі, загляну за клуню. Тихенько крадучись, визираю з-за рогу і що ж я, людоньки, бачу! Баба Мелашка закинула манатки і... вірите, я мало не зомлів! А в той мент знову як задирчить! Придивляюсь і... що б ви думали? Бачу – с..ка в баби з зубами, справжнісінькими білими зубами! Які раз по раз ото й дирчать, аж плюються!" Всі заходилися сміхом, а Пилип скрушно додавав: "Відтоді, як зачую щось подібне, за клуню й не гляну, бо знаю, що то баба Мелашка груш або гарбуза об'їлася!"

Баба Мелашка чи то інші сусіди, не вміючи дотепно спростувати ті насмішки, щоразу сердилися на Пилипа, хоч і знали, що чоловік він добрий, але потрапити йому на язика – не приведи Господи! До речі, як і його дружині Усті, яка анітрохи не поступалася чоловікові.

Та хіба тільки Ковалі на Підгорі були такими дотепниками? А дід Никон (Іван Наконешний). Бувало, щось як утне, то ціле село регочеться. Це саме він підмовив "курятника" голим на коні гасати по мілкій калюжі серед села на вигоні Озеро, шукаючи глибини для купання коня, а коли люди затюкали того "курятника", то діда вже мов корова язиком злизала.

А Онисько Бутенко (Олійників). Це з парубків. Він без дотепу чи примовки слова не міг сказати. А Карпенкові – Дмитро та Яким. Де вони – там жарти, сміх, веселощі. Та й узагалі, тоді було ніби обов'язковим кожному куткові села мати своїх дотепників.

На гулянках кожна компанія мала свої вподобання: одні розважалися жартами, інші сідали за карти. Грали "в дурня", "в сижа", а найбільше "у хвильки". Остання гра – це своєрідний сільський преферанс. Щоб грати "у фильки", як тоді казали, треба було мати неабиякі хист і вміння. Гри на гроші тоді по селах ще не знали. Грали і просто неба – влітку, і по хатах – узимку. Чоловіки, вважаючи себе вільними від дрібної роботи по господарству (худобу взимку порали підлітки та парубки), сходилися майже щодня. Жіночі ж розваги взимку обмежувалися короткими хатніми посиденьками.

У волості збиралися переважно вдень і тільки місцеві розумники та грамотії. Сміливці, які не лізли за словом до кишені, могли змагатися навіть на політичні теми. Завсідниками там були Семен Данилович Добровольський та його син Борис, Трохим Прокопович Павленко, Василь Петрович Чаленко, Василь Олістратович Андрасенко, Федір Оврамович Павловський, Іван Кулінський та інші.

Зайве й говорити, наскільки жваві розмови там точилися. Та дотепи й розваги у волості не мали переходити певних меж. Треба було знати, як, і коли, і кого саме критикувати, бо присутність старшин Гаврилки чи Бузницького та писаря або й урядника змушувала "триматися берега" й не прохопитися необережно недоречним словом на адресу котрогось із можновладців.

Вільніше почувалася громада у збірні або в конторі. Розміщалися на лавках, стільцях, а то й просто на долівці. Тут уже палили по-чорному й "розбирали на запчастини" сусідів чи когось із присутніх, виявляючи у тих словесних баталіях такі шари лексики, що і Байрон би позаздрив. Яких лишень коників не викидали. То залучали до своїх розваг недоумкуватого Петра Ониськового: допитували, як його возив Іван Москаленко в Нехайки свататись, або провокували розповісти, як у нього "закохалася" донька Василя Хмеля і як він здогадався про те "кохання" тощо.

Облишивши Петра, шпетили на всі заставки якогось іншого неборака. Петро, бувало, засинав, рот йому роззявлявся, і час од часу веселий регіт та вигуки перекривало його могутнє хропіння. Тоді котрийсь із жартівників устромляв йому до рота соломинку або пальця. Петро полохався, кидався зі сну, кліпав очима, а гуляки знову насипалися на нього, кепкували. Коли тих жартів було вже через край, Петро іноді вдавав, що спить. Якось Тиміш Чаленко стромив йому палець у рота, а той як клацне зубами! Жартун, як ошпарений окропом, відскочив із закривавленим пальцем. Потому вже самому Тимошеві не давали проходу, чого тільки не вигадували про ту його халепу, кпили, як хотіли...

Часом від тих дотепників перепадало й сільському начальству – старостам Кирилові Хоменку та Іванові Карпенку, з якого "кишки виймали", чого це, мовляв, його дружина бігала кругом хати, стукала у вікна й репетувала "поганий п'янюга!"? Починалося справжнісінька слідство. Карпенко відбувався жартами, але те його не дуже рятувало, бо ж усі знали, що він не пропускав нагоди перехилити чарку й частенько добряче напивався, після чого бив удома горшки, виганяв дружину надвір, брав двері на засувку й на її лайки знадвору "п'янюга поганий!" огризався з хати: "Брешеш, гарний п'янюга!"

Чіплялися й до сільського писаря Козуба Мусія, просили його розповісти про "стражникування" у селі Смотриках. Усіх дуже веселило те, що він із своїм аж занадто м'яким характером став там "грізним стражем". Та Мусія Васильовича рятувала та ж таки сумирна вдача: він ніколи не ображався, підтакував, і номер не проходив.

Зрідка з'являвся на посиденьках Трохим Павленко. Чоловіки по його приході кидали жартувати і щонайуважніше дослухалися до його своєрідних "політінформацій". Павленко був людиною досить обізнаною, мав свої судження і про сільське життя, і про "зовнішні" події. Довго він тут не затримувався, аби не привертати уваги місцевого начальства, проте його короткі відвідини завше збурювали безліч думок і на кілька вечорів змінювали звичний плин тих зібрань: було про що подумати, над чим поміркувати...

Та найчастіше взимку збиралися по хатах: у Івана Козяренка (Тишка), рідше в Дем'яненків, Терешка Бублика, в Хомишиного Йосипа, Степана Гайдая та інших. Тут любили послухати розповіді Гната Козуба про різні київські дива – багатоповерхові будинки, обігрівання їх парою, подачу води на всі поверхи водогоном, про крамниці, які сяють чистотою й дзеркалами на всю стіну, а надто про лікарні й лікування чудодійними ліками, про одяг міщан, які зодягалися, мов справжні пани...

Ближче до весни якось само собою повертало на розмови про господарство: оранку, сівбу, врожаї, худобу. Перебирали, в кого найкращі воли чи коні. Все село знало, що один Черненків віл "не ловився", а в Карпенка – добрий, проте, ідучи, заплітав (закидав) задньою ногою. Що найсильніші, може навіть у цілому світі, воли в Максименка. Вони справді були величезні, як

хати, й могли перевезти парову молотарку і навіть паровика (локомобіля), що було під силу хіба чотирьом парам звичайних волів... І знов непомітно переходили на жарти. Хтось згадував, як котрийсь шибеник перепріг господареві волів: борозенного – з-під руки, а підручного – з борозни, і як ті спокійні тварини з того немов показилися – побили воза й потрощили ярмо.

Отак, то сміючись, то розважливо міркуючи про події та буденні клопоти, збавляли довгі зимові вечори селяни.

Проте смішки смішками, а робота роботою. Взимку жінки найчастіше пряли чи шили, а чоловіки то лагодили збрую, то щось простеньке майстрували, то крутили крутаницю з клоччя-мотуззя на ковдри або плели ятері, підсаки, перемотували прядиво з цівки на мотовило, з витушки на клубки, чи м'яли босими ногами жмутики конопель або льону.

За хатньою роботою рідко коли не співали – веселих чи сумних пісень – залежно від роботи. Найбільше запам'яталися "Копав, копав криниченьку...", "Брала льон дрібненький...", "Дівчино моя, напій же коня...", "По опеньки ходила..." Співали всі – і старі, і малі. Якщо ж не співали, то оповідали казки для малечі або згадували про старовину, пройдешні покоління свого роду, про сусідів, про село. Як уміли розповідали і про історичне минуле України, про боротьбу предків із ляхами, татарами, турками та іншими ворогами краю.

В ті часи обізнаність селян із минувшиною батьківщини була мізерною, адже за царату література про це була заборонена. Щоправда, капустяни тоді навіть і поняття не мали про читання книжок: і грамоти не знали, і книжки ті писані були переважно російською. Отож найпевнішим джерелом знань про колишнє життя була пам'ять. Отак за вечірніми розмовами споконвіку діти від батька-матері, діда-прадіда дізнавалися про своїх пращурів, їхні звичаї... А звичаї ті щорічно вшановувалися в ритуалах численних свят: Різдва, Великодня, Зеленої неділі, Храму тощо. Про кожне можна оповідати окремо, бо мали вони свої особливості, починаючи з колядок та щедрівок, вертепів, христосування, не знаних в інших народів обрядів, пісень, дотепних витівок. Та головний їхній сенс був у тому, що вони вивершували людські труди, давали спочинок душі й розраду серцю, давали надію та наснагу на цілий рік.

Молодь села

За тих часів на селі була своєрідна "автономна" громада – молодь, парубки й дівчата. У їхнім тіснім колі, куди стороннім було зась, панували свої порядки, неписані закони, специфічні розваги. Відокремленість, інтимність, певна відлюдькуватість того дівоцько-парубоцького гурту – діло звичайне і цілком зрозуміле: згадайте себе молодими, кого поминула така пора?

З настанням осені, коли западали довгі ночі й починалися приморозки, відкривався, так би мовити, сезон досвітків та вечорниць. Відбувалися вони по хатах, і було таких хат по селу десятків зо два, різних "ранґів": для старших дівок – першого, для молодших – другого. Щоправда, великої різниці між ними не було. Частина з тих хат були постійними: на Підгорі – в Мурашки, Ониськи, баби Марти, Ґоґла, Макарихи. Наймолодші купчилися де пощастить.

Починалося все з того, що троє-п'ятеро подружок-ровесниць домовлялися з якоюсь удовою чи вбогою родиною, що приходитимуть до них на нічну працю з ночівлею. При тому вони мали самі потурбуватися про все необхідне, аби розпалити піч і засвітити каганця. Іноді давали карбованця чи три гріш-ми. Умовлялися й про те, що в неділі та дванадесяті свята, вечорами, проте вже без ночівлі, гулятимуть у них досхочу.

Дівчата по черзі щодня приносили паливо – оберемок соломи, загорнутої в рядно (у ті часи в Капустинцях, та й по всій Україні, розпалювали в печі

соломою), – і купували гас. Його брали в "обчеській" (кооперативній) лавці по п'ять копійок за фунт. Гас заливали в каганець або в п'яти- чи навіть восьмилінійну лампу. Світити, гасити та інші обов'язки у досвітковій хаті дівчата виконували теж по черзі.

У присмерку на сільських вулицях раз по раз можна було зустріти дівчат із прядкою та загорнутими в хустину мичками прядива з конопель (матірки чи плосконі) або льону. То вони йшли на досвітки.

Досвітки... Вечорниці... Аж дивно, що до цього часу цей поширений на Україні звичай лишився не дослідженим і достатньо не висвітленим у літературі. На сьогодні він практично забутий. Чи не сталося це через те, що всіляких пихатих своєю освітою етнографів, економістів та письменників туди просто не допускали. Молодь не терпіла чужаків у своєму товаристві. То були зібрання до певної міри інтимні, про присутність когось стороннього не могло бути й мови.

І справді, що ж то був за звичай? Чим він нам цікавий? Не претендуючи на вичерпність, спробую таки бодай дуже стисло розшифрувати те зашифроване.

Отже, нудними вечорами восени та взимку дівчата, зручно вмостившися на полу і лавах, звичайно пряли. Застромивши гребеня в днище, накладали на той гребінь трохи клоччя, розчісували його гребінкою, далі розкручували й розрівнювали мичку і теж настромлювали її на зубці гребеня. Потому налагоджували прядку – підтягували шнур (нитяний пас), підкручували ґвинт, а далі вже направляли нитку за відповідний зубець вилки. Натискаючи правою ногою на підніжок, вони годинами, без перепочинку, крутили колесо прядки, яке через паси передавало рух на вилку й цівку. Пальчиками лівої руки, час од часу слинячи їх, висмикували волокенце мички, і довга рівна нитка скручувалася за допомогою вилки, намотуючись на цівку. Дівчата уважно стежили за ниткою, блискавично виймали якусь костричину, аби не псувала пряжі. За роботою можна було й розважитися – побалакати з досвітковою матір'ю (так називали господиню), перемовитися між собою та з парубками, які заходили на вогник то з Підгори, то з Села або зі Шкодівки; послухати якісь новини, пожартувати, краще роззнайомитися з молоддю з дальших кутків. Поки дівчата працювали, хлопці заводили всіляких балачок, обсміювали одне одного, пащекували, знущалися з місцевої влади і навіть "богохульствували". Найсмішніше, що заводіяками тут були Карпенків Яким, Костянчин Іван, Федір Данусиків, Іван та Варка Ковалі й особливо Голикові Дмитро та Грицько – самі з богомольних родин і навіть учасники церковного хору. Якби піп Білінський хоч раз ненароком підслухав, про що там ішлося, то Голиковим парубкам нізащо не минути б Сибіру чи Сахаліну. Вони з кочерги та рогачів робили такі собі мари, клали на ганчір'я когось із друзів або звичайне опудало й починали відправу по загиблому духовному пастиреві, який віддав душу у битві кліру за розподіл "подношеній". Приспівуючи по-церковному, хлопці на ходу складали всіляких сороміцьких віршиків про духовних отців та про їхні мирські походеньки.

Не обходилося й без пісень. Починав (заспівував) хтось один, а далі підхоплювали всі. Співали стільки, що й не переслухати!

Тож, коли так було на досвітках, де дівчата головним чином мали працювати (шити, прясти чи вишивати), то що казати про вечорниці, адже на них молодь і збиралася саме для розваг. Тут можна було похизуватися розумом, дотепністю, вродою, похвалитися новим убранням, позалицятися одне до одного. Танцюристи виходили не тільки позмагатися в тім, хто кого перетанцює, але й показати чобітки: в кого на яких підклейках халяви чи на яких підківках підбори. Дівчата приміряли хустки: кому яка личить, а хлопці – смушкові шапки тощо.

Та головне, звичайно, – тут можна було побачити вподобану дівку чи парубка, перезирнутися з милим або милою, навіть на відстані почути стукіт сердечка й переконатися, любить чи ні. Дівчата, бувало, демонстративно пе-

решіптувалися про котрогось із хлопців, обпікаючи його поглядами й загадково усміхаючись. Той здогадувався, що капосні пересмішниці щось затівають проти нього, підмовляв друзів, і все закінчувалося тим, що парубки зненацька кидалися на ту зграйку "підступних" дівчат, щипали їх, лоскотали, намагалися обняти й поцілувати. Дівчата верещали, пручалися, ніби те їм не подобалося, а насправді були не від того, щоб їх добренько пом'яли. По якімсь часі вони, розчервонілі й збуджені, відбившись од "нападників", знову починали "заводити" хлопців, виспівуючи дражливих пісеньок.

Бувало якась цікоруха, щоб відвадити нелюбого парубка, котрий мостився до неї поближче, у тім вихорі веселощів терне пальчиком під комином, а потім, ніби голублячи, та й мазне бідолаху непомітно по щоці чи під носом тією сажею. Ясна річ, усі відразу ж помічали той "розпис", починали тицяти пальцями й реготатися. А "потерпілий", не второпавши, у чім річ, нітився, розгублений. Добре, якщо парубок був сам бідовий та дотепний – він легко повертав усе на жарт. А коли таке траплялося з полохливим та сором'язливим, то нещасливий залицяльник потім довго обминав знайоме товариство, боячись знову бути обсміяним.

Ох уже ці бісові дівчата! Перепадало від них парубкам, і то досить часто. То шапку кудись закинуть, то ціпок заховають (деякі парубки тоді ходили з ціпками чи ковіньками – мода така була), то тихцем почеплять десь іззаду на одяг якусь яскраву ганчірку. Такі жарти завше розважали компанію і, залежно від того, наскільки хлопець вдало вийде з ситуації, або додавали, або позбавляли його авторитету.

Хлопці аж ніяк не поступалися дівчатам, були теж винахідливими і скорими на всілякі витівки. Дівки лишень ахали та охали – то чобота сховають, то напхають всякої всячини у кишені, а то й прядку так підкрутять, що вона достоту казилася – не тягла зовсім або, навпаки, в шаленому розгоні намотувала нескручену нитку на цівку. Бувало й гірше – якійсь пихатій та зарозумілій дівці, яка дошкулила не одному парубкові, мстилися, часом навіть перебираючи міри: обмазували дьогтем батьківські ворота або стінку хати, що вважалося не просто соромом, а найбільшою ганьбою для родини. Горе було тій дівці, батьки били її лозинякою, а вже про досвітки чи вечорниці мусила забути.

Але ж такі дівчата, як правило, "грали першу скрипку" на тих вечірніх зібраннях, вели перед у жартах, співах, і їхня відсутність була дуже помітною. Тоді парубки (безперечно, не без впливу подруг нещасної) придумували способів уплинути на батьків з тим, щоб відмінити той "присуд". Споряджали цілу делеґацію для переговорів, просили старих зняти заборону, змінити гнів на милість... І хіба міг, скажімо, Іван Федорович Карпенко встояти проти улесливого щебетання Варочки Федонцевої чи Федоськи Козубівни. Вже наче й не пам'ятав, як, позичивши очі в свого Кудлая, шкріб зрання ворота, зчищаючи дьоготь на очах у людей, які йшли від заутрені на Різдво, – касував те "вето" і таки дозволяв своїй Уляні ходити до баби Марти на досвітки.

Досить часто хлопці розв'язували свої парубоцькі проблеми з допомогою бійок. Билися зазвичай по хатах, під час вечорниць. Де ж, як не тут, можна було якнайкраще продемонструвати своє лицарство дівчатам, котрі, щоправда, в таких випадках верещали й тікали на піч. Приводом до бійки було здебільшого суперництво – давнє, як світ – котрась дівчина впадала в око двом парубкам. Спочатку хлопці всіляко намагалися дізнатися, чи вподобала вона когось із них двох. Якщо це не вдавалося, тоді затівалася "дипломатична" суперечка між залицяльниками. Знаходили зачіпку, уникаючи називати ім'я дівчини, починали сваритися й з'ясовувати стосунки, аж поки один не казав: "Уступись!" Другий, знаючи, про що мова, відповідав: "А може б, ти?" Отак і спалахувала бійка. Часом хтось із них несподівано задмухував каганця чи гасову лампу і в темряві намагався влучити ціпком по суперникові, а той або

ухилявся, або й сам нападав. Тоді сутінки виповнювалися тріском ціпків, виляскаами пасків, важким сопінням і хеканням, глухими ударами та зойками – адже билися ще й навкулачки. Скрикували наполохані дівчата, просили засвітити світло. Хтось із розгону прочиняв двері й прожогом вилітав із хати.

Страшніше було, коли одна лава парубків ішла на другу. То билися хлопці тутешнього кутка з хлопцями іншого кутка, які відбивали в них дівчат. Від таких бійок часто вже летіли навіть віконні шибки, тріщали поламані меблі й прядки. Правда, такі сутички здебільшого там же й закінчувалися загальним перемир'ям. Чужі парубки для замирення виставляли півкварти горілки чи, рідше, тоді ще немодного в Капустинцях підвюжини пива. Довірені йшли до жида Мотя і брали у нього в борг горілки чи пива з тим, що хтось із хлопців згодом поцупить у батька з пуд жита або проса і виплатить той борг. Принесене тут же розпивалося. Давали й дівчатам, але вони несміливо й сором'язливо ледь торкалися чарки вустами. Якщо ж могорич розпивався не відразу, а в призначений час, дівчата приносили дещо закусити, і те вже було схоже на маленький бенкет.

Однак такі сутички траплялися дуже рідко. Частіше могоричі хлопці виставляли одне одному, якщо топтали стежку до гарних дівчат з іншого села чи кутка, отож, хоч-не-хоч, плати "перепусткового".

Билися на досвітках і просто задля молодецької розваги, аби похизуватися перед дівчатами силою та спритністю. Не пам'ятаю, щоб на цих "ристалищах" когось було сильно побито чи поранено, зате переможці в очах дівчат набували неабиякої слави й авторитету.

Парубки майже кожного сільського кутка обов'язково мали своїх музикантів. На Селі – Миша Гувелякин, Василь та Прокіп Козуби – гармоністи. На Підгорі – Хома Луць, Пилип Проценко – скрипалі; Голикови Павло, Дмитро й Грицько – балалаєчники; Йосип Чаленко – гармоніст. Це – так би мовити, музики високого класу, а рядових гармоністів, балалаєчників, скрипалів і бубонщиків серед парубків було чи не половина.

В давні часи і в останні роки XIX сторіччя, ба навіть на початку XX, на Україні і в Капустинцях зокрема найпоширенішим музичним інструментом була скрипка. Цей інструмент якось дуже легко опановували прості сільські хлопці, серед яких було немало справжніх майстрів, віртуозів-самоуків, як-от: Луць Хома, чи Андрійчик Іллєнків, або Йосип Курносий. Гру на скрипці завше супроводжував бубон.

Лишень у 1908-1910 роках скрипку почали витісняти гармонія та балалайка, знову ж таки в парі з бубоном. Отже, парубки й купчилися навколо музиканта, ходячи з ним від досвіток до досвіток чи від гулянок до гулянок просто неба влітку. Веселу ватагу було чути здалеку: парубки, йдучи, або танцювали, здіймаючи куряву на сільських вулицях, або, не шкодуючи горла, виспівували пісень, найчастіше "Ой на горі та женці жнуть..." і "Ой там, ой там за Дунаєм..."

Ось такий гурт вкочувавсь до хати, де збиралися на вечорниці, і веселощі спалахували з новою силою, починалися танці. Молодь розсідалася на полу й лавах попід стінами, на середину ж вискакували пари танцюристів. Дівчата в Капустинцях танцювали здебільшого одноманітно, дрібушками. Парубки ж, вистрибнувши до кола, викаблучувалися перед спокусницями і сяк, і так, і навприсядки, і козачком – задавали такого гарту чоботям, б'ючи ними об підлогу, ніби ті в чомусь завинили. Вільні ж від танців безнастанно й невтомно лузали насіння, блискавично і влучно, достоту в цирку, кидаючи його правою рукою до рота. Лушпиння вилітало – як крупи з драчки. Дехто, лінуючись чи що, а найскорше – вбачаючи в тому певний "шик", не випльовував лушпиння, а вигортав його язиком на губу, і воно висіло вологим кетягом, аж поки нарешті не відпадало саме. Протягом вечора те лушпиння вкривало всю долівку і гарно прибивало пилюку, що її здіймали танцюристи. А зранку

все старанно вимiталося й кошиками виносилося на смiтник. Приносили насiння завше дiвчата. Вони пригощали ним парубкiв, даючи всiм по жменьцi. Спостережливе око могло тодi помiтити, котрий саме з парубкiв був до вподоби дiвчинi: йому вона всипала насiння i побiльше, i якось нiби пестливiше – нiжно торкалася, зашарiвшися, пальчиками його руки або й пiдтримувала своєю рукою його жменю. Часто насiння в молодi, так само, як куриво в чоловiкiв, було своєрiдним приводом для розмови i навiть для знайомства. Щоб зачепити дiвчину, парубок просив у неї насiння. З того, як подавала чи вiдмовляла вона, той здогадувався про її настрiй i ставлення до нього. Бувало, що вiдразу з готовнiстю пригостить, лагiдно усмiхаючись, а то закомизиться: "Не дам!", – а сама оченятами так грайливо блисне, що хлопець усе розумiв i кидався "вiднiмати" те насiння. Хапав дiвчину в оберемок, i починалось удаване борюкання. Обоє, розпашiлi й збудженi, пустували доти, доки, солодко знеможенi, не падали, вiдсапуючись, на лаву. Зиркаючи одне на одного, вони й без слiв чудово розумiлися...

Так молодь розважалася годину-двi. Та раптом музика вривалася: котрийсь ображений парубок пiдмовляв iнших, i вони всi разом вивалювали з хати, полишаючи цю компанiю, i йшли далi "шукати пригод". У хатi западала тиша, дiвчата зрiдка перемовлялися, настрiй їм пiдупадав. Та невдовзi пiд вiкнами знову чулися вигуки, музика, спiви – то йшли парубки з iншої вулицi чи кутка. Ближче, ближче, i ось уже веселi галасливi гостi в хатi. Починалися новi залицяння, танцi, жарти.

По танцях дiвчата знову хапалися за свої прядки, бо кожна знала, що їй доконче потрiбно спрясти п'ять чи шiсть мичок за вечiр, адже мати пильно стежила, щоб дочка не байдикувала на досвiтках.

Пiзно вночi, десь близько дванадцятої чи першої години, дiвки розходилися. Вдома всi вже спали, лише мати хвилювалася, виглядала свою доню, яку перед тим сама виряджала "на гульки". Вдивлялася в неї, голубила поглядом, напучувала: "Iди ж, доню, та шануйся..." Пам'ятала, видно, i своє дiвування. Вiдчинивши дверi, зiтхала полегшено, питала для годиться: "Де ж ти, дочко, була так пiзно?" Прийде дочка весела, цьомне маму в щоку – i та щаслива. А повернеться сумна – i мати журиться, болить їй серце за дитину.

Виховання дочки цiлком лежало на матерi. Вона вчила її бути роботящою, шануватися в жартах з парубками, бо недобра слава ледащицi й вертихвiстки чи, не дай Боже, розпусницi, порушницi предкiвських звичаїв швидко розлiталася селом. Як станеться з дiвкою яка халепа – докоряють матерi, що, мовляв, не вмiла доглядiти, напутити. Отут i батько вже втручався, ганяв лозиною обох – i стару, й малу. А так, за неписаними сiльськими законами, батько нiс вiдповiдальнiсть лише за синiв. Якщо дiтей посилали до школи, то вважалося, що там їх мають учити грамоти, а виховувати – тiльки батьки.

Та повернiмося до досвiток, коли не треба було на нiч iти додому. По настаннi пiзньої години котрась подавала голос: "Чи не пора нам, дiвчата, спати?" У вiдповiдь чулося, що ось, мовляв, допряду мички, залишилося зовсiм трiшечки. Прядки стихали одна по однiй, замовкала їхня заколислива мелодiя.

Дiвчата починали позiхати, солодко потягуючись, i заходжувалися розстеляти солому на долiвцi коло столу, накриваючи її ряднами. Спати мостилися покотом. Вибравши момент, деякi хлопцi-залицяльники падали на те сiно поруч якоїсь дiвчини, i називалося те "залишитися ночувати". Лягали всi в одежi, накривалися знову ж таки ряднами. Гасло свiтло. Безпарнi дiвки швидко засинали, а ночувальники зi своїми коханими цiлу нiч вовтузилися, обiймалися, цiлувалися, не даючи одне одному спати, пошепки вели безкiнечнi розмови. Дiло ж молоде, гаряче... Проте молодь шанувалася, й до грiха тут, як правило, не доходило. Якщо "ночувало" кiлька пар, то, бувало, влаштовували жартiвливi баталiї мiж собою, будили сусiдок, якi спочатку нев-

доволено крутилися з боку на бік, а потім теж приєднувалися до тих розваг (де вже тут заснути!). Тоді серед глухої ночі зчинявся несусвітенний гармидер, летіли рядна й солома, на всю хату лунав сміх...

Ось так дівчата "спали" до третьої-четвертої години ночі, коли й справді вже треба було прокидатись – удосвіта – і знову сідати за прядку, докінчувати мички (звідси, певне, і пішла назва "досвітки"). Коли починало сіріти, робітниці збирали своє добро і йшли додому, де на них уже чекало безліч домашніх турбот: допомогти матері попорати свиней, курей, качок чи гусей (у кого що було), витопити піч, замочити шуплаття (білизну) чи піти на річку на лід та випрати замочене. А ще ж треба змотувати з цівки на мотовило напрядене, полічити чисниці й пасма...

Так тривало аж до різдвяних свят, коли два тижні можна було не працювати, а з обов'язків залишалося тільки готування їжі до Різдва й на святки: адже, наколядувавшись, молодь завше влаштовувала святкові вечері. Тоді дівчата мали приготувати й принести закуски, а хлопці – випивку. При цьому теж не обходилося без веселих, а часом і дошкульних витівок. Скажімо, парубки, яких не запрошували до компанії, підглядали, куди дівчата ховали приготовані до вечері страви: холодець, горішки, киселі, ковбаси тощо, – викрадали їх і з'їдали, а горшки, миски, глеки вішали на кілки чийогось тину чи виставляли на дах повітки абощо. І всім було зрозуміло, який "нечистий" тут походив...

Веселилися аж до Водохрещів. Потому молодь знову поверталася до досвіток, відновлювався звичний робочий ритм. Пряли, вишивали, за роботою перешіптувалися, ділилися таємницями, хвалилися новим убранням. Усе – як завше. Аж тут – м'ясничні заручини котроїсь із подруг, а отже, дівич-вечори, приготування до весілля. Дівчата, як водиться, раділи за подругу, співали їй весільних пісень, проте й журилися потихеньку, переживали, чи знайдеться і їм пара, чи настане і в їхньому житті такий день, коли на порозі батьківської хати стануть свати... Вони й заздрили засватаній, і водночас боялися думки про заміжжя, адже знали, що з заміжжям кінчалася молодість, кінчалася вільна, як вітер, воля... Надходила пора турбот, тяжкої жіночої долі. А ще ж, не дай Боже, трапляться лихі свекри... Знали, проте смиренно корилися одвічному звичаєві й воліли будь-що вийти заміж, аби не засидітися в дівках.

У М'ясниці та навіть і на Масляну дівчата, щоб випрясти всі повісма прядива, припасені до посту, гнали й гнали прядки, мов тих невтомних скакунів. У піст звичайно готову пряжу мочили, золили, прали, просушували й змотували клубками. Завершивши цю роботу, можна було ткати полотно. Саме тоді, на початку великого посту, досвітки закривалися. Дівочі личка смутніли: треба було ходити до церкви, та ще й так нудно і тоскно видзвонював, аж ятрив душу, церковний дзвін, який щоранку й щовечора ніби закликав до смутку, покори, якогось незбагненного каяття. Дівчата звичайно не знали релігійного фанатизму, проте ревно й неухильно виконували всі обряди – адже так велів предківський звичай, а це – святе й непорушне. З закінченням досвіток бачилися дуже рідко. Дівчата тільки вряди-годи, у якійсь справі ненадовго забігали одна до одної чи зустрічалися час од часу, ідучи по воду до криниці. Щоправда, у піст, зокрема по п'ятницях, було заведено щось шити чи вишивати, зібравшись по троє-четверо в котроїсь із дівчат удома. За роботою можна було трохи погомоніти, поділитися радощами й смутками.

Проте найзвичнішим акомпанементом цієї пори було гупання ляд ткацьких верстатів. Ідеш, було, вулицею і чуєш раз по раз: гуп! гуп! гуп! То жіноцтво, від підлітків до бабусь, ткало полотно, рушники, рядна і навіть килими. До роботи залучали і дітей, тоді до рипу й стукоту верстата додавалося настирливе й одноманітне торохтіння сукала – це на очеретяні рурочки (цівки) намотувалась з клубка пряжа для піткання. Підлітки вправно вимахували лучком, приводячи в рух те сукало.

Чорна хатня робота, а надворі нудна сіра мряка важко цідилася вселенським сумом. Здавалося, що просвітку вже й не діждешся. Так тривало аж до Теплого Олексія (17 березня за старим стилем), коли нарешті починав подувати південний ласкавий вітерець. Весна брала своє. Сонечко пригрівало дедалі тепліше, з'являлася молода травичка й котики на верболозі. Жінки полишали ткання, виносили верстати до комор й заходжувалися чепурити хати: білили їх зсередини і ззовні, прибирали подвір'я, чоловіки лагодили тини: а як же інакше! Вже зовсім скоро світлий Великдень, він і вивершував зимовий цикл робіт.

З Великоднем день помітно довшав, селяни починали потроху поратися в полі й на городі (проте на самий Великдень не працювали ні в якому разі – як, до речі, й на всі дванадесяті свята, вважалося те великим гріхом). А попереду в них була важка й виснажлива праця, адже що напрацюєш весною та влітку, те й матимеш у коморі взимку. Треба було посіяти й прополоти, та ще й не один раз, полити, а згодом і зібрати городину й садовину, накосити сіна, напасти худобу, зжати хліб, вив'язавши десятки снопів, – та всього й не перелічити! Здавалося б, натомишся за день, то єдине, про що мріятимеш, – відіспатися. Та де там! Молодь, прибігши з поля, скоренько помившись, часом забувши і про вечерю, бігла на гулянку. Особливо раділи цим розвагам просто неба дівчата. Та й як не радіти! Місяць, зорі, солов'їний щебет, музика, пісні, жарти, а найголовніше – на відміну від досвіток – цілковита воля: не треба ні шити, ні прясти – гуляй досхочу... По гулянці можна було не повертатися до хат. Дівки й парубки з першим теплом виселялися до клунь чи комор на свіже повітря, запашне сіно, де майже всі дівчата, криючись від матерів, а найпаче батьків, "спали" з хлопцями. "Спанням", як я вже казав, називалися безневинні пустощі. Щойно займалася вранішня зоря, парубок, крадучись, вислизав із клуні, а дівчина хіба на хвильку встигала склепити повіки, адже батьки вже будили, кликали до праці.

...І так день у день до осені. Замикалося коло. Дівчата знову ладналися на досвітки...

На жаль, була в Капустинцях частина молоді, життя якої протікало поза цим узвичаєним колом, про досвітки вона могла хіба що мріяти. Постійні нестатки, а то й нестерпні злидні змушували декого найматися на поденну чи строкову роботу, аби хоч якось надбати собі на одяг та взуття. Звичайно, в наймах було, як у наймах – усяк і не з медом. Проте найгірше, як водиться, було найбіднішим, вони на цілі роки йшли у найми до багатіїв. Їх справді немилосердно упосліджували, сяк-так годуючи та одягаючи в дрантя. Які вже тут заробітки... Але таких у селі було небагато. А хазяйни здебільшого хоч і вимагали справної роботи вдень, увечері таки не заперечували, коли наймити бігли на вулицю погуляти. Діло молоде. Чого боронити, хай собі гуляють, аби лишень шанувалися та знали міру. Проте попрядки, досвітки, вечорниці, дозвілля влітку з тими таємними "ночівлями" породжували чимало чуток, а то й пліток. Дехто вважав, що все те сіє розпусту, розбещує молодь і є великим гріхом. Воно й справді, стосунки між хлопцями й дівчатами, вільні від пильного батьківського ока, видавалися доволі розкутими, не обтяженими якимись приписами. Проте одвічне поняття про дівочу цноту, звичай зберігати незайманість аж до весілля спрацьовували краще за будь-яку теперішню освіченість і так званий високий рівень культури. І то свята правда. За двадцять років я пам'ятаю у Капустинцях лише чотири випадки, коли парубок спокусив дівчину ще до весілля. Та й то все закінчилося благополучно: дівчата повиходили заміж, а недобра слава про них потроху вляглася.

Та, ніде правди діти, були в селі й повії. Небагато – дві-три, але були. Проте винні в тому аж ніяк не досвітки чи клуні. У всі часи в усіх країнах були такі жінки, і спричинялися до такої їхньої поведінки різні обставини.

Справедливості ради хочу зауважити, що часом поголос про якусь дівчину був несправедливим. Просто, як мовиться, мала "довгого" язика та зухвалу вдачу й надто вирізнялася з-поміж інших. А таких споконвіку вважали білими воронами, і перепадало їм чи не більше, ніж справжнім хвойдам.

Загалом же мораль на селі завше була на висоті. Молодь, як вогню, боялася осуду громади. А шануючи батьків, найбільше турбувалася тим, аби не знеславити їх. Для занапащеної дівчини легше було піти з дому світ за очі, або й накласти на себе руки, ніж терпіти людські пересуди...

А в селі, звісно ж, нічого не приховаєш, всі все знали одне про одного, і хлопці одружувалися переважно з місцевими дівчатами. Такі сім'ї, як правило, були міцні. Сварки чи, не дай Боже, бійки частіше траплялися між подружжям із різних сіл. Побравшися, як їм здавалося, по любові, але не розпізнайомившись як слід, нещасні мучилися невдалим шлюбом, а розірвати його не дозволяла церква з її законами. Сумний приклад такої родини теж змушував молодь шануватися: маючи добру репутацію та бувши роботящими, дівчата, а надто гарненькі, легко завойовували авторитет серед парубків, а відтак і свати не барилися: хто ж не схоче мати гарну невістку...

Підсумовуючи цей схематичний опис селянського побуту, хочу трохи зупинитися на зовнішньому вигляді капустян. Почну з дітей. Як зараз оце бачу перед собою босоногих хлопчиків і дівчаток. Біленька сорочечка, вибивані (з полотна) штанці та, може тільки в половини, крамні чи з овечого сукна піджачки, а в дівчаток керсетки або якісь кохтини. Більшість без шапок чи хусточок: хлопчики з розкуйовдженим, настовбурченим чубчиком, дівчатка – з непокірними кісками. З ранньої весни й до осінніх холодів діти, чи то пустуючи на вулиці, чи пасучи худобу, а то й збираючи колоски на стерні, всі ходили босоніж, але те їм, певно, не вадило, бо, коли треба було догнати непокірну тварину чи пограти в опуку (м'яча), бігали сливе як ті зайці. Їхні личка, обпечені сонцем, за літо десятки разів лупилися, набували невиразного кольору й тоді скидалися на рябеньке пташине яєчко. Але хіба ж то біда для дітлахів!.. Здавалося, вони не знали печалі й завше були безжурні та веселі.

Тільки восени школярам та частині підлітків-поральників належали чобітки. Решта дітвори при потребі взувала батькові, чи материні, або чиїсь старі стоптані чоботища. Човгаючи ними по землі, діти ледве пересувалися, а то й так – зовсім босі – вибігали взимку у двір "до вітру" і просто попустувати.

Традиційним одягом для чоловіків улітку були ті ж таки вибивані штани, що їх надівали поверх підштанків, та біла полотняна сорочка, комірець, маніжку та кінці рукавів якої звичайно вишивали заполоччю хрестиком. Багато хто носив жилетки, рідко вдягали піджаки. Від сонця голову прикривав солом'яний бриль або повстяний капелюх. Згодом у моду ввійшли картузи. Взувалися переважно в чоботи чи опорки (такі собі відрізані у вигляді черевиків головки від старих чобіт), рідко купували постоли (гарне, легеньке шкіряне взуття).

У багатьох парубків, крім звичайних юхтових чобіт, витяжок чи пришов, були ще й святкові хромові або навіть з лаковими халявами ("бутилкою"). Проте парубки часто ходили босі, а чоботи взували лишень у суху гарну погоду та ще й з глибокими галошами. До речі, багатії рідко коли розщедрювалися на такі чоботи своїм синам, а з видзігорних сільських модників насміхалися: мовляв, бач, голодранець, а справив які чоботи! Не буде з нього пуття! Не стане хазяїном!

Щодо жінок, то вони дуже любили всіляко оздоблювати і прикрашати навіть простеньке літнє вбрання. Щоправда, жіночі сорочки, як на мене, були заважкі для літа, зате вже так майстерно визубцювані по краю, а що вже вишиті – і подолик, і уставки на рукавах, і комір, і чохли (якщо вони є) – та все червоною й чорною заполоччю, як у тій пісні – "червоне – то любов, а чорне – то журба". Поверх сорочки одягали спідницю з доброго чорного чи

якого квітчастого краму в сім або дев'ять пілок, обложену по пружку подолика плисом і широкою – на три-п'ять сантиметрів – стрічкою з того ж таки плису десь на десять-дванадцять сантиметрів вище від долішнього краю. Спідницю підв'язували червоним поясом або крайкою. Довершувала вбрання керсетка або кохтина – одежина з доброго краму, що кроєм і довжиною нагадувала керсетку, тільки з рукавами. От і вся одіж. Голову дівчата по заплетених косах полюбляли прикрашати віночком або стрічкою, а в урочистих випадках навіть теремочком. У спеку запиналися легенькою хустиною. З прикрас мали два-три разочки намиста та гарні сережки.

Літні жінки й молодиці носили значно скромніше вишивані сорочки й коси ховали під очіпки, по яких вив'язували хустки.

Що ж до взуття, то дівчата часто мали по дві пари чобіт та й не одну пару черевиків – святкові і на щодень. Святкові чоботи оздоблювали гарною підклейкою і носили їх з вивернутими халявами, щоб усі бачили ту підклейку. Підбори були віденського зразка, ще й на мідних підківках. А черевички купували хоч і простенькі, та дуже доладні й симпатичні. Проте зазвичай жінки ціле літо теж ходили босі, а взувалися тоді, коли йшли до церкви, в гості й на свята.

На перший погляд комусь може здатися, що селяни через убогість і безкультур'я самі ходили босі і дітей так водили. Але то тільки почасти правда. Босоніж ходили й заможні селяни. Щоправда, ті, може, й справді скупилися, а от злидарі просто не мали за що купити взуття. Та, певне, щось у тому було прадавньо-первісне, інтуїтивне, адже селяни вважали, що земля дає силу і здоров'я. Чи не тому вони досить рідко хворіли на ревматизм і навіть не застуджувались.

Отже, капустяни були переважно фізично дужі, витривалі. Про це свідчить і те, що з узятих до війська лише одиниці поверталися рядовими, решта – унтерофіцерами. Гнат Хоменко навіть фельдфебелем став. А Панас Довгий, Василь та Іван Козуби, Григорій Стоян, Яків Куля і той таки Гнат Хоменко прийшли додому з першої світової війни георгіївськими кавалерами, причому двоє останніх – повними кавалерами: мали Георгіївські хрести чотирьох ступенів, за що всі аж до Жовтневої революції, за статутом, одержували кавалерську пенсію.

Культура і свідомість

Над селянством України за тих часів тяжіли "настанови" Російської імперії з її горезвісним гаслом "Держать и не пущать!". На жаль, держали й не пускали не лише апаратники, але й реакційне офіцерство, поміщики, мракобіси-попи Російської православної церкви.

Якщо мовити про Капустинці, то виконавцем імперської політики тут був доволі розгалужений апарат: урядник, пристав, справник і їхні запопадливі помічники, які наводили жах на селян своєю безмежною сваволею. Чорносотенний піп Григорій Білінський підмовляв капустян не віддавати дітей у науку, мовляв, те не для бідних, бо їм, бач, написано на роду бути наймитами й робітниками в Божих обранців – заможних хазяїв та поміщиків. Моєму батькові Білінський також докоряв, що той рідко ходить до церкви, погрожував йому єпітимією. Перепадало й іншим капустянам, які надумали віддати дітей до школи. Не дорікав хіба що таким, як Радивон Кулінський, місцевий багатій, котрий хвалився, що віддав сина Антона вчитися "на пана". Антон і справді потім виконав батькову настанову й виправдав сподівання попа, ставши ревним захисником монархізму.

Діти вчилися в церковнопарафіяльній школі у п'яного дяка з його "бий, бий, бий, о бо!", "вий, вий, вий, о во!" Тільки окремі допитливі селянські хлопці, йдучи в москалі до великих міст – Києва, Одеси, Севастополя чи

навіть Варшави, – поза тупою бездушною муштрою намагалися дечого навчитися й засвоїти з культурного життя городян. Повернувшися додому, вони багато розповідали про побачене в далеких світах, про всілякі незнані в селі побутові дива й соціальні зрушення. Правда, на той час Полтавські та Марченкові вчилися в якихось вищих навчальних закладах і, звичайно, могли б допомогти односельцям з освітою, дати їм елементарні поняття про культуру, але вони, бувши вихідцями з козацької старшини, вибилися в дворяни, запаніли й відгородилися від простого люду. Були в Капустинцях й інші так звані дворяни, але, крім дворянського титулу та більших статків, нічого доброго за душею не мали, а їхні діти так і залишилися гоноровитими дундуками-неуками. Тож простим молодим людям довелося самотужки вибиратися з темряви, а першими з-поміж них були Сидьорка, Омелько Миненко, Семен Добровольський, Гнат Козуб, Трохим Павленко та інші.

Сидьорка та Омелько Миненко, хоч і були обидва простими безземельними кравцями, проте односельці їх уважали за взірець інтеліґента. Вони чи не перші усвідомили й перейнялися ідеєю боротьби за поліпшення умов життя селян, вважали обов'язковим і необхідним навчати дітей грамоти.

Невідомо, чи де вчився, чи, як кажуть, із Божою поміччю "прозрівав" Семен Добровольський. Зовні він був дуже подібний до якогось інородця. Хто казав, що він вихрист із жидів, а дехто прозивав його греком. Але і душею, і вчинками він був, сказати б, стовідсотковим капустянином, ревно дбав про поліпшення шкільної справи на селі, сміливо давав відсіч поліційній сваволі.

Гнат Козуб ще хлопчаком добре опанував грамоту в попівській школі, а потрапивши в москалі, домігся дозволу вчитися при Київському військовому госпіталі на фельдшера. Він здолав те навчання, здобув освіту, а повернувшися до села, не тільки лікував, а й усіляко навертав капустян до науки. Ясна річ, що й своїх дітей вивів у люди.

Трохим Павленко у війську був старшим полковим писарем. А, як відомо, писарі такого рівня часто фактично керували життям цілого полку, заміняючи зледачілих, а часом і обмежених офіцерів. Після служби він прийшов додому аж ніяк не з порожніми руками, проте не став самовдоволеним глитаєм, а всі свої зусилля спрямував на те, щоб розворушити в земляках приспане почуття гідності, сміливо пропаґував зухвалу, як на тоді, ідею про право кожного на освіту й право вільно та самостійно мислити.

Макар Кулінський, колишній моряк, пройшовши добрий життєвий гарт на флоті, пішов іще далі – почав вести підпільну революційну пропаґанду проти поліційної влади. За ним на цю стежку стали Борис Добровольський, Федір Павловський, Михайло Андрусенко та інші.

Виступали за освіту й місцеві багатії. Вони першими почали посилати до школи своїх дочок (Надію Бузницьку, Віру Хмельницьку, Надію Паламаренкову, Варку Кайданникову). Від них не захотіли відстати й інші селяни і віддавали до школи вже не тільки хлопчиків, а й дівчаток.

Щоправда, на той час уже вийшло деяке послаблення і з боку російського уряду. Зубожіння й занепад життя на селі сягнули своєї межі, тож чиновництво пішло на поновлення шкільної справи на Україні, але за єдиною російською програмою і, звісно ж, російською мовою. Тому дуже сприяла поступка царату проґресивному чи, вірніше, прозрілому дворянству на заснування губерніальних та повітових земств.

Отож наприкінці 80-х чи початку 90-х років XIX сторіччя відповідне земство, а може й сама громада, засвітили каганчик освітньої справи: поряд із церковнопарафіяльною було нарешті відкрито так звану земську початкову школу з трирічним курсом навчання. Під неї збудували, як на той час, досить пристойне шкільне приміщення на одну простору класну кімнату, малесеньку кімнатку для вчителя та кімнатку для сторожа чи куховарки.

Треба сказати, що все тодішнє дворянство, духівництво чи будь-які урядовці, нехай навіть недавні хохли, – всі були промонархічно настроєні, а відтак і школу уявляли не інакше, як за російською системою, з цілковитою забороною рідної мови.

На жаль, уже забулося, хто був першим учителем у нашій школі і хто були перші її попечителі. Проте і досі згадують, що значна частина селян через свою несвідомість була не тільки байдужою до добрих починань, а навіть ставилася до них вороже, виступала проти відкриття школи, вважаючи, що селянам грамота непотрібна. Отже, і дітей своїх не пускала до школи.

Та так тривало недовго. За якийсь рік-другий виявилося, що приміщення замале, аби вмістити всіх охочих учитися, і вчитель із попечителем були змушені відмовляти багатьом дітям, старші брати чи сестри яких уже навчалися в цій школі (приміром, Гнатові Козубу довелося таки добряче попоходити з проханням, щоб узяли до школи й меншого хлопця – Федора, адже там уже вчився старший син Василь).

Одним із перших учителів у нашому селі був Василь Павлович Сатир. За спогадами брата Василя, то була дуже розумна й високосвідома людина і, певне, через це його достоту поїдом їв піп Білінський. Зрештою, не стерпівши безцеремонних втручань і численних капостей цього announcements пописька, Василь Павлович усе покинув і виїхав із села, а школу замалим не закрили. Вона так і стояла замкненою, аж поки не з'явилася нова вчителька – юна Ольга Костівна Прохорович. Саме вона вперше рішуче поставила перед повітовим земством питання про розширення школи відповідно до потреб села.

Так чи так, але під час розгляду цього питання в земстві голоси гласних, очевидно, розділилися, і все те було полишено на розсуд капустинської громади. А громада на той час (1900-1901 роки) перебувала цілковито під впливом попа Білінського і нізащо не хотіла "псувати" дітей у "вертепі розпусти" – земській школі. Коли є, мовляв, церковнопарафіяльна, то чи потрібна якась інша... Отож лише за четвертими зборами пощастило здолати той затятий опір і ухвалити рішення про будівництво нового шкільного приміщення.

Нарешті 9 листопада (за старим стилем) 1905 року було відкрито нову простору школу. До речі, я був щасливим учнем, якому випало повчитися в ній після переходу зі старої. Пригадується, як урочисто Ольга Костівна сповістила про той перехід. Однак деякі селяни, вже й віддавши своїх дітей до земської школи, ще довго скоса дивилися на науку, вважаючи її за непотрібну панську вигадку, зневажали вчительку й ладні були хоч би й закрити школу. А Захарко Хоменко, так той навіть приходив побити тендітну Ольгу Костівну за те, що вона, бачте, хотіла покарати, поставивши в куток, його "хлопця"-гевала, мало не до стелі зростом. Синок учинив бешкет на уроці, а батечко прийшов покарати вчительку. Бідна Костівна трохи не сконала зі страху.

А Андріяниха Довга наказала своєму синові Митрофану викинути нагороду за навчання – тритомник Гоголя. Всім відомо, про що писав Гоголь, але темна жінка по-своєму зрозуміла класику. "Так от чого навчає вас та стрига (вчителька приїхала до Капустинців, очевидно, за тодішньою міською модою, стриженою. – І.К.), про чортів! Геть із хати такі книжки! Не дали, як ото Панасові, Євангелію чи хоч би Псалтиря!" – репетувала, аж заходилася, вона.

Що ж до нашої вчительки, то Ольга Костівна вкладала всю душу в дітлахів, і дуже шкода, що навчання велося чужою мовою. Багатьом учням те давалося нелегко. Кілька моїх друзів навіть були змушені кинути навчання, так і не здолавши мовного бар'єру...

Звичайно, наша школа дала дорогу в життя не одному десяткові юних капустян, проте помітного впливу на загальний розвиток і рівень культури селян не мала. Більшість із них аж до революції були доволі консервативними. Щоправда, і сьогодні ще сільські мешканці досить далекі від науки

книжної, дарма що тепер обов'язкова середня освіта, – вони однаково живуть не за наукою, а за своєю внутрішньою етикою, за предківськими звичаями, які й тримають їх "на плаву", рятуючи, з одного боку, від темряви здичавіння, а з другого – від сміхотворних потуг і претензій сягнути так званих висот міської культури (та це переважно стосується старшого покоління). На сьогодні їхній світогляд певною мірою змінився, однак, як на мене, не завше на краще, помітна навіть певна деградація. Правда, капустяни тепер – не те що наприкінці XIX сторіччя – добре вже знають дорогу і до Києва, і по всій Україні гасають, та й за її межами бувають (здебільшого по базарах). Багато хто має автомобілі, власні будинки з усіма вигодами, але матеріальні статки не зробили їх духовно багатшими: якось "упали в ціні" колишні чесноти, забулися давні звичаї та пісні... Одне слово, те, що мали, – поламали, а нового не надбали.

Капустяни завше жили ніби за інерцією загальних подій у країні – ані випереджаючи їх, ані відстаючи. Якоїсь активної підтримки передовішій частині селян вони ніколи не виявляли. Скажімо, всім нам відомо, що селянство з давніх-давен мріяло про землю. Тож і капустяни не раз казали, що, мовляв, настане такий час, коли земля належатиме єдино тим, хто на ній працює, а не всіляким глитаям-неробам. Але ось трапилася нагода захопити, силою взяти омріяну землю, то – що б ви думали? – довго міркували, на якій же підставі те робити. Як же це – без указівки, без відповідної "бомаги"? Має ж бути якийсь "твердий закон"... Нема того, щоб просто відібрати ту землю, як це зробив Федір Павловський...

Але, по правді кажучи, селяни в нас завше відзначалися поміркованістю, їм не були властиві поспішність, хапливість чи якісь нерозважливі вчинки. Хоч як спокушав моїх земляків розповідями-мріями про комунізм Іван Луценко, – а вони уважно слухали, кивали головами, та так і не повірили в ту будучину. Бо в Іванових фантазіях було щось таке, що суперечило їхнім неписаним внутрішнім законам, підважувало віками насаджуване психологічне табу, спонукало до якихось дій заради чогось незрозумілого й незвичного...

Окремо хотів би зауважити про ставлення капустян до рідної мови. Хоч і були вони переважно неписьменні, проте знали мову з діда-прадіда, в кожного вона вливалася, сказати б, з молоком матері. Ох же й перепадало від них новоявленим "інтелігентам", які, побувавши в місті, намагалися розмовляти "по-культурному", мовляв, як пани. А звалася та "культурна" мова суржиком. Живий він, клятий, і донині. Що вже попосміялися капустяни над тими "панами"...

І так у всьому. В ті далекі роки, про які тут ідеться, мої земляки без якоїсь особливої науки просто мали тонке внутрішнє чуття і були, я б сказав, по-селянському благородні.

Трішки про культ

З давніх-давен капустяни свято дотримувалися предківських звичаїв, оберігаючи не тільки християнські догми, але й залишки поганства, які міцно вплітались в нову віру. Проте вони ніколи не сприймали релігії фанатично, просто виконували всі обряди як раз і назавжди заведений родинний звичай, як те робили з покоління в покоління їхні пращури.

Мало хто з тодішніх селян докладно знав не тільки історію релігії, а навіть суть окремих слів зі Святого Письма чи деяких молитов, тим більше, що і писане все те було не рідною українською мовою, а старослов'янською. Пам'ятаю, як десь у 1904-1905 роках, розучуючи різдвяні кондаки, я спробував з'ясувати значення незрозумілих мені слів, але серед присутніх "знавців" релігійних догм так і не знайшлося хоча б одного, хто б переклав їх нашою мовою. Слова "учахуся" чи "наш возсіян", як і самі слова "тропар", "кондак" і безліч інших, всі заучували суто механічно й виспівували, дбаючи

лишень, аби мелодія була урочистою і стрункою. Та й письмо Часослова, чи навіть Євангелії, або Апостола, що їх щонеділі читали в церкві Андрій Вересоцький та Василь Чаленко, сприймалися радше як певний церковний ритуал, і чим незрозумілішим було читане, тим ревніше всі вірні, особливо жінки, хрестилися й били поклони.

Напевне можна сказати, що коли б піп почав був провадити службу Божу не християнської, а, скажімо, магометанської чи юдейської віри, але правив би її тією ж старослов'янською мовою, то чи хто б і помітив ту зміну.

Українці, на відміну від москалів, звичайно не знали релігійного фанатизму, тому-то їм не було діла до нісенітниці "непорочного зачаття" чи божества в трьох особах – батька, сина ще й якогось духа чи якогось бога Саваофа (щось наче додаткового бога). Якщо хтось у цих моїх словах убачає блюзнірство, той помиляється, просто так було насправді. Капустяни ревно шанували Матір Божу та Ісуса Христа, і, певне, не було в селі хати, де б не висіли ікони з їхніми зображеннями – саме їхніми, а не Бога-Отця. Хоч за традицією на селі батько вважався найповажнішою особою, про те ніхто ніколи не замислювався, мовби знаючи, що Бог-Отець не був батьком Ісуса Христа.

Українці (звичайно, свідомі), читаючи скандально відому "Гавриліаду" Пушкіна, ніколи не обурювалися, як москалі, а швидше з властивим їм гумором кепкували з вигадки попівства про "непорочне зачаття". Сумнівалися також і в правдивості біблійної оповіді про створення світу і всього сущого на землі за шість днів, однак вірування в те люди традиційно вважали за обов'язковий життєвий "атрибут", охоче ходили до церкви, говіли, сповідалися, причащалися тощо.

Вони, очевидно, в більшості своїй виходили з житейської філософії, яку я підслухав, коли батько, виряджаючи вчитися до міста сина Василя (мого старшого брата), благословляв його і напучував: "Іди, сину, вчись наукам старанно і наполегливо, будь слухняним і уважним. В місті зустрічатимеш людей, які кликатимуть тебе до лав протестантів проти можновладців, але, покіль учитимешся, не слухай тих закликів, бо вони доведуть тебе до Сибіру, поламають усе життя. Не слухай тих, хто говорить, що Бога немає, бо напевне того ніхто не знає. Отже, ходи до церкви і молися Богу. Якщо він є, то почує твою молитву, а якщо немає, то однаково тебе від того не поменшає".

Найбільше українських селян привертала до церкви пишнота релігійних свят, які ввібрали в себе стародавні, ще поганські, а відтак близькі до природи й тісно пов'язані з традиційним сільськогосподарським циклом звичаї, а ще – урочисті церковні дзвони та святкові відправи з неперевершеним хоровим співом...

Хіба ж залишить усе це байдужою чутливу душу? Старші, звичайно, відстоювали службу до кінця, молилися, били поклони, слухали казання (проповідь) про покору Божій волі і про Божу кару, яка спостигне грішника і на тому світі. А молоді піп дорікав за непослух, за те, що нехтує службою Божою, забуває дорогу до церкви. Молодь же тим часом тут-таки недалечко, десь у гайку, "з благословення Божого" розважалася і не дуже-то дослухалася до відправи у церкві...

Отже, з цієї коротенької характеристики релігійності капустян видно, що релігія для них була швидше своєрідною духовно-естетичною розвагою, спочинком від буденних турбот і печалей. А ближче до старості, звичайно, додавалися сумні думки про кінець "земної путі". І це почасти підсилювало релігійні почуття. Прості люди шукали в попа відповіді на питання, що їх чекає по смерті. Ніхто ж, крім попа, не брався розрадити їх, тим більше не обіцяв райського життя на тому світі... Вірили вони в те чи ні, проте годили на старість і Богові, і попові.

А що як і справді натомлена душа знайде прихисток у раю?..

1973

ДИТИНСТВО ТА ЮНІСТЬ

Дитинство – за всіх обставин світле

За метричною церковною книгою Капустинців, яка містить метричні записи від 1861-го (до речі, в ній за номером три зроблено запис про народження мого батька) по 1900 рік, я народився 25 травня 1896 року (за старим стилем) у родині козака Гната Васильовича Козуба та дочки "селянина-власника" Марії Федорівни Козуб (у дівоцтві Куліш), мешканців села Капустинців. У родині я був четвертою дитиною. За спогадами батьків, народився я кволим і в перші роки дитинства був слабим, часто хворів. Був момент, коли мені, зрештою, було наготовано те просте вбрання, що в нього обряджали маленьких небіжчиків. Проте я вижив.

Найпершими друзями мого дитинства й товаришами в дитячих розвагах і пустощах були брат Сергій, двоюрідна сестра Оксана – дочка дядька Сильвестра – та моя однолітка Мелашка Харченкова, дочка нашого заможного сусіда. Але найближчим моїм другом і спільником у забавах був таки брат Сергійко. Від самої колиски й аж до 1909 року ми були нерозлучні. Разом спали, разом бавилися, їли з однієї миски, часом билися, пасли телят, крали огірки та горох з чужих грядок та нив (хоч і свого добра було досхочу), гралися в піжмурки, палили багаття під коморою, робили шкоду на городі, викопуючи буряки та зриваючи гарбузи, аби спорудити з них фантастичні візки, псували пагони плеканих батьками молодих вербичок, вирізуючи їх на дужки до тих візків. Різали соняшники, сідлали їх і гасали, наче на конях. Усе це робилося під моїм проводом. Незважаючи на цілковиту протилежність наших характерів, Сергійко, як менший, корився моїм дитячим вигадкам та примхам. Та й зовні були ми геть різні. Змалку, наскільки пам'ятаю сам та з розповідей батьків, я був худенький, як соломинка, проворний, як мишка, непосидючий і швидкий – ні на чому не міг зосередитись і як слід запам'ятати, і пичка була відповідна – гостренька, рухлива. Сергійко ж – навпаки, такий собі кругленький буцичок, із коротенькими ніжками, міцними ручками та великою "квадратною" головою, був спокійний, флегматичний, урівноважений. Я відзначався тим, що завше перебирав їжею. Сергійкові ж було байдуже, що саме їсти. Він їв не сказати, що багато, але добре, ретельно пережовуючи покладене до рота. З самого малечку він звик тримати хліб, міцно затиснувши його в жмені так, що здавалося, ніби з нього ось-ось потече вода. Я їв швидко, "інтелігентно", боячись замастити стравою пальці. Сергійкові ж – нехай хоч і по ліктях тече, аби наїстися.

Їли ми звичайно всією сім'єю, вмостившися на полу. Батьки стежили за малечею, час від часу зауважуючи: "Іване, не розливай!", чи "Акуратніше неси ложку до рота!", або "Сергійку, куди дивишся? В ложку дивися!" Але те не допомагало. Розсяг від нас до миски був завеликий, а відтак завше политий борщем чи кулішем – їли ж з однієї миски. Їли мовчки й швидко, бо прогавиш – залишишся голодним.

Обов'язком матері було підсипати й підносити, а батько різав хліб та кришив огірки. Влітку рідко їли на полу, частіше вмощувалися на долівці – в

хаті або в сінях – чи просто неба у дворі за низеньким столиком. Батько сідав на спеціальну колодочку, бо не вмів сидіти, підібгавши ноги, а ми – по-простому, на землі.

За столом у хаті їли рідко. Лише у великі свята застилали його килимом (який, до речі, ще й тепер прикрашає кімнату в Катерининої дочки Галі), а поверх – скатертиною чи рушником, на які вже ставили страви в мисках та полумисках (полумисками звалися теперішні порцелянові тарілки). За столом пригощали гостей та родичів або майстрів, яких запрошували щось полагодити, і, звісно, за столом також готували уроки або читали. Оскільки школярів у нашій родині було багатенько, то стіл завше був зайнятий. Коли сідали до писання, особливо чорнилом, треба було закочувати скатертину, щоб, не приведи Господи, не заляпати її. Писати було дуже незручно, бо дошки на стільниці від часу пожолобились і не можна було рівно розкласти зошита.

Спати нас улітку клали на долівці, підстеливши соломи й накривши її рядном. Під голови солому мостили вище або клали якусь стару одежину. Вкривалися ковдрою. Бувши малятами, ми спали досхочу й не бачили, коли вставали батьки. Прокинувшись улітку, вже по сході сонця, я прислухався до тиші в хаті, яку звичайно порушувала муха, що билась об шибку й настирливо дзижчала, намагаючись вирватися на волю. Далі прокидалися Сергійко, Лися, Катерина. Усі разом, не вмиваючись, бігли на подвір'я, на сонечко, яке приємним теплом і ранковим сяйвом ласкаво зустрічало нас. Постіль у ті роки прибирала старша сестра Катерина. Потім той обов'язок перейшов до мене, від мене – до Сергійка. Спершу складали рядна й ковдри, ховали на піч одяг, підмощуваний під голови. Потім згрібали солому – під піч, якщо мама вже витопила, або просто притоптували коло печі, щоб уже потім розпалювати нею. Долівку промітали віничком. Солома та з відомих причин часто була мокра. Найбільше за цей гріх перепадало Сергійкові, особливо по смерті мами – від мачухи, яка його навіть била.

В осінні ранки по долівці від дверей котилося неприємне холодне повітря: це батьки, прокинувшись, починали поратися. Ми з Сергійком вискакували з-під ковдри й бігли "рятуватися" на піч або примощувалися на прилавку коло печі, яку восени мама топила на світанку. Сівши по обидва боки, зачаровано спостерігали, як спалахував черговий засунутий у піч скрутень соломи. Вогонь і розважав, і зігрівав нас. Так ми просиджували годинами. Мама рідко проганяла нас на піч, а ми старалися не заважати їй готувати сніданок та обід (вечерю варили пізніше, для чого в печі розпалювали вдруге).

Непомітно, без спеціальної науки, ми фіксували у своїй дитячій пам'яті хоч і нескладну, проте дуже своєрідну премудрість селянського куховарення.

Ось, скажімо, як готували юшку на сніданок. Середнього розміру горщик (літрів на 4-5) споліскували окропом і кришили в нього не дуже дрібно картоплю – приблизно до половини об'єму, а далі наливали по самі вінця холодної води, сипали жменьку солі і ставили горщик у піч. Коли солом'яний скрутень перегоряв, кочергою засовувався наступний. Ними обкладали горщика чи чавунця з обох боків, аби той швидше закипав. По якомусь часі мама виймала горщика й куштувала страву на сіль, якщо треба було – додавала солі або доливала водички і знову засувала в піч доварюватися. Здір або старе сало разом із цибулею добре розтирали у ковганці товкачиком. Коли картопля уварювалася, горщик відставляли під комин і юшку заправляли салом із цибулею.

Юшку варили й пісну, з олією. Тоді заправка готувалася так: на сковорідку наливали будь-яку олію, туди дрібненько кришили цибулю, підсмажували й виливали в юшку. Щоб на сковорідці не залишалася заправка, в неї вливали ложку юшки. Сковорідка, наче з несподіванки, обурено шкварчала, скажено шипіла, розбризкуючи краплини тієї мішанини води з олією, а для нас спостерігати за тим було неабиякою розвагою.

Таку юшку в нашій сім'ї на сніданок варили досить часто. А ще, особливо в пости, на сніданок давали картоплю "в мундирах", яку їли з покришеними солоними огірками та цибулею, змащеними олією. Ох і не любив же я такої картоплі! Бо її треба було чистити, а шкірка липла до пальців.

Готувала мама і бовтяники. Їх можна було їсти тільки гарячими, холодні вони були дуже давучі: стане в горлі – і ні туди і ні сюди. Готувати бовтяники – немає нічого простішого. Брали чверть чи третину макітерки горохового борошна, наливали води з розчиненою сіллю, розмішували, а далі ложкою вибовтували те місиво так, щоб виходило подібне до сметани тісто. Вибите тісто викладали ложкою на розігріту й змащену олією чи салом сковорідку і ставили на вогонь.

Зрідка нас балували смаженою картоплею і смаженою рибою, а ще галушками або затіркою.

Галушки готувалися швидко. В борошно додавали солону воду або кисляк, соду й добре вимішували, а потім відщипували шматочки того тіста й кидали в окріп. Іноді додавали й картоплю. Заправляли галушки, як і юшку, затовченим салом із цибулею. Їли галушки, наштрикуючи на шпичку, а юшку сьорбали ложкою.

Затірку готували так само, як і галушки, тільки тісто не замішували, а розтирали окремими "бруньками" різної величини.

Затірку й галушки готували з різного борошна, та, звичайно, найсмачніші вони були з пшеничної крупчатки.

Традиційними стравами до сніданку вважалися також куліш (пшоняний, гречаний чи яшний), млинці (пшоняні – тоненькі, пшеничні й гречані – товсті), смажені найчастіше на олії, та печений гарбуз із хлібом. Іноді варили куліш-"рябко": із пшона та м'ятого конопляного насіння, заправленого олією.

Сало ж, ковбаси, ковбик, хліб з олією, пампушки, балабушки, "горішки" та оселедці перепадали на сніданок хіба на які свята.

Різноманітніші страви готували на обід. Правда, борщ їли чи не щодня, з року в рік. Після борщу давали пшоняну чи іншу кашу – з молоком або – рідко – з олією чи смальцем.

Борщів варили чотири види: борщ пісний (з квасолею, зі свіжими карасиками чи якоюсь сушеною рибою, або й просто засмажений олією з цибулею); борщ скоромний, затовчений салом; борщ скоромний із м'ясом і, нарешті, як на мене, то найсмачніший, – борщ із голуб'ятиною чи, рідше, з курятиною.

Восени борщі часом заміняли капусняками – з м'ясом, а частіше без м'яса, які варили з січеної квашеної капусти. Каші чергувалися з квасолею, горохом чи локшиною. Але найбільше ми любили тушковану картоплю з салом або свининою.

Дуже смачною стравою була лемішка. Її готували з гречаного борошна, яке розмішували з водою мовби сметану, додавали трішки олії і ставили у піч. Борошно розбухало і ставало схожим на кашу, яку їли зі смальцем, шкварками або молоком. Ну і, звичайно, славнозвісні вареники – частіше з сиром, рідше з картоплею чи з гурдою (кашею з пшона і конопляного насіння), у цьому разі з сиру готували сирники.

Із солодких страв пам'ятаю шулики – коржі з маком. Як печуться коржі, здається, знає всякий. А вже ті коржі кришили і заливали маком, добре розтертим і розведеним цукровим або медовим сиропом.

Іще на друге восени варили гарбузову кашу, а взимку – холодці, найчастіше зі свинини, телятини, рідко з курятини.

У жнива та на свята ще й полуднували.

Вечеряли іноді залишками обідніх страв, коржами з ряжанкою чи сметаною, накришеним у молоко житнім хлібом, але частіше вечерю готували

окремо. Варені яйця їли тільки на Великдень. Усі страви здебільшого запивали узваром.

А хліб у нас, як і в усіх капустян, був житній, із борошна простого млива, проте добре випечений, і був він дуже смачний.

Пекли також і книші. Для цього житній розчин замішували на пшеничному борошні. Краї розкачуваного тіста загортали до середини на зразок діадеми. Готові книші, ще гарячими, змащували олією. Книші пекли переважно для поминок, роздаючи кожному окремо. Коли не вистачало хліба (бо його пекли з певною періодичністю), їли перепічку. А пекли її так: брали кавалок тіста з діжі, розплескували, як корж, клали на змащену олією сковорідку й ставили у гарячу піч. Перепічка швидко підпікалася з одного боку, тоді її перевертали на другий бік, ще трохи підсмажували, і можна їсти.

До свят, особливо Різдвяних, Великодніх та інших, пекли булки – до 1914 року частіше з ярої пшениці простого помолу, а від 1914 – з озимої, вальцьового млива. Паски пекли тільки з ярої пшениці. З неї булки були й запашніші, і смачніші.

У Жилавий понеділок (перший тиждень великого посту) з крупчастого борошна пекли жиляники. Викачували їх у вигляді теперішніх батонів. Були вони м'які, але тягучі, як гума. За постовим звичаєм їли їх із буряковим квасом або з хріном, бо в перший день посту обідати борщем чи кашею ще не можна було. На Хрестя (половина великого посту) з такого ж борошна пекли хрести.

На Масниці (Масляну) їли звичайно тільки вареники або млинці. І так цілий тиждень – і на сніданок, і на обід, і на вечерю. Тоді мама спочивала від готування борщу й каші, зате їй доводилося тричі на день ліпити вареники. Тісто для них готувалося приблизно так, як і для коржів чи галушок. Я дуже любив вареники, проте за час Масниць вони обридали до нудоти. Тим більше, що варили їх з петрівського солоного сиру (Петрівка – піст після Зелених свят до Петра й Павла). Той сир був кислий до сказу, бо зберігався він у діжечках від самого літа. Вареники їли мащеними маслом або вмочали в ряжанку, рідше – у сметану, оскільки з неї били масло, яке батько іноді продавав.

Молочних продуктів у нас вистачало, бо рідко коли батьки мали одну корову, частіше – дві. А от з овочами було сутужно, їли ми їх нечасто. Отож навесні, бувши дітлахами, бігали в берег ласувати шпичаками – молодими пагонами очерету, щавлем, березовим соком.

Добробут наш не був сталим – то краще велося, то гірше. За життя матері ми не знали ні голоду, ні холоду, а по її смерті (1906 року) всякого бувало...

Змалечку батьки привчали нас до роботи. Найтяжче для нас було вимітати з-під полу та з-під запічка, бо спершу мали звідти все повитягати – чоботи, черевики, восени гарбузи тощо. Для цього доводилося по кільканадцять разів лазити під піл. Сміття збирали руками до старого коряка й виносили на гній. Долівку мели нехворощаним віником, а для "меблів" і печі брали мітелку. Генеральне прибирання влаштовувалося десь раз чи два на місяць. У таких випадках усю постіль, одіж з жердки, скатертину зі столу тощо виносили з хати й витріпували. Підмазували піч, припічок, долівку й знову все застеляли застілками. Мені, дитині, завше здавалося, що по тім прибиранні хата набувала якогось святкового, урочистого вигляду, особливого затишку.

Та наймаруднішим, найклопітнішим було опоряджувати хату до свят. Тоді з неї виносили геть усе, залишалися тільки стіл та ослін. Порушувався звичний, усталений ритм життя. Снідали сяк-так, навстоячки. Обіду не варили, прихоплювали хто що бачить і знову поралися – аж до пізнього вечора. На цей час мазальниці вже вдруге, при світлі каганчика, закінчували білити стелю й стіни. Поспішали змазати червоною глиною піч і припічок. У хаті було сиро і, як на мене, неприємно пахло. Ми збивалися на вологому вимитому полу, дошки якого відгонили холодом. Мама домазувала долівку, і нам

невільно було лазити ані на піч, ані на припічок, ані ступати на слизьку долівку. Ми ж, пустуючи, часом забували про заборону, ковзалися по припічку чи долівці й робили тим шкоду. Мама чи сестра плакали, кричали на нас і мусили знову підмазувати зіпсовані місця. Нарешті, вже зовсім поночі, батьки вносили холодну одіж, яку розвішували на жердці, і так само холодну, як крига, постіль. Мама докінчувала мити прилавки, судник. Насамкінець мили ікони. Правда, ця робота забирала зовсім небагато часу, бо в нас їх було всього лише дві, дуже старі. Фарби на них потріскалися, лики ледь проглядали: Божа Мати з малям та Ісус Христос, який в одній руці тримав розгорнуту книгу, а другою ніби благословляв того, хто на нього дивився.

Ніч у холодній хаті була дуже незатишною, спалося погано, ми ввесь час крутилися. Зате на ранок хата аж сяяла чистотою.

Навесні та влітку все те було значно простіше й минало якось веселіше: надворі тепло, а в хаті свіжо й прохолодно.

Найбільше я не любив, коли наставав час набивати піч (щоправда, цю марудну й брудну роботу відкладали по можливості на літо). Це означало, що черінь у печі потребувала ремонту: вона переставала гріти, неможливо було випікати хліб і навіть ставити у піч казани та горшки. Набивання печі полягало в тому, що стару черінь у щелепах печі ломом або плішнею виколупували, розбивали аж ніби зцементовану товщу з глини, череп'я битих горщиків і мисок, які впродовж років спікалися в закам'янілу брилу завтовшки 20-30 сантиметрів. Її виламували шматками й викидали геть. Чистенько вимітали, а потім засипали свіжою червоною глиною знову ж таки зі свіжим череп'яним боєм (чим більше череп'я, тим краще) і розрівнювали спеціальним праником. Для того залазили в тісну й страшну дірку й били до знемоги. Спершу били батьки, а стомившись, посилали нас. Коли черінь була добре збита, її залишали на добу просихати. Потім легенько протоплювали, сушили разів двачетири, і – черінь готова.

Після такої роботи у хаті стояла страшенна курява, отож усе мили, чистили й обов'язково білили.

Вже перед війною 1914 року дехто пробував замінити набивку вогнетривкою цеглою-межигіркою, та за якістю вона не могла зрівнятися з набиванням.

Піч була чи не головною у нашій хаті. На ній ми (я, Сергійко, Катерина та Лисавета) і грілися, і спали, і гралися. Найчастіше – у сім'ю. Самі робили з ганчір'я ляльок, розподіляючи їх на батьків і дітей, одягали в різне вбрання, загадували їм якусь "роботу". Спати клали точнісінько так, як спали самі та наші батьки: мостили соломку, стелили такі ж рядна і ліжники. Коли комусь щастило голівку ляльки перехрестити заполоччю чи якоюсь стрічечкою (ніби то були ніс і рот), то таку ляльку ми вважали найвродливішою. Гралися, доки не набридало або доки не починали сваритися через якусь дрібницю. Часом доходило і до бійки: Катерина була старша від мене, але слабша – дівчинка ж! Сергійко – і менший, і до того ж вайлуватий, а я – хоч і худющий був, проте спритний і верткий, відтак завжди виходив переможцем у тих дитячих баталіях. На всю хату лунали виляски, коли я лупцював когось долонею по спині. Катерина з Сергійком несамовито репетували: "Мамо, а Іван б'ється!" Якщо мама була в хаті, то строго прикрикувала: "Ану, чого там скугумилися?" Коли те не допомагало, тоді над піччю з'являлася кочерга. І хоч мама ніколи нас не била, ми однаково, як миші, кидалися врозтіч по кутках. Пересидівши якийсь час тихенько, скоро забували про всі образи й знову починали гратися.

Грали і в карти – "у п'яницю", "підкидного" й "набірного дурня", "в сижа". Грали сотні разів, мало не чманіючи над тими картами. Засидівшись, заходжувалися кататися з прилавка. Клали його одним кінцем на долівку, а другим на піл і з'їжджали, наче з гірки. Дошка була відшліфована нашими

штаненятами до блиску. Так ми розважалися годинами. Щоб показати "вищий клас", я брав прилавка і ставив до припічка, тобто значно вище, сідав і стрімко злітав униз. Звісно, частенько летів догори ногами, та головне – я був "рекордсменом", бо ні Катерина, ні, тим більше, опецькуватий, незграбний Сергійко не зважувалися на таке.

Непомітно, за забавками, надходила обідня пора. Батько заходив до хати і просив маму: "Витягни-но мені окропу помити руки". Те означало, що батько закінчив поратися коло худоби і прийшов пообідати та відпочити. Мама брала рогача (підойму) й витягала з печі чавун із водою та страви. Батько, не кваплячись, мив руки, іноді просив маму злити. Після цього сідав край столу або на полу, зіпершися спиною на подушки. Мама кидала прядиво, відставляла прядку в куток і починала лаштувати обід. По обіді батько лягав на часинку спочити, а ми знову бралися за своє: гралися "в крем'яхи", "у куцу бабу" – тобто зав'язували котромусь із нас очі, і він мав ловити інших, які тихенько ходили довкола нього і час од часу несподівано смикали за одіж "куцу бабу". Мама пускала в хід свою прядку. Її гудіння було своєрідним акомпанементом щоденного плину нашого зимового життя. Втомившися пустувати, сідали або лягали на печі й починали оповідати казки. Це були казки про дідову дочку та про бабину дочку, про сестричку Оленку та Івасика-Телесика, про змія й цигана, про дванадцятьох розбійників та інші. А таких казочок, як про курочку рябеньку, про котика й півника вже й слухати не хотіли, бо кожен і так знав їх напам'ять. Потім гралися "у фарби": призначали "продавця" та "покупця" "фарб". Останній звався "янгол" або "чорт". "Продавець" тихенько запитував у кожного, хто якою "фарбою" буде, і мав те запам'ятати. Тоді "покупець" стукав (ніби в двері). "Продавець" запитував: "Хто йде?" Той відповідав: "Янгол!" (або "Чорт!"). "По що?" "По фарбу!" "По яку?" "Янгол" називав якийсь колір. Той, хто назвався вгаданим кольором, мав зриватися й тікати, а "янгол" чи "чорт" – ловити. І так – поки всіх не переловить.

Так ми бавились, доки не починало сутеніти. Тоді сідали біля вікна й хукали на холодні шибки, а коли з'являлася таловинка, виглядали на вулицю. Було видно весь куток нашого села, криницю та обидві вулиці – нашу й підгорянську. Обліпивши вікно, ми видивлялися, хто їде кіньми чи волами, хто що везе, хто йде з Підгори до нашої криниці по воду. До цієї ж криниці надвечір гнали напувати худобу. Тривало те доволі довгенько: поки витягнуть відро з водою, та поки ж усіх напоять... А коневі води потрібно двоє-троє відер, волові – троє-четверо. А мали ж тяглової худоби дехто по парі й більше, а ще ж корови, телята...

Поволі залягають сутінки. Спостерігаємо, хто перший засвітить каганчика. "О! Ґоґли засвітили! А ось, диви, вже й Реви засвітили!", – вигукував хтось із нас. Десь о цій порі двері в хату прочинялися і батько ледь просовувався в них з великою сіткою свіжої житньої соломи. З ним до хати вривалися клуби морозяного повітря, яке туманом стелилося по підлозі. Нас обдавало свіжістю й пахощами вогкої духмяної соломи. Її вивалювали з сітки біля печі, а частіше – коло столу. Ледь солома торкалася підлоги, як ми грудками летіли з полу. Пірнеш у солому, скочиш, знову на піл, і знову новий стрибок. Стрибали, аж поки та солома не розліталася по всій хаті. Батько, віднісши сітку, повертається до хати і запалює каганчика. Мама порається, підмітає кострицю, протоплює на ніч піч...

Ми рідко сходилися з сусідськими дітьми, особливо взимку. Забавлялися самі. Іноді брат Федір приносив додому голубів, спійманих у сильце. Він їх приборкував і пускав під піл. Птахи забивались у куточок, а ми, перевісившись, заглядали туди, полохаючи птахів іще більше. Вони боялися вийти з-під полу, навіть коли ми приманювали їх їжею.

Пам'ятаю, що батьки сварили Федора і за голубів, і за те, що він увесь

час приводив додому як не собак, то котів. Він дуже любив тварин і жалів їх, нещасних.

По вечері ми знову залазили на піч і влаштовували там таке, що тільки порох летів по хаті.

Василь та Федір уже ходили до школи, тож іноді лягали на печі головами до каганчика і читали. Тоді мама час од часу гримала на нас, аби не пустували.

Батьки вечорами працювали. Мама, примостившись на прилавку, пряла, а батько, сидячи поруч на припічку, найчастіше сукав (крутив) клоччя на нову ковдру. Вони тихенько перемовлялися між собою, співали або слухали разом із нами, коли котрийсь із братів читав уголос.

Розжарившись на печі, ми, як груші, летіли на долівку. Між ніжками столу робили стінки з віхтів соломи, залишаючи один отвір. Там мостили гнізда, сідали в них, наче ми кури, починали "нестися": "куд-куда! куд-куда!" Зчинявся такий галас, що батьки мусили "вживати якихось заходів".

Награвшися в курей, ми весело накидалися на свою споруду, руйнували її, солома вихором розліталася аж під стелю. Батько вгамовував нас, сварився, що солома перетреться так, що й спати не буде на чому. Ми перелазили на піл, ловили тіні на стіні, робили з пальців "зайчиків", "гусей", писали крейдою на полу літери, які запам'ятовували від братів. Я чомусь писав літери Д, К, Є, вимовляючи їх разом, виходило "дикиє". Батьки, Федір та Вася сміялися з такої моєї грамоти, мама забирала крейду, аби не обмальовували полу. Сергійко часто засинав мало не на ходу: бігав-бігав, аж дивись – уже й спить. Ще раніше засинала Лися. Федір та Катерина починали стелити постіль, і вже тоді всі ми вкладалися спати. Мама чи батько обережно переносили Лисю та Сергійка, а малята навіть не прокидалися, спали солодко і міцно...

Цілу Пилипівку ми не відходили від вікон. Мов зачаровані дивилися, як за вікнами тихо падав сніг, або вивчали дивовижно-казкові розписи на шибках, чудернацькі, щодня нові, малюнки, що їх полишив мороз.

Між забавами ми наче мимохіть спостерігали за роботою батьків, непомітно для себе засвоювали всі її нюанси. Мама, та й батько, потроху привчали нас до роботи, доручаючи, скажімо, м'яти коноплі. Робота ніби й не важка, проте куди цікавіше було пустувати, аніж безнастанно тупцяти по жменьці плосконі чи занадто цупкої матірки. Стоїш, тримаєшся за піл, лаву або стіл і мнеш ногами ту куделю... Показуєш матері в надії, що вже, а мама, оглянувши зім'яте в папушу прядиво, ласкаво говорить: "Ще трішки". Так кортить чимскорше закінчити загадані чотири чи п'ять жменьок конопель, а воно ж, мов та нечиста сила, пручається, вистромлюється свіжими пасмами. Але всьому буває кінець, наставав кінець і нашій роботі. Хто перший закінчував м'яти, вже весело вистрибував по хаті.

Та ось батько збирається перепочити, відкладає плетиво, неквапливо виймає з кишені свою козацьку люльку, вдаряє нею по лівій долоні, щоб вибити старий попіл, бере чубука в зуби і випробовує тягу. Ага, певне, забилася. Доводиться люльку виймати з зубів і прочищати прохід (до люльки ниточкою прив'язано прочубушника, ним і прочищають чубука й люльку). Далі знову випробовує, потягши ротом повітря сюди-туди. Потому бере з капшука дрібку тютюну, мне його в долоні й засипає в люльку. А щоб не висипався, прикриває кришечкою в мідній оправі, тоді підводиться з місця, риється в соломі. Нарешті, вибирає рівненьку соломинку, підносить її до каганчика. Сусілочка, яка перед цим тріпотіла, вихилялася в різні боки, ніби хотіла відірватися від гнота, тепер, наче з несподіванки, завмирає, починає блимати, пригасаючи, аж поки соломинка спалахує. Батько, голосно пихкаючи, розпалює люльку. Чубук іноді забивається старою "смолкою" та тютюном, що перешкоджає тязі, тож батько старанно смокче, втягуючи повітря, і люлька "сопе" й шкварчить,

як невеличкий аґреґат. Нарешті її розкурено, батько вдоволено пихкає, випускаючи з рота і з носа хмари сивого диму. Той дим повисає в хаті, довго гойдається у повітрі, а ми, вдихаючи його, щоразу закашлюємось. Та на те ніхто не звертає уваги, дарма що в декого навіть голова болить.

А ще я дуже любив спостерігати за полум'ям каганчика. Він був для мене мовби живий: чутливо реагував на найменший порух, сполохано метляючи своїм "соплячком". Зробиш близько нього якийсь різкий рух – сусілочка "з переляку" одразу ж відривалася від ґнотика, і він, нещасний, гаснув. Тоді доводилося навпомацки шукати сірнички на грубці й витрачати зайвого на розпалювання необачно погашеного каганця.

Була в нас іще одна забавка. У Пилипівку батько насипав на піч ячменю – підсушити для куті. Так ми у тім ячмені, як поросята в барлозі, що тільки не виробляли. Заривались у нього, пересипали, вивершували "гори", вигадували всілякі фантастичні ігри. Коли ячмінь висихав, ми збирали його в мішок, а батьки брали мірку і йшли у двір віяти збіжжя. Для того на притоптаному снігу розстеляли ряденце, мірку з ячменем батько піднімав високо над головою і, похитуючи нею, тоненькою цівочкою витрушував ячмінь, який падав на ряденце, а сміття й пилюку з нього вітром відносило геть. У нашій дитячій уяві те віяло з пилюки було то мітлою баби-яги, то бородою діда-чаклуна.

Ячмінь призначався для куті. Отже, його треба було стовкти в ступці. Своєї в нас не було. Зате вона була в нашого діда Василя (батькового батька). Нею користувалися всі наші дядьки, батькові брати – Сильвестр, Павло та Мусій. Таке ж право на неї мав і наш батько. Ми це знали і нетерпеливилися, коли ж бо її привезуть. Аж ось, нарешті, батько запрягає коня в сани і їде. А скільки радості було, коли батько одягав мене в якусь "дорослу" одежину, садовив у сани, і ми разом їхали аж через усю Підгору! Он уже й дідівський двір. Конячка звично завертає у ворота. Мене вносять у хату, роздягають, і я веселим горобчиком стрибаю по просторому полу. Батько розбирав ступу, частинами виносив її і клав на сани: спочатку товкача, далі ніжки – це найлегше. Найголовніша частина – сама ступа. Вона, видовбана в ледве обтесаному величезному пні, дуже важка, отож виносити її доводилося удвох. Нарешті все повантажено. Батько забирав мене, а так хотілося ще трохи побути в баби Козубки, яка пригощала мене то хлібом, помащеним соняшниковою олією, то грудочкою пшоняної каші. І все те було таке смачне! Але треба було повертатися. Батько знов закутував мене в кожуха, садовив на сани, і ми знову їхали "аж через усю Підгору!"

...Приїхали. З хати вибігає мама, підхоплює мене на руки – і мерщій у хату, а батько, розпрігши коня, заносить деталі ступи і починає збирати її. Для нас те було як свято. Ось уже склали вісім паколів і забивають їх у долівку, аби ступа не їздила по хаті. Далі примоцовують решту частин. Коли батько закінчував "монтаж", ми, як горобці, пурхали з полу й лізли на ступу. Намагались, як дорослі, товкти, та вага товкача перевищувала нашу, і хоч як ми старалися, ніяк не могли з ним упоратися. Доводилося ставати на "хвоста" товкача, аби переважити його "голову". Але вона підступно й, як завше, зненацька піднімалася високо вгору. Тоді я ледве втримувався, аби не сповзти по "хвосту" на долівку, мав устигнути перебігти на "голову" товкача, котрий з розгону опускався у війстя самої ступи.

З роками батьки стали доручати нам справжню роботу – товкти крупи, насіння тощо. Ось тоді ми і взнали, яка то важка робота, особливо шугання, коли треба було обтовкувати кожушки ячменю, проса чи гречки. Гладити (так звалася друга операція обробки зерна) теж було важко, але не так, бо кількість збіжжя, узятого для однієї порції, значно зменшувалася за рахунок полови, яка відсіювалася на зікратому (рідкому) ситі. Після гладіння крупи знову просівали і, нарешті, засипали в ступу (приблизно на одну третину її

об'єму), після чого хтось із дітей ставав на товкач і почергово переважував то його "голову", то "хвоста". На "голову" навалювались усією вагою, після чого товкач занурювався своїм зубом у зерно і оббивав з нього шкірку. Було, ударивши з десяток разів, зупиняєшся, спочиваєш... Тоді батько чи мати, жаліючи нас, ставали до ступи і дотовкували самі, бо наприкінці шугати завше найважче. Полова утруднювала занурювання зуба товкача, який бив тоді ніби в подушку. Прошугане зерно вибирали зі ступи жменями у сито чи решето і просіювали.

Так, усією родиною, ми натовкували собі пшона, гречки, ячменю тощо на цілий рік. Щоправда, гречані крупи рідко товкли вдома, їх драли на драчці у Ташані.

Бувши малятами, ми з нетерпінням чекали, коли ступу привезуть, а підрісши, нетерпеливилися, коли ж її, кляту, відвезуть. Одне те, що нас, хоч і не дуже настирливо, а таки приневолювали товкти, швидко змінило цікавість на відразу. А ще оте безконечне гупання: двигтіли стіни, тріщали голови, боліли вуха...

Та ось ми закінчували заготівлю круп. Тепер мав приїхати дядько Сильвестр і забрати ступу. Так воно і ставалось. Котрогось дня до воріт під'їздила підвода, на яку і вкладали ненависну ступу. Місце посеред хати звільнялось, і вона видавалася нам навіть просторішою, ніж раніше.

Спливає осінь, западає зима, скоро й Різдво. Хати в Капустинцях мов задрімали, закутавшись у снігові кожухи. Лише зрідка знадвору долинав пронизливий крик гусака. Вискочивши в сіни і прочинивши двері, я спостерігав, як він, звівшись на червоні лапки і витягши шию, лопоче щось своєю гусячою мовою або, нагнувши шию до землі, з шипінням біжить за порушником спокою гусячого табунця, що сидів на снігу, сховавши голови під крила.

Мама заходжувалася чепурити хату. Батько запрошував колія колоти кабана. Це була надзвичайна подія. Ще поночі ми прокидались, сідали на полу і дослухались. Аж ось десь у дворі несамовито верещав кабан. Ми затуляли вуха, щоб не чути того смертельного крику. Коли все стихало, кидалися до вікна, але марно – звідти нічого не було видно, хіба що спалахи вогню, які крізь замерзлі шибки в темряві видавалися якимись зловісними. То вже починали смалити.

Досвідчений колій забивав тварину одним ударом – у серце. Потім кабана переносили кудись на город і клали там на солому черевом донизу. Далі накривали грубим шаром соломи і підпалювали. Коли солома згоряла, колії брали віхтики й досмалювали кабана, вишукуючи, де ще залишилася щетина. Якщо на шкірі вискакував пухир, швиденько хапали жменю снігу й прикладали до припеченого місця. Гарно обсмалити кабана – то ще треба було вміти: щоб і чистенько було і щоб гарно пропекти шкіру, бо від того залежав смак сала.

Коли тушу обсмалено, її поливають холодною водою, ножем обшкрібають попіл і бруд, залишки обгорілої щетини, знову поливають водою і знову шкребуть ножем, аж поки шкіра не стане чиста, як папір. Потім накривають чистою соломою. Для нас, дітлашні, то був найцікавіший момент – "душити" кабана! Ми сідали на нього поверх соломи, як на коня, і так сиділи хвилин десять-п'ятнадцять. Солома нагрівалася, і нам було дуже тепло. Коли солому знімали, тушу клали на спину, й колій вправно вирізав з грудини сало й вирубував саму грудинку, після чого знімали підчеревину, виймали серце, легені, печінку, акуратно видаляли жовчний міхур. Підставивши до задніх ніжок ночви і відрізавши коло горлянки їжника, колій вправно викочував здір зі шлунком та кишками, обрізав товсту кишку й відділяв усе те від туші. Кишки розрізали на шматки довжиною до одного метра і разом зі шлунком несли на річку мити. Нашою роботою було відносити до хати і складати на лаві вирізані

тельбухи, підчеревину тощо. Ми старалися одне перед одним, бо батьки хвалили тих, хто швидше встигав обернутися. Нарешті випотрошену тушу вносили до хати. Мала Лися лякалася її, тікала на піч і ховалася десь у кутку. А ми, "сміливці", сміялися, мовляв, яка боягузка, от ми ж стоїмо коло самої свині, і нам анітрішки не страшно!

Тушу клали на добре вимитий піл і батько починав її розбирати. Гострим ножем відрізав голову, далі, швидко знаходячи суглоби, відрізав ніжки і все те складав у ночви. Потім тушу перевертали догори спиною і робили вздовж спини два надрізи так, що виходило три стрічки сала. Першою знімали хребтову смугу сала, а потім бічні (поли). Від окостини спочатку відрубували задні плічка, потім – передні. Під час розбирання частину м'яса обрізали для ковбас та ковбика. Для останнього спеціально обрізали з голови щоки, а також шматочки підчеревини тощо.

Складене у ночви м'ясо залишали в хаті до другого дня. Батько брався за сало. Плахи розрізалися на шматки, а на кожному шматкові робили два нарізи навхрест, щоб виходило чотири четвертини. Кожен такий шмат добре солили, особливо по нарізах, і вкладали в здір, який потім зашивали сировою ниткою і стягували двома перевеслами з житньої соломи навхрест. Аби стекла ропа, сало мало полежати у ночвах цілу добу, після чого його вивішували на горищі.

Так минав день. Уже в сутінках ми нашвидку обідали, світили каганчика чи гасову лампу й починали начиняти ковбаси. Для нас то була найбільша розвага. Аякже! Ми неодмінно брали в тому участь. Сідали на полу великим колом, а посередині стояла яка-небудь велика посудина, наповнена м'ясом для начинки. В нього додавали обрізки сала, добре подрібнений часник, сіль та перетертий бруском на прилавку пахучий перець.

Кожен брав лозинку, загинав її колом завширшки з війстя ковбаси, засовував у кишку, яку й прив'язував до того кола так, щоб можна було засовувати туди начинку. У начиненій ковбасі збиралося повітря й роздимало кишку. Щоб видалити повітря, кишку кілька разів проштрикували голкою. Дехто начиняв ковбаси за допомогою рога, але ми користувалися лише лозинками.

Начинені ковбаси зв'язували в кільця, клали спочатку на розіслану солому, щоб стекла рідина, а потім перекладали у казан і засовували на ніч до напівгарячої печі, де вони запікалися до ранку.

Ковбика батьки начиняли самі, причому так туго, що він іноді аж лопав у печі.

Цього ж дня або наступного м'ясо вивішували в коморі та на горищі, чіпляючи мотузками за бантину.

Витягнуті з печі ковбаси та ковбик складали у бочонок, закривали віком і виставляли в комору.

По упоранні кабана, де головну роль відігравав батько, наставала мамина черга. Вона тепер мала все прибрати, вимазати й підбілити хату, вивісити рушники, прикрасити кутки сухим зіллям та квітками і нас усіх скупати. Те займало щонайменше два-три дні.

Нарешті ранок перед Святвечором. Мороз аж тріщить. Знадвору чути рипіння снігу під чобітьми. На вікнах понамерзало. У хаті ледь сіріє, але мама вже коло печі. Вона готує страви для урочистої вечері: кутю, узвар, квасолю. Місить тісто для булок та пиріжків. Хата поволі обігрівається. Прочиняються двері, і батько вносить відібране саме для цього дня запашне, зелене, як барвінок, сіно і урочисто кладе на покуті. У наших дитячих душах ніби яснішає. Ми знаємо, що то під кутю. Солодке чекання. Час від часу ми заглядаємо до печі. Хтозна, що ми там хотіли побачити, проте нам здавалося, ніби там коїться щось незвичайне, казково-фантастичне.

На кутю не тільки дорослі, але й діти мали поститися. Отож ми терпля-

че чекали урочистої вечері. Ось уже добігло полудня. Мама закликає батька знадвору до хати. Батько заходить, а ми знаємо, що то настав час ставити кутю на покуті. Мама виймає з печі чавунця й ставить під комином. Батько надіває рукавиці і, взявши кутю, урочисто приказує: “Іди, кутя, на покутя”. Потім ставить її в сіно на покуті. Мама вже вийняла узвар. Батько і до нього: “Іди, узвар, на базар”, а до квасолі: “А квасоля – на базоря”, – і переставляє ті дві страви до куті на сіно. Далі мама виймала булки. Вони так пахли! Здається, я й зараз чую ті пахощі! Потім пиріжки: всі вони помічені – які з сиром, які з капустою, а які з печінкою. Бо не дай Боже з'їсти на кутю пиріжок із сиром – то великий гріх! Пісний борщ мама теж виставляла з печі, щоб прохолов. Рибу-просіл, звичайно воблу, ставили на судник.

Нарешті можна й трохи попоїсти. Найчастіше ми перекушували тими ж таки пиріжками з капустою, які, до речі, мені не подобалися, та на голодний шлунок і вони йшли.

Підкріпившись, батько озброювався кравецькими ножицями, гребінцем і стриг нас наголо. По такій стрижці наші голови нагадували молоденькі гарбузці, посічені батогом пустотливого пастушка. Така “зачіска” звалася “пострижений драбинками”. Потім ми переходили до рук матері. Гребінцем вона вичісувала нам голови від вошей, які були тоді неодмінними нашими співжильцями, після чого купала й одягала чисту, якнайкращу білизну: малечі – самі сорочечки, а коли ставали старшими, то й штанці, Катерині – спідничку з ловкого краму. Сорочки до свят нам давали звичайно ненадівані. Необношені, вони були дуже жорсткі. Та те нам не вадило. Ми милувалися вишивками й порівнювали, в кого краща. Доходило до суперечок і навіть до бійок, бо кожен вважав, що саме в нього найкраща. Помирившись, ми знову оглядали себе і пишались тим святковим одягом. А коли то вже були нова жилетка, піджачок, а тим більше чобітки, то ми тільки те й робили, що по десять разів усе приміряли й вихвалялися один перед одним.

Поволі надходив вечір. Застеляли новими ряднами подушки, піл та піч. Вивершував усе святково застелений стіл. У повітрі бриніло передчуття чогось незвичайного. Батьки закінчували поратися по господарству. Загнавши худобу, тато вносив мазницю з возовим та пляшку з добрим березовим дьогтем, змащував усі завчасно вимиті й просушені чоботи. Спочатку передки й халяви – березовим, а підошви – возовим дьогтем. По хаті розносились приємні пахощі. Нарешті все закінчено. Батько помився, а тепер довго й ретельно підстригає собі бороду, старанно вичісує гребінцем голову, бо хіба в будній день був час наводити красу! Мама, глибоко зітхнувши, нарешті присідала на полу, розпускала ще вогкі коси і теж старанно розчісувала їх. Заклавши коси, надівала новий очіпок і починала готуватися до вечері.

Батько, замість каганця, світив висячу гасову лампу. Загрубілий ґніт не хотів розгорятися. Вогонь мигтів, коптів, та батько морочився доти, доки ґніт не починав тягти гас, і лампа незвично ясно освітлювала хату, надаючи їй урочистої святковості.

Ми ставали навколішки довкола столу, а батько підходив до кожного з нас, брав праву руку, складав докупи три пальці і показував, як треба хреститися та молитися. Молитви були “Богородице-діво, радуйся”, “Отче наш”, “Вірую в єдиного Бога” – саме вони закарбувалися в моїй пам'яті. Батьки наші не були релігійні, одначе вони щодня, а у святкові дні особливо ревно молилися перед потемнілими ликами, благаючи про щось невидимого Господа. Перед тим, як стати до молитви, батько урочисто світив лампадку, яка висіла перед іконами. Нам здавалося, що Ісус Христос пильно стежить, як ми молимося.

Молитву закінчено, ми урочисто сідаємо до столу. Мама виставляє борщ, батько ріже хліб, а ми, розібравши ложки, дивимось на батька. Ось він повер-

тається до ікони Спасителя і благально проказує: "Господи, благослови, Душе Святий". Після цього починали їсти, як і завжди, з однієї миски. Для нас було проблемою пронести ложку від миски до рота не розливши. Коли те було в будень, та ще й на полу, то було не страшно. Піл легко витерти, а то й змити, а ось на кутю! У таке свято! Та ще й на скатертину! Проте що більше ми старалися не розливати, то більше борщ вихлюпувався, а батько сердито позиркував на нас.

Після борщу подавали смажену рибу, тоді квасолю і вже аж потім те, чого чекали найбільше, – кутю. Як нам тоді здавалося, не було у світі смачнішої страви!

Батько урочисто брав першу ложку куті, і ми, як за командою, починали їсти. Вона здавалася божественною на смак, хоч у звичайні дні та страва, щоправда, мащена смальцем чи на молоці, замість солодкої підливки, не лізла нам у горло. Запивши все узваром, ми ледве вилазили з-за столу. Так хотілося вмоститися на печі й спочити, та старші – Вася і Федір – уже збиралися нести кутю бабі Козубці. Сергійко теж просився з ними, до нього приєднувався і я, отож збиралися. Одягали святковий одяг, із яким було чимало мороки. Батьки оглядали нас, застібали, обв'язували хустками. Та ось уже всі готові. Мама наготувала горня чи миску куті, налила узвару, все те зав'язала у вузлик. Просто з дверей поринаємо в темну морозяну ніч. Поки очі не призвичаїлися, не знаємо, куди ступити, та невдовзі виходимо на гарно втоптану вулицю. В усіх хатах святково світяться вікна. Ніби не вміщаючись у тісному просторі осель, різдвяне сяйво виривається крізь шибки назовні й широкими світлими смугами крає пухнастий сніг. Куди й діваються страхи, які обсідали дитячі душі у темряві!

Шлях від нашої садиби до бабиної видавався довгим-предовгим, хоч насправді до неї було не більше як сто п'ятдесят метрів. Але ось і знайомі ворота з доброї широкої дошки. Відчиняємо, заходимо. Двері незамкнені, а баба вже на порозі: "Заходьте, дорогі онуки!" Зустрічає нас радо і щиро. А дід, як старий гусак, тільки гляне іноді мовчки. Це не тому, що не любив нас, просто був такої вдачі. Баба нас роздягала, гріла нам ручки й садовила на лаву чи то на піл. Іноді ми там уже заставали Надійку, Федоську та Оксану – наших двоюрідних сестер (дочок дядька Сильвестра). Їм близько було перебігти через двір, бо хати їхні в однім дворищі. Часом був там уже і Степанько дядька Павла. Ми ще не встигали й зогледітися, як двері знову відчинялися і з'являлися Федот і маленький Гнатко – тітчині Гапчині. Старші – Надійка, Федір, Вася й Федоська – почувалися вільно, як удома. А ми, малі, спочатку тихенько тулилися одне до одного, як звірятка, придивлялись, а невдовзі вже весело гралися. Баба бідкалася, що, мовляв, пора б і за стіл сідати, та доведеться зачекати, бо ще немає Федора та Одарки з хутора, дітей тітки Марусі, люблених бабою найбільше. Воно й зрозуміло. Ми жили ближче, нас бабуся часто бачила, а хуторянські в неї бували рідко, тож бабця і скучала за ними. Та й що не кажи, а ми таки були невістчині діти...

Нараз двері відчинялися і з'являлися улюбленці. Бабуся швиденько садовила нас за стіл. За звичаєм, нам спочатку давали пиріжки, а потім уже борщ. Та одного разу сталася "трагічна" несподіванка. Пиріжки, як і годилось, були пісні – з капустою й на олії. Ми їли собі, як хтось раптом зауважив: "Дивіться, Сергійко їсть скоромний пиріжок!" Всі завмерли і втупилися в Сергійка. Справді, він їв пиріжок із сиром. Бабуся схопилася за голову і перелякано скрикнула: "Що ж тепер буде? Який гріх!" Сергійко, зачувши таке, розгубився і почервонів як рак. На якийсь час свято зіпсувалося. Та не були б ми дітьми, якби довго сумували. До того ж і їсти хочеться, а надто поласувати кутею. Скоро про той "гріх" забулося. Бабусині очі знову світилися любов'ю: вона пригощала коханих онуків. Дід майже не реагував на нашу

присутність, чогось стогнав. Я дуже дивувався з того і думав: "Ну чого б то йому так голосно стогнати?"

Пізній час підганяв, тож вечерю закінчували. А так не хотілося знову виходити на мороз і йти додому, отут би всім і заночувати. Але свято закінчувалося, починали вдягатися. Більшість із нас іще не вміли того робити як слід, одягалися абияк. Бабуся дуже потерпала, як то ми доберемося додому. Допомагала нам вив'язувати хустки та ще в хаті ховати руки в рукава.

Ми переступали поріг і поринали в темряву. Ноги ледь переставляли, бо очі нам злипалися. Так хотілося швидше опинитися у своїй хаті, а вулиця, здавалося, ніколи не скінчиться. Та ось, нарешті, і наш двір. Рипнули сінешні двері, і ми насилу перевалилися через поріг, сьогодні чомусь такий незручно зависокий. Батьки мерщій роздягали нас, закидали, мов тих курчат, на піч, де ми відразу ж і засинали.

Нам подобалося, що зі Святвечора ми майже на місяць, а то й на більше, переселялися спати на піч. На ранок тепер не треба було спішити вставати. На печі ми нікому не заважали, та й холод не дошкуляв. Правда, було трохи задушливо, та це не вадило, нам аби тепло. Прокинувшись, трохи вилежуємось, але таки зовсім трохи. Пустощі переходять у таке гарювання, що піч ходить ходором. Небавом мама подає голос: "Та тихше ви там, а то черінь провалите!" або "Ану вгамуйтеся! Каміння в горшки летить!" На якусь хвильку трохи стишуємо гармидер – а що як і справді провалиться черінь? Можна ж упасти в горщик з борщем! Затіваємо якусь тихеньку гру або загадуємо одне одному загадки.

Минає якийсь час, і батько кличе: "Ану ходіте вмиватися, бо вже скоро з церкви прийдуть, будемо обідати. Слово "обідати" нагадує нам, що вже й їсти хочеться. Біжимо до миски, а батько стоїть із кухлем холодної, як лід, води і, зливаючи собі на долоню, скоренько з неї миє наші розпашілі з тепла личка. Я аж задихаюся від тієї води, така вона холодна, проте мовчки терплю і швиденько витираюся чистим празниковим рушником із грубого полотна.

Батько не любив церкви (а найбільше – попа) і дуже рідко ходив до неї. Мама, наскільки пам'ятаю, теж не ходила на Різдво до церкви. Лише старші брати Вася і Федір, чи то з обов'язку як школярі, чи з цікавості, бігали на службу Божу. Повернувшися, вони хрестилися до ікони. Батько, мама або хтось із дітей, поклавши у черепочок жаринку, кидали туди крихту ладану і ходили з тим черепочком по хаті й кадили, розносячи пахучий дим по всіх закутках. Уся родина вмощувалася за столом.

Обід у перший день Різдва навіть у бідних був доволі багатим. Їли скоромний борщ, печеню зі свининою, домашні ковбаси, пиріжки з печінкою, сиром, маком чи калиною. Узвар насипали у миску, звідки сьорбали його ложками.

По обіді батьки лягали спочити, а ми мерщій одягалися, брали шаньки й бігли колядувати під вікна до сусідів. Ще зранку мама заохочувала нас – мовляв, уставайте скоренько, бо так і колядувати спізнитесь. І таки бувало, що спізнювались. Поки ми збиралися, під нашим вікном уже стояла зграйка дітей і тоненькими голосами виспівувала колядку:

Сидить дядько на стільці,
Взувається в постільці,
Здоров, дядьку, та зноси,
Та винеси ковбаси!
Добридень! Будьте здорові! З Різдвом!

Зачувши колядників, мама казала до батька: "Ану глянь-но, чиї воно та скільки?" Та ми встигали видивитися раніше і наввипередки оповіщали: "То Дем'яненкові Степан, Бреня та Тимосько!" Батько брав із судника цукерки, виносив і роздавав дітям. Вони, задоволені, ховали гостинці і бігли далі. Ми

на ходу радилися, з кого почнемо, а починали однаково з Луців, наших найближчих сусідів. Підбігали й випалювали оте "Сидить дядько на стільці". Правду кажучи, наша колядка була не з кращих. По інших селах співали, скажімо:

Коляд, колядниця,
Добра з маком паляниця,
А з сім'ячком не така,
Дайте, дядьку, п'ятака.

Але ми вже звикли до своєї і не порушували традиції. Нам давали хто по цукерці, хто по пиріжку, хто по кришенику ковбаси чи сала. А найбажаніше нам було отримати по копійці, а Миненко раз дав аж по дві копійки – ото була дивина! Та бувало й таке: з досвіткової хати Варка Ковалівна винесла нам картоплі. Ми думали, що вона печена, та вже аж дома роздивилися, що сира. Капосна дівка пожартувала, а нам така образа, що й досі не забулося.

Обійшовши з колядкою весь свій куток, поверталися додому щасливі, з повними шаньками заколядованих гостинців. Усе висипали на стіл, розкладали на купки і їли як не знати які ласощі. Але найбільше тішилися грошима. Ми їх без кінця обмацували, перераховували – а давали нам щонайбільше десять копійок, – фантазували, що на них купимо. Хай-но тільки лавошник Ганжа відчинить обчеську крамницю, яка, на жаль, зачинялася на Різдво "аж на три дні!" Наколядувавшись і досхочу наговорившися про пригоди цього дня, ми залазили на піч, трохи перепочивали і невдовзі знову бралися за своє – затівали якусь гру, пустували.

У хаті тепло, затишно. Батьки в ці дні менше метушилися, їхні обличчя світлішали, настрій був святковий. Сонце хилилося до пругу. Як і всі селяни, ми чекали на інших колядників – старших хлопців та дівчат. А тим часом, сидячи на печі, пробували копіювати Васю і Федора, які саме збиралися на колядування, пищали "рождєство твоє-є-є..."

Та ось у двері постукали. Мама схоплюється, відчиняє, а з сіней спершу несміливо зазирають, а потім весело завалюють розчервонілі хлопці й дівчата. Задихані, вони, чомусь ніяковіючи, шикуються коло порога. Сміливіший каже: "Благословіть Христа славить". Батько чи мати відказують: "Славте!" Тоді хтось один починав:

Рождєство твоє, Хрістє Боже,
Наш возсіян міру свєт разума,
Учахуся с висоти востока,
Господі, слава тєбє!

Далі дівчата заводили:

Що звечора діва Мар'я
Сина зродила... А зродивши...

Що означали слова в тих піснях, у Капустинцях хіба що піп добре розумів та, може, ще святобожний сільський розумник Грицько Ярмак. Ще кілька вдавали, що розуміли, решта ж сліпо вторила, бо так було колись, так співали батьки, так співали і ми. Коли мені йшов десятий чи одинадцятий рік, я теж старанно вчив те "рождєство". Пам'ятаю, що Вася ще з половини Пилипівки починав учити нас того співу, та ми так і не здолали правильної вимови чужинецьких слів і замість "рождєство" співали "рожество" тощо.

Пригадую, як ми вперше та, здається, і востаннє пішли "славити Христа"... Тоді чи не в кожнім дворі тримали псів, і вони, кляті, скажено наскакували на нас, хапали зубами за довгі лозини, якими ми озброювались, ідучи колядувати. Так чи так, але ми якось відбивалися від них, заходили, захекані,

до хати і "співали". Одержавши належне – паляницю чи якісь інші гостинці, рушали далі. Чи не тридцять хат обходили, этже, відповідно мали стільки ж і паляниць. Хліб той носили у мішку, а щоб полегшити собі дорогу, залишали його у якійсь хаті, а ввечері, йдучи додому, забирали. Наколядований хліб ми, як і всі колядники, продали. Пам'ятаю, його купив у нас наш батько по півтори копійки за паляницю. Таким чином нам припало аж по п'ятнадцять копійок на носа.

Старші – парубки та дівчата – звичайно готувалися до тих колядок за всіма правилами: неодмінним атрибутом їхніх походів була зірка – споруда на зразок парасольки. Її робили з червоного краму, з отвором посередині, до якого вставляли запалену свічку. Ввечері це справляло незвичайне, чарівно-казкове враження. "Ужинки" таких гуртів бували дуже багаті, бо віруючі та хто багатший давали і по дві паляниці, або шмат сала, чи навіть ковбаси, особливо, коли колядники справді гарно співали. Вже зовсім поночі вони зносили заколядоване в одне місце. Шукали покупця на хліб і продавали. Купували ж ті, в кого не вистачало свого хліба. Часто купував і наш батько, і не тільки в колядників, а й у попа, якого селяни теж обдаровували хлібом, коли він обходив їх із "йорданню". Куплений хліб складали в холодній хаті (у "тій хаті"), він там замерзав, а перед тим, як їсти, його розпарювали.

На заколядовані гроші (два чи три карбованці) парубки й дівчата справляли складчину – такий собі бенкет у досвітковій хаті, який влаштовували на другий чи третій день Різдва.

Увечері першого дня Різдва всі рано лягали спати, відпочивали. Другий день Різдва був якимсь затишним, розміреним і мовби сяйливим. Робилося найнеобхідніше – порали худобу, розпалювали в печі. Батьки сиділи, склавши натруджені руки, і ніби мріяли, навіть мало про що говорили. Ми копіювали батьків: сиділи, принишклі, і намагалися скласти руки точнісінько так, як це робили вони. Мовчали...

Так минав ранок. У другій половині дня до нас іноді хтось заходив у гості – тітка Гапка чи тітка Маруся. Ми чекали на них, бо вони неодмінно приносили гостинці. Діставши по цукерці, ми збиралися десь на полу чи на печі й порівнювали, кому перепала краща. Розмотували обгортки, старанно розрівнювали їх на долонях, розглядали, що в кого намальовано. Ми запитували тітку, чому вона прийшла без Одарки. Мені так хотілося, щоб і вона була тут, адже я був у неї таємно закоханий. Одарка – вона якась зовсім не така, як Мужикова Сонька чи дядькова Оксана, але, на жаль, рідко бувала в нас.

Ми дослухалися, про що розказувала тітка. Вона мала напрочуд лагідну вдачу і ніколи нікого не сварила: ані найгіршого сусіду, ані схильного до чарки й ледачого чоловіка дядька Федора.

За кілька днів знову починали підчепурювати хату – наближалося свято Меланки. Заходжувалися наливати кров'янку. Мама вносила заморожену товсту кишку, клала її в воду, а в печі вже варилася гречана каша. Далі брали горщичок чи мисочку з кров'ю кабана, теж розморожували й кришили в неї сало з підчеревини, перемішували з кашею, спеціями й виливали у кишку, яку зав'язували, згортали кільцем і запікали в печі. Іноді, замість гречаної, брали пшоняну кашу.

Не знаю, як кому, а мені кров'янка та ковбик були найсмачнішим наїдком.

На Меланку ми бігали щедрувати. Звично ставали попід вікнами і співомовкою голосно проказували:

Щедрик-ведрик,
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски,

А ще мало –
Дайте сало,
А ще донесу –
Наверх дайте ковбасу,
А ще кишку –
З'їм у затишку,
А ще кров'янку –
Заховаю в ямку.
Добридень! Будьте здорові! З Меланкою!

Закінчивши, ми стояли й чекали. Аж ось рипіли сінешні двері, господар чи господиня виходили і виносили нам гостинці. Частенько саме кров'янку, ковбасу або по пиріжку.

Додому поверталися вже при заході сонця, раніше звичайного лягали спати, бо треба ж було десь опівночі вставати і йти посипати. Час тоді у Капустинцях визначався на око, бо годинник був тільки в попа та в школі.

Батьки ще звечора готували нам пашню: жито, овес, ячмінь, горох – усього по жменьці. Ми все те заздалегідь насипали в кишені, шаньки теж лежали напохваті.

Та ось, саме в ту хвилину, коли спиться найміцніше, а сниться наймиліше, тебе будять. Я одбивався, кутався в ковдру, лінувався вставати і знову засинав. Сергійка, навпаки, важко було розбуркати, поки не розплющить очей, а вже коли прокидався, бадьоро схоплювався і збирався. Нарешті ми вмилися, одяглися і – за поріг. Ніч темна, хоч око виколи. Ми довгенько кліпаємо очима, намацуємо ще звечора наготовані лозини від собак і йдемо в луцівський двір. Там ми знаємо все до дрібниць. Заходимо до них, як до своєї хати. Двері в селян часто, а особливо проти Нового року, на ніч не замикалися. Стукаємо в хатні двері, та баба Марина вже гукає: "Заходьте!" Я сіпаю за кілочок. Двері м'яко, без рипу, відчиняються, і ми, ледве переступивши високий поріг, починаємо "посипати":

На щастя, на здоров'я,
На нове літо
Роди, Боже, жито, пшеницю,
Ячмінь, чечевицю,
Всяку пашницю.
Будьте здорові, з святом, з Новим роком!

При тих словах брали з кишені зерно, кидали від порога до ікон. Воно летіло по всій хаті, скакало по лавах, стукалося об шибки, ікони, об лампадку, що підсліпувато блимала під стелею. "Соплячок" полум'я теж реаґував на наше посипання. Він метушився, танцював, ніби збирався відірватися від ґнотика. По хаті бігли химерні тіні. Баба Марина підводилася з прилавка, де сиділа, спостерігаючи за посипанням, підходила до судника, брала звідти цукерки і обдаровувала нас. Ми ховали їх у шаньки й повертали з хати. Далі йшли до Дем'яненків, заздалегідь готуючись одбиватися від собак. Вони сиділи у дворі й чатували на нових посипальників. Рябко – з річне теля зростом, басовито й ліниво гавкав, наступаючи на нас, а Куцко – маленький, проворний, як дзига, песик – смішно крутячи обрубком хвоста, несамовито гасав довкола, в'їдливо напосідався, гриз наші лозини і все намагався вхопити за одежину, проте й сам боявся, щоб не перепало. Та ми таки діставалися до дверей. Сергійко відчиняв їх, а я відбивався. Пси люто насідали, але перед самим їхнім носом двері зачинилися, і ми чули, як шаленіли собаки, зганяючи зло на дверях – гризли й шкрябали їх лапами. Нас зустрічала тітка Настя – "Серденько". Вона у розмові мала звичку прикладати руку до грудей і чи не за кожним словом додавати: "Отож, серденько". Тітка Настя знала нас як облуплених, але для годиться запитувала: "Чиї ж ви, серденьки?" Та нам ні-

коли було й відповісти. Ми, захекавшись, уже заводили: "На щастя, на здоров'я" і тільки після цього казали, чиї ми. А вона все сокотіла, бідкалася, чи не померзли ми, і пригощала цукерками чи бубликами. Ми раділи гостинцям, а думками поверталися до собак, які, як ми знали, стерегли нас під дверима. Тітка Настя казала чоловікові: "Ти б прогнав тих скажених псів, а то ще порвуть дітей!" Йовхим (Юхим) Михайлович, видно, неохоче, проте з усмішкою (вона, здавалося, ніколи не зникала з його обличчя) накидав на плечі старого кожушка і першим виходив із хати. Собаки, побачивши господаря, нишкли і тільки люто зиркали на нас та гарчали. "Ану пішли, скажені! Щоб вам добра не було!" – сварився на них господар. Пси, явно невдоволені, відступали. Щодуху біжимо до воріт, а собаки, побачивши, що дядько Юхим одвернувся, одним махом доскочили нас, люто гавкають і мало не хапають за поли, та, слава Богу, господар вчасно гамує їх. Аж тільки опинившись за ворітьми, ми, почуваючи себе недосяжними, навмисне дражнили псів, просовували у шпарини паркана лозини, а вони хапали їх і люто гризли.

Від Дем'яненків ішли до Гната Козярського. Собак там не було. Баба Маруся у чистім святковім убранні зустрічала нас, сидячи край столу. Дід Гнат, із розлогою чорною бородою, сидів на полу. Вони зачаровано вдивлялись у посипальників, урочисто й святебно вислуховували (вкотре вже) посипальні слова. Може, тому, що вони були бездітні чи дуже вже релігійні, вони сприймали все те дійство так сердечно. Далі баба вставала, брала з миски, що стояла на столі, по бублику чи цукерці і по копійці чи дві грошей. Ми вже знали, де і як нас зустрінуть, і охоче йшли до Козярських, діда Коваля, Миненка, діда Андрея Михайлика.

Хати Тишків, Карпенків та Бубликів ми оббігали швидко, собак у їхніх дворах не було, і давали вони не так щедро: якісь там пиріжки або пампушки. І якщо де й було цікаво, то це у Карпенка Івана Сидоровича, який, усміхаючись, казав: "Ану утніть!" Або у Карпенка Івана Федоровича, до якого ми скрадалися через "парадний перелаз". По-жіночому схиливши голову на один бік, він прикладав руку до серця і питав у своєї дружини, що вічно лежала на печі: "От, матушко, і дітки-посипальники. Що ж їм, сердешним, дати?" А вона, охкаючи, відказувала: "Там, у суднику цукерки й бублики, от і дай". Вділяли і грошей.

Поряд жив Миненко. Він був кравцем і, здається, один час торгував бакалією. І себе, і хату свою тримав не по-селянському, виказуючи, як нам здавалося, панські замашки. Собою був красень – із козацькими вусами, зодягнений по-городському. Жив він самотньо. Посипальникам давав по три копійки кожному.

Любив посипальників і дід Андрей. Мудрі, розважливі, він та його баба завжди ще й поговорять, розпитають про се, про те, сердечно подякують за вітання.

А що вже казати, як зустрічала нас бабуся Козубка. Вона завше бідкалася, як же це ми ходимо самі вночі та ще й по такім морозі. Терла нам руки, хукала на пальчики... Діда зазвичай не було вдома, він був у церкві.

Перепочивши, ми повертали в напрямку домівки по бабиній стороні вулиці. Там жили Проценки, Грині, Лисиці, Олефіренки, Голики. Все то люди незаможні, відтак посипальники до них не заходили. Не заходили ми і до останньої хати – Івана Волошина (Бандєри). Був він мало сказати, що диваком. Хтозна-звідки прибувши, він пристав у прийми до Марусі Коротичевої. Від російського відірвався, до нашого не прибивсь і все силкувався розмовляти російською мовою. Жодних новорічних звичаїв не знав, а може, й не хотів знати. Він мав добру землю, проте жив якось дуже вже бідно. Його дружина все життя, і влітку і взимку, ходила у старому кожусі і стоптаних валянках, запнута грубезною суконною хусткою. Корови вони не тримали, бо, мовляв, не любили молока. М'яса теж не їли і якщо й годували кабана, то на про-

даж. Що вони їли, так ніхто й не знав. У хаті в них було незатишно: брудно, вогко й темно. Синів своїх Волошини віддали до церковнопарафіяльної школи, вважаючи земську розсадником крамоли. Хлопці їхні, гарні зовні, виростали непривітними й похмурими. Єдине, чим захоплювався Бандєра, було рибальство. Він ловив і ятерями, і підсакою, проте і впійману рибу продавав. З'явившись у селі, він, знайомлячись із кимось, сказав про себе: "Я – бомбардир-наводчик". Селяни те перевернули на свій копил – Бандєр. І пристало до нього це назвисько на все життя. Він дуже сердився, коли його так називали, а людям байдуже, їм тільки дай позубоскалити. Навіть ми, було, підбігаємо до його перелазу й гукаємо:"Бандєр! Бандєр! Бандєр!" А він вискакує з-за хати – і за нами, ми – у свій город, а ще краще – під комору.

Десь аж на світанку поверталися додому. По дорозі підраховували гроші...

Нелюбим для мене був день голодної куті. Довга служба у церкві, довге постування без сніданку. Здавалося, кінця тому не буде. Нарешті батько чи хто інший приходив із церкви й приносив у глечику свячену воду. Мама готувалась до обіду, а батько, взявши черепочка, наливав туди трохи свяченої води, брав кропило з запашних сухих васильків, а я – невеличку грудочку крейди та черепочок із жаринками та ладаном, разом обходили ввесь двір: сарай, повітку, клуню, комору, "ту хату" – батько кропив, а я кадив і всюди, де було зручно, особливо на одвірках, вікнах та на сохах, малював хрести. Мороз підганяв, і ми квапилися. У хаті вже було накаджено ладаном, ми всі ставали довкола столу молитися. Батько уважно слідкував, чи ми те робимо. Потому сідали за стіл їсти голодну кутю та пісні страви.

Я чомусь того дня завжди був голодний. Може, тому, що й звався він голодним? А більше, мабуть, через те, що нам, малечі, таки важко було постувати до пізнього обіду, цебто нічого не їсти з попереднього дня і до другої-третьої години наступного.

Надвечір ми чекали попа з "йорданню", сідали коло напільного вікна й видивлялися на вулицю, щоб не проґавити його, і впізнавали по коневі та санях, що зупинялися проти кожного двору для збирання "приношеній". Забачивши попа, ми вигукували: "Їде! Їде!"

Мама ще раз уважно оглядала, щоб у хаті було все прибрано. Мерщій брала віничка і – чи є, чи нема сміття на долівці – таки підмітала. Батько виходив зустрічати. Відчиняв двері, запрошував до хати попа й дяка чи паламаря. Ті проходили до столу, а батько залишався коло порога. Мама стояла коло печі, молитовно склавши руки. Ми, повідомивши про приїзд попа, шугали на піч, сиділи тихо, дослухалися. Піп іще від дверей заводив: "Во іорданіє-є-є...", підходив до стіни і вправно, розмашисто малював червоним чи синім олівцем подобу хреста та якісь літери. Дячок йому підспівував.

Піп був добрим півчим. Його густий баритон ще більше підкреслював своїм тремким ягнячим голоском миршавий дячок Андрій. Ми мало не вголос прискали зі співу і з самого вигляду дячка. Справді-бо, дуже вже він був смішним і незграбним.

Батьки побожно хрестилися, а піп, закінчивши, іноді проказував щось повчальне, батько щось відповідав. Та відповідь, як ми помічали, чомусь не подобалася попові і він невдоволено виходив із хати. Батько з паляницею під рукою проводжав його до воріт і віддавав ту паляницю підводчикові.

Піп поспішав. Він мав обійти всі хати й намалювати "йордані", що забирало в нього два-три дні.

Ранок на Водохреща чомусь завжди був ясним. Небо палало, переливалося вогнисто-рожевими променями. Лютував мороз. Службу Божу на Водохреща капустяни справляли не в церкві, а на ставку. За два дні перед цим висилали молодь вирубувати "йордань" та заливати її буряковим квасом. Місце для того обирали неподалік від берега, навпроти церкви. У ті роки зими були

справжніми: багатосніжними, морозними. Отже, і крига на ставку промерзала на сорок-шістдесят сантиметрів. Перш ніж її рубати, обраний майданчик метрів на сто вздовж і впоперек очищали від снігу і вже потім у центрі його вирубували хрест – метрів десять завдовжки та метрів п'ять завширшки. Потім, по боках того хреста, – два списи і літери. Коли все було вирубано і вичищено друзки від криги, у деяких місцях прорубували дірки до води, яка заливала ті заглиблення, і вже тоді у воду заливали квас. Він зафарблював воду в буряковий колір. Замерзав.

Ранком того дня піп відправляв у церкві заутреню, а далі люди брали корогви, хрести, ікони, кадило з кропилом і під проводом попа всім натовпом ішли на ставок до того "йорданя". Піп кадив, проказував Святе Письмо, за ним вступали півчі.

Порядок того хресного ходу був раз і назавжди заведений. Попереду йшов носій із головним хрестом. За ним десь за три-п'ять кроків ішли два носії менших хрестів, створюючи трикутник. За ними, на такому ж розсязі – носії ще двох хрестів. За ними, теж попарно, – носії корогов – двох, чотирьох чи шести. За тим подвійним ланцюгом несли ікони преподобних святих, і аж тоді вже йшов піп у святкових ризах, із ручним хрестом, у супроводі дяка, паламаря й старости. Далі – двоє-троє високошанованих, як правило, заможних та набожних громадян села, за ними – півчі й аж потім – натовп віруючих.

Піп гарним своїм голосом, співомовкою читав Святе Письмо, а хористи мало не зі шкури пнулися, несамовито кричали, а не співали, особливо Голиків Павло. Може, тому, що він був високий і його було найвидніше, але він так роззявляв рота, що ставало лячно за нього, щоб, бува, не порвав горла...

Прийшли. На льоду коло "йорданя" ставили аналой, і починалася літургія. Наприкінці служби піп виводив: "Во Іорданії крєщающій тєбє, Господі", святив воду, опускаючи хреста в ополонку, а селяни випускали голубів, принесених для того з дому. Мисливці в тих голубів стріляли холостими набоями. Наполохані птахи втрачали орієнтацію і довго кружляли над натовпом. Над нами носився "святий дух", до того ж і не один. Ото диво! Батько завше брав нас із собою. Мене, Сергійка та Лисавету везли на санях або на возі, а старші – Вася, Федір, Катерина – з глечиками для свяченої води йшли пішки.

Коли піп освячував воду, всі молільники, хто в яку посудину, набирали з ополонки води й несли її, як не знати яку святиню. По дорозі вона встигала добре замерзнути. Перед обідом ми мали потрошку пити її. Вода справді була дуже смачною.

Водохреща – це останнє з Різдвяних свят. На М'ясниці ми мало бували на повітрі. Стояли люті морози, а одягу доброго в нас не було, тому й ми ні до кого не ходили, й до нас дуже рідко хто приходив, бавилися самі. Найбільшою розвагою тоді для нас було дивитись у вікно. А надто, коли десь справляли весілля, – на молоду та її старшу дружку, які серед зими без хусток, у самих теремках на голові, ходили від хати до хати й запрошували на весілля. Сидимо, було, аж повз вікна – дві, як писанки, дівки. Самі – як мак, рожеві, а що вже стрічок та намиста рясного...

Переступивши поріг, рішуче підходять до столу. Молода бере у дружки шишку, кладе на стіл, низенько вклоняється матері й батькові і проказує: "Просили батько, просили мати, прошу і я – приходьте на весілля".

Батьки здоровлять молоду, бажають їй щастя й відповідають: "Дякуємо вашим батькам, дякуємо і вам, прийдемо". Мама бере зі столу шишку і повертає молодій, та передає її дружці, а дружка замотує шишку у барвистий рушничок. Молода знову низенько вклоняється, і обидві виходять, а ми сидимо і жваво обговорюємо, яка на молодій ватянка, які гарні стрічки, а теремок який чудовий – мов із живих квітів! А яка ж вродлива молода, і дружка їй

до пари. Нараз наші пересуди обриваються. З вулиці чути протяжну журливу пісню. То йдуть дружки молодої – десятків зо два подруг, гарних, як ружі, дівчат. Вони співають пісню прощання зі своєю подругою, яку проводжали в нове, подружнє життя. Слів я ще не розбирав, і мені здавалося, що вони раз по раз на різні лади повторювали: "йо... йо... йо..." Ось дружки зупинилися на клинці вигонця, коло колодязя, то молода разом зі старшою дружкою пішла на гору, на кладовище (або як іще у нас казали, на гробки чи на могилки), щоб віддати шану предкам, просити їхнього благословення. Якщо дівчина виходить заміж на чуже село, вона й поплаче там, прощаючись. Далі вони повертаються, і всі разом рушають до волості...

Тоді М'ясниці були рясними на весілля. Молодий теж ходив із запросинами. При молодому був боярин. Обидва – за тодішньою модою – з ціпками.

Вже аж коли сутеніло, молода поверталася додому, і в її господі починався дівич-вечір. Як правило, те відбувалося в суботу. До молодої збиралися родичі, близькі та дружки. Наймані музики так заклично вигравали, що незабаром у дворі та в хаті ніде було яблуку впасти. Гості сідали за стіл. У центрі – молода в оточенні дружок. Дружки співали сумних пісень, а гості гомоніли, згадували молодість...

Пора М'ясниць у теплій хаті зі смачними скоромними стравами, безжурними забавами мені дуже подобалася. А там надходили і заговини, а далі – Масляна. Особливе місце на Масляну відводилося "вив'язуванню колодок". За давнім звичаєм їх в'язали доходжалим парубкам та дівкам, що не побралися за останніх М'ясниць. Отож селяни, а іноді і наші батьки жартома в'язали ті "колодки" (якусь цурочку зі стрічкою). Той, кому прив'язували колодку, мав відкупитися, тобто поставити пляшку горілки. Це був початок веселих розваг на Масляну – з гарячими млинцями, з катанням по снігу у ночвах, переодяганням, веселими музиками, які вигравали на всякій всячині: на заслонках, пательнях та казанках, по яких тарабанили чи шкребли ложками, макогонами, створюючи несусвітенну какофонію. Головне ж – у всіх на язиці було – "в'яжуть колодки".

Ми придивлялися – де ж ті колодки? Уявляли, що то мала бути прикручена до ноги перевеслом чи мотузкою колодка, подібна до тієї, що на неї сідав батько, коли кришив тютюн на прилавку чи плів ятері. Але нічого подібного ми не бачили. Угледівши перев'язану руку чи ногу клаптиком стрічки, іронічно пхекали: "Подумаєш, стрічку звуть колодкою". Ми розуміли, що то ніякі не колодки, а просто вигадка, така собі зачіпка, щоб погуляти.

Кінець Масляної – кінець розвагам, до того ж і погода починала псуватися. Небо вкривалося хмарами, стояв непроглядний туман, земля сочилася брудною каламуттю, вільгість проникала в усі шпаринки. Мені здавалося, вона виповнювала все моє єство...

До хати вносили зрізок (зрізана до половини бочка) з куряками (курячим послідом), у яких замочували пряжу. Вона мокла десь із добу, потім її кип'ятили. Нудотний сморід розливався по всіх закутках, скрізь була та пряжа...

Батько і ми, міняючись, мотаємо з витушок суху пряжу. З "тієї хати" вносять верстат, стіл відсувають до полу, а нам тепер доводиться слати постіль коло самого порога. До всього ще й котрась корова отелилась, і в хату вселяється ще один, правда, дуже симпатичний, пожилець – телятко. Добре, якщо всі овечки ще в М'ясниці покотилися, а як ні – то маємо в хаті ще з двійко ягнят. Вони такі милі, хороші, але ж так безсоромно пісяють і какають прямо на долівку. Долівка розкисає, від неї різко відгонить сечею, а ми часто забуваємо про ті притрушені соломою калюжі, ковзаємось і падаємо.

Спочатку ми граємось тими ягнятами, а далі, коли батьки змушують нас учити їх їсти, давати їм висівки чи кришки хліба, нам усе те набридає. А ще ж треба брати до хати і самих овечок, щоб ягнята поссали. Ми тягнемо їх за

вовну до хати, а вони, дурні, лякаються, втікають до кошари. Якщо по отеленні тривають морози, до хати заводять ще й корову. Корові байдуже, що вона в людській оселі, і за своїми коров'ячими потребами теж ходить прямо на долівку. Мама чи батько тоді кричать: "Іване, ану мерщій підставляй чавуна, хіба не бачиш, що корова робить!" Доки підставиш того чавуна, то на долівці вже море "запашної" рідини, а то ще й купу наверне.

Отож у хаті – як у рукавичці, мамі навіть ніде було снувати пряжу, й вона іноді мусила те робити у свекрухи – баби Козубки. Жінки-селянки, як "Отче наш", знали, як снувати пряжу на "десятку", "одинадцятку", "двадцятку" – залежно від ширини майбутнього полотна. Виставити снувальний верстат – то теж була ціла наука. Спершу збирали каркас із двох "коней" (станин) та чотирьох розпорок, водночас заводили нижній навій. Каркас вивіряли, щоб не було перекосу, й закріплювали клинцями. Потім вішали начиння з блатом і лядою. Заводили навій для основи, чіпляли підніжки. Закріплювали маштак (брус), лавочку для сидіння та храповики (зубчасті колеса), що їх надівали на навої для пряжі й полотна. Коли все було готове, основу в рядні клали спереду верстата (під навоєм для пряжі), брали один кінець і розтягували попід навоєм для полотна, далі поверх маштака підводили до пряжі, зав'язаної вузлами. Жмут основи, щоб не висмикувався, вільно прив'язували до поперечини ляди вгорі і починали присукувати кінчики ниток основи до ниток, заправлених у блат і начиння. Нитки саме присукували, а не зв'язували.

Коли закінчували присукування, тоді другий кінець блата й начиння, розподілених "шинками" і зв'язаних у декілька вузликів, кріпили двома шворками до штанґи, яку закладали у поздовжній паз навою для пряжі, і вже тоді розпочиналося саме те, що звалося "накидати полотно", – себто основу намотували на навій.

Мама сідала за верстат, як для присукування, а нитки розправляла так, щоб вони йшли за шириною блата. Батько брав храповика за "вуха" і крутив його разом із навоєм, а хтось третій – Вася чи Федір, а коли підріс, то і я, брали ту заведену основу і щосили натягали, щоб пряжа на навій намотувалась якомога тугіше. Найвідповідальнішим був початок, поки засукані кінці досягали навою.

Накидання полотна, залежно від кількості напряденого за зиму, тривало дві-чотири години. Мені було важко тримати основу, а головне – обридало. Було, тільки те й робиш, що мацаєш рядно, заглядаючи, чи ще багато прядива лишилося. Настрій мені падав, бо, закінчивши накидання, треба було вносити ще й сукало (прилад для намотування пряжі на цівки) для піткання. Чомусь саме мені найбільше припадало сукати. Мама шліхтувала частину основи і, коли вона підсихала, починала ткати. Ткала мама дуже швидко, і я, мов той автомат, мав подавати цівки. Цілими днями я вимахував лучком, а сукало, як скажене, торохтіло, намотуючи нитки на цівки. Підніжки стукали, коліщатка пищали, а ляда раз по раз гупала – гуп... гуп... гуп... гуп... – хата аж двигтіла. І так цілий піст. Не хата – Ноїв ковчег, усякої твар по парі.

О цій же порі підсипали і двох-трьох квочок для висиджування ранніх курчат та каченят. Підсипання робили в такий спосіб: у старе сито гніздечком намощували м'якеньку солому, клали туди сімнадцятеро чи дев'ятнадцятеро яєць (хтозна-чому, але завше клали непарну кількість) і садовили на них курку чи качку. Добре, якщо та птиця "гарно розквокталась", тоді вона охоче сиділа на гнізді, а як ні, то з криком вискакувала з гнізда, билась у вікна, гасала по столі – хоч із хати тікай.

...Та ось надходив березень. Дедалі частіше тепер вигулюється сонечко, ласкаво пригріває. Батьки чи то всіх разом, чи поодинці закутували нас у кожуха і випускали погуляти кудись у затишок проти сонечка. Та березень –

відомий зрадливець, вдача в нього підступна. Підманить сонечком, а пригостить сирістю, отож ми часто застуджувалися.

Не такий був квітень. Прокинувшись і ледь прибравши постіль, ми бігли з хати, пірнали в сяйво блакитного дня, віддавалися безжурним дитячим пустощам. Захекані, розпашілі, час від часу ми забігали до хати щось перехопити чи випити води. Мама сердито казала: "Та не пийте так швидко, а то застудитеся". Вода справді холодна, але ж нам дуже ніколи. Минають дні. Скоро вже й вербна, а за нею страсна неділя. У хаті метушня. Мама квапиться закінчити ткання. Ягнята давно в кошарі, телята в повітці, і – о радість! – розбирається й виноситься верстат. Хата, як у жидівськім анекдоті, стає на диво великою і просторою. Мама пече паски, булки, варить і фарбує крашанки. Так смачно пахне, проте ми дедалі рідше забігаємо до хати, бо така гарна весна, так славно надворі! Крига на річці скресла, на ставку теж посіріла, стала крихкою, не дай Боже ступити на неї! Нога провалюється, наче в драглі. Вітер і сонце робили свою справу, скоро криги і снігу зовсім не стало. Ставки і річка виблискують чистою оболонню. Посеред ставу тисячі перелітних птахів, які щойно повернулися з далеких країв на рідну землю: качки, гуси, кулики, чайки, крячки. Вони плавали віддалік, лише чорногузи, ніби підтикавшись, як пралі, повагом переставляли свої довгі ноги на мілководді й пильно обстежували мокрі берегові нетрі край городів понад річкою. Здавалося, їм надокучував пташиний галас, вони зрідка поглядали на той вир, і в їхньому вигляді читалося зневажливе: "Ет, дрібнота..."

Жаби оживали у своїх зимових схованках і ледь подавали захриплі кволі голоси.

Ми бігли до чорногуза, а він спершу нашорошувався, далі прискорював ходу і, вже коли ми були зовсім близько, підстрибував, здіймав крила і летів до другого берега чи на клуню – Ковалеву або Гришенкову, – до своєї домівки, до чорногузихи, яка вимощувала своє немудрої роботи гніздо. Ми проводжали його поглядом, гукаючи услід: "Гайстер-майстер, зроби мені перстень, а я тобі каблучку надіну на пучку!" Лелека, долетівши до клуні, робив великий віраж навколо гнізда, ніби оглядав, чи все гаразд у його господарстві, сідав поруч своєї подруги, закидав голову назад і починав дуже голосно ляскати дзьобом.

Поганявши чорногуза, ми бігли на кладовище – місце весняних розваг дітвори. Дем'яненкові та Карпенкові діти вже гуляли там. Вони, поскидавши чоботи, гасали щодуху, граючись в опуку (м'яча). Несміливо наближаємось до гурту, бо за зиму звикли до своєї хатньої "громади". Нас не проганяють, і по якійсь хвилі ми вже бігаємо разом. Грі заважали овечки, яких почали виганяти на пашу на кладовище. Вони, кляті, лізли на леваду, на Йосипове жито, отож мусили їх пильнувати. Для нас, нерозумної дітлашні, кладовище було улюбленим місцем усіх розваг. Єдине, чого ми там боялися, так це "горластої" ями. Найімовірніше, це було провалля від старого поховання "під склеп". Воно видавалося нам жахливою безоднею, бо дна попід боками його не було видно. Треба було берегтися, щоб у цю чорну пащеку ненароком не впала опука. Ми вважали, що там повно гадюк, а може, і сам змій сидить. Принаймні бридких рябих жаб там було, як грязі. Ми рідко наважувалися заглядати туди, хоч якась незбагненна сила вабила нас до неї...

Набігавшися досхочу, ми сідали, як горобчики, купкою і провадили свої наївні дитячі розмови. Милувалися озером, задивлялися на стрімкі шпилі нового та старого палаців князя Горчакова. І дуже нам було цікаво, які ж вони, ті князі?

З Капустинського кладовища видно на п'ять-вісім кілометрів довкола. Шанували тоді люди своїх предків, вибирали найкращі місця для їхнього вічного спочинку. Здавалося, що тіні тих пращурів оберігають цей благословенний простір.

А травиця вже так пахне, так пахне! Спочила за зиму земля ожила, задихала. Ми вбираємо ті пахощі на повні легені, і з ними нам додається снаги. Підхоплюємося і, мов зграйка метеликів, летимо в хащі вишняку. Чого ми там шукали? А хіба ж ми знали!.. Трапилася нам береза. Хтось просвердлив у ній дірочку, вставив туди трісочку жолобком і повісив глека, в який уже накапало до половини соку. Куштуємо. Смачно! Та ось з-за куща з'являється Іван, Петруненків парубок. Заскочені зненацька, ми так і вклякли. Але він спокійно запитує: "Що, смачно?" Ще не оговтавшись, несміливо белькочемо, що таки смачно. "Отож, – мовить він, – зробіть і собі таке". Раді, що щасливо відбулися, біжимо подивитися, чи підросли за цей час шпичаки (молоді пагони очерету). Так кортіло поласувати ними, дуже вже вони солодкі. Звідти повертаємо додому. Пішли навпростець униз, поминули капличку, великі дерева, пролізли через хащі і вийшли до потрійної смуги ровів, за якими простяглася стрічка дороги з Підгори на Кулівщину. Два горішніх рови давно обвалилися і їх легко було долати, а третій, глибокий і широкий, заріс бур'янами, ожиною, вкрився розлогими кущами бузини, на дні його навіть гадюки водилися. Довго триває наша переправа. Нарешті видобулися і з нього, перейшли дорогу і вийшли до Петруненкового тину, пішли стежечкою понад ставом. Шпичаки очеретів, скільки сягало око, стриміли з води, як багнети. Далі обійшли рів луцівського городу, який межував із нашим, і на радощах, що вже вдома, зробили шкоду – сіли за своїми потребами в Бандєровому човні. Втікаючи з місця "злочину", ми ввесь час оглядалися на кладовище: може, заскочити? Звідти було добре видно, чи не повертаються батьки з ярмарку. Навесні, коли сходив сніг і земля на пагорбі прогрівалася, ми завше бігали туди виглядати маму й тата. Найбільше ми раділи, коли вони вели куплену на ярмарку корову чи конячку. Обдивлялися, пестили, тулилися до морди, дивилися, як їсть.

Найнезабутнішим спогадом золотих років дитинства був спогад про Великдень. Ще на світанку батько брав кошика з паскою, крашанками, салом, ковбасою, накритими святковим рушником, і в супроводі Васі, Федора, іноді й Катерини, ніс до церкви святити. Сергійко теж просився з ними. Я ж був ледачкуватий, любив уранці поспати, тож лишався вдома.

Та хіба заснеш такого казкового ранку! Сонечко ще тільки сходить, але вже так ласкаво й привітно зазирає у вікна. І дзвін церковний радісно – тілім-бов... тілім-бов... тілім-бов... Я не витримував, швиденько вставав, умивався свіжою водою і, як годилося, крашанкою та п'ятаком чи якоюсь іншою монетою (як казали, грошаком) проводив по обличчю. Я досі не знаю значення того ритуалу, але він на все життя залишився в пам'яті.

Вже всі вмилися, прибрались у чисту білизну та святковий одяг, а тут і батько вже повертається зі свяченою паскою. Переступаючи хатній поріг, урочисто мовить не "доброго ранку", а великоднє "Христос воскрес". Ми всі відповідаємо: "Воістину воскрес". Мама вже заслала килим рушником. Після короткої молитви ми всідалися за стіл і чекали, поки батько скаже "Господи, благослови, Душе Святий". Спочатку всі з'їдали по шматочку житнього черствого хліба і тільки після цього їли паску та інші страви. Ледь поснідавши, ми просили маму, аби вона поділила крашанки. Часто їх припадало до десятка кожному. Ми, прихопивши по кілька з них, мерщій вибігали у двір гратися навбитки. Перед тим вибирали моцаків. Для того кожну крашанку носком і гузкою стукали об передні зуби, дослухаючись, як воно звучить: кріпко чи хрипить. По якомусь часі в котрогось із гравців навбитки збиралося чимало крашанок, а хтось, програвши всі, ходив сумний та невеселий і навіть нишком плакав. Щасливчикові заздрили. Биті крашанки їли і, траплялося, навіть об'їдалися ними.

Розважалися цілий день. У клуні вішали гойдалку і годинами гойдалися

на ній. Парубки на майданчику біля колодязя будували велику гойдалку, на якій місцевих сміливців підкидали "до самого неба". Дехто не витримував і благав зупинити. Особливо дівки зі страху верещали. Вася з Федором брали човна і їхали по шпичаки. Ми стояли на гатці й чекали. Брати привозили цілий оберемок солодких пагонів лепехи, аїру, ситників. З тиждень, а то й більше можна було ласувати цими рослинами. Далі вони ставали грубими і втрачали їстівні властивості.

Великдень, з його сонячною теплою погодою, розвоєм природи, паскою і крашанками, став для мене наймилішим спогадом дитинства.

По Великодню наставали проводи. Люди йшли на гробки, поминали померлих. Потім сходилися до цвинтарної каплички для заупокійної служби. Заплющую очі, і – відстані як не було: піп мелодійно виводить "Вічная пам'ять..." Той рефрен тужливо підхоплює хор. Пахощі ладану змішуються з пахощами трав і квітів. Голосять-приказують, звертаючись до померлих, жінки. Все те зворушує мою дитячу душу. Я рано почав розуміти, що таке скорбота і жаль.

Діти ходили поміж гробками і збирали все те, що клалося на могилки, – крашанки, гроші, бо воно і залишалося для того, аби хтось підібрав і пом'янув померлих.

Урочиста частина закінчувалась, і починалась поминальна трапеза. На запашній траві нового кладовища розстеляли рушники, всі сідали довкола, розкладали їжу, гомоніли, згадували померлих. Піп благословляв трапезу і налиті чарки. Померлим бажали "царствія небесного", а живим – довгих літ. Пили, заїдали, знову випивали. Поступово люди забували, куди й для чого прийшли. Ще трохи – і зчиняється галас. Уже трудно розібрати, хто й що говорить. Ще по чарці, і вже то тут, то там хтось сп'яну плаче, а хтось намагається співати. Замість пісні виходить якесь неприємне варнякання. Тверезі намагаються зупинити те неподобство, присоромити "безбожників". Богобоязливіші потихеньку збирають своє добро і йдуть собі додому. Більшість залишалася до вечора. Добре випивали, балакали кожен про своє. Дехто вже сварився за якісь обніжки, дехто напивався до "втрати свідомості", повзав навкарачки і блював на гробки. Сусіди зневажливо відверталися від таких, кидали з докором: "Набралося, стерво злиденне!" Нещасні діти таких батьків тягли їх додому, допомагали хоч якось триматися на ногах. Жалісливі бабусі збирали малечу, голубили і пригощали.

Вже коли сонце хилилося на захід, решта поминальників розходилася. Над цвинтарем знову панували тиша і спокій.

Минули проводи. Батьки повернулися до щоденної звичної праці. Ми бігали до гатки, зарослої лозою, подивитися, наскільки спала вода у річці та чи не залетіла, бува, у ятір очеретянка. Батько завше мав із п'ятірко ятерів. На ніч їх ставили на рибу десь за очеретами, а рано на світанку трусили. Очеретянки, очевидно, полюючи на комах, часом залітали в ятері, а вибратись звідти, як і риба, не могли. Для нас було великою подією спіймати таку пташку. Ідеш, було, на гатку, а серце як не вискочить, коли забачиш, що в ятері б'ється пташка. Ми були жалісливі і до людей, і до худоби, але коли до наших рук потрапляла полонянка-пташка, забували про те і рідко відпускали нещасну. Гралися нею, доки не одривали чи то ніжку, чи крильця, тоді кидали, а коти підбирали. Тільки з часом, подорослішавши, ми зрозуміли жорстокість своїх забав. Іноді наважувалися залізати в човен, який стояв прип'ятий до лізка, але батьки сварили нас, видно, боялися, щоб хто не втопився, а нам було так цікаво розгойдати його, щоб навколо йшли хвильки. Коли набридали розваги на воді, ми з Сергійком вибігали гратися на вулицю, де найчастіше пересипалися піском, робили "мисочки". Як? А дуже просто. Нагортали купку піску, посередині вибирали ямку і пісяли туди, після чого

присипали пісочком. Сеча швидко підсихала і “цементувала” пісок – “мисочка” готова. Робили їх по декілька штук, а потім ламали, кидали одне в одного. Та ось проїжджає підвода. Вона збиває цілу хмару пилюки, яка потім дуже повільно осідає на тини, повітки, грядки... Ми, як поросята, валяємось у тім піску, зариваємось у нього, насипаємо в пелени своїх довгих сорочок. Отак би і забавлялися цілий день, коли б не треба було дослухатися, чи не реве десь поблизу громадський бугай. Він “мав право” бути там, де хотів, пастись, де йому було до смаку. Ось він і ходив то в полі коло худоби, то забредав у село і розгулював собі вулицями. Усі знали, що він мав звичку битися. Поодинокі перехожі, а тим більше дітвора, його боялися. Зачувши рев, ми пурхали, мов горобці, тікали чимдуж або під нашу надвірну комору, або у двір і звідти виглядали крізь дірочки в тину, не сміючи й поворушитися, щоб не привернути до себе уваги. Бугай ревів, гріб землю передніми ногами, високо збиваючи куряву, ставав на коліна, щоб ще й рогами поколупати землю, ніби саме вона його дражнила. А коли бачив перед собою людину, очі йому наливалися кров'ю, він нагинав голову, починав форкати і, ладний напасти, поволі наближався. Іноді якийсь віл наважувався вступати “в суперечку” з бугаєм, проте рідко коли міг здолати його. Бугаєвий удар головою був страшенної сили. Пам'ятаю випадок, коли віл, наважившись стятись із бугаєм, після такого удару впав мертвий, навіть ногами не дригнувши.

Нам кортіло пірнути у грядки, але, граючись там, ми робили шкоду: витолочували городину, тож батьки лякали нас, мовляв, там сидить “залізна баба”. Ми згадували про ті ляки і, хоч уже й здогадувалися, що то все вигадки, проте боялися глибоко лізти в бур'яни, картоплю чи пшеницю, які густо росли на капустинських городах.

Були в нас і друзі: Соня Кучмина, Бреня (Олексій Козяренків), Степан Ганджа, Тиміш Карпенків, Соня Красножонова та інші. Особливо перші двоє днями просиджували в нас. Грались у весілля. Скільки разів тоді я “одружувався”, скільки разів міняв “молодих” – то Оксану на Мелашку, то Мелашку на Соньку і знову на Оксану. Але чомусь найбажанішою “молодою” була мені Сонька Красножонова, подобалась і Мелашка. Проте у грі не завше вони були моїми “молодими” – та що поробиш, “така доля”!

Найбільше я любив гру в коней. Дівчатка в неї не гралися, бо хіба ж здатні вони виконувати роль “баского коня” чи, навпаки, вправлятися з “баским конем”. Мені найчастіше випадало бути “конем”.

Одне літо, чи то 1899-го, чи то 1900 року, мало не щодня ми бували на козубівськім дворищі моєї бабці і часто гралися коло тієї напіврозваленої печі, на якій я “вилежувався” ще немовлям. Гралися там, аж покіль не зрівнялося те місце з землею. З роками у старому дворищі бували рідше. Змінилось і товариство, і розваги. Зустрічаючись де-небудь із Мелашкою, я вже чомусь стидався. До бабусі ми тепер рідко заходили, і то лише в гості. Пригадую, як я, Катерина Ґоґлова і Сергійко одного разу зайшли її провідати. Ми попереду, а Сергійко ховається за нами. Та ось бабуся збирається пригощати нас кашею. Те зачув і Сергійко і, певне, боячись, що бабуся забуде про нього, швиденько виступив наперед: “Бабо, ось і я, дайте каші!” Це останній епізод про відвідини баби Козубки, який залишився у моїй пам'яті, і це незважаючи на те, що я не тільки бував, а й місяцями жив у діда з бабою після цього.

Друга бабуся, Кулішиха, була зовсім несхожа на турботливу й сердечну бабусю Козубку. З вольовим гарним обличчям, рішучими рухами, досить висока і струнка, вона нагадувала войовничу амазонку. Її потужний голос було чути на всі Плужники. Траплялося, так кишкне на курей, які бігали на грядки у шкоду, що вони аж припадали до землі, тікали з диким кудкudaканням, тільки пір'я летіло.

Слово баби Кулішихи було тверде й непорушне для всіх. Вона ніколи не голубила нас. Навпаки, ставилась аж якось зневажливо, навіть згірдливо. І так до всіх – і до рідні, і до сусідів. Але щось нас до неї вабило. Якщо у доброї, ласкавої бабусі Козубки все здавалося буденним, то у Кулішихи, навпаки, – урочистим і святковим. Може, через те, що ми бували в неї рідко, переважно у свята? Вона була метка і вправна, все робила швидко і якось непомітно. На відміну від бабусі Козубки, яка завжди була чимось зайнята, Кулішиха, здавалося, весь час сиділа склавши руки. Я ніколи не бачив, щоб вона поралася коло печі, наче той обід варився сам собою, та ще й який смачний! Проте водився за бабою один грішок – вона та її сини, а мої дядьки, полюбляли прикладатися до чарки. Товариство собі вона теж добирала з тих, хто любив погуляти. Найближчими її друзями були дрібна поміщиця пані Гувелякинша, лікар Ташанської лікарні Павло Микитович та головний конюх князя Горчакова.

Складалося таке враження, що баба Кулішиха тільки й знала, що ходила в Ташань на базар і там чи десь інде з кимось випивала, а грядки й сад родили самі, та ще й давали добрий урожай.

Мені рідко доводилося бачити в баби своїх дядьків, а маминих братів, а коли й бачив – то неодмінно за столом, за випивкою. Тільки дядька Оврама добре знав, бо він жив у Плужниках і часто бував у баби. Дядька Трохима бачив лише кілька разів, дядька Єгора – двічі або тричі, а дядька Данила взагалі не довелося побачити. Я тоді думав, що всі вони якісь "важні" пани, але мене те не обходило. Я більше цікавився їхніми дітьми, а найдужче дядьковою Єгоровою Явдохою та маленьким Єгором. Їхня мати, дядина Настя, була така хороша й лагідна. Проте з розмов батьків знав, що дядько Єгор її не любив. Дуже те мені було дивно. Дядько Єгор рідко бував удома (він служив бухгалтером у маєтку князя Горчакова в Ташані), та на дітей мав відчутний вплив. Явдоха, завше охайна, добре зодягнена, весела й балакуча, часто підбивала мене на всілякі витівки, ігри, чим і подобалася мені.

У дядька Оврама, як і в нас, дітей було багато. Найстаршого, Макара, вже зовсім парубка, я ледве й знав. Петро, підстарший, десь служив. Зате Дмитро для мене був казковим лицарем. Майстер на всілякі витівки, відчайдух і заводіяка, він нічого не боявся, облазив усі найвищі дерева, "штурмував" чужі городи і сади. Оришка, дівчина-підліток, на рік-два старша від мене, по-дорослому підбирала губи, підкреслюючи тим, що вона вже велика, а не те що ми, малеча.

Моя сестра Катерина вже теж була помічницею матері, наглядала за малою Лисею та няньчила найменшого нашого брата Прохора. Вона вигулювала його, годувала жованим хлібом чи гарбузом, заколисувала, співаючи "Котика":

Ану, коте сірий,
Та вимети хату й сіни,
Та винеси на хижку,
Там спіймаєш мишку.
Котик буде воркотать,
А малятко буде спать.
А-а-а-а... Лю-у-у-лі...
Усім дітям дулі,
А Прохорку калачі,
Щоб спав удень і вночі.
А-а-а-а...

Пам'ятаю, як ми колись утрьох (я, Сергійко, Катерина) вирушили до тітки Гапки на Дорошеву вулицю. У неї на толоці була наша мама – саме тинькували і мазали нову хату. Катерина насилу несла, обхопивши поперед себе, немовля. Як ось раригонівські діти стали нас переймати. Катерина в плач, а

вони, кляті, хоч би що – не пускають! На наше щастя, хтось із старших ішов вулицею і накричав на тих босяків. Тоді вони від нас відчепилися. То була наша чи не перша самостійна подорож у "таку далечінь". Та тітка Гапка зустріла нас холодно й непривітно, навіть нічим не почастувала...

Ми з Сергійком дуже любили гратися "в якономію" – з "гуртами волів", "табунами коней", "чередою корів", "отарами овець" і, звісно ж, з відповідним набором "сільськогосподарського реманенту". Потайки від батьків ми брали ножа і бігли у грядки вирізувати соняшники, з них і робили всю нашу численну "худобу". Все було надзвичайно просто. Стовбур соняшника розрізався на шматочки завдовжки 12-15 сантиметрів. Тоненькі палички, на які йшли вербові пагони, встромляли їм замість "ніг", а в передню частину – "вуха" з листочків чи, як для вола, то "роги". За селянським звичаєм було дуже почесно мати багато худоби, і ми намагалися "розвести" її якнайбільше. Щоб "утримувати господарство", ми, кожен собі, намічали й "садиби". Моя була за хатою, Сергійкова – за старою повіткою. Пробували навіть по-справжньому виплести з лозини стіни і покрити соломою дахи повіток. Батько швидко зрозумів, хто псував верби та соняшники, і надалі ховав від нас ножі. Та хіба ж можна ножі завжди тримати у схованці! Ми таки частенько користалися з недогляду батьків, хоч і розуміли, що робимо шкоду...

Майже не пам'ятаю, коли і як ми переїздили зі старого дідівського (козубівського) дворища на нове (лук'янівське). Єдина згадка про те – батьки перевозять сіно. Мене і Сергійка посадили зверху, поїхали, та віз зачепився чи то в воротях, чи то за ріг хати, перекинувся, і ми полетіли з нього як грудки. Звідти ж попадали і граблі. Я боляче забився, а Сергійко впав на зубці тих грабель і дуже поранив собі голову. Кров цебеніла, батьки розгубилися, не знали, як хлопця рятувати. Добре, що все обійшлося...

На купленому новому городі росло кілька могутніх старезних верб. Одну з них я пам'ятаю і досі. Вона справді була велетенська – сантиметрів сімдесят у поперечнику, висока, як нам здавалося, аж до неба, з розкішним гіллям. Стояла вона від вулиці, навпроти бандєрівського городу. Довго батько збирався рубати її, та все відкладав, боявся, що вона, падаючи, потрощить і свій, і Бандєрів тини. Нарешті батько зважився. Днів зо три відкопував та перерубував її коріння, потім обв'язав вірьовками, скликав сусідів і почав радитися, як би краще її повалити. Для нас то був найцікавіший момент. Чоловік із десять узялися за вірьовки і за командою почали раз по раз сіпати дерево. Верба спершу ледь стріпнула пишними косами, а далі більше й більше розгойдувалася. Велетенська крона своєю вагою поступово схилилася в потрібний бік. Пролунав громоподібний тріск – коріння порвалося, і верба зі страшною силою, ніби скрикнувши перед смертю, повалилася. Люди відбігли геть, а віти, як від бурі, ще довго гойдалися, поступово завмираючи. Велетень скорився. Як сконала тварина, лежало перед нами нерухоме дерево. Ми зачудовано розглядали величезний пень, котрий, мов казковий павучище, стовбурчився корінням у різні боки, а яма від вивернутого пня, завглибки до півтора метра, поступово наповнювалася ґрунтовою водою. Те дерево ще довго так лежало і було місцем наших розваг. Школярі, йдучи зі школи, завертали до верби, вибирали зручну гілку, вилізали якнайвище і гойдалися годинами. Забували і про їжу, і про уроки. Федір, теж тоді школяр, почувався на сьомому небі, адже він був господарем тієї верби! З гордістю і щедрістю власника дозволяв дітям гойдатися досхочу. А сам залазив на найвищу гілку. Ми, малеча, з острахом дивилися на нього і заздрили на його сміливість. Я зі своїми малими товаришами теж частенько лазив на те гілля. Звідти ми виглядали і намагалися догукатися нашого друга собаку Лиска. Це був пес мого троюрідного дядька Грицька Козуба, що жив коло старої школи. Лиско нас знав і любив, завжди лащився, а ми його підгодовували. Час від часу він прибігав і

днів зо три жив у нас, охороняючи подвір'я. Потім, певне, згадував своє рідне дворище, починав сумувати і, зрештою, підібравши хвоста, трусив назад.

Ясна річ, ні побачити, ні докликатись Лиска нам не вдавалося. Все закінчувалося тим, що хтось із нас обривався з гілки й летів грушею вниз...

Коли верба підсохла, її стовбур порізали на колоди для ночов, коряків та на дошки. Гілля поступово рубали на дрова. Лише пень ще довго лежав коло ями, ніби сумуючи за минувшиною, адже не один десяток років верба шуміла своїми вітами, відповідаючи то на ласкаві загравання, то на сердиті нападки вітру. Тепер її немає – як і не було. Основна частина деревини пішла на надвірні будівлі. Батьки дуже пишалися ними, бо гарно й до ладу все збудували власними руками. Якихось заощаджень чи спадщини вони не мали. Зате було вміння та хист ладнати з людьми. Головним джерелом їхніх статків була орендована в дрібного поміщика Лук'янова Калитина балка. Батько добре знався на аґрономії. Взявши ту цілину за безцінь, як нікому непотрібну, незважаючи на іронічні посмішки сусідів, упорав її і посадив баштан, з якого зібрали силу-силенну кавунів, динь та огірків. За кавуни батько вторгував трохи грошей, та й нам тієї смакоти вистачило надовго. Звичайно, цієї виручки бракувало, довелося матері дещо продати зі свого дівоцького одягу, аби стягтися на купівлю городу. А людям здавалося, ніби й город з'явився і побудувалося все само собою, з нічого. Батьки дуже хотіли мати ще й власний садок, отож одразу по купівлі городу засадили його фруктовими деревами. Вони прийнялися, цвіли, та на другий чи третій рік почали жовкнути і всихати. Виявляється, високі ґрунтові води зводили нанівець усі наші зусилля, натомість у низині буяли верболози й трави – не город, сливе, а джунґлі. Куплено його було десь 1897-го чи 1898 року у Лук'янова. Звістка про те, що батько купив той город, розлютила місцевих багатіїв – мовляв, як це вони проґавили такий ласий шматок землі. Намовляли Лук'янова розірвати купчу, давали вищу ціну, але той не пішов на таку підлість.

Батьки почали переселятися на нове дворище. Згодом прикупили ще шматок землі у Павла Яременка, нашого сусіда, потім ще й хату в якоїсь капітанші, яка жила у вуличці біля Логвинів. Хату розібрали і склали на новому місці. Відтоді селом пішла чутка, що у Гната Козуба грошей кури не клюють, що він їх чи то в капітаншиній хаті знайшов, чи десь "відхопив". Так чи так, але наш город тепер межував із невеличким городцем старих Колінськів – низенького хирлявого дідка та кремезної, опасистої, та ще й гугнявої, баби Хвеськи. Таку ж стару, як і самі, мали вони хатку. Баба, як справжня українка, ту хатку так уже чепурила, що вона біліла, мов свіже личко, виблискуючи оченятами – маленькими чистими віконцями – з-під охайної стріхи. Призьба за будь-якої погоди і пори року була охайно підведена червоною глиною, від чого здавалося, що Колінськи завжди чекали якогось свята.

Бувши дітьми, ми якось і не помітили, як ті милі лагідні люди кудись зникли, а на їхнє місце вселилася родина Ілька та Марусі Бутенків. Проте на прізвище їх ніхто й не знав. Для всіх вони були Ілько Серин та Маруся Серя. Їхні діти – стигла дівка Одарка, доходжалий парубок Мишко та двоє менших, Соня та Марко, – теж Серині. Чому їх так звали, невідомо, та в селі те нікого й не цікавило. Серí – і край.

Згодом з'ясувалося, що Колінько продав свій город багатію Йосипу Устинківському, а той, щоб збільшити свою садибу до Никонівської вулички, віддав Серям половину Коліньгового городу з хаткою, а сам зайняв їхню садибу. Відтак у нас з'явилися нові сусіди.

Ілько Серин – дужий, гарної статури, із досить вродливим обличчям чоловік – був ледарем, яких світ не бачив. І жінку собі знайшов таку ж ледачу, а що вже брехливу – другої такої не знайдеш! Маруся й зовнішність мала відповідну – її пичка нагадувала мордочку якогось звірка з маленькими хитрими очицями.

Люди казали, що по одруженні він мав наділ землі десь до п'яти десятин, що для Капустинців було немало, але якось по-дурному збавив її, а сам спочатку наймитував, а потім заробляв харчі якоюсь дрібною роботою по дворах. Та й ця праця йому скоро обридла, почав старцювати, просив у людей Христа ради. Дружина його роками лежала на печі й лузала насіння або знічев'я тинялася по сусідах, випрошувала собі й дітям щось поїсти або сяку-таку одежину. Діти пішли в батьків. Недарма ж мовиться – яке коріння, таке й насіння. Одарка їхня нагадувала перезрілу диню, таке собі ледащо нікчемне, ходила по селу й нав'язувалася зайшлим парубкам, як тоді казали – "тягалася". Син Мишко виїздив з Капустинців і десь місяцями пропадав. Подейкували, що він займався недобрими справами, та чим саме – ніхто не знав. Менші – Соня та Марко – ходили немиті та нечесані. Ілько іноді наймався на сезонні роботи на Райгородську цукроварню. Коли він десь під Різдво повертався, у Серів починався бенкет. Серя оживала, злазила з печі й накуповувала всякої всячини: пряників, цукерок, оселедців, горілки. Купували щось і з одежі. У них починалася "масниця". Десь із місяць Сері нюхали добру нюхачку (спеціальний тютюн), об'їдались, обпивались, розтринькували зароблені гроші, не думаючи про завтрашній день. А завтра наступав для них "піст", і вони знову тинялися по сусідах, жебраючи, як старці. Отак вони й процвиндрили і свою землицю, і добре ім'я.

Клаптик Сериного городу й скибочка Йосипового клином улазили в наш город і були нам як болячка. Лише взимку 1917-1918 років батько таки купив ті дві смужки. Спочатку Йосип продав нам свій город за двісті карбованців, а невдовзі й Ілько продав нам садибу з хатою та повіткою, здається, теж за двісті карбованців. Ми чули, що він деякий час наймав хату в Капустинцях, а потім переїхав у Демки. Що спіткало цю родину в ті буремні роки – невідомо. Мишко, либонь, став революційним діячем.

Тепер нашими сусідами стали Пилип Кучма збоку, а через вуличку – Антон Луць із бабою Мариною, синами Яковом, Хомою та Іваном і дочками Софією та Наталкою.

Пилип Кучма був темний, як глиба землі, проте добрий і роботящий чоловік. Він ревно шанував побут, звичаї, мову і віру українців. Далі Демок, Ташані та Іржавця ніколи не бував.

Приязнь між батьком та Кучмою була недовговічною, бо вербички, які вони посадили з обох боків грані, швидко виросли й виступали за межу. Це й спричинило перші сварки між ними. А тут іще Кучмині собаки, які внадилися бігати на наш сінокіс, толочили траву. Дійшло до того, що батько позичив у тітчиного Марусиного чоловіка мисливську рушницю, підстеріг тих собак і стрельнув по них, ясна річ, не влучивши. Відтоді сварки між сусідами нерідка закінчувалися бійками. Проте це не заважало нам гратися з Кучменятами. Федір приятелював з Яковом (щоправда, ставши господарями, вони теж билися за межу), а Софійка, коли померла її мати, часто бувала й довго засиджувалася в нас.

Отож найголовніші перипетії нашого життя стосувалися городу. Садка, як я вже згадував, у нас не було. Саме тому ми так радо відвідували тітку Марусю. Поза тим, що тітка була заможною, мала сад і навіть пасіку, вона була жінкою сердечною і щедрою.

Тягло нас і на старе козубівське дворище, дідівське обійстя з двома садками. Найбільше там було яблунь і груш, а над усім вивищувалася велетенська шовковиця. Найбільше ми мучилися тим, що яблук і груш треба було чекати аж до Спаса. Та куди там! Звісно, ми потай рвали ту зелень, гризли до першої оскоми і кидали. Одного разу дід таки заскочив Федора, коли той рвав яблука. Дід погнався за Федором, а ми – слідом. Федір шугнув у клуню, але дід дістав його й там і добряче шмагонув. Федір заплакав. На якийсь час

ми вгамувалися й не робили шкоди. Та ненадовго. Навпроти хати дядька Сильвестра також був садок. Там росли три велетенські груші-дички, бузок і два дивовижні, казково розкішні кущі троянд. У дитинстві ті квіти здавалися мені просто райськими. Чарівні пахощі виповнювали весь простір аж до неба...

Починаючи зі Спаса, дід щоразу давав нам по яблуку, а ми брали й подумки ображалися: "Який же він скупий!" Зате груші коло дядькової хати, за заповітом діда, належали всім нащадкам. Вони достигали десь у вересні, і котроїсь неділі у призначений час ми приходили їх трусити. Збиралися всі – й дорослі й малі. Старші вилазили на дерева і трусили їх щосили. Гілки тремтіли, як у пропасниці, груші сипалися на землю, а часом і нам на голови та спини. Ми зносили їх на купу, а потім ділили коробкою на чотири частини: дідові з дядьком Мусієм, дядькам Павлові, Сильвестру і нам (тітки, як правило, не претендували на ту спадщину, вони мали свої груші). Тих груш припадало по мішку або й два на кожну родину. Ми привозили їх додому і висипали у солому в клуні чи на горищі, а потім щодня вибирали спіліші і смакували, аж по ліктях текло.

Найкращий сад був у баби Кулішихи, але там ми бували рідко, а потім він і зовсім відійшов якомусь бабиному родичеві. Проте разів зо два ми таки наривали там відер по троє вишень. По сусідству з бабиним був вишневий сад ташанського лікаря Павла Микитовича. Його стеріг кривий чоловік Хванько. У тім саду можна було рвати вишні з половини, і ми погоджувалися на те. Але найбільше я любив морелі. Перед самісіньким вікном бабиної хати росла крислата, мов дуб, мореля, яка родила навдивовижу великі плоди. Ми не сміли обривати морельки зеленими, бо бабуся ревно пильнувала їх. Зате на цвинтарі – жодних заборон. Нова його частина була вкрита карликовою вишнею, яку в Капустинцях звали черешнею. Серед моря тих черешень росли і справжні вишневі дерева. Цей сад вважався загальногромадським, і кожен капустянин був вільний рвати їх коли і скільки схоче. Котроїсь неділі мама було казала: "Якщо хочете вареників із вишнями, ідіть на кладовище і нарвіть". І ми бігли мерщій. Вишень там було мало, оскільки безсадівних дворів на самій Підгорі було багатенько, а ще ж інші кутки. Ось дітвора їх і обносила напівзеленими. Треба було добре пополазити, щоб набрати на вареники. По ягідці назбирували добру миску, трохи й під'їдали. Поверталися забрьохані, мокрі – бо ж роса...

Час від часу ми бігали в чужі горохи, адже чуже завше смачніше, набивали ним повні пазухи, та ще й об'їдалися так, що на нас нападала "бігуха", або, як ми казали, дрисля. Крали ми й огірки, хоч і своїх нікуди було діти. Батьки дуже нас за те сварили. Але чим більше забороняли і навіть карали, тим більше вабили нас чужі садки і городи...

...Коли і за яких обставин батькові спало на думку взятися до торгівлі, я не пригадую. Не пам'ятаю навіть, як усе те відбувалося. Більше запам'ятався кінець тієї батькової "кар'єри". У нас у коморі була справжня лавка. По всіх стінах – полиці з товаром: цукерками, цукром, пряниками, горіхами волоськими та лісовими; бубликами, мелясою, оселедцями, сушеними грушами, нитками, заполоччю, тютюном. Здається, були крейда і гас.

А ще батько надумався відкрити чайну. Для того в хаті на лаві стояв бляшаний самовар, на суднику – чайник для заварювання чаю та з півдюжини чашок із блюдечками і склянки. Узимку, вечорами, до нас заходили парубки. Вони замовляли чай, за яким найчастіше вели сороміцькі розмови. Ми з батьком довго роздмухували вугілля в самоварі, але він десь трохи підтікав, і вогонь потухав. Насилу доводили його до кипіння. Парубки, синки багатіїв, брали тим часом пряники, причому брали "на борг" (у кредит). Нарешті батько починав розливати і подавати чай. Потім щось записував у книжечку, бо відвідувачі обіцяли розплатитися "потім". Та обіцянка – цяцянка, а дурневі –

радість. Парубки рідко коли тримали слово. А Ковалів Василь, замість боргу, якось увечері приніс клунок гречки, яка виявилася краденою...

Десь близько того випадку трапився і другий. Глупої ночі, коли малі спали, Василько доучував уроки, мама пряла, а батько, здається, плів ятір, почувся лункий удар, наче щось упало. Всі переполошились, а батько з Васильком одяглися і, заспокоївши матір, із лопатами вийшли у двір. Прислухалися. Все наче тихо. Пішли до комори. Ніде нічого не чути... Та батько все одно відімкнув замок і засвітив світло. На підлозі валялися бублики, які перед цим висіли на сволоку під стелею. Глянувши на стелю, побачили, що в одному місці продерто очерет. Стало зрозуміло, що якийсь злодій заліз на горище комори і звідти намагався викрасти бублики. Батько вийшов на ґанок, Василько притримав лопату як приступку, і він по ній заліз на горище. Довго видивлявся у темряву, нарешті грізно гукнув: "Хто там? Ану виходь!" У відповідь хтось заскімлив: "Дядьку Гнате... це я... простіть, я більше ніколи не буду!" Батько з несподіванки отетерів. Оговтавшись, спитав: "Та хто ж ти такий? Ану мерщій вилазь!" По тій приступці з лопати з даху зліз Харитон Ковалів, брат згадуваного Василя Коваля. Батько схопив його за рукав і міцно тримав. Переляканий парубійко благав, щоб його не викривали і жалісливо белькотів: "Ходімо до хати, я все розповім". Батько, не відпускаючи його, звелів Василеві замкнути комору, а сам повів злодія до хати. Переступивши поріг, той упав на коліна і почав просити не видавати його. Батько скрушно похитав головою і, махнувши рукою, мовив: "Бог з тобою! Іди собі та більше ніколи так не роби". Злодій, задкуючи і весь час дякуючи батькові за великодушність, вийшов із хати. Злодія пустили на всі чотири вітри – благо, що він не встиг нічого вкрасти, а тільки лишив по собі дірку у стелі.

...Невдовзі по цій події повернувся з москалів батьків менший брат Мусій. Прийшов він до Капустинців не як інші москалі у військовому вбранні, а справжнім "паном"! Сам зодягнений "по-городському" і гостинців небачених навіз: лакованих скриньок, чаїв, шовкових сорочок, а головне – грошей! Згодом, через десятки літ, я дізнався, що дядько служив у російському війську, яке придушувало Боксерське повстання в Китаї 1900 року. До відправки у Китай він перебував у військовій частині в місті Ковелі. Там вивчився на ротного фельдшера і до Китаю пішов уже як упривілейований кадр. Його частина стояла у китайській столиці, де були в той час англійські, французькі, німецькі, американські війська. Отож світу він побачив, "культури" набрався і вважав себе великим цабе. Батько, знаючи, що дядько привіз грошенят, закликав його у "спілку на паях". Дядько довго вагався, аж поки батько не дав слова, що в разі невдачі поверне йому вкладену ним суму. Тоді дядько дав щось карбованців із п'ятдесят.

Попервах торгівля йшла непогано, та необачне роздавання товару "на борг" і висока ціна на патент спричинилися до банкрутства. Без патенту навіть розпродати залишки товару не дозволялося, і батько потрапив у дуже скрутне становище. Довелося закрити торгівлю, а головне – повернути пай дядькові Мусію. Аби розрахуватися, продали корову. Цілий рік ми сиділи без молока, поки знову стяглися на корову.

У нашій коморі ще довго лежали недопродані товари. Час від часу батько давав нам щось із ласощів, та Федорові того було замало, і ми помітили, що він іноді нищечком брав зі схованки ключа і відмикав комору, набирав пряників чи груш, які він дуже любив, і тихенько їв за повіткою. З котків (позрізавши з них нитки) ми робили коліщатка до іграшкових візочків. Тільки згодом батьки познаходили порізані, як мишами посічені, нитки, здогадалися, що то наша робота, сварили, та що з нас візьмеш?

Найбільшою шкодою нашого дитинства були пустощі з сірниками.

Не пригадую, з чиєї ініціативи ми взяли сірнички, залізли під комору, влаш-

тували собі піч у дуплі торча (стовпчика-підпорки) і намагалися її розпалити. Щоправда, у нас те не вийшло. Як довідалися про те батьки – і досі не знаю.

Тривалий час наймилішим спогадом дитинства для мене була подія, яка починалася з чийогось вигуку: "Князь їде!" Ми кидали все на світі, бігли на вулицю і всі очі видивляли на карети, збрую, а особливо на четвірку сірих чи вороних баских князівських рисаків. А вони ніби розуміли, що ними милуються, мчали, як вітер, тільки гриви стелилися, мінилися на сонці... Візниця, мов цар із трону, зневажливо позирав на малих зачиганих селюків, котрі зачудовано дивилися на ці казкові створіння. Довгі, як нам здавалося, шовкові віжки аж бриніли, напинаючись, а за ширмочками розкішної карети ховався хтось невидимий і таємничий...

Дитинство... Ми мали цілковиту волю: що хотіли, те й робили, куди хотіли, туди йшли, скільки хотіли спали, здавалося, і їли досхочу. Батькам не було часу добре дивитися за нами, та ми пам'ятаємо і мамину ласку, і пильне батьківське око, то тільки здавалося, що ростемо без догляду, як трава. Безнастанні їхні турботи про добробут родини вимагали праці – як не в хаті, то на грядках, у березі на лізку коло ятерів, а то й на чужім князівськім полі у Миколаївці. Треба було зварити їсти, та й не раз, прибрати в хаті, нас помити і нагодувати. Треба було і худобу впорати: корів подоїти і вигнати у поле на пашу, нагодувати свиней, курей, прослідкувати, де вони несуться, пустити качок поплавати, постригти овець, вичесати корів, коней, телят. Треба було вичистити хлів і саж, треба посіяти, посадити, прорвати, виполоти, підв'язати, а потім і вчасно зібрати врожай, скосити траву, треба її сушити, перевертати з десяток разів, а просушене сіно згребти і скласти в копички, а далі перевезти до клуні. Треба обіпрати сім'ю, треба вчасно вибрати коноплі, льон, мочити, сушити, тіпати, м'яти, микати мички, прясти, мотати й перемотувати, прати пряжу, ткати й білити полотно і, нарешті, шити одяг. Треба було їхати у Миколаївку просити князівського управителя, щоб змилосердився – відвів ділянку косити жито чи пшеницю за восьмий сніп, а коли дозволить, то косити, а потім перевозити зароблене додому. Треба було сушити зерно, віяти й везти до млина, а потім, довідавшись, коли мірошник змеле, їхати по борошно. А вдома протягом року треба було просіювати борошно, вчиняти діжу, місити тісто й випікати паляниці... І ще безліч щоденних "т р е б а"! І думаєш тоді – де ж час для спочинку, веселощів і розваг?

Турботи... Турботи... Турботи... Безнастанні й незліченні, якась страшна безконечність! І ось та безконечність наполегливо й невідворотно долається. І вивершує всі труди радість – вінець людських зусиль...

Найзабарнішим щодо часу і найнапруженішим щодо зусиль був для наших батьків час жнив на ланах у князя Голицина в Миколаївці, де вони приробляли за сніп. Найгірше те, що це вимагало на дві-три доби кидати домівку, дітей, худобу, адже туди від Капустинців було верст вісім-дев'ять. Батьки мали заробити дві-три копи, аби безбідно прожити цілий рік.

На той час із дітьми вийшла полегкість. Учителька Ольга Костівна Прохорович, здається, через органи повітового земства виклопотала дозвіл зорганізувати дитячий садок при школі. Куховарили й годували дітей у Баранчихи, а гралися на шкільному подвір'ї. Вчителька закликала селян приводити дітей. Наші батьки були дуже раді такій нагоді і, не зволікаючи, відвели в той садок і записали Катерину, мене, Сергійка і, мабуть що, й Лисавету. Набралося дітвори до півсотні. До нас було приставлено няньками Надію Костянчину, Пріську Довгу і Лисавету Добровольську. Керувала всім Ольга Костівна.

Пам'ятаю, як у перші дні ми йшли до садка досить сміливо, та щойно батько повертав назад, ми, як дикуни, звиклі до своїх хащ, починали втікати на занехаяний вигін за городами Горбачів, де звичайно паслися свині цілого кутка. Як миші, пірнали в хащі собачої бузини, бідні няньки кидалися лови-

ти, та спіймати нас там було марною справою. Свині ж, незвиклі до "чужаків" у своєму "царстві", перелякано розбігалися. Довгенько мучилися з нами і батьки, і няньки, а ми по-справжньому так і не призвичаїлися до табунного способу життя. Так чи так, але ми відходили своє у садок.

Була в мене там і "любовна" пригода. Дві малі – Оксанка Гуменкова та Прядчина Параска – "закохалися" в мене і весь час зачіпали. І ось одного разу вони, мов справжні кицьки, навіть подряпалися через мене. Діти довідалися про те "залицяння" й не давали мені проходу, дражнили "молодий, молода". Я дуже соромився, ніяковів і насилу пережив той "сором".

Ми підростали, і нас почали брати у поле, навіть аж у Миколаївку. Тоді це була страшенно далека від нас сторона, де ми побачили стільки нового й цікавого для себе. І просторе князівське обійстя з гарними будівлями, і кошари серед степу на десятки тисяч тонкорунних овець (їх чомусь звали мінтянськими). Вони дуже різнилися від наших простих овець, були дебелі, присадкуваті, мали білувату вовну та складчасту шкіру. Там я вперше побачив сільськогосподарську техніку: жниварки, снопов'язалки, парові молотарки. А який сад – на десятки гектарів! А палаци!

Жили ми там у касарнях. Годували смачніше і поживніше, ніж в інших поміщиків. Чи не тому втрапити на роботу до князя Голицина було дуже важко, бо туди й приймали вибірково – за чиєюсь рекомендацією або тих, хто працював там з діда-прадіда. А охочих підробити парубків та дівчат із навколишніх сіл ніколи не бракувало.

Року 1909-го спробував туди влаштуватися і я. Отже, одного чудового дня, вставши дуже рано, я пішов у Миколаївку з тим, щоб не запізнитися на "розвід". І таки встиг. Управитель Іван Васильович, такий собі з рудуватим чубом і вусами, з ластовинням на руках та обличчі дядько, підійшов до наймитів і, вказуючи на кожного, загадував: "Тобі, Петре, на воловню. Тобі, Сергію, орати". Всі дістали завдання, залишилося нас двоє хлопчаків. Той другий, видно, мого віку, проте, на відміну від мене, натоптаний, міцний. Управитель глянув на нього, трохи подумав і мовив: "А тобі, Морозе, йти до ставка тягати куп'я". На мене – жодної уваги, пішов собі. Я – за ним, мовляв, я ж теж прийшов на роботу. Він зміряв мене оком і сказав, що для таких, як я, у маєтку роботи немає. Та не так-то просто було здихатися мене. Я доводив, що той Мороз аж ніяк не кращий від мене і що "ви, пане управителю, навіть не уявляєте, який з мене вдатний робітник". Він ішов – як не чув і не бачив. Зрештою сказав: "Добре, іди до Мороза, будете тягати куп'я удвох". З радощів я не пішов, а побіг доганяти Мороза. Прибігаю, а він уже зійшов до ставка і, зачіпаючи гаком відірване куп'я, викидав його на берег. Я підійшов, сказав, що й мене Іван Васильович прислав на цю роботу. Хлопець повеселішав, кинув тягати, сів сам і мене запросив. Довгенько по-дитячому сповідалися, хто ми та звідки. Він був тамтешній, миколаївський. Мати, аби він не вештався без діла, влаштувала його на поденні роботи.

Коли, нарешті, взялися до праці, я зрозумів, що та робота над мої сили. Хлопець порадив чіпляти менші купи й не метушитися. Та ось дзвінок на сніданок. Поївши, я сказав, що мені важко і я піду додому, навіть не схотів чекати, поки прийде табельник і запише роботу за півдня, за яку я мав би отримати платню. Порядки у тім маєтку були людяніші, ніж деінде. Працювати доводилося напружено, але без наглядача, без підганяння, і годували добре, і посуд завжди був чистий і сухий. Хліба і страв готувалося стільки, що вистачало не тільки строковим та поденним, а й селянам, які чи то косили за сніп, чи виконували іншу роботу в маєтку.

Коли був дитиною, для мене завше було святом і розвагою – їхати у Миколаївку. Скільки барв, скільки сонця, скільки світла... А тиша аж бринить! Лише колеса перемовляються між собою. Отак би й їхав вічно, але...

Батько за тичками знаходить відведений йому лан стиглої пшениці, сіпає конячку за віжки. Передчуваючи спочинок, вона охоче звертає з накатаної колії степової дороги у смужку придорожнього буйнотрав'я. На батькове "тпру" зупиняється і жадібно хапає розкішний соковитий пирій, силкується нахилитися, але черезсідельник та засупонений хомут їй заважають. Батько гримає на неї: "Зголодніла! Не дочекаєшся! Стій!" Конячка сторожко підводить голову і вже сумирно чекає, поки її розпряжуть. Їй сверблять намуляні місця, і вона мерщій лягає на землю й качається, чухаючи спину, потім схоплюється, обтрушується й жадібно накидається на пашу.

Мама виставляє з воза гарбуза з водою, кошика з харчами і ховає в холодок, бо ласкаві поки що промені віщують спеку. Батько готує інструмент. Усі урочисто чекають першого помаху батькової коси. Та ось під її гострим лезом впали перші стебла золотої пшениці – зроблено перший вищерб у неозорому лані, а дитяча уява намагається намалювати картину викошеного поля. Не вірилося, що косою можна впорати те безмежне, до обрію, море хлібів.

Ми з Сергійком бігали повсюди й роздивлялися. Сонечко добряче пряжило. Патьомкали перепілки, сюрчали коники, а батько клав і клав покоси, заглиблюючись у пшеницю.

Ось він робить перепочинок, рукавом сорочки витирає спітніле обличчя, поволі підходить до воза, бере із затінку гарбуза й пожадливо п'є воду. Спочиває хвилин десять-п'ятнадцять і знову стає до праці. Ручка за ручкою клалася пшениця "на стінку", а мама невідступно, як машина, підбирала її за батьком і в'язала в добрі важкі снопи. Часом батько казав: "Ану, Іване, бери граблі і підгрібай, помагай матері!" Отак просто ми втягувалися в роботу. Я йшов за матір'ю і чисто, як мені здавалося, загрібав. Однак батько зауважував: "Чистіше, чистіше-но! Щоб нігде не лишалося й колосочка!" Гребти було наче й неважко, проте так обридало з незвички до тривалої нудної роботи, а ще й сонце припікало немилосердно. Зате обідня перерва по такій праці була справжнім святом. Перед обідом батьки посилали мене до маєткової їдальні по їжу. Я миттю кидав граблі, брав глека та миску і йшов через степ кілометрів зо два до "якономії". Роздавальниця насипала мені у глек борщу, а в миску каші. Іноді давала ще й пиріжка, і я насилу ніс усе те до воза. Але носити обід мені було і цікавіше, і значно легше, ніж загрібати. Єдине, чого я боявся, – це йти через пасовисько, бо там паслися величезні, як клуні, страшнющі воли.

Одного разу, коли я пішов до кухні, сталася надзвичайна, як для мене, пригода: сам князь Голицин, розважаючись, об'їздив поля своїм дивовижним "возом" – "бензийоном", як селяни називали авто. Отож "щасливці" за раз побачили зблизька два дива – самого князя та його чудернацький "бензийон", який бігав сам, без коней чи волів.

Князь їхав польовою стежкою і там надибав нашого Сергійка. Він звелів зупинити машину, висів із неї, підійшов до Сергійка, щось запитав, погладив по голівці, а потім вийняв з кишені грошака і дав малому, сів у машину і поїхав далі. Те бачили батьки, бачили й сусіди по косовиці, кинулися до Сергійка. Грошак той був вартістю лише в одну копійку, а сусіди рознесли, що князь дав хлопцеві багато грошей. А батьки казали одне одному: "Нехай і копійку, але її дав не хтось, а сам князь!" Ото вже була гордість! Ту копійчину довго потім зберігали як сімейну реліквію. А я, довідавшись тоді про таку подію, замалим не плакав, довго заздрив Сергійкові, що він і князя бачив, і копійку одержав, а головне – навіть помацав дивовижну машину "бензийон". А ще прикріше було те, що я ж таки "більше знався на машинах", ніж Сергійко, та от маєш – він бачив, а я ні!

Але й без того відвідини Миколаївки справили на мене незабутнє враження. Князівські багатства збурили мою дитячу фантазію – хотілося всім тим володіти, бути багатим, а може, навіть самому стати князем...

Самого князя я ніколи не бачив, проте чув, що він старий парубок, що одна рука йому всохла і що він мав декілька маєтків: у Миколаївці та два десь у Володимирській чи Тульській губернії. Але він уподобав саме цей, відтак поза життям у Ніцці, курортнім місті на березі Середземного моря, де він мав власну віллу, проводив час у Миколаївці.

Розповідали, що за молодих років він багато подорожував по Російській імперії, Середній Азії, був навіть на Памірі. Ніби скрізь його супроводжував Шубукін Іван Васильович, москаль, селянин з його ж таки кріпаків. Той Шубукін потім став головним управителем князівських маєтків. З Середньої Азії вони завезли двох верблюдів, які ходили на паші в табуні коней і були дивовиськом для околишніх селян, адже всі вперше бачили тих екзотичних тварин.

Жив князь безтурботно. У справи керівництва своїм маєтком глибоко не вникав. У стосунках з обслугою виявляв "демократичні" нахили, не цурався компанії своїх наймитів, особливо тих, які жили там як кріпаки з діда-прадіда. Зокрема, він дружив із дідом Юхимом, якого знав ще з молодих років. Дід Юхим – незнаного віку, кремезний, як дуб, велетень. Старий уже не міг працювати фізично, але за звичкою, під час обмолоту, сторожив на току. Поля князь мав чотири тисячі десятин, тож звозити хліб для обмолоту до одного місця було недоцільно, тому молотарку перевозили з місця на місце до кіп, де і влаштовували токи. Їх і стеріг дід Юхим. Коли князеві ставало самотньо й нудно, він або "бензийоном", або тюльбері (панська бідка на чотирьох колесах) їхав до молотарки і за своєю примхою, серед дня, наказував зупинити її, посилав кого-небудь до маєтку з розпорядженням везти на стан бочку горілки, а дідові Юхиму наказував: "Ану, старий, вари галушки". Він полюбляв ту страву (певне, обридли французькі). Дід Юхим сідав на стерню, крекчучи скидав чобота і витягав онучу розміром, як ціле рядно, розстеляв ту онучу на стерні, сипав на неї борошно і заходжувався місити галушки. Поки вони варилися, привозили горілку. Наймити розбирали "ночовки" (з такого посуду там годували) і ложки, а дід Юхим наділяв усіх галушками. Всі, і князь так само, умощувалися на стерні, пили горілку й заїдали галушками. Ось тоді й розпочиналися всілякі розваги, дотепні розповіді. Охочих повигадувати за чаркою серед наймитів ніколи не бракувало. Князь реготав, аж за боки брався і качався по стерні. Коли горілку було випито, а галушки з'їдено, князь, добре сп'янівши, давав команду: "Ану, діду, утніть вашої штуки!" А "штука" ця була така. Біля токів підгодовувалися зграї зледачілих собак, які навіть гавкати розучилися. Дід Юхим кликав одного-двох таких псів, брав палицю довжиною з аршин, розщеплював її з одного кінця, чіпляв собаці до хвоста, а тоді пускав. Палиця боляче стискала хвоста, і пес скавчав, біг світ за очі. Кінці палиці відскакували від землі, били по спині, піддаючи бідному псові жару. Князя, та й усю захмелілу компанію те дуже веселило й розважало.

Чи то з нудьги, чи й справді маючи потребу оточувати себе улюбленцями з селян, князь створив собі "штат" покірних слуг – льокаїв. Потрапити до тієї челяді було непросто. Усіх їх щось та вирізняло з загалу – чи то краса, чи розум, а чи таланти до ремесел. При його дворі також постійно жили інваліди, які зазнали каліцтва на роботах у маєтку. Він забезпечував їх пенсією до смерті. Цих людей він постійно тримав при собі, навіть якщо переїздив.

Дитячі науки

Науки ці починалися дуже рано – у сім-вісім років я вже був підпасичем коло старшого брата Василька. У 1898 році, коли Василькові минав дев'ятий рік, його віддали до Капустинської земської школи. За його словами, грамота давалася йому дуже важко. Тож його товариш, Борис Добровольський, який,

навпаки, вчився дуже добре, трохи Василькові допомагав (але вредний він був страшенно, та ще й розбишакуватий. Якось, граючись біля новобудови волосного приміщення, Борис засипав Василеві очі піском, та так, що довелося звертатися до лікаря). Проте хоч як старався Василь, а таки просидів у першому класі два роки.

Ми всі: і Василько, і я, і Федір, і Сергійко, і Ніна, як і більшість селянських дітей, – узимку вчилися, а влітку пасли худобу. У нас тоді було дві корови, з п'ятеро овець, двоє-троє коней. Отже, день при дні їх доводилося пасти. До того ж, крім Василька, серед родичів пастушків не було. Хто дорослий – у москалях, решта зовсім малі або дівчата, а які з дівчат пастушки? Доводилося пасти худобу і для дядьків, і для діда з бабою. І назбирувалося її багатенько, а ще ж хотілося і погратися. Отож Василеві треба було помічника, підпасича. Як я йому допомагав – до пуття й не згадаю, а ось один випадок мені добре запам'ятався. Ми пасли на толоці. Десь опівдні попаски дійшли до закутка між демківською дорогою і демківським полем. Саме час напувати худобу. Всі підгорянські пастухи (пасли тоді, гуртуючися по кутках) перейняли череду і погнали її в Демки до ставу. Коли худоба напилася, повернулися на той самий куток. Частина череди лягла, друга паслася. Наша полова корова теж паслась. Василько поклався на мене, заграєся з іншими пастухами, а я недогледів, як вона заступила у демківську ярину. Недовго вона смакувала молоденьким вівсом: ніби з-під землі виросла власниця ниви, захопила корову й погнала "у займи". Відняти корову нам не пощастило. Господиня зачинила її у повітці. Василькові умовляння не допомогли. Корови вона не віддала, а вимагала плати за спаш, тим більше що Василько, намагаючись відняти корову, чи то сказав щось погане, чи навіть ударив ту жінку.

Увечері, засмучені, погнали ми худобу додому, полової між нею не було. Довелося батькові йти у Демки викуповувати. Господиня заправила за спаш цілих три карбованці! І таки взяла! Вже зовсім пізно батько пригнав корову додому. Та сказано – тварина, все одно не "каялась" і далі лізла в шкоду: як не в чиюсь ярину, так на баштан чи в картоплі. То були вже такі скотиняки, що їм нічого не допомагало – ані пропускання крізь "стрій", ані добрий прочухан від пастуха. Було, заскочиш тварюку на гарячому, схопиш за хвоста і періщиш палицею по спині. Вона біжить, а ти її гамселиш спересердя. Пустиш, натомившись, а вона обернеться і чи то вороже, чи то здивовано довго дивиться на екзекутора. Особливо неслухняних бралися "вчити" всі пастухи. Шикувалися у два ріденьких ланцюжки, а хтось один заганяв між них капосну тварину. І всі один за одним, навкидя, своїми палицями чи костурами, а ще краще киийками, били її по ребрах чи хто куди вцілить.

Не раз перепадало нам від батька, коли ми ловили ґав і хтось у нас займав худобу. Коли таке траплялося, доводилося платити за спаш. Такий був закон на селі – вхопила корова раз, чи два, чи цілий день толочила хліб, однаково плати.

Скільки пригод, скільки тривог, скільки прикростей, скільки радощів і печалей випало мені за роки, коли я пас худобу! Скільки друзів у мене перебуло...

Проте окрема сторінка мого дитинства – ярмарки. Батько чомусь мене брав із собою найчастіше. Я дуже не любив, коли мене будили зрання, та варто було батькові нагадати про ярмарок, як я схоплювався, вибігав у двір і за мить уже сидів чи лежав у запашному сіні на возі. Поки батько готувався до від'їзду, я знову засинав. Із першим стукотом коліс підхоплювався, всідався позаду батька і крутився на всі боки, роззираючись на сільські околиці. Так непомітно ми під'їздили до того ревища-ярмарку. Ярмарковий майдан був укритий величезною кількістю возів, здавалося, вже й курці ніде клюнути, та батько ніби сам до себе: "Нам треба стати десь поблизу кінського точка", –

сіпає за віжки, і конячка звертає прямісінько на чужі вози, але я придивляюся і в останню мить помічаю між тими возами шпаринку, – наша кобилка прямує саме туди. Я аж зіщулююся, боячись, що тут уже обов'язково зачепимося і комусь або й собі таки зламаємо вісь. Та батько так вправно керує, разів із п'ять повертає праворуч, ліворуч, і ми благополучно заїжджаємо в тупик. Батько зіскакує з воза, виходить уперед, робить блискавичне "рекогносцирування", підходить до сусіднього воза, на якім сидить молодиця чи хтось інший, рішуче береться за задок того воза і, доброзичливо усміхаючись, каже: "Я трішки". За якусь мить віз відсунуто, і ми можемо стати саме там, де батько намітив. Далі він побожно хреститься, проказуючи "час добрий, Душе Святий", розпрягає конячину і прив'язує її до воза. Вона накидається на сіно, яке смачно хрумтить у неї на зубах. Батько тим часом піднімає догори голоблі і прив'язує їх так, щоб нікому не заважали та щоб, бува, хто не поламав, потім ховає віжки під сіно, а дугу заправляє за лушню. "Ну, ти ж гляди мені тут, а я пройдуся", – мовить батько і зникає, мов у прірві, у навалі людей, возів, худоби. І марно я шукаю його очима... Хвилин за десять він повертається і каже: "Тепер пора й поснідати". Він уже дещо й прикупив до сніданку: їмо сало з хлібом, цибулю, огірки тощо. Далі, звелівши мені стерегти воза, веде кобилу на точок. Бачу, як батько стає поміж продавців із непоказними конячками, щоб вони були не кращі за нашу. Я часто оглядаюся, аби хто не потяг хомута чи сакви, і знову шукаю очима батька. Бачу, як із натовпу підходить до нього і щось говорить, заглядаючи коняці в зуби, покупець. Сіпає кобилу за хвоста. Коняка збентежено озирається, відступає, а він придивляється до неї збоку. Батько, видно, хвалить "товар", хльоскає кобилу батогом під черево. Вона аж підскакує, пряде у повітрі ногами, як справжній баский кінь. Так роблять усі продавці. Знають про це й покупці і сприймають те як належне. По якімсь часі батько, в доброму настрої, задоволений, повертається з самим батіжком, без коняки, глибоко зітхає: "Таки продав, слава Богу". Сідає на воза і перепочиває, а мені стає лячно – а що як не купимо нової коняки? Що тоді буде з возом, з нами? І що робитиме батько? Нарешті він підводиться: "Ну, то я піду". Я проводжаю його очима, та недовго. Без коня він швидко зникає у крутім ярмарковім вариві.

Люд прибуває, адже ярмарок триває два-три дні. Торг якраз у розпалі. Мені не сидиться. Злізаю. Час од часу озираючись на свого воза, наближаюся до точка. На чільному місці ярмаркового майдану стоять розцяцьковані вози, ще й з "тарілками" на осях для мелодійного дзвону при їзді. Вози заповнені запашним сіном, яке ліниво поскубують коні, та які ж коні! Їх із десяток, як перемиті, вилискують боками. А хвости! А гриви! Ще й заплетені барвистими стрічками. Коло них конюхи в незвичайному вбранні. Особливо вирізняються молоді циганчуки – пещені, охайні, у плисових штанях, білих або червоних сорочках із випуском поверх штанів, жилетки теж плисові, картузи. А чоботи! Лакованої шкіри, відблискують на сонці, мов дзеркала.

Час від часу, за бажанням покупців, здебільшого околишніх поміщиків, конюхи чи молоді циганчуки хвацько виводили того або іншого огира на оглядини. Я зачудовано спостерігав те дійство, але, схаменувшись, біг до воза, перевіряв, чи все на місці, і знову повертався до точка. Роззявивши рота, дослухався до торгів. Конячину, яка ставала предметом торгу, стьобали, проганяли колом, дивилися їй у зуби. Покупець питав, скільки тварині років. Хазяїн відповідав, що, скажімо, п'ять чи шість. Покупець заперечував: "Та що ви кажете?! Вона, добрий чоловіче, видно, старша від моєї баби! А ви – п'ять!" "Ну, дивіться в зуби, – виправдовувався хазяїн. – У неї ще й окрайки (крайні молочні зуби. – І.К.) не скинуті". "Та де там! – заперечував покупець, удруге зазираючи в розчепіреного руками рота конячини. – У неї кутні з'їдені дощенту!" "Не дуже гудь, – знову виправдовувався продавець. – Купиш, по-

бачиш, як понесе, тоді заскиглиш на кутні! Краще дивися, це ж не коняка, а звір!" – при тому підстьобував її батіжком, щоб вона бадьорилася, не спала. "Ну, добре, – примирливо казав покупець. – Так скільки ж?" "Я сказав, як зав'язав, – шістдесят!" "Тримай руку! – вигукує покупець, якому, видно, кортить купити саме ту кобилу, і ляскає долонею по долоні продавця. – П'ятдесят три!" "Тільки шістдесят!" "Ну, ні по-моєму, ні по-вашому – п'ятдесят п'ять!" "Кобила коштує цілих сімдесят, та я спустив десятку, щоб скоріше продати, бо лихо змушує". Покупець ніби прохолов, відходить, здалеку дивиться на кобилку, знову підходить, знову ляскають у долоні. Нарешті продавець, щоб не втратити покупця, для годиться глибоко зітхнувши, каже: "Ну, нехай так і буде! Я хочу, щоб ви мали добру худобу, п'ятдесят вісім і ні копійки менше!" Покупець прибідняється: "Скидайте ще карбованця на талан і зап'ємо могорич!" Довго вони торгуються, куди піде той карбованець – чи до кишені покупця, чи на згаданий могорич. Нарешті і те владнали. Покупець хреститься: "Дай Боже, щоб коняка була добра!", закидає поли свитки й виймає гроші. Довго лічить їх, передає продавцеві. Іноді на тім і розходяться, а частіше ідуть до воза покупця, розпивають могорич, виголошуючи тости за покупку, за знайомство. Іноді воно закінчується тим, що люди справді стають друзями, храмують один в одного. Якщо ж хтось продає скотину з якимось ґанджем, замість могорича, старається чимскоріше зникнути з-перед очей покупця.

Вже надвечір батько повертається до воза, скрушно кидає: "Не купив. Почекаю до завтра, може, більше буде коней, бо сьогодні було мало й дорогі". Мені ж не йшли з думки баскі циганські коні. Батько розповів, що то пирятинські цигани Стаканенки, циганські князі, що вони дуже багаті, що в Пирятині в них хороми та стайні під бляхою і що вони мастаки дурити покупців. Мене здивувало, що такі на вигляд поважні люди можуть дурити...

Обідаємо. Батько купив кавуна та диню. Трохи спочивши, батько ще походив у натовпі. Та ось і день скінчився, сонце ось-ось сховається. Над ярмарком сутеніє, вщухає гомін, хтось веде напувати худобу. Ми кублимося у возі, стелимо постіль. Я вже вмостився, солодко потягаюся, а батько сторожко озирається – чи хто не підглядає, мацає руками гроші, впевнюється, що все гаразд і теж лягає. Ще довго мені стоїть у вухах ярмарковий галас, а надто звуки крикливої катеринки біля крутілки (каруселі). Непомітно поринаю в сон і далі вже вві сні бігаю ярмарком, роздивляюся на його дива...

Прокинувшись, ніяк не збагну, де я. Та то лише якась мить. Швидко прокліпуюсь, бачу, як сусіди кумедно озираються довкола, злякано мацають кишені. Упевнившись, що гроші цілі, поправляють на собі одіж. Дехто вмивається, більшість протирає очі кулаками. Батько пішов з відерцем по воду. Сяктак умиваємося, втираємося чим попало.

Як я люблю такі ранки! Адже не треба нікуди поспішати, не треба гнати худобу на пашу...

Неквапливо снідаємо. Гомін дедалі наростає. Чим вище підбивалося сонце, чим сильніше воно пригрівало, тим більше нових звуків вливалося до того ранкового "оркестру". Продавці на різні голоси вихваляють свій товар, закликають покупців. Діти й підлітки, розсипавшися комашнею, висвистують у глиняні коники, баранці, півники чи дують у губні гармонійки. Лірники тягнуть свої жалісні мелодії. Під цей супровід виводять свої "партії" тисячі свійських птахів та тварин, зібраних на майдані. Ридає катеринка, розсипає дрібушки бубон, видзвонюють під мантачками коси...

Батько жваво перемовляється з сусідами, а мене дивує, що він говорить із незнайомими людьми. Тим часом ранкова незлагодженість оркестру набуває певного ритму, і незабаром над перелюдненим майданом запановує дивовижна гармонія.

По сніданку батько, як завше, хреститься: "Ну, дай Боже, добрий час", – і повагом іде до точка. Вже його не видно, а я сиджу і думаю: "Хоч би купив". І мрію, яка ж то вона буде, нова конячка? Та мою увагу перехоплює гурт ярмаркової молоді. Святково прибрана, з повними кишенями насіння, ходить та компанія майданом, п'є холодний лимонад, що його розносять продавці по копійці за склянку, часом щось купує, а здебільшого парубки й дівчата ловлять тут витрішки та розважаються на крутілці. З незвички їм паморочиться голова, і вони, заточуючись, з реготом ідуть далі. Мені теж кортить покататися, та я маю стерегти воза, до того ж батько шкодував на це грошей, і я думав: "Нехай іншим разом, коли крутілка заїде у наше село". Минає година, а може, й друга, коли повертається батько і каже: "Підшукав. Та хто його знає, як би не надурив капосний дядько". Трохи перечікує, про щось думає і знову поринає в ярмаркові нетрі. А мені не терпиться. Я нарошне не спитав, яка ж та конячка та якої масті, щоб був сюрприз, коли приведе. Так сиджу і виглядаю. Аж гульк, батько веде руду, з маленькою лисинкою на лобі, худу кобилу. Тпрукає, прив'язує до полудрабка. Тварина, видно, зголодніла, бо мерщій тягнеться до сіна і вже хрумкає. Зайве говорити, як я зрадів, забігав. Ми обходимо її кругом, придивляємося, чи немає якоїсь видимої "зяні". Мені не зовсім подобається хвіст, він ніби коротюватий, та батько заспокоює, мовляв, хвіст відросте, а ось чи не плоха вона? Я підступаю до конячки, дістаю до гриви на холці, а вона – ніякої уваги. Отже, виходить, що плоха. Дивимося на ноги, копита ніби нічого. Трохи заспокоюємося. Батько бере хомута, запрягає. Тварина спокійна, а це певна ознака, що вона ходила в упряжці. Лоскоту теж не боїться, бо не реагувала на затягування попруги сіделка. "Ще ж треба знати, яка вона на ходу", – тривожиться батько і додає: "Ніби не переплатив". Запитую, скільки коштує, та батько з відповіддю не квапиться, ніби роздумує, сказати чи ні. Нарешті каже: "Сорок вісім, та ще й копу на могорич дав". Я, хоч і мало розумівся на комерції, проте радів, що батько на тому обміні коней з десятку чи й більше заробив. Головне ж – у нас тепер нова, як мені здавалося, краща коняка, і я перший з усієї сім'ї бачу її.

Надивившись на ту "обнову", батько каже: "Ну, ти посидь іще трошки, а я піду дещо куплю, бо пора вже й додому".

На ярмарку батько звичайно купував оселедці, ще якісь харчі, часом нові чоботи й крам. Проте він ніколи не купував для нас якихось ласощів чи іграшок. Усе принесене складав у сакви і ховав у залишки сіна на возі.

Починаємо готуватися до від'їзду. Ось уже конячку запряжено, батько хреститься, щось шепоче, обережно смикає за віжки: "Но!" Я з цікавістю дивлюся, як рушатиме новенька, і знову боюся, що ми зачепимося за чужого воза. Але батько так вправно керує, що я і не зчувся, як віз уже котився по широкій вулиці. Батько ще раз перевіряє, чи на місці все куплене, злегенька стьобає кобилку, і вона переходить на біг.

За околицею міста батько ще раз хреститься і каже:"Ну, слава Богу, все, здається, гаразд!" Їдемо, я не відриваю очей від конячки. Швидко спливає час, ось і наше село. Настрій мені підупадає. Свято закінчилося. Від завтра – знову буденні турботи, сумно...

Того дня, коли я вперше сам погнав пасти худобу, пам'ять не зберегла. Пригадую лише, як навесні 1906 року мене виряджали за Ковалеву леваду пасти хворе теля. У мене аж серце краялося, таке воно було нещасне, ледве переступало. Покалічила його ще в череві матері Кучмина чорна корова. Вона зайшла у повітку, де стояла прип'ята наша руда улюблениця (вона саме була тільна). Ця несамовита тварюка збила з ніг слабу корівчину і почала колоти її рогами. Після цього і народилося це калічне телятко.

Це був якийсь дивний, перехідний для мене час. Мама казала, що я вже великий – пастушок, а я ще так по-дитячому міг гратися цяцьками чи захопитися якоюсь грою...

Пам'ятаю, як 1904 року до нашого села приїхало чоловік із вісімнадцять чужинців, яких селяни називали кацапами. Це були будівельники, яких прислали будувати земську школу. Вони часто ходили по селу з великими торбами за плечима й вигукували: "Ей, штіна нада?" Хто мав щетину з заколотої свині, закликав до себе в хату того щетинника й показував зв'язку. Щетинник важив її і пропонував якусь суму. Дехто з дядьків, чи то знаючи ціну щетини, чи, швидше, з обачності, щоб "клятий кацап" не обдурив, торгувався, просив більше. Щетинник іноді накидав якусь дещицю, але частіше розвертався і йшов далі, а дядько, ошелешений таким поворотом, чухав потилицю і казав: "Диви який, обидився!"

Носили кацапи на продаж і ікони. Тоді, йдучи вулицею, вигукували: "Образов нада?" Старенькі бабусі або й ті, хто збирався, скажімо, дочку заміж видавати чи нову хату освячувати, закликали "образовщика", купували і теж не без того, щоб зекономити на святих.

Ходили по селу і москалі-вибійники. Якщо треба було, господиня виносила один-два сувої полотна, міряла його на лікті, а вибійник по-своєму – на аршини. Про ціну домовлялися теж від аршина чи ліктя й залежно від того, вузенька чи широка й ріденька чи густа буде смужка.

Кацапи-кушніри осідали в селі на якийсь сезон або й на цілий рік. Вони наймали у Петруненків хату, де жили, квасили та чинили шкіри. Нас дуже вражало, які вони неохайні і навіть смердючі. Власники хати потім довго вивітрювали її після них. Їй-Богу, в наших повітках чи хлівах, далебі, було чистіше. Їхня мова була чудною для нас, і ми сміялися з них, перекривляли...

Згадувані будівельники найняли хату у Кихтенка з дозволом користуватися піччю для куховарення й випікання хліба на всю артіль. Найняли собі й куховарку з помічницею. Це були Щербакова Векла та Серина Одарка. Варили їм наші українські борщі та пшоняні або яшні каші, бо їм вони дуже подобалися. Хліб, на їхнє замовлення, пекли житній. Вони його смішно звали "аржаной". За столом постояльці були неохайні, у розмові й поведінці зухвалі й розбещені. До них у селі не знали матюків, вони ж їх тулили у кожне речення – будь-де і при будь-кому: при жінках, при дітях і навіть при старих.

Дивним був для нас і їхній одяг. Замість чобіт чи черевиків усі вони ходили у личаках, по-їхньому лаптях. Взували їх на замотані у брудне ганчір'я ноги, обмотузовані аж до колін. На головах – чудного крою картузи, з широкими околицями та прямими величезними козирками. Лише молодики, яких було двоє, мали сорочки з краму, як у заводських робітників, решта ж була у брудних полотняних, довгих аж до колін сорочках і засмальцьованих, як у дьогтярів, теж полотняних штанях. Довгі сорочки, випущені поверх штанів, їх дуже спотворювали. Вони були схожі на лантухи, до яких попришивали короткі й дебелі ручки та ніжки. Наймолодшим серед них був Петя. Ми вперше почули те ім'я, замість нашого Петра. Було йому, може, років вісімнадцять, тримався зухвало. Усіх – і старих, і малих – звав на "ти", а дівчатам проходу не давав.

Ось саме ця артіль і будувала нашу школу. Ми бігали дивитися на їхню роботу, нам дуже кортіло побачити, як виводитимуть цегляні стіни. На жаль, за домашніми обов'язками мені не завжди вдавалося там бувати. А під осінь я ще й мав погоничувати коло молотарки. А це вже не жарти. Вставати треба було вдосвіта і молотити до заходу сонця. Цілий день спека, цілий день гудіння молотарки. Щоправда, все те винагороджувалося добрими харчами та заробітком – п'ятнадцять чи навіть і двадцять копійок на день. А головне, я дуже пишався – мовляв, я дорослий, член справжнього робітничого колективу...

Школа

Мені вже йшов десятий рік, коли у вересні 1905 року я був зарахований до сільської земської школи. Мені вперше справили сорочку з краму (байкову, з набивним малюнком) – блузу, як казала наша вчителька, а до того я носив звичайну, полотняну.

Вчителька видала нам підручники, і ми почали "гризти ґраніт науки". Пам'ятаю перше знайомство з абеткою і як я радів, що вже добре знаю її, а це серед сільської дітвори траплялося нечасто. Вчителька добряче муштрувала нас, роздавала картки-літери для заучування та старі газети, аби ми знаходили й закреслювали названі нею літери.

Починав я ходити ще до старої школи, яка була на іншому кутку – на Селі, з чого найбільше запам'яталася осіння розбита дорога, що на ній я не раз загрузав у грязюці мало не по самі вуха.

Та ось на Михайла (8 листопада за старим стилем) ми перейшли до нової школи – на Підгору, це майже вдома.

Ольга Костівна розсадила нас за нові, зручні лави. Вони стояли у два ряди, за кожну садовлено по четверо. У кожнім ряду було по п'ять лав, адже учнів-"перваків" набралося близько сорока.

Я сидів на третій лаві крайнім від стіни. Як правило, на передніх лавах сиділи дівчатка та вчительчині улюбленці – Степан Дем'яненків та Яків Ярмаків.

Перевіривши нас за списком, Ольга Костівна сказала: "Ну, діти, тепер я вас передаю новій вашій учительці, Люді Григорівні Білінській. Слухайтеся її, добре вчіться, а я тепер вестиму старші класи. До побачення". І вийшла.

Мені нова вчителька не сподобалася, хоч зовні вона була гарна – струнка, зі смаком одягнена й обличчям краща за Ольгу Костівну. Але ж очі! Ольга Костівна дивилася на дітей лагідно, завжди була якась світла й усміхнена. Нова ж учителька, хоч і народилася в Капустинцях, була непривітна, цуралася селян – одне слово, дочка свого батька, попівна.

Але так чи так – мусили вчитися. Найперше вчителька запитала, хто з нас уміє писати літери. Руки підняли четверо: я, Ольга Куриленкова, Васильок Сербчин та, здається, Митрофан Довгий. Тоді вона загадала нам написати на грифельних дошках свої "фамілії". Учні захвилювалися, заторохтіли коробочками з грифелями. Хто вважав себе тямущим, почали писати. Лише шарудіння грифелів порушувало тишу. Довгенько, висолоплюючи язики, ми старанно виводили літери. Нарешті один по одному закінчували, підводили голови, гордовито позираючи на сусідів, які з цікавістю дивилися на написане. Моїм першим сусідом був трохи недорікуватий Іван Чучків. Він подивився на моє "письмо" й здивовано мовив: "Диви!" Коли всі закінчили, вчителька підійшла до кожного й перевірила. Виявилося, що майже всі, замість прізвищ, сяк-так нашкрябали ім'я, оскільки слово "фамілія" виявилося для нас незрозумілим, – ми казали "прізвище". Підійшла, нарешті, й до мене, глянула і сказала: "Ти, хлопчику, написав правильно, але великою слід писати тільки початкову літеру, а так вони у тебе всі початкові. Ну та нічого. Головне, що вірно написано. "Молодець!" Тому "молодець" я, звичайно, страшенно зрадів, запишався...

Такий був початок. Далі пішли склади та письмо. Писали довго і вперто. Найуправніше виходило у Василя Сербчина, але більшість вимальовували таке, що воно й на літери мало було схоже. Сопіли, щосили давили на пера, чорнило розтікалося, виходила жахлива мазня... Як і все навчання, писання дітям давалося трудно. Не краще стояла справа і з вивченням складів. Вчителька брала якісь дві літери, складала їх до пари, піднімала, щоб усім було видно, і казала: "Тягніть за мною". А діти дивилися й, зовсім не розуміючи до чого воно, невпевнено тягли вголос: "Ма-а-а-а". Проте час брав своє, таксяк опановували важку науку, хоч дуже все ускладнювало викладання ро-

сійською мовою. Дехто так і не здолав тієї премудрості й мусив кинути школу. Але не всі. Приміром, Савка Логвин (він був порівняно з нами, малечею, просто велетнем), лобастий, як бугай, а тупий, як колода, бо на всі запитання вчительки витріщав свої порожні очі й мовчав, уперто ходив на уроки. Певне, його батьки (заможні селяни) хотіли, щоб їхнє чадо хоч якось навчилося грамоти. Що ж до бійок, то тут він був перший силач, не боявся навіть третьокласника-здоровила Антона Хоменка і Сергія Конину. Останній, хоч і був малий за віком, але побивав у школі всіх підряд, бо був із доброго дядька зростом. Одного разу Савка та Конина не на жарт зчепилися в бійці. Бідна Ольга Костівна з переляку не знала, що й робити. На її щастя, якраз нагодився піп, якого всі боялися. Забіяки, забачивши його, розбіглися.

Та це я забіг трохи вперед.

...Серед учнів свого класу я чи не найкраще знав ту чужинську мову, але й для мене в ній було забагато незнайомих слів. Загадкою було, скажімо, речення "В зобу дыханье сперло". Я довго, вже закінчивши школу, не міг збагнути, що воно означало. Двох моїх старших братів теж навчали московською мовою. Коли вони вголос учили уроки, ми з Сергійком запам'ятовували ту чужинську премудрість. Я, порівняно з іншими дітьми, був непогано підготовлений до школи, тому навчання мені давалося легше. Впоравшись із завданням раніше від інших, починав пустувати, заважав і вчительці, і дітям. Я був дуже непосидющим, неуважним, дуже погано слухав пояснення, проте до другого класу перейшов із непоганими оцінками.

Від перших днів навчання у другому класі я знову почав бешкетувати, і вчителька змушена була неодноразово мене пересаджувати. З ким я тільки не пересидів! Яких лишень капостей не натерпілися від мене однокласники! Нарешті моїм сусідом удруге став Сербчин Василько. З ним я просидів аж до закінчення школи, він найбільше сподобався мені, ми навіть подружилися. Він мав хист до малювання, особливо достотно виходили в нього коні, і писав він теж напрочуд гарно. Я тягся за ним у каліграфії, але терпцю мені ставало ненадовго. Варто мені було трохи схибити, виводячи "хвостика" "б" чи "д", як я виходив з рівноваги, і тоді мій диктант був написаний такими кривульками, що незмінно оцінювався на "скверно с минусом". Усе залежало від мого настрою на уроці. З читанням у мене теж не все було гаразд, лінувався повторювати задане додому, мало брав книжок у шкільній бібліотеці. Проте зі Старого й Нового Завітів у мене було "добре", бо я, як і всі учні, боявся попа, тому й учив старанніше. За непослух чи неуважність учням перепадало від нього лінійкою по руках (а саме по долонях). Уперіщить, було, разів із п'ять, аж виляски у класі розлягаються.

Що ж до віршів, то тут я теж був посереднім учнем. І не тому, що пам'ять погана була, все знов-таки через лінощі. Якби старався, то міг би бути першим учнем з усіх предметів. Правду кажучи, арифметика мені не давалася. Я не міг зосередитися на обрахунках. Певне, для кращих результатів мені бракувало другого попа: не було кого боятися. Вчителька намагалася тримати мене в руках, та, на жаль, вона була дуже доброю. Частенько ставила мені за приклад Сергійка, який виявився дуже здібним і сумлінним учнем.

Василько вже не міг на мене якось впливати, бо, коли я вчився ще у першому класі, його провели в нове життя – в науку – до Пирятинського ремісничого училища. То було на світанку морозяного дня у грудні 1905 року. Перехрестивши брата і перехрестившися сам, батько взяв перев'язаний мотузкою сундучок, який зробили спеціально для Васі з дідової скриньки для господарчого інструменту. Присіли на хвилину, помовчали, а потім Вася переступив поріг рідної хати, і батько повів його через Коцюбину гору на демківську дорогу, щоб, поминувши села Демки, Миколаївку, Богодарівку та Ковалівку, вийти на станцію Кононівка.

Діставшись на станцію, вони довідалися, що рух поїздів припинено, бо залізничники страйкують... Довелося їм і далі, до самого Пирятина, йти пішки цілих шістдесят кілометрів!

Та повернімося до моєї науки.

Школяр із мене був класичний: учився посередньо, пустував добре, часто встрявав у бійки. Сергійко завбачливо уникав таких "розваг", а я частенько або сам когось бив, або мене побивали. Останнє траплялося частіше, бо я таки був малосильний, хоч і нахабно задерикуватий.

На третьому році навчання я почав хворіти. Мене наче точило щось ізсередини. З того часу я принишк, перестав пустувати. Певне, то була слабість від недоїдання. Я став геть блідий і кволий.

Може, зі співчуття до мого сирітства (мама на той час уже померла), а може, через зміну моєї поведінки на краще вчителька кілька разів пригощала мене сніданком – кришеником ковбаси та скибочкою хліба. А може, тому, що всі на перерві їли, а в мене нічого не було з собою.

Перед іспитом я став зосередженішим і уважнішим і витримав його на "добре". Отже, навесні 1908 року я закінчив початкову школу. Як і всі учні, одержав випускну нагороду від земства – тритомник творів Гоголя. Довго ті твори у нашій родині складали основний "бібліотечний фонд". Ми читали й перечитували їх по кілька разів.

Всі мої однокашники після іспитів, переступивши поріг школи, радо забули всю шкільну науку й пішли пастушити. Не так хотів мій батько. Пам'ятаю, як він більше за мене радів моєму закінченню, і водночас смуток у його очах – певне, запитував себе: "А що ж далі робити з сином?"

Доля нашої родини

Скільки разів, плачучи, повертався я думками до тих днів, коли хворіла мама (батько казав, що вона застудилася восени 1905 року, коли допомагала мочити коноплі нехайківським родичам). Було, пригорне котрогось із нас, гладить по голівці, а сльози з очей так і течуть. Вона, певне, вже тоді відчувала, що скоро залишить нас сиротами.

Перші місяці, десь до грудня, мама ще підводилася, потроху щось готувала. А на Різдво вже не вставала. Це свято вперше було таким сумним і убогим. Батько збирався продати корову й повезти маму у Київ до лікарів, але вона навідріз відмовилася, маючи надію видужати і так. Казала: "Продаси корову, а чим годуватимеш дітей?" Уже в лютому батько невідступно ходив коло мами. Всі лікарі, шептуни та знахарки були безсилі зарадити нашому лихові. Одна з них давала якесь чудернацьке зілля – декохт. Воно нагадувало суху картопляну гичку, а може, нею і було... Просто знахарка обдурювала нас, наживалася на нашій біді, бо брала за те зілля великі гроші. Але воно нічого не собило, мама танула на очах. Хворість виявлялася у тому, що вона нічого не могла з'їсти, все виверталося назад.

Десь на М'ясниці, по дорозі зі Згурівки до Плужників до нас заїхала материна мати – баба Кулішиха. Не роздягаючись, вона стала на привалок, щоб зблизька глянути на маму, яка лежала на печі. Нахилилася, придивилась і, замість якоїсь розради, поклала вказівного пальця матері на носа, помацала кінчик і зрекла: "Та ти, дочко, скоро помреш, бо ніс роздвоївся!" Опустилася на долівку й поспішила їхати у своїх справах. Мама з того гірко плакала, а батько мусив утішати, заспокоювати її. Десь за місяць баба забрала маму до себе в Плужники – видно, мала надію вилікувати. Мама побула там зо два тижні і, певне, передчуваючи смерть, запросилася до дітей, додому. Коли батько заніс її до хати, вона сказала: "От я і прибула. Драстуйте, діточки, як

же ви тут живете?" Сумні, ми мовчки дивилися, як батько умощував її на постелі. Мама вже й поїхала б лікуватися до Києва, та було надто пізно. Вона не могла навіть перевернутися сама, робив те батько, нишком утираючи сльози. Якось перед Великоднем мама розповіла нам свій сон: ніби в кутку, де стоїть стіл, засяяло небаченої краси проміння. Цього ж дня ми одержали від Василька з Пирятина листівочку з чудовим краєвидом. Мама так зраділа звісточці від любого синочка, що, здавалося, поздоровішала, трохи розвеселилася. Ми подумали, що настав перелом у хворобі, а чудодійну листівочку прикололи під образами, щоб мамі було добре видно її. Невдовзі їй знову стало погано, вона попросила покласти її на долівку. Батько вніс найм'якішого запашного сіна, поклав його біля столу, застелив рядном і обережно переніс маму. Така зміна на день-два наче полегшила її стан, і нам знову блиснула надія. А тут саме й Василько приїхав на великодні вакації. Мамині очі знову засвітилися радістю. Дивлячись на любого синочка, вона боролася зі смертю. Та ось він поїхав і ніби забрав із собою останню надію. Тіло її геть висохло, обличчя почорніло, вона перестала реаґувати на оточення. Ранком 24 квітня (за старим стилем) 1906 року я, як і завше, погнав за Ковалеву леваду пасти наше нещасне теля. А скоро туди до мене хтось прибіг, чи не Катерина, і повідомив, що мама померла, сказано гнати теля додому...

Я зайшов до хати і побачив, як батько, схилившись над матір'ю, здригається від плачу. Катерина теж плакала, а я, за своєю дитячою наївністю, ще не міг збагнути всього, що сталося. Вийшов надвір, здибав десь Сергійка, разом дивилися, як сходилися люди: прийшли дядини Ганна та Наталка, приїхали з Плужників дядько Оврам, дядина Софія, баба Кулішиха. Дядина Софія доїла наших корів, варила їсти. Плужняни щиро співчували нашому лихові. А щоб баба Кулішиха плакала за дочкою – такого не пам'ятаю. Прийшли дядьки Сильвестр та Павло, зібралися сусіди.

Мама лежала в домовині, а батько стояв і незряче дивився кудись в одну точку. Федір невтішно ридав, Катерина голосно тужила, а ми з Сергійком, розгублено-мовчазні, тинялися городом. Гірко признатися, але з роками, скільки не напружував пам'ять, так і не міг пригадати маминих очей, виразу обличчя, навіть постаті. Ледве мріє спогад, як на похороні, вже на кладовищі, тітка Маруся піднімала мене та Сергійка до домовини й приказувала: "Дивіться, дітки, на маму, бо більше ніколи не побачите".

Батько по смерті мами залишився із сімома дітьми на руках: старшому чотирнадцять літ, а меншій півроку. Усіх треба було обпорати й нагодувати. З нашого сирітського життя найчастіше згадую, як він самотужки пік хліб. Не було кому ані порадити, ані допомогти. Паляниця не трималася купи, батько у розпачі й спересердя схопив її і так ударив нею об стіл, що вона розлетілася. Ми злякано зіщулились, а потім таки якось їли той хліб. Правду кажучи, я ще й зараз дивуюся, як ми вижили тоді, а надто – як вижило наше маля Мотя? Адже їй було лише шість місяців, а материнського молока вона навіть не куштувала. А що вже витерпів бідний хворий Прохор, то й не сказати!

Вкрай змучившись, батько таки надумав шукати господиню – собі дружину, а нам мачуху.

У Капустинцях жив собі селянин Парфен Титко. Був він середняк, мав добрий ґрунт по березі річечки Саги й садок за хатою. Землі було чотири з половиною десятини. І все те мало перейти у спадок його єдиній доньці Насті, як по-тодішньому, вигідної пари для будь-якого парубка. Та в Капустинцях жениха не знайшлося, і до Насті пристав відставний солдат із іншого села. По одруженні він чомусь скоро помер. До молодої удови прибився другий приймак – Свирид, гермафродит, якого за безбородість усі в селі звали Парфенова невістка, а імені його ніхто й не пам'ятав. По якімсь часі вона вдруге залишилася вдовою, з тим же майном. Ми й гадки не мали, що Настя Пар-

фенівна, яка восени 1906 року йшла за домовиною свого чоловіка і гірко ридала, скоро стане нам мачухою. Дивлячися з вікна на ту похоронну процесію і ще по-дитячому мало замислюючись над людськими жалями, глузували – мовляв, померла Парфенова невістка, а та дурна жінка ще й голосить за такою мавпою.

Здається, ще й дев'ятин не справила вдова по покійникові, як усі капустинські вдівці кинулися її сватати (не так її саму, як її землю). Сватали її не тільки наш батько, а й старезні діди, які давно, здавалося, покінчили з земними справами і чекали своєї черги на останню подорож на марах. Двері її хати не зачинялися. Сватав її навіть дід Никон (Іван Наконечний), якого ніхто з старожилів Капустинців не пам'ятав не дідом. І Гринь Омелько, ще давніший дід, і дід Бовтрюк, і навіть зовсім струхлий, кислоокий дід Савченко. Згодом, випоминаючи батькові якісь чергові його "гріхи", вона казала: "Мене чотирнадцять пар сватало, а я вибрала тебе!" І додавала при цьому, залежно від настрою чи ситуації: "Ти ж був найсміливіший з-поміж них", або "А я знайшла дурного Козуба!", чи "А мені, дурній, припав ледащо Козуб!"

Отже, наш батько вийшов "переможцем". Він був іще порівняно молодий (46 років) і, видно, дуже сподобався їй. Вона зо два рази приходила до нас на оглядини. Одного разу, показуючи на мене, сказала: "Ось цей хлопчик мені подобається, хороший". Проте сусіди, а надто піп, відраджували її, лякали нашою сім'єю – сусіди з заздрощів, а піп через те, що не любив батька за його "філософські" настрої. Вдова довгенько вагалася. Сватання почалося восени, затяглося до М'ясниць, а кінця тому було не видно. Ми знали про те й терпляче чекали. На перешкоді став піп, він відмовлявся вінчати. Але батько був не з тих, хто легко корився, і таки примусив його в пущальну неділю заговин на М'ясниці 1907 року обвінчати їх. По тому відразу й перебрався до мачухи, як про те було домовлено, а ми покіль залишались у своїй хаті. Батько й мачуха час від часу приходили до нас, порали худобу (у нас тоді було дві корови, двоє коней, овечки, поросята, кури, гуси, качки), іноді варили нам їжу. Катерина та й ми всі няньчили сестричку Ніну (тоді ще Мотю) та хворого (калічного) брата Прохора. Федір, як старший, уже пристав до підпарубочого товариства і почав учащати на гулянки. Та поступово, до весни, батько забрав більшість дітей до мачухи. На батьківському дворищі залишилися поки що Федір та Прохор. Навесні уже все наше майно і худобу перевезли до мачухи на інший куток – на Село, забрали Прохора, перейшов і Федір. Хату здали безхатньому Антонові Чунарьову, а решту надвірних будівель позамикали.

Маленька, низенька, з віконцями на чотири шибочки, мачушина хатка була затісною для нас. На голову літньої, бездітної, незвиклої до дітей жінки звалилися турботи про цілий ярчак голодних, сяк-так зодягнених чужих дітей. Спершу вона раділа, що, нарешті, і в неї є діти. Та ненадовго їй стало сил і терпцю варити й прати. Вона почала гримати на нас, а потім і бити. Спочатку, може, і за щось, а потім і ні за що. Найбільше перепадало бідним Сергійкові та Прохору, часто й Катерині, яка завжди була під рукою. Я поки що наче був улюбленцем. На диво ревно вона почала ходити й коло нашої найменшенької – зачиганої, захарчованої півторарічної Моті, яка щойно почала спинатися на свої кволі ніжки.

Катерину мачуха експлуатувала, як рабиню, зате Федір був для неї недосяжний. Майже парубок, він дбав про худобу, коней і рідко сидів у хаті. Та й був уже доволі міцний, не наважишся так запросто його бити. Перше літо мачуха ніби раділа. Аякже! – на її дворищі з'явилося стільки худоби, а там і на добрий урожай обіцялося, вже аж на шести десятинах! І справді, звезений хліб не вміщався у дворі. Всі коші у двох її хижах заповнили зерном. Усе вивершував небачений ожеред соломи. Мачуха запишалася перед сусідами, ходила, як кажуть, гоголем, старалася, хазяйнувала. Здавалося, все у нас бу-

ло – земля, господарство, доволі харчів. Навіть ідучи до школи, я та Сергійко клали до шаньки млинці, чи коржі, чи мазанку з олією. Була б мачуха міцніша розумом, то жили б ми, горя-біди не знаючи. На жаль, саме розуму їй і забракло. Та й заздрісні сусіди під'юджували. Вона легковажно розтринькувала хліб та інші продукти, крадькома роздавала сусідам. І на весну 1908 року в нас, як ніколи, ледь вистачило харчів до нового врожаю. А недорід у тому році остаточно поклав край спокою у нашій родині. Мачуха й чути не хотіла про скруту, і посуха її не обходила. З намови сусідів вона сварила батька за нестатки і розтринькувала рештки.

Минав час, уже й літо в розпалі. Якось треба було жити, тож батько і найняв мене підпасичем до Петра Іллєнка, який вділяв підпасичеві зі свого заробітку десять рублів. Все літо 1908 року і аж до Михайла я пас отару овець, не пропустивши жодного дня, без вихідних. Іллєнко швидко зрозумів, що мене можна експлуатувати, і частенько залишався вдома, я ж за угодою такого права не мав. Він ще й бив мене за найдрібнішу, як йому здавалося, провину. Навіть бувши цілий місяць хворим на шлунок, я все одно мусив ходити на роботу. Ось тоді я й зрозумів, що таке найми. Мені згадувалися попередні роки, коли я пас своїх корів та коней. Згадував і найми у баби Коліньчихи у селі Ташані. То було відразу по смерті матері. Я пробув у неї лише два дні, але того було досить, щоб я надовго запам'ятав чуйність і сердечність тієї жінки.

Того ж літа я подружився з Андрієм Приходьком, який пас хуторянську отару. З ним ми часто "хвілосохствували". Він розповідав, яких премудростей навчився у церковнопарафіяльній школі. Я торочив йому про переваги і вищість своєї "освіти" у земській школі, хвалився, що наш Сергійко вчитиметься на поета, а я, якщо не вступлю до сільськогосподарського училища, обов'язково буду кравцем чи якимось іншим майстром. Андрій слухав і нишком заздрив мені. А я те говорив, очевидно, просто повторюючи батькові розмисли про моє майбутнє, про те, куди б мене притулити. Батько таки дуже хотів віддати мене в якусь науку. Перебирав різні училища: військово-фельдшерське, ремісниче, Золотоніське або Лубенське сільськогосподарські. Виписав їхні програми, після чого і з'ясувалося, що вони вимагали більших знань, аніж я мав. Про стипендію годі було й мріяти. А без стипендії за наших статків яке ж навчання?.. Почали думати, що ж його робити? Федір на той час учився на коваля в Переяславі. То, може, й мене віддати до якогось майстра? Тим більше, що сам я, на відміну від Сергійка, книжкової науки ніби й не прагнув.

Лише на один день поталанило мені позбутися тієї отари, та й то не на щастя.

З дозволу батька я мав їхати з учителькою та групою учнів до Києва. Я був на сьомому небі. Це ж тільки сказати – я їду до Києва! Це було найзаповітнішим бажанням кожного малого капустянина. Але... я спізнився! Остання підвода вже ховалася за рогом садиби Степана Яременка, коли я прийшов на місце збору до волості. Мені в очах потемніло від такої прикрості. Я нічого не бачив навколо, плакав гірко і невтішно, подумки мчав за тією валкою возів, намагаючись уявити, який же він – Київ?

Наступного дня, замість оглядати Київ, я знову пас остогидлих овець. Щоправда, мій розпач трохи притлумлювала можливість побачити Настю Горбачеву, в яку я був закохався. Вона була старша від мене, але дуже вже хороша і навіть не підозрювала, що я мучуся й не знаходжу способу про те їй натякнути. Ціле літо тяглася та "любов" (Настя щовечора вилучала з отари своїх овець). Але й ні осінь із дощами, ні зима зі снігами й морозами не заморозили того почуття. Ще й навесні 1909 року, вже бувши пастушком своєї худоби, я дуже шкодував, що дорога, якою доводилося гнати череду, йшла повз Гавриленків, а не Горбачів, як це було, коли пас овечу отару. Настя не сходила мені з думки.

А невдовзі селом покотилася чутка – Горбачі, Бакуменки, Цюрі та ще родин із п'ятнадцять надумали кидати рідне село, Україну й мандрувати в далекі Тургайські степи до Семипалатинської губернії, на земельне роздолля, бо тут усі ці родини належали до малоземельних. Почався розпродаж майна, хат та дріб'язку, а далі й день від'їзду було призначено. Жінки ходили заплакані, а чоловіки зосереджено-мовчазні, лаштувалися в далеку дорогу. Вантажили вози домашнім скарбом...

Я теж сумував і вже не тільки за дівчиною, а за всіма переселенцями, які навіки залишали батьківщину, рідне село і їхали у безвість. Настав день від'їзду. Село переповнилося голосінням, як за покійниками, потайки тужив і я, хотілося хоч раз іще побачити дівчину. Та доля розпорядилася інакше. Я пастух і, отже, мав гнати череду на пашу. Так і не бачив, як вирушали переселенці, як їх проводжали...

Років із п'ять ніяких чуток про них не було. Аж ось одного сльотавого дня у село заявився Єгор Цюря, з усім своїм виводком і дружиною. Прийшов, "яко благ, тако наг" – без нічого. Довго тулився по сусідах, по найманих хатах, аж поки громада дозволила йому побудувати халупку на старому кладовищі.

Я був уже досить дорослий, але, сам не знаю чому, не розпитав про долю переселенців і тієї дівчини...

Цюря ж як був ледащом, так ним і залишився. Очевидно, й великі простори ледачих не люблять. Життя його нічого не навчило: повернувшись, він так само бив байдики й ніде не працював...

Та повернімось у 1908 рік. Минуло літо, у нашій родині почалися сварки. Дійшло до бійок. Якось восени мачуха вдарила Федора і навіть замахнулася на нього сокирою (за його словами). Він не стерпів такої образи і теж стукнув її кулаком (це вже з її слів). Так чи так, але Федір мусив залишити домівку і десь шукати притулку. Пам'ятаю, як гірко плакав він з відчаю. Пожалів його дрібний поміщик Козакевич, узявши до себе в найми. Мачушина сваволя не мала меж, дома було не життя, а пекло. Нам шкода було дивитися, як Федір узимку, одягнений у щось благеньке, проїздив у гурті наймитів Козакевича, які волами перевозили гній. Ще зовсім недавно він був надійним помічником батькові у господарстві, викохав коня, на якого заздрили всі капустяни. Тепер він крадькома зрідка забігав додому переодягтися, вряди-годи поміняти свою завошивлену одежу. Дедалі дошкульніше відчували ми наше сирітство. Мачуха без кінця лаялася, кричала на нас, де ви, мовляв, узялися на мою голову, обзивала луциперами та песиголовцями. Нарешті та несамовита жінка підмовила одного з сусідів, і той якось увечері, підстерігши батька, удвох із сином дуже побив його. Край батьковому терпінню поклала ще одна пригода. Одного разу, коли він сам був удома, хтось пострілом з мисливської рушниці у вікно поранив його в ногу. Батько мусив тікати з дому й ночувати десь у сусідів, а на ранок ми почали збиратися назад, на своє рідне дворище. Виявилося, що стріляно сіллю, а не шротом. Та батько вже остаточно переконався, що краще з розумним згубити, аніж із дурним знайти. Дуже шкодував, що перевіз сюди рублену надвірну комору. Переїзд почався ранньої весни 1909 року, а десь у піст, уже за теплішої погоди, коли Чунарьов звільнив нашу хату, поступово перевезли все майно. Перевели корів, коней і вже Великдень, полегшено зітхнувши, зустріли на Підгорі, у своїй рідній хаті.

Катерина підросла і, наскільки могла, заміняла нам матір і господиню в хаті. Ми всі гуртом допомагали їй. На той час Федір повернувся додому. До його повернення я був головним помічником батькові та Катерині. Допомагав доїти корів, прати, годувати порося, а з весною пас худобу. Сергійко, незважаючи на всі знущання мачухи, яка його била й заважала вчити уроки, 1909 року блискуче закінчив школу, отримавши похвальний листок та Євангелію в нагороду. Подали заяву до Нехайківського двокласного училища. Батько ду-

же радів із того, їздив домовлятися зі своїми братами про житло та харчування Сергійка. Тієї ж осені Сергійко успішно склав вступні іспити і став учнем цього училища.

Лисавета ще з осені 1906 року жила в Нехайках у двоюрідної бездітної батькової сестри Андрушівни, яка була дружиною багатія, нащадка дрібної польської шляхти Панаса Гороновича. Ще з самого малечку Лисавета або, як ми її тоді звали, Лися, була хорошим, спокійним і розумним дитям, загальною нашою улюбленицею. Їй минав шостий рік, як померла мама. Батько, не знаючи, що з нами робити, найперше надумав улаштувати кудись нашу Лисю і вирішив віддати її до монастиря. Восени 1906 року, якось уранці, батько запріг конячку в сани й почав одягати напівсонну Лисю. Я з-під ковдри спостерігав за тим і нищечком плакав за улюбленою сестричкою. Батько загадав Федорові та Катерині, що мають робити без нього, і виїхав, розраховуючи, що повернеться за три-чотири доби. Ще й тепер не знаю до пуття, що то за монастир був – чи той, що в Холоднім Яру, де гайдамаки святили ножі за часів Коліївщини, чи якийсь інший, ближчий до Капустинців. Ми нетерпляче виглядали батька. Справді, у призначений день він повернувся, та не сам, а з Лисею. Було і радісно, що Лися знову вдома, а водночас і сумно, що батькові не пощастило. Виявилося, що не все так просто, не мав наш батько "блату"... Він дуже був засмучений тим, але тримався і в скорім часі поїхав у Нехайки до Гороновичів. Батько заїздив до них, ще повертаючися з монастиря і, напевне, заводив розмову про Лисю. Тепер вони домовились остаточно, що Гороновичі беруть до себе Лисю як дочку. Невдовзі поїхали туди втретє, вже з Лисею.

Спочатку було їй там добре, але тітка хворіла на сухоти і чи не тієї ж зими остаточно злягла. Отже, Лисі, ще зовсім дитині, довелося ходити за хворою. Дядько Панас і до тітчиної хвороби любив випити, а потому почав пити без просипу, розтринькував своє господарство. Десь за рік тітка померла. Дядько одружився вдруге. Мачуха мала двійко своїх дітей, а нещасна Лися опинилася в ролі робітниці. Поперваx раз чи два на рік нехайківці привозили її до нас погостювати. Тоді вона плакала й не хотіла повертатися до Нехайок, та що батько мав робити? Пригадую, як узимку 1908 чи 1909 року Лися була в нас у гостях. Через три дні батько звелів мені відвезти її до Нехайок. Кобила в нас тоді була нічогенька, але хвора на передні ноги, може, через те й лінькувата та ще й норовиста. З допомогою батька я запріг її в сани, сіли, поїхали. А їхати треба було через замерзлий ставок. Дорога йшла повз наш город на Підгорі. Я стьобнув кобилу батіжком, і вона риссю помчала на наше дворище. Я сіпати за віжки, спрямовувати на дорогу, а вона не слухається! Довгенько я вовтузився, поки таки переміг тварину. Та ось виїздимо за городи на лід і беремо напрямок на Доброночівку. Вона змикитила своєю конячою головою, що то дальня путь (до Нехайок вісім верстов), та й візниця слабенький, крутнула саньми, ледве ми не висипалися з них, і – назад, галопом! Я вперся ногами в передочок, щосили тяг за одну віжку... Довго ми змагалися! Кобила була сильніша, але з моїх переваг найголовніша – батіг. З його допомогою я таки змусив кляту вередливицю везти куди слід. Пора була надвечірня, тріщав лютий мороз. Лися вже змерзла на кістку, і я дуже боявся за неї, а сам по тому змаганні аж упрів. Сестричка плакала і від холоду, і від небажання повертатися. Мені було дуже шкода її, так хотілося завернути коняку й привезти малу додому, але я не міг не виконати батькового наказу.

Коли ми пішли від мачухи й повернулися додому, вже ніхто нам не боронив й ніщо не вадило забрати Лисю додому. Так ми й зробили. Ото була радість! Тепер ми були всі разом. Ще влітку 1908 року повернувся додому після закінчення училища Василько. Він привіз із собою справжню гармошку, на якій грав "Во саду ли, в огороде". Мачуха всіляко запобігала перед ним, всіляко шукала його прихильності, намагалася догодити їжею, не знаючи, що

йому підсунути. Василь наш був гарний, ставний, парубок хоч куди. І воно, старе луб'я, певне, хотіло йому сподобатися!.. Селяни, ще здалеку забачивши Василя, починали перемовлятися: "Це той, Козуба Гната старший, Василь. Іч, який панич! А чи давно з нашими хлопцями ходив на поденну!" Нам, малим, було приємно слухати таке. Аякже! І в нас у родині є свій панич! Батько теж радів, але більше замислювався, а що ж з "паничем" буде далі? Найменше турбувався про це сам "панич". Та й коли? Від дівчат йому не було проходу. Звісно ж, вродливий та ще й на гармошці грає! Поки Василь учився в Пирятині, першим парубком у селі вважався Миша Гувелякин, красень і теж знаний капустинський Дон Жуан, не гірший від байронівського. Та ось з'явився наш Василь, і деякі дівчата перекинулися від Гувелякина до нього. Миша не звик до такого й не раз переказував Василеві, мовляв, якщо хоче жити, то нехай не заступає йому стежки до такої-то. Василь до осені блукав по Капустинцях. Батько гримав на нього, казав, що треба якось влаштовуватися в житті, шукати роботи за фахом.

Восени Василь унадився ходити до баби Кулішихи у Плужники, а далі там і осів на цілу зиму. О тій порі баба вже виїхала до котрогось із синів, а хату залишила на онуків – дядькового Оврамового Петра та нашого Василя. До них пристав і підпарубок Дмитро, теж дядьків Оврамів. От вони і зажили там – крали чужі тини й ними розпалювали піч, добували десь картоплю, варили або пекли її, і тим харчувалися. Проте в хаті в них завше було зимно – хіба ж настачиш тинів, аби нагрітися як слід! Тож спали вони найчастіше не роздягаючись, на печі. Отже, все було, як у тій приказці – хоч голодно і холодно, зате жити весело. Молодість брала своє. Вдень хлопці спали, а вночі розважалися на досвітках. Здається, десь на Різдвяні свята я теж подався до хлопців і з тиждень чи й два прожив із ними. Все було б добре, якби не голод. Я не витримав і повернувся додому.

Тільки напровесні Василь виїхав до Полтави. Там дядько Данило допоміг йому влаштуватися на роботу. Сам дядько закінчив Лубенське сільськогосподарське училище і працював завгоспом у Полтавській колонії для неповнолітніх злочинців. Та недовго він там пропрацював, з якихось причин дядька звільнили з роботи, разом і Василя скоротили. Невдовзі Василь улаштувався на залізниці, на станції в Пирятині, але й там йому щось завадило затриматись, і він перебрався до Переяслава, де за порадою Петра Куліша (він там працював розсильним при аптеці) найнявся помічником у приватну майстерню до столяра. Знову ненадовго. Після цього він улаштувався на будівництво Шрамківської цукроварні. То було влітку 1909 року. Потому трохи працював на паровому млині в селі Грабарівці на Полтавщині. Там йому добре платили, але через якусь необачність його знову звільнили, після чого він працював столяром на пасіці у Мамаївці – вже аж до осені 1911 року, до самого призову у москалі.

З переїздом від мачухи чи не найбільшу полегкість відчув Сергійко. Адже його та Прохора вона била найбільше: Прохора за каліцтво, а Сергійка за те, що міцно спав та пісявся під себе, а також за те, що довго читав та палив свічки. Тепер же йому ніхто не заважав.

Та найтяжча доля з усіх нас випала нещасному Прохорові. Від народження він мав усохлі ніжки та праву ручку. Бідне дитя ледь пересувалося, спираючись на здорову ручку і підтягуючи все тіло. Розумом він теж був убогий, майже не розмовляв. Без матері та при таких статках у муках і сльозах минуло його дитинство. Що мачуха його била – зрозуміло, але ж і ми, брати і сестри, були до нього жорстокі. Лінувалися няньчити, кидали напризволяще голодного, холодного, мокрого, та й, ніде правди діти, теж били, а надто Федір. Не пам'ятаю, з якого саме часу в нього почалися напади епілепсії. Здається, те сталося після того, як його побила корова. А було це так.

Переїхавши до мачухи, батько продав її корову та одну з двох наших і купив замість них нову – руду, з короткими міцними ріжками й злу, мов чортиця. Вона часто кидалася навіть на собак, а одного разу, коли я пас її на своїм полі, з розгону наскочила на наше ж лоша й прохромила йому рогом задню ногу. Відтоді воно запаршивіло та так і не оклигало.

Якось я пригнав корів із паші, впустив у двір. Прохор саме сидів у городі коло хати. Руда корова підбігла і стала бити його рогами...

Після цього її збули, та що від того Прохорові, саме після тієї пригоди якщо не почалася, то помітно загострилася його хвороба.

...Я хоч і малий іще був, проте мені було якось ніби соромно, що ми їздимо сюди-туди, то до мачухи, то від неї. А головне, залишаючи спершу Підгору, я залишав там і перших шкільних друзів. На другий куток, на Село, ми з'явилися чужаками. Там і серед дітей, і серед молоді, як це водиться, були свої верховоди, свої авторитети і свої лідери в усіх іграх та змаганнях.

Ще здавна наші підгоряни вели перед, вважалися найбідовішими, найспритнішими з-поміж хлопців з усіх інших кутків. Та ось ми прийшли на Село, та ще й не просто переселились, а ніби як у прийми до дурної жінки. На нас дивилися з цікавістю – що ж то за одні, на що вони здатні? Треба було не розгубитися, якось показати себе, довести, що ми таки не ликом шиті. Найперше, звичайно, ми роззнайомилися з сусідами.

Найліпшим моїм другом на Селі став Митрофан Довгий. Його мати Андріяниха, старенька, маленька, сліпа на одне око жіночка, не гірше від славетного маршала правила нащадками свого покійного чоловіка, яких у нього від трьох чи чотирьох дружин була чортова дюжина – з десяток синів і три дочки. Була Андріяниха, нівроку їй, зубаста, та така, що все жіноцтво кутка боялося втрапити на ті зуби, бо перетре на труху! Але ж, ніде правди діти, і до роботи була зла, отож, хоч жили вони і не дуже заможно, та хліб таки їли. У хаті, у дворі – завжди чистенько й затишно. Немало часу згаяв я на тому дворищі. Практичний і хитрий Митрофан, старший за мене всього лише на рік, але значно сильніший фізично, був мастак влаштовувати ігри та розваги. Частіше було весело, але й плакати доводилося. Одного разу він підступно нацькував мене на свого друга Олексія Носачевого, найстаршого серед нас, дужого хлопця – мовляв, я його запросто поб'ю. Ну, я й поліз до нього, за що й дістав на горіхи. Я плакав не так від болю, як від образи, а "друг" Митрофан сміявся.

Я взагалі любив бешкетувати, борюкатися, грати з циганами в карти, тож і не дивно, що частенько вскакував у якусь халепу, за що мені перепадало не тільки від товаришів, а й від батька та брата Федора.

Влітку та навесні всі наші розваги минали на пасовиську. Пам'ятаю, так хочеться спати, але щодня ранісінько чую: "Вставай, Іване, пора гнати череду". Я схоплююсь, абияк умиваюся, хапаю шаньку з харчами. Мачуха вділяла мені з півпаляниці з маслом, покладеним у вирізану в верхній скоринці ямку (ямку закривали тією ж таки скоринкою без м'якуша), або загорнуту в капустяний листок четвертинку сала з хлібом. Іноді, замість сала чи масла, давала пляшку молока. Тоді завжди наказувала: "Та гляди, не згуби пляшки!"

Отже, я вішав шаньку через плече, вибігав з хати, брав від ясел коня, підводив до якогось підвищення, щоб легше було скочити на нього, і виїздив із двору. Корови вже були на вулиці, вони тинялися вигінцем проти воріт, обнюхували притоптане й укрите порохом зілля. Пахло свіжими "коров'яками". Я притримував коня: вулицею сунула ціла череда корів. За чередою йдуть пастухи – Уляна Кавалерова, височенний Петро Іллєнків, Володимир Уласенків. Я вичікую, поки зі мною порівняються кінні – Макар та Іван. Ми їдемо за чередою. Кожен слідкує за своїми коровами і, якщо вона робить шкоду, доганяє і "в науку" частує неслухняну тварину ціпком чи батіжком.

А далі розходимося: пастушки з різних кутків пасуть окремо – в полі, в Козорогах або на луці – кожне там, де мало угіддя. Наша мачуха мала клаптик луки. Навесні всі капустяни пасли на толоці, тобто на тій землі, яка цього року гуляла. Толоку перед Спасівкою орали і сіяли на ній озимину. А землю, з якої знято озимину, восени орали на зяб, тобто щоб цілу зиму вона зябла, мерзла, а весною її засівали ярими хлібами або вівсом, ячменем, гречкою, просом, коноплями, горохом, засаджували картоплею.

Вигнана на толоку череда попаски проходила за півдня (до водопою) від трьох до п'яти кілометрів. Вигнавши після водопою худобу на гору за млинами, від'їжджаємо і зупиняємося гонів на два попереду череди, путаємо коней, а самі повертаємося назад до худоби. Поки корови, воли, телята скубуть сяку-таку пашу, ми розважаємося, граємо в цурку, "в киянку", а найчастіше у карти чи в опуку.

"В киянку" – це гра, яка імітувала мандри богомольців з далеких околиць Росії (Московії, чи Кацапії, як ми її звали) до Києва. Вона полягала в тому, що на розрівняній землі копали рядком зо два десятки маленьких ямок. Одна, середня, була найбільша і звалася "пеклом". Кожен учасник гри мав свою паличку. Гравці по черзі підкидали ножа у повітря і, коли той ніж кінцем уганявся в землю, переставляли паличку в наступну ямку. І так аж до останньої ямки, яка звалася "раєм". Добрі гравці без похибок досягали "раю", себто їхній ніж жодного разу не падав, а це давало право кидати ножа ще раз. Коли ніж просто падав на землю, хід передавався іншому гравцеві. Закінчувалася гра тим, що невдаха мав витягати зубами глибоко забиті в землю палички, які потрапили в "пекло". А ще гірше було, коли бідоласі "запускали сонце" (хтозна-чого воно так звалося), а саме – над ямкою "пекла" з тих же паличок робили стелю, насипали на неї землі, а згори клали якийсь предмет. Тієї миті, коли "пекельник" нахилявся, щоб узяти той предмет зубами, переможець, заклавши пальці у шпаринку під стелею, підкидав ту землю. Ох, і непереливки було гравцеві, якого підводила спритність, довго потім відпльовувався і протирав очі.

Грали також "у крем'яхи". Особливо дівчата полюбляли цю гру. Вона полягала в тому, що хтось мав п'ять добре відшліфованих камінців будь-якої форми, розміром півтора-два сантиметри в поперечнику. Кількість гравців не мала значення. Вони всідалися колом. Один брав ті камінчики в жменю і розкидав на полу чи розрівняній землі. Кожен мав зіграти "по одному", "по двоє", "по троє", "по четверо", а далі, якщо впорався, мав право наганяти "гили".

Зіграти "по одному" означало, що гравець брав усі камінчики у жменю правої руки й розкидав так, щоб вони розкотилися, не торкаючись один одного. Далі треба було взяти один камінчик так, щоб не доторкнутися до решти, а тим часом впіймати підкинутий. Промах або доторк до інших камінчиків вважався за програш, і "крем'яхи" (ми називали їх "кремушки") переходили до наступного гравця. У тому разі, коли вдавалося визбирати усі чотири, не прогавивши того, що летить (причому за кожним спійманим потрібно було взятий з землі камінчик перекласти до лівої руки), цьому ж гравцеві надавалося право грати "по двоє" – тобто викинуті зі жмені камінці мали лягти на землю так, щоб вийшло по дві пари, а один – окремо. Так само грали "по троє" і "по четверо", після чого наганяли "гили" на супротивника чи супротивників. Для цього простягають уперед праву руку долонею вниз. Між кісточками пальців кладуть "крем'яхи" і, підкинувши їх злегенька, ловлять по можливості всі разом у жменю цієї ж руки. Скільки впіймано камінчиків, стільки нагнано й "гил". Іноді наганяють ще й так: беруть "крем'яхи" у жменю і швиденько підкидають їх купно, коли вони починають падати, підбивають догори ще раз і вже потім ловлять. Спіймані камінці – то подвійні "гили".

Рідко кому вдавалося одразу зіграти все коло до чотирьох. При першій похибці гра переходила до іншого.

Та найчастіше хлопчаки-пастушки грали в різні ігри з м'ячем, або опукою.

Гра "в матку" полягала в тому, що гравці поділялися на дві команди. Кожна команда виділяла зі свого гурту "матку" – найуправнішого і найспритнішого у грі хлопця. Він визначав чергу – кому за ким бити опуку, підганяв неповоротких та непроворних, сварив тих, хто невправно ловив м'яча – коротко кажучи, був головним у команді.

Для початку гри "матки" розігрували першість, тобто один із них брав "пилку" (замашний ціпок завдовжки близько одного метра) і, поставивши сторч у себе на долоні, кидав її до рук іншому, щоб той ловив, хапаючи "пилку" всіма пальцями. Тоді той, хто кинув, брався за палицю вище – і так по черзі, поки чиясь рука першою сягала кінця палиці. Отже, хто був зверху, того команда мала бити, а друга команда – пасти: гилити, ловити м'яча, поціляти утікачів з "городу" до "поля" і назад.

Гра починалася. Кожен гравець мав один раз ударити м'яча і потім бігти до "поля". Коли ж він не влучав або бив слабо, то, щоб його не поцілили м'ячем на бігу, мав право чекати, поки вдарить наступний гравець або навіть "матка". За влучного удару, коли м'яч летів дуже далеко, всі, хто вже відбився, бігли до "поля" й іноді встигали (поки супротивна сторона дістане м'яча) повернутися до городу, знову здобувши право бити. "Матка" бив тричі і теж біг до "поля" й назад.

Другий "матка" розставляв свою команду: одного призначав гилити, а решту розподіляв на "полі" пасти, себто ловити м'яча, а сам ставав у найвідповідальнішому місці. Сенс гри був у тому, що гилильник ставав біля самої межі "городу" обличчям до того, хто битиме. Гилильник підкидав м'яча метра на півтора-два вгору, а гравець мав "пилкою" вдарити його так, щоб він летів до "поля". Коли рядові гравці били слабо, то м'яча тієї ж миті ловила інша команда. Бігти до "поля" означало потрапити під м'яча, яким побивали тих, хто мав пробігати туди й назад, – а це вже поразка. Тому часто в "городі" збиралася мало не вся команда й чекала, коли битиме "матка", який, звісно, бив найкраще. М'яч летів дуже далеко, і тоді всі бігли туди й назад або тільки туди, чекаючи другого удару, щоб бігти назад. Кожен берігся, аби не втрапити під удар м'яча тих, що пасуть, бо тоді вважалося, що команда програла. Незрідка вся команда сварила того, хто не вивернувся з-під удару, а іноді невдаху навіть виганяли з команди, беручи на його місце когось іншого. Виставляли і тих, хто не влучав або слабо бив.

Команді зараховували поразку і тоді, коли вдарену "пилкою" опуку хтось із тих, хто пас, ухопить з повітря. Тож до команди охоче брали тих, хто вмів добре ловити м'ячі на лету.

Що ж до кількості гравців, то їх мало бути не менш як три в кожній команді.

Грали й "у хапучки". На відміну від попередньої гри, тут по вимірюванні на "пилці" той, чия рука виявилася найнижчою, мав гилити (підкидати) м'яча для удару тому, хто б'є; чия – другою знизу, мав пасти у "полі" – тобто хапати м'яча; а чия – зверху, мав бити. В таку гру грали або слабенькі гравці, або коли не вистачало гравців для гри "у матку", себто коли хлопчиків було менше як шість.

У грі "в махучки", замість хапати м'яча, потрібно було влучити його "пилкою". Перед цим домовлялися, по скільки разів (від одного до трьох) битимуть і чи бігатимуть у "поле".

В ігри з м'ячем грали переважно хлопці. М'яч найчастіше був саморобний, скачаний з вичесаної коров'ячої, волової, телячої, з доданкою кінської, вовни і майстерно обшитий шкірою. Дуже рідко в кого був справжній ґумовий м'яч.

Найулюбленішими серед пастушків були ігри в карти.

"У сижа": між гравцями, яких було від двох до шести, розподілялися всі карти. Далі хтось заходив однією картою і примовляв, скажімо: "До бубни" (чи якоїсь іншої масті). Кожен викидав карту цієї масті. Чия була найстарша, той перехоплював право заходити. Якщо котрийсь гравець не мав відповідної масті, він казав "сиж", тобто "сиджу". Під кінець такої гри хтось один залишався з картами. Тоді всі гравці його судили: один брав його карти, по одній відкривав і називав цю карту, наприклад, "сімка". Другий гравець виконував присуд, брав того, хто програв, за чуба і скуб, примовляючи: "Семірня, гала, гала!" Так само до вісімки і всіх інших карт – до валета. Коли ж оголошувався туз, бідолаху били в лоба, приказуючи: "Туз у лоба загруз!" Коли ж вигукували: "Нижник!", караного тягли за чуба вниз – "Нижче! Нижче!" "Вишник" означало смикати за чуба вгору – "Вище! Вище!" Найдошкульнішу екзекуцію тягла шістка. Нещасного знову-таки тягали за чуба, але вже у супроводі такої скоромовки: "Їхав шіст через міст, кобила загрузла. Тяги-тяги, нема дуги. А де дуга? В лісі, а хомут у стрісі! Рік чи качан?" Відповісти "рік" означало, що екзекутор проголосить: "Року-року, поцілуй в с..ку сороку!" На відповідь "качан" нещасний "підсудний" мав усе терпіти знову, бо так приписував "вирок": "Качав, качав, та й знов почав!" Бідолаху часом доводили до плачу, але він не ображався – такі правила гри.

Гра "у фильки" була дуже складною – щось подібне до селянського преферансу.

Частіше грали "в джгута". То була весела жвава розвага. Пастухи з хустки чи з пута плели замашного джгута, сідали в коло ногами до центру так, щоб під коліньми був вільний хід. По змозі піджачками накривали ноги так, щоб того ходу не було видно. Одним з відомих способів (приміром, за допомогою лічилки чи палиці) визначали, кому першому сідати до "коша", тобто до кола. Тоді всі гравці ховали руки під коліна і таємно передавали один одному того джгута, всіляко хитруючи й намагаючись збити з пантелику "шукача". Та ось джгут опиняється в руках того, до кого "шукач" саме повернувся спиною. Він блискавично вихоплює джгута і з усієї сили періщить "шукача". Від болю та бажання впіймати джгута той повертається, але джгут уже з протилежного боку кола, і вже хтось інший б'є невдаху. Та, нарешті, "кошовому" таки пощастило у когось перехопити джгута. Тоді новим "кошовим" стає той, хто його втратив. Попередній "кошовий" сідає на його місце.

Грались і в цурки. Цурку клали на перекладину і ціпком били по верхньому кінці, цурка млинком летіла вгору, а гравці кидали в неї ціпками, щоб влучити. Переможець підбивав цурку догори доти, доки хтось інший влучав її у повітрі.

Ось так бавилися пастухи в наших краях, так бавився і я. Чого тільки не вигадували – і бігали наввипередки, і ходили на руках, а то хапалися за крило вітряка, яке підносило нас угору. На певній висоті ми відпускали руки і грушами летіли вниз. Та одного разу я проґавив момент, упав на землю і так забився, що минув певний час, поки я прийшов до тями. Але ця пригода не відбила мені охоти і далі кататися на вітряку.

Худоба тим часом паслася і посувалася у поле далі й далі, а ми або гралися в одну зі згаданих ігор, або розповідали по черзі якісь вигадані, здебільшого "страшні", історії або казки.

Щонеділі пастушків підміняли старші, давали малечі перепочити, але ми все одно крутилися серед парубків. Нам було дуже цікаво, коли вони заводили розмови про дівчат або на інші не зовсім пристойні теми. Розвісивши вуха, ми жадібно дослухалися до тих балачок.

З понеділка – все спочатку. Іноді пастушкам обридали всі розваги, і вони починали борюкатися, змагатися в силі. Я був надто слабкий і звичайно учас-

ті в тих змаганнях не брав, але, на диво, перепадало й мені, і то досить часто. Було, зчепляться з якоїсь причини пастухи з різних кутків, починають ворогувати, підстерігати один одного у відлюдних місцях. Отже, якщо переймали денебудь у глухому кутку мене, то – винен, не винен – все одно відлупцюють. Я намагався уникати бідових хлопців, пристав до гурту менших пастушків, серед них я почувався рівним і навіть вибився у лідери. Дівчата та малеча слухалися мене і, що мені дуже лестило, дехто називав "прохвесором"...

Отож наче все усталилося, з'явилися друзі, особливо Федот, мій одноліток з Добраночівки, добрий, мрійливий хлопець. Але... Як я вже згадував, ми знову повернулися на Підгору. На той час склад підгорянських пастухів значно змінився, але всі найвредніші залишилися і командували всіма як хотіли. А це найбільше мені не подобалося. Одначе куди подінешся, деякий час я мусив пасти разом із ними. Та ось толоку виорали, череда розпалася. Частина пасла в Козорогах, а я призвичаївся пасти на вигонах Озеро та Сага. Там пристав до нового товариства, з якого пам'ятаю Гриця Пилипенкова, Федота Зотикова, двоюрідного брата Степана. З Грицем ми разом училися в школі. Він був трохи кремезніший від мене, але я зовсім не хотів піддаватися йому в наших розвагах, а надто, коли борюкалися. Ми годинами вовтузилися, каталися по землі, по черзі вивертаючись та сідлаючи один одного. Спинами котився піт, штаненята були подерті на клапті, а пички – червоні, як харчові буряки. Федот теж не був сильніший за мене, зате важкий, мов лантух! У Зотиків своєї худоби не було, як не було і власного господарства, тож Федот, вільний від домашніх обов'язків, цілі дні, з ранку й до вечора, крутився біля пастушків. Мене дивувало, з чого він був такий гладкий і відпасений, адже всім були відомі їхні злидні, за що й прозивали їх голодранцями. Гриць Пилипенків, чорнявий, лагідної вдачі хлопець, був дуже гарний на вроду. Він, Федот, та й інші, охоче слухали мої розповіді. Мені й самому те дивно – що ж такого цікавого я їм розповідав?

Найчастіше ми купчилися під хатою дядька Павла, яка єдина виходила своїм причілком прямо на озеро. Під великою стріхою біля хати лежав будівельний ліс, на якому ми й влаштували собі "штаб-квартиру". Часом на наших збіговиськах здіймався такий галас, що дядько чи дядина, не витримавши, з криком "І чого ви тут скугумилися, нечиста сило, ану йдіть звідси геть!" вискакували з лозиною до воріт і розганяли нас. Особливо дядько Павло не любив мене і видавав мені окремо: "Ач, здоровило, зібрав малечу, колотиться тут днями, ледащо!" Після розгону ми перебиралися під гавриленківський тин або до кузні цигана Кіндрата, і там знову те саме – карти, борюкання, теревені. Я потроху поновлював свій авторитет за допомогою картярської вправності та вміння розповідати всілякі історії. Гриць було аж рота роззявляв, дивувався, як це в мене виходить і де я такого навчився.

За цими забавками я частенько забував робити діло, погано дивився за худобою. У нас тоді було дві корови й одна, нещодавно куплена, породиста ворона кобила. Це була спокійна добра тварина, завше мирно паслася біля череди корів. Одного дня, коли я, захопившись, правив свої балачки перед вдячними слухачами, до неї підскочила дядькова Павлова червона телиця і шеменула її рогом у живіт. Бідній конячині вилізли кишки. Коли мені сказали про те, мене мов жаром обдало – моя провина, я недогледів. Мерщій побіг до неї, а вона, нещасна, стояла на місці, як прип'ята: на землі під нею лежали її кишки.

Батько, не гаючись, подався в Демки до ветеринара, той не забарився, приїхав, промив кишки і вклав у черево тварини, під шкіру вправив невеличку дощечку, щоб здір не рвався, і зашив. Кобила страшенно мучилася. Вона з тиждень ще ходила і, може, якби був кращий догляд, то й вижила б. Та батькові було ніколи, і вона таки здохла. Ми залишилися без коня, а коштував

він п'ятдесят-шістдесят карбованців. І для заможнішого селянина то була би відчутна втрата, а що вже казати про нас. Мене сварили, дорікали. А треба ж було хоч би свідків покликати. Ця телиця і далі нападала на коней. Дядько Павло чіпляв їй на роги дошку та спеціальні великі кулі, але й те не помогло, і він поспішив її збути. Продав, але нам жодної копійки не дав, а судитися з родичем батько не схотів. Відтоді я почав пасти окремо, де-небудь за селом. Але якийсь невідступний фатум ходив слідом чи то за мною, чи то за всією нашою родиною.

У скорім часі по тому лихові ми пасли поблизу кладовища, на луцівській ниві. Там без догляду скубли травичку стриножені коні наших односельців. Вони забрели на кладовище й топталися на гробках. Церковний староста Харченко почав ганяти коней, а далі змусив те робити нас. Ми не шукали, кудою вони зайшли на цвинтар, а погнали їх прямо у рів, яким було обкопано кладовище. Рів той був доволі широкий і глибокий. Ми гнали туди коней, били їх ціпками, а вони, попутані, тупцяли, збившися докупи. Нарешті сильніші таки перескочили, а Московенкова, величезна й худюща шкапа, перескакуючи через рів, упала в нього, поламала собі хребта і тут таки сконала. Дід Московенко почав шукати винних. Харченко, як староста, звісно, викрутився. Грицеві батьки, сусіди потерпілого, теж зам'яли діло, і все окошилося на мені. Батька притягли до суду і присудили сплатити збитки – три рублі. Перед тим батько допитував мене, як було діло, мені ж – мов заціпило. Я не міг вимовити й слова. Не те що не хотів, а не міг, наче мову мені відібрало. Так батько й сплатив за ту мою дитячу шкоду.

Ще не забулася ця пригода, як до нас зайшов Гринь Омелько і почав погрожувати, що подасть до суду, бо я, мовляв, покрав кавуни у лук'яновській леваді. Гринь тоді був у Лук'янова довіреною особою. Він бачив, як я ціпком крізь тин намагався підкотити довгастого кавуна. Правда, мені це не вдалося.

Батько владнав і цю халепу. А коли питав, як було діло, я знову мовчав.

Пам'ятаю й інший свій гріх. Якось, блукаючи знічев'я, я побачив перед самісіньким порогом у Щербака вишеньку. Вона була так рясно вкрита стиглими соковитими ягодами, що мені аж слина потекла. Я прокрався на подвір'я і нарвав повну пазуху. Ото б і досить! Так ні – мені чомусь заманулося обірвати все деревце. Я й не помітив, як у двох кроках від мене, мов з-під землі, виросла Щербачиха. “А що ж ти робиш, сучий сину?!” – не своїм голосом зарепетувала вона. Я прожогом кинувся навтьоки і хутко опинився на кладовищі. Там, умостившись між гробками, я й з'їв ті вишні. А ввечері мав що слухати від батька. Він дуже непокоївся, аби знову не довелося платити й за цю мою шкоду, бо Щербачиха таки впізнала мене і шкодувала, що при тім не було свідків, а то подала б до суду. Поступово на нашому кутку про мене склалася погана думка: де що скоїться, всі показували на мене, мовляв, то Козубів Іван...

Та найбільше лихо, яке впало на нас по переїзді на Підгору, – це пожежа. Одного червневого вечора загорілася наша клуня і вмить згоріла на головешку. Від неї зайнялися і теж згоріли хата і сарай з сажем. Лише стара паршивенька повітка вціліла. Без господині, без хати, без сякого-такого майна залишився наш батько з сімома дітьми на руках. А сталося це так.

Сергійко, я, Прохор і Ніна, як і завжди ранньої весни, спали в клуні, а батько у хаті (Катерина на той час була на поденній роботі у Тищенків за Іржавцем, а Федір десь гуляв). Наша постіль була саме біля засторонку, заповненого сіном. У другому засторонку лежало трохи соломи для палива. В третім та четвертім засторонках стояли віз, сани, лежало всіляке дрібне знаряддя – ціпи, граблі, вила тощо. Ми вже добре розіспалися, як десь близько півночі я раптово прокинувся, кліпнув спросоння очима і побачив страшну картину: половина даху вже була охоплена полум'ям, горіли сіно й солома.

На диво, я не розгубився, почав будити Сергійка. Він, як завжди, спав якимсь кам'яним сном і ніяк не міг прочуматися. Тим часом уже зайнявся весь дах, повітря розжарилося, на постіль, розсипаючи іскри, падали палаючі віхті соломи. Нарешті я таки розбудив Сергійка. Він перелякано крутив головою, геть розгубився і не знав, що робити. Я підхопив на руки Прохора і передав йому, сам схопив Ніну і побіг до дверей, з розгону відчинив їх, Сергійко – за мною. Ми проскочили крізь язики полум'я й кинулися до хати, але жар від пожежі змусив повернути нас до старої повітки. Там я посадив Ніну, а сам метнувся до хатніх дверей, смикнув, але виявилося, що їх узято на засувку зсередини. Стукаю – ані звука. Зазираю у вікно, бачу – батько лежить горілиць на полу і хропе, аж фіранки ворушаться! Я побіг до напільного вікна. Оббігаючи хату, чув, як лускає солома на хатній покрівлі, ще трохи, і вона займеться. Щосили стукаю у напільне вікно, але батько навіть не ворухнувся. Тоді я зважився на останнє – голою рукою розбив шибку, дуже порізався, але вліз у хату, добре смикнувши батька за руку, нарешті розбудив його. Він кулею вилетів із хати у двір і кинувся до худоби. Сарай уже палав. Батько обгорнувся якоюсь одежиною, вибив двері і вскочив у полум'я. Серце мені зупинилося. Що як упаде покрівля – стукало в голові. Корови сахалися від вогню, батько ніяк не міг їх вигнати звідти. Нарешті, по черзі затуляючи кожній тварині очі, він вивів їх із сараю.

Почувся дзвін на сполох. У дворі з'явилися перші сусіди з відрами. Хтось із них через напільне вікно поліз у хату і, перш ніж упала стеля, встиг щось викинути звідти з наших пожитків. Батько, в розпачі здійнявши руки до неба, якимсь страшним голосом заволав: "Боже! За що ж ти мене караєш?!"

Ми стояли мов заніміли. Безсилі щось зробити, мовчки спостерігали, як горіли наші будівлі, як зайнявся Луців сажок, а за ним і клуня.

Хтось кинувся у пожежну, аби привезли помпу, але вона стояла, заснована павутинням, колеса їй розсохлися, а "рукава" були порвані. Лише надвірні свині мали з неї користь: викупавшись у багнюці, йшли до тієї машини почухатися. Але її таки притягли, привезли й бочку з водою, та нічого з того не вийшло. Бочка була не в кращому стані, вона настільки розсохлася, що вода дзюрчала з усіх шпарин, на землю її витікало більше, аніж забирав смок драної помпи... До ранку ми вже не спали, з вигону з сумом спостерігали, як оживали двори: то там, то там прокидалися господарі, починали звично поратися. Навіть корови здивовано дивилися на наше згарище і, як мені здавалося, жалісно ревли.

Того ж дня урядник викликав нас усіх до збірні. Ми по черзі заходили до кімнати, де сидів вищий поліцейський чин, околодочний наглядач. То було слідство у справі нашої пожежі. Околодочний допитувався, хто підпалив? З усього було видно, що він підозрює, чи не ми самі те все зробили. Не пам'ятаю, що відповідали батько й Федір, але я сміливо й навіть зухвало заперечував йому. Тоді він почав застрашувати мене і, зрештою, дав ляпаса за "дерзость". Не тямлячи себе, я закричав: "Зобиджаєте нас, зводите наклеп, що то ми самі підпалили, та ще й б'єте?!" Люди почули мій крик, почали дослухатися. Наглядач не чекав такого повороту, не на жарт переполошився, кинувся мене заспокоювати і на тім закінчив допит.

Довго ми мучилися здогадами, хто б то міг зробити, батько навіть на картах кидав, випадав чорнявий мужчина... Грішили й на мачуху. Але тільки через п'ятдесят років я дізнався, хто й чому підпалив...

Під житло ми пристосували стару занедбану повітку. Солом'яний дах її протікав, і, коли дощило, ми тулилися по куточках, шукаючи сухого місця. Худоба ж так і мерзла просто неба. Я часто подумки перебудовував ту повітку, уявляв її просторою затишною хатою. Врешті-решт батько змушений був просити допомоги в місцевого багатія Василя Хмеля. Дещо з лісу випросив у

свого дядька Юхима Бугая з Нехайок. Злидні наші були нестерпними. Всі ми тяжко мучилися, але найгірше було малим – Прохорові й Ніні. Треба було все починати спочатку, терміново, до зими, збудувати нову хату. Батько дуже старався, і пізно восени вона була готова. Залишалося відремонтувати повітку, щоб і худобі було де перебути зиму.

Тим часом, поживши сама, до нас надумала повернутися мачуха. Спершу вона запропонувала, щоб ми знову перейшли до неї, але батько, добре знаючи її вдачу, відмовився. Тоді вона з усім своїм майном перебралася до нас у нову хату. Нам трохи полегшало. Мачуха варила їсти, прала сорочки. Та вистачило її ненадовго, вона знову почала сваритися і бити нас. Знову ми роз'їхалися.

...Вже перед Воздвиженням батько почав клопотатися про відведення нам ділянки казенного лісу як погорільцям. Лісництво було в Переяславі, а сам ліс – коло села Циблі, за Хоцьками. Батько кілька разів їздив туди, а нас залишав самих. Від'їздив батько і в інших справах (якось повіз до Києва Федора і влаштував його до столяра-краснодеревника Сухореброго, та щось днів за п'ять Федір повернувся додому і заявив, що хоче вчититися на коваля), отож ми – Катерина, я, Сергійко, Прохор та Ніна мали господарювати самі. Катерина в нас була страшною боягузкою. Сергійко, ще зовсім малий, теж не з хороброго десятка. Доводилося брати роль "героя" на себе. Удень ми почувалися добре, та коли надходив вечір, квапилися скоренько впоратися з худобою і з присмерком замикалися в хаті, залізали на піч і дослухалися всякого шарудіння, стукоту. Першою лякалася Катерина, її страх передавався нам, ми збивалися докупи й тремтіли. Не раз було, що сусіди щось товкли в ступі, а нам здавалося, що то вже хтось лізе до нас. Тоді я, як "сміливець", щоб розвіяти страх, першим злазив із печі, брав каганчика і йшов до дверей, за мною Катерина і Сергійко. Я старався удавати, що не боюся, але чуб мені чомусь ворушився, а голос тремтів. Ми прочиняли двері і обережно виглядали в сіни. Переконавшись, що там усе гаразд, поверталися до хати, але все одно мерщій кидалися до печі. Правда, нам таки було чого лякатися. Селом покотилася чутка, ніби Козуб має купу грошей. І якось уночі, коли двері були незамкнені, хтось заліз до нас у хату, нишпорив у батька під подушкою, очевидно, шукав гроші. Батько прокинувся, та злодій був обачний, повідчиняв хатні і сінешні двері заздалегідь, шугнув у пітьму і зник, як привид. Люди ж дивні які, наче не бачили нашого становища, чомусь заздрили, вважали, що в нас десь закопаний скарб. Однієї ночі Катерина таки не витримала і, коли ми поснули, нищечком, поборюючи страх, вислизнула з хати і побігла спати до Луців. На ранок ми прокинулися, відчувши, що хату виповнив собачий холод, – у вікна зазирала біла пухнаста зима. Вночі випав сніг. Холодно було не тільки нам. Корови ревуть, овечки бекають, свиня кричить, хоч вуха закладай, птаство переполошилося, не знаходить собі місця. Грядки засипало снігом – ні гички нарвати, ні худоби попасти. Два дні лежав сніг, а на третій припекло сонечко, й снігу як не було. Та на наші дитячі голови звалилася нова біда. Теля рудої корови, недавно купленої в Коваля, цілий день паслося, а надвечір почало якось дивно бігати, мотати головою, я подумав, що мале грається, а воно впало і здохло. Ми всі в плач, не знали, що робити, корова цілу ніч непокоїлася і ревла.

На ранок приїхав батько, почув той рев, запідозрив щось недобре. Довідавшись, що сталося, нічого не сказав, мовчки облупив теля і закопав. А корова перестала давати молоко...

Що ж до ділянки лісу, то батько зміг домогтися свого вже аж коли надворі була справжня зима, наближався 1910 рік. Ділянку було виділено, але щоб сплатити за неї, довелося позичати гроші в Мужика Грицька. Мужик скористався з цього і повівся дуже підступно, забрав у нас той ліс. Батько судився з ним, та він підкупив і суддю (до речі, нашого родича Федора Бу-

тенка, чоловіка батькової сестри Марусі), і той потяг руку за Мужиком. Батькові мрії мати свій клапоть лісу розвіялися, мов дим із багаття.

Узимку я часто ходив із батьком трусити ятері. Мене розбирала страшенна цікавість, і я не лінувався вставати дуже рано. Ятері ставилися під лід десь за версту від берега, бо ставок був мілкий і ятері біля берега під лід не ставали. Бувало, вдосвіта, раненько, йдемо із батьком по заметеному снігом замерзлому ставку. Батько несе на плечах дерев'яну та залізну лопати, плішню або штирлак, підсачку та шаньку. Мороз аж тріщить, лунко рипить під чобітьми сніг, я мерзну, проте йду. Підходимо до боліт круглого плаву, який визначається гривками старої осоки та ситника, які стирчать з-під снігу. То й є "духи", де стоять ятері, старанно пригорнені снігом. "Духи" вирубували в кризі для зимової ловлі риби. Рубати починали сокирою, а далі плішнею, а ще краще штирлаком. Рубати треба було так, аби не пробити дірки наскрізь, бо тоді натече вода і рубати буде важко. Отож старалися вирубувати лід якнайглибше, не напустивши води. А вже як лишиться тоненька частинка його, тоді обрубують сокирою по контуру і цілу брилу викидають геть. Далі підсачкою виловлюють дрібні крижинки і ставлять в ополонку ятері. Раз поставлений на вдалому місці ятір стояв там цілу зиму. Та бувало й таке, що риба не йшла. Тоді ятір переносили, зарубували в інший "дух".

Чимало риби гинуло без кисню, тому вона шукала віддушин, аби подихати. Щоб "дух" не замерзав, його накривали вив'язаною з очерету "маткою", а зверху засипали снігом. Отже, такий ятір увесь час стояв у воді, а господар уранці чи ввечері приходив до нього, потихеньку відкидав сніг, піднімав "матку", залізною лопатою ламав тоненький льодок, який зашерхав за ніч, виловлював і викидав уламки. Далі обережно висмикував тичку ятера й, підтрушуючи ним, витягав з води. Спійману рибу кидали на лід. То був найцікавіший момент для мене. Батько витягає ятір, а я, затамувавши подих, дивлюся, що ж там спіймалося. Карасики, линки, плітки чи окуні, а то навіть щука або раки вже тріпочуться й ворушаться на льоду. Бідна риба конає, а я, малий хижачок, із того радію, ловлю її спритно, щоб, бува, знову не вскочила у воду. Та ось, ухопивши повітря, риба робиться кволою, а мороз її прикінчує. Рибини замерзають на кістку, а я мерщій їх у шаньку, яку охоче брав у батька, ще йдучи трусити. Батько тим часом уже поставив ятір знову у воду, накрив "духа" "маткою", присипав снігом і перейшов до наступного. В нас їх, як і в більшості селян, було щонайбільше п'ять. (Тільки в Гавриляки, Сидоровича та Бандєри було по десять). Тих п'яти ятерів цілком вистачало. Потрусивши їх, ми бігли додому, а мороз підганяв. Я іноді навіть "реву ловив", тобто плакав від зашпорів, але однаково не каявся, що пішов.

На Різдвяні свята ми з хлопчаками нашого кутка готували крутілку. Для цього рубали в кризі дучку, вставляли туди уламок осі від воза, а коли вона вмерзала у кригу, надівали на неї якесь старе колесо. До спиці колеса прив'язували якусь довгу жердину (метрів із чотири чи навіть п'ять). До протилежного кінця жердини прив'язували маленькі санчата, а між спицями колеса закладали два кілки. В санчата сідав їздець, а двоє хлопчаків бралися за ті кілки й крутили колесо, з ним, розвиваючи шалену швидкість, разом із санчатами крутилася жердина. Їздцеві аж дух забивало, але він тільки покрикував: "Давай! Давай!" Припала черга крутити й мені. Ми з товаришем розкрутили так, що довелося майже бігати навколо вісі. Я не втримався, відірвався від свого кілка, не встиг перескочити через жердину, яка шалено оберталась, і вона так угатила мене по ногах, що я звалився, мов сніп. Впав би я на доріжку біля саней – ото була б мені крутілка! А так відбувся звичайним переляком.

У пошуках своєї долі

Батько дедалі частіше замислювався, що зі мною робити. Адже не вік мені пасти худобу й сидіти коло нього. Думав віддати в науку до кравця Левка Чуприни, але той уже мав учня. Минала весна 1910 року. Сергійко закінчив перший рік навчання в Нехайківському училищі, а мені знову випадало пасти. Та ось у червні вчителька Ольга Костівна оголосила, що повезе охочих на екскурсію до Києва. Батько надумався вбити двох зайців – показати нам Київ і, може, якось і мене там прилаштувати. Тож на екскурсію поїхали втрьох – батько і я з Сергійком. У Києві батько був поткнувся до військово-фельдшерського училища (йому дуже хотілося, аби я там навчався), та, як я зрозумів, без "блату" нічого не вийшло. Тоді батько звернувся до ігумена Києво-Печерської лаври, щоб узяв мене ченцем, у хор чи хоч би послушником, але й там мене не прийняли. Щось із тиждень чи днів із десять ми ходили по місту, подивилися лавру, Михайлівський монастир. У тій-таки лаврі ми жили й харчувалися – мали безкоштовно обід і вечерю. Саме тоді я вперше побачив кіно, чи, як його називали, сінематограф (це була картина "Переход Суворова через Чертов мост"). Побували ми й на Аскольдовій могилі, проїхали фунікулером, сходили до Десятинної церкви, відвідали лаврські печери. Вони мені не сподобалися своєю похмурістю і тіснотою. Нарешті сфотографувалися. На жаль, батько тоді ходив до лаври з приводу мого влаштування, тож його на фото немає.

Капустинці після Києва видалися мені якимись зачучверілими й сумнобуденними. Ще довго бачив я у снах тамтешні дива: поїзди, трамваї, згадував чистенькі вулиці, охайно зодягнених людей. Тоді мені здавалося, що водії трамваїв – то великі пани, а їхня посада – недосяжна для простих смертних. "Які ж то щасливі люди живуть у Києві, – думав я не раз. – Певне, вони не такі, як ми, чимось же заслужили право жити в місті". Щоправда, не все мені там сподобалося. Приміром, від шуму і гуркоту транспорту в мене голова йшла обертом, але все одно, повернувшись до села, я почувався, як у пустелі...

Мені виповнилося чотирнадцять, а я так і залишався неприкаяним, пастушив. Було вже трохи соромно, що я тепер найстарший серед пастушків. Я цурався їхніх напівдитячих розваг, часом брав у поле книжки, читав потроху. Намагаючись справити враження, я іноді, як мені здавалося, зверхньо, покрикував на малечу. Та діти мало на мене зважали і зовсім не боялися, навіть чогось заповзялися збиткуватися над Миколою, моїм двоюрідним братом. Вони просто мучили його й жорстоко знущалися за будь-якої нагоди. Якось я не витримав, ухопив пляшку з-під молока і з криком "Геть, паскудо, а то вб'ю!" підбіг до Луценка і вдарив його по голові. Пляшка розлетілася на скельця, тільки шийка залишилася у мене в руках. З голови йому зацебеніла кров. Всі пастушки принишкли й з острахом дивилися на мене.

З того часу мене почали боятися. Голова Луценкові загоїлася, і він Козубів більше не займав.

Пригадується ще одна сутичка: одного разу на пастві, пустуючи, ми борюкалися. Коли нам це обридло, почали кидатися грудками. Я завзято нападав на Данила Довгого. Він не витримав і покликав помічників. Всі гуртом вони кинулися на мене. Почалася справжня бійка, і я мусив утікати, пригрозивши помстою. За своїм "стратегічним планом" я зупинився на вигоні Озеро. Худоба паслася собі, а я причаївся за рогом Онопрієвого городу, озброївшись добрим замашним ціпком.

Аж ось і мої вороги. Ще здалеку Данило Довгий, головний надихач наших баталій, помітивши мене, кинув усе і рвонув навтьоки, а переді мною опинилося його "військо" – Андрій Карпенко, Дмитро Паламарів, Сергій Куля та інші. Я до них, а вони врозтіч. Один раз устиг уперіщити верткого Карпенка,

далі під руку мені потрапив слимакуватий Дмитро Паламарів. Я набив його так, що він ледве доплентався додому.

Увечері до нас прийшов сам Паламар і сказав, що його хлопець лежить побитий і суду нам тепер не уникнути. Батько довго торгувався і, зрештою, якось залагодив той конфлікт...

Наближалася осінь. Батько посилено шукав для мене якогось місця. І надумався віддати мене у волость учитися на писарчука. Домовилися зі старшиною Гаврилком та з волосним писарем Григорієм Геліверою, і з першими приморозками я почав навчання.

Мені було вказано місце за загальним довгим столом у судовій залі, де вже сиділи такі ж, як і я, "писарі". То були мої шкільні товариші Василь Сербчин, Іван Скриця, Микола Ярмаків, Володимир Власенків та Михайло Іллєнко. Навчали нас по черзі кілька писарів.

Волосний писар Григорій Гелівера – родом із Демок. Це був дебелий, вгодований, із великою, круглою, як кавун, головою, з рудими вусами та чубом і масними товстими губами чоловік. Одягатися любив у чумарку, з-під якої завжди виглядала вишивана сорочка. Він мав лагідну вдачу і був до нас добрий.

Судовий писар Іван Чуприна – такий собі хитрий і улесливий, скупий на слова чоловічок. Та ще й почерк мав потворний! Натомість старший писар Федот Кодя – до педантичності чепурний, із чіткими загостреними рисами обличчя та білявим чубом, довгими, як у музиканта, пальцями – мав надзвичайно гарний почерк, який став йому у добрій нагоді, бо, коли брали його в москалі, звернули на те увагу і залишили при управлінні. Далі його забрало губернське військове відомство, а невдовзі він опинився в "апараті" військового міністра Сухомлинова у Петербурзі. У Росії він і залишився на все життя.

Старший писар Меркурій Власенків, брат мого однокашника Володимира, був чоловіком широкої натури і дуже ласим до жінок. У селі казали, що він нібито побочний син попа Білінського. Почерк мав гарний і розмашистий.

Нарешті четвертий писар, Олександр Чуприна. Щось у ньому було загадкове: дуже вже неврівноважена й екзальтована особа. І почерк мав такий самий, як і вдачу – недбалий і кручений.

Наша наука полягала в нескінченному копіюванні старих судових справ. Ото, було, візьмеш з архіву папку зі справою, виб'єш пилюку – й до роботи. Аркуш паперу накладали на транспарант, а далі старанно виводили велику літеру Д, тобто "Дело", попередньо в правому горішньому куточку зазначали: "Копия" або "Копия с копии". Вивершували свої труди написом "С подлинным верно". Що означало те "с подлинным...", я довідався значно пізніше. Свого ж "З оригіналом згідно" я теж тоді не знав.

Бувало, що хтось із писарів, а найчастіше Іван Чуприна, доручав котромусь із нас списати таку копію у зв'язку з судовим процесом чи для якоїсь довідки або написати оповістку про суд. Сидиш тоді і пишеш "на... число в качестве свидетеля", "ответчика" або "истца"... Все те писалося навіть не російською мовою, а на російський копил. Хто завів у Капустинцях таке правило – невідомо.

За таке доручення ми брались охоче, і кожен писарчук з того пишався, вираз його обличчя ніби говорив: "Ось дивіться, який я! Мені довірено!"

Вже з перших списаних аркушів ми бачили здібності один одного, знали, який у кого почерк. Найкраще писав Василь Сербчин. Я та Скрифан теж писали непогано. Що ж до Шрамка та Бузницького, то обидва вони мали дуже погані почерки, але один з них був братом писаря, а другий – сином церковного старости. Цим усе й сказано. Чуприна саме до них ставився дуже прихильно і навіть запобігав.

Так чи так, але сусіди, та й я сам, вважали, що я став на вищий життєвий щабель. Бувало, йдучи ранком до волості, я дуже пишався собою і навіть не дивився на селян, "відсталих неуків".

Від першої години до другої у волості була перерва на обід. Волосний писар зачинявся в "совещательной" і обідав там, а ми йшли куди-небудь. Поверталися завжди вчасно, і знову наші пера скрипіли до п'ятої чи шостої години вечора. По дорозі додому я частенько зупинявся на ґанку Мотевої комори (яку він колись відкупив у нас) і годинами не відривав очей від двору Федора Яременка. Там жила "фея" – на ім'я Катерина. Вона була хороша і дуже мені подобалася. Так тривало цілу зиму, поки я писарював.

Настала весна 1911 року, а з нею прийшло розуміння, що писарювання – то не моя справа.

І справді, випадок повернув мене на зовсім іншу життєву стежку. Наш сусід Бандєр перебудовував хату і надумав укрити її бляхою. Для того він знайшов майстра-покрівельника з села Соснової. Юхим (так його звали) хвацько взявся до роботи. Сусіди і наш батько були зачаровані його вправністю, а ще більше – дотепами та жартами, якими він так і сипав. Якось батько завів із ним про щось розмову, і з'ясувалося, що його життя не тільки веселе, а й заробітне. Певне, саме тоді батькові й майнула думка прилаштувати мене до нього. Бо писарювання – то справа нудна, та й грошей, навіть якщо поталанить, більше ніж сімдесять карбованців на місяць не заробиш. Юхим спершу придивлявся до мене, заводив різні розмови, а потім таки взяв до себе помічником на рік безкоштовно.

Отак і сталося, що я з затхлої "судової", від припалих пилюкою архівів одразу потрапив на свіже повітря. Тепер я щодня вистукував молотком на дахах сільських осель. За усною угодою між батьком та майстром я мав пробити з ним рік без платні і з харчами замовників.

Юхим, бравий красень-ґвардійонець із ледь помітними вусиками на вольовому обличчі та чорними добрими очима, мені зразу сподобався. Першою дорученою мені роботою було ґрунтування покрівельного заліза голландською сажею, розведеною перевареною олією. Я вмочав конопляний віхоть у той розчин і старанно промазував кожен лист з обох боків, після чого клав його на траву сушитися. Робота була неважка, але страшенно допікали пахощі того мастила. Мене від них просто нудило. Потім я мав загинати пруги для "зшивання" листів. Навіть для мене, не дуже міцного фізично хлопця, це теж було нескладно. Сам майстер дуже вправно розміряв і краяв листи. Робив він те легко і весело, весь час щось наспівуючи собі під носа. Непомітно сплив робочий день. Я зібрався йти додому, але Юхим мене не пустив, повів гуляти до челяді. Він одразу полонив усіх дівчат. А я спочатку стояв осторонь, спостерігав, не наважуючись підійти до гурту, та потім посміливішав. Так і пішло – вдень працювали, а вночі, як мовиться, на відчай душі, гуляли з дівчатами. На сон залишалося дві-три години.

Дуже швидко слава про майстра-укривальника Юхима облетіла в Демках усі кутки, посипалися замовлення. Село в ті роки відроджувалося, багатіло. Кожен будував собі добру хату та господарчі споруди. Запрошували нас і селяни з навколишніх сіл.

Я тим часом почав по-справжньому залицятися до демківської красуні Уляни Сайкової, дівчини моїх літ. Але вона, хоч і молода була, проте добре "крутила хвостом". Мені ж не давала проходу Улита Кривопалова, яка мені зовсім не подобалася. (До речі, Кривопали таки породичалися з Козубами. Галя, дочка Олександра Мусійовича, мого двоюрідного брата, вийшла заміж за небожа тієї Улити). Юхим, як модна пані рукавички, міняв собі дівчат. Він причарував навіть доньку багатія Письмака, з якою згодом одружився, а перед тим спокусив іще багато дівчат і серед них доньку капустинського багатія Клима Кучми. Вона мала від нього байстря і мусила, незважаючи на свою красу і багатство, вийти заміж за нелюба, злидаря Феодосія Хмельницького. Правда, він був дворянин, та селяни цінували не титули, а багатство. Всі вважали, що Кучма з донькою зганьблені.

З Демок ми перекочували в Капустинці. Спершу крили будинок у Якима Кулінського, найбільшого після Василя Хмеля сільського багатія. Я вже звик до смачних страв, якими нас частували демківські господині, не витримав і виказав йому за його скнарість. Кулінський спалахнув: "Ач який став, забув про свої злидні!" Але ж він не міг мене прогнати, бо я вже був майстер!

Крили будинок і в Омелькового Юхима. Так цей, навпаки, дуже шанобливо ставився до нас, годив, як міг. І ми йому зробили дах, як цяцьку. Ринви змайстрували фасонні і димарі з усілякими прикрасами.

Після вкривання та офарблення млина в Харченка на прощальній вечері він сказав: "Не думав я, що з тебе буде такий добрий і веселий робітник, молодець!" Я був на сьомому небі.

Під час роботи в Бутенка до нас приєднався менший Юхимів брат Андрій. Він був молодший від мене років на два, але кремезний і зростом – такий, як я. До роботи був беручкий і дуже завзятий, ми швидко стали друзями. Правда, за характером він – цілковита протилежність Юхимові – мовчазний, неспівучий...

Юхим, ідучи додому в село Соснову, щоб відсвяткувати престольний празник – Храм на Зелену неділю, запросив і мене до себе. Я радо погодився. І ми з Андрієм пішли – спершу лівим берегом, а далі перепливли човном на правий і пішли вгору проти течії. Поминули село Дениси. Нарешті дістались околиць Соснової. Здавалося, ніби хтось, пустуючи, розкидав поміж зеленого буйнотрав'я крем'яхи білих хаток.

Перша оселя, до якої ми зайшли, була старшої Юхимової сестри. Певне, тут нещодавно сталася якась сімейна драма. Напруження так і бриніло в повітрі, наганяло сум, хотілося швидше піти звідти, бо щось незриме нагадало мені моє недавнє минуле.

Пішли далі. Село розкинулося на схилі досить високого правого берега Супою. Частина вулиць ішла низом, друга – горою. Ми поспішили вийти на гору. Зелені нижні вулички змінилися на піскувату, важку для ходи вулицю, заселену лише по одній стороні. По другій починалося розлоге, так само піскувате, поле, на якому ледь животіло миршаве жито. Майже навпроти городу Ошкалів стояв громадський гамазей, у дворі якого росли три величезні сосни. Вони були для мене, капустянина, справжньою екзотикою, тому, певне, я так їх і запам'ятав. Мене здивувало, що Юхимова оселя була така бідна й непоказна. Адже він справді добре заробляв і міг би жити краще.

Заходимо у двір. Нас зустрічає убога старенька селянка. Вона зовсім не подібна до тієї, яку я собі уявляв. Дивився на Юхима, на Андрія і не вірив, що то їхня мати. Благенька запрана одежина негарно висіла на її незграбній довгій постаті. Але наскільки ця жінка була неприваблива зовні, настільки виявилася сердечної та лагідної вдачі.

Настав ранок Зеленої неділі, а в хаті – жодного стебельця зела. У самому селі я теж ніде так і не побачив святкового клечання. Пишне народне свято і Храмовий день у цьому селі минали нецікаво й буденно. Ми з Андрієм до церкви не пішли. Юхим мало був удома, десь ходив по друзях. Скінчилася служба. З церкви поприходили мати та сестри Юхима й Андрія. Сіли обідати. Страви теж були прості, буденні – одне слово, все не так, як цього дня буває в Капустинцях. Там я вперше в житті покуштував горілку й мало не захлинувся, але закусив і ще раз хильнув. Зовсім скоро ми з Андрієм захмеліли і вийшли з хати. Біля воріт я почав співати, а далі, побачивши в сусідському дворі дівчаток свого віку, подався до них. Довгенько я там залицявся, горілка добре розігнала кров і додала сміливості.

Другого дня ми вирушили до села Панфили, що лежало верстов із п'ять вище по річці Супій. Ішли полями навпростець – стежиною, яка, мов ножем, розітнула високе буйне жито навпіл. Землі з піскуватих змінилися на розкіш-

ний чорнозем. Величезні угіддя цієї землі належали заможному хуторянину, заїжджому грекові Орфані. Сонце вже добряче припікало, коли та стежина спрямувала нас у невеличкий, ніби штучний, гайок. На нас дихнула приємна прохолода. То був присадибний парк. Невдовзі ми порівнялися із самою садибою. Вона займала добрий шмат землі, і ніби середньовічна фортеця, була обнесена міцним, високим парканом. Лише верхівки буйнозелених яблунь, тополь, а поміж ними дахи добрих будівель симпатично визирали звідти.

Та ось і самі Панфили. Село – мов на долоні, на рівній площині. Тут, замість хат, було чимало капітальних будинків. Нарешті ми відшукали потрібну нам садибу – кріпкого заможного селянина Никифора. Широкий, як скатертина, рівний двір, добрий сарай, охайна клуня. Розкішний сад. Сам господар – середніх років чоловік, типовий українець, красень. Його дружина – гарна тілиста молодиця, а головне – донька Оксана. Що вже вродлива! Моїх років... Днів із п'ять ми там краяли, клепали, крили дах нового будинку. Поміж ділом я милувався тим дівчам і ладен був працювати тут хоч і довіку. Але всьому буває край...

Закінчивши роботу, ми переправилися на лівий берег Супою, в село Ничипорівку. Аж до 1960 року стояв той будинок, що нам його довелося там перекривати. Люди казали, що він був якийсь заклятий. За володіння ним численні спадкоємці все життя судилися, і він мало не щороку переходив до нового господаря. Останній із них, наш замовник, був живим прикладом того, що не тільки будинок, а й люди, які змагалися за нього, були прокляті. Відлюдькуватість і мовчазність, хвороблива скупість його межували з божевіллям. Працювати доводилося фактично на порожній шлунок, бо нам давали такий кандьор, що й собака не їв би. Ледве витримали, щоб не кинути роботи.

Після цього фарбували дах у Горбанів. Майстер доручив мені робити це самому. Я поїхав. Дорога лежала через Капустинці. Я аж шию витягав, аби мене було видніше з воза, дуже вже хотілося, щоб односельці побачили мене. Але... на вулиці – ні душі. І кінь, зрадник нещасний, ні, щоб ступати поволі, промчав стрілою, наче хтось його підганяв.

Господарі-замовники носилися зі мною, як із писаною торбою, щедро годували. Я, щоб віддячити їм та підтвердити свій авторитет, ретельно розтирав фарбу-мідянку, як те робив Юхим. Старанно офарбив дах комори, а на додачу ще й відра та інше хатнє начиння. По роботі господиня дала мені на гостинець відро вишень.

Другого дня я мав бути на роботі в Демках. Та несподівана подія затримала мене. Скоїлося ось що. Напередодні у Положаї заявилися троє по-городському зодягнених молодиків. Вони зайшли до господи місцевого попа, загнали всіх слуг до будинку, а на матушку наставили пістолі й зажадали грошей. Перелякана попадя пояснила, що піп саме і поїхав до Переяслава, щоб здати гроші до банку. Поки тривала ця розмова, один із наймитів якось вислизнув з хати, вибіг на вулицю й заволав на сполох. Година була надвечірня, селяни саме поверталися зі жнив. Почувши той крик, хтось із селян виліз на дзвіницю і закалатав у дзвони. Всі кинулися на попове подвір'я, оточили будинок. Сміливіші й кмітливіші почали зачиняти віконниці. Грабіжники, зачувши той дзвін, зрозуміли, що тепер їм буде непереливки, і, щоб застрашити селян, один із них вистрілив через шибку в дядька, який саме намагався зачинити чергову віконницю. Куля влучила йому в живіт, і він у корчах від болю качався по землі. Все це остаточно збурило наелектризований натовп. Залунали вигуки "Бий їх!" Селяни кинулися до дверей, і цієї миті вони відчинилися. Стріляючи вгору, молодики посунули на людей. Один з натовпу, як виявилося, брат устреленого, не тямлячи себе, кинувся на злочинців. Але куля зупинила і його. Він коротко зойкнув і вхопився за простреление плече. Юрба розступилася, давши злочинцям пройти. Вони сміливо й

безборонно пішли до воріт. Натовп на певній відстані посунув за ними. Молодики звернули в берег, де почали блукати і, зовсім згубивши дорогу, звернули на болото. Перший необережний крок – й один ускочив у багнюку по саму шию. Двоє інших не знали, що робити, заметушилися, шукаючи твердішого ґрунту. Ось там селяни їх і запопали. В роботу пішли коси, граблі, кілки. Мало не до півночі "молотили" нападників, побили на мотлох. Коли з Ташані приїхав урядник, єдине, що йому залишалося, це констатувати факт убивства двох чоловіків. Він дав знати про це своєму начальству та судовим експертам, які на ранок уже були в Положаях.

Чутка про подію випередила поліцію, цієї ж ночі про трагедію знали в навколишніх селах. Ще ледь сіріло, а люди вже посходилися на місце події. Був там і я. Вдень сотні селян оточили поставлені на майдані столи, на яких лежали понівечені трупи. Поліцейські стримували натовп вигуками: "Та не насідайте ви! Дайте можливість робити розтин!"

У ближній хаті правили слідство. Околодочний наглядач та урядник викликали і допитували свідків.

На майдані відгонило багном і кров'ю. Лікар безперестанку палив і на очах у людей вправно, як колій, патрошив рештки побитого м'яса, час від часу диктуючи писареві висновки огляду. З усіх його реплік я розібрав тільки одну – "під алкоголем". Писар усе нотував у книзі. Околодочний та урядник підійшли до столів разом із якоюсь старенькою бабусею. В одному з забитих вона впізнала свого сина. Жінки про щось запитували її, а вона їм щось сумно відповідала. Натовп поволі почав розходитися. Стало відомо, що поранений у живіт помер, а другий, з раною у плечі, дуже тяжко мучився. Повертаючись додому, я побачив свого напарника Андрія, він гірко ридав. На моє запитання ледве зміг пояснити, що вбито й поранено його дядьків, рідних братів матері, – Якова та Максима Середів. Згодом я дізнався, що це якісь і наші далекі родичі. Про злочинців з'ясувалося, що поміщика Гендира два чи три роки тому теж забили вони. Тоді вони забрали гроші і зникли, їх так і не знайшли. Сім'я забитого довго терпіла зі страху і, зрештою, кудись виїхала. Ходили чутки, що ці вбивці були членами якоїсь організації і шляхом "експропріації" добували для неї гроші. Чи пощастило поліції розплутати ту справу – невідомо, селяни про це більше нічого не чули. Забитих злочинців, як собак, закопали у віддаленім кутку кладовища.

Ми з Андрієм повернулись у Демки. Від Дмитра Омельченка дістали замовлення укрити лавку. Сам він жив на околиці Демок, де від його садиби версти на дві тяглась його ж таки левада. Добрий будинок лише вершечком визирав із-за глухого височенного паркану. Там він жив удвох із дружиною. Їхня красуня донька знайшла собі пару і, всупереч волі батьків, вийшла заміж за селянина – багатія Безвіконного. Батьки вважали його нерівнею для своєї доньки, але вона вирішила по-своєму. Павло Безвіконний був справді гідний молодої царівни. Високий, вродливий, веселий, співун на все село, та й розумний, дотепний, завжди приязний до людей. Мав освіту – закінчив Золотоніське сільськогосподарське училище. Я дивився на нього і з заздрістю думав: "От же Бог обдарував людину!" Мені здавалося, що кращої пари просто бути не може.

Син Омельченків, – підліток моїх років, учився у Переяславській духовній семінарії.

Сам Омельченко походив із давньої чи то козацької, чи то польської старшини. Одному Богові відомо, нащо йому з його багатством та лавка. Але дивна і незбагненна людська природа... Він і його дружина, незважаючи на похилий вік, піднімалися рано-вранці, йшли до своєї лавки, терпляче вистоювали, вичікували, доки прийде якась жінка, щоб узяти фунт гасу – "карасину" – тощо. І так улітку й узимку, в спеку й холод...

Далі ми помандрували у фарбованський степ укривати будинок одного виселенця на прізвисько Серга, битого селянина-філософа, який вибився в багатії завдяки своєму хисту й розумові. Мені дуже подобалася його козацька зовнішність. Кремезний, із довжелезними вусами, які так прикрашали його величезну, мов казан, голову. А ще більше подобалася його донька, така хороша, гостра на язик і хазяйновита. Та вона була трохи старша і віддавала перевагу Юхимові, мене ж майже не помічала. Від того мені було прикро й сумно. Щоб хоч якось привернути до себе увагу, я дужче стукав молотком, загинаючи на даху гребінці, голосно виспівував...

Літо вже давно минуло, дедалі ставало холодніше, залізо було холодне й мокре. Юхим домовився укрити ціле підприємство ташанського жида, яке складалося з олійниці, драчки для вовни і крупорушки. Договір було укладено без харчування й без житла, цілком на комерційних засадах. Юхим, щоб скоротити витрати на їжу й житло, домовився з положайським родичем Дяченком, людиною розумною, богомільною і досить заможною, про нічліг зі сніданком та вечерею. День працювали, а ввечері мандрували в Положаї. Так минуло днів із десять. Мені не подобалося там робити. Єдине, що розраджувало, так це вечорниці й досвітки. Юхимова "школа" давала чудові наслідки, я швидко завоював прихильність усіх дівчаток. Де й узявся у мене хист до жартів, дотепів, примовок!

Та ось роботу в Ташані ми закінчили і, як мандрівні актори, подалися далі. Шкода було затишного куточка. Ще з рік передавали ці дівчатка мені "привіти і поклони".

Настали холоди, сезон закінчувався...

По селах почалися проводи некрутів у москалі. Призвано було й мого брата Василя. До того він працював столяром у Мамаївці, і ми рідко бачили його. Лише навесні 1910 року, перед Великоднем, він на короткий час заїжджав додому. Привіз тоді цілий сувій як небо блакитного краму всім нам на сорочки. То було за два дні до Великодня, у Чистий четвер. Як нам хотілося здивувати село такими сорочками, коли підемо до церкви всі разом. Почали шукати кравця, який би взявся за такий короткий час пошити нам обнови. Кравці в такі дні звичайно до краю завантажені шитвом, і нам довелося звернутися до найгіршого з них – Петрушки Зотикового. Він узявся і таки пошив. Правда, у нього вийшли не сорочки, а якісь лантухи, проте ми домоглися свого: хлоп'яче товариство з заздрістю дивилося на яскраво-блакитний крам, який просто вбирав очі, а що сорочки недоладно пошиті, для тодішніх хлопчаків значення не мало.

Я знав, що у москалі йшли надовго і дуже хотів побачити брата в останню мить. Я тоді порався на чиємусь даху, а очі мої були там, на дорозі з Капустинців до Кононівки, де капустинські некрути мали зустрітися з демківськими, щоб разом вирушити далі. Чула моя душа, що не доведеться мені побачитися з Василем. Проте, забачивши валку капустинських підвід, я зіскочив з даху і побіг до майдану, де було призначено збір. Там утворилося коло. Залунала музика. Йосип Курносий, Андрійчик – скрипалі, та Мишко Гувелякин – гармоніст, вигравали, а некрути танцювали. Дехто з них напідпитку раз по раз заводив "Послєдній нонєшній дєньочєк". Жінки жалібно тужили, чоловіки палили й голосно перемовлялися, неспокійно переступали коні.

У колі танцювали Володя Гувелякин та Петро Бутенко. Всі замилувалися ними. Вони ж хотіли показати себе. А показати таки було що. Високі, стрункі, чорняві, типові українці. Серед демківців було чути: "Оце так ґвардійонці!" Вони й справді потрапили згодом до Петербурґа, у ґвардійський Семенівський піший полк.

Цікаво, що доля не зважає ні на розум, ні на вроду - чинить як собі хоче. Ось хоч би Петро Бутенко – красень на все наше село, як намальований, всі

задивлялися на нього, і розумом вдався, а життя в нього не склалося. Спершу батьки змусили його одружитися з нелюбою багатою дівчиною. Та наскільки вона була багата, настільки ж бідна душею та ще й негарна. Не зміг він із нею жити, пішов із дому. Пристав був до іншої, але невдовзі вона захворіла й померла. Років із десять домагався Петро розлучення (за старого ладу те було непросто зробити), нарешті таки домігся свого й одружився в селі Дениси. Але хтозна, що ним водило, вибрав ще гіршу, ніж була перша. Знову засумував, ходив навіть ворожити до циганки Пріськи Кіндратихи: невже так і не матиме дружини до вподоби? Якось, виходячи з двору тієї циганки, зустрів бабу Лукерію. Вона, милуючись ним, запитала: "Що, Петре, ворожиш?" А далі по-селянському наївно порадила: "А чому б тобі не жити з першою жінкою? Вона ж бо й багата". На що він теж по-селянському просто відповів: "Ну а ви, бабо Лукеро, їли б гівно?" Так він і поневірявся неприкаяний, аж поки у тридцяті роки органи безпеки за щось забрали його й запроторили в табори, де він і загинув.

Отож хлопці танцювали, а я шукав брата. Його ніде не було. Я хвилювався, всіх розпитував. Нарешті хтось із капустян сказав, що він уже виїхав із першою партією. Як грім ударила мене та звістка. Я повернув назад і мерщій пішов од натовпу, щоб ніхто не побачив, як я плакав. Аби заглушити своє горе, мов одержимий, узявся до роботи...

З часом я спостеріг, що господар, Дінштейн, дедалі уважніше придивляється до моєї роботи, потім почав розпитувати, звідки я та хто мій батько, а коли я все закінчив, він несподівано спитав, чи не пішов би я до нього прикажчиком у крамницю. Не пригадую, що я відповів, але, очевидно, послався на батька, мовляв, він вирішує такі питання. Дінштейн детально розпитав, як знайти наше дворище, запріг коня і поїхав у Капустинці. Чи не того ж дня батько передав кимось, щоб я прийшов додому. Там я й дізнався, що вже укладено й завірено у волості угоду, за якою цілий рік я мав служити учнем прикажчика безкоштовно, на хазяйських харчах та одежі. Батько розповів, що я дуже сподобався Дінштейну, і що коли я старанно виконуватиму свої обов'язки, він виведе мене в люди. "Як так, то й так", – подумав я собі. У крамниці чисто й тепло, а я так скучив за затишком. Щоденна праця на холоді вже в'їлася мені в печінки.

Наступного дня приїхав Дінштейн, посадив мене у бричку й повіз. То було на початку листопада 1911 року.

Поперва жилося там мені непогано. Я вчасно, раненько, на початку восьмої, мав відчиняти крамницю, вимітати її, гарно розкладати товари на полицях.

Крамниця була бакалійно-винно-залізно-мануфактурна. Товарів було багато. Потрібно було перевірити, чи на всіх товарах є ярлички з умовними цінами. Їхня умовність полягала в тому, щоб я знав справжню ціну, а покупець того не міг розшифрувати. Робилося це так: на ярличку ставився номер з чотирьох чи п'яти цифр. З них перша й остання, приміром, були без значення, а середні саме й означали ціну.

У перші дні в крамниці обов'язково був або сам Дінштейн, або його дружина. У них я перепитував, що, як і почім продавати. Вони вчили мене, як міряти крам аршином та важити дріб'язок. Минуло трохи часу, і вони в усьому вже покладалися на мене.

Перед самим Різдвом господар наказав мені навантажити бакалії та залізного дріб'язку і відвезти до нової крамниці, саме в ту комору, яку я укривав. Сказано – зроблено. Я став торгувати самостійно. Вистояти цілісінький день у холодному приміщенні, та ще в моєму одязі, було справжнісінькою мукою. Господар те помітив, замкнув комору і повернув мене до старої лавки, яка була при будинку. Там день по дневі й потекло моє життя.

Хто ж були мої господарі? Дінштейн Яків Андрійович – з вихрестів. Як

він потрапив до Демок – не знаю. Мені було відомо лише те, що він, одружившись із дочкою Федора Шила Тетяною, осів у Демках. У ті часи одруження жида з українкою чи взагалі з якоюсь іновіркою було подією незвичайною. Для того треба було, щоб хтось із подружжя прийняв віру другої сторони. Тобто спочатку обох годилося "привести до одного знаменника" – до однієї віри, тільки тоді вони вже могли брати шлюб, вінчатися за обрядом обраної віри.

Звичайно, Тетяна не схотіла взяти жидівської віри. Тому Дінштейн перед вінчанням вихрестився. За хрещеного батька був Андрій Омельченко, місцевий зубожілий дворянин. Він і дав Дінштейнові ім'я – Яків, яке, певне, обрали за подібністю до Янкеля. За таку зраду батьки Янкеля прокляли й зреклися, а самі вони жили десь у місті Балті. Ось так і став Дінштейн новоявленим "українським селянином". Він підлаштовувався під місцевий люд, а може, і справді хотів із ним злитися. А втім, він більше був схожий на цигана, ніж на жида. Українську мову опанував досить швидко. З вигляду був кремезний, присадкуватий, обличчям гарний, мав чорного чуба та невеличкі пещені вусики. Зодягався тільки у міське вбрання. Характер, як і годиться крамареві, – "змінних напрямків", залежно від ситуації та покупця. Любив добре випити, проте розуму ніколи не пропивав.

Дружина його, Тетяна Федорівна, досить гарна, з розкішними косами молодиця. Зодягалася так само по-міському. Вона в усьому намагалася догодити чоловікові, вела торг, дбала про його добре ім'я, бо дуже хотіла, щоб він їй був відданий і вірний. Проте я швидко довідався, що він не пропускав нагоди запопасти десь у темному кутку свою служницю. Тетяна Федорівна знала про це і заборонила йому підшукувати чергову дівку в служниці. Сама їздила й вибирала найнепривабливіших дівчат. Я застав служницею Настю Компанієць із Миколаївки, яка радше нагадувала чоловіка, ніж дівчину, таке собі здоровенне одоробло, та ще й з рота тхне. Але Дінштейн і нею не погребував.

Інтуїтивно я відчував, що Дінштейн не випадково обрав мене на прикажчика. Та й сусіди про те казали. Дінштейни мали шість дівчат і жодного хлопця, тож, видно, й замислили виховати собі бодай гідного зятя, тому й прийняли мене до себе в родину. Звичайно, нам, ще дітям, рано було знати про таке, але з усіх хазяйських дочок я уподобав меншу – Таню. Вона була викапана мати: з ямочками на щоках, безжурне веселе дитя. Решта дівчат – Уляна, Маня, Соня, Ганя та Поля були схожі на батька і різнилися між собою лише зростом.

Торгівля у крамниці ішла досить жваво і давала Дінштейнам непоганий прибуток, але утримувати такий виводок дівчат було таки непросто.

По господарству поралися служниця та сама господиня, часом допомагала її рідня: батько – міцний енергійний дідок, мати – жвава сухенька бабуся, та брат із сестрою. Брат Тодось і сестра Марія були глухонімі. Рідні якось призвичаїлися і дещо розуміли з їхнього жестикулювання. Для мене ж їхня міміка так і залишилася незбагненною. А дівчина ж була така хороша, і так шкода було її.

Почувався я в цій родині якось непевно. Дінштейн скупився витратитися на мій одяг. Справив три пари білизни, пошив ніби й хвацькі, але з попеченої шкіри чобітки... Щодо харчування, то я був наче й на загальних правах, але завше виходило так, що чогось смачненького чи ласощів мені не перепадало. Правда, на свята та в неділю господиня вигадувала то пиріжечки, то якусь незвичайну страву. Пам'ятаю, як на Різдво вона зготувала фаршировану щуку по-жидівському, і я вперше в житті їв такий делікатес.

За чим я сумував, так це за волею. Зрання й до пізнього вечора я мав стояти за прилавком. Поза тим мені ледь вистачало часу, щоб виспатися. Серед дня я мав тільки невеличку перерву і міг перекинутися кількома словами з хлопцями, які іноді заходили до мене у крамницю.

Так промайнула зима, настала весна 1912 року. Душа рвалася на волю, хоч би й назад до Юхима. Та я мав непорушно виконувати угоду. Тож і стояв, мов приречений, за прилавком, хоч як мені обридли діди-алкоголіки та інше сільське охвістя. Вони щодня збиралися як не біля "марнопольки" (тобто монопольки), як вони називали винну лавку, так у Дінштейна. Взимку, напевно, холод заганяв їх сюди. Вони вже з самого рання починали стукати в двері. А щойно я відчиняв, завалювали всім кагалом до світлиці, всідалися за стіл і довго торгувалися, хто скільки мав дати на півкварти. Потім довго нишпорили в порожніх кишенях старих засмальцьованих кожухів, поки знаходили якісь копійки, складалися, підраховували, бурчали, що півкварта у Дінштейна на три чи п'ять копійок дорожча, ніж у "марнопольці". Нарешті один із п'яниць віддавав зібрані гроші Тетяні Федорівні. Та неквапливо клала їх до лавушної скриньки і, відлучившись на хвильку в комору, поверталася зі схованою під фартухом пляшкою, крадькома передавала її котромусь із "страдників" (до такої таємничості вдавалися з метою обдурити казну). Той тремтячими руками, як Божий дар, ловив, не брав, а саме ловив пляшку й урочисто-піднесено ніс її до світлиці. Забачивши пляшку, компанія помітно жвавішала, очі всім сентиментально-зрадливо зволожувалися. Вони розливали в чарки, а Тетяна Федорівна вже ставила закуску – огірки, тараню або оселедці, хліб, усе підраховувала і казала, скільки те коштуватиме. Хтось один із компанії, не відриваючись від пляшки, кидав у відповідь: "Запишіть на мене". І я за наказом господині писав у борг йому ту суму.

Корній Терещенко, дідуган, нівроку йому, як тисячолітній дуб, і голос мав, як у доброго бугая. Наливши чарку, він довго і приязно дивився на неї, на обличчі його читалося блаженство солодкого передчуття тієї миті, коли вихилить горілку у велетенську свою утробу. А Манича, навпаки, трусила лихоманка, він не міг дочекатися, доки наллють, і випивав одним духом. Лихоманка ніби й справді лякалася спиртного, кидала його, і він, підперши руками голову, блаженно засинав. Та варто було розливальникові нерівномірно налити наступні чарки, як він те завважував і змушував переміряти всі чарки. Не дай Боже, те підтверджувалося! Порушникові відтоді вже ніколи не довіряли розливати горілку.

Всі ці діди, які і в спеку, і в мороз ходили в кожухах та в валянках, вставати звикли з сонцем, отож і пити починали з самого рання, пили й "перемивали кістки" сусідам. Ото й уся їхня робота. Влітку, коли сонечко сходило дуже рано і все було ще зачинене, їм терпцю не ставало вичікувати. Тоді вони кляли і такі "нікудишні" порядки, які змушували "порядних" людей чекати, і самого Дінштейна, і сідельця (шинкаря) "за ліноці". Бувало, не витримавши, збиралися і йшли до Ташані. Тамтешня монополька відчинялася значно раніше. Випиваючи, вони хвалили шинкаря. Десь під обід поверталися в Демки і гуляли далі.

Були в Дінштейна і близькі друзі серед місцевих. Ось, приміром, сухий, як тараня, і високий, як жердина, дід Горчило, мовчазний, із суворим виразом обличчя; балакучий Трохим Ланько, сільський кравець; Федір Безвіконний, розважливий, шанований односельцями чоловік; багатій з Добраночівки Ахтилимоненко, Олабин Матвій та інші. Перед Ахтилимоненком та Олабиним Дінштейн запобігав, з Горчилом та Берестянкою замикався у своїй спочивальні, вів із ними якісь таємничі бесіди. Незабаром я трохи зрозумів, про що там ішлося.

Якось улітку, темної глухої ночі, син Матвія Олабина Василь повертався з гулянки і раптом почув, що хтось вовтузиться у їхній конюшні, тихенько заспокоює коня, тпрукає. Кінь у них був дуже добрий, а двері конюшні влітку не замикалися, лише припинали на ніч коня. Парубок прислухався, і той голос здався йому дуже знайомим. Він підкрався й гукнув: "Хто тут?" Хтось

блискавкою шуґнув із конюшні і зник у темряві ночі, розтанув, як мара. Але тікаючи, злодій за щось зачепився і згубив шапку. Звичайно, шукати її за такої ситуації не було коли, і вона залишилася на місці злочину. Виявилося, що злодій уже встиг зняти путо з коня й, очевидно, вже готувався його виводити. На ранок Василь таки згадав, чий голос він чув, а шапка розвіяла будь-які сумніви – то був Дінштейн. Я бачив, як того ранку він чомусь бентежився, нервував і шукав свою шапку, удавано бідкався, мовляв, зникла кудись шапка, чи, бува, не вкрав її хто.

Не знаю, як загасили той скандал, але відтоді йому не раз згадували про шапку. А хтось із демківців навіть натякнув мені, що Дінштейн взагалі нечистий на руку, як і дехто з його компанії.

Приблизно в тому часі трапилась і друга пригода. Мене розбудив якийсь шум. Схопився, кліпаю очима – нікого немає. Аж раптом крик: "Рятуйте!" Вискакую на кухню і бачу, як Дінштейн із служницею б'ють господиню. Дінштейн, побачивши мене, вмить кудись зник, а Тетяна Федорівна схопила відро і з криком "Геть, шлюхо!" навернула ним по голові ту потворну служницю Настю. Дівка побігла з двору, а господиня крізь сльози сказала мені: "Будеш за свідка, якщо вони мене вб'ють".

Сварка між Дінштейнами розгорілася не на жарт. Днів зо три в хаті кипіло, як у казані. Вони були ладні розійтися, але діти тримали. Прийшла нова служниця, переспіла дівка Васька Личак, дуже негарна, схожа на сову, неповоротка й ледача. У сім'ї знову на якийсь час запанували тиша й злагода. Але мені з нею, хай би їй грець, була пригода... Одного разу вночі я вийшов у двір до вітру. Йдучи назад, наштовхнувся на ту потвору (виявляється, вона спала в кухні на підлозі), перечепився і впав. А вона як схопить мене – і до себе. Я вирвався, кулею вилетів із кухні, а вона потім усе кпила з мене, мовляв, дівки злякався. Мені ж навіть подумати про неї було гидко.

Восени 1912 року до Демок приїхав аґент Російсько-Азіатського банку з Ростовського відділення розбиратися з боргами селян. Тоді шматками розпродувалися величезні степові простори, що розкинулися між селами Ковалівка, Демки, Капустинці та Фарбоване і що їх колись царі роздаровували всіляким Штройберґам, Байґерам та іншим. Селяни, купуючи ту землю, позалазили в борги, і тепер цей аґент мав роботу.

Зупинився він у Дінштейна, зайнявши його спочивальню. Готували йому "найделікатніші" страви, а він поводився так, наче важив не менше, ніж на губернатора. Дивився понад голови селян, які, заходячи до нього по одному, тремтіли, мов у пропасниці. Ті дядьки, які ще вчора зневажали сільських злидарів, тепер самі стали жалюгідними прохачами. Мнучи шапку, ніби саме вона була винна у боргах, кожен низько кланявся тому "князеві" великої банківської кишені. Я бачив їхнє плазування, і мені бридко було дивитися, як гнуть вони коліна перед цим чваньком.

По від'їзді чиновника надумався мій хазяїн збудувати парового млина та купити нову молотарку, дуже вже йому хотілося переплюнути своїх конкурентів, а коштів на те бракувало. Тоді він запросив до себе свого сусіда Федора Безвіконного, замкнувся з ним у спочивальні і довго про щось домовлявся. Безвіконний вийшов звідти червоний, мов рак. Невдовзі ми дізналися, що Безвіконний приєднався до Дінштейна, внісши свій пай. До Лондона на фірму "Рустон Проктор" полетіло замовлення на молотарку, паровик та млиновий постав з устаткуванням. Підписали угоду, і місяців за два в Одеськім порту було вивантажено все замовлене. Дінштейн терміново поїхав до Одеси. По закінченні справ у порту він телеграфував, щоб йому вислали підводу на станцію Кононівка. Я запріг коня і поїхав. Підійшов поїзд, усі висіли, а Дінштейна нема. Довідався, що ввечері буде ще один поїзд, вирішив чекати, але господаря знову немає. "Що ж, – думаю, – їхати без нього?" Заночував на

станції, проте і ранковим потягом він не приїхав, і я ні з чим повернувся. Господиня була дуже незадоволена, що мене так довго не було. Дінштейн повернувся аж на третій день і теж мене сварив, що я тримав коня голодним. А того, що я хотів зробити як краще і сам просидів там голодний, – ніхто й не згадав. Дінштейн був дуже лютий. Виявляється, в Одесі його облапошила босячня, забрала гроші, квиток на поїзд, і все це – разом з піджаком. А винна, як завжди, невістка. Або наймит...

На літо мені дуже хотілося мати легенькі черевики, а господар ніби не завважував, у чому я ходжу. Я спробував сам переробити старі черевики, проте, не маючи навичок з цього ремесла, я не зумів як слід натягти їх на колодки, тож передки в мене вийшли якісь незграбні, кутасті.

Тим часом господар багатів: крамницю майже цілком передав мені, сам клопотався будівництвом приміщення для млина, а незабаром почав монтувати паровик і молотарку. Мною ж зовсім не опікувався, не дбав ні про мій одяг, ні про харчі, хоча навантажувати роботою не забував. Мені стало дуже прикро. І я, згадавши твір "Игнашу пятачок погубил", почав потроху класти собі до кишені грошенят із виторгу – копійок по двадцять-сорок, ховав їх на горищі сараю або в стрісі. А потім на подарунок сестрам сховав і найкращих стрічок...

Для поповнення крамниці товаром господар мав їхати до Переяслава (там він був постійним клієнтом в оптовиків), та щось у нього не виходило з часом. Він склав список товарів, полічив гроші й відрядив у тій справі мене. З легким серцем і дуже задоволений, я рушив із двору. Мене дуже тішило, що мені довірили гроші й таку серйозну справу, і, звісно, я був зовсім не від того, аби просто провітритись. З дому виїхав опівдні, аби надвечір дістатися до постоялого двору жида Копиленка, що навпроти села Помоклі. Так воно і вийшло, сонце якраз сідало, коли я в'їздив у той двір. На воротях зустрів мене сам господар, а коли довідався, що я Дінштейнів уповноважений, дуже гостинно, ніби родича, прийняв. Указав місце для підводи під довжелезним навісом, а мені – у великій, брудній, геть закіптюженій кімнаті. Під навісом вивищувалася небачена купа гною. У мене склалося враження, ніби його там навмисне складали роками.

На світанку наступного дня я вже виїздив із постоялого двору в напрямку Переяслава. У місті був, коли сонечко підбилося вже досить високо. У крамниці оптовика Левітаса та на рибному складі замовив усе потрібне і поїхав на Старокиївську вулицю до Вільчура. Головне – мені треба було одержати і вкласти сто пляшок напою "Фіалка" так, щоб вони не побилися в дорозі. Після обіду я знову об'їхав згадані крамниці, отримав і поскладав на воза замовлене. Розплатився за товари, забрав рахунки і вирушив назад. Мені було легко й весело на душі. Виїхав у поле і якось несподівано для самого себе заспівав. Згадав Юхима, згадав про волю, яку я мав, працюючи з ним. Згадав, що навіть не попрощався з ним, коли пішов до Дінштейна. А ще дивніше мені тепер, що після того доручення крити комору в Дінштейна ми більше ніколи в житті так і не зустрілися...

Щоб довезти все цілим, довелося їхати поволі, а сонечко не чекало. Коли я дістався помокельської греблі, воно вже скотилося з греблі на грішну землю і ніби на хвильку затрималося, пильно вдивляючись, що ж там люди накоїли за цілий день. Мені було боязко їхати з таким скарбом серед поля, коли навколо ні душі, хотілося якомога швидше проскочити греблю, до знайомого постоялого двору, де я мав знову заночувати. Стукіт воза на брукованій греблі було чути за версту. Я надумався поїхати попід нею ґрунтовою дорогою. Гребля була версти з півтори завдовжки, і мені не всю її було видно. Проїхавши з півверсти, я мусив зупинитися: переді мною була величезна калюжа, яка далі переходила в болото. Об'їхати було нікуди, та й вертатися було ніяк, бо я заїхав у тупик. Погнав коня через ту калюжу, вже наче й

переїхав її, кляту, вже кінь став на твердий ґрунт, та рано я радів – ліве переднє колесо вдарилося об край баюри, високо підскочило, віз перехнябився на борозенний бік і перекинувся. Вся моя поклажа і я разом з нею полетіли, покотилися в різні боки, частина добра упала в багнюку. Добре, що кінь був сумирний, стояв мов укопаний. Я підхопився, підбіг до воза і в розпачі не знав, що робити, а роздумувати було ніколи. Заходився рятувати крам, виніс дріб'язок – ящики з цукерками та ґалантереєю на сухе, насилу викотив барильце з оселедцями... Та що було робити з пляшками "Фіалки", які викотилися з правого полудрабка і ось-ось випадуть із воза просто в багнюку. Підняти воза я не мав сили. Перекладати всі пляшки було безглуздям. І я таки зважився – підпер своїм "могутнім" плечем воза з борозенного боку, як те робив батько, і водночас легенько стьобнув коня: "Но!" Розумна тварина обережно, але рішуче сіпнула, колесо, крутонувшись у повітрі, опустилося на землю, і віз вискочив з баюри, став на свої "ноги". Я швиденько посунув пляшки разом із соломою на дно воза. А як же бути з барильцем? Адже важило воно пудів із п'ять. Довго я вовтузився, поки зміг підігнати воза під греблю, у цьому мені допомагав слухняний коник. Далі з ящиків із цукерками вимостив східці до полудрабка, потім, напружуючи всю свою міць, таки висадив барильце на воза і аж розсміявся від радості. Нашвидку, сяк-так уклав решту товарів – треба було квапитися, сутеніло. Уже в темряві я під'їхав до постоялого двору. Коли зупинився, відразу ж вискочив господар, придивився до мене і скрушно: "Ай-яй-яй, як пізно ти, хлопче, їздиш!" Хоч душа мені була в п'ятках, поки не заїхав у спасенні ворота, та я того не показав і хвалькувато відповів, що я, мовляв, самого дідька не боюся.

Уранці пообтирав ящики й барильце, усе зрихтував, повкладав як слід і поїхав. В обідню пору я вже в'їздив у ворота Дінштейнової оселі, рішуче спрямував коня до комори, там його випріг і почав вивантажувати товар. Ні господар, ні господиня не помітили залишків бруду. Увечері по перевірці товарів і рахунків господар навіть похвалив мене, а я на радощах візьми та й бовкни, а ви, мовляв, знаєте, яка мені була в дорозі пригода? Після моєї розповіді Дінштейн не на жарт почав мене сварити і закінчив тим, що мені таки не можна довіряти...

У листопаді 1912 року я закінчив своє "стажування", і батько домовився про подальшу мою роботу. Мені було покладено сімдесят рублів на рік з одежею та харчами. Хоч і бракувало мені в Дінштейна волі, та я був гордий – адже переходив на вищий щабель, на заробітки. Не знати, яка б доля спіткала мене далі, та господиня розродилася сьомою дитиною, довгожданим сином. Радощам не було меж. Відбули гучні хрестини. Спочатку вони ніби боялися, що то сон чи омана – ніяк їм не вірилося, що мають, нарешті, нащадка. А коли життя ввійшло у звичну колію, я почав відчувати поступову зміну у ставленні до себе. Певне, тепер вони вже вважали мене зайвим. Дівчата відсахнулися мене. Почалися дріб'язкові прискіпування і підозри щодо моєї торгівлі...

Але поки що я працював, навіть завів нове знайомство. Ще з осені до крамниці почала вчащати сусідка, дівчина-інвалід Оксана. Всі її товаришки вже були заміжні, а вона, бач, вважала себе інтелігенткою і шукала відповідного товариства. Її вибір упав на мене. Я – прикутий до крамниці роботою, вона теж через своє каліцтво не могла далеко ходити, тож ми, кожен посвоєму, раділи будь-якій нагоді побалакати – хоч яке, а таки спілкування. Їй було про що розповідати, адже вона бувала за кордоном – у Франції. Річ у тім, що вона ще в юні роки працювала на поденній роботі у миколаївському маєтку князя Голицина. Одного разу, подаючи снопи барабанщику парової молотарки, вона потрапила ногою у барабан, і ноги – як не було. За сумлінну працю каліцтво їй відшкодували грішми та призначенням довічної пенсії. До того ж вона мала право вибору: жити в батьків чи у маєтку на повному утриманні.

Дівчина вона була не дуже гарна з себе, але молода, і розумом Бог не обділив, тож і сподобалася князеві. Князь, звісно, мав добрі статки і жив то в тутешніх маєтках, то у Франції, в Ніцці. Оксана кілька разів їздила туди з ним при челяді. Тільки уявити собі, що така дівчина чи, скажімо, князівський кухар та потрапляють із глухого села прямісінько на світовий курорт, де панують іноземні мови і чи взагалі згадується російська, не кажучи вже про рідну українську. Повертаючись до села, вони вже були і зодягнені не по-нашому і поводилися якось дивно. Ламали свою мову, недоречно вплітали в неї чужі слова. І хоч Оксана була й недурна, проте дуже впадало в око, що культури їй таки бракує. Вона казала, що читає навіть романи французькою мовою, та я мав сумнів, чи розуміла дівчина їхній зміст? Скоріше вона знала окремі слова, а не мову. Заходячи до крамниці, дівчина віталася зі мною по-французьки: "Бон жур". Я не знав жодного слова з тієї мови і навздогад відповідав: "Доброго ранку". Вона намагалася розповісти мені про Францію, її культуру, побут, та чи погано розповідала, чи я був не дуже тямущий, але мені так і не вдалося скласти собі картини тамтешнього життя. Не розуміли її і селяни. Заздрячи її становищу, водночас позаочі підсміювалися над її "бонжурами" та потугами триматися по-панському. Ходила вона з паличкою і на протезі. Всі вважали, що в неї у банку лежить багато грошей. Дехто з хитрих парубків залицявся до неї, маючи намір у такий спосіб розбагатіти. Був серед цих залицяльників і Петро Куліш, мій двоюрідний брат. Уже й не знаю, звідки він дізнався про таку "молоду", та й про те, що я мешкав у Дінштейна, її сусіда, і що був її приятелем. Отже, Петро цілком несподівано відвідав мене. Він саме закінчив у Москві курси водіїв і з'явився у Демках у формі, з кокардою на картузі. На ті часи бути водієм – то було вже щось, і для багатьох така кар'єра здавалася просто недосяжною. А ще ж він був молодий, дужий, розумний і, нівроку, вродливий парубок. Спочатку я не второпав, що його загнало до Демок, бо наші родинні стосунки не були настільки близькими, щоб йому просто схотілося мене провідати. Та ось він завів розмову про Оксану, і я все зрозумів. Розповів йому трохи про неї, погодився познайомити їх. Я попередив Оксану, і побачення відбулося. Далі все пішло, як про те пишуть у книжках. Я був у них "зв'язковим", передавав записки тощо. Але чи він десь обмовився, що його більше цікавлять гроші, ніж дівчина, чи вона сама те зрозуміла, але скоро вся та "любов" скінчилася. Настали зміни і в моєму житті – я пішов від Дінштейна.

На Різдво я подався додому трохи погостювати, побачитися з рідними. Я так скучив за домівкою, а надто за волею! Відстань між Демками і Капустинцями була всього три версти, але я, мов той пес на ланцюгу, був прикутий до крамниці. Дінштейн відпустив мене лише на один день, суворо наказавши другого ж дня повернутися. Додому на вакації приїхав Сергійко. Він був у формі семінариста, яка мені дуже подобалася. Приїхав і Федір зі Згурівки. Він теж був зодягнений, як пан – у добрім пальті, хромових чоботях та гарній смушевій чорній шапці. Я глянув на них, і мені стало заздрісно, бо Дінштейн одягом мене не балував.

Сергійко з цікавістю оглядав мене й на диво сміливо, навіть зухвало, не гірше, ніж Бульба своїх синів, критикував. Почав розпитувати, як мені живеться та що я роблю. Допитувався, чи читаю залишені ним книжки. Я крутив, давав ухильні відповіді, і він зрозумів, що я байдикую. Настійно радив узятися за розум, за науку, готуватися до вступу в якесь училище. Не зав'язався ж світ на Дінштейновій лавці, обурювався він. Мені було прикро й соромно, що я відстав від нього. Навіть заздрив: він майже пан, а я що?.. Але ж Сергійко був здібний, старанний учень – не те що я, ледащо. Він блискуче закінчив Нехайківське двокласне училище, а по закінченні, в 1911 році, подав заяву до Великосорочинської учительської семінарії, успішно витримав іспит. Та

коли зайшлося про зарахування його семінаристом, виявилося, що йому не вистачало років. Йому було тринадцять і десять місяців, а приймали тільки з чотирнадцяти. Я бачив, як він гірко плакав після повернення із Сорочинців.

Про те стало відомо завідувачеві того ж Нехайківського училища, і він запропонував Сергійкові вчити перваків. Дав йому кімнату, яка була поряд із кімнатою вчительки Люди Білінської, як я вже згадував, попової дочки. Піп сприйняв те як образу: мовляв, селянський хлопець, та ще й бідного батька, майже безбожника син, житиме поруч із його дочкою-дворянкою?! Але завідувач не зважив на попові претензії, а нехайківський піп Леонід Гречанівський підтримав завідувача. Мало не сказився з того капустинський "благочинний" Григорій Білінський, але мусив змиритися. Сергійко ж 1912 року спочатку досить легко склав іспити на земську стипендію при Пирятинській повітовій земській управі, а далі й на семінариста Лубенської учительської семінарії.

Директорові семінарії, чорносотенцю Благоразумову дуже муляло очі Сергійкове убоге вбрання. За це він спочатку навіть недолюблював його. Але настав день, коли на запитання одного семінариста, чому, мовляв, Козуб одержує стипендію, а він ні, директор роздратовано відповів: "Що ти рівняєшся до Козуба, він хоч і приїхав на іспити в кальсонах і жіночому капелюсі, але ж із повною головою знань!"

Після іспитів Сергійко, йдучи зі станції додому, зайшов до мене, але я не мав права вийти до нього. Так і говорили не виходячи з лавки. Він радив і мені думати про науку, залишив три чи чотири підручники. Та яке то було побачення, ми постояли у крамниці з півгодини... А ось тепер, удома, я зустрів уже зовсім не того несміливого Сергійка. Чотири місяці перебування у семінарії змінили його до невпізнання – і зовні, і в поводженні. Переді мною був уже не той вовкуватий сільський хлопчина, а інтелігент, який наче й не показував своєї зверхності, але однаково виходило так, що він мене повчав і наставляв, як недолугого дурника: мовляв, хочеш вийти в люди, отже, треба вчитися. Батько і вся сім'я ним пишалися. З ним шанобливо віталися сусіди, тоді як я залишався непомітним. Те мене гнітило, я заздрив, обіцяв засісти за книжки.

А тим часом я, боячись порушити розпорядження господаря, того ж різдвяного дня мав повертатися в Демки на роботу.

Ще зранку почалася хвища, а далі розгулялася справжня завірюха. Вітер збивав із ніг, а я був одягнений лише в легку тужурку, тоненькі штанці, на голові – картузик. Вийшов за Ковалеву леваду, у полі ні душі, а воно мете, що й світу Божого не видно. Розумні люди сиділи в теплі, а я брів цілиною снігових заметів... бо куди ж... обов'язок... наказ Діништейна. Я намагався бігти по грузькому снігу, по черзі розтираючи то одне, то друге вухо, а вони тут таки знову костеніли від морозу й вітру.

Після Різдва почалися будні, робота, та я таки почав потроху читати залишені Сергійком підручники – зоологію, ботаніку та інші. Природничі науки я розумів, а ось арифметика мені не давалася, а допомогти не було кому. Дінштейн скоса дивився на мою науку. Він тепер днями пропадав у млині. Його справи пішли дуже добре. Зранку й допізна люди везли і везли мливо. Вся відведена під млин половина двору завжди була захаращена підводами, повними мішків жита, пшениці, ячменю, вівса. Мололи на борошно й на дерть. Робітники – кочегари, машиністи паровика, мірошники, наладчики – вже добре "насобачилися", набили руку і почувалися справжніми, як вони казали, пролетарями. Торгівля у крамниці пожвавилася, покупців побільшало, навіть поміщик зі степу Шубукін, колишній управитель маєтку князя Голицина, їздив купувати до нас.

Всьому буває кінець

Настала весна 1913 року. Я взявся навести лад у палісадничку біля забитого наглухо парадного входу. Пораюся. Коли це приносять листа від брата Василя з міста Білостока. Написавши про себе, брат, наче між іншим, запитував мене, чи я думаю про дальшу свою долю. Радив готуватися до вступу в якесь училище. Не встиг я, прочитавши, сховати того листа, як нагодився Дінштейн і відібрав його в мене. Ясна річ, прочитав і дуже розсердився: "Он як! Змова проти мене? Забирайся і йди собі геть!" Я був приголомшений таким несподіваним поворотом, та що поробиш. Без єдиного слова виправдання зібрався. Скарб мій був зовсім мізерний: щось пар зо дві білизни та стосик книжок. Усе вмістилося в невеличкий пакуночок. Коли я зібрався виходити, він зупинив мене, мовляв, підрахує належний заробіток. Прикинув на рахівниці і дав мені десятку. Дівчата, як нашорошені котенята, вороже дивилися на мене, ніби кажучи: "Так ось ти який!"

Вдома все мені здавалося таким сірим і непривабливим. На душі було невесело, гнітила образа: мене прогнали з роботи. Батько був ніби й радий, що я повернувся, але запитав, що збираюся робити далі. Днів зо два ми думали, нарешті я вирішив іти до Переяслава шукати місце прикажчика. Батько не заперечував, але зауважив, що не завадило б мати якогось рекомендаційного листа з попереднього місця. Мені дуже не хотілося з'являтися на очі Дінштейнові, та й будь-кому з демківців, але треба було – і я пішов. Хазяйський пес дуже мені зрадів, зате господиня і особливо дітвора вороже поглядали на мене (а може, то мені здавалося?). Я мовчки сидів і чекав, поки прийде Дінштейн. Він без зайвих запитань узяв аркуш паперу і написав, що працював я в нього сумлінно, з обов'язками справлявся. З цього я зрозумів, що Василів лист був лише приводом, аби звільнити мене. Народився син-спадкоємець, підросла дочка-помічниця, і я став йому непотрібний.

Я подякував і пішов. Правда, того ж дня, коли споночіло, я знову, тепер уже крадькома, повернувся у Демки. Там непомітно прослизнув у двір колишнього господаря, заліз на горище сараю і почав шукати у стрісі гроші та змотані стрічки. Довго нишпорив у пітьмі, але знайшов тільки рублів із п'ять, а решта так там і залишилася.

Вранці, взявши рекомендаційного листа, трохи грошей та шматок хліба, я горою, щоб не зустрічати капустян (мені здавалося, ніби всі знають, що мене звільнено з роботи), пішки, вже знайомою дорогою пішов до Переяслава.

Ішов, крадучись, мов злодій. Лише поминувши Ташань, полегшено зітхнув, проте на серці було тривожно: хтозна, думав я, чи пощастить де-небудь влаштуватися. А повертатися знову до Капустинців – нізащо! Бо як подивиться на мене батько? Що скажуть Василь, Сергійко, Федір? Що подумає про мене дядько Павло, який завжди казав, що я ледащо? Дядько Сильвестр, сусіди? Дорога ще не підсохла, і я дуже повільно долав ті тридцять п'ять верст.

Десь під вечір минув Підварки і перейшов міст через річку Трубіж. Усе мені здавалося чужим, ворожим і непривітним. Підійшов до знайомої крамниці Левітаса, а вона вже зачинена. Пройшов до базарного майдану – скрізь усе зачинено, лише на розі Садової і Центральної вулиць у вікнах теж зачиненої вже крамниці яскраво світилося. Підходжу, читаю вивіску: "Бакалейная торговля Марченко". Крізь вікна було видно, як прикажчики розпаковують ящики з цукерками і майстерно викладають ними вітрини. Мені дуже сподобалося, так би й стояв дивився, але треба було шукати нічліг. Несміливо запитую першого зустрічного, де тут можна переночувати. Той показав. І ось я вже на ґанку під вивіскою "Ночлежный дом". Прочиняю двері. Велика кімната заставлена нарами. На них, поклавши торбинки під голови, прямо в одежі спали чоловік із десять. Озирнувшись довкола, я теж мовчки поклав

собі під голову замотаний у якусь ганчірку хліб і ліг. Заснути не вдавалося, бо дуже хотілося їсти. Голод переміг утому, я підвівся, вийшов на вулицю і купив кручену цукерку. Повернувся, сів на нарах і з таким смаком з'їв її з хлібом, ще й водою запив. Знову ліг і тепер уже блискавично заснув. Коли це чую крізь сон – хтось сіпає мене за ногу. Розплющую очі і бачу – якийсь миршавенький жид стоїть коло мене. Я схоплююсь на ноги і не вірю собі – надворі вже видно. Жид говорить: "З вас п'ять копійок". Я зрозумів, що то господар мого "притулку". Злякано схопився за кишеню: а що як раптом витягли вночі! Гроші були цілі, і я віддав йому п'ятака. Тепер я міг тут перебувати до завтрашнього ранку. Жидок пішов з обходом далі, а я ще приліг, бо йти кудись було ще рано. Лежав і думав аж до дев'ятої години. За цей час навіть устиг нафантазувати, що я вже на роботі у Марченка.

Годинничок на стіні пробамкав дев'яту. Виходжу на вулицю. Ніздрі мені лоскочуть пахощі свіжих французьких булок. Не витримав, купив одну за три копійки, з'їв і подався спершу до крамниці Левітаса. Його я вже трохи знав. То був кругленький, охайний, відпасений чорнявий жидок. Я легко впізнав його серед інших і спитав, чи не треба йому прикажчика. Він зміряв мене поглядом, і я почув: "Не надо". Ледве стримався, щоб не заплакати, але таки змусив себе йти далі, до крамниці Марченка. Повагавшись, рішуче заходжу, шукаю очима господаря. Нарешті побачив: пихатий такий із себе, він стежив за роботою молоденьких, проворних, як дзиги, хлопчаків, давав їм якісь вказівки. Підходжу до нього: "Чи вам не треба прикажчика?" Він здивовано подивився на мене й рішуче відмовив: "Нет!" І відвернувся. Я почервонів від сорому й образи, як варений рак. Боявся навіть глянути на тих щасливчиків, які тут працювали, вони ж, мабуть, чули нашу розмову. Мов побитий пес, вийшов я з того, як мені здавалося, райського куточка. Завернув за ріг і, не минаючи жодної крамниці (а їх там було більш як тридцять), вже без особливої надії заходив до кожної з них і механічно промовляв: "Чи вам не треба прикажчика?" Я вже падав з ніг, коли в одній із них старий жид із бородою, як у Карла Маркса, таки запитав: "А ти хто будеш? Звідки?" Я радо і з готовністю розповів про себе. "А чи є в тебе якась рекомендація?" Мені серце затріпотіло надією, коли я виймав Дінштейнову рекомендацію. Він узяв і довго крутив у руках того папірця, пішов до конторки, уважно прочитав. Потім запитав, де я живу. Кажу: "Ніде". Господар, перемовившись про щось із молодою пані, нарешті мовив: "Добре, залишайся. Поки що житимеш у мене. На два тижні залишаю тебе для випробування. Потім умовлятимемося про платню". Я був на десятому небі, без вагань дав згоду. Та і як було не погодитися, мені треба було хоч десь зачепитися. Так я там і залишився, хоч сама крамниця мені не сподобалася.

У перший день довелося вантажити пудів зо два крейди, а потім спустити в льох бочки з рибою та оселедцями. Робити це мали удвох із рудим жидом. Мені тоді було сімнадцять років, проте вигляд я мав чотирнадцятилітнього підлітка. Бочки були до десяти пудів вагою. Їх треба було скочувати по лежнях, притримуючи канатами. Мов тріску, мене сіпонуло, вирвало з рук канат, а бочка, на моє щастя, впала неушкодженою. А могла ж і сама розбитися, і з нас когось покалічити. Хоч я і радів, що влаштувався на роботу, але першого ж дня зрозумів, що я там не витримаю.

Хазяїн мій звався Еля, а офіційно Ілько Шапіро. Мав він дружину та двох опасистих дочок. Одна чомусь звалася Танею, а друга Естеркою.

Перший день мені був довший, ніж рік. Крамницю лише на якісь півгодини зачинили на обід. Та обідати мені не дали, і я до вечора мав терпіти. Слава Богу, той день нарешті закінчився. Ми зачинили крамницю, і я з дідом Елею пішов до нього додому. Квартира складалася з двох кімнат і вузеньких сіней, де стояло старе-престаре ліжко. Саме на ньому я і мав спати.

За постановою міської управи всі крамниці зачинялися о восьмій годині вечора, та крамарі частенько порушували той припис. Мені так кортіло швидше вирватися з тієї смердючої "кунсткамери", хоч трохи ковтнути повітря, а чортів Еля не відпускав.

Десь через тиждень, як я влаштувався на роботу, почався жидівський Великдень. Мені довелося працювати не покладаючи рук – світити й гасити свічки, замітати, носити воду, рубати дрова, розпалювати піч. Це так сподобалося господарям, що навіть коли минуло свято, вони вже "за звичкою" змушували мене потроху виконувати хатню роботу, використовуючи як наймита.

Наближався і наш, християнський Великдень, а Еля ніби й забув, що треба б уже укласти зі мною якусь угоду про платню. Мій натяк на те, що я хочу дещо купити до свята, до нього ніби не дійшов. Недовго думаючи, у Великодню суботу, коли всі ще спали, я без попередження, мов той Еней, "накивав п'ятами", подався додому в Капустинці.

Знову чергова поразка. За двадцять днів я нічого не заробив. А батько, вислухавши мою розповідь, ніби аж зрадів: "І добре зробив, що кинув, якось обійдемося без того Шапіро. Готуватимешся до іспиту на стипендію, подамо заяву до Пирятинського земства".

Спроба і провал

Я брав із собою книжку і гнав у поле пасти худобу. Там і студіював підручники. Вже й не пам'ятаю, де ми роздобули програми іспитів до ремісничого і садівницького училищ у Полтаві. Останнє наче більше мені подобалося, та й програма була для мене посильною. Отож я подав документи до Пирятинського і Полтавського училищ садівництва та городництва.

У червні приїхав на вакації Сергійко. Він узявся мені допомагати. Ми читали, писали диктанти, але з арифметикою справи мої були кепські. Мене дуже дивувало, що Сергійко потерпав через мої невдачі більше, ніж я сам. А сталося те, що, власне, і мало статися: у Пирятині на арифметиці я провалився. Батько, зневірившись у моїх силах, почав знову підшукувати мені роботу. Напитав місце у винному погребі на станції Гребінка, але і там невдача – те місце хтось перехопив, єдиною моєю надією тоді залишилося полтавське училище, звідки саме надійшло повідомлення про час вступних іспитів. Щоб їхати до Полтави, треба було мати гроші, і я, за порадою Катерини, яка служила у дрібного поміщика Норкова, пішов до нього на поденну роботу. Мене було поставлено візником на копанні буряків. Сам господар наглядав за роботами. Мною він був дуже задоволений і заплатив за найвищою розцінкою – п'ятдесят копійок за день.

Я одержав аж три карбованці, попрощався з Катериною і, навіть не зайшовши додому, пішов на Черняхівський роз'їзд. Там за десять чи п'ятнадцять копійок вдалося домовитися з кондуктором, щоб пустив на гальмовий майданчик вантажного поїзда. Тільки вмостився, поїзд рушив. Коли трохи від'їхали, я побачив, що до залізниці бігли батько і Катерина. Я кричав їм з поїзда: "Ось я!", – але вони так і не почули мене. Батько дуже хотів, щоб мені пощастило, і не полінувався пройти ледве не вісімнадцять кілометрів, аби провести мене, але не встиг. Здається, на другу добу я приїхав до Полтави, розшукав училище, а далі треба було думати, де ночувати. На щастя, я зустрів там свого давнього знайомого Петра Самутина. Він жив на квартирі в якоїсь доброї бабусі. Він і дав мені притулок на час іспитів.

Тривали вони тиждень. Тиждень я тлів душею – витримаю чи ні? Початок був вдалий: ботаніку й зоологію склав на "п'ять", закон Божий на "п'ять із плюсом", з письмової – "чотири". Арифметика – остання, і на ній я фак-

тично провалився – "трійка". Саму задачу я таки розв'язав, але не встиг оформити, і це мене злило найбільше. На оцінки, очевидно, впливало і те, що більшість абітурієнтів приїхали з батьками або з репетиторами, які так шанобливо розкланювалися з екзаменаторами, ніби вони весь вік із ними приятелювали. Я ж був сам-один, ніхто мене не знав...

У розпачі я не знав, що й робити, вдався до одного з екзаменаторів, попа. Я просив його зважити на те, що низький бал з арифметики у мене тільки за оформлення, що задачку я розв'язав, а в подальшому, тільки прийміть мене, я виявлю старанність і сумлінність у навчанні. Він вислухав і обіцяв допомогти, але з того нічого не вийшло. Тоді я зробив останню спробу. Дочекався, коли директор залишиться сам, і почав просити, щоб він вплинув на екзаменаторів, пояснював своє скрутне матеріальне становище, обіцяв добре вчитися, але він відповів, що не має права міняти ухвали комісії.

За час іспитів я обнишпорив усі куточки училища та його дослідних ділянок, слухав концерт учнівського струнного оркестру. Мені до нестями хотілося там учитися, а надто коли бачив чистих, охайних хлопців у гарній формі, але я розплачувався за ледарювання, а може, й за відсутність нахилу до наук.

За час перебування у Полтаві я зміряв її і вздовж і впоперек. Вона вразила мене зеленими вулицями, морем садів та казково багатими базарами. Я ще ніколи не бачив такої кількості дарів природи: просто неба лежали не купи, а гори кавунів, динь, прилавки були завалені товаром. І все те було навдивовижу дешеве, здавалося, що взагалі втрачався сенс щось продавати, бо, приміром, відро слив коштувало одну копійку.

Відвідав я і шведську могилу. Мені аж чуб ворушився від думки про те, що тут, піді мною, лежать лицарі, які склали голови далеко від своєї батьківщини, рідної домівки, а їхні нащадки навіть не знають, де вони поховані. Поблизу могили були лани Полтавського дослідного поля. Пшениця на них росла така густа та буйна, що здалеку здалася мені заростями очерету. З провалом на іспитах уся та краса ніби втратила для мене барви, жити не хотілося. Я не знав, що робити далі, адже всі: і батько, і Сергійко, і Катерина молять Бога, щоб мені пощастило, і, певне, чекають доброї звістки, а що я їм скажу? Куди мені тепер податися? Повернутися додому? Чого? Щоб привезти таку "радість"? Та й гроші вже всі витратив. Треба було щось вирішувати. Надумався їхати на цукроварню. Я чув, що на виробничий сезон там можна прилаштуватися. Я потребував якоїсь поради, якщо їхати, то куди? Згадав, що колись Петро Куліш не один сезон працював на Глобинській цукроварні, але я не знав, де це. Про свої – Яготинську та Шрамківську – мені тоді чомусь не спало на думку. Очевидно, тому, що мені не хотілося бути близько від домівки. Вирішив їхати спочатку до Сергійка в Лубни, а вже звідти таки в Глобино.

Селяни в ті часи вважали, що пасажирськими поїздами мають їздити лише пани. Я, звісно, теж думав так само. З копійкою у кишені пішов на вокзал, знайшов там кондуктора, який уже возив мене на гальмовому майданчику. Він наказав мені чекати десь віддалік, а коли поїзд рушатиме, тоді вже й сідати, бо якщо побачить старший, то прожене. Голодний, легенько зодягнений, я прочекав до вечора, аж поки почув спершу сюрчок чергового на відправлення, а потім – довгий, протяжний гудок паротяга. Він зачмихав, засопів, натужно рвонув, буфери заскреготіли, і, нарешті, поїзд поволі рушив. Я миттю опинився на "своєму" місці і вже радів, що, слава Богу, їду. Аж гульк – старший ухопився за поручні і вже виважується до мене: "Ану прочь!" Я зіскочив на другий бік колії. Поїзд набирав швидкості. Та я не з тих, що легко здаються, устиг ускочити на гальмовий майданчик останнього вагона. Чи то ніч сховала мене від ока старшого, чи то він зробив таке зі мною для годиться, але більше вже не переслідував, хоч, здається, бачив, як я сів.

Поїзд мчав із шаленою швидкістю, а мені, так легко зодягненому, здавалося, що холодний осінній вітер намагається видути мене з мого убогого притулку. Я замерз на кістку. Поминули Обазівку, Яреськи, нарешті в Решетилівці я, мов ошпарений, злетів на землю, почав бігати, махати руками. Кондуктори пішли грітися до вокзалу, а я в темряві, просто неба, мав чекати, поки поїзд рушить далі. За ту ж ніч поминули Миргород, а потім на якійсь маленькій станції поїзд знову став. Мені, як "зайцеві", належало висісти й вичікувати. Але сталося несподіване. Маневровий паротяг підчепив мій поїзд, стрілочник і зчеплювач махали прапорцями і безперестанку сюрчали, а машиніст "кукав" гудком і ганяв вагони по різних коліях, мов за якусь провину. Я зі своєї засідки стежив, куди потрапить "мій" вагон і... згубив. Треба було знову шукати поїзд, який би стояв "рилом" у напрямку Ромодана, бо попередній розпався, як крижина на річці, розгубивши свої вагони по коліях. Лише надвечір я знайшов те, що мені треба. Причаївся на гальмівні, думаю, проскочу на дурняк, та дідька лисого. З'явився кондуктор і вимагав платні. Він привів ще одного "зайця", дебелого дядька, посадив нас разом, і ми помчали, як на кур'єрському.

Близько десятої вечора, змерзлий на кізяк, я висів у Лубнах. З пакунком книжок під пахвою, сховавши червоні від зашпорів руки в кишені штанців, я біг вулицями Лубен і питав, де тут учительська семінарія. Нарешті підбігаю до двору (семінарія стояла на околиці міста і була обгороджена парканчиком). Стою, чекаю. Ось побачив якогось семінариста, спитав, чи не знає він Козуба. Виявилося, що знає. Попросив передати, щоб вийшов. Семінарист зник, а хвилин за п'ять, боязко озираючись, із темряви вийшов Сергійко. Навіть не привітавшися, запитав: "Ну як, витримав?" Але й без відповіді все зрозумів. Почали думати, де б мені заночувати. У гуртожитку семінарії були дуже суворі правила. Я хотів уже йти на вокзал, та брат звелів зачекати. Хвилин за п'ятнадцять він повернувся з товаришем. Озираючись, вони закутками кудись мене повели. Нарешті опинилися в залі, заставленій ліжками. Швиденько зсунули свої ліжка і наказали мерщій залізти під ковдру. Як міг (бо треба було стерегтися наглядача), я розказав Сергієві про свій провал. Він дуже засмутився з того, але радив не опускати рук і готуватися на наступний рік.

Я заснув, а рано мене розбудив Сергійко, дав хліба та кришеник сала, розказав, як знайти Глобинську цукроварню, і я знову пішов на вокзал. Довго я блукав по його коліях, поки трапилася нагода причепитися до товарняка, який ішов у напрямку Ромодана. Лише під вечір той поїзд рушив, а я подумки його підганяв, щоб швидше котився. Хотілося за сонця дістатися до того невідомого Глобина. Але чи думка була безсилою, чи сонце поспішало влягтися на спочинок, бо на місці я був лише близько дев'ятої вечора. Темрява – хоч око виколи. На вокзалі запитав, як знайти цукроварню. Мені показали на обрій, освітлений непевним промінням електрики. У непроглядній темряві пішов на те світло. Натикався на якісь паркани, спотикався на розбитих вулицях, поки, нарешті, набрів на якусь купу з металобрухту та напівзогнилих буряків. Недалеко вже був і завод. Шум і сичання пари виривалися з нутра цієї похмурої споруди. Довкола ні душі. У велетенські глухі ворота врізано дверцята. Несміливо відчиняю їх, просто в обличчя приємно війнуло теплом і специфічним духом цукроварні. На мене ніхто не звертає уваги, люди зосереджено працюють. Побачив якогось чоловіка, видно, старшого, він кудись поспішав. Я до нього. Той зупинився, здивовано придивляючись до мене, запитав, хто я та як тут опинився. Я коротенько розповів. "А паспорт у тебе, хлопче, є?" – знов питає. Звичайно, я його не мав, а що без паспорта на роботу не беруть, не знав. "Добре, що ти натрапив саме на мене, а не на чергового вартового, – каже той чоловік. – А то б він тебе затримав і передав поліції, яка й допровадила б тебе додому. Краще йди собі з Богом". По тих словах я

уявив собі, як мене, мов якогось злочинця, поліція привела до Капустинців. З того уявного видовища я аж похолов, швиденько вислизнув у дверцята, і мене знову поглинула темрява. Куди ж податися тепер? Знову на вокзал? Але туди далеко, у темряві дороги не знайду. Їсти хочеться, аж шкіра на животі болить. Побрів навпростець, подумки лаючи себе: "Знай, бидло, як лінуватися! Ото й будеш вік дундуком". Не пригадую, скільки йшов, спотикаючись об обніжки шорсткої стерні, коли це бачу – тьмяніє переді мною наче якась будівля. Придивляюсь уважніше – так і є, якась самотня хатина, купка соломи при ній. Оце і буде мені прихисток на ніч. Зарився в неї, пригрівся. Гіркі думки роїлися в голові. Потроху втома здолала тривогу, я заснув. Холод і голод розбудили мене на світанку. Я виліз, озирнувся довкола. Обдерта вбога хатина, порожнє осиротіле поле. Віддалік пихкотіла цукроварня, а за нею виднівся вокзал. Обтрусивши солому, я подався в тому напрямку. Довго хитрував, аби непомітно сісти на товарняк. Мене ганяли провідники. Вони вже зрозуміли, що я "порожній", тобто без грошей, і пильно стежили, щоб я, бува, не проїхав на дурняк. Але я таки виявився спритнішим і надвечір був уже у Ромодані. Довго шукав поїзд на Гребінку і, нарешті, наткнувся на військовий ешелон. Із заздрістю заглядав у теплі затишні вагони, з яких чулося форкання коней та хрумтіння сіна. Двері в деяких вагонах були відчинені. Зазирнув в один. Бачу – по кутках припнуто коней, а середину завалено сіном. Воно так і вабило мене, але там спав якийсь вояка. Підійшов до наступного вагона, там знову по кутках коні, а посередині купа сіна і, здається, нікого з людей. Придивляюсь уважніше – справді нікого. Рішуче кидаю туди зв'язку книжок, далі видираюсь і сам. По якімсь часі, заришись у сіно, я вже солодко спав. Не чув, як поїзд промчав повз Солоницю, Лубни, ще якусь станцію... Прокинувся від того, що хтось мене добряче сіпав. Схопився і мало не вмер з переляку: переді мною стояв розлючений вояка з рудим чубом і такого ж кольору вусищами, з лампасами на штанях і шаблюкою при боці. "Да как ты посмел? Да я тебе!" – кричав він. Я безпомильно розпізнав у ньому донського козака. Почав благати й проситися, щоб відпустив, мовляв, нічого поганого я не робив і не намірявся, що мені просто треба доїхати додому після невдалого іспиту, ось і книжки, а більше нічого не маю. Але він почав вимагати з мене грошей. А де ж вони в мене? Тоді він схопив мої книжки і гаркнув, що, коли не заплачу йому, він не віддасть мені книжок! Мабуть, із переляку я блискавично вихопив їх у нього з рук і вискочив із вагона. Скільки біг, не пам'ятаю, а коли огледівся, впізнав свою рідну станцію.

Гнаний невдачами й голодом, я мріяв про єдине: якомога швидше дістатися домівки. Але я не хотів з'являтися на очі капустянам. Дочекавшись сутінків, проскочив Коцюбину гору й опинився в нашому дворі.

Звичайно, батько дуже засмутився. Щоб розвіяти той настрій, я попросив батька, щоб він узяв у волості мені паспорт, бо я, мовляв, їду найматися на Глобинську цукроварню. Батько почухав потилицю і сказав, що це не так просто зробити, бо паспорт коштує цілий карбованець, а його ще треба мати.

Отож я знову залишився вдома. Осінь і зиму 1913 року студіював підручники, потроху пробував парубкувати, але те мало в мене виходило. Не подобалися мені грубий гумор та жарти моїх однолітків. Спробував залицятися до Мужикової Олени, потім до Катренкової Оксани, та то було недовго, обидві вони видалися мені примітивно нецікавими, і я перестав ходити на досвітки.

На різдвяні вакації приїхав Сергійко і знову взявся за мене. По-перше, змушував без кінця писати диктанти, розв'язувати задачі, студіювати граматику. Я терпляче все виконував. Далі він схотів, щоб я написав твір, узявши темою свою подорож до Глобина. Я виконав і це його завдання, вийшло сторінок на дванадцять. Слухаючи той твір, усі домашні бралися за животи зо сміху. Сергійко був дуже здивований, що я зміг таке утнути, і дуже хвалив.

Навіть радив трошки підправити й послати до якогось гумористичного журналу. Не знаю, можливо, він те казав, щоб просто підбадьорити мене. Так чи так, але той твір батько довго зберігав.

А ще Сергійко привіз для мене видання “Гимназия на дому”. Складалося воно з окремих підручників: з латині, давньогрецької, німецької мов, з математики, російської словесності, історії, географії та природознавства. Сам він багато читав, пробував грати на скрипці, коли був настрій, співав. Саме від Сергійка я вперше почув пісні “Де ти ходиш, де ти бродиш, моя доле...”, “Гей на горі та женці жнуть...”, “Закувала та сива зозуля...”, “Стоїть явір над водою...”, “Віють вітри, віють буйні...” та інші. А ще почув від нього багато “скоромних” анекдотів, що було для мене цілковитою несподіванкою.

Напередодні від’їзду Сергійко зайшов до попа по довідку, що він сумлінно відвідував церкву. А піп, очевидно, пам’ятаючи про той інцидент у Нехайках, присікався, мовляв, ходити він ходив, але молився неуважно, і довідки не дав. Бідний Сергійко аж розплакався. Справді-бо, повернутися без такої довідки означало бути виключеним з семінарії. Директор Михайло Благоразумов був єдинодержавним царем і богом у ній. Відвертий чорносотенець, член російської Спілки Архангела Михаїла, він намагався прищепити вихованцям семінарії свої ідеї і взагалі був тираном, вважав за крамолу все, що виходило за межі, окреслені програмою семінарії. Під страхом виключення з семінарії заборонив вивчення іноземних мов. Але молодь є молодь. Вона “підпільно” надолужувала, заповнювала прогалини “благоразумовської” програми. Сергійко самотужки вивчав мови та вищу математику, читав і політичну літературу. Щось із забороненого він привіз і в Капустинці. Батько побачив, дуже збентежився і порадив усе те кинути, поки не закінчить навчання. Мовляв, станеш дорослим, тоді й роби що хочеш...

На Водохреща я запріг конячку в сани і повіз Сергійка на станцію. Я хотів якомога швидше проскочити Демки, але тварина про те нічого не знала і знати не хотіла, посувалася, як черепаха. Десь тільки під вечір ми під’їздили до Богодарівки. Щоб не нудьгувати за такою їздою, Сергійко розважався (а може, й від холоду) танцями. Ідучи поряд із саньми, вчив мене танцювати “Венгерку”. Нарешті терпець йому урвався (адже так можна і спізнитися на поїзд) і він рішуче скомандував: “Тпру!” Кобилка наче давно того чекала, охоче стала, а Сергійко взяв із саней свої речі, попрощався зі мною і швиденько подався навпростець, а я повернув голоблі на Капустинці.

Напевно, брат був уже в Лубнах, бо поїзд уже давненько лунко прокричав і прогуркотів у далечінь, а я все ще плуганився степом, мерз на морозі: кобилка не зважала навіть на те, що прямує до теплої повітки, посувалася, як інвалід.

...До весни я сумлінно “гриз” науку, почав регулярно читати художню літературу. Тоді мені випадково потрапила до рук книжка Сенкевича “Камо грядеши”. Я з великою цікавістю прочитав її. Давня історія Заходу ожила і надовго втілилася для мене в образи того твору.

Несподіванка

Весна 1914 року. Не хотілося, та вже й ніяково мені було пасти з малими хлопчаками. Та що мав робити? Отже, пас і вкотре вже готувався до іспитів. Але, правду кажучи, був зовсім не від того, аби влаштуватися десь на відповідну моїм силам роботу.

Не пам’ятаю, хто нам сказав, що ничипорянський сліпий поміщик Бухановський шукає собі вченого або хоч добре письменного поводиря. Я вирішив, не гаючись, запропонувати свої послуги. Батько теж схвалював мій намір, тож на Великдень я пішов до Ничипорівки. Легко знайшов садибу того по-

міщика, та нелегко було до неї зайти: з півдюжини собак насідали з двору на мене. Нарешті хтось із наймитів провів мене і доповів господареві. Пан досить жваво вийшов із покоїв, і мені на якусь мить здалося, що він бачить. Дізнавшись, чого мені треба, на хвильку замислився, а потім відказав: "Ні, зараз мені поводиря не треба, в мене вже є. А де тебе шукати, якщо раптом знадобиться?" Я коротенько розповів, хто я та звідки. "А, з Капустинців! А чи не знаєш ти Данила Довгого?" "Як же ж, – кажу, – добре знаю". Повертаючи до покоїв, він покликав: "Ходи за мною". Провів через дві кімнати, у третій наказав сісти. Далі взяв газету, щось із книжок, приніс аркуш паперу, перо й чорнило і сказав спершу читати вголос із газети, потім із книжки, далі почав диктувати, щоб я записав. Узяв у мене написане, кудись пішов, а за дві-три хвилини повернувся і сказав: "Коли в мене буде потреба, я тебе знайду, а зараз іди".

Розчарований, я понуро побрів додому. А дорогою з заздрістю думав, що бувають же такі щасливчики, які живуть у таких умовах та ще й з такою доброю людиною! Справді-бо, він геть не був схожий на інших панів. З перших слів Бухановського, ще не усвідомивши, чим же він різнився від них, я відчув його людяність і душевну теплоту.

...Минуло днів із десять відтоді. Я пас худобу недалеко від демківської дороги. Зручно вмостившись на обніжку, щось читав. Коли це мою увагу привернула панська карета. Дужі красені-коні бадьоро й легко котили її наїждженою дорогою. Порівнявшися з нивою, де саме я пас, карета зупинилася, далі звернула до нашого табунця. Я вдивлявся і не міг придумати, що б те значило? Аж коли карета повернула в мій бік (решта пастухів купчилися трохи осторонь), я розпізнав спочатку візницю – Данила Довгого, а потім і пасажира. То був Бухановський. Він покликав мене на ім'я. Коли я підбіг, то почув: "Я був у твого батька. Залиш на когось худобу, сідай, поїдемо". Я залишив корів на Степана, зібрав книжки і, гордо позираючи на пастушків, сів у карету. Данило сіпнув за віжки, і коні понесли. Селяни проводжали мене здивованими поглядами, їм було невтямки, куди це я їду з таким паном.

Заїхали до нашої домівки. Я нашвидку зібрав білизну, стосик книжок, знову сів у карету, і коні помчали нас до Ничипорівки. Я їхав і дивувався такій несподіванці.

За годину я вже роздивлявся в кімнаті, що була панові за спочивальню і кабінет. Мені все було цікаво: яка в нього сім'я, скільки слуг. Першою мене огледіла якась суха, зморщена, несимпатична жінка. Вона й одягом (усе вбрання на ній було чорне), й усім своїм єством була схожа на черницю. Глянула якось невдоволено і зникла у покоях. Згодом я довідався, що їй не сподобався мій вигляд. На мені були благенькі штанці (перешиті зі старих Василевих), така ж стара і вже малувата тужурка, ще з дінштейнівських часів картузик та добряче збиті й стоптані, а колись хвацькі, чоботи. Якщо по правді, то й дивився я на неї непривітно.

Павло Петрович, так звали пана, повів мене покоями, показав, де й що в нього лежить, де я спатиму, і мені знову здалося, що він бачить, так упевнено орієнтувався старий у своєму будинку. Панове й моє ліжка були залізні, з металевими пружними сітками, заслані добрими ковдрами, поверх яких лежали пухкі високі подушки. Я роздивлявся довкола й радів. Попід стінами у цій же кімнаті стояли шафи з книжками, письмовий стіл теж був завалений книжками, журналами й газетами. Сама кімната – досить чиста й затишна, але підлога стерта, двері потребували ремонту й офарблення. Та, певне, через сліпоту господареві було не до того...

Павло Петрович був кремезний, років п'ятдесяти двох чи п'яти чоловік, із великою сивуватою головою, високим чолом, м'ясистим носом та масивним підборіддям. Застиглий вираз обличчя видавав його сліпоту, а великі сірі очі,

без будь-якої ознаки полуди, світилися розумом і добротою. У рухах і в розмові – спокійний, упевнений. Його рівний баритон приємно впливав на співрозмовника, а логічні й розумні думки свідчили про освіченість і культуру. Зодягнений він був досить просто, проте елеґантно – в добрий костюм, з гарно підібраною сорочкою і краваткою. Поверх костюма – добре літнє півпальто. На ногах – м'якенькі чоботи з напущеними на халяви штаньми, від чого здавалося, що він узутий у черевики, яких він ніколи не носив і навіть не мав. Солом'яний фабричний бриль прикрашав його голову. У руках – незмінний ціпок, який нагадував митрополичий посох. Довгий, міцний, добре полірований, він був зроблений на замовлення. Ним він, навіть ідучи зі мною, хвацько вистукував об землю, викидаючи за кожним кроком уперед.

За першого знайомства Павло Петрович, мабуть, інтуїтивно відчув, як я його розглядав, підійшов до мене, лагідно поклав руку на плече, потім, ніби жартома, провів руками по моєму обличчю і сказав: "Ну, Іване, придивляйся. Будеш слухняним і уважним, а головне порядним, виведу тебе в люди". Далі розповів, що з десяток недавніх його "міноносців" (себе він жартома називав "броненосцем", а проводиря "міноносцем") були розумними хлопцями і він допоміг їм стати на вірний життєвий шлях. Особливо хвалив якогось Терешка з села Помоклі, котрому дав освіту і посприяв у виїзді до Америки, де він став, здається, власником ґаража. Далі хазяїн розповів мені про мої обов'язки: відтепер мені доведеться бути його очима. Крім того, я мав вести записи в книгах метеоспостережень.

Тим часом листоноша приніс пакунок листів і газет. Я мав усе те розпечатати і прочитати вголос. Він уважно слухав, дещо коментував, коротко формулював, що на який лист відповідати. Потім, звелівши відкласти на деякий час листи, попросив почитати газети й журнали. Він передплачував "Московские ведомости" та пару газет із Петербурґа, три журнали – один із Полтави про сільське господарство, "Ниву" і ще якийсь. Читав не все, а за його вибором, намагався прочитувати й іноземні слова, але частенько помилявся. Павло Петрович поправляв мене. Так тривало приблизно до обіду. По обіді я приносив з льоху пляшку "Боржомі", розводив ним ліки і подавав старому. Потім патрон лягав спочивати, а я мав вільний час. Коли я вперше вийшов у сад, перед моїми очима постала казка. Я наяву побачив рай! Кущі дивовижних заморських троянд, бузку, жасмину, а далі, на величезній площі, побитій на тераси, – безліч фруктових дерев, буйні крони яких зливалися у велетенський водоспад, котрий гнав свою хвилю до зеленого оксамитового моря трав у заплаві Супою. Ліворуч від саду виднівся парк, який удалині зливався з лісом. Праворуч – круто вигинався високий берег старовинної частини Ничипорівки. На перший раз я не наважився йти далі, та й треба вже було повертатися...

Патрон сидів на ліжку, про щось глибоко замислившись. Зачувши, як рипнули двері, насторожився і запитав: "Це ти, Іване?" Потому встав, намацав чоботи, взув і, потягуючись, сказав: "Пішли у двір, там побачиш мого Троня (так він називав свого прикажчика Трохима Івановича Захарченка. – І.К.), та й господарство не зайве буде оглянути".

Тепер я мав його вести. Дуже хвилювався: як то воно буде? Адже досвіду не мав ніякого. Виходимо через кухню у критий перехід, а звідти – у двір. Ми йдемо поруч, він ледь помітно тримається моєї правої руки. Прямуємо до конюшні. Павло Петрович навдивовижу точно, мов зрячий, веде мене в потрібному напрямку. Поминувши ворота, заходимо у "чорний двір". Широке подвір'я, де у всьому відчувається дбайлива рука. З конюшні назустріч нам вийшов миршавенький рудий чоловічок. Його маленькі хитрі оченята так і бігають, ні на чому не затримуючись. Патрон по ході вгадав свого Троня. "Ну, як справи, Трохиме Івановичу?" – запитав. Той щось відповів. А Павло Петрович, тицьнувши в мене пальцем, відрекомендував: "Оце мій новий "мінононосець". Тронь,

запопадливо усміхаючись, прискіпливо обдивлявся мене своїми гострими очицями, весь час примовляючи: “От і добре, буду знати”. Далі патрон про щось коротко переговорив із ним, і ми пішли далі. Він розповів, що будинок його родового маєтку зводив ще дід – Павло Бобир-Бухановський, виходець із козацької старшини. Розповів трохи і про Троня, чоловіка хитрого, але чесного, дбайливого і роботящого, який ніколи не проспить діла – ні вдень, ні вночі – ось уже двадцять років. Розповів також, що кінь Гончар живе у нього вже сорок років і тепер наче як на пенсії – відпочиває, хіба що зрідка підвезе води робітникам у поле. Згодом я побачив того коника. Справді, на “пенсійних харчах” він був добре відпасений і виглядав, нівроку, – кругленький, мов качан.

Отак, поволі обійшовши маєток, ми повернулися. Ввечері зайшов Тронь і, видно, за давньою звичкою, став на дверях і доповів про всі події і виконані за день роботи. Одержавши вказівки на завтра, він пішов, а я під диктовку хазяїна все записав до конторських книг. Після чаю, досить рано, десь о десятій годині, ми лягли спати. Довго я не міг заснути у свій перший день на новій службі. Це ж треба, так несподівано опинитись у затишній панській кімнаті, про що іще вранці навіть не мріяв...

О сьомій годині ранку були вже на ногах. Умившись, пішли на чорну кухню. Там нас зустрів Тронь, тут таки снідали строкові робітники. Хазяїн дав вказівки, кому що робити, розпорядився, скількох нових робітників узяти з тих, що чекали надворі. Після цього і ми пішли снідати. Після сніданку я знайшов Данила і звелів запрягати. Невдовзі він підігнав тарантас під самий ґанок, сіли, і Павло Петрович наказав: “До Заори!” Застояні коні жваво рушили з місця. По дорозі я мав докладно розповідати про все, що бачив: як уродили хліба, хто їде назустріч та як із нами вітається. Іноді ми зупинялися, і Павло Петрович заводив розмову з котримсь із зустрічних. Отак поволі ми під'їхали до Заори. Угіддя звалося так тому, що хазяїнів далекий предок заорав собі цю, колись дику, ділянку. Глибокий рів різко розмежовував панські поля та села Трубайщини. На панському полі пшениця, мов очерет, а навпроти, наче хто батогом відбив, – бідні селянські ниви ледь шемрали ріденьким, кволим житом.

Щоб не толочити хліба, ми висіли з брички і попід ровом попрямували до дівчат. Забачивши нас, вони почали працювати помітно жвавіше, а я мав розповідати хазяїнові, чи старанно вони обробляють свої ділянки. Павло Петрович знав усіх дівчат на голос і ніколи не помилявся, впізнаючи їх.

За день-два я теж уже знав усіх дворових – від домашніх до наймитів, строкових і поденних. Усі робітники швидко роззнайомилися зі мною, досить часто зверталися з запитаннями про табелювання та розрахунки. Поденним робітникам платня видавалася щосуботи, строковим, за їхнім бажанням, декому – щомісячно, а більшість воліли одержувати по закінченні договірного строку. Ми удвох із хазяїном, захопивши табелі, сідали за стіл у “чорній” кухні. Я вичитував із книги прізвища і підбитий підсумок заробітку, а пан відмикав скриньку, брав із неї гроші, на диво точно відраховував потрібну суму і вручав заробітчанину. Кожен із них, почувши своє ім'я, мав обізватися, щоб хазяїн знав, що до нього підходить саме той, кого названо. Перелічивши гроші, всі завше дивувалися, як то пан ніколи не помилявся. Справді, він брав будь-яку монету чи паперові гроші і, ледь доторкнувшися до них, уже знав, що в нього в пальцях. За якийсь тиждень я вже орієнтувався в характерах усієї двірні. Тоді і зрозумів, що то за цяця, та стара, яку я спершу сприйняв за монашку. Марфа Іванівна, стара діва з села Теплівка, була фактично повновладною господинею у домі. Вона не мала якоїсь офіційної посади, скажімо, економки чи синової няньки, а просто порядкувала всім, маючи ключі від скринь, льохів і комор. Суха, як тараня, вона ніколи не мала чоловіка, присвятивши себе ревному служінню Богові та доглядові єдиного нащадка

Бухановських, який був калікою. А може, просто вислужувалася, заробляючи гроші, хтозна... Так чи так, але вона, мов та гадюка, сичала на всіх, окрім пана, навіть на його дружину. Для неї не існувало порядних людей, усіх вважала підступними й зрадливими, всіх люто ненавиділа. Я був найближче до пана, був його тінню, його очима, і вона вбачала в мені суперника, тож і перепадало мені найбільше. Зла "черниця" всіляко намагалася відтрутити мене від Павла Петровича, зводила на мене наклепи, де тільки могла, шкодила.

Павло Петрович був людиною доброю і порядною, вимагав, щоб у всі "скромні" дні тижня борщ для робітників варили з м'ясом, а в середу та п'ятницю з рибою. Але Марфа Іванівна підбивала його "облишити філантропію", мовляв, нема чого панькатися з тими ледащами. Коли зрозуміла, що господар не дуже-то до неї дослухається, домоглася, щоб усі продукти для кухні купувала й розподіляла вона сама. З цією метою вона раз чи два на тиждень їздила до Яготина і, звичайно, економлячи, купувала для робітників найгірші продукти. Я всіляко уникав спілкування з цією підступною жінкою. За весь час мого перебування там ми жодного разу не розмовляли по-людськи.

...Я знав, що син Павла Петровича каліка і глибоко співчував йому. Час од часу з віддаленої кімнати долинали якісь незрозумілі звуки – наче німий силкувався щось сказати. Мені уявлялося, що цей хлопець чимось мав нагадувати нашого Прохора. Й одного разу, коли не було вдома няньки, я побачив те нещасне створіння. Воно лежало в дорогім, спеціально виготовленім ліжку. Серце мені стиснулося від жалю: і до нього, і до його батька. "Господи! – думав я. – Ну навіщо природі такі витівки?" На ліжку лежало щось подібне до слимака: кволий тулуб наче зливався з ненормально великою головою. Від цієї аморфної маси відходили якісь ниточки – все це мало бути руками і ногами. Єдине щастя того створіння – ані найменшої свідомості в очах. Лише рот, як у риби відкривався. Як і чим воно жило, трудно було збагнути. А воно ж таки жило, і минав йому, здається, сімнадцятий рік!

Що мене дивувало, так це те, що я прожив тут уже понад десять днів, а самої господині, матері тої нещасної дитини, не бачив жодного разу. З деяких реплік Павла Петровича, з того, що він сердито називав її баринькою, я зрозумів, що є певні ускладнення в їхніх стосунках. Мене таки дуже розбирала цікавість: яка ж то вона, моя пані?

Одного разу я вийшов у сад і несподівано на трояндовій алеї зустрів незнайому жінку. Вона, короткозоро мружачись, дивилася якийсь час на мене, а потім, поспішно підібравши спідницю, швидкою ходою, ніби чогось злякавшись, пішла до будинку і скоро зникла в ньому. Це і була моя господиня. Бачилися ми з нею дуже рідко, пані цілими днями просиджувала у себе в кімнаті і мовчала, мов риба. Показувалась і "оживала" лише коли до неї приходили гості – пихаті паничі Сахновські, Вадим та Вольдемар. З себе вони були хлопці показні, навіть вродливі, але, як казав Павло Петрович, – пусті нікчеми. Він вважав, що ці ледачі парубки тільки те й робили, що шукали, де б пообідати. Коли вони приходили, Павло Петрович нервував, проте зовні стримувався і полегшував собі душу тим, що виливав своє невдоволення мені. Іноді він зривався і дорікав дружині за її легковажність і приятелювання з тими, як він казав, "хлюстами". Але ті "голодранці" чи справді не здогадувалися, чи вдавали, що не помічають справжнього ставлення до них пана, і досить часто приходили саме під обід або вечерю. І поки я там служив, стосунки в родині залишалися доволі складними.

Але повернімось до самого Павла Петровича. Він був гласним Переяславського і Пирятинського повітових та Полтавського губерніального земств. Поза тим – ще й одним із фундаторів і душею сільських та повітових кредитних товариств Пирятинщини та Переяславщини. Що ж до його біографії, то, за його словами, він з дитинства любив науку, був досить здібним учнем і

Лубенську гімназію закінчив із золотою медаллю. Часто згадував про ті роки, розповідав, що до Лубен і назад його возили підводою, бо залізниці ще не було. Згодом він теж на "відмінно" закінчив Одеський університет, факультет романських мов. Добре знав французьку, італійську, іспанську, факультативно вивчав німецьку. По закінченні навчання працював на митниці Одеського порту як перекладач. Хтозна, як би склалися його доля та кар'єра, та сталося непередбачене – в нього почав псуватися зір. Лікарі констатували, що хвороба проґресує і що допомогти йому вони нічим уже не зможуть... Він часто згадував своє університетське товариство, з якого вийшли Мечников, Аксельрод, Дейч та інші. Натякав, що він теж поділяв їхні політичні погляди, за які вони, зрештою, поплатилися, ставши вигнанцями: Дейч та Аксельрод опинились у Швейцарії, а Мечников - у Франції.

Я тоді не мав ані найменшого уявлення про революційні демократичні організації. Тепер же мені здається, що Бухановський іще в університетські роки належав до однієї з них. Добра пам'ять, ґрунтовні знання, вміння дохідливо й переконливо висловлювати думки робили його бажаним учасником всіляких зборів. Серед його друзів були поміщики Чикаленко, Падалка, агроном Пікуль – освічені й культурні, з проґресивними поглядами люди.

Досить часто у громадських справах господаря я їздив із ним до Переяслава. Збираючись, він просив подати йому з шафи чоботи-човни. Очевидно, одеський період його життя глибоко засів йому в пам'яті, бо він усі свої чоботи називав по-флотському: кожна пара мала свою назву – "крейсери", "дредноути", "баркаси", "човни", "байдаки", "чайки", "крейсери", "міноносці" тощо. Знаючи їх усі на дотик, бував дуже невдоволений, коли я на перших порах помилявся і подавав не ті, мовляв, такий молодий і такий нетямущий. Але я швидко з усім розібрався і вже ніколи не помилявся. Ми благополучно збиралися і, заїжджаючи по дорозі до численних родичів, діставалися, нарешті, до Переяслава. Мене дуже тішило, що, коли ми заходили до повітової земської управи, секретар, забачивши Бухановського, підхоплювався і всіляко запобігав перед ним, намагався догодити...

Якогось дня, по обіді, пан наказав Данилові запрягати: їдемо на Підварки до Шкорбатова. Мені кортіло побачити, як живе колишній університетський товариш Бухановського. І ось досить високими, розлогими східцями ми піднялися на ґанок гарного будинку. Двері відчинилися, і на порозі став такий собі натоптаний чепурний панок. Він, певно, чекав на нас. Як актор, розкланюючись і задкуючи, співуче припрошував: "А! Павел Петрович! Пожалуйте, пожалуйте!" А потім театрально простягнув обидві руки, обійняв патрона, і вони, як при христосуванні, тричі навхрест розцілувалися. Потім господар елеґантно підхопив мого пана під руку і повів до кабінету. Я пішов за ними.

Кімнати, прикрашені розкішними килимами, були обставлені чудовими меблями. Всюди – ідеальна чистота і порядок. Усе сяяло і блищало, мов у казці. Сам господар теж сяяв, мов новий золотий. Розмовляв він вишуканою російською мовою, час од часу докидаючи і французьких слів. Бесіда була про кредитні кооперативні товариства. Домовилися за кілька днів, з метою їхньої популяризації, скликати у Переяславі з'їзд кооператорів.

У призначений день, о дев'ятій годині, ми урочисто піднімалися сходами на другий поверх управи до зали засідань. Щойно ми переступили її поріг, як нас кинулися зустрічати, патрона підхопили під руки, посадили на почеснім місці. Я сів поруч і гордо, на всі боки крутив головою, пишаючись авторитетом свого господаря. Там було з півсотні поміщиків та статечних селян. Мене дуже тішило, що поруч сидів офіцер. То був сам переяславський повітовий військовий начальник полковник Говоруха. Він теж був гласним цього земства. Тим часом голова управи перекладав за столом президії якісь папери. Секретар, високий, з рухливим смаглявим обличчям чоловік, щось шепотів

голові на вухо. Небавом усе вщухло. Голова відкрив сесію, надавши слово секретареві. Той довго, детально й нудно розповідав про справи земства. Нарешті закінчив. Зробили перерву. Мого патрона оточили гласні. Почалася жвава, як кажуть, залаштункова полеміка. Я дослухався, але мало що розумів у тій балаканині. Залунав дзвінок. Знову тиша. Голова надає слово полковникові Говорусі. Той підвівся, і я відразу навіть не второпав, що з ним. Ще йдучи до трибуни, він якось чудно мотав головою, а ставши там, почав щось мекати, надсадно силкуючись щось сказати до пуття. Як я зрозумів, він страшенно заїкався, проте це не завадило йому досить сміливо висловити критичні зауваження на адресу голови. Після Говорухи до слова запросили Павла Петровича. Патрон, не хапаючись, важко підвівся і почав говорити. Його виступ неодноразово переривався гучними оплесками та вигуками "Вірно!", "Так їх!". Він лаяв керівництво, наводячи разючі приклади безгосподарності та розбазарювання громадських грошей. Я дивувався, звідки він брав факти, наче ж ніде не бував, але так упевнено їх наводив, наче бачив усе те на власні очі.

Голова насупився. Секретар розгублено посміхався. У залі відчувалося пожвавлення. Гласні про щось перемовлялися. Нарешті голова зауважив, що час на виступ вичерпано, після чого Бухановський замовк. Але з залу загукали: "Хай говорить!"

Після засідання голова кинув: "А ви, Павле Петровичу, жорстокий чоловік". Гласні, поділившись на групи, коментували виступ, але жоден із них того дня нічого не зміг спростувати, а в резолюції записали: "Призначити ревізію".

Вийшовши з управи, Бухановський вийняв кишенькового годинника, я глянув, сказав котра година. Павло Петрович дуже засмутився, що так пізно, бо, виявляється, він збирався ще провідати Марію Петрівну, як він казав, "сердешну печальницю". Тепер мусимо тут залишитися до завтра.

Я знав, що в нього була єдина рідна сестра. До речі, вона мала шматок землі у наших капустинських степах – між Берізками та Злодійською стежкою, а сама вона жила в Переяславі, де тримала на власний кошт притулок для скривджених та убогих дітей-сиріт. Я дуже хотів побачити Марію Петрівну. Може, вдасться попросити, щоб вона прийняла до себе і нашого Прохора?..

Наступного дня, годині о десятій, ми вирушили. Проїхавши базарний майдан, звернули з Центральної вулиці ліворуч, на Гімназичну, і невдовзі Данило зупинив коней перед одним із дворів. Я насилу відчинив хвіртку. Колись, видно, добрий глухий паркан із дубових стовпів і дощок похилився. Ворота перехнябилися. Ми таки просунулися через ту хвіртку й опинилися в просторому дворі. Ліворуч, попід парканом, стояв похилений, хоч і з доброго дерева, сарай, стежка до якого заросла високим розкішним бур'яном. У глибині двору, поміж деревами, потопаючи в таких самих могутніх бур'янах, вже ледь виднівся якийсь задовгий і присадкуватий старий будинок. Сад занедбаний. Городина, певне, ніколи не знала сапи. Вузеньку стежечку, що вела від воріт до ганку, теж було протоптано поміж бур'янами. У дворі ні душі. Але ось із бічних дверей вийшла жінка. Побачивши нас, ніби злякалася, повернула назад. Коли це несподівано відчинилися "парадні" двері й на порозі стала маленька сухенька бабуся. Вона побігла нам назустріч, кинулася в обійми Павла Петровича, плакала, а він її заспокоював. Наказавши мені зачекати в саду, повів стареньку до покоїв. Я пройшовся вздовж будинку, видивляючись, де може бути той притулок, але нічого схожого на нього не надибав. Із кожної шпаринки віяло пусткою. В надії зустріти когось із слуг, щоб розпитати, пішов до саду. Нікого. Альтанка, видно, колись приваблива, почорніла й напівзітліла. Лавочки попадали. Над усім панували бур'яни. Скрізь відчувалися занепад і тлінь. Усе ніби промовляло, що життя вже відбулося і хилилося до вічного спокою, як і сама господиня – бабуся Марія Петрівна.

Десь за годину, у супроводі Марії Петрівни та ще двох стареньких, вийшов

Павло Петрович. Я чув, як сестра докоряла йому за короткий візит, відтак провела нас до хвіртки. Ми сіли в карету, і стук коліс заглушив її останні слова...

У хороші погожі дні патрон любив іноді провідувати своїх друзів. Його самого часто відвідував місцевий мешканець Павлин Шийка – напівселянин, напівінтелігент. Гарний, показний чолов'яга. Він дуже нагадував якогось патріарха зі Святого Письма. Високе благородне чоло. Довгасте обличчя прикрашала рідкісної краси борода. Вона доладно облямовувала вилиці і правильним конусом спускалася до самого пояса. Він помітно пишався нею. Від самої його постаті віяло спокоєм і надійністю. Великі виразні очі світилися розумом. У поводженні завжди був тактовний і уважний.

Годинами вони розмовляли про сільське господарство, бо обидва добре зналися на ньому. Але найбільше переймалися справами кредитного товариства, оскільки були фундаторами й активними членами правління Ничипорівського ощадно-позичкового кооперативного товариства. Павлин Шийка – незмінний секретар і фактичний керівник кредитових операцій, а патрон – "ідеолог" та знавець усіх правил статуту.

Коли ми бували в гостях у Шийок, мене дуже тішив вигляд цього подружжя. Він – велетень, а дружина – маленька, як кулька, симпатична рухлива жіночка. А як вона коло нього упадала, жаліла та щоразу приказувала, мовляв, такий же він слабий, та ще й неслухняний, ну геть не береже свого "слабенького здоров'ячка". Я слухав і ледь стримувався, щоб не покотитися зо сміху на ті жалощі.

Я не бачив, щоб вони коли поралися по господарству, але надворі, у повітках, не кажучи вже про хату, була ідеальна чистота. Хоч їм було вже десь за п'ятдесят, жили вони, мов ті голуби, шкода тільки діток не мали...

На той час товариство розгорнуло широку кооперативну діяльність. Каса приймала вклади: термінові, з виплатою трьох відсотків річних, та до вимоги, з виплатою двох відсотків. Позички ж видавали під три з половиною відсотки оплати товариству. Мій батько теж поклав у ту касу, здається, карбованців двісті. Умови одержання позички у тім товаристві були значно простіші і демократичніші, порівняно зі складними й дорогими банківськими позичками, які на той час, мов павуки павутинням, обплутали багатьох селян. Щоб дістати позичку в товаристві, не потрібно було закладних на майно – там досить лише поручництва двох сусідів.

Моє життя на той час набуло якогось сенсу і, як на мене, могло вважатися цілком влаштованим. У господарстві мого нового господаря все йшло, як заведений годинник, ніщо не порушувало звичного ритму, і хіба що народження сина у візника Данила та його дружини Марії трохи розворушило всіх і додало святкового настрою...

Кінець спокою – мобілізація

У газетах зарясніло новинами про негаразди у світі, про чвари між країнами. Як грім у ясний день, ударила звістка про вбивство в Сараєві ерцгерцога, якогось там Фердинанда, майбутнього спадкоємця Австро-Угорської корони. Біда, що все те спрямовували певні кола, аби розпалити конфлікт між двома країнами – Австро-Угорщиною та Сербією (убивця, мовляв, серб). Очевидно, ті, кому була потрібна війна, були навмисними провокаторами. Ці "підшивайли" і підбили того серба, а може, й роздражнили, тонко зігравши на найболючіших моментах національного конфлікту. Правителі ж Австро-Угорщини навмисне висунули Сербії неможливий для виконання ультиматум, чим показали своє хижацьке єство. Так почалася війна. У кожної сторони знайшлися свої захисники й прибічники. Російський цар теж оголосив війну

Австро-Угорщині, кинувши на жахливі терези війни долі мільйонів людей, мільйони життів і, як ми тепер розуміємо, несподівано для самого себе, – і своє власне життя.

Оголошення війни викликало ланцюгову реакцію. Країну пойняв жахливий хаос. Мільйони юнаків і чоловіків, ніяк не причетних до оскаженілої гризні купки політиканів, мали кидати все: господарство, батьків, дружин, дітей, рідні оселі, – і нести свої життя на чужі поля тієї кривавої бійні. Державна машина, мов скрипуча катеринка, правила своєї – "за веру, царя и отечество". Люди, замість працювати, з торбами за плечима йшли на мобілізацію в повітові міста. Їх одягали в ненависні сірі свити і везли на захід. Робота на полях стала. Все кінське поголів'я було виведене до волостей, де десятки "фахівців", оглянувши ту чи ту більш-менш добру коняку, "клеїли" їй марку, себто записували: "годна".

Села сповнилися голосіннями: матері ридали за синами, розпачливі зойки раз по раз лунали у дворах. За якийсь тиждень село спорожніло. Лишилися малі та немічні: люди та коні. На третій чи четвертий день мій патрон теж спорядився в дорогу. Як і всі поміщики, він мав виставити своє кінське поголів'я перед повітовою "конячою" комісією. Отже, Данилові та Олексію було наказано в найнадійнішу та найбільшу гарбу навантажити сіна та вівса на прогодівлю десятка коней на тиждень, запрягти в ту гарбу четвірку коней і бути готовими їхати до Пирятина.

Коли все було готове, ми, захопивши якийсь сундучок з харчами на добу, вилізли на ту гарбу і, вмостившись на сіні, вирушили в дорогу. Як завжди у таких випадках, Павло Петрович проказав: "Час добрий", – перехрестився, і ми рушили. Добрі коні прямо з воріт перейшли на рись, і хвилин за десять ми вже їхали полями. Сонце, птахи мов і не чули про людське горе. Як і день, і рік, а може, й мільйони років, вітерець ніс пахощі, птахи щебетали, а сонце лилося золотим дощем. Здавалося, щастя і спокій виповнили благословенну землю. Хазяїн розімлів, лежачи на сіні, він згадував молодість. Данило та Олексій слухали, та я помічав, як вони нишком тяжко зітхали. Їхні думи були там, десь у невідомому майбутньому, яке на них чекало. День їхньої мобілізації вже було призначено.

Ми заночували в Теплівці, просто неба, на сільському майдані, а другого дня були вже в Пирятині.

Як весняна повідь, усіма шляхами, що йшли до міста, тяглися піші й кінні. Ми теж улилися в той плин. Ще на околиці міста патрон скомандував Данилові: "Завертай до Івана Мусійовича". Данило впевнено, як весляр човна, спрямував свою четвірку у тім потоці через ярмарковий майдан, виправив на Прилуцьку вулицю до простенького особнячка, де й зупинив коней. Ми висіли, а Данило завернув коней і поїхав назад, на ярмарковий майдан, де мав отаборитися.

Будинок, до якого ми прямували через хідник, стояв у глибині садиби, захований дощатим візерунчастим парканом. Я подзвонив. Двері відчинилися. Побачивши пана, служниця аж скрикнула: "Барин прибули! Бариночок!" Ми зайшли у передпокій, а назустріч нам уже йшов господар: "А, Пал Петрович! Давненько... рад, очень рад!" Підійшов, тричі розцілувалися. Патрон розчулено запитав: "Як ти, Іване Мусійовичу? Як милує Господь? Як твоє здоров'ячко?"

Іван Мусійович Горкуша-Згурський був секретарем пирятинського повітового маршалка (предводителя дворянства). Бувши неодруженим, він мав собі за жінку одну зі служниць (саме вона відчинила нам двері), наживши з нею двох дітей.

Частина дворян зневажала його за те, що спізнався з мужичкою, а дехто, навпаки, вважав це благородним вчинком.

Павло Петрович просив Івана Мусійовича допомогти приховати частину коней від мобілізації. Довго вони добирали способу, поки, нарешті, Іван Му-

сійович пообіцяв. Другого дня ми пішли на майдан, де приймальна комісія перевіряла коней.

Просторий майдан починався від повітової в'язниці і тягся до Прилуцької вулиці. Увесь він, наче в день ґрандіозного святкового ярмарку, був заставлений підводами і переповнений тисячами коней. Члени комісії запопадливо віталися з моїм патроном, але все одно чотирьох коней з десяти таки забрали. Як ізріднею, прощався з ними Данило, а Павло Петрович пошепки мовив: "Слава Богу, пронесло".

Третього дня Іван Мусійович за вечерею підкреслено урочисто сповістив: "Тебе, друже, хоче бачити сам Василь Васильович. Завтра на десяту будь у дворянському зібранні". Мало я розбирався, що воно таке, те дворянське зібрання, але хто такий Василь Васильович, уже знав: то був пирятинський маршалок, князь Кочубей. Мені дуже кортіло глянути на справжнього князя, та ще й нащадка описаного в поемі Пушкіна "Полтава" Василя Левковича Кочубея – генерального судді Української держави, скараного гетьманом Мазепою під Білою Церквою, у Погребищах. Згадалося: "Богат и славен Кочубей". Про те, що й нащадок був багатий, я теж знав іще з дитинства.

Ми з Сергійком з самого малечку гралися у князів Кочубея та Голицина, показували кожен свої іграшкові "валки" в десятки, як не сотні, "підвід", що везли вантажі "справними волами й кіньми". Я ще тоді знав, що Кочубей мав маєтки у чотирьох повітах Полтавщини: у Згурівці Прилуцького повіту, у Лозовім Яру Пирятинського, Софіївці Переяславського та Рецюківщині Золотоніського. Бачив, як його валки взимку і влітку ходили через Капустинці зі Згурівки до Рецюківщини і навпаки, а мої дядьки – віртуоз-коваль Трохим та бухгалтер Єгор, на всі лади вихвалювали багатства того князя. А брат Федір працював у його маєтку у Згурівці ковалем. Видно, щедро цар Петро оплачував зрадництво українського народу добром того ж таки народу всіляким кочубеям та ґалаґанам.

...У призначений час ми були в князя. Не знати звідки взявся Іван Мусійович. Він підхопив патрона під праву руку, і ми пішли до кабінету. Крізь відчинені двері я побачив двох чи трьох панів, які стояли перед столом, а за столом сидів, як я зрозумів, "його сіятельство" сам князь. Він утомлено перевів погляд на патрона, а далі, ніби щось згадавши, важкувато підвівся і пішов назустріч. Наблизившись, голосно привітався. Я залишився біля порога і крадькома розглядав князя. Кочубей був дуже високий, ставний, на ньому гарно сидів елеґантний темно-синій цивільний костюм. Рухи його були якісь мляві, наче він був дуже стомлений, і водночас дуже манірні. Невеликі, здається, карі очі теж стомлено (чи неуважно?) і якось байдуже дивилися на Павла Петровича. Що і як там було, я вже до пуття й не пригадаю, але добре пам'ятаю, як потім цілий вечір патрон та Іван Мусійович збуджено коментували ту "аудієнцію".

На четвертий день ми відвідали Пирятинську повітову земську управу, де у зв'язку з війною відбулася коротка позачергова сесія гласних. Потому, відвідавши ще кількох знайомих Павла Петровича, повернулися додому, де нас чекало багато новин.

Найперше – наймитів Петра Шелиха й Павла Мизина вже не було в маєтку, їх змобілізували до армії. (Дійшла чутка, що й нашого Федора забрали: він значився ратником другого розряду. Оскільки старший Василь уже був у москалях, а за законом батько мав право на дорослого помічника, армії Федір уникнув, відбувшися двомісячним військовим вишколом у Пирятині.)

Петро Шелих, чорнявий красень, мав надію восени одружитися з нашою ж поденницею Ваською Шийчиною, такою собі козир-дівкою. Хороша з лиця, розумниця, та ще й багатого батька дочка, вона вже мріяла про подружнє щастя, а воно, бач, як повернуло – все в один мент розбилося. Гірко ридала вона, а десь

9*

поза хатою, нишком, плакав і Павло Мизин. У нього теж усе пішло шкереберть, так і не встиг причарувати сільську красуню Харитину Семеняку. Так і пішов на фронт, не зазнавши її ласки, а через місяць прийшла звістка, що він загинув – десь там, на чужій землі, воюючи не знати за чиї інтереси.

На селі серед молоді оселилася тривога. Наші молоді наймити теж з острахом щодня чекали появи листоноші: а що як несе повістку про призов?..

Зменшення кінського тягла у господарстві одразу дало себе знати. Довелося повернути зі степового вигулу волів. Урожай був добрим. Цілими днями возили мішки з пшеницею з току – від молотарки до комори.

Тим часом з фронту надходили тривожні чутки. У газетах дуже коротко сповіщалося про бої десь на Поділлі та в Пруссії. З'явилися і перші повідомлення про вбитих. Почали повертатися додому інваліди та поранені, яких відпустили заліковувати рани. Як я помітив, і місцеве населення, і фронтовики не виявляли ані найменшого ентузіазму, не кажучи вже про патріотизм, щодо тієї війни...

Обмолот хліба закінчувався. Замість кіп із важких снопів, які густо вкривали поля за садибою, де стояла молотарка і куди звозили весь врожай, виросли довжелезні ожереди соломи. І ось одного дня увечері, приблизно об одинадцятій годині, коли ми тільки-но вклалися на спочинок, знадвору почувся зловісний тривожний дзвін. Ми схопилися, як за командою. Бухановський хапливо одягався, я теж. Тронь коротко доповів: "Пожежа в Трубайщині". Павло Петрович розпорядився негайно запрягати коней. Хвилин за десять ми вже їхали туди.

Перед нашим зором постала страшна картина. Розтягнутий по високому березі Супою хутір був охоплений полум'ям. А горіти було чому: на кожному подвір'ї вивершувалися як не скирти хліба, так ожереди свіжої соломи... Пожежа, видно, почалася з крайньої садиби і на момент нашого приїзду вже горіла сьома чи восьма, полум'я швидко перекидалося далі, бо вітер подував якраз з півночі, саме на хутір. До неба здіймалися велетенські язики полум'я, утворюючи вогненні смерчі: підхоплені вітром тріски, солома, пір'я, мов вогняні метелики, пурхали у повітрі і розліталися на кілометри, підпалюючи стріхи навіть віддалених будівель. Голуби, горобці й інші птахи, захоплені тими смерчами, грудками падали в заграву і зникали у вогні.

Крики людей, ревіння худоби, плач переляканих дітей – усе змішалося, являючи страшний вселенський хаос.

Бухановський напружено, ніби принюхувався до подихів вітру, закляк на місці. Небавом звелів мені змалювати картину пожежі. Я, як міг, відтворив йому все мною бачене. Тоді він передав мені свій ціпок, став обличчям проти вітру і, здійнявши, як те роблять молільники, руки, почав щось шепотіти. І так повторив тричі. Я був приголомшений... Нараз той велетенський вогненний стовп здригнувся, страшно завив, мов поранений звір, і раптом перехнябився, потім востаннє випростався, ніби лизнув небо, і з несамовитим свистом покотився геть від хутора. Люди остовпіли. Якийсь час, задерши голови, дивилися на те диво, не вірячи в чудо спасіння, хрестилися, дякували Богові.

Патрон узяв у мене з рук ціпок. Пожежа стала поволі вщухати. Ми ще трохи постояли, поговорили з селянами, а потім поїхали додому. Я чомусь ніколи не запитував у Бухановського, що то було, якою силою він діяв? І досі те для мене залишилося таємницею...

Осінь вбивалася в силу. Дні коротшали, і ми міняли свій розпорядок. Більше сиділи вдома, більше читали, писали. Я частіше зазирав у "Гимназию на дому". До Павла Петровича частіше заходили погостювати сусіди. Тоді я мав вільний час і або сидів тихенько, прислухаючись до розмов патрона з відвідувачами, або йшов на подвір'я розважитися. Гуляв, аж поки залунає знайомий свист – це так хазяїн кликав мене: вийде на поріг, вийме з кишені свисток і сюрчить. І так кілька разів, доки не почую і не озвуся.

Мене тягло до молоді, до співів, до танців. Я не наважувався розповісти

про те патронові й, певне, саме це і спричинилося до моєї драми. Я кривсь від нього і частенько дурив. Так було і тоді, коли я, дочекавшись, поки пан захропе, тихенько вдягнувся і, не замкнувши дверей, чкурнув на вулицю. Не встиг я розгулятися, як віддалік зачувся знайомий сюрчок. За хвилину я стояв перед патроном, який гнівно мені вичитував, називав паничиком, хлюстом та необачним дурисвітом. Він замірився на мене своїм замашним ціпком, замалим не вдарив... Таке повторилося разів два, і Павло Петрович перестав вірити мені. Іноді серед ночі схоплювався з постелі і мацав, чи я на місці.

Бувши під наглядом, я мав можливість більше налягати на самоосвіту. Студіював підручники, Старий та Новий Заповіти, вивчав мови – німецьку, латинь і старогрецьку. Для практики і щоб показати Сергієві свої успіхи, я надумався написати йому листа німецькою мовою. Сопів, кректав, добираючи слів, і таки написав.

Лист пішов, я чекав захопленої відповіді з похвалою, та, видно, десь вона забарилася. Їдучи на різдвяні вакації додому, Сергійко взяв квитка до Яготина, щоб мати можливість заскочити до мене й "добре подякувати" за того листа. Він накинувся на мене, сварив, а коли заспокоївся, пояснив, що така "німецька" мова не має нічого спільного зі справжньою, а в цей небезпечний час, коли все німецьке переслідується (бо війна ж!), лист, не приведи Господи, міг би потрапити до рук Благоразумова, який мав звичку контролювати листування семінаристів...

Дедалі частіше я почав відчувати непевність свого становища. Розумів, що треба було б десь учитися, бо без освіти яка в мене перспектива? Роки мої спливали, я вже вважався переростком для вступу до гімназії чи училища. Мене те бентежило. Тривожні думки обсідали мою нерозумну голову.

Війна дедалі частіше нагадувала про себе черговими мобілізаціями. Під мітелку забрано молодь із села. У лютому 1915 року прийшли повістки друзям мого дитинства Олексієві Носачевому, Кирилові Карпенковому, Митрофанові Довгому, Петрові Дем'яненковому та іншим. Час від часу я отримував листи від Василя та від Федора, який служив далеко від фронту в експлуатаційному батальйоні. На життя він не нарікав. Пам'ятаю, писав, що висилав нашій бабі Козубці три карбованці, але вони повернулися, бо баба померла.

З їхніх листів я зовсім не відчував страхіть війни, оскільки Василь був ротним фельдшером у лазареті й самих боїв не бачив, а Федір – тим більше, бо тил він і є тил...

Несподіваний фінал

Була весна. Я саме розміняв другий рік свого перебування у ролі "міноносця". Патрон уже поклав мені, як на той час, дуже добру платню (сто п'ятдесят карбованців на рік). Проте доля зрадила мене, прикрий випадок усе перекреслив.

Дівчата-робітниці у дворі біля кухні терли картоплю на крохмаль. Я вийшов до них і, як завжди, почав жартома лоскотати їх, злегка щипати. Вони сміялися, ганялися за мною, ловили й мазали тими вичавками по одежі та обличчю. Було весело. Та ось Горпинка – чого, я так і не зрозумів – хапає повну жменю вичавків і – ляп мені в обличчя. Я не сподівався такої відповіді на жарт. Мене мов сірником запалило. Я підскочив до неї і, як мені здалося, несильно ляснув її по щоці. Вона ж як розреветься і – гайда до патрона скаржитися. Не знаю, як і що вона пояснила, але не минуло й хвилини, як із дверей у її супроводі вилетів Бухановський. З криком "Де він? Ось я його сякого-такого!" він несамовито розмахував ціпком. Я розгубився від такої несподіванки, намагався щось сказати, та він не слухав. "Геть! Мені не треба хуліганів!" – його аж колотило. З сорому я ладен був провалитися крізь землю, хотів хоч якось виправдатися, але він не дав мені і слова мовити, припечатав вироком: "Забирай свої речі і йди собі". Я, мов

побитий пес, не кажучи й слова, понуро пішов до помешкання, зібрав білизну, пальто і пішов. Здавалося, що під ногами мені горіла земля. Я не бачив, але відчував, як у спину мені дивилася вся челядь – хто зловтішно, а хто співчутливо. Я не йшов, а біг, щоб якомога швидше вислизнути з двору. У голові ворушилися тисячі думок, а відтак дійшов висновку, що паскуда Марфа Йванівна перемогла. Я знав, що вона весь час під'їдала не тільки патрона, але й дурнувату дівчину Горпинку, намовляла їх проти мене. Свій вчинок я не схвалював, проте не міг погодитися, що за таку дрібницю мене так покарано. Найпекучішою думкою було – як я з'явлюся додому? Що скажу? Куди подамся? Що робитиму? Мені здавалося, що весь світ знає про мій сором. Зродилася думка добровільно піти на війну. Спочатку я відганяв її, та чим більше думав про це, тим більше утверджувався в цьому рішенні. Іншого виходу я для себе не бачив. Мій розпач заважав мені тоді зрозуміти просту річ, що на тодішнім безлюдді (війна вибрала всю молодь) можна було – ще й як! – знайти собі місце.

Що ближче до Капустинців, то думка про армію ставала твердішою. Я вже уявляв собі, як мені, добровольцеві, буде якась шана, а може, навіть пільги. Фантазії занесли мене так далеко, що я вже бачив себе офіцером. Та то мрії, а поки що ноги не хотіли йти додому. Та що мав робити? Мені так хотілося, щоб кінчився день, щоб потемки йти селом, а дневі наче й кінця не було видно. Я забув і про їжу. Вийшов за Фарбоване і зупинився. Очі мої не дивилися на Капустинці, у ту мить я їх ненавидів. Вагався, чи не повернути назад? Але ж куди?!

Не пригадую, чи я до вечора чекав у полі, але якось таки дістався додому. Батько, звісно, засмутився, але не дорікав. Коли сказав, що піду добровольцем на фронт, не радив того робити. Я написав листи Василеві й Сергійкові, питав, як мені бути.

Я не мав сили залишатися вдома і через день, удосвіта, пішов у Демки. Мені здавалося, що і там знають про мою ганьбу. Прожогом проскочив село. Вийшов на протилежний бік яру. Безкрає поле і жодної душі навколо. Самотність крає серце, зате ніхто не заважає фантазувати. Вже не пам'ятаю, як я їхав до Пирятина, але ранком другого дня з'явився в управління повітового військового начальника. На подвір'ї і в канцелярії повно людей. Я підійшов до якогось військового і подав заздалегідь написану заяву про "бажання" добровільно піти на фронт. Він прочитав і уважно подивився на мене, ніби прикидаючи, який з мене буде вояка. Спитав документи, а головне – зауважив, що треба мати довідку лікаря про те, що я придатний до військової служби. Мені здалося, що тим він виявив сумнів, що мене, такого тендітного (я справді не за літами був малий і худий), буде прийнято до війська. Знітившись, я узяв заяву назад, запитав, який саме лікар дає такі довідки. Він назвав знайомого мені лікаря Ананія Павловича. Чим ближче я підходив до помешкання лікаря, тим сильніше калатало мені серце: а що як забракує, куди тоді мені подітися? Тепер, коли згадую про те, навіть смішно стає: печалився з того, з чого всі інші раділи. Не заставши лікаря, я повернувся до військового "присутствія" і знову подав заяву, сказавши, що лікар мене оглянув і визнав годним, а довідку надішле згодом. Писар покрутив ту заяву і наказав: "Іди у двір і чекай, поки викличуть". Вже аж наприкінці дня писарчук сказав: "Тебе зараховано, приходь за два дні, тебе відрядять у частину".

Батько не схвалював мого рішення. Але що сталося – те сталося. Думками я прозирав своє минуле. Що в нім було? Не пам'ятав материнської ласки, вічне виборсування зі злиднів. "А що ж тепер?" – запитував я себе... І нараз зрозумів, що шлях дитинства вже пройдено, що давно вже минулися часи бездумного життя, відлетіли, мов весняний вітерець. Обірвалася струна... А як то зазвучить нова? Іду у щось незвідане й незнане. Лячно, але добровільно йду, минувшині немає вороття...

1965-1966

У ВІЙСЬКУ

Добровільне ярмо

Стояла квітнева пора – найкраща пора року в наших місцях. Проте відчуття якоїсь незбагненної приреченості гнітило душу, потьмарювало настрій, приглушувало кольори. У дворі військового "присутствія" сновигало з десяток бувалих вояків, які вже скуштували фронтового життя і по видужанні після поранень чекали на нові призначення. Тим часом я потроху почав роззнайомлюватися з хлопцями і невдовзі з'ясував, що я тут не єдиний доброволець. Переді мною весь час крутився якийсь білявий, з вигляду міський, хлопчина. Його блякло-сірі очі, як мишки, так і бігали, поблискуючи на незмінно усміхненому обличчі. Жарти просто сипалися з нього. То був новоспечений вояк з передмістя Пирятина Лука Очеретянка. Він теж добровільно йшов на війну. Коли писар, викликаючи його, щоразу вигукував "Очеретянка!", мені це здавалося вдалим жартом, бо й справді той хлопчина своєю жвавістю чимось нагадував пташку очеретянку. Ми саме слухали якісь чергові його вигадки, коли писар почав викликати: "Мудрак!" До віконечка підійшов плюгавий, зачиганий селянин і по-військовому гаркнув: "Я!" Писар видав йому документи і наказав: "Будеш старшим групи. Ти, Козуб Іван та Очеретянка Лука відряджаєтесь до Житомира, у двадцять шостий запасний батальйон. Ось тобі літери на проїзд у пасажирському поїзді, атестати на продовольство та записка до артільника. Зараз же і вирушайте!" Мудрак знову догідливо виструнчився: "Слухаюсь!" Почувши, що його призначають на старшого, так глянув на нас, ніби йому щонайменше доручили полк. Правда, недовго він задавався, бо був дуже обмеженим, і ми, особливо Очеретянка, не дуже з ним церемонилися. Єдине, в чому він вважав себе (саме він, не ми) знавцем і авторитетом, – це військова справа, бо ми у тій ділянці таки не могли з ним змагатися, адже він був "бувалий"! Брав участь у боях, уже був поранений і тепер, залікувавши рани, повертався на фронт.

У нашій "команді", як на мене, найцікавішим був Очеретянка. Ми швидко порозумілися з ним, цьому сприяла і товариська вдача нового знайомого. Податися в добровольці його змусили злидні (він був із багатодітної убогої родини) та невдача при вступі до якогось училища. З'ясувалося, що він мій одноліток і теж мріяв зажити військової слави, хоч так само, як і я, не мав для того відповідних фізичних даних. Він був маленький, навіть нижчий від мене, щоправда, трохи ширший та голова якась завелика. На відміну від мене, не мучився своїм вибором, завжди був веселий, сипав дотепами, примовками, анекдотами, розважав і смішив товариство, за що його всі любили. Спершу я заздрив на таку його вдачу, а далі мені його дотепи приїлися і, зрештою, обридли, а іноді й сердили. Мені часом здавалося, шо він переходив межі пристойності. Але те буде згодом, а поки що ми їхали поїздом до місця нашої служби. Мудрак, пам'ятаючи, що він старший, увесь час намагався нас повчати. Очеретянка на те не зважав, кепкував із нього й викидав якісь коники.

Так непомітно доїхали до Києва. На Козятин поїзд відходив аж через шість годин. Смердюче повітря старого, як поганий сарай, Київського вокзалу просякнуте випарами креозоту та хлорки. Почекальні забиті людьми з клунками. Нас потягло на свіже повітря. Вийшли на привокзальний майдан, проте й загиджена кінськими "балабухами" бруківка, обшарпані ларьочки (по-тодішньому лавочки) не вабили зору, а нам кортіло глянути на "справжній" Київ. Ми трохи пройшли Безаківською вулицею. Скрізь бруд і тіснява. Боячись заблукати, повернули назад.

Уночі, нарешті, поїзд вирушив на Козятин, а на світанку ми вже були там. Перейшли на вузькоколійну залізницю Козятин – Житомир. Я знав про існування вузькоколійної залізниці, але не уявляв, яка вона насправді, і був вражений її іграшковим виглядом. Паротяжик – чорний та малий, як блоха, а вагончики – достоту сірникові коробочки. Той "локомотив" напружувався, шипів на підйомах, якось по-дитячому свистів. Його швидкість дорівнювала швидкості людської ходи. Ми, сміючись, то вискакували з вагончика, то сідали, знову вискакували, іноді обганяючи його. Отак і їхали, розважаючись, і не проти були б їхати цілу вічність, бо чула душа, що ось-ось настане кінець пустощам, кінець волі, кінець хоч і відносній, але незалежності, яку я лише тепер почав по-справжньому цінувати.

Не пам'ятаю вже всіх подробиць того, як ми прибули у частину. Здається там, у батальйоннім "чехаузі" (так звали вояки цейхауз), я вперше одягнув військову форму. Господи! Як же вона на мені висіла! Як на кілку, а ноги стирчали з широких халяв непомірно великих казенних чобіт, як шпички. Сирового полотна спідня сорочка й підштанки неприємно муляли. Штани без підтяжок весь час з мене сповзали. Лише гімнастерка сяк-так пасувала. Але картуз таки довершував карикатурність мого вигляду, і "доблесного вояка" можна було сміливо ставити на городі замість опудала.

Картузи для солдатів зберігалися в цейхаузі внавалку і мали такий вигляд, наче їх пожували корови. Виправити їх годі було й думати. Добре, як у кого голова була середнього розміру, то на ній, як на болванці, вони трохи розправлялися. А ось людям з великими та маленькими головами ті картузи зовсім не підходили, бо всі вони (як, до речі, й решта військової форми) були середнього розміру.

Наш батальйон на той час перебував у літньому таборі, розташованому на південній околиці Житомира. Величезна, сипучого піску рівнина з півночі межувала зі смугою рідких насаджень карячкуватої сосни, крізь які було видно напівселянські-напівміські оселі з садками й квітниками. З південного заходу – з розлогими полями, підведеними вдалині синьо-зеленавою смужкою лісів. А десь на заході ледве мріла блакитна стрічка річки Тетерів. Ми йшли серед моря наметів, між якими де-не-де стирчали обдерті негодами сосни. За наметами виднілися господарчі будівлі – каптерка, пекарня, кухня, їдальня тощо.

Підійшли до ротного керівництва. Боже! Як зневажливо міряв нас поглядом фельдфебель Свірин. Ротний писар уніс нас до списків особового складу і відвів до намету. Ми набили матраци й насипки соломою, занесли до намета і мали там чекати подальших вказівок.

Мене вразило, що в наметі, крім тапчана та примітивного столика з забитих у землю кілків та грубої дошки, нічогісінько не було. Від того житла на мене війнуло холодом, і я знову – вкотре вже – пошкодував про своє рішення податися до армії.

Я шкодував за минулим, за затишним життям у Бухановського. Був би шанувався, то й зовсім би уникнув армії, тим більше, що фізично я чи й підходив для вояка. Та ось за наметом зачулося "Ать-два!.. ать-два!.. ать-два!.. Рота, стій!" І невдовзі гугняве "Р-р-розійдись!" Зчинився галас, затупотіли десятки ніг. Коли це поли намета розсунулись і до нього один по одному почали заходити вояки...

У наметі мешкало чотирнадцять солдатів. Заходячи, вони безцеремонно, мов худобу, розглядали нас, дехто питав: "Новенькі?" Дивно, але чомусь не запам'яталося жодного прізвища з того наметового "народонаселення". Певне, серед них не було якоїсь цікавої постаті, яка хоч би чимось вразила чи просто привернула мою увагу. Звичайні собі селяни, перевдягнені у військове вбрання...

Настав вечір. Сурма покликала на перевірку, всі заквапилися шикуватися. Ми (я та Очеретянка, бо Мудрака з нами вже не було) теж прилаштувались у строю. Зачулися команди: "Пер-р-р-ший взвод, рівняйсь! На перший-другий порахуйсь!" У відповідь мов горохом посипало: "Перший, другий, перший, другий, перший, другий!" "Лави здвоїти!" Злагоджено зачовгали сотні чобіт. А тут уже команда: "Зімкнись!" Ланцюги, як вужі, скорочувалися й вирівнювалися. Нарешті стали, й знову команда: "На кожного четвертого вояка р-р-рівняйсь!" Шеренга захиталася взад і вперед і витяглася у дві рівненькі нитки. Завершується все командою "Вільно!" Легкий шурхіт, і все затихло. Стоїмо хвилину... п'ять, іноді десять, двадцять... Аж ось лунає соковите й гучне: "Свір-р-ря!" (себто "смірно") – то зволили прийти господар роти – фельдфебель. Писар завчено голосно починає вигукувати прізвища. У відповідь щоразу ніби спурхує – "Єсть!" Далі він вичитує, хто вибув та хто прибув до роти, наряди на вартування, на роботи на кухні, у наряд за провину поза чергою. Після цього командує фельдфебель: "На молитву шапки геть!" Помолилися. Після молитви заспівувач звичайно заводив: "Боже, царя храни!" Потому лунала команда: "Р-р-розійдись!"

Іноді начальство виявляло бажання до відбою послухати пісень. Тоді сідали в коло і співали "на замовлення". Об одинадцятій годині сурмив сурмач, і табір завмирав.

Я вперше лягав спати "стадно", з чужими мені людьми. У наметі було незатишно і холодно. Сусіди, умощуючись, намагалися зі мною поговорити, та я неохоче підтримував розмову, зате Очеретянка дав волю своїм дотепам. У його кутку скупчилися вояки, раз по раз звідти долинав притишений регіт...

Рано артільник роздав усім пайки хліба (близько кілограма) й по чотири шматочки цукру. Після цього збір на плацу. Я вперше ішов на військову муштру. Вже по дорозі до плацу, ідучи у важких чоботях тим сипучим піском, я так стомився, що ледь волочив ноги, а збоку, наче насміхаючись, командувач гугняво покрикував: "А ноги! А ноги!" Це означало, що йшли ми – хто в ліс, хто по дрова.

На плацу нас розділили на відділення (по сім вояків у кожному) й приставили до них, як тепер кажуть, інструктора. На наше відділення було двоє навчальників – єфрейтор Овчаренко та молодший унтер-офіцер Фурманчик. Перший був українець, другий – поляк.

Склад вояків приблизно на дві третини був із хохлів (іншої назви для нас в армії не було), решта – москалі, узбеки, грузини та інші. Розмовляли й віддавали команди тільки російською мовою. Хохли старанно "штокалі", проте їхня мова являла собою несусвітенну мішанину. Вони ніяковіли перед москалями й самі вважали себе людьми другого, а то й нижчого сорту. Не набагато і я відрізнявся від загалу. Отже, оці вояки, які не знали ні свого народу, ні племені й геть не розуміли, за що і для чого їм треба воювати, були, власне, тією масою, яку овчаренки та фурманчики мали навчати військової та житейської премудрості. Неважко було вгадати, що Овчаренко був хохлом, причім стовідсотковим – чепурний в одязі, культурний у спілкуванні. Казали, що він, як і більшість хохлів, належить до "службистів" з тих, хто недоїсть, недоспить, а вже доручену йому отару хохлів вишколить, як для рідного батька. Він був яскравим уособленням обмеженої простоти і селянської наївності, які допомагали йому самому беззастережно й пунктуально виконувати параграфи "Статуту польової та ґарнізонної служби" і нас навчати чиношанування та "світських" наук. Щоправда, така його ревність у службі (як і багатьох інших) пояснювалася небажанням

потрапити на фронт, тому не тільки він, а й усі тяглись і лізли зі шкури. Сам він був зразковим солдатом, а своїм єфрейторським чином пишався, майже як генеральським. Ніколи не пропускав нагоди розповісти, який він влучний стрілець. І то була чистісінька правда. Стріляв він блискуче – заганяв цілу обойму (п'ять куль) в одну дірочку. На доказ цього мав нагороду – годинника з написом "За відмінну стрільбу". Він методично навчав нас того, що в російській армії називають "шагистика", а також володіння зброєю і тактики штикового й загального бою. Вимагав точно виконувати статутні вимоги. Проте крізь ту суворість і вимогливість проглядала м'яка й лагідна душа українця.

Не таким був Фурманчик. Як на перший погляд – видавався цілком інтелігентним, насправді ж нутро мав зле й недобре, а польський акцент в його устах нагадував гадюче сичання. Він бив своїх підопічних, бив нещадно, кулаками. А то вихоплював у невдах ґвинтівку й гатив кольбою, мов ту скотину.

З усіх наук мені найлегше було засвоювати численні "титулування" на кшталт "его императорское величество император всея Великия, Малыя і Белыя Руси, царь польский, царь грузинский, князь финляндский, барон прибалтийский и прочая, и прочая, император Николай Александрович Второй", а найтяжче – марширувати і виконувати військові команди, особливо "кругом!" Причиною того були важезні чоботи та штани, які сповзали з мого сухого озаддя. Підтяжок мені чи за статутом не належало, чи я до того недодумався (а може, грошей не було?), щоб самому купити. І досі згадую, як ті кляті штани мені дошкуляли. Про вправність на плацу годі було й думати. А ми ж щодня мали виконувати ті одноманітні до нудоти вправи. Мене дивувало й смішило, що нормальні люди, мов заведені ляльки, без кінця ходять туди й сюди. І досі чую той безнастанний "акомпанемент": "ать-два!.. кругом!.. ать-два!.." Іноді наші заняття відвідувало начальство. Помкомроти – свіжоспечений прапорщик Романов – запам'ятався тим, що одного разу присікався до вояка за нечітку ходу, оскаженіло кричав на нього "Мерзавец! Я проучу тебя!" і покарав двома нарядами поза чергою.

Командир роти ніколи не з'являвся в нашому розташуванні і до кінця служби я так і не побачив його. Зате на все життя запам'ятався зауряд-прапорщик, незмінний командувач виведення роти на навчання й назад. Його гугняве "а ноги!.. а ноги!.." ще й зараз далеким відлунням звучить у вухах. Звичайно, після чотиригодинної ходи по глибокому піску, у пилюзі, спітнілі від спеки й муштри, ми йшли, м'яко кажучи, не дуже-то злагоджено, а йому чи то хотілося показати, які ми браві вояки, чи про себе хоч якось нагадати, але він, не вгаваючи, всю дорогу сипав своїми дурними командами. На команду "Запевалы, вперед!" із рядів виходило з десяток хохлів і заспівували:

Пойдем, пойдем, Дуня!
Пойдем, пойдем, Дуня!
Пойдем, Дуня, во лесок, во лесок!
Сорвем, Дуня, лопушок, лопушок!

Від тієї пісні мені чомусь ставало сумно...

Вже коли ми майже засвоїли всю муштру, на одному з навчань був присутній навіть якийсь генерал-майор. Він у супроводі підлеглих офіцерів спостерігав за нашими вправами, потім обійшов плац. Наблизився до нашого відділення. Зблизька його постать здалася мені карикатурною – підстаркуватий, сивий, з великим черевом, генерал ішов, перехняблюючись з боку на бік, мов качка. Він зупинився біля якогось вояка і мовив: "Что ж ты, братец, такой молодой, а такой неподвижный?!" Узяв у нього ґвинтівку і, сказавши "Вот как надо делать", завертівся дзиґою, показуючи, як треба відбивати атаку кольбою. Де й поділося його пузо...

Так проминув місяць, другий. Чим довше я спостерігав те життя, тим більше переконувався, що зробив непоправну помилку. Найбільшою радістю для

мене було дочекатися звільнення і скупатися в річці Тетерів. Після нудної муштри – відкрите, розлоге поле з чарівними пахощами хлібів, чебрецю, васильків та інших польових квітів мені здавалося просто казковим. Воно нагадувало мені дитинство. Я йшов польовою стежкою, звертав на обніжки, рвав колоски й волошки. Назустріч піднімалася, дедалі вище й вище, зелена смуга лівого скелястого берега. В одному місці той берег являв собою суцільну брилу до блиску витертого ногами ґраніту. Незбагненною силою проламавши її товщу, на ній вкоренилися кущі буйної зеленої ліщини. Чіпляючись за ті кущі, я вилазив на самий вершечок і довго стояв, зачарований красою тих краєвидів...

Помалу-помалу я таки звикав до своєї долі, потроху призвичаювався, намагався знайти собі друзів, хоч те було й непросто.

На фронт

Нас добре муштрували, а ми чи й знали, що робилося на той час на фронті. А там, як я тепер розумію, "доблесне російське воїнство" зазнавало поразки за поразкою. Наш батальйон передислоковували далі в тил – до Кременчука. Мене, та хіба тільки мене, тішила перерва в навчанні. Я чекав тієї подорожі з нетерпінням, адже їхатимем рідними місцями. Одного разу я зіткнувся з земляком із Ничипорівки Полішком. Він здався мені досить товариським хлопом. Полішко запропонував не чекати загального від'їзду, а їхати зараз, мовляв, устигнемо заскочити додому. Від Житомира до Козятина мали їхати "зайцями", я вагався, проте бажання побачити рідних переважило, і я дав згоду. Він, як вільнонайманий, жив на приватній квартирі. Ми мали заскочити туди, щоб забрати речі. Десь на півдорозі він дав мені порожню корзину, і ми зайшли до якоїсь садиби. Хвилин за двадцять спочатку я вийшов з його корзиною, а трохи згодом він. Наздоганяє мене, і я бачу, що він без речей. Полішко помітив моє здивування і, сміючись, розповів, як він обдурив господарів, залишивши на квартирі порожню корзину, щоб приспати їхню пильність і зникнути, не заплативши. Те його шахрайство мені не сподобалося, проте вже не було коли з'ясовувати стосунки, ми підходили до вокзалу. Присмерк допоміг непомітно залізти у навантажений дошками вагон і причаїтися там. Паротяжик смішно запищав, смикнув вагончики й покотив.

На світанку ми були в Козятині, вислизнули зі схованки, сторожко зайшли до вокзального буфету, купили щось попоїсти і мерщій, щоб не натрапити на патрулі, які ловили дезертирів, подалися до пасажирського поїзда. Ввечері того ж дня зійшли на Київському вокзалі і якимись манівцями пішли до його рідні. Зустріли мене там дуже непривітно. Мій попутник ніби забув про мене, навіть не запросив до вечері. Ображений, я вийшов на вулицю, а на ранок був уже вдома.

Господи! Як добре мені гостювалося і зовсім не хотілося їхати до Кременчука, відтак геть не пам'ятаю тієї подорожі.

Відстрілявшись на полігоні, ми, так би мовити, закінчили курс. Щиро кажучи, стрілець із мене був посередній. Нас готували до маршу на фронт. Видали нове обмундирування, речові мішки, по дві пари білизни, по рушничку і, як мовиться, одного чудового дня наприкінці липня 1915 року під музику бадьорого маршу духового оркестру наша лава вирушила на вокзал, де вже стояли "салон-вагони" вантажного поїзда. З ранку аж до полудня наш ешелон стояв на станції Кременчук, і весь той час грав оркестр. Мене пойняло відчуття якоїсь гіркої байдужості й печалі.

Більшість же вояків, наче забувши, що нас проваджено на криваву ниву, мала піднесений настрій, раділа з того, що вже не йти на муштру, веселилася. Лише поодинокі "мешканці" тих вагонів мовчали опечалено й важко зітхали. То були саме ті, що вже нюхали порох. Один із них навіть казав, що втече з

ешелону. Ми сприйняли те як звичайнісіньке боягузтво, почали питати, звідки він знає про війну. Виявляється, він жив десь у прикордонні й усе бачив на власні очі. Та тоді ніхто з нас навіть не міг подумати про дезертирство. А той хлопець справді, не доїхавши до Христинівки, зник.

Надвечір, під рев музики, ешелон нарешті вирушив на захід, перескочив міст через Дніпро й покотився у напрямку вузлової станції Знам'янка. Чимало вояків скупчилося біля гуртка, який засів за карти. Грали на гроші. Першого ж дня частина гравців програла всі отримані зі скарбниці та і свої, прихоплені з дому. Червоні, мов варені раки, вилітали вони з кола, а їхні місця займали інші. І в гравців, і в глядачів очі горіли вогнем. Сподіваючись розбагатіти, ризикнув зіграти і я. Спочатку грав обережно, ставив на якусь мізерію, але гра розпалювала, тим більше, що мені наче почало везти. Здавалося, що після кожного виграшу наче хтось невидимий штовхав мене і шепотів: "Досить, вставай і йди звідси геть!", – та в голові пульсувало: ще, ще, ще. Невдовзі я почав програвати, але кортіло повернути програне, я знову грав і знову програвав. Згадати б вчасно напутнє батькове слово: "Грай, сину, та не відігравайся"... Зрештою, програв не тільки вигране, але й усе, що мав, – до копійки! Добре, що хоч стало глузду не грати на чоботи, як те робили інші. Відтоді зарікся грати на гроші.

Склад нашого ешелону, в якім налічувалося до півтори тисячі люду, поділявся на кілька команд. За начальника нашої команди було приставлено прапорщика Коваленка, чоловіка років тридцяти п'яти. За час подорожі ми, як кажуть, принюхалися до нього і виявили, що людиною він був доброю і справедливою, отож вважали, що нам пощастило.

Одну за одною минали дрібні станції, аж поки зупинились у прикордоннім місті Проскурові (нині Хмельницький). Там скупчилася сила-силенна вояків. Безконечні квартали військових касарень, складів, цейхаузів, пекарень, від яких ішов божественний запах свіжого хліба. Здавалося, там усе просякнуто цим запахом.

Уночі ми були вже у Волочиську. Далі поїзд перетнув річечку Збруч – російсько-австро-угорський кордон, і ми опинилися на ворожій території – в Галичині, у місті Підволочиську. У нічній темряві пересіли в вагони австрійської залізниці з вужчою колією. На світанку проскочили місто Тернопіль і десь там неподалік висіли.

Ще у Проскурові нам було видано ґвинтівки, патронташі, по два патронні підсумки та по сто двадцять штук набоїв. Спакувавши все як слід, ми вирушили у піший похід. Навіть одяг та взуття для мене, фізично слабкого, були заважкими, а речовий мішок із пожитками та харчами, ґвинтівка й набої гнули мене мало не до землі, і я, незвиклий ходити на далекі відстані, ледве плентався.

Чи то підсоння за Збручем було іншим, чи, може, просто мінялася погода, але відчуття було таке, ніби міняється саме життя. Сонце сховалося за хмари, потягло вільгістю, настрій підупав. Далася взнаки ніч без сну. Ми йшли врозбрід і мріяли про відпочинок, але наша піша кара тривала аж до вечора. Уже в присмерку було подано команду зупинитися.

Перша ночівля на ворожій території була в селі Плотичі, а рано наша лава рушила вперед, у невідомість. Перед нами прослалося чудове, рівненьке, як скло, й ніколи не бачене до того, шосе. Іти по ньому було – як пісню співати. Розкішні, теж не по-нашому плекані, гаї милували зір. Але ніщо мене вже не тішило. Як на те почав сіятися густий настирливий дощик. В'їдливо поливав нас, промочив усю одіж до сорочки. Коваленко, бачачи наш занепадницький настрій, намагався нас якось розважити, жартував, заохочував веселіше крокувати, але марно... Аж коли попереду з'явилося якесь село, настрій трохи поліпшився, жвавіше ступали ноги. Але... Знову те але... "Вперед!" – і ми поминули село, не зупинившись. Знову під дощем, знову безконечне шосе

то збігало в долину, то піднімалося на пагорби. Ліс дедалі щільніше обступав стрічку дороги. У надвечірніх сутінках ми необережно збочили й залізли в багнюку. Трохи йшли лісом. Здавалося, що й дерева промокли наскрізь. Нарешті надибали самотню халупу. Коваленко скомандував: "Стій!" Халупа була порожня, з неї віяло вогкою пусткою. Навколо ліс і – ні душі.

Коваленко попередив: оскільки ми перебуваємо у фронтовій смузі, то і поводитися маємо, як на фронті, отож потрібно виставити вартових. Решті дозволив "розміщатися". Чи можна собі уявити, щоб близько двохсот чоловік помістилося в одній хаті?! А ми помістилися і спали як убиті. Не чули пострілів, не зважали на мокрий одяг і пуди багнюки на чоботях. То було наприкінці серпня 1915 року.

Похмурий ранок. Знову сіється дощ. Від вогкості набряк увесь одяг, здавалося, що й душа теж набрякла. Зовсім близько, за горою, чути поодинокі постріли з ґвинтівок і гармат. Нас повели саме на цю гору, вкриту густим непролазним лісом, дали сокири, пилки й наказали валити сторічні сосни для будівництва бліндажів. Хтось приніс чутку, ніби нас хочуть улити в якусь частину, але ми так звикли до свого Коваленка, що послали делегацію, яка б домоглася, аби нашому загонові було дано номер роти з командиром Коваленком.

З часом ми довідалися, що ворожі табори від нас усього лише за п'ятсот метрів і відділяє їх річка Золота Липа, що тут-таки, за горою, розкинулося місто Бережани, що супроти наших військ стоять німці – справжній, підступний ворог, а не якісь там недолугі австріяки.

Надвечір, стомлені і забрьохані, ми повернулися до своєї халупи. У присмерку під'їхала похідна кухня. Повечеряли. Почали потроху влягатися, але нараз пролунала команда тривоги. "Шикуйсь!" – скомандував Коваленко. Як сліпі, ми бігали в непроглядній темряві, поки, нарешті, якось вишикувалися. Коваленко повідомив, що ворог заворушився, отже, маємо готуватися, копатимем другу лінію окопів і будуватимем бліндажі на другому боці гори, на річковому крутосхилі, тобто на виду у ворога, відтак мусимо бути дуже уважними й обережними. Наш командир дав нам кілька практичних порад, навіть показав, як треба блискавично падати при спалаху ворожої ракети освітлення.

Мов у велетенську чорну дірку, ми посунули ланцюгом у непролазні хащі мокрого лісу слідом за Коваленком. Аж дивно було, як він знаходив стежку. Довгенько ми дерлися в пітьмі, поки видобулися на ту гору. Звідти крізь віти дерев, зовсім близько, було видно спалахи ракет, які, повільно знижуючись, яскраво освітлювали місцевість.

Розібрали кайла, лопати і поповзли до наміченого рубежу. Противник, певне, помітив якийсь рух і відкрив стрілянину з ґвинтівок. Ми причаювалися на якусь хвилинку, перечікували цьвохкання куль і знову бралися до роботи.

Щось зо три чи п'ять ночей ми так колупалися, але ґрунт був настільки важкий, що робота посувалася дуже помалу.

Тривав позиційний бій. Стрілянина з ґвинтівок та гармат то вщухала, то знову посилювалася. Аж ось земля задвигтіла від страшної гарматної канонади. Нас прискореним маршем повели назад. По дорозі довідалися, що німець прорвав фронт і жене наше передове військо на схід. В околицях нашого отаборення стало чутно кулеметну стрілянину, лише ніч пригасила бій. Ми куняли у "повній бойовій" – де хто примостився. Серед ночі Коваленко підняв нас, відібрав чоловік із п'ятдесят, призначив старшого, і ми вирушили у напрямку стрілянини. Поминули село Городище, перейшли містечком через якусь річечку і вийшли на високий берег. Нашому зорові відкрилася страшна картина. Ще ледь сіріло, але було видно широке поле, всіяне, як снопами доброго врожаю, трупами німців. Скільки їх було? Сотні, тисячі? Важко було сказати. Ми заніміли. А наказано нам було зібрати всю зброю і, по можливості, речові мішки, одяг, чоботи. Ми розсіялися по полю і все знайдене зносили до шосе, де вже стояли військові вози, в які й вантажили свою здобич.

Досвідченіші старі вояки заразом обнишпорювали й кишені, знімали персні, забирали портсигари, гроші. На ранок дехто вихвалявся своєю здобиччю – приладами для гоління, біноклями, золотими ладанками тощо. Хотілося й мені мати бінокль, я заздрив щасливчикам, шкодував, що й собі не взяв...

Розтерзана країна

Нашу "збиральну кампанію" припинила команда "Шикуйсь!"

Головну частину загону ми наздогнали аж десь за селом Ходачка. Я вмирав від утоми й неспання. Наш загін мав бути прикриттям для паліїв. Ми ще не розуміли, що воно таке – палії, та дуже скоро довідалися, бо й Городище, і Денисів, і Ходачка, і далі – скільки було видно до обрію – все палало. Увійшли в якесь село. Де й узялися вершники. Вони заїжджали у двори й палили хати, повітки, стіжки хліба. Село запалало. Страшно кричали люди, несамовито ревла худоба. Довкола стало видно, як удень. Палили донські козаки. Я до смерті не забуду, як один з них заїхав до чергового двору і з коня запалив стіжок хліба, що стояв попід самою хатою. Наразі прочинилися сінешні двері і з хати з криком "Ой, що ж ви, нелюди, робите?!" вибігла молодиця. Вона впала на вогонь і загасила його собою. Старенький дідусь розпачливо скрикнув: "Москалю, та в нас же дітки!" Але козак хвацько скочив з коня і знову підпалив стіжок. Молодиця знову кинулася гасити, та цього разу їй те не вдалося, бо козак ударом приклада в груди звалив її з ніг, а полум'я легко побігло по стіжкові, мовби весело граючись з вітерцем. Все майже до дрібниць повторилося в інших дворах. Невдовзі село потонуло у страшній заграві.

Я дивився на те дике варварство й розумів, що коїться нечуваний злочин. У моїй душі вперше заворушився ще не цілком свідомий протест: невже і я беру участь у цьому? Невже заради цього я пішов добровольцем?!

...У присмерку виступили – кудись... Нам було досить того, що наш командир має планшет і карту. Ми сліпо, але бадьоро йшли за ним. Але скоро настрій нам підупав. Здавалося, що Коваленко навмисне, щоб ухоркати нас, водив загін ріллями, буйними вівсами та травами. Наша одіж від роси була мокра, як хлющ, а втома валила з ніг. Нарешті на світанку, видряпавшись з глибокого яру, зупинилися. Коваленко пошепки сказав, що ворог мало не за сотню кроків від нас. Розставив команду по невидимому фронту й наказав окопуватися. Нагадування про ворога прогнало нашу втому, і кожен заходився якомога глибше закопуватися в землю. Противник помітив нас, повів рідкий обстріл з гвинтівок, іноді пускав кулеметні черги. Але ось наші окопчики почали обстрілювати з гармати. Набої рвалися зовсім близько, й інстинкт самозбереження вдавлював нас у самісіньке дно наших ямок. Мій лівий сусід Носенко не вберігся, осколок влучив йому в голову. Страшно було дивитися, як з двох невеликих дірочок на лобі стікала кров. Серце мені защеміло. Він був зовсім юний і чи міг заподіяти якесь зло тому німцеві, який його вбив. Та чи знав і той німець, кого забив? Не встиг я отямитися після смерті товариша, як до мене підповз Коваленко з пакетом: "Ось тобі повідомлення, негайно проберися у штаб полку!" Розповів, де саме шукати той штаб.

Я з острахом залишив свою схованку і пішов глибоким яром. Десь високо свистіли кулі. Щойно я виткнувся з яру, як пролунав гарматний постріл і кроків за двадцять від мене впав набій. Я прискорив біг, та шинеля, вогка ще з ночі, геть набрякла і тягла донизу. Я впав, підвівся, знову побіг. Противникові, очевидно, було добре видно мене. Знову бабахнула гармата і засвистів набій. Полетіли осколки. Я не мав сили тікати, а гарматник брав приціл уперед. Набої, обдаючи мене гарячим повітрям, щоразу пролітали над моєю головою і розривалися попереду. Та, видно, не судилося мені бути вбитим, я відбувся лише переляком.

Через якісь два чи три кілометри я дійшов до другого яру, а далі вже легко знайшов потрібну садибу. Радий, що залишився живий, зайшов до штабу, вручив пакет ад'ютантові. Той звелів мені чекати на відповідь.

У дворі й садку вешталися зв'язкові. Я відчув нездоланну втому, пошукав очима, де б прилягти. Забачивши стодолу, не роздумуючи, пірнув у запашне сіно і заснув мертво. Не знаю, чи було написано ту відповідь і чи шукали мене, бо проспав я до півночі. Прокинувшись, не міг згадати, де я. Нарешті щось до мене дійшло, прочинив двері і похолов: німці! Скориставшися темрявою, я вискочив зі стодоли і чкурнув у садок, а звідти – в поле. Йшов до світанку, коли вже видно стало настільки, що можна було розгледіти не тільки гармати, а й вояків у касках. Треба було вибирати: або здаватися в полон, або ховатися. Вибрав останнє. Заскочив у видолинок із коноплями і заліг там. Із засідки було добре видно ворога, і я уважно стежив за ним. Коли це поблизу мене щось заворушилося. Минула хвилина, друга, знову заворушилося. Я сторожко визирнув і побачив, що то такий самий утікач, як і я. Ми швидко порозумілися і по якімсь часі вже мирно розмовляли. Він – середніх років жид, зарослий бородою і, як для вояка, то затовстенький, – теж відстав від своєї частини. Ми домовилися день пересидіти в коноплях, а вночі йти до своїх. По дорогах пливла могутня навала сіро-синього війська. Новий друг усе щось шепотів своєю жидівською мовою. Я прислухався і зрозумів, що він молився. Ми з'їли рештки хліба і спали по черзі аж до вечора. А як стемніло, вилізли зі схованки й пішли. Рух війська по дорозі спрямовував і нас: ми то наближалися, то віддалялися від дороги на безпечний розсяг. Хоч як нам заважали, терли плечі торби та ґвинтівки, але жидівська мудрість мого попутника про те, що казенне добро треба берегти ліпше, ніж власне, зробила своє – ми не кинули тієї ноші.

Отак і йшли, переховуючись, вже й забулося, скільки днів, і дійшли, як потім виявилося, аж до Тернополя. Прямуючи на схід, перейшли околицею місто і наштовхнулися на розвідку свого війська.

Десь опівдні я розшукав свою частину, де й довідався, що там мене вже списали як безвісти зниклого. На другий день нашу роту розформували і весь склад віддали на докомплектування фінляндських стрілецьких полків. Мене було зараховано стрільцем другого взводу першої роти 10-го Фінляндського стрілецького полку. Там я знову зустрів Очеретянку. Він опинився в одному зі мною взводі. Днів зо два ми відпочивали, а надвечір якогось дня наприкінці серпня 1915 року нас вишикували й повели на південь. По лавах покотилося, що ми йдемо на фронт. Уже в присмерку ми ввійшли в село Мишківці й там зупинилися. Цілу ніч нудьгували, відганяючи сон, бо спати не дозволялося, а на світанку відразу пішли в наступ. Тільки-но ми видерлися з долини на узвишшя, спотикаючись у городині та буйнім вівсі, як ворог відкрив по нас стрілянину з ґвинтівок. Густо зацьвохкали кулі. Ми на бігу безладно відповідали. З обох боків застрочили кулемети. Лунали якісь команди, та ніхто їх не дослухався. Всі бігли вперед. Біг і я. Густий рясний овес заважав, шинеля швидко намокла, я захекався, почав відставати, а далі й не помітив, де подівся мій ланцюг. Напевно, заліг у вівсі, а я пробіг зопалу, не завваживши того. Десь праворуч чулася шалена стрілянина з кулеметів, ґвинтівок, гармат. А я, мов причинний, мчав уперед. Почало розвиднятися. Я очима шукав своїх, але навколо жодної душі, лише далеко попереду, аж за яром, мріло щось схоже на ланцюг вояків. Я побіг туди. Вже аж коло самого яру я впізнав австрійців, які залягли на протилежному бугрі, але чомусь не стріляли. Перебігаю яр, наближаюся до ланцюга, і чуб мені заворушився: всі були мертві. Скільки їх було? Сотня? Дві? Страшні, спотворені передсмертними муками, обличчя, задубілі пальці, які навічно затисли повні жмені землі...

Тим часом стрілянина посилилася. Я зрозумів, що відбився від своїх і заблукав. Мене взяв острах, і я побіг тією ж дорогою назад. Кулі так і дзижча-

ли. Над самим яром котрась кулька, як бджілка, дзизнула і вп'ялась мені в ногу. Наче з якимсь здивуванням я зрозумів, що мене таки підстрелено. Зляkано впав на стерню, скинув чобіт і побачив рану, з якої витікала кров. Поворушивши ногою і впевнившись, що кістка ціла, а рана легенька, я трохи заспокоївся, якось перев'язав її, вилив з чобота кров, узувся, став на ноги і лише тоді відчув сильний біль. Але треба було йти, і я пошкандибав. Стріляти перестали – і по мені, і по цілому фронту. Запала німа тиша.

Тільки коли вийшов з яру, побачив, як таки далеко забіг від вихідної позиції. Десь опівдні я повернувся до села, знайшов свою роту, але звідти мене відрядили до канцелярії, а там повідомили, що мене (вже вдруге) списано, тобто зараховано до безвісти зниклих. Побачивши, що я поранений, наказали негайно йти до санчастини. Бувши дурним та недосвідченим, я зопалу відмовився від евакуації, вирішивши, що перев'язки можна робити й тут. Мою відмову евакуюватися начальство розцінило як патріотичний вчинок і представило мене до нагороди, але я про те не знав, як не знав і того, що мені належали нагороди і за доставку пакета.

З санчастини я повернувся до своєї роти, а там дізнався про невтішні новини: багатьох забито, поранено, чимало потрапило в полон. Слава Богу, мої найближчі товариші Очеретянка, Гайдай та Білогруд були живі.

Рота того полку, до якого нас було приєднано, складалася в основному з москалів – селян-тамбовчан різного віку. Як крізь сон бачу їх усіх і особливо двох – щойно прибулих до роти Махортова та Юр'єва. Вони були односельцями і, мов сіамські близнюки, ніколи не розлучалися. Махортов, старший і досвідченіший, опікав Юр'єва, який, наче передчуваючи свою смерть, панічно боявся війни. Не виказуючи того, що й сам боїться її, Махортов розраджував друга, мовляв, не всі ж гинуть у боях... Обох їх не стало...

Не перемігши ворога, наші полки зазнали в тім бою великих втрат. Нас відтягли з передової в тил на спочинок та поповнення. Вирушили на схід і кілометрів за п'ятнадцять у якімсь селі отаборилися. Там уже стояла якась артилерійська частина. Нас розмістили по хатах. Проте це вже було не село, а страшна руїна, пустка. Все місцеве населення, як розповідали, під виглядом біженців командування російського війська виселило кудись на Волгу та в інші місця в глибині Росії. Лише немічні діди й бабусі, обірвані й голодні, жебрали у російських вояків скоринки хліба. Тільки де-не-де вціліли при сплюндрованих оселях викладені з каміння огорожі. Від стодол і сліду не лишилося – їх розібрало й спалило "доблесне воїнство", яке на дозвіллі варило чай та прожарювало вошей у білизні. Мало де залишились і хлівці, їх спіткала така ж сама доля, а хати якщо й уціліли, то лише тому, що таки десь треба було спати. Але й вони були з обдертими до лат покрівлями й стріхами, часто без вікон і без дверей, теж давно попалених. Місця колишніх садків було знати по свіжих пнях...

Хтось із вояків розвідав, що у полі стоїть ціла пасіка. З дикими вигуками туди рвонула наша голодна братія. Пішов і я за ними назирці, бо теж хотілося поласувати медом. Кілометрів зо два від села в долинці стояло, може, з півсотні вуликів, а точніше – те, що від них залишилося: скрізь валялися уламки від геть розтрощених вуликів, шматки стільників. А найжахливіше те, що все довкола було всіяно, мабуть, мільйонами мертвих розтоптаних бджіл. Я дивився, і мені хотілося кричати: "Люди, що ви робите?!" Та що я міг удіяти? У відповідь на своє обурення почув: "Сразу видно, что хохол. Бросьте его слушать, ведь у хохла голова варит только до двенадцати дня!" Замість солодощів у роті, мав гіркоту в душі.

І сьогодні ще переслідують мене картини спалених сіл, плач голодних дітей, сплюндрована розтерзана земля, а на ній купи знищених бджіл... В ім'я чого все те було – голод, неймовірна втома, воші, дні і ночі без сну? Поволі в мене визрівала думка будь-якою ціною вирватися з війська. Я не хотів бути причетним до тієї сваволі й дикого варварства. Мушу сьогодні констатувати,

що переважна більшість вояків (навіть з хохлів) була переконана, що це ворожа територія, ворожі села і міста, а з ворогами так і треба чинити...

Чимдалі я замикався в собі. Жодної живої душі, з якою б я міг ділитися своїми думками. Оточення було для мене чужим.

Десь за тиждень нам влаштували огляд. Командир полку об'їхав верхи всі роти, картинно промчав до центру лави і звернувся до нас із промовою: мовляв, перед нами ворог і ми маємо його здолати. По промові заграв оркестр, і весь полк поротно у колонах відділень вирушив на південь.

Коротка зупинка на обід та сякий-такий спочинок – і знову в похід. Увечері нас з ходу повели в атаку. Широка рівнина голого поля. Ми групами перебігаємо вперед, а невидимий ворог, поки ми від нього на чималій відстані, поливає нас ріденьким вогнем. З нашим наближенням вогонь посилився, залунали зойки поранених, то тут, то там почали падати вбиті. Нарешті скомандувано окопуватися. Припадаючи до землі, кожен копав собі ямку, а ворог почав пристрілювання нашого рубежу з гармат. Вдалині було видно смугу ворожих шанців, та противник не давав роздивлятися, влучними пострілами заганяв спостерігачів у прикриття.

Гарматники, пристрілявшись по наших ямках, відкрили шалений вогонь. Я вріс у передню стінку окопа і з острахом слухав, як завивали і рвалися набої. Зігнуті ноги задубли, але я боявся навіть поворухнутися. Рясний дощ осколків змусив стулитися ще більше... Але ось обізвалися і наші гармати. Це нас трохи підбадьорило, та ненадовго. Ворожі гармати, ніби перепочивши, знову почали гатити по нас. Душа мені, як кажуть, перемістилась у п'ятки.

Так ми дочекалися присмерку. Пролунала команда "Вперед!" Противник завважив рух у наших лавах і відкрив шалений вогонь з усіх видів зброї. Ми, не пробігши й півсотні кроків, мусили знову залягти. Але жорстоко невідворотне "вперед!" змусило нас підвестися й безладно перебігати, аж поки не вперлися у смугу загороди з колючого дроту. Ворог, підпустивши нас на розраховану ним до сантиметрів відстань, тепер перетовкував, як у ступі. Земля стугоніла, двигтіла під нами, злітала кривавими шматками розірваних тіл.

Керуючись більше інстинктом самозбереження, аніж здоровим глуздом, я, вдавлюючись у землю, ховаючись у щойно вирваних набоями ямах, поповз назад. Скільки я проповз – важко сказати. Зупинився лише тоді, коли зрозумів, що виповз зі смуги гарматного вогню. Підхопився на ноги, пригнувся і побіг. Але дуже швидко "моя кулька" таки наздогнала мене. Я заточився і впав. Відчув, що ліва нога мені наче віднялася. Насилу зняв чобота. Кров цебеніла. У темряві сяк-так замотав рану, хотів іти, але мене мов струмом прошило. Біль змусив сісти. Хтозна, що б я робив далі, коли б не почув, що хтось кличе на допомогу санітарів. Я й собі почав кликати і скоро в нічній пітьмі побачив постаті з ношами – санітари розшукували й підбирали поранених... Мене мовчки поклали на ноші й бігцем понесли. Вже біля самої полкової санчастини назустріч нам вискочив хтось із обслуги і закричав: "Перев'язувати нема коли, поранених вантажте на транспорт і вивозьте! Противник пішов у контратаку і з хвилини на хвилину буде тут!" Зчинилася паніка. Поранені дерлися на санітарні повозки, а візниці, незважаючи на благання, намагалися втікати недовантажені. Проте санітарам таки вдалося повантажити частину поранених, серед них був і я.

На світанку нас привезли до госпіталю. Санітари вивантажували, вели й несли поранених через досить великий майдан дворища до триповерхового, з могутніми колонами, палацу. Я вжахнувся. Перед моїми очима постала страшна картина: на розісланій соломі по всьому тому майдану лежали до невпізнання скалічені люди – без рук, без ніг, із розтрощеними черепами, розбитими щелепами і взагалі понівеченими обличчями, у крові та бруді. Я дивився на той людський мотлох, і мені ворушився чуб. Невже людство збожеволіло, допус-

каючи таку наругу одне над одним?! І я радів із того, що був іще щасливчиком серед того м'яса.

Нас, легкопоранених, нашвидку, абияк перев'язували і спроваджували до санітарного поїзда, що на парах стояв поблизу. Пахло тривогою. Ворог насідав. Через якусь годину після того, як нас привезли, заповнений каліччю поїзд рушив і пішов на схід, заколисуючи поранених у зручних підвісних люльках. Канонада поволі віддалялася. Десь за Волочиськом усе вщухло, тільки колеса поїзда ритмічно і, як здавалося, весело, вистукували своє "тук-тук, тук-тук..." Мені стало легко й радісно на душі. З цим відчуттям я й заснув.

На світанку другого дня поїзд зупинився на Київському вокзалі, то було 16 вересня 1915 року. З поїзда нас повантажили на автомашини та санітарні повозки й повезли до якогось госпіталю неподалік центру міста. Живучи в Києві, я силкувався встановити, де то було. Можливо, у теперішній "Жовтневій" лікарні. А може, й ні. Пригадую величезний палац із широким ґанком, прикрашеним колонадою. З ґанку відкривалася широка панорама міста.

Госпіталь був ущерть заповнений пораненими, і нас, щойно привезених, ніде було розмістити. Перев'язуючи, запитували, хто куди бажає евакуюватися далі – на вибір: Суми, Воронеж чи Тамбов? Я хотів поближче додому, отож вибрав Суми. Думав, що й везтимуть через Полтаву та Харків, тобто рідними краями, але поїзд пішов через Бахмач...

Нас розмістили у госпіталі земської опіки. Півтора місяця лікували. Рана загоїлась, і лікарська комісія дала мені відпустку на три місяці. Десь у перших числах листопада я виписався з госпіталю. На прощання ще й сфотографувався. Вигляд мій на тому фото був такий, що сестра Катерина, дивлячись не на мене, а на те фото, плакала. Я, звісно, пишався з того, мовляв, дивіться, як я настраждався на тій війні...

Роздуми.
Рішучий крок

Минав час, я з острахом думав про своє майбутнє, адже в лютому мав повертатися на фронт. І вирішив – нізащо! Намислив два ходи. Перший – готуватися до іспиту на "вільного слухача" другого розряду, для чого треба було при якійсь гімназії доскласти різницю за чотири чи шість класів. Я подав заяву до Пирятинської чоловічої гімназії. Другий – домогтися медичної довідки про понижений слух, що було правдою і чим дехто користувався як приводом для звільнення з війська. До того ж почав удавати страдника: шкутильгав, спираючись на палицю, хоч насправді вже міг обходитися без неї. Тим я сподівався викликати співчуття медиків, які мали знову оглянути мене й винести вирок – на фронт чи додому.

Я вчасно з'явився на комісію, продемонстрував свої недуги. Без довгих роздумів мене направили до військового госпіталю для лікування і встановлення остаточного діагнозу. Факт глухоти і так був очевидний, але на те не зважили, бо для місцевого головлікаря законів не існувало. Замість оглядати хворих, він щоразу вишукував порушення в їхній поведінці, погрожуючи відправити на фронт. За таких обставин мені не випадало на щось розраховувати. І справді, чергова комісія винесла резолюцію: "Годний". Наступного дня я вже їхав на пересильний пункт до Києва.

Не встиг я як слід оговтатися, як мене зарахували до маршового загону і, не зволікаючи, відправили на вокзал. Висадили на станції Ярмолинці на Поділлі. Насилу дочвалали до містечка. Нас розмістили в покинутій жидівській хаті з вогкими долівкою і стінами. Щоранку виводили на муштру. Ми без кінця марширували плацом туди й назад, розмішуючи грязюку на кисіль.

Чоботи розкисали настільки, що висушити їх було неможливо. Я крокував у строю і намагався уявити, що робиться в таку негоду на фронті. Адже мине кілька днів, і нас поженуть у те пекло.

Кілометрів за тридцять-сорок від станції, у містечку Гусятині служив брат Федір. Я надумався поїхати до нього, побалакати, а може, якось і прилаштуватися в тім батальйоні.

У неділю рано сів на поїзд і поїхав. Та, очевидно, у книзі мого життя було записано, щоб нам не бачитись. У батальйоні мені сказали, що Федір поїхав до свого брата Івана в Ярмолинці, тобто до мене. Я ледве стримався, щоб не заплакати. Повернувся назад. Заходжу до свого "лігва", а хлопці запитують: "Де ти був? До тебе брат приїздив".

Тим часом я одержав повідомлення-виклик з Пирятинської гімназії на складання іспиту. Пішов я з тим викликом до командира батальйону. Краще б не ходив. Він як сказився: "З фронту?! Дати дозвіл виїхати в тил?! Не маю права!" Я, хоч і несміливо, але нагадав йому, що я доброволець і, здається, маю право підвищити свою військову кваліфікацію. Але він, розвівши руками, повторив, уже значно спокійніше: "Розумієш, не можу я порушувати порядок, не маю права". Так загинула моя остання надія, і я зважився на крайній крок – їхати без дозволу. На той час із російської армії річкою полився потік утікачів-дезертирів. Щоб затримати їх, на всіх станціях, особливо вузлових, було виставлено заслони, які вдень і вночі чатували на вокзалах, виловлювали і спроваджували втікачів до комендатур. Мені ж треба було виїхати саме з прифронтової смуги (тоді це вважалося найбільшим злочином і каралося найвищою мірою, про що я, як і тисячі інших утікачів, не знав). Щоправда, я не вважав себе за дезертира, я лише домагався свого, відтак однієї темної ночі, вкотре вже, виїхав "зайцем". Колишній досвід дуже мене виручав – я прослизнув невпійманим до самого Пирятина. Щоб не нарватися на патруль, я, не гаючись, подався подалі від залізниці. Дворами добрався до гімназії. Та щойно я переступив її поріг, як мене зупинили: "Ти куди?!" Я щось відповів і швиденько за папірця, показую – ось, мовляв, виклик. Черговий читає, потім дивиться на мене і раптом каже: "Это что-то не то, нельзя!" Я отетерів. Може, думаю, не туди потрапив? По дорозі на залізницю зрозумів, що один мій вигляд міг викликати підозру пирятинських мешканців. Катання у "салон-вагонах", у яких возили вугілля і свиней, не минуло безслідно для мого вбрання. Та й приїхав я без дозволу, без документів. Так я остаточно облишив думку домагатися іспиту екстерном. Але... Що ж тепер робити далі? Далі... Я смертельно стомився, зголоднів і промерз, нестерпно хотілося спати. Надумався будь-що їхати додому і хоч день перепочити, а там буде видно. Знову "зайцем" доїхав до Кононівки, вдало проскочивши вузлову станцію, вщерть заповнену патрулями. До Капустинців ішов із таким розрахунком, щоб у село ввійти вночі. Тепер уже, як дезертир, крадькома, я підходив до своєї рідної домівки.

Батько зустрів мене похмуро, а Катерина на радощах похвалилася про мій приїзд земському (колишньому жандармському ротмістрові). Той, довідавшися, що я тут без відпускної, погрожував видати мене поліції як дезертира. Щоб не дочекатися біди, я через день уже подався до Яготина і за кілька годин був уже в Києві. У поїзді я почувався вільніше, бо там я вважався не дезертиром, а їхав "шукати свою частину".

Вдруге вже легко знайшов пересилку. Вона містилася десь між центром міста і Печерськом. Вже здалеку виднілася висока суцільна огорожа досить просторого майдану. Міцні ворота замкнено. Вхід для прибулих – через прохідну. Заходжу всередину і – потрапляю у багатотисячне тирло. Я навіть розгубився. Кого тут тільки не було – від дітей до дідів, і всі, як мовиться, при ділі. Одні торгували чобітьми, другі військовим одягом, треті – цивільним, четверті продавали військові документи, п'яті – ордени й медалі. Ще

хтось торгував порнографією, присмаченою такими ж сороміцькими віршиками. Більшість грала у карти на гроші та одяг. "Обчищені" сиділи поруч, без чобіт і шинелей, а то й у самих підштанках. Переможці, підмостивши під себе вигране барахло, метали банк. Грали до самої ночі, благо, що давали їсти, а спати вже звикли просто неба. Найзавізніше було коло дошки з інформацією. Тут дізнавалися, де яка частина російської армії дислокувалась, а потім фіктивно записувалися до найдальшої (мовляв, саме цю і розшукую), одержували документи на проїзд, а головне – гроші, харчі, одяг і взуття. За ворітьми все те збували, документи рвали, знову поверталися і знову записувалися під вигаданими прізвищами. І все повторювалося спочатку. Найвідчайдушніші пророблювали таке по кілька разів – і то не тільки в Києві. Проїхавши до Полтави чи Харкова, і там повторювали те саме.

Ні торговці, ні картярі, ні тим більше порнографи мене не цікавили. Я пристав до одного вояка з кавалерії. З наших розмов я зрозумів, яка різниця була між пішим вошивим та кінним молодецьким військами. Я розпитав того улана про їхні запасні полки. Він охоче розповів, що в Павлиші за Кременчуком стоїть один такий полк, але він не хоче туди, бо там сувора дисципліна і тяжка муштра. Я зрозумів, що не тільки йому, а й багатьом іншим припало до душі те приховане дезертирство. Вони каталися в поїздах з одного великого міста до іншого, міняючи свої прізвища й номери "розшукуваних" частин, до яких вони начебто належать. Тоді великі маршові частини перевозили на фронт вантажними поїздами. А невеличкі групи – "класними" вагонами, отож і виходило, що дезертири були упривілейованою категорією.

Подумавши, я записався в канцелярії рядовим 8-го уланського полку. Минув якийсь час, поки мене в числі інших дванадцятьох викликали до писаря. Особисто мені писар пояснив: "Ця команда від'їжджає до Баку через Полтаву й Лозову. Щоб не писати окремого літера на проїзд до Полтави, я вписав у їхній літер і тебе. Ось твої документи, з ними у Полтаві зайдеш до військового начальника, і він дасть тобі направлення до кінного запасного полку в Павлиші". Почувши це, я невимовно зрадів. Аякже! Тепер я кавалерист! Але, на жаль, обмундирування мені не належало, оскільки відряджали мене до запасного полку. А мені так бракувало добрих солдатських чобіт, адже свої я залишив батькові, а сам узувся у старі, благенькі, пошиті ще за Бухановського. Вони були хромові, холодні й за негоди зовсім ненадійні...

Нарешті з формальностями покінчено. Наша команда вишикувалась і вийшла за ворота зони, рушили в напрямку вокзалу. В якійсь із тихих вуличок хлопці зупинились і чомусь вибухнули реготом. Я побачив, що вони почали виймати з кишень і чіпляти собі на груди хто один, хто два Георгіївські хрести й інші куплені в зоні нагороди. Стрій зламався, і ми вже йшли отарою. На привокзальному майдані наші босяки з реготом оточили ларьок з їстівним і, заговорюючи зуби продавцеві, накрали ковбаси. Мені стало соромно, наче те зробив я. Я дуже хотів їсти, проте, коли хлопці запропонували шматок краденої ковбаси, відмовився. Мені хотілося якомога швидше розлучитися з тією босячнею, тож наступного дня, зійшов ранком у Полтаві, я зітхнув із такою полегкістю, наче звільнився від не знати якого тягаря. Ще через добу я був у Круковому, звідки й пішов на Павлиш. Назустріч мені на плеканих конях їхали хвацькі вершники. Добрі коротенькі кожушки, сині штани зі штрипками, блискучі чоботи й форменні картузи. Здавалося, що вони й самі милувалися собою. Я мимоволі порівнював себе з ними. Порівняння явно було не на мою користь. Я уявляв, як на мене подивляться в канцелярії. Хто ж повірить, що я кавалерист? Вирішив сказати, що мене як добровольця направлено в той полк навчитися кінному строю.

Так міркуючи, я підійшов до розташування полку. А там побачив, що на муштрі вояки вже не всі такі ляльково гарні. Згадалася муштра у 26-му запасному батальйоні з отим "а ноги! а ноги!" А тут іще побачив, як командир

за якусь провину хльоскав нагаюрою не по коневі, а по їздцеві... Стояв і думав, що ж його робити: піти й сказати, що я доброволець, чи повертати назад? Обміркувавши всі "за" і "проти", таки не наважився йти до штабу. Ще трохи повагався і пішов назад, а ввечері того дня вже був на Кременчуцькій пересилці, знов опинившись у вирі сірої брудної солдатні.

Умови й порядки Кременчуцької пересилки мало чим різнилися від Київської, хіба що тут було ще простіше: безладдя повне! Воякам вільно було робити хто що хоче – чи сиди тижнями, а то й місяцями у тутешніх казармах, або йди куди тобі заманеться – і ніякої гауптвахти. Звісно, провінція!

Сидіти там, марнуючи час, я не збирався. Треба було шукати виходу. Картав себе за відлюдькуватість і несміливість, але потроху розпитувався. Ще від того знайомого улана я знав, що кінні запасні полки були ще в Балаклеї недалеко від Харкова та в Тамбові. Балаклея близько, але ж той улан казав, що там муштра чи не скаженіша, ніж у Павлиші. А Тамбов далеко, і про полк нічого невідомо. Надумався їхати саме туди.

Ще в передвечір'ї почала мінятися погода – сльота зашерхала, падав ріденький сніжок. Поїзд мчав, а я, прикутий до гальмового майданчика, продуваного холодним вітром, потроху замерзав. За ту ніч я перебрав у голові сотні різних думок і дійшов висновку, що роблю дурницю: на що краще я міг сподіватись у Тамбові, порівняно з Павлишем? До того ж – попереду Бахмач, який не так легко проскочити зайцеві-напівдезертирові, а колючий вітер остаточно переконав мене не шукати фортуни в Тамбові. І я, замерзлий на кізяк, повернув назад, до Кременчука. І треба ж такому статися – знову зустрів того солдата, який уникав потрапити в запасний кінний полк. Він усе ще не втрачав надії знайти свій затишний 10-й Новгородський драгунський його величності імператора Вільгельма II полк. І мені порадив: "Та плюнь ти на все. Годі шукати собі налигача. Поїдемо на фронт у наш полк, я певен, що все буде гаразд!" За його порадою я записався на цей раз драгуном з добровольців. Тепер мали чекати відправки на фронт у драгунський полк.

І досі згадую із вдячністю цього забутого на прізвище хлопця, який став моїм першим учителем і наставником. Нехай спрощено, але саме він виклав мені "повну теорію" муштри, строю та команд у кінноті, адже мав він досвід кіннотника від 1912 року.

Десь у перших числах березня 1916 року, нарешті, було сформовано маршову роту, до якої в числі кількох кіннотників і гарматників, які теж очікували відправки, було приєднано і нас і відправлено до Могилева-Подільського. Всю дорогу туди мій новий друг просвіщав мене і наставляв.

У Могилеві вже починалася весна. Дороги розквасило й розвезло, всюди була непролазна грязюка, і мої чоботи остаточно розлізлися. Я залишився фактично босий. Пішов до інтенданта, але на складі не знайшлося жодної пари чобіт. Щиро бажаючи мені допомогти, той добрий чоловік десь викопав старі, як хата величезні, чоботища і запропонував їх мені. Я приміряв. Можна було з вухами влізти в один чобіт, та що було робити. Я взяв їх.

Березневого похмурого дня нас відправили у стан 10-ї кінної дивізії – в село Тарасовуци. Тамтешній писар відрядив мене до четвертого ескадрону. Середніх років молодший унтер із руденькими вусиками сказав, що вахмістр відлучився днів на два, отже, доведеться мені побути до його приїзду без призначення. Сергій Розсоха, так звали того унтера, був селянином із воронезьких земель, але українського походження. Певне, тому він і поставився до мене досить прихильно. Побачивши мій почерк на конверті листа, якого я написав додому, він тут-таки загадав мені якусь писарську роботу. Я так старався, що він аж здивувався, як це я так розуміюся на канцелярському крючкотворстві...

Тим часом повернулися вахмістр і каптенармус. Розсоха доповів їм про мене та про мої здібності в каліграфії. На вахмістра Горохова це справило враження, і

він одразу перейнявся до мене повагою, а оцінивши мою освіченість, допустив у своє оточення. Ось вам і випадок. Не звернув би уваги Розсоха на моє письмо, ніхто б і не знав про мої переваги. І хто відає, як би воно все повернулося, а так я вже тоді був запанібрата з ескадронним начальством, якого, як вогню, боялися всі драгуни. І згадалося мені відоме: "Судьба играет человеком".

Командир нашого ескадрону барон фон Фесінґ був із німців-колоністів. Про нього казали, що він зовсім рідко буває в полку, а десь собі мандрує та бенкетує. Заміщав його поручник Сушко.

Розсоха трохи ввів мене у курс справ, від нього я дізнався, що командир полку Прохоров – розважливий і розумний чоловік, а командир дивізії генерал Марков (брат того Маркова, котрий член Державної думи) – дуже впливовий монархіст. А граф Келлер, хоч і німець із походження, проте відданий Російській державі генерал. Командира п'ятого ескадрону ротмістра Отрохова вихваляв як найкращого полкового джиґіта, знавця кавалерійської справи й відчайдушного сміливця, а заступника командира полку полковника Яненка характеризував як службиста і неперевершеного пияка. Помічника командира полку з господарчої частини полковника Кулісича називав слимаком і тюхтієм.

Днів за десять вахмістр призначив мене драгуном другого взводу. Дали мені коня, видали зброю – карабін, шаблюку й піку. Тепер я рано вставав, чистив коня, годував і поїв його, чистив зброю і все придивлявся, як те робили інші. Потроху знайомився з тутешніми порядками, з товариством.

Земля давно вже підсохла. Зазеленіла травичка. Квітень... Я тривожно здалеку спостерігав за кінною муштрою в 10-му Донському козачому полку і заздрив, як вони джиґітували, дуже хвилювався, бо знав, що те чекає й на мене. Хтозна, як воно в мене все буде. Та ось і справді той перший день випробувань настав.

Драгуни заворушилися, чистили до блиску коней, зброю, лаштували сідла, лагодили одяг. Я намагався не відставати...

І ось, як кажуть, одного чудового дня для мене вперше пролунала команда: "По конях!" Взводні роздали передній лаві піки, і вона ощетинилась тією зброєю. "Справа по три марш!" Ескадрон рушив. Піки ритмічно загойдались у повітрі. Та ось ми виїхали за село, і знову команда: "Риссю марш!" Мій кінь вправно, без моєї допомоги, сам виконав команду, тримаючись своєї трійки, а я відчув, як без звички заважає мені піка: всупереч усім правилам вона несамовито розхитувалася. Та поки ми їхали до плацу, те було малопомітним. Але ось і плац. Полк зупинився. На віддалі, на високій самотній могилі, на коні вже сидів командир полку, а біля нього, теж на коні, штаб-сурмач (капельмейстер) полку – глухий Кирило. Ми завмерли і, хоч і на відстані, їли очима командира. Я не бачив, як він махнув стеком, як сурмач подав якийсь сигнал. Коні захвилювалися, загарцювали. Може, мої сусіди і правували своїми кіньми, знаючи, як саме потрібно діяти, а я зрозумів, що мені просто слід триматися сідла, решту мій друг-коник, як по нотах, безпомилково виконає сам. Моя піка загойдалася на всі боки, зрадницьки порушуючи злагодженість вправ. Те бачив взводний, бачив і вахмістр, і обидва боялися, щоб не помітив командир полку, який спостерігав за нашими вправами.

Нарешті пауза. Лава зупинилася. Бачу – до мене прямує вахмістр. Ледве стримуючись, він зашипів: "Чому ти мені не сказав, що не володієш пікою?" А взводний глянув на мене з докором і передав піку іншому.

Навчання тривало. Звільнившись від піки, я більш-менш пристойно тримався в сідлі, цілком поклавшися на коня. Він, як "старий служака", знав усі команди й сигнали сурми, робив усі навчальні "па", як досвідчений "балерун". Мені залишалося тільки не впасти самому й не заважати йому. Я здався на кінську волю, і ми були явно задоволені одне одним.

Друга частина тренувань почалася вправами з пікою. Я ледве встиг узяти її, трикляту, напоготів, як кінь уже проскочив галопом повз опудало, яке

мені так і не вдалося вразити. Рубання лози минуло більш-менш успішно. Лозини я, звичайно, не зрубав, але мій коник справно підвіз мене до неї, і я за правилами якось там махнув шаблюкою.

Днів із п'ять я ще пробув у ролі драгуна, а потім мене викликали до начальства і наказали йти в кулеметну команду приймати каптьорку, писарство й артільне господарство, тобто брати в свої руки господарство цілої команди...

Я вагався. Мені вже якось шкода було кидати ескадрон. Я мріяв опанувати кавалерійські премудрощі, які давалися мені досить легко, та наказ є наказ, і я, здавши коня та амуніцію, пішов. Портной, тепер уже колишній каптенармус, дуже радо прийняв мене. Він пояснив, що тижнів за два, які він іще пробуде в команді, я маю з його допомогою опанувати свій новий фах і все перебрати на себе. Перші дні показали, що на цій роботі менше було потрібно канцелярської вправності, а значно більше, ніж у мене було, господарського вміння та розпорядливості. Щось із тиждень попогрів я там чуба, заповнював величезні, як рядна, відомості, писав і носив у канцелярію полку щоденні "котлівки", аж поки сама фортуна не прийшла мені на допомогу.

Якось, коли я прийшов до канцелярії з черговою "котлівкою", тамтешній діловод дав мені прочитати наказ, де, зокрема, було таке: "Рядовий драгун, каптенармус кулеметної команди Козуб переводиться до господарчої канцелярії і зараховується писарем". Після цього я відніс останню "котлівку" у свою команду і вже з речами та амуніцією повернувся назад. Відтоді моє життя явно змінилося на краще.

Діловод, кремезний показний чолов'яга, оглянув мене уважно і сказав: "Ти будеш помічником старшому писареві Нестеренку". Нестеренко, видно, чекав на мене, відразу вручив "бойову зброю" – ручку – і засадив писати атестати. Заповнювати ті атестати було зовсім нескладно. Єдина фраза, в якій легко було помилитися, – це "удовлетворен включительно" або "исключительно". Потроху я звикав до нового місця і товариства.

Хорунжий Йосип Михайлович, наш діловод, був чоловіком досить крутим, проте розумним: знав, що дерево, на гілці якого він сидить, потрібно ревно оберігати. Отож про свою канцелярію дбав, як добрий господар. Усіх у полку він переконав, що саме на ній полк і тримається, що, мовляв, без неї просто немислиме його існування. Його безпосередній начальник, помічник командира полку з господарства полковник Кулісич був у його руках слухняною маріонеткою, а писарі жили мов у Христа за пазухою. Родом він був із Самарської губернії. Ходили чутки, що родина його дуже заможна, та й сам він розповідав, що мав чималий табун коней. Він і в полку, всупереч правилам, завів собі пару розкішних рисаків, сірого й вороного, роздобув десь чудову відкриту коляску й після роботи "розминався": всідався, як той губернатор, у свою карету й коні вихором мчали її у чисте поле. Заздрісники з офіцерів не раз нашіптували командирові, що, мовляв, Хорунжий розвів у полку недозволені розкоші. Проте якимось чином він завжди відкручувався і виходив сухим із води.

Наша канцелярія поділялася на чотири столи: продовольчо-речовий, атестаційний, скарбницький та друкарсько-копіювальний. Справи кожного столу вели окремі писарі. Ще у штаті канцелярії був їздовий – москаль із Калузької губернії, змобілізований колишній відставний кіннотник-лейбгвардієць. Його обов'язком було ходити за парою їздових коней та тримати в належному стані добрий кований шарабан для перевезення скринь із канцелярським скарбом.

Конкурентом Хорунжому й усій госпканцелярії був полковий писар хохол Гніпа. Хоч цей колишній селянин з-під Полтави був лише старшим писарем, але фактично заправляв усією стройовою частиною полку. Він був справжнім віртуозом складання й оформлення численних наказів, зведень і дислокацій. Між Хорунжим та Гніпою точилася прихована, але запекла боротьба за зверхність, так би мовити, за сфери впливу.

Авторитет Гніпи підтримувало офіцерство, вважаючи Хорунжого хвалькуватим вискочкою (а як на мене, то все те було від заздрощів). Хорунжий же, тулячись до офіцерства, щоразу зазнавав від нього всіляких образ та приниження.

...Десь далеко побабахкували гармати, було чути й кулеметну стрілянину, але нас це наче й не обходило, ми готувалися до Великодніх свят. Полковий культорг Щербина метеором літав по ескадронах, відбирав драгунів для виступів у святкових коцертах і десь по закутках проводив репетиції.

Великдень 1916 року був десь наприкінці квітня місяця. Стояла чудова погода. Населення величезної, неосяжної країни, оплакуючи загиблих, не забувало й про живих і за традицією збирало й слало на фронт подарунки – одяг, білизну, рукавички, шкарпетки, кисети, тютюн, а найбільше – їстівного: ковбасу, сало, цукерки тощо.

Для наших полків слали з Сум, Одеси, Ізюма. Охтирки та з багатьох інших міст. Звичайно, всі вояки одержали належні гостинці, але загребуща рука Хорунжого, як за ведмежим чи лев'ячим судом, хапнула для своїх підлеглих таки ж левову частку. Хата, де розмістилася наша канцелярія, була завалена торбинками з тютюном, цукерками, печивом.

Великдень почався з літургії на місцевому майдані. Надвечір заметушилися "артисти". На околиці села вже стояв намет-балаган з лаштунками. Увесь майдан, як шпаки, обсіли драгуни та місцеві селяни-молдавани. Завіса розсунулася. На сцені з'явився типовий жид – довгий, як жердина, в лапсердачку, з характерними пейсами. Почалася вистава. Водевіль був про дівчину, яка втратила красу через хворобу на віспу. А той підстаркуватий жид зрікся її, хворої та нещасної. Гра була бездоганною і дуже зворушила глядачів, які сприймали те дійство настільки щиро й безпосередньо, що не на жарт обурилися вчинком того жида...

Після вистави був концерт, а завершилося все загальними розвагами, іграми та змаганнями.

Минули свята. Десь там була війна, а в нас звичайні тилові будні. 31 травня 1916 року ми, як і завше, вляглися спати, коли це опівночі раптом задвигтіла земля. Крізь сон здалося, що настав страшний суд. Праворуч, десь із боку сіл Гоголяни та Бояни, чулося безнастанне ревіння важких гармат. Набої виривалися з дула й не свистіли, як тридюймівки, а якось характерно цьвохкали й, дико хропучи, летіли в бік противника.

Так почався червневий брусиловський наступ 1916 року на нашій ділянці фронту. Весь полк у лічені хвилини був на ногах, усі висипали з хат і розгублено дивилися на зловісні вогненні спалахи. Набої сліпучими стрічками розпанахували небо і зникали десь там, де небокрай уже нагадував пекло: то горіли села і збіжжя у розташуванні ворога.

У похід

Через якусь годину було віддано наказ виступати в похід. То тут, то там лунали команди: "Шикуйсь!", "Марш!". Нічна пітьма посилювала тривожний настрій. Захвилювалося місцеве населення. Скрізь ворушилися якісь потворні тіні. Ми нашвидку збирали канцелярські справи, вантажили скрині на підводи. З'явилася коляска Хорунжого. У пітьмі зачувся характерний рясний перестук тисяч підків. То вирушила кіннота. І всіх нас поглинула ніч...

За інструкцією на час тривоги нас, писарів, було переведено кожного до свого ескадрону. Я приєднався до кулеметної команди. Під гарматний гуркіт і свист набоїв, які пролітали над нашими головами, ми поминули принишкле село Гоголяни й увійшли в Бояни. Розвиднялося. Полк спішився і, здавши коней коноводам, пішов у першу атаку. Пішла й кулеметна команда. Мені випало бути в коноводах. Восьмеро коней лишилося на моїх руках. Прив'язавши їх у якомусь дворі, я вслухався в бій, який точився поблизу. Ворог підняв у

повітря аеростат і з нього почав нас обстрілювати. Набої, як порхавки, рвались у повітрі, викидаючи вогонь і рудавий димок, а осколки й шрапнель зі свистом розліталися довкола.

За якийсь час важкі гармати затихли. Бій став потроху вщухати, віддаляючись на захід. Повернулися з атаки драгуни, сіли на коней, і полки десятої кінної дивізії пішли по фронту на північ, а штабна "армада" з обозами попрямувала до Дністра.

По дорозі ми поминули натовп полонених австріяків. Їх було тисяч сім, а охоронців – лише якийсь десяток вершників. Впадало в око, що ті полонені вояки настільки стомлені, що, здавалося, раді хоч і в такий спосіб утекти від війни...

Десь в околицях села Рашкова, а може, Горошева, ми переправилися на понтонах на лівий берег Дністра і пішли далі, тримаючися річки. Навколишні поля, скільки сягає око, – всюди перериті окопами. Знову переправа, знову на правий берег, біля колись мальовничого села Заліщики. Міцні гарні будинки, розкішні сади були спотворені постоєм війська і понівечені гарматними набоями. Всюди валялося потрощене хатнє начиння, літало пір'я з розірваних подушок. Ближче до річки, у розлогій низині лишилося ще більше слідів свіжого позиційного постою нашого війська та недавнього бою. Всюди купи всіляких покидьків: недоїдки, одяг, взуття, і все те загиджене екскрементами. А над усім – сморід і мухи. І ось у цьому смітнику-вбиральні сиділи люди, які мали захищати "свое отечество". Укріплення з набитих землею мішків у багатьох місцях були розкурочені розривами гарматних набоїв. Численні вирви від фугасок заповнені водою. І скрізь – непоховані трупи захисників "родины" на чужій землі. Страшно було дивитися на їхні закляклі закривавлені тіла. Від мосту в цьому місці не залишилося й сліду. Ми перейшли нашвидку прокладеним понтоном.

Тут я вперше побачив окопи ворога: надійні, обжиті, ніби в них збиралися жити десятиліттями. Кожен сантиметр вирівняно, вигладжено, козирочки ретельно прикрито наче для показу, а не для боїв. На дні окопів лежали дерев'яні решітки, а подекуди й циновки. Скрізь сухо й навіть затишно. Бліндажі обставлені ліжками та іншими меблями. Охайні вбиральні старанно захищені від вітру. Та моєму здивуванню не було меж, коли я побачив, що в захищених від ока противника місцях вкопано лавочки і столики, а поруч розбито невеличкі квітнички. На цьому тлі картина руйнації видавалася ще страшнішою. Всюди – понівечені трупи, відірвані кінцівки, на деяких кущах висіли розкидані вибуховими хвилями кишки... Безліч кинутої зброї.

Ми, бувши нічим не зв'язані в рухові, їздили й оглядали ті страшні поля війни. Мені кортіло подивитися, що мав при собі німецький солдат. Надивившись між розкиданими речами незайману речову сумку, я підібрав її. Все в ній збереглося в ідеальному порядку: чистенька випрасувана білизна, рушнички, теплі шкарпетки, люстерко, мило, бритва і прилад до неї. Сумка німецького вояка була значно зручнішою, ніж наші торби. Склеєна зі шкіри та брезенту, вона мала прямокутну форму, сантиметрів сорок завдовжки і завширшки та сантиметрів вісімнадцять заввишки, з міцними попругами та надійними пряжками. Всередині все було поділено на відділки для різних пожитків. Ця сумка прослужила мені, замість російської торби, до кінця мого перебування в драгунському полку.

Вже в поході я звернув увагу, що кінні полки їжу готували у трофейних німецьких похідних кухнях на три казани. Зручність їх була очевидною, отож тепер у кінних полках майже завжди готували три страви – як у тих "дурних" німців.

Із Заліщиків ми взяли напрямок на Городенку. Ворог, відступаючи, жорстоко поплюндрував місто: дроти зв'язку й електрики звисали зі стовпів, як

мотуззя, а подекуди й самі стовпи були повалені. Поминувши Городенку, пішли на захід.

Саме в той час бойові частини дивізії наближалися до міста Коломиї. По дорогах валялася сила-силенна зброї – німецької і нашої. Траплялися навіть гарматні набої, які не вибухнули. Розповідали, що наш штаб-сурмач, глухий Кирило, розважаючись на привалі, підхопив такий набій обома руками і, сказавши "ух і важкий же!", випустив його з рук. Набій вибухнув, поранивши з десяток коней, які стояли поблизу. У Кирила ж лише штани тріснули, а сам він відбувся хіба що добрим переляком.

Достеменно не знаю, де саме – чи то на підступах до Прута, чи вже коло самого міста Коломиї – ворог добре закріпився, там і відбувся той нещасливий для нашої дивізії бій. Як потім казали, у всьому була винна розвідка 10-го Донського кінного козачого полку. З її зведення випливало, що на цій ділянці фронту ворог не встиг поставити загорожу з колючого дроту. А під час атаки цілі полки кінноти наразилися на дротяні загорожі. Основна ж маса вояків на очах у ворога повернула назад. Ну а німці вже не розгубилися й наробили з наших каші. Багато людей тоді загинуло, а ще більше коней. По тій невдачі ту ділянку фронту зайняли якісь інші підрозділи, а вціліла кіннота пішла на південний схід у напрямку Снятина. Відтоді ми свого війська не бачили. Воно йшло десь уздовж неусталеного ще фронту, то кидаючись у прориви, наздоганяючи відступаючого ворога, то прикриваючи свої авангарди від флангових ударів. Штабне ж господарство, до якого належала й канцелярія, сунуло по його сліду назирці.

Неподалік Чернівців переправилися на правий берег Прута. Обходячи Чернівці з заходу, ми круто звернули на південь і пішли на місто Сторожинець, а далі на Радауц. Як і навколишні села, місто було дуже зруйноване і до нашого приходу вже встигло припасти пилом. Іще один перехід – і ми ввійшли у Качику. Повіяло глибокою чужиною. Мова, побут, реакція селян – усе свідчило про те, що ми оточені чужинцями. А ми йшли і йшли на південь і якогось дня вийшли до бурхливої гірської річки Молдови, притоки Серета, головної водної маґістралі Румунії. Що далі ми просувалися, то тісніше обступали річку могутні гори. Нарешті вони так сильно здавили її, ніби намагалися затримати руйнівний біг води. Вона клекотіла, вдаряючись об кам'яні береги, й сердито котила вниз каміння, листя, гілки. Віти чіплялися за виступи берегів, але наступна хвиля ніби зозла шарпала їх, відривала й, підкидаючи течією, несла в безвість від материнських смерек та буків. Водяна стихія на дні урвища, здається, виповнила весь простір, так щільно зійшлися гори. Але то справді тільки здавалося, адже залізниця гадюкою вповзала в ущелину, а далі бігла вузенькою, мов нитка, відвойованою в річки смужкою земної тверді. Ми теж погадючилися в ту ущелину. Звідти починався підйом у гори. Рух обозу стишився, коні напружено дихали й харапудилися, закушували трензеля, шарпали поводи, просили волі. Нас троє вирвалося вперед. Кругом дика незаймана природа, ніде жодних ознак чиєїсь присутності, і раптом за одним із поворотів несподівано вперлися в якесь поселення. То було село Ґура-Хомора. Чистенькі, ніби музейні, будиночки тіснилися біля смужки гладенької дороги. Здавалося, що то гори вигнали їх з лісової гущавини. Поселення складалося з десятка чи півтора дворів. Назва говорила за те, що поселення польське. Рух нашої валки мешканці почули, мабуть, іще на відстані й, коли ми з'явилися там, усі поховалися.

Попрямували до першого-ліпшого будинку, щоб попросити води. Під'їжджаємо до воріт, стукаємо. Назустріч вибігає вродливий здоровань. З острахом позираючи на нас, каже: "Прошем панув до коляції". Ми спішилися, зайшли у двір. Мабуть, брати цього юнака почали нас запрошувати до "каси" (хати) тепер уже по-молдавськи. Неважко було здогадатися, що наші вояки,

які тут побували до нас, чимось їх налякали, і вони тепер годили, як могли, аби хоч якось запобігти лихові. Ми подякували й повернули назад, до місця розташування штабних обозів – міста Кімполунґ.

Сяк-так розмістившись, ми заходилися підганяти запущене під час наших мандрів діловодство. Маючи дозвілля, шукали якихось розваг і знайомств. Та місцева молодь цуралася нас. Почасти до цього спричинявся мовний бар'єр, а найбільше те, що ми були чужинцями...

У Кімполунзі не раз сходилися кордони Угорщини, Австрії, Румунії та Польщі. Незважаючи на те, що місто належало до Буковинської України, його населення, крім українців, які переважали кількісно, але були найбезправніші, складали ще румуни, німці, мадяри та поляки. Офіційною мовою на той час там була німецька, і цим усе сказано...

На жаль, я не знав тоді, що там жила молода українська письменниця Ольга Кобилянська. А так, може б, хоч здалеку пішов би глянути на неї.

Найчастіше вдвох із товаришем ми ходили в гори. Забиралися так високо, як тільки могли. Сідали й милувалися звідти фантастичними краєвидами. Так було і того дня, коли одного разу, повернувшись із прогулянки, я зайшов до канцелярії. Мене зустріли мало не на порозі, а Хорунжий урочисто оголосив, що мене нагороджено Георгіївським хрестом четвертого ступеня. Я навіть спершу не повірив. Думав, що це жарт, коли – ні, вручає мені атестат. Читаю – і справді все так. Звісно, зрадів, але водночас і розгубився, адже тепер усі дізналися, що я прибув не з запасного кінного полку. Втім, ніхто про це навіть не згадував, навпаки, в очах деяких товаришів була навіть заздрість, а Хорунжий іще й прочитав наказ про моє підвищення, тепер я був молодшим писарем вищого розряду, тобто молодшим унтером. Це означало, що тепер мені належала орденська винагорода – три карбованці щомісячно за хрест та щось близько того – як писареві вищого розряду. Майже шість карбованців, як на ті часи, були непогані гроші. Я, не зволікаючи, нашив собі належні дві лички і дуже тим пишався.

Як минається котові Масляна, так і мою радість перекреслила печаль. З дому прийшла звістка, що помер мій сердечний друг Василь Сербчин. Я дуже за ним побивався, а вночі навіть тихенько плакав. А тут іще й для кінноти настали чорні дні. Очевидно, через великі втрати в піхоті кіннотників теж почали використовувати у пішому строю. Третьому кінному корпусові, штаб якого був теж у Кімполунзі, відвели ділянку в самісінькому покутті між кордонами Румунії та Австро-Угорщини. Втрати драгунів були величезними, а поповнення із запасного полку в Балаклеї припинилося. Щоб підготувати кіннотника, потрібно не менш як рік. Лави ескадрону помітно порідішали. Довелося на ходу робити реорганізацію: скоротили кількість ескадронів у полку з шести до чотирьох, почали забирати і з канцелярії. Відправили на фронт мало не всіх каптенармусів, а за кілька днів одна по одній надійшли сумні звістки – всі вони загинули. Ми були вражені й приголомшені. Мали підстави тривожитись і за свою долю, могли й писарів відправити на фронт, але поки що Хорунжий обороняв своїх підлеглих.

До Румунії

Наближалась осінь, третя осінь війни. Навіть наше упривілейоване становище канцеляристів не могло приглушити бажання скинути форму, зітхнути вільно й пожити людиною. Нам ніхто не ґарантував, що якогось дня не поженуть туди, на муки окопного життя, а то й на загибель. Ми стояли у прикордонні нейтральної Румунії. Нездатність цієї країни захистити себе спричинялася до того, що обидві сторони порушували її кордони, ставлячи під загрозу її нейтралітет. Кожна сторона тисла на румунський уряд, намагалася перетягти на свій бік. Що саме переважило російську шальку терезів, а не

німецьку, сказати важко. Проте 1 жовтня 1916 року Румунія несподівано оголосила війну Німеччині та її спільникам – Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині. Наш третій кінний у перший же день цієї події знявся зі своїх позицій у Кімполунзі і потягся за всім військом. Я радів рухові, бо та ущелина мене гнітила, здавалася якоюсь похмурою безвихідною тюрмою. Очі воліли простору, степу...

Ось і село Капул. Гори лишилися позаду, і я, ніби видужавши після тяжкої хворості, ожив. Десь поблизу того села перетнули румунський кордон і ступили на землю нового спільника. Далі рушили на південний схід униз за течією річки Молдови. Недовго я спочивав, милуючись зеленими просторами. Валка, досягши села Баяшешти, круто звернула праворуч, перейшла річку й узяла напрямок на захід, а далі – на південний захід. Перед нами знову виросли безладно розкидані гірські хребти. Що далі ми просувалися в гори, то більше почувалася зміна погоди. Всюди клаптями лежав мокрий сніг, земля рябіла, як корова. Слизько, мокро, а дорога дедалі більше ставала дибки, дерлася кудись у небо, звивалася вужем. Скрізь ми бачили притиснуті до скель ланцюги підвід і людей, які рухались у протилежних напрямках. Засапані коні й люди, долаючи крутий підйом, часто зупинялися, та команда "Вперед!" змушувала знову рухатися. Дві доби, вдень і вночі, ми йшли, йшли і йшли, хіба якусь хвилинку перепочивали, навіть не сходячи з дороги. Та й куди було сходити, коли з одного боку височіли могутні скелі, а з другого – безодні прірви...

Ранком якогось дня ми зупинились у маленькому вбогому румунському селі Сабас. Навколо розлився білий безмір. Сніг, як серед зими, розкошував, хизуючись своїм сліпучим білим рядном, тільки непокірна річка порушувала гармонію, безцеремонно розітнувши те рядно навпіл. Увесь невеличкий простір села був ущерть заповнений людьми й кіньми. Годі було навіть думати про зручності.

Спали не роздягаючись. Там уперше після Фінляндського стрілецького у мене знову з'явилися воші. Минуло днів зо два, як стало ясно, що людям і коням нічого їсти. Щоб коні не подохли, ми мали самі дбати, аби чимось їх годувати. І дбали – грабували населення. Зрозуміло, румуни почали боронити своє добро. Спочатку все закінчувалося кулачними бійками, та чимдалі ситуація загострювалася і, зрештою, переросла у справжню війну. Румуни, заставши на гарячому наших вояків, рубали їх сокирами або стріляли з засідок. То там, то там когось недолічувалися. Хтозна, чим закінчилася б та "продовольча" війна з союзниками, якби ми, до спільної радості обох сторін, знову не вирушили в похід...

Полки корпусу пішли на захід – туди, де німецький генерал Макензен удерся на терени Румунії з Угорщини (чи Болгарії?) і гнав румунську армію на схід, захоплюючи одне за одним міста нашого спільника. Нарешті передові частини ворога десь в околицях Плоєшті зустрілися з нашими частинами. Обкурене димом війни, наше військо дало гідну відсіч німцям, які, зустрівши незнаний досі опір, зупинилися. Стало відомо, що ворог має намір вийти до гирла Серета й відрізати нашу групу від основного війська. Ми поспішно знялися і пішли назад, зупинившись у містечку Текуч. Тут уже було багато румунських вояків, які під ударами німців розбіглися по домівках. Зустрінеш, було, такого вояка, запитуєш: "Унді мержі?" – і чуєш у відповідь: "Мержі ля кас фачі мамалиґа!" "Разбой зе?" – питаєш далі, а у відповідь: "Нун бун разбой!" ("Куди йдеш?" – "Іду додому варити мамалиґу!" – "А війна ж як?" – "Погана війна!").

Румуни були здебільшого дуже доброї і товариської вдачі, привітно нас зустрічали, аж поки не розпізнали у наших солдатах звичайнісіньких розбійників та грабіжників...

Румунія нещодавно вступила в війну і, може, через те в ній мало були помітні наслідки війни. У всьому відчувався достаток, крамниці сяяли чистотою, а

вітрини дзеркалами, яких у наших містах я ніколи не бачив. Села теж були заможні і просто потопали в садах, виноградниках, квітниках. Чи не в кожнім дворі стояло дві каси (хати): одна для зими – з коптьором (піччю), небілена і з брудною долівкою. У ній румуни живуть більшу частину року, а їжу готують завжди. Друга каса – показний, без печі, "парадний" будинок на дві-чотири кімнати, критий переважно бляхою і з дерев'яною підлогою. Тут завше чисто, чепурно, все заслано й завішено килимами, а частіше саморобними розквітчаними або смугастими застілками. Проте господарі живуть там хіба літом, за тепла. Зимою там холодно, в чім ми переконалися, поживши в такій касі.

Для зберігання кукурудзи мало не в кожнім дворі були влаштовані круглі або довгасті, виплетені з лози, хижки з солом'яними покрівлями. Качани сушили, лущили й мололи на ручних жорнах, а млинів я у них зовсім не бачив. Із борошна готували мамалиґу, яка була головним харчем румунської сім'ї. Ту страву варили дуже просто: під комином коптьора на підставці в казаночку кип'ятилася вода, в яку жменями засипали кукурудзяне, грубо змолоте борошно, солили й розмішували, доки не загусне. Потому казанок перевертали на столі чи лаві, де й залишалася мамалиґа у формі казаночка. Її розрізали товстою ниткою на кубики і їли гарячою. Холодна мамалиґа втрачає смак і в такім вигляді її майже ніколи не їдять. Іноді мамалиґу запивають вином, заїдають виноградом чи горіхами.

Жодного разу я не бачив, щоб румуни їли м'ясо, проте худобу й птицю тримали. А ще в кожного румуна у дворі стояв прес для чавлення виноградного соку й обов'язково був добре обладнаний льох для бочок із вином. Вино в румунів було основним товаром. Його готували різних сортів і продавали цілими партіями в бочках і бочечках...

Ми пробували залицятися до румунських фат (дівчат), та вони чомусь давали нам усім відкоша. Навіть красень Хорунжий не мав там успіху. Зате нам не треба було купувати вино: зайди до будь-якої господи – і тебе запросять випити кухоль доброго вина.

Тим часом наше військо терпіло поразки. Зазнаючи при тому великих втрат, воно відступало на схід. Для його поповнення у тилових командах відбувся черговий огляд коней. У нас забрали наших коней, а замість них дали з вибракуваних. Мені дістався рудавий, жвавий коник. Довелося нам звикати одне до одного. Після мого досить великого Миловара новий коник здався мені мало не іграшковим. Зате він був дуже лагідний і навіть веселий. Можна сказати, ми навіть подружилися. Мабуть, не випадково Хорунжий доручив саме мені сідлати свого коника і їхати в полк розшукувати в обозі полковника Кулісича: він мав підписати якісь документи. Я радий був хоч трохи змінити умовини. Швиденько зібрався і виїхав. Обоз стояв десь у місті Бузео чи його околицях. Отже, дороґу я знав.

Ще перед моїм від'їздом ходили чутки, що Макензен розгромив не тільки румунське, а й наше військо і нестримно суне на схід. Та що мені до того, мій коник неквапливим алюром весело ніс мене на захід. Десь опівночі переправився через Серет, а на ранок уже під'їздив до Фокшан. Тут трохи перепочив і надвечір вирушив на Римнік-Сетат. Валка обозів, яка тяглася на схід, помітно побільшала. Вночі минув Римнік, шосе очистилося, спорожніло поле. Тільки я переправився через річку Бузео, як поблизу почулася стрілянина з ґвинтівок та кулеметів. "Що за халепа? – думаю. – Невже німець так близько? Адже мені ще їхати та їхати!" Аж бачу просто на мене мчить роз'їзд. Придивляюсь – і впізнаю німецькі каски. Коли це ліворуч з'явився і другий роз'їзд, значно чисельніший за перший, який, обходячи німців з півдня, з коней обстріляв їх. Засвистіли кулі. Німці, очевидно, оцінивши сили, пішли врозтіч на північний захід. Та наші таки перехопили кількох німців і накинулися на них із шаблюками, ті підняли руки вгору. Секунда – і їх роззброї-

ли. Решта нашого роз'їзду погналася за втікачами. Все це відбулося так блискавично, що я не встиг як слід розібратися, що до чого. Коло мене з'явився кіннотник і грізно закричав: "А ти куди, в пащу до німця?!" Я пояснив йому, куди й чого, на що він зневажливо кинув: "Ех ти, тилова криса!" Виявляється, драгунський полк уже відступив далі, а полковник Кулісич – тепер у місті Браїлові, на Дунаї.

Мов ошпарений, приострожив я свого "скакуна" і помчав на схід, принагідно розпитуючи в румунів дорогу. Надвечір досяг якогось містечка на річці Бузео. На вулицях – ні душі. У будинках двері навстіж. Я спішився і зайшов до одного – порожньо. Все було кинуто: ковдри, подушки, одяг, меблі. Очі мені загорілися щось прихопити, та куди його візьмеш? А головне – страшно стало, адже така поспішна втеча свідчила про близькість ворога. Схоже на те, що в другій половині будинку розміщався якийсь штаб чи контора. Всюди: на столах, підлозі, навіть на ближньому хіднику – папери, якими грайливо бавився вітерець, а на одному столі навіть новісінька друкарська машинка! Я не міг відірватися від неї. Врешті надумав покласти у мішок, поставити перед себе на луку сідла і везти. Вже й мішок підшукав і таки б узяв. Та десь зовсім близько застрочив кулемет. Я кинув усе і – мерщій за річку. Десь зупинився заночувати, та не міг заснути: з голови мені не йшла друкарська машинка, як мені здавалося, дуже дорога річ, за яку можна було добре вторгувати, незважаючи на те, що шрифт на ній був латинський.

Надвечір другого дня по тій пригоді я в'їжджав до Браїлова. Аж дивно тепер, як я проскочив ворога, дістався до міста і розшукав у страшній тисняві полковника Кулісича. Переді мною мішком сидів старенький дідусь і щось нерозбірливо мимрив. Він перечитував написане, переводив очі на мене, ніби перевіряючи, чи то правда, що там написано, знову читав і, нарешті, підписав. Поклав ручку, прокашлявся і сказав: "Полк зараз прямує у Фокшани, отже, маємо спішно відходити за Серет, німці йдуть назирці. Завтра рано вирушаємо". Мені зовсім те не усміхалося, волів бути вільним.

Рано, під гуркіт гарматної канонади, ми чистили, годували й поїли коней. Я вибрав хвилинку, щоб хоч одним оком глянути на уславлений, оспіваний народом Дунай. Дивився на тиху течію могутньої широкої річки, проте бачив не козаченька, який у "тихім Дунаї коня напував", а дим і згарища.

Вже не пам'ятаю де, але я таки відірвався від Кулісича і на шостий чи сьомий день повернувся до Текуча. Ходили чутки, що ворог відтіснив наші кінні частини до річки Бузео і скинув їх з крутого берега у течію бурхливих вод, де загинуло багато людей і коней.

Ми знову шкрябали перами й мерзли. Але війна війною, а життя життям. Наближалося Різдво. Ми замовили нашій господині кутю, а до того вже встигли розвідати, що на горищі в тирсі зберігаються свіжий виноград і горіхи. Хтось із наших накрав і винограду і горіхів, десь роздобули випивку й чекали вечері. Але всьому поклала край команда негайно виступати. І ми, замість смачної вечері, кинувши кутю незайманою, за якусь годину вже пірнули в темну, холодну і вогку ніч...

Стовпища військ та обозів – своїх і румунських, які рухалися в різних напрямках, геть розбили розмоклі від дощів дороги. Все тонуло в непролазній грязюці.

Так їхали вдень, їхали вночі. Користуючися темрявою, наші кіннотники непомітно під'їздили до котроїсь румунської каруци ззаду, засовували руку в халабуду, намацували й тягли звідти ковдри, пачки галет чи взагалі що потрапить під руку, обкрадаючи і без того злиденну армію союзника. Щоправда, деякі румунські візниці, часом безнадійно застрявши на дорозі, охоче розпродували те казенне майно. Дехто з наших устиг багато чого дуже вигідно прикупити. Я теж купив за три карбованці хоч і не нову, але добру теплу

ковдру. Румуни охоче міняли остогидлі їм галети на наш хліб. Ми, навпаки, зголоднілі на білий хліб, із задоволенням гризли ті білі прісні коржики.

На той час у полях аж зарясніло від румунських дезертирів. Вони йшли на схід поодинці і групами. А одного разу довелося побачити сумну і водночас комічну картину. По розбитій на болото дорозі упростяж ішли шість чи сім пар волів і тягли за собою щось незрозуміле. Кожну пару за налигач вів румунський вояк. Коли придивилися, то впізнали в тому вантажі гармату "часів Ноя". Те нас дуже розвеселило, особливо, коли хтось кинув репліку: "Ну, тепер німцям капут". Була та гармата настільки вбогою і старою, що сумнів брав, чи вона хоч раз стріляла у цій війні і чи взагалі з неї можна стріляти. І ось такою пушкою румуни хотіли зупинити Макензена... Казали, що німці з літаків, які щойно стали з'являтись у війську, розкидали листівки зі зверненням до румунів: "Панове румуни! Не заважайте росіянам відступати, а нам наступати!" Тим німці підкреслювали, що румуни у цій війні взагалі ні до чого, так собі, плутаються під ногами та й годі. Я не читав листівок, але, надивившись на тих горе-вояків, вірив, що то не вигадки.

Ми йшли на північ, а позаду, на лівобережжі Серета, горіли міста і села. Особливо страшні пожежі були у Фокшанах та Окниці: там горіли склади гарматних набоїв та інших боєприпасів. За сорок-п'ятдесят кілометрів було чути, як вибухали десятки тисяч снарядів. Довкола стояв суцільний гуркіт, здавалося, горіло небо. Ворог сунув страшною навалою. Тили в паніці відступали на північ дорогами і полями між Серетом та Бирладом. Штабну обслугу, не навчену і мало до чого здатну, кинули на поповнення замість вибулих. У бойових підрозділах дійшло до того, що вже не було кого виставляти на варту, тож вартовими призначали писарів. Я теж стояв з оголеною шаблюкою біля грошової скриньки. Стояв темної ночі і тремтів, бо скрізь мені ввижалися вороги. Нарешті переправилися на лівий берег річки Бирлад, пішли в напрямку міста Яси. Румунська охорона пропустила нас через демаркаційну лінію (річку Прут), а на світанку ми вже стали на постій у селі Цареве (Нова Сарата). То було в лютому 1917 року.

У Молдавії

Знову, як і в селі Тарасовуци, повіяло спокоєм. Командування почало перевірку й реорганізацію бойових частин. Знов огляд "кінського поголів'я", знов у мене відібрали мого скакунця, а навзамін дали вороненького, дрібного, мов блоха, коника. Все йшло, як заведений годинник, і раптом, як грім серед ясного неба, звістка: царя скинуто!

Ми сиділи в канцелярії і за звичкою старанно шкрябали перами. Коли це відчиняються двері, заходить посильний і – бігом до Хорунжого. Вручає пакет. Хорунжий неквапливо розгорнув повідомлення, почав читати. Ми помітили, як погляд його завмер, а сам він аж здригнувся, якось злякано відсахнувшись від того папірця. Напружена пауза, потім Хорунжий розгублено підійшов до столу, безсило сперся на нього обома руками і розгублено мовив: "Так, друзі, цар зрікся престолу..." Запала тиша. Хорунжий утупив очі в папери, про щось напружено думав. Робота зупинилася. Почали тихо перемовлятися. З того повідомлення ми зрозуміли, що цар зрікся за себе й сина, а при владі тепер Тимчасовий уряд. Як блискавка, облетіла ця звістка все військо. Де й набралося в нашому полку представників стількох партій. Так дивно було, що корнет Кабанов виявився більшовиком, Портной – чи то есдеком, чи то есером. Дивакуватий корнет Александров, який усе носився з ідеєю крою штанів на підставі геометричних формул, теж виявився членом якоїсь партії. Всі сперечалися й погрожували одне одному розправою. Потім пристрасті ніби трохи вляглися: всі чекали нових повідомлень зі столиці й від вищого командування. А може, імператор іще повернеться? А

тим часом нам призначили нового командира полку. Прохоров здав полк Казакову, як казали, набагато реакційнішому.

Першим наказом Казакова було шикуватися і йти до церкви присягати цареві Михайлові Олександровичу, братові скинутого царя... Згадані “партійці” аґітували проти присяги, та їх не слухалися. Основна маса вояків мало зналася на політиці і, як завше, сліпо корилася наказові командира. Отож уся десята дивізія присягнула Михайлові.

Цікаво те, що я за збігом обставин ніколи нікому не присягав. Не присягав і Михайлові. Я не пригадую, чому саме так сталося, але пам’ятаю, що дуже шкодував з того приводу – не тому, що не присягнув, а тому, що просто хотілося побачити церемонію присяги...

У Царевому ми простояли днів із двадцять. А далі – наказ виступати. Квартир’єри помчали шукати село Садове, десь поблизу міста Калараш Оргеївського повіту. Серед них був і я. У зустрічних розпитували дорогу і надвечір уже були на місці.

Румуни народ мирний, привітний, часто замість води наливали кухоль вина. Та вояки російської армії ні в чому не знали міри. Це призвело до того, що часто селяни, зачувши про наближення нашого війська, кидали все, залишали села і десь переховувалися, тікаючи від нас, як від дикої орди. А солдати вдиралися до покинутих льохів із вином і напивалися до втрати свідомості, дехто там і засинав. Так було і цього разу: коли прийшла наша дивізія, село вже спорожніло, ми позаймали покинуті оселі.

Під нами в льосі стояло з десяток бочок вина, і мої товариші так жлуктили те вино, що ледве впізнавали одне одного. Очі їм позакисали, язики ледве ворушилися, пальці не тримали ручок. І то ж була полкова еліта, а що вже казати про звичайних драгунів? То тут, то там було чути п’яні пісні. Комусь спало на думку поїти вином коней. Треба було бачити, яку метелицю вибивали п’яні коні. Врешті-решт, командир наказав викотити з льохів усі бочки з вином і вилити. І досі пам’ятаю той духмяний потік вина, який, мов після буйної зливи, мчав до річки. Охочі випити ставали на коліна і цмулили ту каламуть...

Команда зніматися з постою, нарешті, припинила те свинство.

Була весна... Кого що, а мене п’янили чарівні весняні пахощі. Аби отак і їхати ціле життя, щоб ніколи не повертатися до цієї кривавої дійсності. А ми, як кажуть, попаски, зупиняючись де-небудь на день-два, посувалися вперед. Поминули Кишинів, Бендери, Тирасполь і, нарешті, зупинилися поблизу якоїсь станції. Я тоді й не знав, що це зовсім близько від Одеси. Куди і з якою метою ми йшли, важко було зрозуміти, але одне було ясно, що в країні і на фронті вже не буде вороття до старого. Військова дисципліна падала. Дедалі частіше вояки відверто насмілювалися відлучатися з частин. На фронті були випадки “братання” солдат ворожих армій. Німці використовували те й перекидали свої частини на західний фронт, а на нашому настало затишшя. Наче все показувало на те, що війна має скінчитися. Солдатам почали давати відпустки на цілий місяць. У канцелярії першим таку відпустку одержав писар Дєєв. Після нього ощасливили Негробова. Від’їжджаючи, він попросив нас доглядати його улюбленого коня. Ми взялися ходити за ним по черзі. Підійшла і моя черга. Я охляп сів на того коня і поїхав до Дністра напувати. Їду, а назустріч мені каруца, запряжена парою шкап. Не встиг я порівнятися з тими кобилками, як мій кінь несамовито затанцював, заіржав і рвонув до них. Я за поводи, а він дибки. Натягаю сильніше, а він вище. Далі я вже мимохіть натягував поводи, сповзаючи по коневій спині назад. Звісно, він не втримав рівноваги і звалився, як сніп. Мене врятував випадок. Не вивернувся би вчасно, кінь роздавив би мене своєю тушею...

Ми вже звикли до циганського життя на колесах. В останніх числах квітня знову повернулися на лівий берег Дністра й розташувалися поблизу станції

Гнат Васильович Козуб, батько автора

Сестра Катерина Козуб. 1915 р.

Брати Василь та Сергій Козуби. 1928 р.

Родина Козубів в с. Капустинцях. Липень 1929 р.

Трохим Павленко

Петро Куліш. 1922 р. (?)

Серед друзів молодості. 1921 р.

Петро Куліш з дружиною Марусею

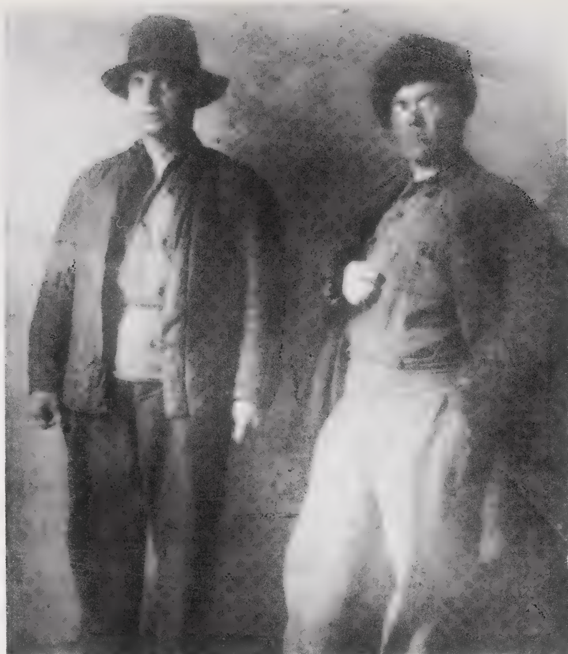
Студенти — випускники Київського інституту народного господарства з академіком В. Шапошниковим. 1926 р.
Другий справа сидить — Іван Козуб

Іван Козуб з дружиною Вірою. 1927 р. Москва.

Родина Козубів з нянею Наталкою. 1933 р. Москва.

Сергій Козуб (ліворуч) в колимському таборі. 1937 р.

Сежи Грабко. Магадан.

Після таборів
Іван Козуб з дружиною Вірою і дітьми Юлею і Юрієм.
1947 р. Київ

Красноярські засланці: Борис Антоненко-Давидович

Михайло Сорока

Іван Козуб

Военная Коллегия
Верховного Суда
Союза ССР

10 июня 1957
№ 00336/36

Москва [illegible]

СПРАВКА

Дело по обвинению КОЗУБА Ивана Игнатьевича, до ареста 22 апреля 1935 года работавшего старшим инженером Главного Управления хлопчатобумажной промышленности Ивановской области, пересмотрено Военной Коллегией Верховного Суда СССР 29 мая 1957 года.

Приговор военного трибунала Киевского военного округа от 9–10 февраля 1936 года и определение Военной Коллегии от 7 апреля 1936 года в отношении КОЗУБА И.И. по вновь открывшимся обстоятельствам отменены и дело за отсутствием состава преступления прекращено.

Председательствующий судебного состава
Военной Коллегии Верховного Суда СССР
подполковник юстиции [illegible]

НК

Военная Коллегия
Верховного Суда
Союза ССР

16 [illegible] 1957 г.

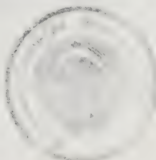
№

Москва, ул. Воровского, д. 13

СПРАВКА

[illegible]

[illegible] 1949 года в отношении КОЗУБА И.И. отменен и дело прекращено за от[illegible]

Іван Козуб з дружиною і онуками. 1965 р. Київ.

В день золотого весілля. 7 червня 1977 р.

Київський інститут народного господарства вшановує свого випускника Івана Козуба.

Бирзула (нині Котовське). Драгунський полк зайняв Любомирку. Монотонно спливали дні, аж поки одного разу нам звеліли сідлати коней і їхати на саму станцію. По дорозі дізналися, що їдемо на мітинґ залізничників та населення пристанційного міста. Під'їхали до перелюдненого майдану. Скрізь – по-святковому зодягнені, з червоними стрічками на грудях люди, море червоних прапорів. У центрі майдану – висока трибуна. Мітинґ уже почався, швидко мінялися промовці. Там, на майдані, ми вперше відчули справжні подихи революції, почули слова, котрі розкривали суть російського царизму, про ганебність війни, в якій з примхи купки політиканів гинули мільйони трудівників. Багато говорилося про волю, про земельні справи, освіту, про Установчі збори, про Центральну раду в Києві. Все те виголошувалося в різних варіаціях – залежно від того, представник якої партії чи течії виступав. Там уперше за довгий час я почув свою рідну українську мову, голосно вимовлене слово "Україна". Йшлося тут і про відродження України як держави, про владу, армію, про культуру. З натовпу лунали схвальні вигуки, але не обійшлося і без горезвісного "долой!" Найбільше перепало більшовикові, який закликав кидати фронт і розходитися по домівках бити "поміщиків і буржуїв". Всі ті гасла зараз лунають як звичайні, мільйони разів говорені й набридлі, як старі зношені штани чи чоботи. Тоді ж їх кидали у натовп, мов золоті червінці, вони були новими і незаяложеними. Здавалося, вони розкривали таємницю віками переховуваного від людей щастя. Обіцянки казкового життя в недалекому майбутньому п'янили натовп. Очі, обличчя проміннилися незвичайним світлом. Здавалося, над натовпом пливло дивовижне сяйво, яке зливалося з небесним. Усе частіше промовців забивав спів. Одні заводили "Отречемся от старого мира", інші врізнобій тягли "Вихри враждебные", чулося й наше – "Не пора, не пора" та "Ще не вмерла Україна". Ми, мов зачаровані, спостерігали за тим святковим дійством. Багато чого драгунам, та й іншим воякам, було малозрозумілим. От хоч би й кинути фронт. Подумки кожен із нас мріяв якнайшвидше скинути шинелю, повернутися до рідної оселі, до дружин, батьків, дітей, але щоб отак рішуче, сміливо, самочинно кинути фронт?! Нам, як завжди, треба було, щоб хтось з командирів подав команду: "Розійдись!" А так, самим?! Якось незвично й чудно!.. Та й що ж ворог тоді робитиме? Відтак воювали далі...

Коли повернувся з відпустки Негробов, настала і моя черга. Збирався я недовго. Убрався в парадну форму, почепив Георгія. А скарбник Вадовський навіть дав на дорогу п'ятдесят карбованців – мовляв, це тобі премія за зразкове писарювання. На той час це була ціла корова!

Додому я з'явився несподівано. Батько й сестри дуже зраділи. А другого дня, теж цілком несподівано, з далекого Туркестану приїхав Сергій. На ньому була офіцерська форма з золотими погонами прапорщика. Треба було бачити нашого батька! Він так пишався своїми синами!..

У спогадах та зустрічах з односельцями минала наша відпустка. Чим ближче був день від'їзду, тим більше підупадав нам настрій. Проте хоч як мені не хотілося повертатися у свій полк, я напевно знав, що на мене там чекає всього лише писарська справа. А ось Сергій мав їхати на фронт, там дислокувався його полк, який брав участь у жорстоких боях і зазнавав непоправних втрат. Сергій заздрив моєму писарюванню і радий був би звільнитися від своїх офіцерських погонів. Він розповів, що під кінець 1915 року їхній Благоразумов, як "істинний росіянин", бажаючи прислужитися "отечеству", на добровільно-примусових засадах запропонував семінаристам останнього курсу терміново скласти іспити й подати колективну заяву про вступ до військового училища та школи прапорщиків. Сергій, бувши зразковим семінаристом, не наважився заперечити, хоч дуже того не хотів. Таким чином по іспитах, залежно від оцінок, семінаристів розподілили по різних військових навчальних закладах. Більшість потрапила до школи прапорщиків, а він та ще кілька найздібніших

були направлені до Юнкерського імені великого князя Костянтина училища, що в Києві на Печерську. Отже, з січня по липень 1916 року їх там муштрували і випустили в чині прапорщика. По закінченні вони мали право вибору військового округу. Сергій не збирався воювати невідомо за чиї інтереси й вибрав найдальший від фронту округ – Туркестанський, штаб якого був у Ташкенті. 5-й запасний піший полк, де він мав служити, дислокувався в Ашхабаді. Неймовірна спека примусила командування полку запровадити особливий режим військової муштри: вдень вони ховалися в затінку, а вночі й ранком проводили військові навчання. Проте Сергій уривав собі час, використовуючи найменшу нагоду, аби вивчати арабську писемність і культуру та побут туркменів.

У грудні того ж року для латання дірок на фронті в Туркменії було оголошено мобілізацію (до цього в Туркменії жодної мобілізації не було). Туркмени, попри свою "дикість", швидко розібралися, що класти голови за російського царя їм якось ні до чого, і відмовилися йти на мобілізаційні пункти. З полку вислали наряди, аби ловити тих, хто ухиляється. Почалася ціла війна. Туркмени повстали. Тоді й було змобілізовано весь запасний полк і кинуто на придушення цього повстання. Туркмени зрозуміли, що опиратися реґулярному війську їм не випадає, забрали свої пожитки й повтікали в гори. Російське військо погналося за втікачами, перейшло перський кордон і розпочало воєнні дії в цій нейтральній країні.

Туркменам там співчували, допомагали переховуватися. Зрозумівши марність своїх зусиль, російське військо перестало шукати туркменів і зайнялося мародерством, почало жорстоко грабувати місцеве населення. Сергій теж повернувся не з порожніми руками. Після погрому того чи іншого міста вояки везли багату здобич: килими, тканини, золоті речі. Сергій же привіз у Капустинці унікальні арабські книжки.

Після походу в Персію вони продовжили військову муштру. А коли скинули царя, подихи революції долинули й до Ашхабада. Офіцерство розділилось у своєму виборі. Почалися мітинги, утворювалися численні комітети. Сергія обрали редактором полкової газети. Він писав статті – звичайно, революційного спрямування. А реакційне офіцерство вело запеклу боротьбу з прихильниками революції й використовувало кожну можливість, аби випхати їх із полку. Добралися й до Сергія. Його мали відправити на фронт, але йому вдалося виговорити собі відпустку перед тим. Як мовиться, немає лиха без добра: ми з'їхалися до рідної домівки, трохи побули всі разом. Але зовсім трохи. Якось непомітно й несподівано швидко настав день нашого від'їзду.

На щастя, мені не довелося розшукувати свою частину. Наш полк стояв у тих же таки Любомирках, що біля станції Бирзула. Та не встиг я взятися до роботи, як кінний корпус знявся з постою і полки почали вантажитися на поїзди. Днів зо два ми крутилися між Жмеринкою та Вінницею, доки не зупинилися десь поблизу Старокостянтинова. Ходили чутки, що нас готують до наступальної операції під Тернополем. Поки вивантажувались, у небі з'явився ворожий літак. Він скинув дві чи три бомби, забив двох і поранив чотирнадцятеро коней, добряче всіх наполохав і відлетів.

Ми розмістилися в селі Пасічне. Доки інтенданти не підвезли фуражу, ходили ночами в поле й обшморгували для своїх коней овес. Тоді я застудився й захворів на запалення середнього вуха: озвалася давня хвороба. Я звернувся до лікаря, а він зовсім несподівано направив мене до дивізійного госпіталю. Звідти мене швиденько запроторили в санітарний поїзд й евакуювали в тил для лікування. До війська я вже більше не повернувся. На тому й закінчилася моя військова кар'єра. Почався третій період мого життя.

1968

В РОЗБУРХАНОМУ ВИРІ

Вдома

У вирі революційних подій кіннота, бувши упривілейованим військом, найменше піддавалася моральному розкладові. Присягнувши імператорові Михайлу, вона зовні берегла вірність тій присязі, хоча втома й туга за рідними оселями та родинами давалася взнаки. Я теж прагнув скинути військову форму, але не тільки з туги за домівкою. На той час я остаточно прозрів. Тож моя хвороба виявилася для мене тим щасливим випадком, на який я навіть не сподівався. Я й думати не міг, що мене можуть евакуювати в тил.

Не сказавши начальству ні слова, поїхав, навіть не здав канцелярських справ, коня та амуніції, навіть не прихопив особистих речей.

Десь на третій день потяг зупинився у Полтаві. Там його загнали на запасну колію і, на мою радість, почали остаточно вивантажувати. Важкопоранених вивозили на спеціальних санітарних машинах, а мене та таких, як я, якоюсь легковою таратайкою привезли до міського госпіталю, який було влаштовано у приміщенні міського театру. Важких хворих розмістили у партері, а моя "палата" була на балконі другого ярусу.

Стояла чудова сонячна днина кінця липня 1917 року. Легкопоранені та ті, що підлікувалися, почали виходити з театру і спершу гуляли поблизу, а далі навіть вулицями міста. Аж не вірилося, що страхіття війни залишилися десь далеко на заході. На всі очі ми надивлялися на мирне життя, на юрми пішоходів, які заповнювали всі хідники. Вони про щось весело перемовлялися, наче й не було війни... Вояки серед цього мирного люду дуже виділялися, вони трималися купками, там не було чути ні сміху, ні жвавих розмов. Зосереджені, похмурі обличчя, скупі слова. В деяких місцях військові збиралися гуртами, і там відбувалося щось подібне до мітинґів. Гасел, із якими тоді виступали промовці, було не менше, ніж усіляких партійних угруповань.

Найнезвичнішими для мене були заклики до створення незалежної, як тоді казали – самостійної, України. Слова "Україна", "український" були давно вже викреслені з ужитку, а український люд, здавалося, навічно був привчений до слова "хохол" (або, в кращому разі, "малорос"). Із давніх-давен десятки мільйонів українців, у тому числі і я, знали й відчували, як мовиться, на власній шкурі, що москаль і малорос не одне й те саме, але щоб сягати думкою до самостійності?! І раптом – Україна!.. Українці!.. Де й узялася та зріла, свідома інтеліґенція (навіть серед офіцерів російської армії!), яка на таких ось мітинґах розтлумачувала що й до чого та закликала розплющити очі, стати горою за свою державу, свій уряд, який, виявляється, вже створено і зветься він – Центральна рада.

Вояки з москалів, яких тоді у Полтаві на мітинґах було більшість, глузливо вигукували: "Вишь, хохландия куда собралась! Чего захотела! Своего государства! Ха-ха-ха!"

Переважна більшість із нас була заскочена такими подіями зненацька і

ще не знала, як реаґувати на них. А багато хто скрушно хитав головою: "Та як же воно буде без руських?.."

Були мітинґи й на підтримку російських революційних лідерів, на яких гаряче й невтомно з'ясовували, хто за кого: за Троцького, за Керенського чи за якогось нового, мало кому відомого Леніна. Промовці нам розтлумачували, що за Керенського – це означає війна до перемоги, за Троцького – війна перетворюється на громадянську і на додачу – незавершена війна з німцями, за Леніна – кінець війні, земля селянам, фабрики й заводи робітникам.

Фронтовики про продовження війни й чути не хотіли. Прихильників Керенського зганяли з імпровізованих трибун вигуками "Геть брехуна! Геть Керенського!" Тиловики ж, які ніколи не нюхали пороху, дерли горлянку за Керенського (звісно, йдеться не про партійних чи просто свідомих представників, які розбиралися в політиці та поточній ситуації, бо їх було зовсім мало, а про так званий загал). Вони не могли зрозуміти, як то можна допустити ворога на свою землю, до своїх осель, а що на війні стріляють і вбивають – їх мало турбувало, бо стріляли не в них. Але більшість мітинґарів складали фронтовики, тому найчастіше аґітаторів за Керенського просто скидали з трибуни.

Багатьом подобалися промови з закликами громити буржуазію та поміщиків. То було надто принадливо – громити когось, не підставляючи себе під кулі. Отож виходило, що промовці за Троцького збирали найбільше прихильників. Про Леніна згадувати було небезпечно: подейкували, ніби його підіслали німці. На ура сприймалися заклики кидати фронт. Коли ж заходилося про землю, тут не було одностайності. Фронтовики за чотири роки розучились її цінувати, а селян відлякувало те, що землю треба буде купувати. А звідки ж ті гроші візьмуться? От якби по-простому – відібрати та й по всьому. До того ж і Ленін, який обіцяв землю, – більшовик-антихрист, не вірить у Бога, стоїть за якусь вигадану комунію, за якої люди мають жити в одній великій хаті чи касарні і їсти з загальної великої миски. А куди ж це годиться?! Кому потрібне таке життя?!

...У Полтаві я швидко освоївся. Госпіталь був чистим, затишним, добре харчування і догляд. Сестри-жалібниці – юні дівчата з вищих кіл полтавської знаті. Госпітальне начальство, щоб розважити нас, навіть зорганізувало виставу в тім-таки театральнім приміщенні, для чого лише сцену звільнили від хворих. Дивилися виставу, сидячи й лежачи на своїх ліжках. Давали оперу "Євгеній Онєгін". Що й казати, вона справила на мене незабутнє враження. Я був просто зачарований грою артистів.

Єдиний неприємний спогад від перебування у госпіталі – про мого сусіда, москаля Єфімова. Роками він був моїм однолітком, але зовні – куди там мені – дебелий, присадкуватий, із круглим, як кавун, обличчям, позбавленим будь-яких ознак інтелекту. Був він дуже настирним і нечувано нахабним. Звідкись дізнався, що я маю Георгіївський хрест, ось і причепився – дай та дай поносити. Я довго відмовляв, та чимдалі він просто не давав мені проходу, і я здався. Ясна річ, назад я його не одержав. На мою вимогу повернути орден відмахувався – мовляв, загубив і край! Потім років зо два я збирався замовити в Києві дублікат, бо атестат і номер ордена в мене були, та так руки й не дійшли. А далі з георгіївських кавалерів сформували спеціальні частини, які збройно виступали проти радвлади. Через це хизуватися тим кавалерством вже аж ніяк не випадало, навпаки, стало небезпечно навіть згадувати про орден, і більшість або тихенько викинули ті нагороди, або використали як коштовний метал...

Я потроху одужував і з тривогою думав про своє майбутнє. Дуже вже не хотілося повертатися до війська! Але сталося так, що мені того й не треба було робити – медична комісія дала мені повну відставку. Я невимовно зрадів, почав готуватися до від'їзду, та радість затьмарювали думки про те, що, по-

вернувшись додому, я знову не знатиму, що робити. Ну погостюю днів зо три, а далі ж потрібно буде щось вирішувати...

Коли я одержував у комісії документ про відставку, мені порадили подавати заяву про надання пенсії за інвалідністю. З тим і поїхав. Поїзд мчав мене додому, і я подумки промовив сам до себе: "Прощай, Драгуніє! Прощай, Полтаво!"

Капустинці відчули лише слабкі поштовхи революційних подій. Відтак гучні мітинги обмежувалися здебільшого гаслами про волю та закликами збирати кошти на монумент Шевченкові. Головного – зміни влади, змін в економіці, змін у ставленні до релігії – капустяни не торкалися. Волосне правління зі старшиною, волосним писарем, ба! – навіть урядником і попом, функціонувало далі, ніби нічого й не сталося. Після Полтави капустинська атмосфера війнула на мене якоюсь байдужістю і напівсном. Як-не-як, а за два роки перебування у війську я звик до певного порядку. А по приїзді з першого дня постала проблема, куди себе подіти. Смішно, але другою проблемою для мене стало – у що вдягтися? Новісінька драгунська форма, білизна, а також зо три простирадла, добра вовняна ковдра залишилися в полку. Спершу я поривався поїхати й забрати своє майно, але не наважився: полк був близько від фронту. Написав другові, щоб він вислав мені все те поштою, але він чи то не зміг, чи не захотів того зробити. Я опинився у скрутному становищі, мусив знову на все стягатися.

Недовго мені спокійно гостювалося. Невідступно переслідувала думка: що робити, чим зайнятися? Аж одного разу заїхав до мене один нехайківець, попросив укрити йому бляхою комору. Я погодився й заробив карбованців зо три. Але головне – це замовлення мене підбадьорило: на крайній випадок я таки маю фах. Почав потроху читати, потроху пробував парубкувати, але зовсім скоро відчув, що сільська молодь мені чужа...

Так сталося, що я, можна сказати знічев'я, з'їздив в одне з сусідніх сіл і привіз із тамтешнього розсадника кілька десятків гарних трирічних саджанців яблунь, груш, морель і слив. Наша давня мрія про сад здійснилася. На горбі за Сериною хатою ми з Лисаветою за всіма правилами посадили сорок дерев. Для мене то була і велика втіха, і розвага. З нашої легкої руки, хоч і неодноразово пересаджуваний, сад існує і тепер...

Як інвалід та ще й георгіївський кавалер, став вільно заходити до волості. На той час я одержав атестат на пенсію за інвалідністю в розмірі трьох карбованців на місяць, а ще три одержував за хрест. Як для села, це було непогане забезпечення, і мені всі інші інваліди-фронтовики заздрили. Тільки Гнат Хоменко, який повернувся до села з чотирма Георгіями, мав більше: дванадцять карбованців на місяць. Отже, серед прибулих вояків у селі я був ніби лідером. Тепер не те що селяни, а й волосні старшина та писар мене скрізь упізнавали, вклонялися, вітаючись, і зверталися на ім'я і по батькові. Правда, я таки вирізнявся із загалу розвитком, свідомістю і вбранням. Хоч і старий, проте гарний одяг кіннотника в порівнянні з непривабливою формою піхотинців теж надавав мені, хай і зовнішньої, але переваги. Єдине, чого бракувало мені тоді, так це вірного, душевно близького товариства. Єдиний друг дитинства Василь Сербчин помер, а інших друзів у мене не було. Мандри нашої сім'ї на Підгорі з одного дворища на інше, з Підгори на Село, а з Села знову на Підгору спричинилися до того, що я не встиг із кимось по-справжньому подружитися. Не сприяли тому й ранні юнацькі роки, які я фактично провів за межами Капустинців.

Багатьох сільських юнаків об'єднував призов до війська. Досить часто односельців навіть посилали служити до якоїсь однієї військової частини. Та в моєму житті й цього не було, бо і до війська пішов самотнім – добровольцем...

На той час революційні події до Капустинців на повну силу ще не докотилися. Селяни лише з переказів та агітаційної літератури знали про якісь

дивні зміни у столиці. Проте не можна сказати, що село так-таки зовсім нічого не розуміло в тому, що відбувається. З фронту повернулися поранені, утворився своєрідний гурток, до якого входили Борис Добровольський, Федір Павловський, Павло Осавуленко, Іван Луць, Олексій Шевченко, Андрій Гайдай, збільшовичений Микола Андрусенко та інші. Вони вели широку революційну аґітацію. Якось, прийшовши на одне з зібрань, я здибався там з Борисом Добровольським. Між нами відбулася розмова. Він вважав, що я мав би бути активнішим, не стояти осторонь громадського життя у селі. Наслідком цієї розмови стало те, що я ввійшов до активу гуртка. На одній з нарад ми вирішили, що треба ширше вести пропаганду в селі. На початку вересня намітили скликати перші збори передової частини селян. Накидали список учасників, які, на нашу думку, могли б нас підтримати. Призначили час і місце, а саме – в хаті Павла Осавуленка, яка стояла в затінку коло кузні цигана Кіндрата. Час було обрано пізній, коли вже геть споночіло. Кожного наміченого селянина повідомили заздалегідь. У сутінках, поодинці, заходили запрошені. Зібралося близько сорока чоловік. Вікна для конспірації позанавішували ряднами. Перше слово забрав Борис Добровольський. Він коротко, але яскраво змалював картину тодішніх подій, підвівши до думки, що саме зараз настав момент для здійснення одвічних мрій трудового люду про волю, землю та демократичні свободи. Завершив закликом гуртуватися навколо ініціативної групи з тим, щоб виробити спільну програму дій. Другим говорив Микола Андрусенко. Він закликав до боротьби з багатіями, які, мовляв, піднімають голову, щось казав про комунізм та про шкідливість релігії. Це для капустян було настільки незвичним, що вони геть не сприйняли його запальної промови. Далі забрав слово Федір Павловський. Він, посилаючись на Універсал Центральної ради про передачу землі без викупу трудовому селянству та на заклики більшовиків про негайний розподіл землі між безземельними та малоземельними селянами, запропонував не відкладати і починати ділити поміщицькі, церковні та куркульські землі. Його виступ помітно розворушив присутніх. Люди почали перемовлятися, залунали схвальні вигуки. Коли це раптом Володимир Ганжа, на якого ми, як на моряка, покладалися найбільше, несподівано заявив, що він не підтримує таких дій і відмежовується від рішень цих зборів. Сказавши це, рішуче пішов до дверей. За ним мовчки вийшли Андрій Гринь, Іван Москаленко, Іван Козяренко та інші. "Ну і йдіть до своїх Полтавських, цілуйтеся з ними", – кинув їм услід Василь Чаленко. Почувся сміх, а хтось додав: "Зачиніть за боягузами й лакузами двері!" Збори тривали. Павловський, зачитавши розпорядження Тимчасового уряду про організацію земельних комітетів, запропонував зорганізувати такий комітет і в Капустинцях.

Після Павловського говорив я. Мій виступ був про організацію групи Вільного козацтва для самозахисту та охорони здобутків революції. Ухвалили утворити щось на зразок секцій та комітетів. Борис Добровольський очолив організаційно-культурно-просвітянську секцію, Федір Павловський – земельний комітет. Військовою секцією взявся керувати я, а помічниками в мене були Микола Андрусенко та Андрій Гайдай. Уже другого дня про збори знало все село. Реакція селян на них виявилася несподівано бурхливою.

Після Лютневої революції з усіх трьох столиць (Києва, Москви, Петрограда) та інших великих міст до глухих сіл поплив потік аґітаційної літератури. А після скликання Установчих зборів численні претенденти (партійні угруповання) на місця в них за допомогою тисяч листівок намагалися прихилити до себе виборців. "Виборці" накидалися на ту зливу паперу, але аж ніяк не для того, щоб читати написане. Під кінець війни зовсім не стало цигаркового паперу і зголоднілі курці закручували з тих звернень довжелезні, модні тоді "козячі ніжки". Газет село отримувало мало. Рідко хто щось чи-

тав, а ще менше добирали прочитане. Здебільшого не сприймаючи серйозно жодного з закликів, усе повертали на жарт та брали на кпини диваків-писак, які понатулювали в них стільки незрозумілих слів. Антирелігійна література незмінно викликала спротив та обурення. Про комунізм і слухати не хотіли. Дуже дивувалися: нащо ж стільки паперу псувати на таке неподобство! А місцеві дотепники багатозначно зауважували: мовляв, на те й папір, щоб на ньому писати, та й писакам що ж робити, як не писати про різні вигадки... Єдине, про що селяни читали й намагалися зрозуміти, – це про землю.

Про землю писали і Центральна рада, і Тимчасовий уряд, і всілякі партії: есери, меншовики, а найбільше – більшовики. Селяни ж боялися навіть самих слів "більшовик", "комуніст", проте їхній заклик відібрати землю в багатіїв їм подобався, але вони, мов та лисиця перед пасткою з ласим шматком, не знали, як до цього підступитися. Кожен оглядався на сусідів: а що як звинуватять у більшовизмі чи, боронь Боже, у комунізмі?.. Та все одно, хай і крадькома, потроху читали, думали... А найцікавіше для селян про землю і про волю писала газета "Селянська спілка", яку видавала у Києві Центральна рада. Це була перша газета, якою зацікавилися прості селяни, оскільки видавалася вона рідною мовою. З неї ми дізналися, що землю буде без викупу передано селянам, які працюють на ній, але що порядок розподілу й передачі буде розроблений Центральною радою трохи згодом. Багатьом із нас не подобалось оте "трохи згодом". Такою розпливчастістю обіцянок одразу ж скористалися більшовицькі аґітатори, які твердили, що Центральна рада дурить селян.

Поряд зі статтями про землю і про волю газета дуже дохідливо подавала матеріали з української історії. Нарешті можна було прочитати, хто ми є і чиї ми діти. Багато писалося про Запорозьку Січ, гетьманів, про сваволю росіян, царату, чорносотенців. Головне ж – про те, що настав час скинути ярмо російських колонізаторів і будувати вільну, ні від кого не залежну, самостійну державу. Селяни читали й перечитували те. Дуже дивувалися, що, виявляється, слова "хохол" та "малорос" зовсім не означають їхньої національності, а є зневажливими наличками, які їм приліпили "старші брати" – москалі-колонізатори.

Популярність "Селянської спілки" швидко зростала. Селяни почали навіть передплачувати її, причому найбідніші, бо в ній одверто лаяли царів та їхніх поплічників. Кілька примірників "Селянської спілки" одержувало волосне управління. Їх, на відміну від інших газет, які мало хто читав, селяни перехоплювали один перед одним. Для батька цю газету передплатили в Києві Сергій та Василь, отож наша родина завжди була в курсі основних подій.

З намічених на тих зборах секцій найлегше було створити земельний комітет. Уже на третій день у збірні (теперішній сільраді) відбулося його перше засідання.

Виявилося, що в кожнім селі волості стихійно виникли гуртки прихильників поділу поміщицьких і церковних земель. У Плужниках було створено комісію для обліку лісу князя Горчакова. Організатором і керівником її був Петро Куліш, мій двоюрідний брат. Він розпочав облік деревостою та складання списків сільської бідноти, якій мали продавати той ліс.

Павловський викликав усіх місцевих панів, куркулів та попа до комітету на, як він казав, недовгу розмову. Наші багатії були просто приголомшені: йшлося про нечуване – облік їхніх власних земель! Звісно, відтоді і назавжди вони затамували лють на комітетчиків.

Швидко набрали й секцію культпросвітян. Заснували сільський драмгурток. Де й узялися актори: Василь Чаленко та його син Микола, Хома Луць, Василь Точковий, Федір Андрусенко та інші. Першою виставою була "По ревізії" за п'єсою М. Кропивницького. На чоловічі ролі претендентів було хоч відбавляй. А ось бабу Риндичку грати було нікому, бо жодна з жінок не схо-

тіла йти в артистки. Довелося ту роль грати Андрусенкові. Вивісили об'яву про день вистави. Як до плащаниці, підходили до неї селяни. Читали, здивовано знизували плечима, запитували, що ж то воно таке - "п'єса"? У день вистави шкільна зала була заповнена вщерть. Гра Андрусенка настільки всім сподобалася, що він так і помер Риндичкою, на ім'я його з тих пір ніхто й не називав. Після цієї вистави з'явились у драмгуртку й артистки: Мавра Вересоцька, Марфа Чуприна, Оксана Савоцька та інші. Пішли прем'єри за прем'єрою: "Сватання на Гончарівці" Квітки-Основ'яненка, "На перші гулі" Васильченка, "Дай серцю волю, заведе в неволю" Кропивницького, "Назар Стодоля" Шевченка, "Мартин Боруля" Карпенка-Карого тощо. Майже щотижня давали концерти, влаштовували декламації. Коли Борис Добровольський декламував Шевченків "Кавказ", багато хто навіть плакав. Декламував і я – "Погибнеш, згинеш, Україно...", теж Шевченка.

Культурне життя в Капустинцях аж завирувало. На наші вистави приїздили навіть із Нехайок і Демок.

Важче було організувати загін Вільного козацтва. Все впиралося не в саму молодь та її хотіння, а в опір старшого покоління. Напівофіційно в селі було оголошено набір. Молодь приходила до збірні і вписувалася, а батьки, частіше з багатшої верстви, приходили слідом і вимагали виписати їхніх дітей. Вони сварили і їх, і нас за ці нерозумні, як вони казали, іграшки у вояків. Та, незважаючи на опір, ми таки набрали близько сімдесяти чоловік, частина з яких уже відслужила у війську. На той час я вже мав і статут Вільного козацтва. Відповідно до нього ми й назвали наш загін куренем. Його було поділено на дві чоти (взводи), а кожну чоту на два рої. На чотарів було поставлено Андрія Гайдая та Миколу Андрусенка. На ройових – Йосипа Гриня, Андрія Куриленка, Івана Куриленка та Костя Карпенка. За браком козацького стройового артикула тимчасово було прийнято команду та стрій російського війська, за навчальний плац намітили попівську ругу за річкою Сагою. Почалося навчання. Особливо ретельно муштрував своїх Гайдай, який виявив у цьому неабияку наполегливість і вміння.

Щодня у призначений час молодь збиралася на майданчику коло волості, шикувалася і з піснями йшла на плац. Вчилися військовій ході, строю та вправам зі зброєю – ґвинтівкою та шаблюкою. Інструктором з володіння шаблюкою довелося бути мені, бо ніхто, крім мене, у Капустинцях тих вправ не знав.

...За місяць-півтора життя в селі змінилося більше, ніж за десятки років перед тим. Де й бралася в людей національно-революційна свідомість.

Про те, що робиться у великих містах, я найбільше довідувався від братів Сергія та Василя, які часто наїжджали в село з Києва й привозили найсвіжіші новини. Вони ж привезли й звістку про III Універсал, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки. Отже, хоч і приглушено, але відомості про ті події досягли і Капустинців. Долинула сюди й чутка про те, що в Петрограді відбувся якийсь переворот. Та Петроград був далеко, і ми вважали, що ті події мало стосувались України.

Центральна рада, перебравши владу в Києві, поширювала її тепер на всю Україну, передавши повноваження оновленим губерніальним та повітовим земствам, а також засновуваним волосним земським управам. Всі ці події ще більше розворушили селянський мурашник. Тепер селяни чутливіше реаґували на них, сміливіше виявляли свої симпатії чи антипатії.

Приблизно у листопаді відбулися збори волосних гласних. До земської управи було обрано і капустинських активістів.

Очолюване мною козацтво наполегливо тренувалося, дедалі більше муляючи очі місцевим багатіям. У нас вони вбачали загрозу спокоєві на селі, а головне – загрозу власним інтересам. Адже в козацьких лавах були хіба що поодинокі представники багатшої верстви, основна ж маса, та й сам отаман,

були з бідноти. Слова “земля”, “земельна реформа” лякали наших багатіїв, і недаремно. У Плужниках, Ташані та Миколаївці селяни вже взялися за маєтки князів Горчакова та Голицина.

Хоч у Капустинцях і не було великих куркулів, проте була купка заможніших селян, яку підтримувала консервативна частина бідноти, яка і чути не хотіла про якісь зміни, про порушення одвічних звичаїв. Пішли чутки, що вони потай озброюються і навіть заснували якусь партію. Їхнім ватажком став середняк Кость Куриленко, затятий прихильник царя. Він відкрито називав усіх активістів бандитами і похвалявся при нагоді розправитися з нами.

На кінець грудня 1917 року по містах точилася жорстока, аж до збройної, боротьба між прихильниками Центральної ради та більшовицькими симпатиками. Цих останніх було поки що небагато, та вони настирно домагалися свого, вели облудну пропаганду, звинувачували Центральну раду в контрреволюції, зраді свого народу, а себе, звісно, виставляли захисниками українського народу. Заворушення спричинилися до того, що почали закриватися установи, навчальні заклади, а служилий люд, студенти, почасти й робітники з селян мусили їхати додому. Відтак у селах з’явилося чимало інтелігенції. В її капустинському строкатому гурті найбільше виділявся Іван Луценко – палкий прихильник крайніх більшовицьких поглядів. Цілковитою протилежністю йому був Антон Кулінський – колишній сільський хлопчина, який тепер, маючи погони корнета, геть забув, чиїх батьків він син, розмовляв тільки москальською мовою і виявляв крайні реакційні погляди.

Що ж до дівчат, то дівчата як дівчата – на світ дивилися простіше, але й вони потроху переймалися ідеями національного відродження. Та головне, що з їхньою появою культурне життя села помітно пожвавішало. Декламації, співочі вечори, вистави відбувалися мало не щодня.

Ось на цій хвилі піднесення і докотилася до нас чутка про те, що 22 січня 1918 року Центральна рада проголосила IV Універсал про незалежність України. І зараз стоїть мені в очах та картина, здавалося, вселенського свята. Нестримний вибух щастя! Масового щастя! То був український національний Великдень! Мітинґи не вщухали. Народ настільки безоглядно поринув у те незнане свято, що й не зогледівся, як з’явилися над Україною хмари: то вороги-москалі заносили ножа у спину нашій молодій державі.

Невдовзі під Києвом уже точилися бої між військами Центральної ради та якогось Муравйова. Не скоро в Капустинцях довідалися, що то було російське військо, яке прийшло “захищати” призначений у Москві і посаджений у Харкові “радянський уряд України”, уряд, який цілком складався з москалів та жидів – п’ятакових, чудновських, іванових та бошів. А щоб надати йому українського забарвлення, на чолі поставили маріонеток і зрадників свого народу – Затонського, Коцюбинського та інших. Цей уряд було створено на противагу Центральній раді.

Зачувши відгомін тих боїв, капустинські полемісти розгублено примовкли й поховалися по хатах, а довідавшись про захоплення Києва муравйовцями, про розстріли на вулицях міста, реакціонери, захисники російського царату, злякалися російського червоного війська і, довго не зволікаючи, кудись повтікали. Земельний комітет на чолі з Павловським працював далі. Повітове земство розігнали, а наше трималося, бо в глушині не так скоро все мінялося.

Аж на початку березня ми дізналися про січневий переворот у Києві. Всі були приголомшені жорстокістю тієї кривавої розправи москалів, а надто розстрілом полонених крутян. Очевидці розповідали, що, увірвавшися до міста, москалі почали хапати перехожих і тих із них, хто показував червону посвідку (за розпорядженням міської влади всі кияни мали отримати особисті посвідчення на червоному папері) або розмовляв українською мовою, там же, на вулицях чи у глухих дворах розстрілювали. На благання відпустити від-

повідали: "Не понимаю этого собачьего языка". Кажуть, що розстріляних без суду і слідства були тисячі...

Ми вірили й не вірили тим чуткам. Та розповідь брата Сергія розвіяла всі сумніви. Його теж були схопили на вулиці, але, на щастя, йому вдалося втекти: коли заганяли до підворітні купку переляканих людей, він скористався з недогляду карателів. Від Сергія дізнався я і про крутян.

Під станцію Крути було послано загін з нашвидку змобілізованої молоді: учнів гімназій та реальних училищ. Муравйовці переважали в усьому – і кількісно, і вишколом, бо то було військо, яке складалося з моряків. Вони легко оточили загін необстріляних юнаків, а беззахисні хлопці нібито склали зброю. Але москалі, замість полонити їх, на місці всіх перестріляли. Згодом відповідальність за той злочин вони звалювали на кокаїніста Муравйова, забуваючи, що головкомом його було призначено за вказівкою Леніна. Найприкріше було те, що довіреною особою при тім війську був Юрій Коцюбинський. Невже він не знав про наказ Муравйова розстрілювати мирне населення і не міг вчасно втрутитися?! Карателі так розпалилися, знищуючи хохлів, що й не помітили, як порозстрілювали і своїх прибічників серед них...

Отже, Капустинське волосне земство протрималося при радвладі, пережило повернення Центральної ради, гетьманство, господарювання німців, повалення гетьмана, Директорію і тільки з приходом російського війська на чолі з Антоновим-Овсієнком у січні 1919 року передало свою владу ревкомові. Шістдесят верст відділяли наше земство від повітового начальства. Спілкування між ними було переважно телефонне. Розпорядження надходили у вигляді телефонограм і тільки коли-не-коли поштою. І папір, як відомо, терпів усе. А що насправді робилося в Капустинцях – у повіті не уявляли. Тому й проіснував так довго наш земельний комітет.

Навесні 1918 року члени того комітету Павловський, Осавуленко, Дзвоhelp, Бутенко, Андрусенко, не дочекавшись Універсалу Центральної ради про земельну реформу, кинули писанину і з сажнем у руках пішли в поле. Куркулі затамували подих: невже?.. Міряли їхню землю! На той час уже було розпродано князівський ліс, і ніхто на те особливо не зважав – то ж князь! Може, навіть і треба забрати в нього якусь сотню десятин з тридцяти тисяч, які той князь мав по Дніпру? Але щоб їхню землю, надбану власною працею та працею батьків?! Вони заніміли, коли сажень стукнув об Павленкову землю і пішов по ній крокувати. Невже він, член земської управи, і промовчить, не запротестує?!

Так за селом, по іржавській дорозі, було відміряно й наділено перший шмат землі бідноті. Ще більше здивувало куркулів, коли другий шмат землі було виділено з земель батька самого Федора Павловського! Старий дуже потерпав за тою втратою, душа йому рвалася і він усе повторював: "Та що ж ти робиш, сину, починаєш з себе?! Воно, може, і згинуть більшовики, а ти залишишся в дурнях".

Невдовзі після цих подій на полях почалася справжня війна. Запеклі куркулі виходили на свої ниви з кіллям та вилами й не давали міряти землі. Не один раз доводилося висилати туди міліціонера Нестора Хмельницького або навіть козаків із загону.

Тієї весни скубнули лише з десяток куркулів. Поділили головно землі попівської руги, Хмеля Василя та панів Кулінських. Бідняки, навіть зі сміливіших, з острахом брали наділену землю. Решта вагалися, бо куркулі погрожували розправою. Та й самі люди вважали те протизаконним. На думку більшості, краще було б дочекатися якоїсь постанови Центральної ради про законний розподіл землі.

Тим часом порядок у селі підтримувала створена ще в лютому одночасно з повітревкомом міліція. Начальником її призначили повітового писаря Гелі-

веру. Я був старшим міліціонером у волості, міліціонерами – Нестор Хмельницький та Андрій Приходько. Хоч усі новопризначені мало що розуміли в міліцейській службі, проте зброя (пістолі та ґвинтівки) надавала їм солідності. Отож міліція та загін Вільного козацтва, які існували напівлеґально, були надійними захисниками нашого земельного комітету. Щоправда, Гелівера швидко відчув, що сів не у свої сани. І справді, чого б то йому, заможному селянинові, та захищати інтереси бідноти?

Весна 1918 року видалася ранньою і дружною. Селяни вийшли у поле сіяти. Сіяла й біднота на відведених їй шматках. Куркулі було спробували оборонити свої землі, та їх швиденько вгамували: заарештували і днів із п'ять протримали в холодній. Але вони й не думали миритися. За прикладом інших сіл об'єдналися в Партію хліборобів-власників. На чолі капустинського осередку став згадуваний Кость Куриленко.

На початку березня по Капустинцях поповзли чутки про якусь мирну конференцію у Бресті, але про що там ішлося, ніхто до пуття не знав, так само, як ніхто не знав, куди поділася Центральна рада та її військо по січневому перевороті. Коли це ще одна новина: німецьке військо погнало червоні частини. Така несподіванка всіх приголомшила. Що таке червоне військо – знали всі, а що таке військо німецьке – нікому не було відомо. Люд захвилювався, а надто ті, хто засіяв чужу землю. Куркулі, навпаки, підбадьорилися. Ніхто достеменно не знав, що ж сталося – чи то німці прорвалися і захоплювали територію України, чи це була якась політика?

Бої на залізниці затихли. Ми чекали. Минув тиждень, другий. Ніяких змін у земстві. Лише коли міліціонери одержували зарплату, то виявилося, що вони звуться не міліціонерами, а осавулами і підосавулами. Тоді ж таки дізналися, що в повіті відновлено земство, тобто відновилася влада Центральної ради, а підтримує її німецьке військо, яке легко розбило й прогнало більшовицьку армію. Радянські органи на Україні було зліквідовано. Проте Капустинці і на цей раз не бачили жодного вояка ні того, ні другого війська. Знову почала працювати пошта, знову почали надходити газети. Наш голова Василь Кузьмович Бутенко запевнив повітове начальство, що в Капустинцях усе гаразд і що немає потреби висилати до нас когось із повітової адміністрації.

Однак події розвивалися так швидко, що розгублені селяни, не встигши оговтатись від одних новин, не знали, як реаґувати на нові. Тим часом у Києві стався новий переворот. Куркульство, об'єднане в Партію хліборобів-власників, у змові з німцями, повалило Центральну раду й обрало гетьманом України Павла Скоропадського, поміщика з Тростянця, колишнього генерала царської армії, командувача корпусу, який першим визнав себе українським. Німецькі багнети стали у пригоді "хліборобам-власникам". Маючи таку підтримку, куркулі й поміщики заходилися відновлювати свої маєтки, не зупиняючись ні перед чим. Отож не дивно, що гасло "Всі проти німецького ставленика – гетьмана!" знайшло одностайну підтримку і знову розворушило селянські маси. Негайно скликали загальні збори селян. Ухвалили послати до Києва делеґацію, яка б домагалася усунення ґетьмана. Було обрано двадцять чоловік і серед них мене.

Другого дня, рано, делеґація виїхала на станцію Яготин. Там уперше зблизька ми побачили тих німецьких диво-вояків. Два солдати в касках, з ґвинтівками за плечима, ходили вздовж перону, здавалося, зовсім не звертаючи уваги на людську метушню. Та ось товарний поїзд дав довгий гудок, паротяг смикнув вагони. Зірвавшися з перону, ми сипонули до нього й подерлись на гальмові майданчики. Німці погналися за нами і, поки поїзд набирав швидкість, устигли зняти з десяток чоловік. Підштовхуючи ґвинтівками, нас погнали до вокзалу, загнали в комендантську й замкнули. Капустинських делеґатів виявилося троє, решта були з Яготина. Аж під вечір до нас зайшов німецький вояк у супроводі цивільного. Він запитав нас, хто ми та чому пору-

шували порядок. Цивільний перекладав. Розпитавши, пішли геть, а за кілька хвилин повернулися знову. Цивільний сказав нам, що німецьке командування нас відпускає, але, мовляв, щоб і не думали знову сідати на поїзд. Бо якщо попадемось удруге, то тоді вже не відкрутимося – проти нас буде застосовано закон воєнного часу. Переписав прізвища і випустив.

Побачивши на пероні військовий патруль, ми повернули на Капустинці. Уночі прийшли додому. На ранок заявилося ще троє "делегатів", їх висадили у Переяславі. А днів за три повернулася решта. Замість розповісти, як вони "скидали гетьмана", тихенько сиділи по хатах. Лише згодом ми дізналися, що до Києва з'їхалася сила-силенна таких делеґатів. Хтось їх спрямував до центру, на Хрещатик, а там усіх затримав німецький патруль і спровадив у двір особняка Терещенка (того, де нині музей Т. Шевченка). Звідти аж до вокзалу було виставлено два ланцюги німецького війська, поміж тими ланцюгами їх і погнали невеличкими групками. На станції заштовхували до товарних вагонів, суворо наказавши негайно роз'їжджатися по домівках.

Невдовзі по тих подіях я, обіймаючи посаду волосного осавула, отримав повідомлення з Нехайок, що туди заїхало якесь військо і бешкетує: вимагає харчів, корму коням, побиває селян. Не роздумуючи, я сів на велосипед і поїхав туди. Коло збірні побачив десятків зо два засідланих коней. Навпроти школи – теж. Всюди вешталися вояки. Зопалу я не встиг придивитися до відзнак того війська, прожогом ускочив до канцелярії. З порога я грізно запитав: "Хто тут порушує спокій?!" Військовий за столом здивовано подивився на мене: "А ти хто такий?" "Представник волосної влади", – гордо відповів я. "Взять і всипати" – було відповіддю на те. Мене підхопили двоє дужих вояків і потягли до школи, завели в класну кімнату. Там сидів, видно, вахмістр. Вони передали йому розпорядження начальника. Той зміряв мене поглядом і ліниво мовив: "То й усипте як слід". Френч аж тріскався на мені від нагаїв. Я так кричав, що вахмістр нарешті сказав: "Киньте його". Я кулею вискочив зі школи і щодуху помчав геть. Та не встиг відбігти і ста кроків, як почув за собою погоню. Метнувся у чийсь двір, шугнув у клуню і там пірнув у збоїни. Потім сільський писар розповів, що, коли я проскочив повз збірню, нехайківський куркуль, побачивши мене у вікно, насмішкувато кинув: "А куди то побігли наш осавул?" Начальник аж підскочив: "Так то осавул? Догнати його!" До вечора просидів я у збоїнах, а потемки манівцями причвалав додому. Так і не довідався, що за військо то було – чи то гетьманці, чи якась офіцерня пробиралася на Дон.

Гетьманщина

На той час влада у Пирятині поміняласе. За гетьманськими порядками головою повіту вважався повітовий староста. Ним настановили поміщика з Березової Рудки Юскевича. Заснували також державну варту (поліцію), начальником її у повіті призначили Степаненка. Вперше у Капустинцях офіційну посаду обійняв сторонній чоловік – це був призначений Степаненком начальник районної державної варти Васильківський. Він одразу заявив: "Я приїхав навести порядок і наведу його!" Та Василь Кузьмович не зважав на його зухвалість. Та й сам "грізний" Васильківський, поспілкувавшись із нашим головою, пом'якшав. Під управління державної районної варти він тимчасово зайняв шкільне житлове приміщення. Я, та й Приходько з Хмельницьким, уникали зустрічей із гетьманцем. Та він сам викликав нас і запропонував працювати разом. Виявилося, що голова земства радив йому взяти вартовими саме нас. Та перш ніж дати якусь відповідь, мені довелося подумати і про озброєний загін, керівником якого я формально залишався. На той час за відсут-

ності зверхньої сили ідея Вільного козацтва завмерла, і наш загін поступово набрав охоронної функції. Отже, довелося радитися з активом. Домовилися, що загін поки що має триматись у затінку, а в державній варті не зайве мати своє око. Тож від посади старшого вартового по Капустинській волості я відмовився, погодившися стати секретарем районної варти. Приходько став старшим вартовиком, а Хмельницький рядовим.

По гетьманськім перевороті куркулі повели наступ на бідноту. Гнали з засіяних нив, погрожували. Від рішучіших дій їх стримували осавули та охоронний загін. Тоді вони, зібравшись на загальні збори, почали домагатися заміни старости. Проте збори не допустили обрати на старосту куркуля, обрали Івана Карпенка, який, мов та лисиця, умів "крутити хвостом" – і вашим і нашим. Та куркулі не відступилися, почали насідати на начальника державної варти. Заходячи до нього, вони підозріливо скоса зиркали на мене, а Васильківський ніби й не помічав того, навпаки, втягував у розмову й мене. Куркулі вимагали заарештувати членів земельного комітету і віддати їх до суду, вимагали оголосити злочинцями й покарати бідняків, які наважилися засіяти їхні землі. Начальник "палко" підтримував їх, обіцяв суворо розправитися з порушниками, та далі діло не йшло, жодних заходів він не вживав і навіть бурчав позаочі: "От сволота! Колотять людей!" Я слухав і не знав, що думати: чи справді він так вважає, чи це провокація. Відмовчувався. Та ось одного разу начальник, ніби радячись зі мною, запитує, чи не зібрати нам, мовляв, куркулів і тих, хто засіяв їхні землі, і чи не запропонувати їм мирову на умові, що бідняки віддадуть четверту частину врожаю колишнім власникам землі? Я охоче написав проект "мирової". Куркулі, довідавшись про такі "витівки" Васильківського, обурилися, і чи не того ж дня до Пирятина Степаненкові полетіла скарга на Васильківського.

Для активної відсічі куркулям в охоронців, які тепер діяли напівлеґально, не вистачало зброї, а надто набоїв. Я, за згодою активу, як провідник загону, конфіденційно звернувся до голови земської управи з приводу коштів на придбання зброї, але Василь Кузьмович пояснив, що земство не може порушити кошторису, а зайвих грошей немає. До того ж своїм головним обов'язком він вважав гасити, а не розпалювати ворожнечу. Хтось запропонував на активних куркулів накласти контрибуцію й на ті гроші придбати зброю. Написали дві записки і поклали під двері млинів Харченка та Василя Хмеля. У записках була вимога у певний час покласти у визначені місця певні суми грошей. На ранок до вартівні прибіг захеканий Харченко і, криючись від мене, віддав Васильківському вчорашню записку. Васильківський, прочитавши, передав її мені. Ясна річ, я вдавано дивуюся з нахабства зухвальців. А Васильківський розпорядився викликати Шабалташного, Антона Кулінського та ще декого. Розробили план затримки "злочинців", намітили місце засідки. А ввечері було розроблено другий план – як тих "карателів" самих покарати.

У призначений час, надвечір, Шабалташний та його "рать", ніби прогулюючись, пішли у поле зі схованими під полами німецькими карабінами, а друга група, теж поодинці, через кладовище пішла у свою засідку. Невдовзі почулася стрілянина. Як переполохані зайці, тікали в темряві Шабалташний та його команда.

"Штаб" куркулів від земського начальника Кулінського перемістився до попа, тепер уже тестя Шабалташного. Туди потяглися колишні урядники, офіцери. У повітрі запахло відкритою збройною сутичкою. Як на те, одного ранку з демківської дороги в село ввалився каральний загін гетьманців, та ще й з німецьким військом. Побачивши вояків із вікна, я від несподіванки геть розгубився і не знав, що робити. А Васильківський, кинувши "тепер начувайся", побіг зустрічати.

Гетьманці, оточивши майданчик між волостю й тодішньою сільрадою, до

чогось готувалися. Де й узялися куркулі Терешко Шелих, Юхим Бутенко, Яким, Радигон та Антон Кулінські. Особливо виділявся Кость Куриленко, він аж сяяв від задоволення. Був там і сільський староста Іван Карпенко в оточенні десяцьких та соцьких. У руках начальника загону з'явився якийсь список, і він почав зачитувати. Начитано було чоловік із двадцять п'ять. Добровольського не знайшли. Бачу – ведуть Луценка. Вояки здерли з бідолашного штани, поклали на ослін і почали бити шомполами у дві руки. Далі підвели Павла Осавуленка, і він змінив на ослоні побитого Луценка.

До канцелярії вбіг Федір Луценко, брат побитого: "Тікай, тебе теж начитано!" Я вискочив у двір. Перша думка була тікати в жита. Побіг через Гришенкову леваду, лук'янівське дворище до Калитиної балки. Тільки намірився шугнути в жито, як біля самісінького вуха почув: "Цурюк!" Замалим не впав від несподіванки. Знову погнав у село і тільки тепер побачив, що німецький ланцюг простягся аж до кладовища. Втративши надію вирватись у поле, я рвонув у лук'янівський сад, зазирнув до будинку – наче нікого немає. Прислухався, в кухні хтось гомонить. Тамуючи подих, я підставив дошку до лазу на горище і вмить опинився там. Дошку відштовхнув, і вона впала. На стук вибігла куховарка. Побачивши дошку, прибрала її і пішла собі, а я тихенько порачкував углиб горища і звідти дослухався. Так і пролежав до ранку, коли почув щось подібне до руху війська по дорозі. На ґанок вийшов Гришенко. У шпаринку мені було видно навіть його лису голову. Він із кимось розмовляв. Я прислухався і впізнав Данила Кайданника. Гришенко був невдоволений діями карального загону. "Надо было получше проучить всю эту голытьбу, а то распустились", – бурчав він. Кайданник підтакував. Через якийсь час вони розійшлися.

Мене нестерпно мучив голод. Я наблизився до ляди, прислухався і, ризикуючи поламати ноги, стрибнув із горища у сіни. Непомітно вислизнув з будинку і через кладовище, берегами, подався до своєї садиби. Від батька дізнався, що мене шукали, що багатьох погнали до в'язниці в Пирятин. Три дні сидів дома, не витикаючи носа. Потім прийшов посланець від начальника варти, мовляв, треба виходити на роботу. Я подумав, чи не пастка це, проте пішов. Там дізнався про смерть Миколи Андрусенка.

Його теж було начитано, але посланці застали його на лаві, обрядженого до похорону (за місяць перед тим він захворів на "іспанку", яку ніби занесли німці). Піп відмовлявся ховати його, як безбожника. Вже насилу ублагали старі батьки і насилу поховали.

Казали, що голова земської управи, почувши крики шомполізованих, прийшов на майдан і запротестував, мовляв, це неподобство, для того є слідство, відтак він своєю владою забороняє протизаконні дії на терені волості. Чи той протест вплинув, чи, може, просто закінчили шмагати всіх намічених, але катування шомполами припинили. Почали ловити активістів і саджати їх у холодну: і тих, хто ділив, і тих, хто брав куркульську землю. Та головні "винуватці" – Борис Добровольський, я, Петро Куліш, Федір Павловський – вислизнули. На ранок побитих, які не могли йти, повантажили на підводи, а решту, з півтора десятка, пішки погнали на Пирятин. Село принишкло, охоронці поховалися.

Днів за п'ять заходами вчительки та попечителів школи канцелярію варти було виселено із шкільного приміщення, і вона перемістилася в будинок Андрія Вересоцького. А ще днів за десять сталася новина. У Капустинці, в супроводі двох вершників, в'їхали дрожки, на яких сидів білобрисий самовпевнений тип у якихось чудних погонах. То був начальник районної державної варти Бєлєнков. Він оголосив Васильківському, що його усунуто з посади і що йому загрожує суд за сприяння бідноті. Бєлєнков наказав переписати всі справи і склав їх у мішок. Далі запропонував мені їхати з ним на нове місце у

Ковалівку. Я відмовився, але він наполягав. Дав два дні на роздуми, забрав мішок із паперами, посадив поруч себе Васильківського і виїхав. (Тільки в 1924 році я зовсім несподівано зустрів Васильківського у Києві у крамниці на розі Володимирської та Великої Підвальної. Він був якимсь діячем від торгівлі. Сміючись, запитав мене, чи я здогадувався, ким він був насправді? Виявляється, його, члена компартії, було тоді послано на роботу в органи державної варти).

Я знову радився з Добровольським – як бути? Поміркувавши, вирішили, що мені таки треба їхати. У призначений день Бєлєнков справді привіз до Капустинців нового старшого вартовика. Як потім з'ясувалося, справжнього поліцая, якогось поляка на прізвище Шиманський. Він оселився у куркуля Харченка і з першого дня почав лупцювати бідноту: чи було за що, чи ні.

Бєлєнков люто ненавидів селян. Таких і помічників собі добирав. Вони безпросвітно жлуктили самогон і знущалися з бідняків. Куркулі ходили до нього як додому і все носили скарги на селян. Бєлєнков тримав при собі з десяток кінних вартовиків і щоразу по скарзі їхав із ними чинити розправу. Почалася нечувана, як тоді казали, шомполізація. Вона набула такого розмаху, що загнала революційний капустинський актив у підпілля, яке й підготувало відкрите збройне повстання. Майже у кожнім селі почали створюватися підпільні організації. Боротьба була нерівною. Добре озброєні вояки з допомогою куркулів викривали підпільні осередки і жорстоко розправлялися з ними. На середину літа 1918 року ми остаточно "залягли".

До Бєлєнкова часто навідувалися місцеві поміщики. Заходячи, кивали в мій бік, запитуючи, чи надійний.

Разів зо два виїжджав Бєлєнков і до Капустинців, але там йому не щастило, бо щойно варта виїздила за ворота, як там уже знали, коли й на кого буде полювання. Всі ховалися, а списки "крамольників", що їх надсилав Куриленко Степаненкові у повіт, першим читав я, і вони, звісно, часто "губилися". Гетьманський уряд комплектував нові дивізії, вибірково мобілізуючи сільську молодь. При тому дивним чином вибір здебільшого падав на синів середняків. У Капустинцях змобілізували Тимоша Андрусенка та Андрія Дибу. На активі їм порадили їхати до війська, роздивитись там що до чого і тікати назад, заґітувавши хлопців і з інших сіл. Отже, пробувши у Києві днів із десять, вони повернулися додому. Слідом за ними летіли накази ловити втікачів і відпроваджувати до Пирятина. Списки потрапляли до моїх рук і далі не йшли.

З якихось причин головноуправитель вигнав Бєлєнкова та всю його варту зі своєї резиденції у Ковалівці. Ми перебазувалися до Бирлівки і зайняли старовинний будинок поміщика Благомислова.

Щонеділі я приїздив у Капустинці, радився зі своїм товариством. Одного разу застав у Добровольського Петра Куліша – керівника й організатора протигетьманського підпілля. Вирішили, що треба й мені спробувати зорганізувати такий осередок у Бирлівці. Першим, із ким мені вдалося домовитися, був кравець Петро Джура. Далі до нас пристав його менший брат Прохор, який швидко згуртував майже двадцять п'ять чоловік. Серед вартовиків теж знайшлися однодумці.

Невдоволених гетьманом та німцями селян додалося після мобілізації та фактичної конфіскації коней по селах. Це було десь у липні. Саме тоді почали надходити з повіту телефонограми, що десь біля Дніпра, на правому березі, з'явилася "банда", яка веде запеклі бої з німецько-гетьманським військом. Варту застерігали бути напоготові на випадок переправи тієї "банди" на лівий берег. З дня на день становище ставало тривожнішим. Наприкінці липня зателефонував Степаненко, наказав зібратися усій варті і чекати його розпорядження, бо "банда" переправилася у Трахтемирові і повз Переяслав прямує на Гребінку. Бєлєнков з усією вартою відбув на станцію у Кононівку. Я

теж виїхав, тільки в іншому напрямку – назустріч повсталому війську в Капустинці. Там іще нічого не знали, та на ранок уже було відомо, що головна частина загону, пройшовши степами від Яготина, зупинилась у Демках. Актив ухвалив приєднатися до того загону. Охочих набралося з півтора десятка. З піднесенням, відкрито йшли до Демок. Легко знайшли штаб, який був у дворі Василенка. Там сиділи і лежали затримані поміщики. Вхід до приміщення штабу охоронявся. Насилу продерлися з Іваном Луценком крізь охорону. Командир загону Гребенко, напівсонний від багатодобового неспання, ледве говорив. На нашу пропозицію приєднатися до його загону сказав, що потреби в поповненні поки що немає, мовляв, треба буде – покличе. Ми не на жарт стривожилися, адже відкрито пройшли селом озброєні, не приховуючи свого виступу. Та що вдієш, що сталося, те сталося. Назад ішли, уже криючись від стороннього ока. Тільки по дорозі завважили відсутність трьох товаришів – Якова Пономаренка, Івана Кулінського та Якова Осавуленка. Вони таки примудрилися залишитися у загоні. Цілу ніч я не спав, думав, що робити: повертатися до Бирлівки? Так мене ж у загоні бачили озброєним куркулі. Через два дні я таки поїхав до Бирлівки, але там, на щастя, нікого не було. Бєлєнков та вся варта так налякалися, що забігли безвісти.

Нарешті варта повернулася, притягши трьох загнаних коней та ламані карети, що їх покинув загін.

Через п'ять-шість днів прийшли й Пономаренко з Кулінським. Насилу добилися від них, щоб розповіли, що ж сталося з загоном Гребенка. Пономаренко неохоче розповів, що німецько-гетьманське військо гнало їх аж до річки Голтви (правої притоки Псла) і там оточило. Загін не витримав, значна частина партизан розбіглася, а основне ядро прорвалося з оточення, перейшло залізницю і подалося на північ до Лебедина. З загоном пішов і третій капустянин – Осавуленко.

...Заходило на пізню осінь. Куліш, Добровольський, Луценко об'єднали всі підпільні групи Капустинців, Демок, Плужників, Добраночівки, Ташані, Нехайок. Готувалися до виступу. Бєлєнков уже мав відомості про це і тепер боявся навіть поткнутися туди зі своїми силами.

У Капустинцях відбулася нарада. На ній намітили час виступу – на вечір, під свято Михайла. Мені доручили на той час роззброїти державну варту району. З повіту надходили тривожні телефонограми. Варта, щось відчуваючи, заметалася. Десь під Мотовилівкою у жорстокому бою зазнало поразки гетьманське військо. Дійшла до нас чутка і про революційний вибух у Німеччині. Справді-бо, стало помітно, що німецьке військо потяглося на захід і перестало брати участь у захисті гетьманщини. Начальник повітової варти Степаненко зі своїми вояками об'їздив райони. Приїхав і до нас, у Бирлівку. Не встиг я схопитися з місця назустріч "поважному" гостеві, як він пробіг через контору до кабінету, звідки невдовзі почувся голос Бєлєнкова, який у чомусь виправдовувався. Та ось двері кабінету рвучко відчинилися, і Степаненко рішуче пішов до виходу. Порівнявшись зі мною, ніби щось пригадуючи, зупинився і запитав Бєлєнкова: "Це хто?" Той спантеличено відповів: "Мій секретар, Козуб". Степаненко аж скрикнув: "Так це той самий!" Розвернувся і вдарив мене кулачищем по обличчю. Я заточився, а Степаненко, люто зиркнувши на розгубленого Бєлєнкова, відкарбував: "Заарештувати й відправити у повіт!" Коли Степаненко від'їхав, Бєлєнков здивовано запитав про причину інциденту. Скориставшися з нетямкуватості Бєлєнкова, я розвів руками і сказав, що й сам не розумію, але здогадуюсь, що, очевидно, високе начальство образилося за непошану до нього: я не встав, коли він зайшов. Я почав виправдовуватися, мовляв, він з'явився так несподівано, що я не встиг навіть зреагувати. "Ну, це дрібниці, це ми владнаємо. Заспокойся і працюй", – сказав Бєлєнков.

Як було домовлено на нараді, я підготував підпільників Бирлівки, які мали

перед днем загального виступу пізно ввечері оточити двір варти, тихенько роззброїти чергового на воротях (точніше, він мав без шуму скласти зброю, бо на той час на варті стоятиме учасник змови Петер) і відкрити шлях до касарні. Залишиться Бєлєнков, який, зрозумівши ситуацію, навряд чи зважиться чинити опір. Усе було готове. Мене трусила пропасниця. Цілий день ходив, як прибитий, стежачи за Бєлєнковим. Та коли на словах те нібито легко й просто зробити, то на ділі було значно складніше й ризикованіше. Я чекав повідомлення від Куліша про день виступу, та звістки чомусь не було. Треба було щось робити. Нарешті з Капустинців прибіг старший вартовик Шиманський і повідомив про події у волості: там фактично вибухнуло повстання. Відтак і перед бирлівчанами питання стало руба. Роззброєння варти було призначено в ніч з 13 на 14 листопада. Все було готове, аж ось під вечір тринадцятого Бєлєнков вбігає до канцелярії і перелякано командує: "Негайно сідлати коней!" Вартовик кинувся виконувати наказ. А хвилин за десять з кімнати вискочив у повній бойовій формі і з маузером на поясі Бєлєнков. "По конях!" – скомандував він, скочив у сідло і помчав на Ковалівку. Серце мені колотилося, мало не вискакувало, я сушив собі голову над тим, що сталося: невже хтось повідомив його про замах?

Уночі, як і намічалося, дворище варти оточили, але роззброювати не було кого. На випадок, якби варта повернулася, було влаштовано засідку, а коли розвиднілося, я наказав запрягати коней, забрати зі сховища вартівні запасну зброю (колись відібрану у населення), важливі папери та друкарську машинку. Всім загоном вирушили на Капустинці...

Надвечір були вже там. Добровольський сповістив, що повстання вибухнуло стихійно. Роззброївши куркулів, повсталі під орудою Куліша вирушили на Ташань. Увечері до Капустинців прискакав і вартовик Петер. Він утік від Бєлєнкова, який, довідавшись про події, з переляку помчав у Мосівку. Отже, відкритий виступ у Капустинцях та Плужниках було здійснено 10 листопада. А було це так: несподівано до Плужників, що на Пирятинщині, з Ташані Переяславського повіту приїхав якийсь вартовик. Зайшовши до одного з селян, почав вимагати самогон. На той час туди нагодилися підпільники і забили того вартовика. Коли про це стало відомо в Ташані, звідти, щоб приборкати винних, виїхало на місце вбивства п'ять вершників-вартовиків. Підпільники обстріляли їх і не пустили у Плужники.

Другого дня чоловік із двадцять повстанців, озброєних іржавими рушницями, вирушили з Капустинців у куркульське село Демки, щоб там розжитися на зброю. Того ж дня повстанці поставили вимогу негайно виступити й накрити варту у Бирлівці.

Куліш радив почекати з наступом, доки не буде звістки від мене про роззброєння вартовиків. Відтак наступ на Бирлівку було відкладено. Вартовики, довідавшись про намір повстанців, втекли ближче до повітового міста. Повстанці відчули себе господарями, почали перекидатися з одного села до іншого, роззброювали куркулів, забираючи коней та поповнюючи свої лави тими, хто був незадоволений гетьманщиною. Десь аж на третій день повстанці зібрались у Плужниках і 14 листопада вирушили на Ташань, щоб стати табором у маєтку князя Горчакова. Увечері того ж дня туди прибув і я з бирлівчанами.

Незабаром до загону приєдналися повстанці з Помокель, Пологів і Хоцьок, що на Полтавщині. Як блискавка, розлетілася звістка про повстанців, і сімдесят чоловік загону в уяві обивателів перетворилися на сімсот чоловік із гарматами та кулеметами. Втім, загін справді щодня зростав. До 20 листопада в ньому було вже близько ста сімдесяти піших та сорок кінних повстанців. За загальною згодою на чолі загону став Петро Куліш, за начальника штабу – матрос Домашенко, помічником Кулішеві обрали мене, членами штабу – Бориса Добровольського, Івана Луценка, Олександра Рубана, Тимоша Бицюру та

Никандра Греся. Командувачем пішого війська настановлено Рубана, а кінного – Івана Гриценка з Демок. Зорганізували й канцелярію. На друкарській машинці відстукали коротеньку інструкцію для навчання пішого й кінного строю та для вправ зі зброєю. Особливо ретельно муштрував свою кінноту Гриценко, не раз влаштовуючи повстанцям штучні тривоги.

Та ось настав час і справжніх випробувань. Із застави на виїзді з Ташані надійшло повідомлення, що до села прямує загін якоїсь кінноти. Вдарили на сполох. У мент було вишикувано піші частини, а кіннота вправно розгорнулася ланцюгом і помчала полем назустріч ворогові – шаблі так і виблискували у повітрі. Та противник не став випробувати долю, кинувся навтьоки... Кіннотники повернулися. Послана розвідка довідалася, що то був каральний загін державної варти з Помокель. Їхній начальник Чачко похвалявся приборкати "сваволю" в Ташані, але, побачивши кінноту повстанців, повернув свій загін і втік аж на станцію Баришівку.

Перебуваючи "в гостях" у князя Горчакова, загін харчувався з маєтку, та й селяни охоче допомагали. Бракувало лише грошей, які були потрібні для розвідників. Вирішено було на куркулів того чи того села час од часу накладати контрибуцію. Відтак загон вирушив на Золотоношу, де мала відбутися зустріч з іншими партизанськими загонами. Мітинґів по дорозі не влаштовували, відозв до населення теж писали мало, та селяни і так нас підтримували, радо вітали й допомагали чим могли. Під час переходу до Рецюківщини загін мав хіба що незначні сутички з вартовиками та купками куркулів. Десь на третій день до загону приєднався з тридцятьма бійцями отаман Корнієнко, дуже меткий і гарячий хлопець. Тоді ж таки привели й упійманих вартовиків та одного куркуля з сином. На вкритому кригою ставку їх скарали. Їм одрубав голови кат Карнарук із Плужників...

Безпальчівська авантюра

До села Тополі прибуло і стало постоєм на ніч німецьке військо. Дехто пропонував зробити туди наскок. Дуже кортіло за раз убити двох зайців – і слави зажити, а головне – розжитися на зброю. Більшість повстанців були за наскок, меншість, а з нею і сам отаман Куліш – проти. Він доводив, що з нашими силами виступати проти німців нічого й думати. До того ж у Німеччині щойно відбулася революція, казав він, і німецькі вояки вже й самі викинули зі своїх лав реакційних офіцерів і вже не воюють, а святкують скинення кайзера. Одним словом, вони, відповідно до угоди з радянським урядом, поспішно евакуюються на батьківщину.

На ту нашу суперечку – виступати чи ні – нагодився Василь Гайдамака, матрос-комуніст із Золотоноші. Він запевнив, що прибув від імені цілого загону золотоніських повстанців. Влаштували мітинг, на якому йому вдалося перехилити шальку терезів за наступ. Пологівці використали цей момент і висунули на отамана Рубана, чого вони домагались і раніше. Куліш кинув загін і виїхав у Великий Хутір.

Ставши на чолі загону, Рубан готувався до наступу. Повстанці повинні були на світанку напасти на село з трьох боків. Так і зробили. Але німці швидко зорієнтувалися, виставили кулемети й відкрили вогонь. Крім того, з Жорноклева німцям підійшла підмога і вдарила нам у спину. Зав'язався жорстокий бій. Повстанці не витримали, почали втікати. У тому бою було забито двадцять вісім наших товаришів, стільки ж селян і спалено сімдесят садиб. Рубан дістав тяжкі поранення. Інакше і не могло бути: німців було значно більше – близько чотирьохсот чоловік – і дисципліну вони мали добру...

Напередодні цих подій зі мною стався прикрий випадок: рубаючи дрова, я

сокирою поранив ногу й, отже, не міг приєднатися до наступу, тільки здалеку чув відгомін того бою. Десь під обідню пору бій почав затихати, і я виїхав у напрямку Безпальчева, але, проїхавши із п'ять кілометрів, на узліссі побачив, як кілька наших вершників тікають до Рецюківщини. На ходу вони попередили, щоб далі я ні в якому разі не їхав, бо німці розгромили загін і палять село. Я таки проїхав іще з кілометр уперед, піднявся на якийсь пагорб і звідти побачив страшну картину: село горіло, а ліворуч полями прокрадалися рештки повстанців... Я повернувся до Рецюківщини, де й застав Куліша. У чому він мав рацію, так це в тому, що німецькі солдати вже ні з ким не хотіли воювати. Якби ми вчинили такий наскок на місяць раніше, все закінчилося б трагічніше. Німці бачили хапливу втечу повстанців, але не вважали за потрібне переслідувати їх...

Надвечір до Рецюківщини повернулося з вісімдесят повстанців. А другого дня весь загін виїхав до Безпальчева на похорон. Туди ж з'їхалися з різних сіл і родичі загиблих. Влаштували мітинґ. Поховавши забитих, загін знову повернувся до Рецюківщини. Так закінчився перший період повстання.

Десь через добу по цих подіях туди ж із невеличким загоном на півсотні чоловік прибули Богунський та Лопаткін. Знову був мітинґ, а потім нарада, на якій ухвалили запровадити військово-адміністративну владу на території, захопленій повстанцями. На той час лави повстанців поповнилися, до загону повернулися втікачі з місця бою. Знову всіх повстанців поділили на шість рот і призначили командирів. Об'єднаний загін очолив Лопаткін, його заступником став Куліш. А.Богунський оголосив себе головним отаманом Лівобережних повстанських військ. Керувати окружною комендатурою було доручено Гайдамаці, а помічником йому призначили мене. Адміністративний округ поділили на районні комендатури з окружною комендатурою в Гельмязові на Золотоношині. На комендатури покладалося завдання стежити за політичним рухом, і коли б той рух було скеровано проти повстанців, винищувати його. Ці ж комендатури мали дбати про поповнення повстанських загонів і збирати кошти на військові потреби. Комендантську роту очолював Гресь.

Районні комендатури мали при собі загони з двадцяти бійців кожний. Ось такий апарат, за активного сприяння селян, тримав територію двох повітів, запроваджував свої порядки, всупереч гетьманським, що їх диктували з Пирятина та Переяслава. Після організаційних постанов штабу коменданти зі своїми підрозділами вирушили на місця призначення.

Гайдамака, його джура матрос Гаврик і я верхи вирушили до Гельмязова. Заночували у Драбівцях. Гайдамака з Гавриком пішли кудись мітинґувати і там, чи то для пристрашення, чи то за якусь провину, розстріляли п'ятьох, як вони казали, куркулів.

Вдосвіта ми виїздили з села і бачили, як собачня обгризала кістки тих скараних...

Найближчою операцією повстанців було – оточити гетьманське військо і наступати на станцію Гребінку. Проте без будь-яких сутичок першим на станцію прибув зі своїми Куліш. Зійшовшись у Гребінці, повстанці розташувалися в центрі, біля самої станції. Цікава ситуація склалася, коли повстанці довідалися, що стоять мало не поруч із ворожим військом. Так, на колії в напрямку Полтави стояли вагони з гетьманським військом, у напрямку Києва – з німцями, а в напрямку Пирятина – з петлюрівцями. Та воно й не дивно, бо на той час гетьманське військо встигло настільки здезорганізуватися, що тільки назвою залишалося гетьманським і, зрештою, знову перейшло на бік Директорії. У той час хіба тільки у київській верхівці чітко знали про різницю між Центральною радою і гетьманською владою, про те, що перша спиралася на демократично настроєну свідому інтеліґенцію та широкі верстви біднішого селянства, які прагнули мати незалежну демократичну республіку, а гетьманці –

на монархічно настроєні кола поміщиків та реакційне куркульство, які, навпаки, навіть подекуди і всупереч бажанням Скоропадського, прагнули до реставрації російського монархізму. Вони мали намір використати гетьманат в Україні і проти Центральної ради, і проти більшовиків. Та про ті підступи знали тільки верховоди. Молоде, щойно створене українське військо під проводом Петлюри ще не встигло зміцніти й після повалення Центральної ради дуже легко перейменувало себе на гетьманське – адже теж, мовляв, українське. Звичайно, відбувалося те почасти через необізнаність, а почасти під тиском обставин і німців. Так було перейменовано не лише окремі невеликі частини, а й цілі з'єднання. Скажімо, корпус відомого командира Болбачана, який був спершу на боці Центральної ради, потім став гетьманським, а потім знову став на бік Директорії, наступниці Центральної ради. Частини саме цього корпусу дислокувалися на станції Гребінка. Реакційне офіцерство залишало свої частини і тікало на Дон. Вояки, переважно вихідці з селян, не мали бажання воювати, а німецьке військо на той час хотіло одного – якнайскоріше повернутися на батьківщину: йому вже не було діла до "домашньої" війни українців. Ось так колишні супротивні війська і стояли поруч іще днів із десять.

Ще чудніше було те, що за начальника залоги на станції був гетьманець, а за коменданта – командир п'ятої роти Куліша Терещенко. На диво, за весь час того постою було лише одне непорозуміння, та й то на побутовому ґрунті. Повстанці відібрали у німців вино, яке вони вантажили, щоб прихопити з собою. Німці й гетьманці запротестували. Повстанці готові були дати їм відсіч, навіть підкотили ближче до станції панцерник, але начальник залоги втрутився у справу і замирив вояків.

За тих часів важко було зрозуміти, хто на кого орієнтується в боротьбі. Через відсутність сталих і чітких політичних поглядів у повстанських ватажків між ними почалися чвари. Богунський десь у Переяславі зустрівся з Рудницьким, Зеленим та іншими, про щось із ними радився, а на початку грудня 1918 року прибув до Гельмязова. Він покликав на нараду Лопаткіна, Гайдамаку і мене, де й заявив, що він іде проти Директорії і проти петлюрівців. Далі дав розпорядження Кулішеві знятися зі станції й отаборитися в глибині округу на хуторі Миколаївка, в колишньому маєтку князя Голицина. Куліш, бувши помічником Лопаткіна, розійшовся з ним не тільки в політичних поглядах, але й в особистих питаннях. Всі добре знали про розбещеність та ідейну нестійкість Лопаткіна, який під певний настрій міг жорстоко покарати непокірних. Лопаткін звинуватив Куліша у прихильності до Центральної ради і шукав способу розправитися з ним. Це призвело до ворожнечі між повстанцями. Утворилося два табори. Силою переважав Лопаткін. Кулішеві треба було остерігатися...

Саме в той час у Куліша померла мати у Плужниках, і він поїхав з Миколаївки на похорон. Лопаткін довідався про те і таємно послав схопити Куліша. Посланці не застали Куліша і спересердя побили його батька. Ось тоді Куліш, загнаний у суточки, почав відверто відокремлюватися, підбиваючи на те і повстанців.

У середині грудня з Гельмязова до Миколаївки приїхав Гайдамака, щоб з'ясувати настрій командного складу і повстанців. У розмові з Гайдамакою сотник Терещенко без відома Куліша заявив, що він підтримує виступ проти Центральної ради. Після цього Гайдамака від імені Богунського дав розпорядження Терещенкові виступити зі своєю сотнею до Переяслава і вигнати звідти вояків Центральної ради, які невеличкою купкою на чолі з комендантом Манжулою правували містом і повітом. Без жодних сутичок Переяслав було зайнято. Манжулу залишили комендантом, а петлюрівську варту розпустили. Сотник Терещенко за короткий час зміг і порядок навести, і завоювати сим-

патії населення й більшовицької організації, що тільки за нього змогла вийти з підпілля.

Наприкінці грудня було ухвалено заснувати спільну районну комендатуру на Ковалівську, Кантакузівську та Черняхівську волості. Комендантом призначили мене. Отже, 24 грудня 1918 року, перш ніж відбути у Ковалівку, я їхав погостювати у Капустинці на своєму казковому коні, пишаючись, що мені пощастило втерти носа й самому Лопаткіну.

Ще в перші дні повстання з конюшні нехайківського дрібного поміщика Падалки для начальника штабу Домашенка було взято племінного жеребця дивовижної краси. Але виявилося, що він не вмів ходити під сідлом. Домашенко, та й інші, не годні були приборкати його, тож довелося взятися мені... Той кінь став предметом заздрощів Лопаткіна, й одного разу, коли я на день відлучився з Капустинців у Плужники, він поцупив його в мене. Я зумів повернути коня і тримав його у стайні Капустинської комендатури, але клятий Лопаткін і звідти викрав його. Отож на місце призначення у Ковалівку я вже мусив їхати на такому собі вороненькому коникові.

Вдруге, тепер уже на правах господаря, я оселився зі своєю командою в маєтку колишнього поміщика Іваненка, в будинку головуправителя. Днями я гасав по селах. Серед мотлоху зруйнованого палацу Чикаленків, де колись бував навіть письменник Михайло Коцюбинський, знайшов і взяв собі повне зібрання творів Шекспіра та Біблію.

Вечорами я влаштовував розваги з музикою і танцями. Навколо мене гуртувалася молодь, з'явилися нові друзі...

Після битви під Мотовилівкою, про яку повстанці мало що знали, на кінець 1918 року гетьманське військо розтануло. Реакційне офіцерство подалося на Дон. Рядові вояки розбіглися по домівках, а дехто перейшов на бік Директорії – новоствореного органу державної влади в Україні, військо котрої поступово опановувало територію України.

Куліш та переважна більшість повстанців теж були на боці Директорії, а Богунський та Гайдамака, як виявилося потім, на той час уже були членами РКП (Російської комуністичної партії), тоді геть непопулярної в Україні і серед повстанців. Вони приховували свою приналежність до партії, але пропаґували орієнтацію на російське червоне військо. А коли те військо з боями посунуло на Україну, вирішили вести свої загони у бій проти Директорії. Лопаткін черговий раз змінив свої погляди (він, бувши добрим вольовим організатором, ніколи не мав сталих політичних поглядів, міняючи їх мало не щомісяця) і перекинувся до Богунського і Гайдамаки, підбиваючи і повстанців виступити на підтримку російських окупаційних військ. Саме тоді у війську повстанців і почався справжній розгардіяш. Навколо Куліша тісніше гуртувалася національно свідома частина повстанців, а довкола Богунського та Гайдамаки – войовничіша.

Врешті-решт, у перших числах січня 1919 року орієнтація керівників та й самих повстанців уже визначилася. Богунський, як командувач, наказав виступити проти війська Директорії. Куліш заперечив. Повстанці зажадали винести рішення Богунського на обговорення. Почалися мітинги. Лопаткін, користуючися своїм керівним становищем, а більше силою погроз (він із найменшого приводу просто скаженів, робився несамовитим, слина летіла йому з рота, а лексикон складався переважно з добірних матюків. Самої суті стосувалося лише кілька слів), легко схилив сотні повстанців виступити на підтримку російського війська. Розпорошені роти Куліша почали стягуватися до Мосівки. Туди ж Куліш викликав і комендантів з їхніми командами, тобто мене й Домашенка. Отже, у Мосівці скупчилось усе військо, підлегле Кулішеві, лише четверта рота залишалася в Золотоноші. Лопаткін настирливо домагався, щоб Куліш виїхав до нього в Драбове, але Куліш засудив зраду Ло-

паткіна, відмовився їхати і запропонував своїм воякам приєднатися до українського війська, яке вело бої десь на підступах до Пирятина з російськими частинами, керованими Антоновим-Овсієнком. Влаштували мітинг, на якому й ухвалили вирушити на Кононівку, де перебував штаб українського війська. Частина повстанців, керованих Лопаткіним, теж приєдналася до Куліша. У сутінках дісталися Мосівки, забрали звідти своє штабне господарство і пішли далі. Десь опівночі були вже у Кононівці. Залізниця у напрямку Гребінки і Києва захрясла ешелонами з військами. У центрі стояв пасажирський потяг – штаб якоїсь частини. Ми з Кулішем зайшли до вагона. У напівтемряві було видно десятки військових, які спали прямо в одежі, задаючи гучного хропака в густому смердючому повітрі. Куліш ходив від купе до купе, когось будив, а той хтось, щось невдоволено мимрячи крізь сон, відсилав його далі, доки, нарешті, він знайшов командира. Почав розмову про приєднання до повстанців. Темрява у вагоні, смердюче повітря і той сухий офіційний голос, у якому прохоплювалися нотки зверхності й недовіри до прибулих, а головне, байдужість – усе те дуже неприємно вразило мене. Вийшовши з вагона, я розшукав свою команду і повів на відпочинок у нашу "резиденцію" в Ковалівці, маючи на увазі на ранок повернутися. Тим, хто залишився, Куліш загадав роботи на укріплення пристанційного району, тобто звиклих до вільної партизанщини повстанців змусив тяжко працювати. Скориставшися близькістю домівок, ті почали розбігатися. Саме ці втікачі й розповіли нам про Кулішеве розпорядження. Відтак ми вирішили перечекати і залишились у Ковалівці. З Кулішем зосталася невеличка жменька однодумців. Наступного дня, коли бій точився десь поблизу Кононівки, я зі своєю командою вирушив на Капустинці, тобто, як і тисячі слабкодухих українців, вийшов із гри. На той час лопаткінці, чи то самі, чи з допомогою російського війська, захопили на станції Гребінка потяг із військовим обмундируванням, а далі почали тиснути на українське військо, яке повільно відступало до Києва.

Тоді ж таки через село Студеники на Переяслав ішов петлюрівський Чорноморський кіш. Не чекаючи якихось ворожих акцій з боку залоги міста, курінь прямував похідною колоною на чолі з полковником Черницею. Але з наказу Гайдамаки сотник Рудик зі своїми бійцями підступно зустрів те військо вогнем із рушниць та кулеметів, забив полковника Черницю та кількох вояків. Курінь блискавично розвернувся до бою, оточив місто і невдовзі полонив усіх повстанців і навіть Гайдамаку. Вояків потім було відпущено, сотника Рудика та ще одного скарано на смерть, а Гайдамаку, котрий, як видно, підступно переклав провину на Рудика, забрали з собою, щоб судити, та він якось обдурив варту й утік. Так розповідав згодом сам Гайдамака, а як було насправді – хтозна...

Під час того бою в Переяслав нагодився Мечуда, якому Богунський доручив сформувати кінний полк. З'явившись туди з невеличким загоном кінноти, він, скориставшися з безладу, захопив гроші Переяславської скарбниці й утік у хоцьківський ліс.

Коли все це діялося, повстанці з колишніх Кулішевих рот зібралися в Ташані й вирішили знову приєднатися до загонів Богунського. Вони вирушили на Переяслав, де мали зустрітися з загонами Гайдамаки. Не знаючи, що в Переяславі петлюрівці, сміливо йшли туди. Надвечір зупинились у Виповзках, щоб переночувати. Кінна розвідка загону, дійшовши до хутора Воскресенського, побачила там частини Чорноморського коша, проте не розгубилася і, вдаючи з себе теж петлюрівців, розвідала, що Переяслав справді захопило українське військо. Така звістка не на жарт збентежила всіх, і загін вирушив у Пологи-Яненки, де і став вичікувати. Саме в цей час на Переяслав ішли загони повстанців, що їх послав Богунський. Один пройшов через село Хоцьки, а другий степами понад селом Пологи-Яненки – теж на Переяслав. Тере-

щенкові здалося, що то чорноморці, бо лопаткінці були вже зодягнені у військове. Та скоро все з'ясувалося, і збірна дружина, вже спільними зусиллями, хотіла захопити чорноморців, але спізнилася, бо ті за день перед цим залишили Переяслав і подалися за Дніпро.

У січні 1919 року армія Директорії під тиском російського окупаційного війська відступила за Дніпро. Скрізь на захопленій території з підпілля виходили більшовицькі угруповання (фактично членів РКП), які почали іменувати себе осередками КП(б)У, а насправді складалися в основному з москалів і жидів. Вийшли з підпілля і боротьбисти, які щойно оформилися в УКП(б) – Українську комуністичну партію боротьбистів, яка складалася переважно з молодих інтелігентів, котрі через недосвідченість, замість підтримувати свою Центральну раду, фактично допомагали господарювати в Україні росіянам.

Ті партійні угруповання в Переяславі та на Переяславщині, наслідуючи москалів, створювали ревкоми, виконкоми та сільради. Та якщо їм легко було збаламутити незрілу, недолугу українську інтелігенцію, яка ладна була тягати для москалів каштани з вогню, то селян, з їхньою недовірою до всіляких новоутворень, не так легко було обкрутити, вони нюхом чули чужинський дух і чинили відчайдушний спротив.

Москалі й жиди, вийшовши з підпілля завдяки повстанцям, швидко захопили владу в Переяславі й міцно тримали її, спираючись уже на російське військо, яке розтікалося по всіх усюдах. Вони швидко приборкали таких, як Богунський, Лопаткін, Гайдамака. Друга ж частина повстанців, під проводом Грудницького та Зеленого, розпочала збройну боротьбу проти влади москалів та жидів. Лише через шістдесят років дехто з жидів зрозумів, як їх зуміли обдурити москалі, змусивши бути тараном у своєму апараті відродження єдиної і неділимої Росії, в якій самі жиди були чи не найбезправнішою нацменшиною.

Повстанське військо було переформоване в реґулярні частини червоної армії і послане, як тоді казали, на "банду" Зеленого.

Домашенко, повернувшися зі своєю командою з Мосівки, сидів собі у садибі Кулінських, влаштовуючи пишні поїзденьки каретою з запаленими вдень ліхтарями, за якою гарцювали на баских вигуляних конях вершники. Вже й ревком сформовано у волості, а він то роз'їжджав по селах, то знічев'я нудьгував, доки за постановою волревкому у квітні 1919 року не було скасовано ту комендатуру. Вояків передали до групи кінних охоронців ревкому, а Домашенко залишився не при ділі.

Початок нової сторінки

Початком 1919 року закінчується певний етап розпочатої в березні 1917 року боротьби за національне відродження й соціальне визволення українського народу й українську державність. Москалі здобули перемогу. Знову, як і за царизму, підкорили країну, шукали способів остаточно задушити все живе, мисляче, проґресивне.

Прихід московських завойовників на Україну навесні 1919 року та заснування органів більшовицької влади – ревкомів, рад тощо – населення зустріло вороже. Напівсвідомо, інтуїтивно відчуваючи, що з приходом москалів настав кінець волі, якою було повіяло з початком революції. Де й ділося піднесення, святковість 1917 року. Частина повстанців відступила з військом Директорії. Частина менш рішучих зі свідомої молоді залишилася відсиджуватися по домівках, вичікуючи на щось. Частина начебто перейнялася ідеєю боротьби проти радвлади, а точніше – проти москалів (Лопаткін, Богунський, Зелений), але далі гасел не пішла. Рішучіші – Супрун, Янко, Лашун, Куреда, Коваленко та багато інших – повели партизанську боротьбу, вступивши в нерівний бій із

навалою московського війська, якому не становило великого труду, за допомогою яничарів з українців, загнати тих месників у глибоке запілля, в ліси. Для декого з тих, хто вичікував, стала зрозумілою безнадійність тієї боротьби і вони знайшли вихід у тому, що, вступивши до апарату радвлади, силкувалися зберегти хоч дещо свого, національного. Цьому багато сприяла заснована ще 1918 року Українська комуністична партія боротьбистів.

Боротьбисти намагалися втлумачити Леніну й більшовикам, що українці – не контрреволюціонери, а такі ж, якщо не послідовніші за них, прихильники революції. Партія боротьбистів завоювала авторитет і в більшовиків. Вони вже не наважувалися ігнорувати боротьбистів, і ті по всій Україні ввійшли до складу ревкомів, повіткомів та інших органів радвлади. Це окрилило надією і ту частину, яка вагалася. Проте селяни з недовірою ставилися до комуністів – російські вони були чи свої. На весну 1919 року майже всі провінційні ревкоми й сільські виконкоми очолили прихильники революції, але позапартійні... Винятком був хіба Донбас, де було засилля москалів та всяких зайд, які одверто й неприховано вороже ставилися до ідеї української державності, до корінного українського населення, зневажливо і принизливо називаючи його хохлами. Вони й чути не хотіли про "якусь там" Україну. Ленін також, як знаємо, був послідовним: за шовінізм ніхто й ніколи не був покараний, ба! – ніхто з шовіністів не був навіть виселений за межі України. Зате "петлюрівців", як тоді називали кожного українця, який розмовляв українською мовою, нещадно знищували.

Напередодні 1919 року на Україні створилася вкрай складна ситуація. Центральна рада спромоглася розкусити справжні заміри Леніна щодо загарбання України. Саме через це вона й уклала угоду з німцями, які допомогли очистити Україну від оскаженілих муравйовських та ворошиловських банд. Та невдовзі німці, як послідовні монархісти, швидко зорієнтувалися, що їм не по дорозі з занадто демократично настроєною Україною, і перекинулися до Совдепії, як тоді називали Росію, а отже, й до Леніна. Що вони замишляли – залишилося таємницею. Певне, Ленін якось "торгувався" у тій справі, очевидно, маючи на увазі обдурити, зрештою, і німців. Може, навіть дещо обіцяв.

Ще й сьогодні живі свідки того трагічного перевороту. Як згадувалося вище, Центральну раду повалили куркулі та поміщики за допомогою німецьких багнетів. Куркульство на Україні було тією верствою, з якої плекалися кадри російської чорної сотні – оплоту монархістів-погромників. Воно, йдучи стежкою зрадництва свого народу, плазувало перед царями ще й за сивої давнини, мріючи доскочити дворянства, "округлити" шматки своїх земель. У цих прагненнях ці перевертні нехтували всім – совістю, честю, пам'яттю пращурів. Змінювали навіть прізвища, приставляючи чужинські закінчення -ов. Центральна ж рада для них була страшнішою за більшовиків, бо ж замахувалася на їхні землі, причому збиралася не відбирати її, як більшовики (мовляв, відібране треба буде колись повертати), а зробити все законно – на підставі державного акта.

Ще перед переворотом, а особливо після нього, німці повели себе не як спільники, а як такі самі окупанти, почали не гірше від москалів грабувати українське добро, запроваджувати всілякі реквізиції – щоправда, у менших масштабах і "чемніше". Піднялася вся Україна: робітники й бідніше селянство проти німців, проти гетьманщини, проти куркулів – за Центральну раду, а не за більшовиків, як ті твердили. Німцям і гетьманцям укупі з куркулями довелося цілі дивізії кинути проти повстанців. Гасячи ті спалахи повстань, гетьман Павло Скоропадський, оточений монархічним російським офіцерством, уже готовий був торгуватися з москалями про запродання їм України.

Не так мислили німці. Вони теж були за спілку з москалями, проте тільки за спілку, а не за те, щоб віддати Україну москалям. Ті таємні торги дещо

були загальмувалися вбивством у Києві головнокомандувача німецького війська маршала Ейхгорна, а через кілька днів убивством посла Німеччини в Москві Мірбаха. Тій події передував вибух на німецьких складах у Києві на Звіринці, причому вчинив його нібито якийсь анархіст. Та революція в Німеччині сплутала хід подій. Кайзера скинуто, німці розгубилися. Вони відмовилися підтримувати будь-яку сторону, торгуючись тепер за те, щоб їх вільно випустили на батьківщину. Тим скористалася жменька фактично інтернованих німцями у Білій Церкві Січових стрільців, які з благословення нашвидку сформованого там же, у Білій Церкві, державного органу України – Директорії на чолі з Винниченком та Петлюрою – таємно озброїлися і під проводом полковника Коновальця вирушили походом на Київ. Гетьманці проти них вислали головні сили – п'ятнадцяти- чи двадцятитисячне військо під командуванням російського генерала Святополк-Мирського. Сутичка військ відбулася під Мотовилівкою, і та жменька, якась тисяча чоловік, розгромила гетьманців і захопила Київ. Напівросійське військо гетьмана відступило на північ, а сам гетьман з рештками німців утік до Німеччини.

Про нікчемність і продажність Скоропадського свідчить такий факт. Перед виступом Січових стрільців Коновалець, уболіваючи за долю України, таємно пробрався до Києва, де мав аудієнцію з самим гетьманом. Він іще раз спробував схилити Скоропадського на спільний із Січовими стрільцями виступ на платформі Центральної ради проти німців і москалів, та Скоропадський, бувши вірним москалям, відхилив ту пропозицію.

Так несподівано столиця знову стала пристановищем суверенного тимчасового уряду розтерзаної чужинцями України. За угодою з Директорією німці мали виводити свої війська до Німеччини по заміні їх українськими частинами. Та хіба можна було за якісь тижні створити знову дієздатну армію? А незліченні загони повстанського війська були дуже різношерсті, засмічені антипатріотичними елементами. Більшість загонів повстанців діяли відірвано, на свій малосвідомий розсуд, і мало що знали про події в Києві, про Директорію, в розпачі шукали сили чи сталого центру, на які могли б орієнтуватися. Лише Супрун у цьому був послідовним, решта ж нашої братії пливла за течією.

Коли стало відомо про поразку війська Директорії вже у боях із московським військом, перед нами питання стало руба: з ким же йти? Сталося так, що люди з тих загонів, не довіряючи вже нікому, в розпачі розсипалися хто куди. Все пішло шкереберть. У грудні 1918-го та січні 1919 року розпався наш загін. Як згадувалося вище, частина на чолі з Кулішем приєдналася до війська Директорії, друга пішла назустріч москалям, а третя розсипалася по домівках...

На той час московське червоне військо цілком захопило Лівобережну Україну. Почалося створення радянських органів влади. Отже, в перших числах лютого 1919 року за вказівкою Пирятинського повітового ревкому (до якого, крім голови Тимченка, входили матрос Степан Орел – голова повітового земельного комітету та Сергій Бергавінов – голова повітової ЧК) було сформовано Капустинський волосний ревком. На голову призначили Григорія Васенка, селянина з Нехайок, а членами – Бориса Добровольського, Ілька Рудницького, Федора Павловського та інших. Волосне земство було розпущено, і Бутенко передав усі справи ревкомові. Мені запропонували посаду секретаря волземвідділу.

Тим часом партизанське військо спочатку отаборилось у Переяславі, а далі перекинулося за Дніпро воювати фактично проти своїх – Григор'єва та Зеленого. Потім воно переформувалося в регулярну частину червоної армії у вигляді бригади під орудою Богунського (політкомісар Гайдамака), яка й була відправлена до Костянтинограда (нині Красноград) проти війська Денікіна.

З приходом повстанського війська до Переяслава ще в кінці 1918 року там злеґалізувалася організація більшовиків. Вона переважно складалася з

жидів – Якова Браславського, Ісака Браславського (Петрика), Соломона Райза, Соломона, Боруха та Олександра Каневських, Якова Чака та інших. Серед них було лише кілька українців – брати Палатні, Безпечний, Макар Лисенко та інші. На той час більшовики не мали серед населення ані найменшого авторитету, навпаки, їх відверто іґнорували, ненавиділи, тому лише з перемогою російського війська вони підняли голови й почали запроваджувати московську політику. По легалізації, на початку 1919 року, вони й зорганізували повітревком та ЧК на чолі з темним, як ніч, матросом Макаром Лисенком. Тоді ж у Переяславі було засновано і боротьбистський осередок. Хто перший і коли приніс цю ідею, я не знаю, але той осередок дуже швидко зростав. Його членами стали Іван Братусь із Рогозова, Федір Самутин та Іван Лут із Ташані, Михайло Бабко та Кулага з Великого Круполя, Маруся та Василь Левковичі з Козинців, Макар Одинець із Поліг-Вергунів, Роза Гехтман та Борух Райз із Переяслава, Іван Луценко та Яків Чаленко з Капустинців, Марко Кучерявий з Нехайок та багато інших.

Подихи весни оживили життя волості. Земельний комітет, яким і далі керував Павловський, на цей раз провадив суцільний облік земель, облік безземельних та малоземельних селян і розподіл землі між ними. Багатії скреготали зубами, погрожували помстою, а головне, всіх лякали "комунією". Комітет також провів облік та часткове відчуження у багатіїв сільськогосподарського реманенту, заснував прокатну станцію, якою керував Федот Кулінський. Правда, увесь той реманент дуже швидко занапастили недбалі й байдужі руки користувачів.

Крім того, волревком, за розпорядженням продкомісара Зав'ялова, створив спеціальну продкомісію, яка під орудою присланого продаґента – гіркого п'яниці, ледачого москаля Шмирьова, вела облік наявних запасів хліба у селян, ходила по коморах, трусила, вивозила хліб на станцію. Перепадало від неї і багатим, і бідним.

Проте сільська голота, зачувши гасла, що їх принесла революція, а надто "Бий поміщика!", кинулася палити й розграбовувати поміщицькі маєтки. Незабаром влада видала наказ, яким передбачалося покарання за такі самочинні дії і навіть створення спецкомітетів. Ці комітети мали повертати награбоване і створювати сільськогосподарські комуни. Та хіба можна було розібратися в тому хаосі? Повернути вдалося лише якусь дещицю. У деяких селах було вирішено увесь дріб'язок із маєтків продати селянам, але через злиденність бідноти, її неспроможність щось купити, більша частина майна знову ж таки потрапила до рук заможніших селян. Ось тоді у колишньому маєтку князя Голицина і було створено созівську комісію, якою керував Василь Чаленко. Вона брала на облік залишки поміщицького майна і наділяла ним селян. Під проводом того ж таки Чаленка комісія утворила з мешканців волості комуну. Оскільки ця комуна нічого не продукувала, а все, що можна було, вже поділили або розтягли, вона швидко розпалася. Там же деякий час функціонував садок для підгодівлі бідняцьких дітей. Зрештою, весь той маєток було розграбовано дощенту. Майно розтягли, а багатющу бібліотеку затоптали в грязюку...

Тоді ж таки було сформовано і волосний військовий комісаріат, який очолив Васенко. Ревком підпорядкував собі шкільну й культурно-освітню справу, охорону здоров'я, торгівлю та кооперацію.

З весною заворушились і протестанти проти ревкомів. Було нагло вбито чотаря Панаса Рулю. Зробили це свої ж селяни. Повстанці на селах поводилися досить вільно, іноді переходячи будь-які межі. Ось і Панас Руля, загалом бувши доброю людиною, коли напивався, геть втрачав людську подобу. По п'яному ділу його й було забито, а ревкомівці вбачали в тому підступ та контрреволюцію з боку куркулів. Ревком зреаґував на те негайно. Схопили

двох убивць – Павла Джуру та Семена Зелюка, судили військово-польовим судом і прилюдно розстріляли. І пішло-поїхало...

Поміщик Шубукін не погодився на вимогу продкомісії вивезти залишки хліба та свиней, за що вночі на нього було вчинено напад: забили самого старого та двох його синів. Чудом залишилася живою дружина старшого сина. Багатії та підпанки були на смерть перелякані тим терористичним актом і, як миші, сиділи тихо. Ще більше їх приголомшило вбивство багатія Андрія Харченка, якого застрелили через двері. Усе це скидалося на терор, тим більше, що ЧК мовчала. Усі ті події погано впливали на сільську молодь, яка, з усього було видно, мало-помалу почала скочуватися до бандитизму.

Вночі гурт молодиків удерся до жида-хліботоргівця Гершка і вибив усю його сім'ю: самого старого, його дружину й матір.

Також уночі було вчинено наскок на Білоху, заможного дядька з Нехайок. У нього вимагали грошей.

Зав'язали у мішок і втопили у ставку ташанського жида Міхеля. Селяни в усіх тих злочинах звинувачували ревком, а фактично це були витівки молоді з метою легкої наживи. Щоправда, і серед повстанців була частина "свідомих", які стояли за терор, але, на відміну від грабіжників, із "високою" політичною метою – винищення потенційних ворогів революції. Під тим гаслом були забиті дрібний поміщичок, пристав у відставці Іван Кулінський, урядник Володимир Гувелякин та його дружина, підкуркульник Кость Куриленко та інші.

Голова Пирятинської ЧК Бергавінов про те знав, але дивився на все крізь пальці, а може, навіть і потурав тому. Одні мстилися своїм особистим ворогам, інші ворогам, як вони вважали, громадським, тобто куркулям.

Чотирирічна кривава війна й ще кривавіша революція виплекали жорстоких убивць, чимало з яких гуртувалися, створювали цілі банди. Почався справжній розбій. Грабували і бідних, і багатих. Удень бандити відсипалися, а вночі промишляли, підкопувалися до хижок, комор, а то й до хат. Лізли через дахи або просовували у вікна підсаки і вимагали класти в них харчі та випивку. Відмова чи опір тягли за собою криваву розправу. Дійшло до того, що люди почали ховати на ніч корів, свиней, телят. Сховали свою корову у сіни і дві жінки – вдова забитого селянина та його сестра. Стережуть. Коли це чують – стукають, вимагають відчинити по-доброму. Жінки зважилися: одна стала з сокирою за двері, а друга відчиняє. Щойно бандит ступив на поріг – рубонула наосліп... Люди були доведені до відчаю. Почалися самосуди і вбивства злодіїв.

Так сталося і 1920 року в селі Фарбованому, де за один день було вбито двадцять двоє злодіїв. А було це так. У Капустинцях узимку чи то 1919-го, чи 1920 року обікрали Пилипа Красножона. Труси у підозрюваних нічого не дали. Й ось навесні 1920 року якась капустинська бабуся пішла на Храм у Фарбоване. Стоїть вона у церкві, молиться і раптом бачить на сусідці Красножонову кожушанку. Служба скінчилася. Бабуся простежила, куди пішла та селянка і, повернувшись додому, розповіла про те Красножону. Той запріг коня і разом із бабусею подався до фарбованської сільради, а звідти з представниками влади наскочили у вказаний бабусею двір. Забрали і кожух, і решту краденого, а господаря припровадили до сільради. Там уже зібралося чимало цікавих. Хтось кинув: "Бий злодія!" Юрба накинулася на нього. Злодій у надії, що помилують, назвав декого зі спільників. Марно: його тут-таки порішили і послали по інших. Виказаних приводили і теж жорстоко вбивали. Серед виказаних були і капустяни – Тимофій Бублик та Грицько Бутенко. Останнього теж привезли до Фарбованого, де й забили. Ниточка тяглася і в інші села – Соснову, Дениси та Демки, але юрба, сп'яніла від убивств двадцяти двох, мабуть, утомилася і забула про решту.

У Плужниках теж самосудом було забито колишнього повстанця, а для більшості страшного бандита, Івана Карнарука.

Не менш страшні події відбувалися й у Бирлівці. Там порішили дев'ятнадцятьох колишніх повстанців, які стали на стежку відвертого бандитизму. А дійшло до того так. Ці повстанці, а серед них і Прохор Джура, повернулися до села. Працювати не хотілося, хотілося їсти. Тож вони й розподілили двори: де, хто й коли харчуватиметься. Вдиралися до хати і брали все, що потрапляло під руки. Ось котромусь із селян терпець і урвався. Разом із сином, озброївшись залізною ключкою для смикання соломи, він улаштував нічне чергування. Недовго їм довелося чекати. "Хлопці" вимагали, аби господар відчинив двері, але він – ані пари з уст. Тоді Прохор Джура, розбивши наганом шибку, поліз до хати – востаннє, бо син господаря з-під лави шеменув його тією ключкою у живіт та й потяг за кишки до хати, а далі схопив Джурин наган і відчинив двері. Грабіжники потемки не бачили, хто то, й почали по одному заходити до сіней. Парубок упритул застрелив одного, другого. Тільки тоді злодії збагнули, у кого стріляно, – кинулися врозтіч по домівках.

До ранку, тремтячи від такої події, син із батьком просиділи в хаті, а перед ними на долівці конав Прохор із ключкою в животі. Коли почало сіріти, збігся наполоханий пострілами народ. Одні кинулися добивати Прохора, а інші побігли відловлювати його спільників. Отак і забили дев'ятнадцятьох.

Наприкінці квітня з Харкова було спущено директиву про обрання постійних і законних радянських органів влади. До Капустинського волосного виконавчого комітету першого скликання обрали сімох членів: мене, Федора Павловського, Андрія Приходька, Християна Ланька, Ілька Рудницького, Якова Шкилю та ще одного (кого саме – забув). Головою волвиконкому та волосним військовим комісаром обрали мене, а секретарем – Андрія Приходька. Ревком передав усі справи новообраним. Справа керування цілою волостю була нелегкою, та хлопці, хоч і молоді були, працювали сумлінно й наполегливо.

Найважливішою справою на селі у ті часи була земельна. Отож на своєму першому засіданні волвиконком розглядав склад земельного комітету та всілякі скарги на дії голови земельного комітету Павловського. Скарги, як виявилося, були здебільшого спричинені тим, що батьки деяких колишніх повстанців вимагали для своїх родин особливих пільг.

У селі з'явилися втікачі з фронту. Першим був Сергій Шелих. Пам'ятаю, як він не зайшов, а просто влетів до волвиконкому, з лайкою підскочив до мене, вдарив обрізом по стільниці, аж пробив у ній дірку, і, дико витріщивши очі, загорлав: "Застрелю, як собаку! Чому обділив землею мого батька?!" Лише моя витримка трохи охолодила нахабу. До речі, його батько, Микита Шелих, був досить міцним середняком та ще й дещо одержав від земельного комітету, а йому, бач, було мало.

Пройшла чутка про наступ Денікіна. По селах зарясніло втікачами з армії. А волвиконком, як і сільрада, працював собі неспішно, ухвалював постанову за постановою: про заснування ЗАГСу й лікарні в Капустинцях, скасування вивчення закону Божого у школі та інші. Цим започаткувалася боротьба з попівством.

Уперше було офіційно розірвано шлюб – між Нестором Хмельницьким та його дружиною. А до того ж над людьми тяжів безглуздий закон про непорушність церковного шлюбу.

Завершили ми й розпочате ревкомом складання мобілізаційних списків по волості на випадок призову до армії, а ще сформували охоронну сотню при воєнкомі (з постоєм її у маєтку Шубукіна) та кінний взвод. Кінноту було розміщено у маєтку Кулінських. Сотником поставили Тимоша Андрусенка, а кіннотою керував Петро Чорноус. Далі виконком домігся скасування продподатку та компенсації крамом за викачаний у населення волості хліб. Із представниками сіл увесь крам (близько десяти тисяч метрів) розділили й передали до кооперативних крамниць для розподілу між багатодітними бідняками та середняками.

Усе йшло наче дуже добре. Стояла чудова весняна погода. Селяни обсіялися. Буйна озимина, зелена, мов оксамит, ярина давали надію на добрий хліб. Відцвіли сади, і кожен селянин радів Божій благодаті, сподіваючися щедрих жнив.

Десь у перших числах травня Дмитро Куліш одружувався і запросив мене старшим бояріном. Вінчання було в Демках. Як годиться, у неділю ми приїхали до молодої – доньки Балакира (так прозивали у нас Пономаренка). Грали музики. Серед гурту молоді я запримітив дівча – як маленьку казкову птичку. Що вже вродливе – чорні брови, карі, аж чорні, очка, личко – мов свіже яблучко. Угледівши те дівча, я забув про все на світі і мов сам не свій весь час крутився перед табунцем її подруг. І недаремно, бо, як кажуть, з ходу полонив те дівча – Галю Стромець із Плужників. Надвечір я проводжав її додому. Так почалося моє перше справжнє кохання. Як рік, тягся для нас день розлуки і, здавалося, блискавкою минала ніч наших пестощів і милувань. Щойно вечір – я вже у Плужниках, а на зорі запашних солов'їних світанків не мали сили розстатися. Доскочивши постелі, я вмить засинав, але не встигав побачити перший сон, як мене вже будив батько, бо дід Грицько вже подав бідку, аби їхати на службу. Я був щасливий. Згадував свої дитячі захоплення дівчатами, порівнював: жодна з них не лишила такого глибокого сліду в моїм серці, як Галя...

Та ось, як хмарка на обрії, знову забриніла чутка про наближення армії Денікіна. Селяни – не тільки куркулі, а й середняки і навіть частина бідняків, які скуштували московської більшовицької юшки, зачувши про денікінців, відверто чекали на їхній прихід. Куркулів дуже тішив переляк самозваної, як вони вважали, влади. Проте свідоміші, навіть і ті, хто вороже ставився до москалів-більшовиків, зрештою, здогадувалися, що чекати чогось доброго від денікінців не випадає. Де ж шукати порятунку? Дехто з селян, щоправда, дотримувався здавна відомої філософії – хоч гірше, аби інше.

Невдовзі з Плужників повідомили, що туди прибуло якесь військо. Я (як воєнком) та військкерівник негайно подалися туди. Справді, на сільському майдані стояли підводи, на яких сиділо й лежало з сотню вояків. На запитання, хто вони, відповіли, що це, мовляв, передислокується червона частина. Але згодом виявилося, що це таки була замаскована денікінська розвідка. З повіту теж надійшла засторога про наближення денікінців. Треба було бути готовими до зустрічі з ворогом. Захвилювалися військовий керівник Коляда та його помічники, було чути, як перешіптуються: "А може ж, таки їх зупинять?"

Ми з дідом Грицьком Красножоном їздили по селах: передбачалася мобілізація. Чи не весь час доводилося вести боротьбу з порушниками законності та спокою.

Ще з минулого року, за повстання проти гетьмана, до нашого загону, як колись на Запорозьку Січ, приймали всіх, хто приходив. Ніхто з ватажків навіть не цікавився ані переконаннями, ані нахилами новачка. У підпіллі проблема з харчами, як і з одягом, розв'язувалася просто. Повстанці поодинці, а частіше групами, заходили до "багатія-куркуля" і вимагали, щоб той усіх годував. Наївшись-напившись, бешкетували, часто відбирали кому що заманеться. Зрозуміло, що селянин приймав таких гостей, зціпивши зуби. Боязко поглядаючи на ґвинтівку або ґранату за поясом, пригощав обідом чи закускою, часто на вимогу ставив іще й самогонку. Таке дармове життя ввійшло у звичку і дуже розбестило молодь, яка тепер тримала зброю і мала владу над беззахисним населенням.

Селяни писали скарги й вимагали зупинити розбійників. Мені довелося розслідувати скаргу на конокрада Левченка. Його було заарештовано й посаджено до холодної. Але ввечері до волвиконкому з'явилися озброєні люди в

машкарах і, погрожуючи пістолями, примусили сторожа відімкнути холодну. Той не опирався. Левченка вивели по демківській дорозі в поле, завели в жито біля кладовища й там застрелили.

Неодноразово до волвиконкому заходили скаржники на сваволю Сергія Шелиха та його дружків. Андрійчик Хмельницький, середняк, скаржачись, говорив: "Нехай мене, хоч і невірно, зараховано до куркулів, нехай! Вимагайте з мене, як з куркуля, я корюсь усім законним розпорядженням, але захистіть мене від знущання бандита Шелиха, який ні вдень, ні вночі не дає мені спокою, вривається до хати й бешкетує".

Я викликав Шелиха, розмовляв із ним. Він дав слово нікого не чіпати, а наступного дня на нього знову надходили скарги. Ходили чутки, що він зі своєю бандою переймав перехожих, заводив у берегові хащі, грабував і вбивав там бідолашних, а трупи топив у стругах плаву. Сусіди те бачили, пробували протестувати, але ватажок погрожував, натякаючи, що незадоволені можуть потрапити в болото. Всі принишкли, та не змирився його рідний дядько Федір Шелих, за що й поплатився. Навіть сім'я не знала, куди він так несподівано зник. А виявилося, що одного вечора його застукали в березі небіж Сергій та онук Степан, убили і там сховали тіло. Невдовзі потому вночі вони оточили будинок Василя Хмельницького, вдерлися туди і на очах у дітей повбивали батьків. Старий ще встиг якось вискочити з хати, біг по селу і волав про порятунок, та сусіди боялися навіть виглянути. Нападники наздогнали його і вбили. Потім убитих загорнули соломою і підпалили. Загорівся й будинок, та люди загасили пожежу. На ранок чутка про злочин дійшла до волвиконкому. Я розпорядився зловити злочинців. Але впіймали одного Степана Шелиха, решта безслідно зникла з села. На допиті Степан зізнався у злочині і виказав спільників. Та його все одно було вирішено стратити. Під приводом відправки до ЧК у Пирятин командир кінноти Петро Чорноус вивів його на Гетьманський шлях і там по ньому дали кілька пострілів. Поранений Шелих прикинувся мертвим. Коли конвой поїхав геть, він підвівся і побіг у Доброночівку. Там переховувався чи то в родича, чи то у знайомого. Та люди підгледіли, де він сховався, і донесли у волвиконком. Міліція знайшла його і припровадила до волвиконкому. Шелих знову опинився за ґратами. Його мати, дізнавшись про синову халепу, прибігла до мене й на колінах благала, щоб його відпустили, присягалася, що вмовить сина більше не бешкетувати. Я зважив на умовляння і сльози матері неповнолітнього (йому було лише шістнадцять) та ще й пораненого злочинця і відпустив його...

Дуже хотілося, щоб якнайшвидше все стало на свої місця, щоб люди мирно трудилися, щоб ніщо не тривожило їхнього спокою.

Але не все складалося так, як хотілося. П'ятого чи сьомого серпня засідання волвиконкому перервав телефонний дзвінок. Телефонували з Пирятина. Я зблід, почувши страшну звістку: станцію Гребінка захопили денікінці, за годину така ж доля чекає і Пирятин. Я усвідомлював, яка загроза нависла тепер наді мною та іншими працівниками апарату волвиконкому. Нам було наказано змобілізувати до війська всіх кого можна і до часу перебути в підпіллі. Приголомшені звісткою, кілька хвилин усі розгублено мовчали. Писарчуки перші все кинули й розбіглися. Вирішили негайно викликати охоронну сотню, розіслати кінних до сільрад із попередженням та наказом сховати всі земельні списки.

Сотник Андрусенко доповів, що сотня вже прибула до Капустинців і зайняла позицію за млинами. Я наказав перевести її ближче до Козорогів – адже бій під селом може закінчитися пожежею. Далі Андрусенко мав їхати у Помоклі, щоб порозумітися з тамтешніми активістами і підготувати в лісі базу для майбутнього підпілля.

З тяжким душевним неспокоєм я пішов додому, думаючи, що ж то воно

тепер буде. Порадитися не було з ким: ні Добровольського, ні Павловського не було. Павленко замкнувся вдома, Коляда виїхав у справах у повіт і десь там застряв...

Не встиг я ступити на подвір'я, як почувся постріл, другий, третій, а далі сипонуло мов із решета. Побіг до волвиконкому. З'ясувалося, що то Чорноусова застава за селом, побачивши роз'їзд, відкрила по ньому вогонь. Роз'їзд відповів і повернув назад. Чорноус, не чекаючи мене, вислав у Демки розвідника. Розвідник Андрій Куриленко їхав туди, як на свято, вирядившись у свою матроську форму. А на околиці Демок його затримала застава денікінців і в супроводі великого загону повезла назад у Капустинці. По дорозі, перестрівши когось із капустян, запитали, чи не знає той, бува, їхнього полоненого. І той зустрічний засвідчив, що Куриленко з партизанів.

Застрелили денікінці Андрія прямо на Гетьманському шляху, а самі хмарою посунули на Капустинці. Друга їх частина через Добраночівку попрямувала на Ташань. Чорноус, побачивши те військо, подався із кіннотою до лісу. Я побіг додому, щоб попередити про лихо і дещо сховати.

Незабаром мені доповіли, що в Капустинці входить денікінське військо, що на Озері вже стала артилерійська частина. Дорогу до лісу було перекрито. Поки я роздумував, що його робити далі, побачив, що до двору вскочило кілька денікінців: певне, шукали голову волвиконкому. Скориставшися присмерком, я кинувся у берегові хащі, дочекався темноти, сів у човен і поплив у Плужники. Там виліз на городі своєї бабусі Кулішихи, криючись, підійшов до хати. У дворі було тихо, лише вулицею на Ташань ішло денікінське військо. Вранці вояки забігали по дворах: забирали коней, підозріливо придивлялися до чоловіків. Я, одягнений у якесь дрантя, молотив жито на току, але від гріха подалі вирішив сховатися на горищі. Десь далеко було чути стрілянину. То охоронна сотня, переночувавши в лісі, зайняла зручну позицію і, коли денікінці пішли на Фарбоване, обстріляла їх. Ворог розгубився і тікав через Капустинці на Ташань, кинувши частину зброї. Та то було лише хвилеве замішання. Аби уникнути невиправданих жертв, я звелів воякам розійтися і десь до часу причаїтися.

З дому повідомили, що мене вже не шукають. Рано в неділю я таємно, знову ж таки човником, повернувся додому переодягтися. Та щойно зайшов до хати, як її оточили. Як на гріх усі мої брати були вдома. До хати з настовбурченими багнетами заскочили двоє денікінців і грізно запитали: "Котрий із вас Іван?" Рятуючи мене, всі брати в один голос заявили: "Я!" Те розлютило денікінців. "Не признаєтесь! Тоді гайда всі!" – звелів старший. Нас вивели за ворота. Там стояла парокінна бричка. Біля неї було двоє військових, їм скомандувано: "Поїхали!" Бричка рушила у напрямку Шкодівки. Далі – до кладовища. Відчувши недобре, я сказав: "Я Іван!" Конвоїри зараз же звільнили братів, а мене посадовили на бричку, повернули назад і повезли до волості. Там завели до канцелярії. Один із вартових, глянувши на мої черевики (на мені були добрі жовті черевики), наказав: "Сними ботинки!" Я зняв. Він тут же, прилюдно, скинув свої чоботи, приміряв мої черевики, задоволено пристукнув підборами: "В самый раз!" Скинув, віддав мені і звелів узутися. Сиджу, старанно зашнуровую, коли це він каже: "Зачем зашнуровывать, это ненадолго". До канцелярії саме зайшов офіцер у супроводі Дмитра Кігтенка, який, глянувши на мене, сказав: "Він!" Мене вивели й посадили на ту саму бричку. Порівнявшись із садибою Микити Шелиха, бричка зупинилася, конвоїри побігли до хати. Візниця Грицько Кулінський моргнув мені, мовляв, тікай. Якусь мить я вагався, а потім, як вітер, злетів із брички і стрибнув через тин у грядки. Пролунав постріл, другий, та буйна зелень уже сховала мене. Я біг, аж у роті мені пересохло, добіг до болота, напився. Огледівся, збагнув, що можуть знайти, перескочив дорогу й вибіг у поле, добіг до Арсеїшиної

левади і сховався в рову. Лише ввечері я наважився вийти звідти. Наштовхнувся на Якова Арсеїшиного. Цей добрий чоловік нагодував мене і сховав у клуні. Опівночі до мене прийшов Іван Луценко, порадилися і другого дня коло волості було вивішено об'яву, що Козуба скарано.

Тим часом розвідник повідомив мені, що команда комендатури поривається пограбувати волосну касу. До мене зайшли Іван та Федір Луценки і Яків Чаленко. Ми нарадилися вибрати з каси гроші і сховати їх, а саму касу не замикати, аби її не розбили. Ключі від неї я вручив Якову Чаленкові. У селі не знали, що Яків Чаленко та Іван Луценко члени партії боротьбистів, і вони вільно ходили серед денікінців. Вичекавши, коли у сторожці нікого не буде, вони відімкнули касу й забрали гроші – п'ять тисяч сто шістдесят карбованців. Невдовзі сторож виявив крадіжку і зчинив галас. Чаленка таки запідозрили в тому, тягали, та він викрутився. Але мені тепер небезпечно було залишатись у тій схованці, і я знову перебрався у Плужники.

У Капустинцях відбувалися зміни: старшиною настановлено Трохима Павленка, а старостою Івана Карпенка. Куркулі пильно стежили за всіма подіями. Микола Савоцький якось пронюхав, що я живий і натякнув про те кому треба. Коли я дізнався про це від Лисавети, вирішив тікати до Бирлівки. Два тижні я там переховувався. Та якось увечері прийшла сестра й повідомила, що брати радять мені виїхати до Києва. Вночі я повернувся додому, а рановранці мене у возі з сіном вивезли на станцію в Яготин, звідки я мав добиратися до Києва. Та на станції я мало не погорів. Спершу ледь не потрапив на очі капустинському попові, а потім ніс до носа зіткнувся з денікінським офіцером Саліщевим, колишнім командиром 10-го драгунського Новгородського полку, в якому я перебував під час війни. Він почав дорікати мені, що я не в полку, який, мовляв, зараз біля Борзни на Чернігівщині б'ється з червоними. Сяк-так я відбрикався від нього, але знову мало не вскочив у халепу. Зі щойно прибулого поїзда вийшла Ольга Котляренкова, яка, побачивши мене, покликала: "Товаришу Іван!" За словом "товариш" тоді, як за дичиною, полювали денікінці. На щастя, їхню увагу більше привернув чийсь крик "Тримай жида!" Скориставшися з того, я швиденько забрався звідти.

У Києві я не забарився, бо й там за два дні наскочив на кількох знайомих, які могли видати мене денікінцям. На вокзалі у Дарниці чекав свого поїзда. Але й там... Понесло ж мене на перехід через колію! Там мене і злапав патруль. Почали вимагати документи. Добре, що я ще з партизанських часів мав паспорт на ім'я дворянина Пантелеймона Шульги. Те мене врятувало. У Яготині зустрівся з комдивом. Він запропонував пробиратися у Крим, щоб там перечекати денікінську навалу. Потрібно було з'ясувати, чи є туди в'їзд. Щоб краще все розвідати, під виглядом спекулянтів поїхали до Полтави. У Гребінці я ледь не потрапив на очі Гелівері, який вештався серед денікінців. У Полтаві з'ясувалося, що в'їзд до Криму вільний, і ми, ледь уникнувши облави, вирушили назад до Яготина з твердим наміром їхати до Криму під виглядом знову ж таки спекулянтів. Навіть прикупили для того трохи краму, ниток, мила, гасу тощо.

Щоб вирушити в таку дорогу, потрібно було відповідно зготуватися, взяти деякі речі. Дуже ризикуючи, я поїхав до Плужників, а ввечері вже був у Фарбованому. Постукав до Шкилі – одного з членів волвиконкому. Той у смерть перелякався, але таки прийняв несподіваного гостя, дозволивши перебути у нього тільки одну ніч. Мій приїзд налякав родичів, бо за мною полювали денікінці та місцеві куркулі. Якихось особливих змін у Капустинцях поки що не сталося. Денікінці ще не спромоглися на щось рішуче, а куркулі, які вітали їхній прихід, вичікували.

Пробувши там три дні, я збирався від'їздити, як ось на ранок мені повідомили, що до Плужників повернувся пропащий Петро Куліш. Я не витримав і

вдень, правда, берегами, пішов до нього. Зустріч була теплою і щирою. Він стисло розповів мені про свої мандри. Обіймаючи у війську Директорії старшинську посаду, він відступав разом із ним спочатку до Києва, а далі в напрямку Проскурова (тепер Хмельницький) на територію Західної України. Там він захворів на висипний тиф, а оклигавши, через Румунію, під виглядом студента, з завданням від командування прибув на Україну, щоб організувати повстання проти будь-яких ворогів України. Зовні він був дуже виснаженим, проте тримався бадьоро.

Мабуть, днів зо два ми розповідали одне одному про те, як жили і що робили по нашій розлуці.

Петро був послідовним прихильником Директорії і якщо й визнавав хоч якесь спілкування з більшовиками-москалями, то лише з примусу. Я звинувачував Центральну раду, Директорію, Петлюру, Винниченка за їхнє зволікання у боротьбі й особливо у реформах, що, мовляв, у москалів треба вчитися підкоряти маси. Петро сприймав те як мої симпатії до москалів, обзивав мене червоним...

Нове спрямування

Та зустріч перекреслила всі мої задуми. Крим було відмінено. Комдив прибув на "нараду" нашої двійки. Було ухвалено розпочати організацію повстання проти денікінців. Комдив схвалив наше рішення, але сам вирішив, замість Криму, пробиратися тепер на північ, до червоного війська.

А ми скликали нашу першу нараду прихильників повстання. Серед них були і боротьбисти, і більшовики, і безпартійні. Звичайно, щонайперше постало питання орієнтації. Всі присутні добре знали одне одного, відтак швидко дійшли згоди щодо нашої спільної мети: боротьба проти денікінців, соціальне й національне визволення України, відродження української мови й культури.

Переважна більшість обстоювала боротьбу винятково власними силами, відкидаючи будь-які контакти й угоди з москалями. Луценко та Одинець, навпаки, пропаґували беззастережну орієнтацію на більшовиків, а власний, український, хоч би й комуністичний, уряд вважали контрреволюційним. У цьому їх не підтримали навіть боротьбисти. Але попри ці серйозні розбіжності у поглядах та орієнтації, все-таки ухвалили головне – розпочати гуртування підпільників.

За три дні ми з Кулішем виїхали в Ничипорівку, а далі – в Капустинці, Ташань, Пологи, Хоцьки та Комарівку. Навідувалися до колишніх підпільників. Домовлялися про бази-схованки на випадок невдач і поразок. У Хоцьках знайшли лікаря, який погодився лікувати поранених, коли б такі були.

Скрізь ми зустрічали активну підтримку. Люди були готові збройно виступити проти денікінців. Єдине, чого нам тоді бракувало, так це зброї і, зокрема, набоїв. На черговій нараді Луценко подав думку використати на придбання набоїв, якби тільки хто взявся їх дістати, волосні гроші. Куліш швидко знайшов постачальника. То був плужанин Омелько Котляренко. Узявши гроші, він поїхав до Києва, а десь за тиждень на станції Переяслав під виглядом різних товарів у ящиках вивантажив кулемет, набої та ґранатилимонки. На пригнаних Кулішем підводах, лісами, через села Студеники та Помоклі, зброю перевезли до Комарівки, де влаштували схованку.

Наче між ділом, у дні затишшя, нічого не знаючи до пуття ні про статут, ні про програму, я вступив до партії боротьбистів.

Надходив жовтень. Вітер, вогко, холодно, а значна частина підпільників роззута й роздягнена. Постало питання, де дістати одіж. Спершу думали "потрусити" куркулів, та хтось подав думку "експропріювати" заможного попа в Горбанях. Федір Рудницький заперечував, мовляв, то чистісінької води маро-

дерство. Але гурт відчайдухів, перевдягнувшись денікінцями, серед ночі, ніби за розпорядженням сільського старости, завалився на "ночівлю" до того попа. Його самого вдома не застали. Попадя поставила вечерю: "козакам" у кухні, а мене, офіцера, пригощала в їдальні. Коли це вбігає "козак", який стояв на варті. Козирнувши, доповів: "Розвідка має відомості, що цей піп переховує більшовиків". Я вдав обурення й наказав робити обшук. Хлопці мало не навперейми кинулися "шукати": носили і складали одяг на воза. Рано-вранці вони були вже у Плужниках і розподіляли босим чоботи, роздягненим кожухи, пальта і навіть ряси.

Згодом з'ясувалося, що в попа справді-таки переховувався комуніст Степан Демченко. Він потім розповів, що бачив у шпаринку тих "денікінців" і потай сміявся.

Погода мінялася, дедалі частіше проривався сніг, замерзали калюжі, холод викурював підпільників зі схованок – хащів і клунь.

19 листопада за старим стилем до Плужників прибіг Іван Цюря й приніс страшну звістку: минулої ночі на Капустинці зробили наскок, пограбували селян, а Семена та Бориса Добровольських, мого батька та брата Федора, Єгора Цюрю, Федора Павловського, Павла Довгого та Івана Карпенка розстріляли коло школи.

Негайно було зібрано всіх підпільників і вирішено йти на Капустинці.

...Ось і центр села. Двері у волосне приміщення – навстіж, ніде ні душі. Подекуди з-за будівель виглядали, вдивляючись, селяни. Нарешті, впізнали своїх, повели на гору проти волості, показали місце розстрілу. Там були плями крові на снігу та гільзи від набоїв. З'ясувалося, що не всіх забраних розстріляли. Батька кудись забрали, а Федір Павловський ще з дому втік, дізнавшись, що його хочуть узяти. Борис Добровольський утік мало не з-під дула ґвинтівки. Брата Федора замкнули у школі, і він просидів там аж до ранку. Івана Карпенка чи то випадково, чи навмисне лише поранили. Я кинувся додому. Назустріч мені вийшла Лисавета, вона плакала. Крізь сльози розповіла, що батька справді кудись узято, майно розграбовано, а Федір десь і досі переховується.

Я скомандував негайно вирушати на степ у погоню. Пішли не всі, а лише чоловік тридцять п'ять. Коротенька нарада. Було очевидно, що йти з такою жменькою хоч і хоробрих, але погано озброєних людей на невідомого ворога у відкритий степ – легковажно й нерозумно, а я недодумався взяти заложників з куркулів. Отож полями ми пішли на Демки, щоб звідти вислати розвідку. З'ясувалося, що сили і справді були нерівні, і ми повернули назад у Плужники. З тривогою і страхом чекав з дому звістки про долю батька. На третій день вона таки прийшла...

Як потім розповіла Лисавета, до неї зайшов Федір Бутенко і сказав, що в його сусіда Костя Куриленка був син куркуля Царика, який ніби між іншим повідомив, що в долині коло садиби Клочків лежить забитий Гнат Козуб і якщо хто поїде забирати, то він проведе туди. Лисавета негайно запрягла коня і разом з тим-таки Цариком поїхала. З його допомогою у глибокій долині коло кладовища знайшла батька. Царик допоміг покласти тіло на воза, і Лисавета, боячись когось зустріти, у присмерку повертала назад.

...Коли я прийшов додому, то застав батька вже на лаві. Хіба зможуть мертві літери передати мій відчай? Усі сусіди, навіть родичі, з переляку відсахнулися нашої сім'ї.

Після похорону знову повернувся у Плужники. Там дізнався, що у Миколаївці кілька днів таємно стояв загін пирятинської залоги денікінців, що туди таємно їздили демківські та хутірські, та напевно й капустинські куркулі. Денікінців було не менше як півсотні. Скільки було куркулів – ніхто не знав. Зв'язковим у них був наймит Василя Тищенка Тимофій Рущенко. Він напередодні двічі був у Капустинцях, де мав якусь розмову з Миколою Савоцьким

та Юхимом Бутенком. Саме цей збірний загін і вчинив той погром і вбивства. Зробивши свою чорну справу, куркулі повернулися на хутори, а загін пирятинської залоги повернув на Богодарівку, там ночував і ділив награбоване. Все найцінніше забрали, решту кинули, а самі пішли на Пирятин. За кілька днів богодарівці, не спокусившись на покидьки, сповістили потерпілих капустян про залишене майно. Упізнавати своє їздили у Богодарівку найбільш потерпілі, а серед них і Лисавета, яка знайшла там дещо зі свого добра...

Минули роки, перш ніж стало відомо, хто з куркулів був причетний до тієї кривавої розправи. Тоді ж ніхто з нас не знав справжніх учасників, а карати абикого з куркулів у нас не зведася рука. Розслідувати не було коли – скрізь були денікінці.

Наш загін помітно збільшився. Звістка про події в Капустинцях швидко облетіла навколишні села. До Плужників прибув Куліш. Скликали широку нараду. Я вимагав прискорити виступ, щоб знову не дочекатися несподіваного наскоку ворога, як то сталось у Капустинцях. Куліш по нараді поїхав, а нова звістка і справді-таки не забарилася: поза околицями Капустинської волості помічено денікінців, сьогодні має прибути пристав зі своєю командою. Не гаючи часу, загін вирушив туди. Прибувши у село, я поділив вояків на три групи: одну поставив у городі Грицька Бутенка, другу – навколо приміщення волості, а третю у шкільному дворі. У засідку на лук'янівськім дворищі (нині двір нової школи) поставив Андрія Лобура з двома бійцями для стеження і вчасного сповіщення про наближення пристава. Незабаром біля млинів показалася трійка коней – то їхав пристав із двома вершниками. Здавалося, він був у наших руках, але Лобур зопалу невчасно вистрілив їм назустріч. Пристав умить повернув назад. Я, почувши постріл, кинувся до Лобура. Проте пристав був уже далеко. Сніг, який випав уночі, топкий і глибокий, стримував утікачів, але й ми через той сніг не могли їх наздогнати. Загін розсипався по демківській дорозі. Десь за Гетьманським шляхом кінь одного з вершників пристав. Денікінець кинув його і побіг пішки, наздоганяючи сани. Нарешті, втікачі сховалися за перші хати. Коли загін увійшов у село, їх і слід прохолов. Пристав, прихопивши по дорозі свіжих коней, утік на Бирлівку. Я мало не рвав на собі чуба: треба ж було поставити у засідку такого йолопа! Той випадок іще раз показав, яка ненадійна, хоч і відчайдушна, моя команда.

Треба було вирішувати, що робити далі. Повернутися в Плужники? На нараді у демківській збірні я запропонував змобілізувати у селі якомога більше підвід і, віддавши слід на Бирлівку, у темряві звернути на Добраночівку, далі доїхати до спуску, відпустити підводи і в темряві пішки піти в Нехайки, щоб збити таким чином зі сліду денікінців.

Коли у присмерку загін п'ятдесятьма підводами вирушав за наміченим маршрутом, знялася страшна хуртовина. Загін на те не зважав і впевнено посувався вперед. Десь опівночі, з галасом і стріляниною (для більшого ефекту), ми вже розміщалися по кутках. Чорноус вивертав по хатах скрині, шукаючи мені підходящі чоботи, бо у тій гонитві за приставом і по дорозі до Нехайок мої остаточно розвалилися, і я прийшов туди у самих халявах.

Цілу ніч і день повстанці хазяйнували у селі. Чорноус, лютуючи, відводив душу – гасав по дворах, погрожуючи куркулям страшною карою.

На світанку другого дня загін, оглядаючись, виїздив на Жорнокльови. Далі звернув у Чопилки, там днював, а у присмерку з таким же галасом отаборився у Горбанях. У Нехайках до загону приєднався Марко Кучерявий. А десь по дорозі нас наздогнав Михайло Терещенко з десятком повстанців із Нехайок. Ніч минула спокійно, якщо не зважати на п'яні вибрики Низенка. У штабі дали йому поки що усного прочухана, та це допомогло йому, як мертвому припарка.

Уранці загін вирушив на Ташань. Поїхали ріллями, на перетин пологівської дороги. Гонів через троє ми по тій дорозі повернули на південь. Лише

коли почало сутеніти, перед нами заблимали віконця села Пологи-Яненки. Валка зупинилася. Терещенко взяв двох повстанців і пішов у село розвідати, чи не влаштували там денікінці пастку. На випадок, якщо там усе гаразд, мав пустити зелену ракету. Холод і вогкість дошкуляли, але загін чекав. Нарешті, високо в небі з'явилася ракета, і майже водночас, зовсім несподівано, залунали постріли. Потім з'ясувалося, що то Терещенків помічник стріляв просто так, знічев'я. Правда, Терещенко дав йому по зубах, та спізнився. Загін як з ланцюга зірвався. В темряві, з дикими криками, увірвався до села. Степенко показав хату, де можна було влаштувати штаб. Хтось із повстанців приніс захоплений ще в Нехайках польовий телефонний апарат. Я наказав негайно приєднатися до лінії. Поки ладнали зв'язок, під вікном штабу застрочив кулемет. Мов ошпарені вихопилися ми зі штабу, не знаючи, що й думати. А воно було все просто. Низенко уже десь хильнув самогону і надумався розважитись. Поклав кулемет на тин і дав чергу. "Нехай знають денікінці, що Низенко ще живий!" – виправдовувався він. Тим часом підслухали телефонну розмову, з якої зрозуміли, що з Золотоноші на Переяслав їде валка купців із товарами. Чутно було й переговори денікінської поліції. З цією інформацією я послав гінця до Куліша, який, зі слів Степенка, був у Хоцьках. На ранок посильний повернувся з запискою від нього. Куліш сварив нас за самочинний виступ, та, раз уже так склалося, наказував негайно підняти пологівських підпільників і прибути в Хоцьки.

Ціла валка витяглася в поле: понад сотня піших, та де й узялися десяток кіннотників, які хвацько гарцювали на конях, розвідуючи навколишню місцевість. На час прибуття загону до Хоцьок Куліш уже затримав оту валку купців та наказав Мечуді конфіскувати частину краму на користь загону та сільської бідноти. Мечуда вже розподіляв гас, та й себе не забував, урвавши добру частку затриманого добра для своєї родини. Купці скаржилися Кулішеві на Мечуду, і Куліш таки наказав дещо повернути. Але однаково ті купці вислизнули з Хоцьок фактично з самими батіжками. Зустріч загонів була урочистою і радісною. Та й було чому радіти. Після непевності і тривог жменьки людей тепер був цілий загін – більш як на двісті бійців із кулеметами, кіннотою, гранатами, та ще й ліс під боком.

Так почалося відкрите повстання проти денікінщини. То було в другій половині листопада 1919 року.

Бій за Переяслав

Після об'єднання загонів одразу скликали нараду. Куліш запропонував негайно, поки не довідалися денікінці, йти на Переяслав. Заперечень не було. До часу та ухвала була таємницею, щоб захопити тамтешню залогу зненацька. Всі були на якомусь піднесенні. Лише мій Чорноус щось принишк, а далі зник. Як з'ясувалося, він утік додому. Надвечір до загону прибули підпільники з Бирлівки та Ковалівки на чолі з Сурупом та Макаром Зуєнком. Куліш склав план захоплення Переяслава: через Комарівку та Циблі – на В'юнища. Там загін мав поділитися на чотири частини. Штурмова, під моєю орудою, мала увірватися до міста першою – через місток "куряче горло" на річці Трубіж, жидівське кладовище та Альтицький міст. Головна частина, під проводом Куліша, – підійти з Підварок і захопити міст через Трубіж. Третя, керована Одинцем, мала пройти через села Козинці та Карань і захопити тюрму. Четверта, на чолі з Мечудою – перейти річку Трубіж кладкою з Підварок. І всі разом – до базарного майдану у місті, а далі – до бурси, де розміщувалася міська залога.

Загін виступив вчасно і десь опівночі вже був у В'юнищах. Під штаб було зайнято велику простору хату, там і відбулася коротенька нарада. Нашою метою

було захопити Переяслав. “А щоб люди не думали, що ми якась чергова банда, – сказав Терещенко, – нам би годилося мати свій прапор”. Переважна більшість стояла за жовто-блакитний, але Одинець, як рішучий прихильник орієнтації на москалів, заперечив – тільки червоний! Луценко його підтримав. Я мовчав. Мені здавалося, що ріднішим був жовто-блакитний, але вважав, що зараз не варто через це сперечатися. Куліш поки що спокійно спостерігав за цими дебатами, які на очах перетворювалися на запеклу суперечку, і з усього було видно, що й до бійки недалеко. Несподівано Луценко завів: “Повстаньте, гнані і голодні...” Те підхопив Одинець і ще двоє. Їхні супротивники, перекриваючи спів “Інтернаціоналу”, ревонули “Ще не вмерла Україна...” Одинець і Луценко підхопилися, але назустріч їм з полу скочив Андрій Бицюра, вмить рвонувши шаблюку з піхов. Ще трохи – і він би рубонув Луценка, та Куліш блискавично скочив із-за столу й ухопив Бицюру за руку. Не зробив би він цього – Луценкова голова злетіла б із пліч. “Ще не вбили ведмедя, а шкуру вже ділите! – обурився Куліш. – Уже ніколи про це думати, раз не подбали вчасно”. І, глянувши на годинник, скомандував: “Макаре, пора! Пів на четверту, а тобі найдалі!” Одинець, Луценко та ще троє мовчки вийшли. Хвилин за двадцять Куліш підняв і мене. Сам він із Терещенком та Мечудою мав вирушати через півгодини – щоб вести свої частини на Підварки. Так і зробили. Потім Мечуда відділився і повів свою команду до місточка. Умовним сигналом для початку дій мала бути ракета, випущена Кулішем. На підході до річки Трубіж я розставив вояків ланцюжком, який тихо скрадався до містка. Залягла темрява, та провідник добре знав стежки. Проте не дрімала й охорона. “Хто йде?” – почули ми з темряви. “Вогонь!” – скомандував я. Денікінці теж дали залп у відповідь, але ми з Михайловським уже бігли містком. Чутно було, як денікінці, відстрілюючись, утікали. Раптом Степан, брат Михайловського, голосно зойкнув. Його було поранено у живіт, та ми не могли баритися. Я доручив комусь віднести його у Підварки. Ми продовжували наступ. Денікінці залягли за пагорбом і знову почали відстрілюватися. Коли це почулися постріли з боку села Карань. То Одинець зі своєю частиною досяг постів коло в’язниці. Денікінці зупинилися за Альтицьким мостом і відкрили шалений вогонь. Трималися вони недовго. Під натиском повстанців, відстрілюючись, безладно побігли центральною вулицею. Навпроти земства пострілом з будинку було поранено в живіт Прохора Джуру, але він з останніх сил іще встиг кинути у вікно ґранату...

Темрява заважала орієнтуватися і нам і денікінцям, стріляли навмання, і кулі часто влучали у своїх. З годину тривав бій. І аж тоді коло мосту почав діяти загін Куліша. Вибиті з мосту денікінці, відступаючи, посилили вогонь на базарнім майдані. Стрілянина коло в’язниці вщухла. А тут підійшов і Мечуда зі своїми. Він приєднався до мого ланцюга з правого флангу, і кільце повстанців повільно, але невпинно звужувалося навколо приміщення скарбниці. Проте з перехрестя вулиць Монастирської та Спаської біля бурси нас добряче поливали з кулеметів. Ми з Мечудою, шукаючи слабкого місця в обороні ворога, перескочили через вулицю Спаську і сховалися біля парадного, але кулеметник помітив нас і дав чергу. Полетіли тріски, штукатурка. Я вмить скотився у рівчак при дорозі. Мечуда був не такий поворотким. Я побачив, як він упав на хіднику й закричав: “Мене поранено!” Йому розтрощило кістку нижче коліна.

Почало вже сіріти, коли з боку Старокиївської по Садовій та Гімназичній почали наступати вояки з загону Куліша. Їхня поява підбадьорила нас. Усі разом, оточуючи приміщення скарбниці з двох боків, ми посунули на ворога. Денікінці кинулися до ярмаркового майдану, навіть кинули кулемет. Вони так драли на Скопці, що, певне, і кіннота б їх не наздогнала. Стомлені, ми поверталися назад. На розі ярмаркового майдану я поставив охорону з трьох

вояків, з рештою людей пішов до центру. Куліш уже облаштував штаб у будинку Симонова. Там сиділи Одинець, Луценко і троє звільнених із тюрми політв'язнів – Ахтирко, Козиренко і Мисюра. Поранених вивезли на Хоцьки. Микита Руденко підганяв підводи до бурси і вантажив майно денікінської залоги. Мені та Козиренкові було доручено забрати гроші зі скарбниці. Розшукали касира, якого лише погроза розстріляти примусила згадати, де ключі від сейфа. Готівку і коштовності переписали, склавши акт: хто і з якою метою узяв ті гроші. Акт підписали я (своїм псевдонімом Яненко), Козиренко, касир та два свідки. Гроші було складено у торбину і принесено до штабу. Туди ж увесь час приводили спійманих денікінців, які в один голос божилися, що у лавах денікінців опинилися з примусу, а так, мовляв, з діда-прадіда вони були завжди проти москалів. Їх відпустили і навіть повернули майно. "Ідейні" денікінці втекли. Повстанці трохи пошарпали їхні родини та дещо "експропріювали".

Загін розсипався по місту. Переяславські міщани насторожено визирали з-за будинків і з вікон. Увечері комсклад загону було запрошено на бенкет з приводу звільнення із в'язниці комуніста-боротьбиста Ахтирка. Просиділи за північ. На ранок розвідка доповіла, що на станції Баришівка денікінці готуються до походу на Переяслав, тож повстанці опівдні залишили місто і пішли через хутір Канівський на село Помоклі. Після двох безсонних ночей ніч перепочинку минула, як одна мить. Уранці вирушили на Ташань, а там розсипалися по своїх селах. Я теж навідався додому, спробував виявити учасників наскоку на Капустинці, але знайти тоді якийсь кінець тієї справи так і не вдалося.

Днів за два загін вирушив на Нехайки. По дорозі до його лав вливалося нове поповнення. Чутка про повстання досягла Попівки, Шрамівки та Черняхівки, у якій діяв Полішко. З Попівки до нас прибув посланець для налагодження зв'язку.

Переночувавши у Нехайках та перевіривши виконання попередніх розпоряджень, загін рушив далі – на Жорнокльови й Безпальче. На постій стали у Підставках. Звідти відрядили підводами до Гельмязова Луценка та Микиту Руденка, щоб купили кожухи та чоботи для бійців. Та не встигли вони як слід скупитися, як у містечко несподівано ввалився загін денікінців. Хлопці не розгубилися, швиденько скочили в сани і, відстрілюючись, рвонули з базару. Перестрілку почули у Підставках і вислали на підмогу два десятки вершників на чолі з Бицюрою. Денікінці не стали випробовувати долю і повернули на Золотоношу. А наші хлопці залишилися живі, але не дуже здорові: Луценкові куля шкрябнула руку, а Руденкові прострелили ногу.

Між 10 і 14 грудня загін через Хоцьки звернув на Комарівку. Там мала відбутися зустріч із членом повстанкому (резидентом війська Директорії на Полтавщині) Юрком Полішком. Він справді прибув, докладно поінформував про готовність до повстання на всій Полтавщині і через день виїхав на Пирятинщину та інші повіти, щоб на місцях перевірити становище й погодити можливі спільні дії. З його інформації та зведень нашої розвідки ми дізналися, що вздовж залізниці Київ – Полтава дислоковано дивізію денікінців-волчанців, що по колії Переяслав – Гребінка курсує панцерник, що переяславська залога денікінців поповнилася змобілізованими офіцерами Переяславщини та що у Ліплявому стоїть загін охорони мосту через Дніпро, який з'єднує Ліпляве та Канів. За порадою Полішка ми обрали штаб, до якого ввійшли Куліш, Одинець, я, Луценко, Добровольський, Мисюра, Безпощадний, Бицюра та Терещенко. Куліш командував загоном, а начальником штабу було обрано Одинця.

Нашою першою операцією мало бути знищення охорони на мосту.

З півсотні повстанців на чолі з Терещенком, саньми, ледь почало сіріти, вирушили туди. Поблизу села вислали двох дозорців, а самі, розсипавшись ланцюгом, тихенько наближалися до села, заходячи від мосту. З однієї з хат

вийшов денікінець. Наш дозорець, побачивши його, вистрілив, але не влучив. Денікінець рвонув до хати, а за хвилину звідти вискочило десятка півтора озброєних вояків. Угледівши нас, вони, безладно відстрілюючись, побігли до мосту. Ми стріляли навздогін, але розсяг був великий, кулі не долітали. Один, правда, упав, та його підхопили і побігли через міст у Канів.

Наш загін повертав на Комарівку ні з чим, але дозорці в лісі спіймали двох вершників, які, крадучись, теж прямували до Комарівки. На допиті вони повідомили, що в їхньому партизанському загоні на Донеччині дізналися про повстання на Полтавщині і послали їх для зв'язку. Один із них, на прізвище Льода, молодий, присадкуватий, дуже симпатичний хлопець, здається, самим Богом був створений кіннотником. А другий – високий, рудий, із ластовинням, на прізвище Фогель, був із німців-колоністів. Їм повірили, залишили при загоні, і вони виправдали довіру.

Під орудою Куліша штаб розробив план подальшого руху загону. Було намічено йти через Помоклі на Соснову, а далі добре розвідати місцеперебування панцерника і, якщо його немає на станції Яготин, захопити ту станцію, добряче нашкодити денікінцям на залізниці, потім захопити Яготин, розігнати місцеву поліцію і йти на Згурівку. Загін вирушив. Після тяжкої дороги лісом зупинилися в Хоцьках. Туди ж прибула група повстанців із Каївки, Степанівки та Шрамківки. Вони, почувши про загін Куліша, теж зорганізувалися, захопили в цукроварні коней і пішли нас шукати. Й оце саме в Хоцьках натрапили на нас. На радощах та на знак поваги вони подарували Кулішеві рисака – справжнього красеня. Куліш був просто щасливий. Свого сірого він передав начальникові штабу Одинцю. Я потім не раз дорікав Кулішеві, що не мені...

Через Виповзки й Помоклі пізно ввечері ми прибули у Соснову. Вислався на станцію Яготин розвідку, з'ясували, що панцерник стоїть на колії під парами. Довелося змінити маршрут. Загін пішов в обхід станції поза Панфилами, а далі повз Супоївку, через греблю якраз навпроти самого Яготина. Мені з невеличким загоном було доручено пошкодити полотно залізниці, але відсутність інструменту чи вибухівки ускладнювала завдання. До того ж на колії з'явився вантажний поїзд. Я наказав спішно відходити, але нас уже помітили. Зчинилася стрілянина. На станції пролунав тривожний гудок, можливо, панцерника, і ми заквапилися подалі від залізниці навздогін за головними силами.

Уже й каганці засвітилися, коли повстанці дісталися Згурівки. Нашу передову кінну частину обстріляла денікінська залога при цукроварні й маєтку князя Кочубея. Та вчасно підійшла піхота, і ми швидко зім'яли ту залогу. Чоловік із двадцять полонених денікінців привели до штабу, який розміщувався у клубнім приміщенні заводу. Після допиту дванадцятьох засудили до страти і замкнули в льоху до ранку. Решту відпустили. Поки розміщувалися, вояки розсипалися по селищу, і дехто навіть намагався грабувати робітників цукроварні. Та то були не беззахисні селяни, а робочий люд. Вони швидко знайшли штаб і поскаржилися. Негайно було послано команду затримати й привести порушників. Їх швидко заарештували, влаштували суд. Найрішучіші вимагали для них смертної кари, але Куліш запропонував на перший раз відшмагати їх шомполами. Покарання виконали негайно. Після двадцятьох гарячих, тримаючи штани руками, вони ледве вилізли зі штабу.

Ми з Бицюрою та ще кількома кіннотниками подалися на заводську конюшню. Там стояло з десяток гарних коней. Я вибрав собі найбаскішого, Бицюра нагледів сірого в яблуках. Решта теж вибрала собі до вподоби. По-хазяйськи прихопили й кілька сідел...

Баритися не випадало, бо близькість Прилук була небезпечною – там уже проходила прифронтова смуга, де стояла сила денікінського реґулярного війська. На світанку мали скарати засуджених полонених. Призначили команду для виконання вироку. Нею взялися керувати Іван Луценко та Мисюра.

Тягли й мене, щоб, мовляв, помститися за смертъ батька, та я відмовився. Глибоко переживаючи свою особисту трагедію, я водночас думав, що, може, й серед засуджених є так само невинні, як і батько, і рука не здіймалася стріляти у пов'язаних людей. Я поїхав геть подалі від місця розстрілу.

Загін пішов трактом на Прилуки. Досягши Паськівщини, звернув на Попівку, сподіваючись на поповнення там свіжими силами. Надвечір повстанці розміщалися по головній вулиці досить чистого і мальовничого села. Тамтешні підпільники чекали прибуття загону, а ще повідомили, що з Полішком, мабуть, щось сталося, бо він не з'явився у призначений день.

Ранком наступного дня, вивчаючи у штабі карту, ми готувалися до виступу. Раптом на вулиці зовсім близько пролунав постріл, а повз вікна штабу промчали сани. Візниця немилосердно шмагав коня. У задку сидів офіцер. Він щось кричав і гамселив візницю кулаком у спину. Поки Куліш із Луценком придивлялися, я вже був на коні. Повз мене проскочили Бицюра, Льода, Ходько. Я погнав за ними. Сани вилетіли за село і помчали полем. По них лупили переслідувачі. Візниця озирнувся, рішуче натяг віжки. Кінь став. Офіцер підвівся. Ходько, що вже був коло саней блискавично рубонув його вздовж спини. Зацебеніла кров. Офіцер упав на коліна, просив не вбивати. Його привезли в штаб, допитували, хто він та звідки. Виявилося, що з Києва, мобілізований до денікінської армії, що його частина стоїть в Ічні, а він оце тепер дезертирує, остаточно розчарувавшись у денікінщині. Благав заради двох його дітей не карати на смерть, та йому не повірили. Загін виступив, офіцера гнали попереду. Недалеко від великої могили пострілом упритул йому було рознесено голову. Бездиханне тіло, мов сніп, упало в рівчак.

Ми посувалися до Майорщини. Кінний роз'їзд досяг околиці. Зустрічні селяни, упізнавши повстанців, з помітною іронією запитали: "А хочете бачити живого генерала?" І показали на поміщицький будинок. Кіннотники помчали туди. Я рвучко відчинив двері. І справді, за столом грали у преферанс генерал-лейтенант у повній формі, підполковник, піп та літня жінка. Поруч стояла молода пані – видно, донька. Безцеремонність непроханих гостей їх приголомшила. У першу мить генерал навіть не зрозумів, що сталося, й обурено закричав: "Вон!" Кімнату заповнили повстанці. "В дурника граєте, пане генерале? – глузували вони. – Цього разу програли!" Компанія, видно, почувала себе у безпеці – зброї при них не було.

Почався обшук, а точніше – безсоромне пограбування маєтку. Там було що брати. Я скомандував: "Взяти їх!" З панночкою була істерика, та повстанці вже виштовхували всіх із покоїв. Виходячи, вони розгублено роззиралися, наче шукали очима порятунку. Але його не було...

З будинку виносили генеральське добро: шуби, кітелі, килими, коштовну мисливську зброю. Аж дивно було, що і досі ніхто цього багатства не "експропріював". Після допиту генерала, підполковника та й, здається, попа було розстріляно. Майно розтягли...

Загін перейшов залізничну колію і став на ночівлю у Шрамківці та Староптолуботівці. На ранок Бицюра з кіннотою провадив розвідувальні операції в навколишньому районі. Одинець і я з десятком підвід виїхали на Шрамківську цукроварню, щоб розжитися там на цукор та "відвідати" директора цукроварні, про якого ходили недобрі чутки. При заводській брамі нас зустрів сторож, який насмілився не пускати на подвір'я. Йому, звісно, всипали нагаїв і проїхали. Сезон закінчився, на заводі нікого не було. Невеличка охорона, дізнавшись про повстанців, іще з ночі розбіглася і поховалася. Довго нам довелося шукати ключарів та бухгалтерів. Нарешті, знайшли. Але вони почали всіляко зволікати з оформленням і видачею цукру. Знову виручили шомполи: бухгалтера відшмагали, а інші самі стали як шовкові – вмить усе виписали й видали.

У заводській їдальні за нашим наказом мали приготувати і нагодувати

обідом усіх бійців. Віддавши розпорядження, ми з Одинцем пішли "в гості" до директора. Парадні двері, в які ми поткнулися, були замкнені. На стук ніхто не відгукувався і не відчиняв, хоч ми встигли помітити, що у шпаринку визирнула пані. Одинець розлютився: ну ж ми вас навчимо, як нас приймати! Чорним ходом потрапили до кухні. Там застали служницю. Чемно привіталися. Вона неохоче відповіла, що пана директора вдома немає, а пані директорова наказували, аби їх не турбували. Одинець наказав: "Негайно покликати!" Нарешті, двері з покоїв до кухні прочинилися, і пані з непередаваним презирством запитала, чого нам треба. Ми, наскільки могли, ввічливо привіталися з нею і відрекомендувалися. Вона знову нетерпляче запитала, чого ж саме ми хочемо. Одинець пояснив, що ми з дороги і не відмовимося від обіду, коли пані буде така ласкава і накаже пригостити нас як представників командування. Директорова, вказуючи перстом на якусь брудну миску, наказала служниці всипати нам кулешу, який, певно, був зварений для хортів. Служниця хутенько насипала миску кулешу й поставила на кінчик столу, поклавши поруч дві незугарні дерев'яні ложки. Одинець скипів, підійшов до столу, колупнув ложкою той куліш і спитав, чи так вона пригощала і денікінських офіцерів. Ухопив миску і щосили вдарив нею об стіл. Бризки кулешу та друзки від миски полетіли аж під стелю. Директорова розгубилася, а Одинець кинув: "Пішли-но, побачимо панську їдальню", – і грізно посунув на господиню. Та з жахом відскочила від дверей. Перед нами була величезна зала. На столі стояла сила-силенна посуду. "Так ось де буржуазія бенкетувала!" – сказився Одинець. Він ухопив стосик тарілок і гепнув ним об підлогу. Я охоче підтримав той почин. З півгодини ми "трудилися". Ціла купа черепків та скла лежала на підлозі. Куди й поділася пиха, пані забилася в куток і тремтіла з переляку. "Ану ставай до стінки! – гарикнув на неї Одинець і навів пістоль. – Застрелю!" Вона впала на коліна і благала не вбивати. Ховаючи зброю, Одинець мовив: "Дякуй, що ось він тут (показав на мене), а то б тобі кришка! І зарубай собі на носі, що не тільки денікінці люди".

Біля штабу ми застали кіннотників із затриманим. У штабі Бицюра розповів, що на днях денікінці побували в Капустинцях, розстріляли кількох селян, а в Миколаївці захопили Юрка Полішка і теж разом із візницею розстріляли. Я впізнав затриманого. То був богодарівський поміщик Голінковський. Побачивши мене, він кинувся просити захистити його. Та я йому нагадав, як він іще за гетьмана інакше як бидлом селян не називав. Він затнувся. А я розповів усе, що знав про нього. Ухвала була коротка – розстріляти. Тим часом до нас прийшла делеґація на чолі з колишнім головою Ковалівського волвиконкому Рецем. Рець, упізнавши мене, почав просити допомогти визволити Голінковського. Я присоромив його за те, що захищає поміщика. А тут якраз пролунав постріл: Голінковського було скарано.

Невдовзі кіннотники вже "порядкували" в садибі Голінковського. Пані Голінковська теж кинулася мене просити, аби помилували чоловіка. Двоє діток, років шести та восьми, запитували, коли повернеться їхній тато. Мені було дуже шкода тих нещасних сиріт. Та переді мною стояли образи брата Прохора, сестри Ніни та й усієї родини, яку посиротили, може, й з благословення саме Голінковського, бо сліди денікінського карного загону тяглися через Богодарівку... А втім, чи ж винні діти? Я не витримав, поспішно вийшов із помешкання, з якого повстанці вже тягли кому що впало в око...

Всі ці події так роз'ятрили мені душу, що я вирішив провідати своїх рідних. На світанку вже був у Капустинцях. Господи! Від побаченого мені аж серце стало! Виявляється, денікінці вчинили другий напад на село. Взяли Трохима Павленка, Микиту Шелиха (батька Шелиха Сергія), впіймали Тимоша Андрусенка, вивели всіх трьох на лук'янівську леваду й постріляли.

Від рідного дворища віяло пусткою. Вікна позабивано дошками, коло по-

рога валялися уламки ліжка, стільців, битого посуду, вітер гортав сторінки пошматованих книжок. Долівка в хаті вся перекопана, скрізь купи глини, перемішані з битим склом та збіжжям. Не залишили ані ганчірки. Навіть сорочки брата-каліки забрали, не кажучи вже про коня. Вдома застав сестру Лисавету, хворого брата і двох повстанців – кулеметника Дорошенка та його напарника, які зупинилися в нас перепочити.

Куліш наказав Руденкові видати для моєї родини з майна загону одяг та продукти, але я категорично відмовився. Щоправда, нишком від мене сестрі щось-таки вділили. Денікінці збиралися спалити нашу хату, але сусіди, хати яких могли зайнятися від нашої, ублагали того не робити. Серце мені стискалося, але плакати я не міг, час вимагав боротьби.

З Миколаївки привезли тіло Юрка Полішка. Штаб ухвалив урочисто поховати його в Капустинцях. Похорон організував сам Куліш. Він послав сани в Ничипорівку за його батьками. Тіло поклали на лаві в хаті багатія Йосипа Кулінського. У дворі витесали труну та великий хрест. Коли все було готове, у супроводі величезного натовпу селян, пішого та кінного війська, домовину, вкриту червоною китайкою, понесли до церкви. Відслужили панахиду. Салютували Юркові з кулемета й рушниць.

У Капустинцях наш загін несподівано поповнився. Утікач із денікінської залоги в Переяславі зорганізував загін молоді, яка виявила бажання приєднатися до повстанців. Із п'ятисот чоловік нас стало півтори тисячі. Постало питання, як розпорядитися тим поповненням, адже всі хлопці були без зброї. Знайшлося лише сотні дві сяких-таких рушниць.

На нараді вирішили виступити на Переяслав. За відомостями Рубана тамтешній ґарнізон налічував лише чотириста чоловік, з яких, як він казав, половина після першого пострілу розбіжиться. З того виходило, що наші озброєні сили переважали. Ввечері загін вирушив. Валка підвід розтяглася кілометрів на два. Я посадив на свого коня двоюрідного брата Миколу, ліг у сани і міцно заснув. Прокинувся від пекучого холоду, схопився – і мало не впав, так мені стало недобре. Ледве дійшов до штабу (загін саме зупинився на хуторі Канівському), а там у мене несподівано полилася з носа кров. Довелося лягти. Виступати мали на світанку. Настав час. Усі заметушилися. Я теж спробував підвестися, але знову полилася кров.

Озброєні вояки поділилися на три частини і пішли кожна у своєму напрямку. Неозброєні залишилися чекати кінця бою, хвилювалися. Бій тривав зо дві години, стрілянина то посилювалася, то вщухала. Спробував устати, кров уже перестала йти. Нашвидку вимивши руки й обличчя, помчав до Переяслава. А назустріч мені, скільки видно, дорогами й перелогами бігли переляканi беззбройні повстанці. На моє запитання, що сталося, повідомили, що загін розбито, де Куліш – невідомо, а Одинець загинув. Я приострожив коня і вмент долетів до Підварок.

У центрі на майдані купчилися повстанці. Зіскочивши з коня, я допитав утікачів з поля бою. Вони коротко змалювали картину: спочатку денікінці відступили від мосту, але група Мисюри, яка мала йти через "куряче горло", не подавала жодних ознак своєї присутності. Група Рубана теж помітно ослабила вогонь, а далі й геть затихла. Денікінці навалилися на групу Куліша та Одинця і врешті-решт оточили її. Як виявилося, Мисюра чи не зміг, чи побоявся наскоком узяти місток "куряче горло". Він повів свою групу назад, утікаючи на Малу Каратуль. Рубан зі своїми вийшов манівцями на Баришівський тракт і, замість рішучого наступу, залишив там вояків, а сам із Луценком пішов в обхід поза містом, вийшов на вулицю Керосинну і далі до Альтицького мосту. Там зв'язався з частиною Куліша, яка займала Старокиївську вулицю. Денікінці, очевидно, помітили нерішучість його групи і посунули на неї. Рубан, почувши інтенсивну стрілянину, повернув назад. Далі денікінці,

позбувшися Рубанової групи, відтіснили Куліша до центру міста і там намагалися розгромити. А Рубан, фактично кинувши поле бою, пішов слідами Мисюри на Малу Каратуль.

Уже розвиднілося. Денікінці зорієнтувалися, що перед ними залишилася якась одна невелика частина повстанців, і повели рішучий наступ з базарного майдану по вулицях Монастирській, Садовій та Гімназичній. Відтиснувши повстанців від Центральної до Старокиївської, стали бити з флангу від Альтицького мосту. На правому крилі по Центральній, близько рогу Садової, з балкона було поранено спочатку коня під Одинцем, а потім і його самого. Ледве вихопили його з-під вогню й віднесли у Підварки. Денікінці підкотили кулемети і почали бити по тій жменьці вояків, які тепер ховались у рівчаку навпроти Набережної коло будинку Абрамовича. Кулеметні черги притиснули їх до землі, вихід до мосту було перекрито.

По дорозі між Підварками і Малою Каратуллю Одинець помер. Мисюра та Рубан утікали на Каратуль. Саме в той мент я їх і заскочив. Зрозумівши у чому справа, я рішуче скомандував “За мною!” і попід греблею помчав уперед. З двадцять, а то й більше, повстанців побігли за мною, а я вже вискочив на греблю і, незважаючи на шалений обстріл, примудрився перескочити міст. Хлопці теж кинулися на міст, двоє з них упали поранені. Минули лічені хвилини, а жменька сміливців уже була на розі Набережної, через яку роєм летіли кулі. Кулеметні черги здіймали куряву. Треба було якось збити вогонь. Я скомандував: “Ламай паркан!” За якусь мить ми вже били по денікінцях із дворів. Це для них було цілковитою несподіванкою. Поступово відтісняючи їх, вийшли на Центральну. Група Куліша, відчувши підмогу, теж активізувалася. Коло мене зібралося з півсотні бійців. Частину з них я послав навздогін денікінцям по Набережній, а сам з основною частиною помчав по Центральній, швидко пересік Гімназичну й вибіг на ріг Центральної та Садової. З несподіванки цілі лави денікінців сипонули навтьоки по Садовій та базарному майдану до Спаської. Удвох із якимсь повстанцем перескочили Садову і вибігли в торговий ряд з боку майдану і звідти відкрили вогонь по бурсі. Але й ворог трохи оговтався і посилив обстріл. Кулі рясно лягали навколо мене. Від Гімназичної підкотив кулемет Дорошенко. Почався кулеметний поєдинок. Але в денікінців було два кулемети, черги не давали Дорошенкові розвернутися. Щиток так і дзвенів. Врешті-решт Дорошенко не витримав, кинув кулемет і сховався за рогом. Летіли цегла, штукатурка, тріски. Мій спільник дочекався моменту і перестрибнув Садову. У засідці залишився я сам. Кулі дзижчали зовсім близько, одна навіть влучила у гвинтівку. Я озирався, шукаючи, куди б сховатися. Саме тоді й нагодився Куліш. Він визирав із-за рогу і в розпачі дивився то на мене, то на покинутий Дорошенком кулемет. Потім кинув ґвинтівку і, припавши до бруківки, поліз до кулемета. Денікінці шалено строчили по ньому, та, видно, чоловік народився в сорочці, йому таки пощастило врятувати зброю.

...Ми відходили до Набережної, а кулі почали летіти і звідкись збоку. Хтось крикнув: “Стріляють з даху!” Щоб виявити засідку, у двір кинулося кілька бійців, але їх одразу зрізала кулеметна черга.

Дорошенко встановив на розі Набережної та Центральної кулемет і зупинив денікінців, які вже бігли навздогін за відступаючими. Куліш керував відступом на мосту, а я зі жменькою бійців зайняв зручну позицію коло будинку Абрамовича і звідти стримував ворога. Тільки залізна витримка Куліша врятувала вцілілих бійців од паніки, бо решта вже розбіглася хто куди. Куліш із рештками повстанців негайно вирушив у напрямку хутора Канівського, тож, коли моя група прибула у Підварки, там уже нікого не було. Лише у полі ми наздогнали наш загін. Всі були похмурі й мовчазні.

Уже було темно, коли загін прибув на хутір. Коротка зупинка. На нараді

Куліш сказав: "Нам треба йти у схованку, бо денікінці напевне захочуть докінчити нас. Раджу віддати слід на Помоклі, а піти на Комарівку, бо ворог може насісти ще по дорозі". Ніхто не заперечував. Усіх попередили і без зайвого шуму звернули поза Каратуллю на Віненці. Дісталися туди опівночі, там-таки стали й на ночівлю, виставивши на околицях села застави, а в крайніх хатах – кулемети. Це була чи не єдина помилка Куліша, яка ледве не коштувала загибелі цілого загону.

Безсоння походу минулої ночі, цілий день бою виснажили голодних вояків до краю. Тому й не дивно, що всі поснули хто де примостився. А ледь засіріло, всіх розбудили постріли з рушниць і кулеметні черги. Стріляли десь коло переяславської дороги. Поки ми повискакували з хат, примчав гонець. Звістка нас приголомшила: денікінці захопили наші кулемети. Куліш скочив у сідло, а за ним – хто кінно, хто пішки – помчали туди, звідки чулася стрілянина. Я теж кинувся до коня, але даремно намацував стремено правою ногою – його не було. Кинув коня й побіг до воріт. Зчинилася паніка. Повстанці розбігалися. Одним стрибком я став посеред вулиці, узяв ґвинтівку напоготів і щосили крикнув: "Стій, стріляти буду!" Чоловік із п'ятнадцять розгублено зупинилися, а я вже командував: "За мною!" Ми побігли городами праворуч від вулиці. Я побачив, що з такою ж жменькою бійців туди біг і Терещенко. Наздоганяючи його, я відхилявся іще правіше, аби зайняти ділянку по фронту. Попереду вже точився бій. Безперервно татахкали кулемети. Терещенко на околиці села вздовж рівчака, обсадженого деревами, вже розставляв бійців. Я взяв іще правіше і, продовжуючи ланцюг, розставив і своїх хлопців.

Куліш, скориставшися миттєвою паузою, зумів відбити наші кулемети. "В атаку!" – надсадно крикнув він. Повстанці підхопились і відчайдушно кинулися на ворогів. "Слава! Слава!" – покотилося над полем. Денікінці побігли, а Дорошенко вже строчив по них із кулемета. Невдовзі Куліш віддав наказ припинити переслідування. Наш ланцюг поволі підтягнувся до дороги. У рівчаку вояки натрапили на важкопораненого. Подумали, що денікінець, і люто заходилися добивати. Коли нагодився старший групи повстанців із Попівки Безпощадний, він вжахнувся: "Та що ж ви робите, то ж наш!" Але було пізно: хлопець був уже мертвий. Безпощадний був у розпачі – це був один із найдисциплінованіших, найсумлінніших його бійців. Підійшли односельці, узяли забитого на руки й понесли...

Куліш придивлявся до бійців. "А де ж Рубан?" – запитав хтось. Вранці його бачили в селі, а на полі бою не було...

Терещенко вважав, що денікінців треба наздогнати й розбити остаточно. Але Куліш швидко його вгамував: "Із чим переслідувати? Теж мені стратег, на ворога з кулаками?" Виявляється, лише в кількох бійців залишилося по обоймі, а в решти не було жодного набою. Якби денікінці протрималися ще якихось півгодини, повстанцям настав би каюк. Певне, так було записано в книзі долі – бути їм живими...

Ще ввечері ми збиралися рано йти у Пологи-Вергуни, щоб урочисто поховати Одинця. А воно он як сталося – зовсім не так, як гадалося. Тепер усі були перейняті іншим – якнайшвидше дістатися до безпечного місця, доки ворог не спам'ятався і не збагнув своєї помилки.

На хвилинку заскочили до штабу: Куліш узяти свої речі, а я – дізнатися про коня і путлище зі стременом. Виявилося, що зняв їх Попко. Я не стримався і заїхав йому в пику, украдене, звісно, забрав. Куліш, дізнавшися про причину сварки, і собі потяг Попка нагайкою.

Всі квапилися залишити село, а я морочився із сідлом. Нарешті, заправив путлище і подався наздоганяти загін. По дорозі зустрів Рубана, у селянському кожушку, смішно підперезаного, – я ледве його впізнав. Він знову приєднався до загону.

Надвечір прийшли у Пологи-Вергуни. Там уже знали про бій у Віненцях, тому похорон Одинця почали без нас. Жалобну процесію ми зустріли вже біля кладовища. Луценко й Куліш виголосили коротенькі промови. Віддавши бойовому побратимові останню шану, загін, не затримуючись, пішов на Хоцьки. На постій стали у Комарівці. Тут знали про поразку в Переяславі і зустріли нас дуже непривітно.

Загін перепочив і знову почав готуватися до боротьби. Тоді ще ніхто не знав, що бій у Віненцях був останнім.

Послали розвідку в Переяслав. Начальником штабу призначили Рубана. Загін переформували, поділили на два курені. Перший курінь, відбірних сміливців, назвали куренем смерті. Командиром настановили мене. Другий курінь очолив Терещенко. Курені поділили на сотні, кулеметників звели в одну команду під орудою Дорошенка. Кіннотою залишився керувати Бицюра. Знову постало питання про прапор. Знову зчинилася суперечка, та цього разу обидві сторони досягли згоди. Зійшлися на тому, що з одного боку він буде червоним, а з другого – жовто-блакитним. Луценко та Рубан знайшли крам, а вчительки пошили з нього той чудернацький прапор, ще й гарно обторочили.

Вкотре вже розробляли план захоплення Переяслава. Позбирали всі запаси зброї, вишкребли з усіх схованок набої – готувалися. Розвідка повідомила, що денікінці після бою під Віненцями, поминувши Переяслав, не пішли, а просто побігли на станцію у Баришівку. Переяслав залишився без влади. Контрольна розвідка підтвердила утечу денікінців.

Ранком 26 грудня 1919 року ми ввійшли у Переяслав. На вулицях ні душі. У центрі міста відбулася коротенька нарада. Почалося розміщення. Під штаб забрали будинок адвоката Потапова. Вивісили наш прапор. Невдовзі прийшли представники міської думи: говорили щось про покору. Штаб активно взявся до роботи. Куліша призначили начальником залоги міста, а Рубана – комендантом. Склали списки прізвищ та адрес денікінців і їхніх прихильників, а також поміщиків та місцевих багатіїв. Для того, щоб обійти їхні помешкання й заарештувати офіцерів, підібрали спеціальні команди. Цього ж дня увечері вони й почали свою акцію: вдирались у помешкання, забирали офіцерів, а разом з ними й інших, як їм здавалося, підозрілих юнаків. Усіх спроваджували до будинку Гронфайна під охорону. Підводами вивозили цілі купи майна, брали все, що впадало в око. "Експропрійованим" добром було завалено величезну залу в будинку Совачова, останнього голови повітової земської управи (його під час бою нагло забила куля, що влетіла у вікно). В тім же будинку злегалізувався повітовий партійний комітет комуністів-боротьбистів.

Лише на ранок було закінчено "перевірку" всіх записаних. Заарештували понад двадцять офіцерів колишнього денікінського ґарнізону. На ранок затриманих було допитано, двох відпустили, оскільки місцеві мешканці добре про них відгукувалися. Решту спровадили до в'язниці. Начальник в'язниці Дем'яненко відразу після нашого прибуття з'явився у штаб, засвідчив свою покору і дав список в'язнів. Серед них на той час не було жодного політичного. У штабі погодилися, що кримінальних злочинців випускати поки що не слід.

Комендантська варта доповідала, що на околицях міста тихо і спокійно. Тим часом ширилися чутки про загальний відступ денікінської армії, і ніхто не був упевнений, що через Переяслав не посуне якась велика її частина й не зітре на порох жменьку сміливців, які наважилися порядкувати у їхньому тилу.

До нас приєднався повстанський загін чоловік на сто із Баришівського району. Очолював його Лашун. Новоприбулі розмістилися по Монастирській вулиці неподалік від ярмаркового майдану, над будинком вивісили жовто-блакитний прапор.

Довідавшись, що повстанці лояльні до боротьбистів, із підпілля вийшли комуністи-більшовики. На секретаря в більшовиків було обрано Якова Брас-

лавського, у боротьбистів – Братуся. Рубан, Бицюра, Михайловський і решта безпартійних повстанців трималися Куліша.

Партійні комітети заходилися організувати повітову владу – ревком. У Переяславі обидва партійні угруповання стояли на комуністичній платформі, відтак легко й швидко домовилися про призначення керівників.

Побоювання повстанців справдилися: 2 січня 1920 року прийшла тривожна звістка – на Переяслав зі станції суне невідоме військо. Невдовзі з'ясувалося, що денікінці втекли на Київ, а з Бахмача йдуть червоні. Переяславські більшовики та боротьбист Луценко зраділи. Інші боротьбисти і Куліш сприйняли ту звістку спокійно, більшість же повстанців стривожилася.

Незабаром у Переяслав увійшов червоний кінний полк. Побачивши наш незвичний прапор, ніби господарі, наказали негайно його зняти. Їм ніхто навіть не пробував перечити.

Лашунівці з приходом червоного війська непомітно вислизнули з Переяслава. Лашун і раніше був проти єднання з більшовиками.

На нараді з представниками червоного війська на голову повітревкому висунули більшовика Набережного. Завідувачем відділу управління призначили боротьбиста Луценка, повітпродкомісаром – більшовика Довгополого, заввідділом земельних справ – боротьбиста Братуся, освіти – боротьбиста Лута, ЧК – більшовиків Лисенка та Безпечного, комунального господарства – більшовика Тарапона, наргоспу – безпартійного Куліша, фінансів – боротьбиста Козиренка, військкомом – безпартійного Рубана, соціального забезпечення – більшовика Пономаренка, охорони здоров'я – безпартійного Олабина, начальником міліції – Мисюру.

Тоді ж вирішилася доля нашого загону. Полк забирав у свої лави частину повстанців, а також один кулемет із кулеметниками. Хотіли забрати й мене командиром кулеметників, та Куліш наполіг, аби мене було залишено в Переяславі, бо з прибуттям червоного війська патріоти України, які тоді вважалися ворогами радянської влади, почали потроху діяти. У зв'язку з тим ухвалили, замість охоронної сотні, сформувати цілий курінь пішого та взвод кінного війська під проводом Куліша. Я очолив піхоту, а Бицюра кіннотників. На тому закінчилася наша повстанська епопея. Почалося інше життя в наших околицях, нова сторінка і в моєму житті...

1970

ЗА ТЕЧІЄЮ

Усупереч бажанню

Отак моя слава доброго вояка спрямувала мене на небажаний для мене військовий шлях. Я радий був би позбутися цього, як для інших привабливого, призначення, але назад дороги вже не було, довелося взятися за організацію охоронного куреня. Найперше я перебазував свою частину з будинку Гронфайна у приміщення бурси, колишній осідок попередніх залог міста. На першім поверсі було обладнано господарську частину: кухню, їдальню та склади, а другий пристосовано для житла. Ліжка й постелі дісталися нам із майна офіцерів денікінської залоги, чого не вистачало – конфіскували у міщан. Я з писарем Андрієм Приходьком та джурою Радивоном Миколаєнком розмістився у квартирі колишнього директора бурси.

Підтримувати дисципліну у нашому війську було досить важко. Вояки (та і я сам), звиклі до руху, постійного маневрування, не витримували казарменого режиму і весь час розбредалися по місту, а то й далі. Дехто, награбувавши всілякого добра, подався у рідні села. Посидівши трохи вдома, вони, певне, прикидали, що, мовляв, малувато надбали, відтак іще не раз поверталися до Переяслава у "тій справі". Так тривало, аж поки Куліш не видав наказ припинити це дике полювання. Він розпорядився ловити тих "мисливців" і запроторювати до в'язниці.

Нарешті, склад бійців куреня усталився. Все почало входити в норму. Але з'явилися інші труднощі: треба було переконувати й агітувати частину бійців, які підозріливо ставилися до червоного війська. Проте поволі вдавалося і це.

Полк готувався до походу. Я вирвався на день і з'їздив у Капустинці. Селяни, налякані наскоками, ще й досі жахалися з появи в селі озброєного. Вони полохливо виглядали з-за будівель і, тільки впізнавши, одні байдуже, інші привітно, віталися. Волосна влада в селі ще й досі не сформувалась, але у волості весь час крутилися активісти-нехайківці: Виноградов, Кирпач, Юрченко. У повіті з'явилися нові керівники: Кольчинський, Жук – дуже симпатична людина. Виноградов був із багатіїв, але виявився досить розумною людиною, збагнув веління часу і сумлінно проводив лінію на захист бідноти спершу у волвиконкомі, а потім – як суддя.

Голова повітревкому Набережний виявив себе геть неспроможним як керівник. Замість займатися справами, він гордо походжав, пишаючися своєю черкескою з газирями, похвалявся вигаданими "відчайдушними" та "героїчними" подвигами у боях, у яких нібито дістав аж двадцять вісім поранень, але вони дивовижним чином аж ніяк не заважали йому щоразу перемагати ворогів. Влада у Переяславі фактично перейшла до рук ЧК та начальника залоги Куліша. Його слава росла. Переяславці знали Куліша як мужнього й хороброго ватажка повстанців. Двічі він бився у самому денікінському гнізді – Переяславі. І ось тепер він керує військом, яке є єдиним захисником місцевих

жителів від банд, а також повітовою радою народного господарства, відновлює добробут населення. Дуже тактовний і коректний у стосунках не тільки з широким загалом, а й з недавніми відомими промисловцями Переяслава. Оселився Куліш у найбільшого місцевого лісопромисловця Бальзака. Подейкували, що умовила Бальзака запросити Куліша до себе жити Бальзакова донька. А тому передувала така подія: коли ми вперше брали Переяслав, Куліш, командуючи боєм, у дворі на розі Старокиївської та Садової побачив вродливе дівча і йому одразу схотілося "пити". Він покликав дівчину і попросив води. Мабуть, саме тоді вона в нього і закохалася. Тож тепер вона захотіла, щоб він за всяку ціну був її. Батьки, патріархальні жиди, тремтіли душею, щоб, боронь Боже, їхня донька не порушила законів Ізраїлю, проте здалися на її бажання, і вона таки стала дружиною "ґоя".

Оселення Куліша в Бальзака, а надто його одруження з жидівкою, викликали здивування і бурхливу реакцію товариства. "Зведений хор" більшовиків і боротьбистів з цього приводу навіть пісню співав на мотив "Інтернаціоналу":

Повстаньте, Хоцьки та Пологи,
Ідіть до Рубана Сашка,
Куліш тепер вам не товариш,
Бо він живе у Бальзака...

Та Куліш повів таку мудру політику у справі відновлення господарства, що всі не тільки заспокоїлися з приводу його одруження, а навіть щиро нахвалювали за його діяльність. Щоправда, тепер Куліш перестав приділяти увагу війську, хоч і досі ще вважався отаманом. Він у цій ділянці цілком покладався на мене та Бицюру, ну і, звісно, на Рубана, як на військового комісара.

Отож про все доводилося дбати самим. Харчування вояків було незадовільним. Величезне напівпідвальне приміщення кухні та їдальні було холодним, вогким та незатишним. Натомість верхній поверх бурси, де тепер була казарма, мав досить пристойний вигляд. Колишні класи було обставлено ліжками з матрацами, простирадлами і ковдрами, а дехто мав і подушки. У моїй квартирі з трьох кімнат були ті меблі, які залишилися від колишнього директора, а ось ліжко, нікельоване, розкішне, мені привезли з маєтку Якова Бухановського, двоюрідного брата Павла Бухановського. Усе те я вважав тепер своїм і, виїжджаючи з Переяслава, забрав із собою.

Крім того, що я виконував свої прямі обов'язки командира куреня, бувши членом партії боротьбистів, я чимало часу проводив у повітовому комітеті партії, який чомусь називали клубом боротьбистів. Там завжди збиралося близьке мені за духом та звичаями товариство.

Тоді якось і більшовики, і боротьбисти мало розводилися про програми та статути. Здавалося, що основна різниця між ними була не в гаслах, а в національному складі. Якщо боротьбисти, за винятком Боруха Райза, були українцями, то більшовики, за винятком Палатного, Безпечного, Гайдамаки та Крадожона, були переважно з жидів та москалів. А всі разом вони сповідували гасло: "Бий багатих! Захищай бідних та гноблених!" Якихось серйозних суперечок між ними не виникало. Досить часто збиралися разом, згадували партизанське минуле, співали – здебільшого революційних пісень ("Інтернаціонал", "Варшав'янку", "Ще не вмерла Україна" тощо). Ніхто нічого не боронив, співай що хочеш – хоч "Боже, царя храни". Голосно, на всю вулицю виводили гімн анархістів:

Споемте же песню под громы ударов,
Под пули, и взрывы, и пламя пожаров.
Под знаменем черным гигантской борьбы
Мы горе народа потопим в крови.
Проснулась, восстала народная воля,
На крики Коммуны, на зов Реваншоля,
На крики о мести погибших людей...

І теж ніхто не забороняв, і ніхто з нас не ставав від того ні анархістом, ні монархістом.

Вільний час по роботі я часто проводив у Куліша, з яким ми розмовляли за обідом чи вечерею або грали у преферанс. Куліш був мастаком жити на широку ногу. В нього часто збиралася компанія, неодмінним членом якої був і я. По одруженні Куліш оселився на околиці у санмістечку. Оскільки додому звідти було далеко, я часто й ночував у нього. Там збиралися запеклі преферансисти, серед них і Григор'єв (як я тепер зрозумів, приставлений до нього шпик). Згодом до нього в друзі затесався й інший підглядач – сам начальник оперативного відділу ЧК, препаскудна особа, Безпечний. Він, побачивши, що Куліш людина розумна, ділова, сумлінна, зрештою переконав його вступити до більшовицької партії. Сам і поручився за нього...

У свята, та й так у вільні дні, ми ходили гуляти. Надто запам'яталася весна 1920 року. Закоханий Куліш – завжди зі своєю Марією. Супроводжували їх я та Маріїна двоюрідна сестра Рива, бикоподібна і велика, як Голіаф. Наскільки вона була велетенською зовні, настільки наївною і простодушною, як теля. У своїй наївності, як було видно з її поведінки, вона припускала, що я міг залицятися до неї. Господи! Аби лиш ви могли уявити мене в парі з нею!..

Життя в Переяславі поступово відроджувалося. Правда, попервах було помітно, що більшість новопризначених керівників, не маючи відповідного досвіду, погано уявляли свої обов'язки. Приміром, Олабин, повіткомісар охорони здоров'я, замість організувати постачання продовольства для лікарень, самотужки почав збирати харчі й мішком носити до лікарні. Одного разу, коли він отак, із мішком, пізно ввечері йшов до лікарні, його обстріляв і затримав патруль.

Не менш кумедно вийшло і з Рубаном. Завелектровнею Руденко у справі постачання дров для станції чомусь звернувся не до завкомунгоспом Тарапона, а до військкома Рубана. Той, замість відіслати його до відповідного відділу, сам заходився возити дрова. Роздобув десятків зо два селянських підвід, але ж треба і собі десь узяти коня. Пішов він до кіннотників, а в тих, як завжди, знов якийсь бенкет чи весілля – їм ніколи говорити з комісаром. Рубан сам зайшов у конюшню і взяв коня самого Бицюри. Поїхали. Поминули Підварки. Аж ось за ними ціла кавалькада – із стріляниною та криками "Стій!", "Уб'ю!" Що ж було робити комісарові, битися? Зліз із коня і, зневажений, пересів таки у сани. У лісі йому довелося повоювати з селянами, які не давали дров для городян...

Отак і жили. Мало-помалу все ставало на свої місця. Налагоджувалися постачання, торгівля, навчання у школах, гімназіях. На базі колишнього комерційного училища Шефтеля відкрили середнє соціально-економічне училище з вечірнім навчанням.

Єдиною найдошкульнішою проблемою була нестача дров для опалення приміщень та для електровні. Скрізь стояв лютий холод, не було світла. Електровня працювала нереґулярно – і це тоді, коли в лісі лежали тисячі кубометрів заготовлених дров. Були послали підводи, але селяни їх прогнали. А вдруге, десь наприкінці січня чи в перших числах лютого 1920 року якісь озброєні взагалі все відібрали, а підводчиків побили і прогнали. Для наведення порядку начальник повітміліції послав кількох міліціонерів, та вже на околиці їх зустріли пострілами, і вони повернулися ні з чим. Як виявилося, там діяла група протестантів проти радвлади. На придушення її виступив міський ґарнізон. Бандити (як їх тоді називали) зустріли нас дружними залпами. Проте невдовзі, оцінивши сили ґарнізону, вони, відстрілюючись, розтанули в тумані – як і не було. Куліш розпорядився скликати збори селян, але на них ніхто не прийшов, давши зрозуміти, як вони ставляться до прибулого війська та до радвлади. Після цього інциденту, щоб примусити селян вийти з

дворів, Куліш розпорядився відібрати в них худобу. Вояки розсипалися по селу й вигнали на вулицю всю худобу – від телят до коней. Та селяни й тоді не вийшли з дворів, тож загін із сотнею, чи й більше, голів худоби повернувся до міста. Селяни так і не прийшли по свою худобу. Частину її ми передали повітпродкому, а частину забили на м'ясо для війська.

Так почалася боротьба з ворогами радвлади. Почалася викачка продподатку. Куркулі всіляко зволікали з його виконанням, а середняки опиралися, відкрито чинили опір. Повітпродкомісар, згідно із вказівками губпродкому, зорганізував свій продзагін чоловік на тридцять. На чолі загону став каратульський дядько Єрмоленко, людина з крутим характером. Він не тільки викачував із сіл хліб, а й з наказу повітпарткому розкуркулював: забирав майно, одяг, частину передавав органам, але й себе не забував. Все це спричинялося до ще більшого невдоволення і спротиву селян. І вже на початку лютого дали про себе знати банди в районах Воронькова, Семенівки, в селі Єрківцях і навіть у Козинцях. Вони виганяли з села продаґентів і навіть убивали їх. Складалися ті банди переважно з селян-середняків. Справжні куркулі повтікали з денікінцями та поховалися по великих містах, решта причаїлася, вдаючи покірність радянським органам. Не зважуючись на відкриті виступи, вони вдавалися до таємних терористичних актів. Повітміліція намагалася виявляти змовників, з цією метою було створено відділи міліції у Борисполі, Березані, Помоклях, Ташані та інших містечках і селах. Але сили були нерівні. Бандити час від часу захоплювали села й примушували міліцію втікати до повітового міста. В один із таких наскоків на Березань лашунівці захопили щойно призначеного начальником місцевої міліції Миколу Чаленка й застрелили його.

В кінці лютого надійшло повідомлення, що через Дніпро переправляється банда якогось Федоренка і що головна її мета – захопити Переяслав. Куліш змобілізував усі сили загону – і більшовиків, і боротьбистів, і комсомольців, залучив і міліцію. Вирушили назустріч банді на околицю міста до тюрми. А Федоренко тим часом відмовився від переправи й подався десь у прибережні села на правому березі Дніпра.

У лютому ж сталася надзвичайна подія республіканського масштабу – порозуміння між комуністами-більшовиками та комуністами-боротьбистами. У Харкові було проведено конференцію ЦК обох партій – КП(б)У та Української комуністичної партії боротьбистів. На чолі першої стояли Скрипник, Молотов, Затонський та інші. На чолі другої – Шумський, Еллан (Блакитний) та Любченко. Прибули представники ЦК РКП(б) і, зокрема, Троцький. Там визнали за недоцільне існування двох, по суті однакових, комуністичних партій і ухвалили об'єднати їх. Усі погодилися з тим. Ішлося лише про формулювання об'єднання. Молотов і Троцький пропонували: "Боротьбистська вливається у більшовицьку". Решта ж наполягала на "зливаються як рівні". Довелося звернутися до Леніна – ніби до стороннього вищого арбітра, наче не він був натхненником того "злиття". Він дав згоду на формулювання "Партії злилися на паритетних засадах". Було створено єдиний ЦК, проте чомусь вирішили увесь склад партії боротьбистів перевірити і приймати до партії більшовиків наново, в індивідуальному порядку. Таким чином фактично було зліквідовано небезпечну для москалів, і для Леніна зокрема, партію боротьбистів. На початку квітня в основному те "об'єднання" було завершено.

Чи дозволить історія коли-небудь заглянути за лаштунки, де готувалася підступна справа того об'єднання? Чи хоч знатимуть українці, що написав у своїх передсмертних творах Шумський, і взагалі – де все написане ним на засланні? Чи знатимуть вони, як сталося, що Шумського, який віз ті твори до Москви, знайшли у вагоні мертвим? Ленін, певне, знав, що робив, коли не дав згоди, щоб об'єднана партія мала назву УКП(б), а неодмінно – КП(б)У, тобто Комуністична партія на Україні, а ніяка не українська. А чия? Та звісно

ж – бойовий загін РКП. Лише з роками Скрипник, як людина розумна і мужня, зрозумів, що й до чого, і не схотів більше бути московською маріонеткою. Кінець його всім відомий.

Відомо також, що лідери боротьбистів були люди освічені й мужні, тож мали бути зрілими політиками. Відтак постає питання: чи випадково вони зорганізували партію боротьбистів? Адже якщо вони вважали себе просто комуністами, то мали б увійти до заснованої того ж таки 1918 року КП(б)У. Проте вони цього не зробили. Виходить, що боротьбистська партія засновувалась на противагу ворожій для України КП(б)У, яка фактично була агентом РКП на Україні.

Чого ж вони пішли на злиття, хіба не розуміли, що коїться? Хіба з комуністичними намірами було послано на Україну окупанта Муравйова? А Антонова-Овсієнка? Невже ще й тоді не розпізнали лідери боротьбистів великодержавницького єства тієї акції? Ленін, замість доручити боротьбистам повалити зсередини буржуазний лад на Україні, шле з цією метою на Україну окупаційне військо. Отож боротьбисти тим своїм об'єднанням, замість користі, несамохіть принесли своєму народові трагедію...

Я, як і більшість місцевих боротьбистів, теж тепер належав до лав більшовиків. Як засвідчила комісія, я мав кришталево чисту душу і був гідний того сіренького партквитка. Проте довго не міг призвичаїтися до нового товариства – переважно жидівського.

По якімсь часі після об'єднання колишні боротьбисти почали потроху виходити з переяславської організації, пояснюючи це тим, що вони, мовляв, повертаються у рідні села. Ясна річ, це дорого їм обійшлося. Їх почали цькувати як ворогів народу, не давали їм життя. Почалося переслідування колишніх боротьбистів, їх ганяли, як зайців. Кучерявий опинився аж у Чувашії, Дудник – у Бершаді на Поділлі. Замість українця, місце секретаря посів жид-караїм з Криму Лівертовський. Лідером на Переяславщині знову став жид Чернецький...

Стиль роботи тодішніх партійних та радянських органів полягав у частих змінах особового складу у штаті апарату. Робилося те під гаслом демократизації та запобігання зарозумілості, але всі знали, що головною метою було усунення небажаних осіб.

До Переяслава прислали нового повітового військового комісара. Рубан дуже збентежився, та й було чого, адже він і досі залишався позапартійним. З одного боку, його шанували в повіткомі партії, а з другого – як до безпартійного, а тим більше як до колишнього офіцера – ставилися підозріливо, незважаючи на те, що його демократичні погляди були добре відомі ще з 1917 року. До того ж хтось пустив чутку, що з приїздом нового військкома Рубана збираються ув'язнити. Отож він, не чекаючи такого фіналу, кинув усе й утік із Переяслава, як він сам згодом розповідав, – за Дніпро. Там він начебто нелеґально перейшов радянсько-польський кордон і дістався до якоїсь петлюрівської частини. А Безпечний розповідав, нібито за Дніпром Рубан приєднався до банди, подзвонив звідти до міста і пригрозив помстою.

Так чи так, але він опинився у протилежному таборі. Здається, нікого з наших так не била доля, як Рубана. Через рік він повернувся, нелеґально перейшовши кордон, і з'явився з повинною в особливий відділ. А далі – в'язниця, заслання в Середню Азію. Під час Вітчизняної війни – німецькі табори й каторжні роботи.

Новий повітвійськком Шашкін розігнав старий склад військкомату й замінив своїм, із москалів. Після втечі Рубана з Переяслава пішло й чимало недавніх моїх вояків із повстанців, а тепер членів охоронного куреня. Вихід вони знайшли в тому, що пристали до банди Чорного.

Шашкін узявся за реорганізацію переяславської залоги. Найперше з неї було відраховано мене й Куліша, потім розформовано охоронний курінь, а

натомість утворено карроту (караульну роту), тобто перейменовано на російський копил. Командиром роти став співробітник Шашкіна, москаль Жариков. За постановою повітового партійного комітету Куліш мав керувати місцевим раднаргоспом. За тією ж постановою я теж мав перейти на іншу роботу.

Наприкінці квітня 1920 року почалася передвиборна кампанія: створювалися конституційні органи радянської влади. Треба було проводити широку роз'яснювальну роботу, активізувати селян. Для проведення тієї кампанії змобілізували всі партійні сили. Легко сказати, та нелегко зробити: у деяких волостях було дуже неспокійно, там давали про себе знати банди Черпака, Матяша, Яременка, Махна, Лашуна й особливо новоявлена банда Чорного. Тільки у супроводі великого загону Гайдамака зміг дістатися в село Вороньків, "обрати" там волвиконком та делеґатів на повітовий з'їзд. Такі ж процедури були пророблені і в інших волостях.

Та ось, нарешті, відкрився повітовий з'їзд Рад. Палатний, Безпечний, Братусь, Гайдамака, Браславський – у президії. Делеґати від волостей боязко займають місця. А зібралися, власне, для того, щоб обрати повітовий виконавчий комітет, що й було зрештою зроблено, після чого делеґати поїхали додому, а там на них чекала всюдисуща банда Чорного. Дехто за свою участь у з'їзді поплатився життям.

Чорний, син дорожнього майстра Куреди з хутора Борисоглібського, що за три кілометри від Переяслава, офіцер старої армії, вчитель за освітою, щиро захопився гаслом "Україна для українців, а не для зайд!" Він швидко набрав банду й пішов гасати по Переяславщині, Пирятинщині, Золотоношщині, наганяючи страху комуністам. Щоправда, репутації загону дуже шкодили справжні кримінальні злочинці, які були в його лавах, – такі, скажімо, як Сергій Шелих. Та їх було небагато. Решта ж боролася за ідею.

У травні до Переяславської ЧК з Капустинців зателефонував старший міліціонер Федот Осавуленко. Він сповістив, що, нарешті, затримано Сергія Шелиха, який, проходячи з чорновцями через Демки та Нехайки, заскочив додому. Там його і схопили. Куліш викликав мене і звелів негайно скакати в Капустинці і привезти звідти бандита. Дав у поміч двох вершників. Надвечір ми були на місці. А на світанку Шелиха на грабарці (возі без полудрабків) зі зв'язаними руками провезли Капустинцями. Ми були вже за Ташанню, коли зійшло сонце. Аж тоді, у полі, він попросив дати йому цигарку й, глибоко затягуючись з рук одного з вершників, швидко скурив її. До самого Переяслава ніхто не промовив ні слова. Бандит швидше замислено, ніж печально, дивився, як летить дорога з-під коліс. Із кожним кілометром він наближався до розплати за незліченні свої гріхи.

У Переяславі його навічно поглинули підвали ЧК...

Скориставшися переходом на іншу роботу, я взяв відпустку і поїхав до своїх у Капустинці. І нагодився якраз на загальні збори селян – тоді саме тривала кампанія створення комнезамів (комітетів незаможних селян). Мене запросили на них. Головував Панас Довгий. Він надав мені слово, і я виступив із промовою про місце і роль бідноти в революції, зачитав положення про комнезами, підписане головою Всеукраїнського оргкомітету Одинцем. Після зборів почали записувати у члени комнезаму. Так було покладено початок тій організації у нашому селі.

Щойно я повернувся до Переяслава, як дізнався про наближення до Києва білополяків. Із ними йшло і військо Директорії. В лісах та селах заворушилися банди й загони на їхню підтримку. У наших, уже збільшовичених лавах, запанували розгубленість і замішання: на чиїй стороні бути, хто з хазяїв кращий? У місті було неспокійно. Поляки вже захопили Дарницю, наближалися до Борисполя, де були осередки найсвідоміших українців – петлюрівців та прихильників Центральної ради. Якісь Чепілка та Литовка підняли повстання

проти радвлади, проти червоного російського війська, яке підтягувалося з фронту. Вони обстріляли ешелон і мали намір його роззброїти, але кількісна перевага, згуртованість та дисципліна червоних частин зробили своє діло – повстання було придушено. Сам Бориспіль на дві третини спалили і розстріляли кожного п'ятого мужчину з його мешканців. Повстанці повтікали. Втекли й ватажки – Чепілка та Литовка. Ми у Переяславі готувалися до евакуації та підпілля. Але реґулярні частини відкинули ворога за Дніпро. Я знову поїхав до Капустинців – виконувати наказ про мобілізацію молоді. По волості набралося близько двохсот хлопців. Підводами ми з Низенком вивезли їх до Пирятина. Там нас урочисто зустріли, навіть влаштували у клубі мітинґ...

Зміна амплуа

В Переяславі на мене чекала нова робота: Василя Левковича перекидали на інше місце, а я мав перебрати його обов'язки оснарсліда (особливого народного слідчого у політичних справах) по Переяславському повіту при Полтавському губревтрибуналі. Нова робота вимагала певних навичок. Проте я трохи був знайомий із нею, і радів з нової роботи. Вона давала мені змогу відвідувати соціально-економічне училище, щоб, нарешті, здобути середню освіту.

Левкович передав мені дуже складну справу про розстріл колишніх повстанців головою Войтовського волвиконкому матросом Рябком. Група молоді з села Войтове, яка за денікінщини вела боротьбу з нею, після встановлення радвлади і далі гнула свою лінію: самочинно розкуркулювала, дещо прихоплювала собі і, звісно, пиячила. Голова волвиконкому закликав їх до порядку, а вони у відповідь звинуватили його у потуранні багатіям. Село й комнезам розкололися на два табори. Голова не міг їх заарештувати, бо вони були непогано озброєні. Отож якось на Великдень, коли ті зайшли до церкви (звичайно, без зброї), Рябко поодинці виводив їх звідти й у такий спосіб розстріляв близько десяти чоловік. Матеріали слідства стверджували, що розстріляні були злочинцями, проте голова волвиконкому не мав карних функцій, а тим більше права розстрілювати. Відтак мав відповідати за законом. Та доки писалися висновки, Рябко самовільно поїхав у Войтове до коханої, і там його застукали спільники розстріляних. Він намагався втікати, та марно – наздогнали і вбили. Труп його так і валявся, поки не з'їли пси. Довелося розпочинати нове слідство – про вбивство Рябка.

Невдовзі мені доручили нову справу – призначили головою Переяславської міськради та завкомунгоспом. Тарапон вийшов з партії і відмовився від своєї посади. Тоді то була чи не найтяжча ділянка в роботі повітвиконкому. Якщо інші відділи могли вести якусь роботу, сподіваючись наслідків у майбутньому, то комунгосп мав обслуговувати місто не колись, а сьогодні і щодня. Електрика, опалення, вода, забезпечення житлом, ремонт і безліч інших обов'язків. Можливості ж наші були дуже обмежені. Переважна більшість працівників комунгоспу до комуністів і радвлади ставилися вороже. Вони шанували колишнього міського голову Марченка та інших солідних за віком і становищем людей із колишнього апарату. А тут – коритись якомусь юнакові, комуністові!.. Що було мені робити? Кого зміг – замінив. Узяв нового завгоспа – Федора Мельника з Фарбованого. Та то була крапля в морі. Особливо важко було з електровнею та постачанням дров. Із двох потужних газоґенераторних двигунів один ледве чахкав, другий геть вийшов із ладу і потребував капітального ремонту, який можна було зробити тільки в Києві. Щовечора телефон розривався: місто вимагало світла. Для роботи компресорної машини не вистачало потужності, й електрикам доводилося пускати її вручну. Скликали кілька десятків робітників розкручувати велетенський

маховик. Ще гірше було з дровами. Місто потребувало тисячі кубометрів. За нормальних умов спеціальні бригади дроворубів заготовляли їх у навколишніх лісах. Тепер там хазяйнували банди. Населення прилісових сіл вирішило не давати дров жидам-комуністам. Ніхто не наважувався не тільки заготовляти, а й вивозити вже готові дрова з лісу. Ніхто не хотів ризикувати життям. Доводилося відряджати до лісу цілі експедиції під охороною війська. Та куди подінешся? Треба було ті труднощі долати, і я долав. Дуже мені допомагав у цьому Куліш. Уже через місяць було складено проект водогону в густонаселений район, відкрито нові колонки забору води, зорганізовано й відкрито комунальні перукарні, доведено до ладу міський парк, якому дали ім'я Макара Одинця. Капітально полагодили приміщення і відкрили у тому парку їдальню, пустили міську лазню, полагодили містки та хідники, відкрили міський кінотеатр, поновили контракт на експлуатацію приміських земельних угідь, частину з яких віддали під плантацію для посіву лікарських рослин, поновили угоду на прибирання та вивіз фекалій із міських убиралень. Крім того, налагодили державну та кооперативну торгівлю, підготували націоналізацію будинків.

Труднощі були в усьому. Та найгірше було те, що не вистачало свідомих, компетентних і сумлінних людей. Повітова парторганізація налічувала три десятки комуністів, і всі вони були у місті. На селах тільки десь під осінь почали з'являтися партосередки. Жилося цим комуністам ой як нелегко: удень вони ще могли відкрито ходити по селу, а щойно сутеніло, мусили ховатись. У Віненцях Кондес, перший селянин-комуніст, у колишньому будинку поміщика Бухановського влаштував справжню фортецю: позакладав вікна цеглою, залишивши тільки бійниці. Він зі своїми товаришами замикався у ній і цілу ніч вартував. Інші теж на ніч кидали свої оселі і ночували по схованках.

У самім місті профорганізація службовців-фахівців під проводом юриста Аре вміло захищала свої професійні інтереси від зазіхань більшовиків. Жорстоку боротьбу довелося їм витримати на загальних зборах для виборів керівництва профорганів. Більшовики не гребували навіть наклепами, аби скомпрометувати Аре, та люди стояли за нього горою. Тільки погрозами змусили їх здатися. Мені соромно було слухати ті облудні виступи, проте я, та хіба тільки я, зв'язаний партдисципліною, червонів, але мусив голосувати проти Аре та його товаришів. Тоді я вперше почув відверту нахабну демагогію більшовиків, які йшли на все, аби затулити рота масам, узурпувати їхнє право на власну думку.

Тим часом я мав працювати. Потрібно було впорядкувати повітові мобілізаційні списки молоді. Ми виїхали у повіт. Під'їжджаючи до села Старого, почули стрілянину. Ми покинули підводи й побігли до села. Як з'ясувалося, то наш каральний загін застукав у селі якусь чергову банду. Загін наступав. Ми приєдналися. Бандити не витримали і мусили відступити до лісу. Хтось висловив думку, що дехто з них переховується серед селян. Двох чи трьох таких підозрілих було затримано. Хоч як вони клялися, що не причетні до банди, їх прилюдно розстріляли на майдані. На все життя запам'яталося, як один із них – сильний, вродливий, роздягнений до білизни, коли його влучила куля, якось кумедно підскочив, з силою випустив гази, аж підштанки йому тріснули, і впав бездиханним трупом. Чи був він бандитом насправді – ніхто не цікавився.

У присмерку повернулися ми до підвід, а опівночі були вже у Борисполі. Розквартирувались у багатія Шкеля. У місті було неспокійно. На околиці містечка з'явилася банда. Всі, хто хоч трохи почував себе причетним до радвлади, стягалися до центру під захист міліції, яка, правду кажучи, й сама почувалася непевно.

Ось так, день у день, ми працювали, їздили, проводили безліч акцій: то за кимось гналися, то тікали самі. І так звикли до такого життя, що іншого й

не уявляли. Так минув 1920 рік. Настав 1921-й. Якось, коли я був у Капустинцях, зібралися Федір, Іван Якович та Іван Антонович Луценки, Федір Павловський. Я та мій брат Федір і вирішили, що пора вже у селі оформити партосередок та артіль колективного обробітку землі. Перебирали молодь, міркували, кого висунути на секретаря і зупинилися, нарешті, на кандидатурі Гриця Онищенка. На голову артілі запропонували Івана Антоновича Луценка. Усі з тим погодилися. То був чи не останній мій приїзд до Капустинців, коли я брав участь у громадському житті села. Я приїздив туди дедалі рідше, і то у приватних справах... Відтоді надовго пов'язав свою долю з Переяславом. Але знав, що до партії тоді в Капустинцях записалося багато молоді. Правда, першим секретарем, як мені казав 1962 року Борис Кулінський, було обрано саме його. Що ж до артілі, то в неї вписалося понад тридцять сімей, а згодом першим головою колгоспу став Іван Антонович Луценко, агрономом – Федір Павловський.

Невдовзі по організації артілі, восени 1921 року, до мене дійшли чутки про незгоди й тертя у тій новоствореній організації. Голови правління часто мінялися, покіль не обрали Митрофана Довгого, який був добрим господарем і головував досить довго. Чув і про вибрики Івана Москаленка під час колективізації 1929 року. Його тягли до колгоспу, але він опирався. Розповідали, що його виштовхали на трибуну для агітаційної промови, а він, замість агітації, раптом сказав: "Громадяни! Я і сам не піду до колгоспу і вам не раджу". Потім він надовго зник із села. І лише перед війною 1941 року сміливо гостював у Капустинцях, бо його син був уже генералом.

Навесні 1921 року капустинська громада з поваги до мене та щоб хоч якось відшкодувати нам збитки за розграбоване денікінцями майно, подарувала моїй рідні попівський будинок...

Ще в серпні чи вересні 1920 року мене призначили начальником транспортного відділу повітвиконкому, а вже в лютому 1921-го перекинули на партроботу в апарат повіткому – завідувачем відсельробу (відділом роботи на селі). Я прийняв справи, з інструктором розглянув наявні плани тієї роботи і розіслав їх по волостях, а скоро і сам у супроводі загону переяславської залоги виїхав у Войтовську волость: загальні збори селян, промови, роз'яснення, агітація. Та селяни, навіть біднота, неохоче піддавалися обробці. На заснування комнезамів ще якось погоджувалися, а коли зайшлося про утворення комісій з обліку, викачки хліба, розкуркулення та розподілу куркульської землі, стали дибки. З великими труднощами були створені ті комісії, проте, навіть ставши їх членами, бідняки не погоджувалися брати участь у репресіях проти заможної частини селян. Їх фактично змушували до цього.

Покінчивши справи в Усівці, Черевках та Березані, моя "армада" перебазувалась у Скопецьку волость. Виїхавши на село, я потрапив у свою рідну стихію – тут наді мною не було повсякчасної опіки "старших братів" та жидів. Там, у гущі українського селянства, я не відчував національного гноблення. Мої погляди на розкуркулення збігалися з партійними, але я був категорично проти більшовицької сваволі у проведенні цієї кампанії, а тим більше проти фізичного винищення куркульських сімей, що його фактично більшовики взаконили.

Я з головою поринув у роботу на селі, але наприкінці квітня мене відкликали у розпорядження губкому партії. Мені дуже не хотілося виїздити з добре обжитого Переяслава, кидати звичне товариство, училище. Я десятки разів бував у кожному селі, там мене всі знали. Партійці, особливо жиди, дивувалися з моєї хоробрості, бо самі вони боялися навіть носа виткнути з міста. Я ж, бувши відчайдухом, мандрував у найдальші села повіту. Мені переказували, що бандити не раз бачили мене, проте не чіпали, бо чомусь і вони вважали мене кришталево чистим душею. За мною не водилося ні здирництва, ні якихось інших насильницьких вчинків. Я завжди обстоював справедливість як соціальну, так і національну. Мене бачили й чорновці, коли я був у

Комарівці, впізнали – і не зачепили. Один із них, Михайловський, заходив до моєї сестри Лисавети, розмовляв із нею і журився, що доля роз'єднала українців і поставила один проти одного, як ось мене і його...

Але дисципліна є дисципліною, я зібрав свої пожитки і виїхав на пристань, оскільки, щоб дістатися до Полтави, тоді потрібно було їхати пароплавом по Дніпру до Кременчука, а далі поїздом Кременчук – Полтава через Кобеляки.

Та ось я і в губкомі. Без зайвих розмов мене направляють до ГубЧК. Я з острахом переступав поріг тієї установи. Скрізь у приміщенні якась зловісна тиша. Двері відділів щільно зачинено. За одними з них мені й пояснили мої функції у боротьбі з бандитизмом: я мав завербувати й набрати шпигунів із селян. Проінструктували, як користуватися шифром, за допомогою якого я мав щодня передавати до ЧК зведення про події у повіті, вручили, як на тоді, величезну суму грошей (сто шістдесят тисяч карбованців), дали список із п'яти прізвищ уже завербованих селян Прилуччини.

Отже, як мені пояснили, мене, як найнадійнішого, направили до Полтавської ГубЧК для підсилення апарату чекістів. Я негайно виїхав на місце призначення. Новим місцем моєї роботи стали Прилуки. Три місяці пропрацював я там, поки знайшов спосіб звідти вирватися.

З перших днів після прибуття я почав знайомитися з місцевістю, об'їжджав села. Мені кортіло побачити тих таємних аґентів, а водночас я міг вивчати настрої селян, виявляти бандитські осередки і самих бандитів.

І що ж я побачив? Всюди стихійні протести селян, яким спершу ніби дали землю і волю, а далі почали скубти всі, кому не лінькн. До того пишна та обнадійлива весна змінилася на посушливе й безперспективне щодо врожаю літо. Потім поповзли чутки про страшну посуху на півдні, а далі посунув виголоднілий люд із Херсонщини, Миколаївщини і навіть Катеринославщини. Нещасні шукали порятунку від голодної смерті, що її принесла, як усі казали "совєцька власть", забравши у селян усе зерно під мітелку. В тих краях періодично бувають посухи, і люди завжди заздалегідь готували запаси хліба. Тепер усіх їх забрано, і населення та худоба приречені на вимирання.

У місті, у партійних колах заговорили про якусь нову економполітику – неп, яку запропонував Ленін. З того непу виходило, що буржуям відпускали поводи, селянам теж обіцяли якісь пільги, а партійній та апаратній нашій братії тепер уривалося баса. Тепер нам за підводу плати, за харчі плати, за житло плати, а чим і чому? На те ж ми і є, щоб буржуїв, поміщиків, куркулів усіляких "нерозумних" учити, приборкувати селян та дрібновласницьку стихію!

Справді, аж не віриться тепер у те, як жив тоді досить грубий прошарок служилого, ба навіть робочого, люду. Адже тоді не існувало окладів чи ставок зарплатні: гроші одержували нереґулярно й харчувалися з якихось пайків та натуроплати борошном тощо. Ті, хто розподіляв пайки, може, й непогано забезпечувались. Решта ж ледь животіла. Партійна маса збурилася протестами, погрозами вийти з партії. Аж у Прилуках було чути відлуння боротьби у керівній петроградській верхівці, про опозицію якогось М'ясковського тощо. Та Ленін не був із тих, хто відступає, – він уміло подолав, переборов усіх і таки поставив на своєму.

Я в перші дні свого перебування у Прилуках перебивався з хліба на воду та з води на хліб, а частенько тільки уявляв собі, ніби щось їв, бо в місті – не в селі, де беззахисні мешканці, мов за щучим велінням, ставили мені колись сніданок чи обід...

Поки ми міркували, що воно таке неп, колишні дрібні крамарі з жидів, якими тоді кишіли повітові міста України, швидко зорієнтувалися. Як печериць по дощі, з'явилося безліч крамничок та їдалень із "домашніми обідами". Отож я платив п'ятсот карбованців на місяць, за що мав обід із двох страв з умовою розплачуватися керенками-сороковками (двадцятки брали неохоче).

Хоч я і мав при собі сотню тисяч сороковок, проте наївно боявся витрачати на себе казенні гроші. Ясна річ, невдовзі я заборгував жидові й мусив віддати йому у заставу надзвичайної роботи золотий годинник, так його і не викупивши. Аж оце й тепер шкода!.. То була єдина річ, яку я дозволив собі привласнити, коли розтягали й розграбовували генеральське майно у Майорщині 1919 року.

Тижнів за два після мого приїзду до Прилук туди, замість убитого Яхонтова, прислали військкомом Ферапонтова – ще недавно військкома Переяславщини. З ним прибула і його дружина Ніна Петрівна – чекістка з Переяславського політбюро. Чи не в перший день після їхнього приїзду до Прилук ми випадково зустрілися, і Ніна Петрівна від здивування, що зустріла знайому людину, вигукнула мало не на всю вулицю: "О! Да это же наш хохленок! Здравствуй!" Я аж почервонів від образи. Хотів щось гостро відповісти, але чомусь стримався.

Вони, а особливо вона, намагалися підтримувати зі мною товариські стосунки. Ферапонтов уже звав мене земляком, запрошував до себе і таки разів зо три затягнув на обід. Там я побачив, як москалі, вважаючи себе господарями на Україні, далеко не по-комуністичному, як тоді було заведено, жили. Вони навіть – це у ті часи! – мали служницю! Ясна річ, із хохлушок.

Прилуки і Прилуччина мені сподобалися, я був не проти там прижитися, та недовго довелося мені спокійно там сидіти. Банда Махна десь у Бужині переправилася через Дніпро, пройшла по всій Полтавщині і з боку Ромен наближалася до Прилуччини. Усе радянське з переляку заметушилося, адже ходили чутки, що Нестор Іванович нікого з причетників державного апарату не милує. На терен Прилуччини прибув 58-й кінний полк Червоної армії, а ми згуртувалися під проводом Ферапонтова й вирушили на село Срібне (чи Іваницю?) і там стали вичікувати. Усіх було поділено на команди, які несли вартову службу, а я, як "родич" Ніни Петрівни, залишався при Ферапонтових (тобто при штабі), ділячи з ними й щедру, як на той час, трапезу.

Другого дня рано розвідка впіймала якогось недорікуватого москалика. Запідозрили, що він розвідник Махна. Допитували, та так до пуття нічого й не з'ясували. Довго не думаючи, його тут же скарали, відрубавши голову шаблюкою.

Військо постояло ще добу, аж поки з'ясувалося, що махновці кудись зникли. Як на мою думку, вони, може, й були на Полтавщині, проте десь далеко від Прилуччини. Усе скінчилося тим, що в науку клятому Махнові та його поплічникам було піддано додатковій (позаплановій) експропріації майно деяких "куркулів" та монахинь Ладанського монастиря. Монашкам не допомогли ні приємні усмішки, ні навіть залицяння до комісарів, обдаровування їх вишиванками та кисетами. Внаслідок цієї "акції" до Прилук було привезено купи всякої всячини та одягу і здано до соцзабезу. Соцзабез у свою чергу обділив тим добром спершу повітову еліту, а рештки вже дісталися дрібноті. Мені перепала широченна, як море, з доброго краму ряса. І дуже доречно: на часі було міняти костюм, як завше з чогось перешитий, бо стомовне населення тодішньої Російської імперії одягалося в усе перелицьоване та з когось здерте. Отже, я пошив із тієї ряси хвацький костюм, піджак та ґаліфе і став багачем, бо мав тепер аж два костюми – старий і новий. А ще в мене були подушечка з однією, зате дуже гарною, наволочкою, ковдра та простирадло.

Чутки про рейд Махна на Полтавщину підсилили активність місцевих месників проти радвлади, і нашому керівництву довелося вживати заходів. На той час якраз було видано й державний указ про амністію всім учасникам банд, якщо вони складуть зброю і з'являться з повинною. У цьому зв'язку у повіті було скликано нараду, на якій дійшли висновку, що треба б якось зв'язатися з Коваленком, ватажком банди. Але хто ж ризикне піти до нього в ліс! І та-

кий знайшовся – Селюк, літній дядько з Прилуччини, дуже врівноважена й витримана людина. Він пішов, звичайно, ризикуючи головою, і знайшов банду. Що він говорив Коваленкові, ніхто не знає, але на другий день повернувся, а через три дні до Прилук прийшов Коваленко, а за ним і бандити.

Сам Коваленко – простий селянин, середнього зросту, досить кремезний, і – нічого бандитського в очах. Яка його самого та його соратників доля – я не знаю. Припускаю, що неласкава, бо повірити, що йому насправді все було прощено, трудно. Ми вдивлялися в тих начебто страшних бандитів, але швидко розчарувалися. Перед нами стояли звичайні мирні сільські хлопці...

Тим часом сталося загострення моєї давньої хронічної хвороби вуха. Одержавши від лікаря довідку, що потребую тривалого лікування в домашніх умовах, я подав заяву до ГубЧК і скоренько зібрався до від'їзду. Радів можливості вирватися з ЧК, яка непомітно спотворювала психіку кожного, хто там працював. Більшість із них вважала, що мало не з усією країною треба боротися, і чим обмеженіший розумом та культурою був чекіст, тим певніший своєї правоти, не терпів жодних заперечень. Не можу сказати, що я тоді був достатньо свідомим, проте інтуїтивно відчував, що не все там гаразд. Я тікав із ЧК, але мені дуже шкода було розлучатися з Прилуками, голову обсідали думки про подальше життя. Втім, ні візник, ні коні не знали моїх думок, котили гарбу далі й далі від любих мені Прилук, а я не міг уже сказати "Стій! Повертай назад!"

...Ще тільки спускаючися з гори у Капустинцях, я всім своїм єством відчув свою зайвість і непотрібність там. Побачення з рідними, сусідами на деякий час притлумило це відчуття. Але я зрозумів: тут тепер керують інші люди, життя не стояло на місці, і я вже тут наче ні до чого. Відтак, трохи погостювавши в сестри Лисавети та її чоловіка Федота Чаленка й допомігши їм обсіятися з озиминою, я поспішив виїхати до Переяслава, куди завжди повертався, як додому.

У парткомітеті мене зустріли, як рідного. Секретар повіткому Лут запропонував кілька посад на вибір. Я пішов інструктором повітової сільськогосподарської кооперації, із задоволенням поринувши у звичну роботу. Проте не судилося мені і там довго затриматися. Наприкінці вересня в Іваньківській волості сталася надзвичайна подія. Голова волвиконкому Пилип Козлов застрелив з ґвинтівки голову сільради Лутаву. Мене негайно послали туди як слідчого. Я мав допомогти правоохоронним органам розібратись у злочині й водночас тимчасово виконувати обов'язки голови волосного виконавчого комітету.

Приїхавши, я дуже "зрадів", бо ледь не всю громаду застав п'яною. Розібратися у тій "п'яній" ситуації було дуже нелегко. Як тепер з'ясуєш, хто більше випив і хто більше винен... Я спробував був боротися з самогонниками, але наштовхнувся на опір не тільки самих самогонників, а й апарату волвиконкому. Сільський міліціонер Дубина, який мав виконувати мої розпорядження, заявив, що він безсилий щось зробити і не піде проти більшості населення. Зблизитися з волосною "елітою" мені теж не вдалося, бо шлях до того лежав теж через п'янки. Всі вони пили без міри. В усіх пики червоні та одпасені. Отож і я надумався: дай-но спробую, може, й мені вдасться розтовстіти. Мабуть, із тиждень, покинувши всі виконкомівські справи, я прилучався до оковитої. Вона, триклята, не йде мені на душу, а я п'ю. Інші п'яніють, варнякають або засинають, а мені хоч би що, не впиваюсь і край. Єдине, що можу сказати напевно – розтовстіти не вийшло, навпаки, звівся нінащо, схуд, аж посинів. Відтоді я більше ніколи не пробував пиячити.

Потроху придивився до своєї "парафії". Волость, яка складалася хай і з великого, але з одного села, видавалася мені якоюсь неповноцінною, і я порадив у повіті зліквідувати її, а село Іванків приєднати до Бориспільської. До моєї поради прислухалися і згодом, коли приєднували Переяславський повіт

до Київської губернії (до того він був у межах Полтавщини), так і зробили. Бориспільську волость, своєю чергою, намітили зреорганізувати в район, приєднавши до нього і всі села Вороньківської та Рогозівської волостей.

Після заснування нової адміністративної одиниці мене призначили головою райвиконкому, а секретарем райкому – Якова Браславського. Після ліквідації волості в Іванкові служила братія п'яних канцеляристів розбіглася хто куди. А я в середині січня 1922 року переїхав до Борисполя.

Бориспіль та бориспільці

Мій приїзд до Борисполя збентежив місцеву громаду, а ще більше місцеву владу – голову та членів волвиконкому. Всі вони були з місцевих, їх добре знали бориспільці. До заїжджих владців тоді ставилися недовірливо й насторожено, та й було за що. Нашого брата тоді чимало мандрувало по периферії, і кожен по-своєму тлумачив свої права та "революційні настанови". Чого ж було сподіватися мені, чужинцеві, який приїхав не на день-два, а на постійно, та ще й замахувався прибрати до рук владу. Коли ж торкнулося передачі мені справ голови волвиконкому (який саме тоді було перейменовано на райвиконком), я зустрів рішучий опір і всіляке зволікання з тим. Певне, сподівалися, що я покручуся-покручуся та й заберуся геть. Але наказ із повіту, та й моя амбіція, примусили мене сидіти у Борисполі й вичікувати призначеного терміну передачі. Тим часом було видано постанову повітпарткому про усунення попереднього голови з посади. Я прийняв справи. Як кооптований, а не обраний, я прибув туди один, члени виконкому залишилися з попереднього складу. З перших днів мого керівництва я відчув неприховано недоброзичливе ставлення до себе. Вони дуже шкодували за колишнім головою. Та треба віддати йому належне – він був гідний доброго ставлення і пошани, дуже симпатичний і розумний чоловік.

Члени виконкому були люди дуже різні: завврайземвідділу Михайло Ручка – хоч і молодий, але битий, недавній офіцер війська Центральної ради, син місцевого судді; військком та завкомунгоспу Олексій Сіренко – ставний вродливий інтеліґент із Борисполя; завфідділу промисловості і транспорту Яцюта – з бориспільських багатіїв, не знати, як потрапив у члени виконкому, середніх років, високий, вродливий і недурний. І, нарешті, Анатольєв, москаль, син військового лікаря 64-го Казанського пішого полку, кокаїніст, чи, як тоді казали, морфініст, – неврівноважена, з чекістськими замашками особа (до того він, здається, і працював у ЧК) – завідував школами та лікарнями. Він видавав себе за космополіта, а насправді був махровим російським чорносотенцем. Та попри все він вважався там своїм, навіть більше – саме він очолював опозицію проти мене. Його відверто підтримував Михайло Ручка. Єдиний, хто поставився до мене з довірою і був моїм добрим помічником, – це секретар райвиконкому Василь Пінчук.

До апарату, на який я мав спиратися у своїй новій діяльності, належали голови, члени та секретарі п'яти куткових сільрад Борисполя, а також голови сільських комнезамів. Головою волосного комнезаму був старий Ткаченко (батько мого попередника, голови волвиконкому, від якого я мав приймати справи, Михайла Ткаченка), і можна собі уявити, як він "допомагав" мені, особливо на початку.

Крім того, адміністративно мені підлягали заготзерно, міліція тощо. Я легко ладнав із завідувачем заготзерна. Що ж до начальника райміліції, то він намагався бути цілком автономним і незалежним. Він привіз у Бориспіль величезний штат із колишніх царських офіцерів, причому, для остраху чи що, вирядив їх у німецькі кайзерівські каски.

Спершу я взяв на себе загальне керівництво і справи релігійного культу, далі маючи на увазі перебрати й функції військкома та завкомунгоспу. Та одне діло мати намір, а інше – його здійснити. Сіренко у різні способи зволікав із передачею справ. Але я розумів, якщо не здолати його, то доведеться самому "скласти зброю". Я домігся свого. Сіренка було призначено моїм помічником, але він відмовився і виїхав із Борисполя. Мій авторитет після цього значно підвищився. Я почув під ногами ґрунт.

До мого кабінету почали вчащати вчителі. Вони відкрили мені очі на те, в якому жахливому стані перебуває наша освітянська справа. Це стосувалося не тільки Борисполя, а й усієї України – така була партійна політика щодо вчительства. Не краще було і з медициною. З'ясувалося, що лікарня не опалюється, ліки не постачаються, а медперсонал мало не пухне з голоду. Платня – що у вчителів, що у медиків – курям на сміх. Ворота й паркан лікарні давно пішли на дрова, в обшарпаних кабінетах і палатах стоїть собачий холод. Після відвідин лікарні домовився з головлікарем Доманським, що він напише у вищі інстанції, яких ліків та інших матеріалів потребує, а райвиконком докладе всіх зусиль, аби те клопотання задовольнити якнайшвидше.

Своїм наказом я зобов'язав промисловця Булкіна щомісяця видавати учителям, медичним працівникам та службовцям виконкому по пуду якісного борошна. Але, як це часто буває, за моєю спиною почалися зловживання: дехто з членів виконкому почав тягти з Булкіна не пудами, а лантухами. А такі, як Ручка, брали возами. Все це відбивалося на моєму авторитеті. Одні думали, що то я дозволяю таку сваволю, що, мовляв, я нечистий на руку. Інші, знаючи, що це не так, засуджували мою необізнаність. Я хотів якось порозумітися зі старим Ручкою, але не вийшло. Між нами посилилася відчуженість і навіть ворожнеча.

Ще з сивої давнини Бориспіль, як переддвері Києва, був відомим культурним осередком. На час мого приїзду там працювали і драмгуртки, і знаменитий хор, заснований талановитим, знаним на всю Україну диригентом Борисом Порфировичем Левицьким. Він переїхав до Борисполя з Переяслава-Хмельницького десь 1921 року. З собою привіз і до краю зубожілу родину: дружину та трьох чи чотирьох дітей. Пригадую, як він зайшов до мене у райвиконком і поскаржився на погане житло. Я розпорядився негайно привести у належний вигляд чотирикімнатний будинок на центральній вулиці, а також видати одноразову допомогу з харчів та якихось меблів.

Отож саме цей напівголодний Левицький створив співочу капелу, яка зачаровувала не тільки рядових слухачів, а навіть високих знавців музики й співу, а гастролі його капели в Києві справили справжній фурор. Згодом я дізнався, ніскільки не здивувавшись, що Левицького разом із хором відрядили на гастролі до Парижа.

На одному з концертів хору я побачив трьох дівчат. Дві з них особливо запали мені в душу. Я запитав у свого нового знайомого Андрія Шульги, хто вони. Одна з них, чорнява, з чорними очима, була Докія Дузь. "А друга?" – питаю. "Та то наша Вірка, донька моєї тітки", – відповів він. Звичайно, я не міг знати таємниць своєї долі, проте саме тоді вона і вирішилася, хоча ще довго кривуляла, крутила, як лисиця хвостом, поки те сталося...

Я вже починав тоді думати про одруження, приглядався, щоб і дівчина подобалася і щоб батьки та родичі були якщо не з найповажніших, то принаймні з заможних, щоб чимось особливі були, знамениті, з гучним козацьким прізвищем. Ще з юних літ, коли мені, як, очевидно, і багатьом хлопцям, минула пора клятви "про довічне парубкування", я, як легковажний мрійник, часто малював в уяві картини свого одруження та подружнього життя, то беручи за взірець когось із селян, то вигадуючи щось своє. А скільки разів я подумки міняв своє прізвище на якесь гучне, відоме, як-от Паливода чи ще

якесь. Мені здавалося, що те може піднести мене на якийсь вищий щабель людської ієрархії. Проте з роками я зрозумів, що самих мрій не досить, щоб досягти таких вершин. Життєвий досвід вивітрив дитячі мрії, і я опустився з-за хмар на грішну землю. Тепер я шукав кращих серед рівних собі, а якщо хтось навіть і перевершував мене своїм походженням, однаково обставини революції змушували його рівнятися по мені.

Отже, Віра та Докія. Між роботою я думав про обох і вичікував нагоди ближче здибатися з ними. Від Андрія про Віру я вже дещо знав: де живе, яка родина, здалеку бачив і садибу. Буйні, плекані сад і город, з зелені яких так привабливо виглядав охайний будиночок. Усе те свідчило про затишок, злагоду в родині. Одразу було видно, що то обійстя досить заможних людей. Мені так кортіло переступити заповітний перелаз, що я його бачив не раз, мандруючи левадами, за якими жило моє суджене дівча. Та час минав, а нагоди так і не було...

Настала весна 1922 року. Роботи – вище голови. Яків Браславський виявився нікудишнім організатором, і справа створення райкому партії посувалася дуже повільно. На що він був спроможний, так це філософствувати та їздити по селах із промовами. Він і мене втяг у ті поїзденьки й виступи на всіляких зборах, де я, як мовиться, “насобачився” робити доповіді – найчастіше про міжнародне становище. То був справжній апогей у моєму ораторському мистецтві. Я не переставав дивуватися, як Браславський, із його обмеженістю, керував справами повітпарткому. З його некомпетентності, зрештою, скористалися верховоди бориспільської опозиції проти “зайд” – тобто проти мене й Браславського – і провалили мою кандидатуру на виборах голови райвиконкому. Головною причиною наскоків на мене були особисті рахунки старого Ручки, невідомо коли і ким обраного на народного суддю Борисполя. Свій виступ проти мене він мотивував тим, що і головою має бути хтось місцевий, який би знав район та його людей.

Однією з причин затятої Руччиної ворожості до мене було ще й те, що всі п’ять бориспільських церков – Богородична, Михайлівська, Борисоглібська, Микільська та на Книшевому цвинтарі – були у підпорядкуванні виконкому. Райвиконком неофіційно мав можливість усіляко перешкоджати провадженню служби Божої, нацьковуючи одну частину парафіян на іншу. А робити це було дуже легко, оскільки офіційно він мав право здавати церковні приміщення в оренду парафіянам, які тоді були розколоті (на “слов’ян”, тобто прибічників старої російської ієрархії, “живистів” – які теж мали орієнтацію на російську ієрархію, але з деякими догматичними змінами, і, нарешті, “автокефалістів” – себто прихильників української, незалежної від російського духовенства церкви) і завжди сварилися за приміщення: кому краще дістанеться. Отже, ще до моєї появи в Борисполі Ручка, очолюючи парафіян автокефальної церкви, самочинно привласнив собі право передачі парафіянам тієї чи іншої церкви. Саме тоді якраз на часі було укладання угоди між виконкомом і прихожанами. Тій процедурі завжди передувало відібрання ключів від усіх церков, і я зажадав, щоб Ручка передав їх мені. Він відмовився виконати мій наказ. Я наполягав, але він не корився. Довелося відбирати силоміць, з допомогою міліції. Відтоді він і затамував образу, хоч я і передав потім підопічній його парафії (“автокефалістів”) найкращу, Михайлівську, церкву, чого, власне, та парафія і бажала.

Виступаючи на зборах проти мене, він таки домігся перенесення виборів.

Невдовзі у Переяславі зрозуміли неспроможність Браславського як організатора і прислали мені на допомогу Григор’єва. Відбулися повторні вибори і, всупереч Ручці та його поплічникам, мене таки було обрано на голову райвиконкому. Проте йому вдалося протягти у члени райвиконкому і своїх прибічників – Яцюту, Анатольєва, його сина Михайла та старого Ткаченка (як

голову райкомнезаму). З нових було обрано двох – Шарого з Переяслава та Лазаря Драника, голову однієї з сільрад.

Всюди по Україні, і в Борисполі також, населення домагалося, аби в рядах були свої, всіма знані люди. Проте вищі органи воліли присилати на керівні посади, зокрема голів виконкомів та збирачів продподатку, людей прийшлих, чужинців, переважно росіян. Місцевому населенню в лояльності відмовлялося. Я те розумів, проте не міг же я їм говорити, що моя персона для них – півбіди, бо як накличуть своїми домаганнями "прийнятніших", то будуть вони бідні. Так воно після мого від'їзду з Борисполя і сталося. Головою райвиконкому туди прислали "товариша" Іванова, який не забарився показати їм справжню "кузькину мать". Перше, що він улаштував, – це "очищення" Борисполя від "чужого елементу". Цілими родинами повисилав бориспільців до Сибіру, Архангельська та інших "теплих" місць.

Але те буде згодом, а поки що я мав працювати. Двері мого кабінету не зачинялися, відвідувачі йшли і йшли: хто – зі звички підлабузнюватися, хто – запобігаючи ласки, щоб мати на майбутнє якісь пільги. Приміром, відомий у місті швець одразу запримітив, що мої хвацькі колись жовті чоботи давно просять каші і приніс чудо-чоботи, в які там-таки й вирядив мене. Зайшов і Шльома-крамар, запропонував відріз доброго чорного сукна на костюм, а кравець Котлович ніби ненароком довідався, що я маю шити костюм, і запропонував свої послуги. Другий кравець звідкілясь винюхав, що мені ще в Іванькові подаровано дев'ять овечих шкур, із яких він може пошити мені кожух.

Хоч як вони всі запевняли, що то просто по-людськи, від щирого серця і ніякої платні їм не треба, я, знаючи, що те значило насправді, по змозі розрахувався за їхні послуги. Вони тільки плечима здвигали від здивування.

Ще й сьогодні пам'ятаю, що з усього мені презентованого найбільше сподобалися чобітки. Правда, майстер, не маючи мірки моєї ноги, на око трохи помилився у розмірі – чоботи були якраз по нозі. Але на диво ноги в них не мерзли, з такої вони були доброї, абсолютно сухої шкіри. Сподобався мені і кожух, з сірим, решетилівського смушку, коміром і такою самою шапкою. Шапка і комір були надбанням попередніх років, коли по одній із перемог нашого загону в Переяславі у січні 1920 року штаб вирішив за рахунок каси загону пошити для комскладу бекеші. Склали список на десять осіб і передали кравцям. Почали викликати на примірку. Я теж чекав, але мене чомусь не викликали. Я захвилювався, і недаремно, бо всі вже почали забирати готове. Я до Куліша: мовляв, чому й мені не пошили? "Як не пошили? – здивувався він. – Адже у списку ти був!" Перевірили. Виявилося, що Луценко, який передавав список кравцеві, чомусь викреслив моє прізвище. Куліш обіцяв, що замовить додатково, та нічого з того не вийшло. А я, купивши комір і шапку, пошив іще кращу за їхні бекешу, забравши з Луценкового схову пальто на хутрі з вивірки, яке він безсоромно привласнив з експропрійованого майна.

...Весну 1922 року я зустрів як ніколи повний сил і здоров'я, та й при красі. У міру худорляве обличчя, яке аж пашіло рум'янцем, чудовий темно-шатеновий чуб, голубі, як волошки, очі, та головне – моя моложавість. Мені тоді було двадцять шість, проте ніхто не давав більше двадцяти двох років. Я ішов містом, відчуваючи міць і легкість свого тіла, а усвідомлення того, що я маю необмежену владу над цілим районом, надавали мені якоїсь незнаної пихи, хоч і був я не з пихатих. Лише багнюка розбитої вулиці примушувала мене йти, а не летіти, як на крилах: боявся забрьохати свої начищені чоботи й заляпати ґаліфе та байронівку, які, до речі, в комплекті з чобітками були найвищим шиком за тодішньою модою і дуже личили мені. Крім байронівки, я носив іще або мережену з найкращого лляного полотна сорочку, яку подарувала мені сестра Катерина, або вишивану, теж дуже доладну. Запобігаючи переді мною чи з якихось інших причин, манишку, комір та чохли до тієї

сорочки мені вишила колишня поміщиця, вдова Баталіна. Не знаю, хто надоумив її те зробити. А може, їй просто хотілося показати свою майстерність? Не пригадую, чи я змусив ту бабусю щось узяти за її роботу. Здається, за заполоч вона таки взяла якусь дещицю, а так казала, що вишила її мені на згадку про Бориспіль.

Зовсім не пригадую, хто мені підніс сувій посереднього краму на демісезонне пальто, як забулось і те, хто шив, а пальто ж вийшло чудове. Правда, у Борисполі я не встиг у ньому покрасуватися – було літо, та й місцева еліта вважала за непристойне носити такі пальта. Усі вдягались у бекеші, кожухи, а найчастіше, як тоді було модно, у шинелі та шкірянки. А своє пальто я вдягнув, тільки перебравшися до Києва. Я бачив, як дивилися на мене бориспільці та селяни. Чоловіки – то улесливо, шанобливо чи, навпаки, пропікаючи очима, віталися, то ніби не помічали. Дівчата ж – то несміливо, з цікавістю поглядали, то, закопиливши губу, відверталися, ніби говорячи: "Подумаєш! Знайшовся красень!" І те і те мене дуже розважало й вивищувало у власних очах.

Після виборів я відчув себе повновладним господарем самого Борисполя і навіть цілого району! А це було дуже приємно. У Борисполі помітно відчувалася близькість Києва. Там було не те що у дрібноміщанському Переяславі. Щодня добра чверть населення Борисполя відвідувала Київ, та й кияни заглядали до Борисполя, приносили свіжі новини про події у столиці та за кордоном. Усе це не могло не вплинути на мене: я почав серйозніше замислюватися над своїм майбутнім, адже, крім непевного головування, я не мав якогось фаху, який би ґарантував мені постійне матеріальне забезпечення. І брат Сергій, вкотре вже, радив узятися за розум і вчитися, поки є можливість. Можливість була: на той час я вже був зарахований до Київського інституту народного господарства.

Сталося це так. Іще після мого повернення з Прилук до Переяслава Сергійко поновив свої "шефські" функції стосовно мого виховання і за кожної зустрічі настирливо радив мені вступати до якогось навчального закладу. На той час мало не вся наша родина осіла в Києві, тож і не дивно, що й мене тягло туди – вже не тільки тому, що хотілося стати киянином, а й через заздрощі, що брати і навіть сестра Ніна вчаться. "Вони можуть, а я – ні?" – не раз запитував себе. Можливо, мої мрії так і залишилися б нездійсненними, коли б не випадок.

На ремонт будинку волвиконкому в Іванкові потрібні були матеріали, а їх можна було виміняти за овес у Києві. Отож, навантаживши на воза лантухів із п'ять, ми поїхали. Під'їжджаємо до Броварів, аж бачу – на околиці чимале скупчення підвід. Диви, думаю, скільки спекулянтів затримали! Наказав візниці розвертатися, щоб об'їхати їх, а сам рушив до вояків, які з лайками і матюками примушували дядьків правувати у двір. Тільки порівнявся з ними, як один з них безцеремонно вхопив мого коня за вуздечку і – теж у той двір. Я хвацько зістрибнув з воза і недбало так кинув, що я, мовляв, голова волвиконкому і везу овес для обміну на матеріали для виконкому, ось і документи. Старшина неохоче бере їх. Ну, думаю, зараз прикусить язика! Аж він тицяє мені під носа тими посвідками й насмішкувато каже: "Хохлацкие уловки, нас не обманешь!" І до своїх: "Заворачивай во двор! Хлеб забрать!"

...За кілька хвилин візниця порожняком виїхав з двору. Він, чи то винувато, чи то з докором, поглянув на мене і тільки рукою махнув. Мені було не так шкода того вівса, як образливо й соромно: адже візниця чув і бачив, як мене, їхнього грозу й диктатора, представника радвлади, голову волвиконкому, так грубо зневажили та ще й знеславили, обізвавши хохлом. Як обпльований, я скочив на полудрабок і сердито кинув: "У Київ!"

Усю дорогу їхали мовчки. Біля Вознесенського узвозу я відпустив візницю додому, а сам завернув у будинок номер двадцять три і хвилин через п'ять

уже сидів у колі братів Васі, Сергійка та Сергієвого друга ще з Лубенської гімназії Андрія. Я розповів про свої пригоди, але хлопці розрадили мене, а Сергійко навіть сказав: "Плюй ти на ту невдачу, може, це й на краще! Залишайся у Києві".

Саме в цей час тривали вступні іспити до вузів, і Сергій знову почав агітувати мене спробувати вступити до котрогось із них, адже сам він уже закінчував університет. Я прикинув, що за три-чотири дні з виконкомом нічого не станеться, і вирішив випробувати долю.

Порадившись, ми зійшлися на думці, що найпідходящішими для мене будуть Інститут народного господарства або Політехнічний інститут.

У КПІ головою приймальної комісії виявився Іван Палатний, мій давній переяславський знайомий. Дізнавшись про це, я вже вважав себе студентом, та зарано... Я запізнився, списки прийнятих були уже затверджені. Я замалим не плакав. Але, видно, цього разу доля була на моєму боці. В Інституті народного господарства у приймальній комісії головував теж наш, переяславець Черницький, до якого й написав записочку Палатний. Із Черницьким я був знайомий ще з Переяслава, тож пізно увечері зайшов до нього додому. На моє прохання про вступ до КІНГу він без зайвих розмов узяв якусь офіційну синього кольору картку і написав: "Зарахувати Козуба Івана Гнатовича студентом КІНГу", підписав і віддав мені, сказавши, щоб зайшов до управсправами Лихачова. Я йшов на Вознесенський узвіз і не чув під собою землі, моя голова ішла обертом, я майже вголос повторював: "Я – студент! Я – студент!" Ну, тепер, як собака, вгризуся, думав я собі, так візьмуся вчитися, що утру носа всіляким луценкам та шелихам!

Брати дуже зраділи моєму успіхові. Та й як не радіти! Те підносило авторитет козубівського роду на недосяжну височінь! Я тільки уявляв собі, як про те довідаються у Капустинцях!

Другого дня я мав співбесіду з деканом обраного мною господарсько-технічного факультету – Михайлом Михайловичем Григор'євим. Як билина, тремтіла мені душа: "Не дай Боже візьметься екзаменувати за всіма правилами!" Та він, коротко поговоривши зі мною, сказав: "Добре, ідіть знайомтеся з розкладом лекцій".

Як повітряна кулька, виплив я з кабінету, переповнений щастям. Свіже повітря трохи погамувало мої розбурхані почуття, і тут я, нарешті, згадав, що я ж поки ще голова Іванківського волвиконкому.

Навіть не порадившися з братами і не заїжджаючи до Іванкова, я гайнув у Переяслав до секретаря повіткому Корченка і зажадав від нього видати мені путівку до Києва на навчання. Він подивився на мене, як на божевільного, і сказав категоричне "ні!", мовляв, немає такої настанови згори. Скільки я не доводив, ніщо не допомогло. Оскільки я не хотів позбутися партійного квитка, а справа оберталася саме так, я мусив скоритись і повернутися до Іванкова. Думав, може, вдасться самотужки студіювати предмети за програмою факультету...

Сергій наполягав, щоб я домагався дозволу на переїзд до Києва. Так тяглося до мого переїзду в Бориспіль. Нові турботи й нова робота на деякий час відсунули мої думки про інститут. Єдине, про що я подбав, так це, щоб мене залишили на першому курсі на другий навчальний рік. Допомогла мені в цьому, як тоді казали, "партійна борода".

Наближалося Перше травня, і за офіційним звичаєм потрібно було щось організувати. Проведення всіх заходів мало покладатися на райком партії та щойно заснований райком комсомолу, та вони у Борисполі були настільки слабкими, що єдиним господарем у всіх ділянках був я. Районна парторганізація була малочисельною, та, головне, і за складом дуже нерівною, неоднностайною у поглядах. Невеличка групка молодих комуністів купчилася нав-

коло секретаря райкому Котловича, який беззастережно схилявся перед моїм авторитетом і все робив лише за моєю вказівкою. Але там були ще дві групки, з райміліції та земвідділу – люди бувалі і згуртовані ідеологією далеко не комуністичною, не радянською за духом.

Сам начальник міліції – з українців, ставний вродливий молодик – був іще сяк-так, але решта – москалі з царської офіцерні, які навіть не крилися зі своїми поглядами. Один, із гнилими зубами, був особливо в'їдливий до "хохлів", а надто до жидів, зокрема секретаря райкому Котловича. Вони вносили розбрат у парторганізацію, чим принижували і мій авторитет. Ручка недвозначно вів під мене "підкоп". Він, треба йому віддати належне, уміло і з розмахом повів справу організації свого земвідділу. Зайнявши під нього найкращу садибу (поміщиці-іноземки Терези), він укомплектував штат із досвідчених спеців: агрономів, зоотехніків, ветеринарів. Коли я оглядав їхню установу, яка щонайменше "тягла" на губземвідділ, вони тільки зневажливо позирали на мене. На моє зауваження про надто великий штат Ручка сказав, що його затверджено нагорі. Ось ця Руччина братія, ворожа до радвлади, а отже, і до мене, і була основним осередком "партійців-комуністів". Ручка нацьковував їх на мене, і вони всіляко нехтували заходи райвиконкому. Метою ж його було будь-що дискредитувати мене, і робив він те дуже вміло, на "законних підставах", усе обґрунтовуючи документами, яких йому не бракувало.

Отже, напередодні Першого травня було скликано райком і зачитано розроблений (звичайно, за моєю вказівкою) Котловичем сценарій урочистого святкування. У центрі міста, біля церкви, планували побудувати трибуну, повз яку і мала пройти демонстрація не тільки службовців, а й, за бажання, мешканців Борисполя, за умови, що кожен відділ райвиконкому очолить колону з певної вулиці.

Всі сприйняли цей план мовчки, як обов'язковий для виконання. Аж тут підводиться Ручка і насмішкувато заявляє: "Ви можете гратися у ті дитячі іграшки, а мені вони до лампочки! Я не піду!" Така зухвала відвертість багатьох шокувала, а дехто з присутніх, видно, підтримуючи Ручку, єхидно чмихав собі під носа.

Ідучи з того засідання, я спробував побалакати з Ручкою, сказавши йому, що вважаю його поведінку не просто нетактовною, а антипартійною, але він різко обірвав мене, зло кинувши: "Іди ти під три чорти зі своєю партією!"

Сьогодні вже й забулося, кому саме я розповів про той інцидент, але запам'ятав відповідь: "Ви ж їздите до повіту з порожніми руками, а Ручка Лівертовському цілу підводу крупчатки відвіз". Я все зрозумів. Я справді їздив до секретаря повітпарткому з порожніми руками...

Фінал тієї війни був такий: перед тим, як я мав залишити посаду голови Бориспільського райвиконкому, мене викликали до Київського губкому партії і розпитали про Руччину поведінку. Я коротко розповів. З того стало зрозуміло, що я переміг, що його неминуче виключать із партії, проте мені було прикро, що обидва Ручки – і старий, і молодий – у своїх амбіціях були такі непохитні. Адже нам не було за що гризтися, про що я не раз казав їм обом.

Але це буде згодом, а поки що я намагався довести своїм опозиціонерам, що зумію повести справи не гірше від них.

Першою великою роботою, за яку я взявся в надії довести свою спроможність і яка, як я сподівався, перевершить їхню діяльність, була спроба електрифікувати Бориспіль. Я знав, що то дуже клопітно і недешево, проте гадав, що з допомогою друзів зможу обійти частину труднощів. Я звернувся до Безпечного, який щойно перейшов до Київського комунгоспу. Він підтримав мій задум і дав рекомендаційну записку до інженера-електрика Терлецького. Той, вислухавши мене, пояснив, що побудувати нову електровню за тодішньої ситуації – зайве й говорити, і порадив пристосувати під неї якесь відповідне

приміщення. А якщо знайдеться хоч якийсь двигун (движок чи локомобіль), він допоможе знайти динамку, занарядить дроти, ізолятори та необхідну арматуру, змонтує і пустить нам станцію. Прикинувши, яка мусить бути потужність динамки і вартість усієї споруди, уклали угоду. За підрахунками Терлецького, матеріальна частина і монтаж мали коштувати сто п'ятдесят тисяч карбованців. Сума була таки завелика, проте за доброго ведення господарства – посильна, і я підписав угоду. Терлецький, одержавши сто тисяч завдатку, розпорядився завезти до Борисполя ізолятори, гаки для них, частину дроту. Усе те склали у виділеному для електровні приміщенні. А далі почалися ускладнення. Минали місяці, а Терлецький, незважаючи на домагання уповноваженого, ні кує, ні меле. Я сюди, я туди, довелося навіть кілька разів їздити до Києва, аби повернути ті гроші. Слава Богу, поступово Терлецький віддав нам майже всю суму, недодавши лише п'ятнадцять тисяч карбованців.

Добре, що про те було відомо в райкомі, і коли я передавав справи голови райвиконкому, гроші списали, а так вилізла б мені та електрифікація боком. Замалим не виліз боком і овес.

Хтось із іванківців накапав куди слід, що за мого головування сто пудів вівса було розкрадено й розбазарено. Після мого від'їзду з Іванкова там когось тягали та допитували. А я був персона ґрата, і мене тільки ніби між іншим про ту справу розпитував сам начальник повітміліції здоровило Шереметьєв. Звичайно, я був винним у розбазарюванні, але вирішив, що чиста правда чи й буде кому потрібна, відтак сказав: "Ні, непричетний!"

Як я вже згадував, наприкінці літа 1922 року на півдні України сталася посуха. До Борисполя, рятуючись від голодної смерті, заїхало кілька сімей із Херсонщини. Мені, як голові, довелося вживати заходів, щоб десь прилаштувати тих утікачів. До райвиконкому надійшов спеціальний лист про розміри та наслідки лиха, заподіяного посухою, а також про організацію допомоги жертвам голоду. Допомогу мали скласти пожертвування мешканців району і Борисполя, а також вимагалося вилучити всі церковні цінності, щоб пустити їх на закупівлю хліба.

Мене, чесно кажучи, здивувало таке формулювання – на закупівлю. У кого?! Адже уряд подбав придушити будь-яку приватну торгівлю, а тим більше хлібом. А щоб держава та й у себе самої купувала – це мені не вкладалося в голові. Якщо держава має якийсь хліб, думав я, то мусить негайно відправити ешелони і врятувати населення. А якщо куркулі іще мають запаси, то хіба та ж таки держава не спроможна відібрати їх, а не купувати? Або ось таке запитання: у листі говориться саме про купівлю, а не про обмін, а кому ж тоді будуть продані коштовності? Адже держава переслідує тих, хто має золото, інші коштовності. Хто ж із населення – хіба божевільні – їх купуватиме?!

Думки мої плуталися навколо того листа, але ж я мав виконувати вказівки, а не думати, відтак укомплектував комісію для збирання пожертв від населення та вилучення церковних цінностей. Розпорядився зорганізувати по селах і в Борисполі мітинґи, аби звернутися до населення із закликом добровільно жертвувати на потерпілих, а головне – заґітувати прихожан не чинити опору, коли вилучатимуть цінності з церков. Я завбачливо викликав до себе отця Івана Голобородька. Його всі поважали за його непогрішимість у світському житті, а сам він за найбільше святе діло, угодне Богові, вважав піклування про "болящих і страждениих". Я умовив його виступити на мітинґу з промовою.

Зібралося, може, з півтисячі громадян. Я відкрив мітинг. У своєму виступі закликав бути милосердними до ближніх своїх і поділитися хто чим може. Бориспільці досить байдуже сприйняли мої заклики, але згадка про церковні цінності вмить розворушила натовп. Почулися обурені вигуки, які змусили мене швиденько "закруглитися" й оголосити, що слово надається шановному

батюшці Іванові Голобородьку. Натовп, який ладен був уже розійтися, потягся ближче до трибуни, над головами покотилося притишене: "Невже?" Отець Іван говорив недовго, але переконливо. Він нагадав своїм вірним, що Бог велів ділитися, отже, не треба шкодувати цінностей, бо вони ж підуть на богоугодне діло.

Так чи так, хай і небагато, але цінності віруюча громада віддала.

Тепер, через півсторіччя, у мене виникає сумнів щодо того, чи потрапили вони за призначенням. А бориспільці довго згадували, як мені вдалося підважити найконсервативнішого попа виступити з більшовицькою пропаґандою...

Наближався кінець літа. Я був заклопотаний тяганиною з Терлецьким, чварами з Ручкою і численними поточними справами райвиконкому. Одного такого дня до мого кабінету мало не вдерся гурт якихось жінок. Вони здійняли такий галас, що я довгенько не міг їх угамувати і зрозуміти, хто вони та що їм треба. Нарешті, з'ясувалося, що то були так звані "мироносиці", прихильниці і прислужниці попа Житецького. З'ясувалося й інше: того попа ще напередодні заарештувала міліція, як виявилося, за несплату податку. Та головне було в тім, що його у "холодній" жорстоко побили. Жінки вимагали притягти до відповідальності тих, хто дозволяє таку сваволю, і негайно випустити попа. Насилу я вгамував тих жінок. Не відкладаючи, з'ясував, у чому справа, і навіть побачився із Житецьким. Справді він мав страшний вигляд. Переді мною стояв велетень із розкуйовдженими гривою і бородою – ну достоту лев після полювання. Обірваний, вимащений у сажу, Житецький тримався за живіт і груди і якось дивно рикав – може, від болю, а може, й прикидався. Я ледве стримувався, щоб не сміятися, дивлячись на таку мару, хоча який тут сміх, коли людину так покалічили. Я зажадав від начальника міліції пояснень.

Виявилося, що до Борисполя два дні тому прибув аґент повітфінвідділу для оподаткування "нетрудових елементів", у тому числі й попів. Оскільки тоді не було якихось сталих норм чи твердих ставок, закріплених законами, то податок брався, "як підказувала революційна совість" аґента, а простіше кажучи – скільки влізе або скільки здужає забрати. От він і обклав усіх попів, як кажуть, "по-божеськи", а Житецькому, про якого йшли чутки як про попа-багатія, визначив окремий податок, та так розмахнувся, що тому аж погано стало.

Такі аґенти, як правило, мали, як тоді казали, триаршинні мандати і діяли в обхід голови райвиконкому. Житецький спочатку спробував торгуватися, а далі запротестував. Аґент, вимахуючи своїм мандатом, звернувся до міліції, ну а хлопці – раді старатися...

Коли я виходив з "холодної", осторонь стояв табунець жінок та чоловіків. Жінки оплакували духовного отця, а дехто з чоловіків, навпаки, лихословив на його адресу – мовляв, хоч раз віддухопелили того ласолюбця. Так чи так, але попа випустили.

Як я вже згадував, у справі Ручки мене викликали до Києва. Коли я повернувся, то застав розпорядження з повіту передати справи матросові Кривохижці, а самому прибути до Переяслава.

Передачу справ днів за три було майже закінчено. "Майже" полягало в тому, що в касі виявилася нестача готівки. Вона дорівнювала сумі, не повернутій Терлецьким. Мені знову довелося їхати у Київ ловити боржника.

Нарешті, наприкінці серпня 1922 року, я звільнився з посади і, фактично вважаючи себе студентом, на радощах поїхав до Києва. Ця подорож стала для мене знаменною і незабутньою на все життя. Щойно я ступив на вокзал, зустрівся з Вірою Гришеєю. Ледь-ледь змогли сісти в товарний вагон і таки довгенько долали тридцять п'ять кілометрів. Та я не шкодував про те, бо ладен був їхати хоч і цілий день. Це була для мене перша нагода краще придивитися до вроди таємничої незнайомки з моїх мрій. На цей раз вона вже не

здавалася мені, як тоді, вперше, підлітком. Якщо на концерті хору Левицького вона збентежила моє серце, то тепер сподобалася до нестями, відтоді я просто марив нею. Коли прощалися, я попросив дозволу на побачення, але з її стриманої, тактовно-ухильної відповіді я навіть не зрозумів, "так" вона сказала чи "ні"...

В Києві я найперше подався до інституту і був на сьомому небі, дізнавшися, що я вважаюся студентом і з першого вересня маю відвідувати лекції. На радощах купив на Євбазі дещо з одягу, як мені здавалося, підходящого для столиці. Але ж іще треба було з'явитися у повітком, і я, не гаючись, поїхав до Переяслава.

Справи студентські

Поки я передавав справи у Борисполі і дав собі сякий-такий перепочинок, сталися несподівані зміни. За рішенням уряду колишній адміністративний поділ на губернії та повіти касувався, а натомість запроваджувався обласний та районний. Переяслав із повітового став районним центром. Уся повітова "еліта" чкурнула хто куди, а я забарився і тепер знову мав клопіт – мене залишили у складі парторганізації Переяславського району.

Цілий місяць довелося мені домагатися путівки на навчання. Наприкінці вересня, я таки отримав її, відкріпився і не їхав, а летів до Києва, тепер назавжди.

Нарешті, я – студент! Як довго я до цього йшов! Але тепер треба було думати, з чого жити. На щастя, це питання швидко вирішилося: коли ставав на облік у райкомі партії, мені запропонували роботу за сумісництвом, тобто паралельно з навчанням. Як знайомого з кооперативною роботою мене спрямували у Вукоопспілку. Її правління тоді містилося на розі Володимирської та Леніна, у приміщенні нинішнього ресторану "Театральний".

Держторгівля тоді була в зародку, і вся могутня ріка товарообігу країни йшла через Вукоопспілку, і на той час це був чи не найбагатший державний орган. Це видно було навіть з того, як запобігали перед її працівниками. Я став на облік у тамтешній парторганізації, представився членові правління Вукоопспілки Ільїнському. Собою він був непоказний, горбатий, але всі знали, що фактично він заправляв тим велетнем, бо голова Вукоопспілки Забєлін рідко бував в управлінні – то їздив по закордонах, то засідав у Раді Народних Комісарів у Москві, то пропадав на якихось інших нарадах. Ільїнський подумав і наказав оформити мене контролером складу товарів на Подолі. У правлінні мені вручили пломбір, і я мав щовечора, по закінченні роботи, опломбовувати всі приміщення, а щоранку перевіряти і знімати пломби. За те я мав тридцять чи сорок карбованців на місяць. Як на той час, платня цілком задовільна. Правда, я міг там і ще дещо мати, та я обмежився тим, що час од часу влаштовував туди підробляти на випадкових роботах брата Василя та ще взяв у тимчасове користування стіл та шафу для одягу, коли влітку 1923 року одержав кімнату в будинку по Великій Васильківській. Звичайно, робота давала мені певні засоби до існування, проте забирала дорогоцінний час, потрібний для навчання. Крім цього, досить часто мені доводилося відвідувати партзбори та збори співробітників Вукоопспілки. Десь до півліта 1923 року мені довелося розриватися між роботою та навчанням, поки, нарешті, я розрахувався і цілком віддався навчанню. Та це я забіг дещо вперед. А поки що з острахом, наче крадькома, я примірявся до студентської лави. Мені уявлялося, що я потрапив в оточення добре підкованої знаннями молоді, адже мої співкурсники складали вступні іспити, не те що я... Та мої страхи швидко розвіялися. На першій лекції з математики, яку читав нам світоч не тільки

російської, а й визнаний авторитет у світовій науці академік Граве, все студентство сиділо принишкле, як миші. На жодному обличчі я не помітив упевненості. З'ясувалося, що більшість моїх нових товаришів, як і я, мало зрозуміли матеріал. Але мудрий Граве по-батьківськи заспокоїв нас: мовляв, головне – сумлінно конспектувати й наполегливо вчити матеріал. Мені відлягло від серця. А далі не минуло і двох місяців, як я серед студентства всього інституту вже набув досить високого авторитету і загальної пошани. Моя участь у революційних боях та членство у комуністичній партії, та ще й з таким стажем, щось та значили. Дуже швидко я вже мав упривілейоване становище в інституті, мене обрали до його керівної верхівки і навіть членом райкому партії. Я був запанібрата з факультетським партсекретарем, проректором з господарчої частини, з секретарем райкому партії (як виявилося згодом – запеклим приборкувачем хохлів), колишнім комендантом Києва (у 1919 році) та іншими. І взагалі доля тоді була до мене ласкава: ще не кинув роботи у Вукоопспілці, як в інституті мені вже призначили стипендію, а восени 1923 року надійшло повідомлення з Бирлівки, що й там без будь-якого мого клопотання, за постановою райвиконкому, мені, як активному учасникові революції, виділили ще одну стипендію. Мені аж подих перехопило – нарешті, всі мрії здійснилися, залишалося тільки вчитися. Сергій суворо контролював мене і не попускав. Відтак по короткім часі не тільки студенти, а й професура вважала мене одним із найсильніших за знаннями. Я радів із того, згадував односельців, які теж були приїхали до Києва, щоб учитися (Івана Шелиха, Сашка Бутенка, Сергія Андрусенка та інших), але, виявившись нездатними до наук, мусили повернутися в Капустинці й тепер тихо заздрили мені. А мій авторитет і взагалі авторитет Козубів, як здібних до наук та наполегливих у своїх намірах, дедалі зростав. Я сумлінно відвідував лекції з математики (академік Граве), з неорганічної хімії (професор Єгоров), технічної фізики (академік Делоне), геології (академік Дуб'янський), технічної біології (професор Сльозкін), технології матеріалів (професор Зворикін), металурґії та машинобудування (професор Іжевський) та інші, нотував, робив висновки, а невдовзі написав свій перший реферат – на тему "Світовий революційний рух". Сергій у всьому допомагав мені, хіба що з вищою математикою я мав відчутні труднощі, але вона всім давалася нелегко...

Що дивувало, так це те, що викладання, як і колись у сільській школі, велося російською мовою. Не без Сергієвого впливу я глибше замислювався над подіями революції, до мене прийшло розуміння, що революція мала б, крім соціального, принести й національне визволення. Мені, як палкому її оборонцеві, дуже хотілося, щоб українці відчули це реально, хотілося, щоб вони стали господарями на своїй землі, хотілося, нарешті, щоб і викладання велося рідною мовою, як те робиться в усіх країнах. За те ж боролися, віддавали життя у дні революції. Проте складалося враження, що в інституті і не чули про революцію. Професори поводилися, як старорежимні великодержавці, зверталися до студентів не інакше як "господа", а про перехід на українську мову і чути не хотіли. До того ж вони відчували міцну підтримку, бо хіба Полупанов, секретар райкому партії, якому підлягала парторганізація інституту, та й майже вся владна верхівка у Києві могли допустити якусь там українізацію, коли ще недавно самі, за вказівкою Москви, збройно розправлялися з так званим націоналізмом на Україні. Знаючи про це, наша переважно реакційно-чорносотенна професура дозволяла собі іґнорувати навіть заходи Наркомосу.

За національним складом більшість студентів були українці і воліли слухати лекції рідною мовою. На жаль, бувши переважно вихідцями з села, віками привченими до покори, вони не насмілювалися рішуче домагатися свого, тоді як жменька студентів-росіян, підтримуваних масовішою групою

студентів-жидів, рішуче стала проти українізації освіти. Саме жиди особливо нахабно вимагали російської мови, даючи тим великого козиря професурі. Той вибір залежав і від секретаря факультету. Але ним тоді був жид Єрецький. Та й ректором інституту теж був жид – Соломон Соломонович Каган, який вважав, що постанови про перехід на українську мову і писалися не для обов'язкового виконання, а для годиться.

Брак часу на пошуки кращого житла і матеріальна скрута змушували братів Сергія та Василя і сестру Ніну тулитися у тісній кімнаті на Вознесенському узвозі. А тут ще й я підселився до них. Тіснява стала нестерпною. Моя звичка до комфорту і певність, що я маю право на краще житло, підштовхнули на пошуки іншої квартири. До того ж у мене з'явилися гроші. Сергій теж уже заробляв – він закінчив університет і почав друкуватися. Не знаю, скільки б те могло тривати, але, як кажуть, на стрільця і звір біжить.

Якось іду собі вулицею і несподівано зустрічаю Лута. Як рідні, зраділи один одному, розбалакалися. Між іншим я розповів і про те, де і як ми живемо. Виявилося, що він керує величезним будинком на Львівській і радо виділить кімнату для мене або Сергія, якого вся інтелігентна еліта високо шанувала за його здібність до наук.

Чи не того ж дня я вже сидів в Лута в тім будинку, і ми домовилися, що Сергій може оформляти документи на вселення. Не відкладаючи, ми пішли з Сергієм оглянути виділену кімнату. Вона була у трикімнатній квартирі на п'ятому поверсі. Нам аж дух забило! Після комірчини на Вознесенському узвозі вона видалася нам такою просторою і затишною: метрів вісімнадцять-двадцять площею, з двома вікнами, з яких видно пів-Києва! Та найбільше нас вразила просто-таки царська паркетна підлога.

На Вознесенському відбулася сімейна нарада. Ухвалили, що Сергій візьме з собою Ніну, а Василь, коли і мені вдасться влаштуватися з житлом, перейде до мене. А поки що я мешкав в інтернаті інститутського робітфаку (а на Возенесенському узвозі тільки числився), який був у флігелі будинку, де тепер музей Т.Г. Шевченка. Мені там дуже не подобалося, і я докладав усіх зусиль, аби якось вирватися звідти.

І ось у червні 1923 року мені дали ордер на кімнату в будинку на розі Великої Васильківської (тепер Червоноармійська) та Маріїнсько-Благовіщенської (тепер Саксаганського). Кімната була гірша за ту, яку одержав Сергій. Проте я не став перебирати й волів, щоб її швидше звільнили попередні мешканці – буржуї-жиди, які займали поруч іще дві кімнати. Вони обіцяли, але, коли я зайшов удруге, щоб забрати ключі, то виявилося, що там стоїть ліжко, на якім, охкаючи, лежала їхня "хвора" доросла дочка. Я знову попередив, щоб кімнату, на яку я маю ордер, звільнили у дводенний термін. Знову приходжу, а та "хвора" як лежала, так і лежить там і ще дужче стогне. Я зрозумів їхній маневр. Мене мов сірником запалило. Я вскочив до кімнати, схопив ліжко, аж "хвора" полетіла на підлогу, викинув його геть, а "боляща" відразу одужала. Старий жид почав вибачатися і в одну секунду віддав мені ключі.

Я, як "аристократ", волів вселитись у чисту кімнату. Знайшов майстра, щоб побілив стелю і пофарбував стіни. Я попередив його, що знаюся на цьому і маю смак, відтак застеріг, щоб він, борони Боже, не оздобив кімнату по-міщанському. На що він запевнив: "Будьте спокійні, я в стилях розбираюся, зроблю на совість". Я віддав йому ключа з тим, що зайду через п'ять днів прийняти роботу. Приходжу, як домовились, у призначений термін, майстер уже чекає. Таємничо-вдоволено поглядаючи на мене, мерщій веде до кімнати – мовляв, зараз побачиш. І я побачив... Клятий дурисвіт! Халтурник! Він, очевидно, не мав ані найменшого поняття про смак! Страшнішу міщанську мазню годі було й уявити. По блідо-рожевому полю стін, через кожні сорок сантиметрів, з-під стелі аж до підлоги тяглися червоні стрічки, рясно "оздоб-

лені" пишними синіми бантами. І що я мав робити? Більше мені не хотілося мати справу з "майстрами", все так і лишилося. Завіз меблі і справив вхідчини.

Ось так ми всі й улаштувалися: Сергій із Ніною, яка вчилась у медичному технікумі, – на Львівській, а я з Василем – на Великій Васильківській. Друзі, відвідуючи мене, заздрили – мовляв, живе, як барон. Самі вони ниділи по гуртожитках.

На час переїзду вже закінчилася екзаменаційна сесія, з якою я загалом упорався, перескладати довелося лише вищу математику. Я перейшов на другий курс. Перші студентські вакації. Знову я парубкував з Андрієм Шульгою. Топтав стежку до Вищих педагогічних курсів імені Грінченка, бо там училася Віра. Не раз я заради неї їздив до Борисполя, хоча вдавав, що їжджу туди просто за компанію з Андрієм. І ось одного разу мені таки вдалося побувати в гостях у Спиридона Гриші, Віриного батька. Я підтримував розмову з господарем, стримувався, щоб не сміятися, коли Спиридон Микитович почав розводитися на "вчену" тему – про вагу курячого яйця! Та цікавило мене зовсім інше – як кажуть, саме те, за чим прибився. Але Віра, моя омріяна Беатріче, поводилася так, що я ніяк не міг угадати, як же вона до мене ставиться, і те мене мучило нестерпно, проте мусив терпіти.

На ці ж вакації я побував і в Капустинцях. Трохи допомагав у полі і на городі Лисаветі та Федорові, але найбільше розважався з сільською інтеліґенцією, полемізував із дядьком Павлом. Він гостро критикував радянсько-комуністичний лад, підступність чужинців- москалів. Він не раз казав мені: "Побачиш, Іване, як не забаряться, повернуться ще й генерали в лискучих погонах та царі!" Я тоді більше за звичкою, ніж з твердого переконання, заперечував або й просто пропускав усе те повз вуха, а тепер дивуюся, яким далекоглядним був той простий селянин...

Осінь 1923-го. Щодня інститут, лекції. Хтось подав думку про створення Єдиного київського студентського кооперативу. Мене обрали членом ініціативної групи. Головою став студент медичного інституту Грузін.

Мені належало залучити в члени кооперативу все студентство КІНГу, а також учнів з одного-двох технікумів. Скликали загальні студентські збори, у своєму виступі я розписав, які блага матимуть студенти від тієї організації. Дехто повірив, і, може, з тисячу студентів записалось у члени майбутнього кооперативу. Зі своїх мізерних стипендій зробили перші внески, обрали уповноважених на київську конференцію, де мали обрати правління кооперативу. Головою правління став Грузін, а я, як "кваліфікований кооператор", одним із членів.

Грузін відкрив у Києві п'ять гастрономічних крамниць, укомплектував їх штатом досвідчених продавців і весело торгував, час від часу скликаючи засідання правління – головно задля того, щоб ухвалити рішення про відкриття чергового магазину.

Що ж до покупців, то варто лиш було уважно придивитися до них, щоб зрозуміти, що до студентів той кооператив чи й мав якийсь стосунок. Ціни у крамницях були такі, що ті товари їм були не по кишені. На кінець 1924 року стало зрозуміло, що з того начебто доброго наміру пуття не буде. Скликали правління, на засіданні якого, зрештою, і констатували – КЕСКООПу настав кінець, отож, як кажуть, "під завісу" вирішили "за бездоганну безоплатну працю на ниві кооперації" нагородити членів правління грошовою премією. Я одержав сто двадцять карбованців тодішніми новими червінцями і тим завершив своє перебування у лавах кооператорів. Гроші я використав на мандрівку до Ленінграда.

На Великодні свята я, їдучи до Капустинців, надумався заскочити в деякі села колишнього Переяславського повіту. Мені кортіло побачити, що сталося з розкуркуленими багатіями і тими злидарями, яким було передано кур-

кульське майно. І що ж я побачив? Колись добрі і чисті будинки куркулів, що в них було заселено бідняків, тепер здебільшого стояли всі облуплені і занехаяні. У тих дворах, де було тісно від худоби і реманенту, тепер не було й хвоста з наділеної худоби. А неподалік на вузеньких смужечках городів, виділених з бідняцького "милосердя" виселеним "багатіям", вже стояли чепурненькі хатки, а коло них – по одній, а то й по парі корів та коней, чутно було кувікання підсвинків, під навісами акуратно стояли чи якийсь возик, чи плужок вилискував лемешем. А в новоспечених господарів усе те було занедбане й поламане, а волів уже й слід прохолов.

Проходячи вулицею, я звернув увагу на нову, але дуже неохайну і вбогу хатину. Коло неї стояв один із розкуркулених. Ми впізнали один одного. "Чого таку вбогу хатину побудували?" – запитую. І... почув у відповідь: "Нема дурних знову будувати. Досить уже, набудувалися! Відібрали та ще й куркулями обзивають!"

Все це мене дуже засмутило, бо було правдою. Я згадав деяких капустян, невиправних ледарів, а поруч – трударів із діда-прадіда. А що ж тепер? Усіх урівняли? Мені стало соромно, що я так легковажно повірив у "мудрість" вождів і став сліпою зброєю у їхніх руках, брав участь у злочинній руйнації традицій і надбань цілих поколінь. А думав же, що знешкоджую ворожі новому ладові елементи...

Навесні 1924 року, після сесії, коли партійний секретар факультету Єрецький перейшов на останній курс, постало питання про нового секретаря. Парторганізація та ректорат зупинилися на моїй кандидатурі, я не відмовився і став фактичним господарем цілого факультету. Всі студентські справи, починаючи від стипендій і закінчуючи правом перебування у студентських лавах, проходили через мої руки. Декан факультету тепер звертався до мене не інакше як на ім'я та по батькові і жодної справи, що стосувалася студентів, без моєї згоди на те не починав і не вирішував. А що вже самі студенти, то більшість із них прагнули моєї дружби.

...Швидко промайнуло літо 1924 року. Почався новий навчальний рік. Студенти-українці почали домагатися, щоб лекції читали українською мовою, про що було відповідне розпорядження Наркомосу. Але наша професура і чути про це не хотіла. А дехто навіть пішов через це з інституту (Єгоров, Зворикін, Делоне та інші). Шапошников попросив для вивчення української мови шість місяців, такі ж заяви подали Єрченко та Кованько. Єдиний, хто читав лекції рідною мовою, був Дуб'янський. Та ще й як читав! Прямо виспівував. За що й мав – його не раз тягали відповідні органи, звинувачуючи в націоналізмі. Він поставив вимогу перед ректоратом: лише якщо йому гарантуватимуть спокій, він читатиме рідною мовою. Його підтримали й інші викладачі: Кривченко, Корчак-Чепурківський, молодий талановитий математик Михайло Кравчук та ще дехто.

Після зміни ректора в інституті у мовному питанні стався перелом на краще. Замість Кагана на цю посаду було призначено Барана Луку Михайловича. Він був із західняків. Після його приходу на засіданнях ректорату залунала українська мова. Проте секретар інститутської парторганізації стояв на проросійських позиціях, а відтак відповідно спрямовував усіх партійних викладачів та студентів. Отже, противники українізації діяли. Заходами парторганізації на проректора з господарчої частини було призначено робітника з Іваново-Вознесенська, росіянина Панкова, який став фактичним наглядачем при ректорі. Панков, вважаючи себе тонким політиком, втручався в усі сфери життя інституту і був у цьому справжнім і, певно, гідним повпредом парторганізації. Знову справа українізації в інституті загальмувалася. За таких умов і Шапошников відступився. На лекціях з хімії знову залунало "господа студенты". Може б, ми і домоглися зміщення професора Гришкевича за явну

реакційність, проте цей затятий українофоб, лютий ненависник радвлади і комуністів, хімію знав, як Бог. Ми терпіли. Зрештою, він і сам накивав п'ятами, і не тільки з нашого інституту, а взагалі з України. Влітку 1925 року він дістав відрядження до Польщі, виїхав, передав полякам свій якийсь важливий винахід і вже не повернувся.

Ті часи взагалі, а 1924 рік зокрема, були рясними на численні лекції, диспути, виступи різних учених, партійних діячів та урядовців. Оскільки КІНГ мав один із кращих залів, ці заходи досить часто відбувалися в нас, і студентство намагалося не пропустити їх. Тоді я й почув доповідь Фрунзе про розгром Врангеля та білополяків, виступ голови губвиконкому, а в подальшому міністра, Григорія Гринька, який розповів про свою програму освітньої справи на Україні, що її визнали доцільною і запровадили навіть і в РРФСР. Слухали цікаву розповідь капітана Сукіна про Китай, у якому він, як резидент Росії, прожив двадцять чотири роки. Він докладно розповів про причини відсталості Китаю та безнадійність його становища у перспективі, якщо там і далі дотримуватимуться двотисячолітньої давнини філософських настанов Конфуція. За його словами, філософія та нібито полягає в цілковитому засудженні будь-якої агресивності, відкиданні практики переслідування ворога і знищення його у війнах – мовляв, від ворога слід відбиватися, а не самим наступати. Як він розповідав, дотримання тих настанов спричинялося до кумедних ситуацій у нескінченних війнах, що їх вели їхні генерали. Скажімо, настає обідня перерва, і протилежні табори, не сходячи з місця, ставлять рушниці у козли, а самі йдуть хто куди – кожен окремо готувати обід та обідати. Зброї ж ніхто не чіпав, бо вважалося неприпустимим порушувати встановлені правила...

Двічі слухали Маяковського. Він декламував свої малозрозумілі вірші. Підкоряв не дохідливістю твору, а громовим голосом і зухвалою поведінкою. На запитання слухачів відповідав, може, й невлучно, але блискавично, гостро, хизуючись собою. Мені його гонор не сподобався, а у віршах я не відчував якоїсь краси – звичайний грубий набір слів.

Був я і на лекції відомого психіатра Бехтерєва про сновидіння. Посилаючись на свої досліди, він припускав, що сни – то не що інше, як позасвідома діяльність мозку, якому властиво випромінювати радіохвилі. З того він робив висновок, що мізки двох чи й більше людей, настроєні на одну довжину хвилі, можуть контактувати на великих відстанях, викликаючи думки один в одного.

Довелося мені (десь у листопаді) побувати і на судовому процесі Павлонського. То був чи не перший відкритий суд над "контрреволюціонерами". Судили хлопця вісімнадцяти-двадцяти років, українця Павлонського, дочку колишнього (за Тимчасового уряду) командувача Київського військового ґарнізону генерала Оберучева та ще двох чи трьох якихось маловідомих людей. Провина їхня полягала в тому, що вони – ні багато ні мало – намислили скинути революційний уряд України. Для цього нібито політемігрант Павлонський нелегально прибув аж із Парижа до Києва. Я слухав обвинувачення, і мені ще тоді все здалося малопереконливим. Було видно, що Оберучева залучена органами в ту "збірну команду" заради "солідності", на яку працювало прізвище російського чорносотенного генерала. Смішно було чути, що якийсь хлопчисько і налякана революцією тендітна жінка, нехай і "керовані аж із Парижа" (як те випливало з "матеріалів слідства"), мали скинути наш уряд.

Хоч як старався прокурор, але докази на підтвердження інкримінованого їм злочину звучали непереконливо. Однак суд був "показовий", тож і засудили їх "показово". Було якось моторошно дивитися на виснаженого, білого, як крейда, Павлонського, єдиним гріхом якого, як я зрозумів, було те, що певний час він жив в еміґрації.

Ще один епізод зі студентського життя, який залишився у моїй пам'яті, –

це відвідини оперного театру з моєю коханою Вірусею. Тримаючи її теплу, трепетну ручку, я був подібний до хлопчика, який ніс у жмені метелика, потерпаючи, аби не придавити йому крильце, а водночас боячись, що він випурхне йому з рук.

Опера "Нерон", яку ми слухали, здалася неперевершеною, а найбільше вразила сцена пожежі Рима – все відбувалося наче насправді. Не можна було відірвати погляду від тієї картини, повірити, що то лише вміла інсценізація, що перед нами лише обмежений простір сцени.

На північ своєю охотою

Одержані в КЕСКООПі гроші муляли мені в кишені, і я надумався, як уже згадував, поїхати в північні столиці СРСР – Петроград, який щойно перейменували на Ленінград, та Москву. Знайшовся і попутник – студент Жирнов. Він сказав, що в Ленінграді живуть батьки його нареченої, до речі, колишні придворні аристократи, в яких можна буде зупинитися хоч і на тиждень. Ми купили квитки й на кутю, проти Різдва, поїздом Одеса – Ленінград відбули. У нашому купе вже були дві пасажирки. Одна з них, на прізвище Олександрова, виявилася завідувачкою хімлабораторії Ленінградського університету. Вона ще недавно працювала в Київському університеті і навіть знала наречену мого друга. Отож розмов і жартів нам вистачило на дві доби. Олександрова вдавано віддавала перевагу Жирнову. Я бачив, що тим вона хотіла зачепити мене, викликати мої ревнощі, і я платив їй тим же: гудив російських дівчат, вихваляв українок, а що вже свою кохану – то й поготів. Олександрову те бісило.

Поїзд ніби невдоволено слухав наші перепалки, чмихав, ляскав залізно, сичав, обдаючись від напруги парою, вистукував колесами всім знайоме "так-так, так-так", дедалі більше заглиблюючись на північ. За вікнами змінювалися краєвиди. Рудаво-зеленкуваті обрії України залишилися далеко позаду, їх заступили брудно-сірі, непривабливі й похмурі, плями сіл, які, мов хорти на гонах, вискакували з застиглих і мовчазних темних борів. Дихання півночі відчувалося вже й у вагоні, та я покладався на свій кожух. Рано-рано на світанку, ліворуч попереду поїзда, ми побачили спалахи вогнів великого міста. У вагоні всі заметушилися, почали збиратися. Нарешті, паротяг надсильно зашипів і став, а пасажири, хитнувшись у такт зупинці, знову скупчилися й посунули до дверей. Холодне свіже повітря на якусь мить перехопило дихання.

Ледь ступивши на землю, тут-таки, на вокзалі, я побачив перші сліди революційних подій: уламки різних конструкцій, напівзруйнованих будівель.

Ідемо до трамваю (іншого транспорту в Ленінграді тоді ще не було) повз якийсь монумент. Непевний світанок та слабеньке електричне освітлення не дають можливості прочитати напис. Вдивляємося мало не впритул і таки добираємо, що, замість первісного напису, там, під заголовком "Опудало", було нашкрябано:

Мой сын и мой отец
При жизни казнены,
А я, пожав плоды
Последнего бесславья,
Торчу здесь пугалом чугунным
Для страны,
Навеки сбросившей
Ярмо самодержавья.

Трохи розвиднілося, і ми впізнали в скульптурі царя Олександра III. І кінь, і вершник – обидва чогось уперлися, очевидно, щоб самим не йти вперед, та й інших не пускати. Тоді й мені вірилося, що все найгірше втілене в тій

скульптурі. Потрібно було півстоліття, щоб та омана розвіялася і я зрозумів, що всі наші біди далеко не тільки в царях.

Довго й нудно віз нас трамвай, ніби хотів якнайкраще показати столицю москалів. Нарешті, висіли, шукаємо потрібний будинок. Все довкола завалене битою цеглою. Насилу продерлися в занедбаний обдертий коридор, пробуємо дзвонити, але дзвоник не працює. Жирнов якось несміливо стукає раз... потім вдруге. За третім разом, нарешті, за дверима зашаруділо, почулося насторожене "Хто там?" Жирнов пояснив, за дверима затихло, по довгенькій паузі нам відчинила середніх років жінка. Бачу, майбутня теща не дуже гостинно зустрічає майбутнього зятя. Та що йому робити, як не вдавати, що він того не помічає. Швиденько назвавши мене, просить: мовляв, якщо її ласка, ми зупинимося в неї на два-три дні.

У квартирі з двох чи трьох кімнат панують безлад і собачий холод. Стіни обдерті й прокурені, дуже незатишно. Та поволі, слово за словом, ми таки розговорилися. Господиня трохи змирилася з непроханими гостями. Мене розбирала цікавість пильніше придивитися до колишніх "придворних", але немилосердне революційне сьогодення вже настільки позначилося на всьому, що розгледіти сліди колишнього блиску й розкоші було неможливо. Незабаром прийшло й нетерпляче очікуване диво – наречена мого друга, та ще й не сама, а з подругою, студенткою того ж університету. З їхнім приходом атмосфера розрядилася, і ми вже вчотирьох пішли оглядати Ленінград, побували в університеті, біля єгипетського сфінкса на березі Неви, в соборі Святого Ісакія піднімалися на дзвіницю й милувалися панорамою міста. Там я вперше побачив маятник Фуко й мощі єпископа чернігівського та двох якутів, які чотириста років пролежали в землі у вічній мерзлоті. Вони були в одязі і на диво добре збереглися.

В наступні дні відвідали з дівчатами театри й інші цікаві місця. В Маріїнському слухали оперу "Отелло", в Александринському дивилися щось історичне. Потім я сам з'їздив у Петергоф. Обнишпорив там усі куточки. На жаль, палац був зачинений, зате "Монплезир" та інші місця, де розкошував катюга Петро, оглянув. Побував я і на "фермі" – дачі царів. Нічого особливого не побачив, окрім царського поїзда, встановленого там для огляду. На ньому цар Микола II підписав зречення за себе і за сина. Поїзд складався з трьох вагонів. Один був залою без перегородок, а два інших правили за їдальню та опочивальню з переділами на купе-кімнати. Біля поїзда, у якійсь простенькій споруді, містився, видно тимчасовий, музей, де експонувалися різноманітні брошури, в яких на всі лади було розписано життя й "діяльність" Григорія Рапутіна. Чи не тенденційною була та література? Вона показувала того чолов'ягу в досить-таки потворному вигляді. Чи ж і справді він був таким страшилищем?

Пощастило нам оглянути і Зимовий палац. Зі слів гіда, остання родина царів рідко там жила. Їхнім постійним притулком був палац, який стояв на розі Невського проспекту та Фонтанки, де жив і батько Миколи, "дроворуб" Олександр III. Побував я і в Петропавловській фортеці. Ще й зараз шкодую, що був тоді зовсім малообізнаним у таємницях історії російської тиранії, а екскурсоводи тоді розповідали лише про Петропавловський собор – як про усипальницю російських царів, і мовчали про таємницю Олексіївського равеліну, тим більше не згадували про каземати, де сидів і помер Павло Полуботок – наказний гетьман України за Петра, де сиділа й померла так звана княжна Тараканова. Показували лише звичайні загальні камери, що я їх таких, і навіть гірших, набачився за своє життя...

В останні дні я ходив по місту переважно сам, бо мій друг мав укоськувати свою занадто вередливу наречену, яка де треба і не треба випинала, що вона за походженням не абихто, а дочка колишніх царедворців, які й неглибоко приховували сподіванки на повернення "золотих часів".

Третього дня я поїхав подивитися на "фортецю революції" – Путиловський завод. Тоді туди, як і в Петропавловську фортецю, не так просто було потрапити, та мій кожух та партквиток усюди відчиняли мені двері (охоронники здивовано дивилися на моє вбрання. Видно, воно їм здавалося солідним, бо здвигали плечима і мовчки пропускали). Завдяки своєму кожухові я побував навіть у суворо засекреченому цеху, де відливали гарматні набої.

Іще мені дуже кортіло побувати на Балтійському суднобудівному заводі, але, на жаль, я не встиг. Коли підійшов до прохідної, звідти вже виходили робітники. Вони стурбовано поглядали на низькі хмари, з яких починав сіятися дощ. Вітер посилювався. Я чув, як люди перемовлялися між собою про те, що вода піднімається і може бути повінь. А за кілька хвилин із прохідної вже бігли, звідусіль чулося: "Повінь! Повінь! Тікайте!" Зчинилася страшна метушня, всі кинулися до трамваю. Люди вже висіли на підніжках і буферах. Я теж за щось учепився, і трамвай рушив. Завила сирена, вітер дужчав, почалася злива, місто вкрила непроглядна ніч. Усе моє єство виповнив якийсь незбагненний жах. Вулиці спорожніли. Нарешті, трамвай перескочив через Фонтанку і став. Вода, зриваючи кришки каналізаційних люків, вдарила зсередини потужними фонтанами, а з переповненого каналу почала перепліскуватися через вінця, заливаючи хідники і вулиці. Пасажири з криками кинулися тікати. Я теж побіг і біг, поки мене не спинила думка: "Куди?" Я ж зовсім не орієнтувався у чужому місті і знав тільки, що до мого тимчасового житла дуже далеко. Час від часу з будинків вискакували люди з відрами. Я навіть подумав, чи не пожежа де. Виявилося, що це запасаються водою на час повені.

Скільки я поминув будинків, не пам'ятаю. Нарешті, зайшов до якогось під'їзду, піднявся на третій поверх. Темно, як у спідній кишені. Дослухаюся – тиша, хіба тільки знизу іноді чутно брязкіт відер. Обмацав стіну, знайшов якісь двері і несміливо постукав. З-за дверей жіночий голос: "Хто там?" Я зам'явся, але таки якось спромігся пояснити, в чому справа. Двері прочинилися, і мене зустрів суворий погляд жінки. Вираз її обличчя враз змінився, вона залилася веселим сміхом. На моє здивування, переді мною стояла Олександрова, вагонна знайома. Вона була не дуже здивована, бо не повірила, що це просто сліпий випадок привів мене до неї, і не слухала моїх пояснень. Попросила хвилинку зачекати, а сама вийшла. Я чув, як вона з кимось тихо перемовляється. Як з'ясувалося, у двох кімнатах мешкало три жінки – одна моя знайома, друга – її рідна сестра, а третя, найстарша, – якась її родичка. Ніяковіючи, вони запросили мене вечеряти – їсти варену в кожухах картоплю. Хоч як я не любив її чистити, але після цілоденної біганини по заводах добряче на неї налягав, тим більше, що хліба не брав, бо знав, що їм його видають на картки. Вони припрошували, але я сказав, що не їм картоплі з хлібом.

Далі почали з'ясовувати, де мене покласти спати. Довго сперечалися про те, поки я дав згоду і ліг із дівчатами. Рано на прощання моя знайома, сміючись, кольнула мене: "А що ж тепер вам скаже наречена, чи, може, обдурите її, не скажете?" Та я не розгубився: "Скажу, що то було насильство з вашого боку". Вона й замовкла.

На щастя, того разу повінь не набрала таких розмірів, як восени, коли місто було геть затоплене, що потягло за собою тисячі жертв і величезні матеріальні збитки. Сама повінь для ленінградців із давніх-давен явище знайоме. Найчастіше до того спричиняється західний вітер, який наганяє воду з Балтики до Фінської затоки, а далі до гирла Неви і дме з такою силою, що рівень води в гирлі піднімається на два-три, а то й п'ять метрів, через що вся рівнина, на якій розташоване місто, поринає у воду. А про цю повінь у хроніці міста так і записано: "Мала повінь 1924 року".

Тої осені в Ленінграді весь час трималася дощова погода, лише перед нашим приїздом ударили морози. Та не минуло й доби, як знову розквасило:

майже безнастанно сіявся дрібний обложний дощ. Можна собі тільки уявити, який вигляд я мав у своєму кожусі. Він не встигав протряхнути за ніч, а наступного дня знову потрапляв під дощ. У ньому було душно, він сковував мої рухи, та я не зважав на те і обнишпорив мало не всі закутки, добре роздивившись і на місто, і на ленінградців.

З одного боку – велич, цяцьковані палаци, розмах, зліт фантазії. З іншого – все це вже було обдерте, обшарпане й занедбане. Здавалося, москалі мстилися місту за те, що свого часу воно перетягло до себе столицю, і тепер, сказати б, тримали Ленінград на голоднім пайку щодо будматеріалів, вугілля та іншого палива. Всюди панував собачий холод. Що ж до ленінградців, то вони і тоді пишалися, хай і минулою, величчю колишньої столиці імперії. Вони були набагато чемнішими від москвичів (у чому я впевнився, за тиждень потрапивши до Москви), культурнішими та інтеліґентнішими.

Мені спало на думку побувати ще і в Кронштадті – дуже кортіло глянути на морську фортецю, на стоянку військових кораблів. Але, коли тільки обмовився про це, господарі полякалися від самої згадки про Кронштадт. Клопотання про дозвіл поїхати туди може викликати підозру один Бог знає в чому. Та я підмовив Жирнова, взяв документи і пішов в органи безпеки. Там довго крутили їх, кудись дзвонили, придивлялися до мене, але чи не кожух і на цей раз "вивіз". Під кінець дня я таки домігся дозволу для обох. То було 30 грудня 1924 року.

Ще й не світало, як тридцять першого поїздом ми вже мчали до Оранієнбаума. Дуже спішили, бо наші дівчата суворо наказали нам повернутися, щоб разом зустріти Новий рік. Катером по проламаній криголамом стежці добиралися до острова Котлича.

Прибувши до місця, швиденько подалися до комендатури. Там на моє прохання повести нас на форти суворо запитали, чи не хочемо ми на гауптвахту. Але наші перепустки справили враження, і тепер треба було вибрати форт. Сам комендант сказав, що цікаво було б подивитися форт Чичеріна, але до нього чотирнадцять кілометрів і пішки треба буде йти майже цілий день. Ми зупинилися на форті Калініна. Нам дали провідника, і ми пішли. На бігу оглядали й саме місто, яке, власне, являло собою одну вулицю з кількома завулками. Ніде ані деревця – голе, як бубон. Дво- та триповерхові будинки обдерті й занедбані. За якихось хвилин десять ми вийшли за околицю міста, і знову жодного деревця, не видно і стежок. Скрізь невисокі пагорби з убогою порістю, вибитий, як засохла рілля, ґрунт. Іти було дуже важко. Ще з околиці побачили бугор, де містився форт. Здавалося, що він є частиною острова. Але ось сам острів закінчився. Перед нами море. І тільки вузенька стежечка, метр завширшки й довжиною з кілометр, з'єднувала той форт із суходолом. У форті нас дуже радо прийняли, наче скучили за гостями, показали казарми для ґарнізону, влаштовані глибоко в землі, склади набоїв, гармати. Причому останніх, як мені здалося, було мало. Головне ж – усі були допотопні. Дві з них – подарунок Вільгельма I, німецького кайзера, звалися кинджалами. Таку назву їм було дано за те, що вони стріляли в одну точку. І коли ворожий корабель опинявся саме в ній, набій влучав неминуче.

Хоч як ми спішили все швиденько оглянути, часу таки не розрахували: коли вийшли з лабіринтів, уже почало смеркатися. Зрозумівши, що повернутися не встигнемо, заночували в недавнього попутника, з яким познайомилися на катері. Ось так і зустріли Новий 1925 рік.

Раненько першого січня ми мчали до Ленінграда. А третього січня я вже шукав у Москві помешкання колишнього переяславського чекіста Ісака Браславського, відомого під псевдонімом Петрик. І таки знайшов. Він тоді жив на Варварці. Я його (як і він мене) мало знав, проте мій кожух, а ще більше несподіванка зворушили його, а надто його дружину. Виявилося, що вона дочка

колишнього дідича з козацької старшини з села Мазинок, якого у квітні 1921 року розкуркулили як поміщика. Дізнавшись про те, я згадав чудову вишиту наволочку, видану мені з майна того "поміщика". "Чи не вона її гаптувала?" – подумав.

Вони просто накинулися на мене, розпитували про Україну, про Київ. А Петрик, як мені здалося, з докором запитав: "Так ти й досі більшовик, разом із ними чиниш сваволю?" Мене здивувало не те, що він, жид, так різко змінив свої погляди (про що я вже чув), а сміливість і відвертість його суджень про більшовиків і комуністів. Ми заговорилися допізна, і першу ніч я перебув у нього, а на наступні дві чи три доби вони прилаштували мене в невеличкій убогій кімнатці, в якій мешкали дві сестри Ісакової дружини, яких вона, рятуючи від погибелі, перетягла до Москви і поприлаштовувала вчитися.

Коли я спробував дорікнути їй, що забула рідну мову, вона з таким запалом почала гудити все своє й вихваляти московське, що я зрозумів – марно говорити про такі речі з духовно осліплою людиною. Та що мені було до них? Просто я не мав де притулитись у Москві. З ними я був у Великому театрі на опері "Пікова дама", сходили до планетарію та зоопарку. Головним же моїм досягненням було те, що я, приставши до групи вчителів, пройшов на екскурсію до Кремля.

Настав час повертатися додому, і ось тут з'ясувалося, що грошей на квиток чортма. Не набравшись нахабства позичати у Браславських (хтозна, що вони могли про мене подумати), я зайшов до якогось райкому партії і розповів про себе і про ситуацію, в яку потрапив, і, врешті-решт, попросив позичити мені десять карбованців, пообіцявши негайно, тільки-но повернуся до Києва, вислати. Іронічно усміхаючися, мовляв, так ми тобі й повірили, грошей мені все-таки дали (звісно ж, як і обіцяв, я їх одразу вислав), і шостого січня я вже міг дати спочинок собі і своєму кожухові, бо, слава Богу, добрався до свого помешкання на Великій Васильківській.

Вибір майбутнього

У січні чи в лютому 1925 року у Ніни почалися квартирні чвари з сусідом. Вона ще влітку вийшла заміж – за Кириченка Пилипа Степановича. Хто він був такий – я й сьогодні не знаю. До одруження жив на Львівській (нині Артема) у кімнаті разом із товаришем. Одружившись, привів туди і Ніну. Отже, власниками кімнати виявилися два господарі. Доки було тепло, той сусід десь їздив, а на осінь повернувся. Кімнату довелося розгороджувати ширмою, почалися сварки. Вони відверто намагалися вижити один одного з квартири. Ось тоді довелося втрутитися й мені. Ми намислили обмінятися кімнатами – щоб Ніна зі своїм Фількою пішла на Велику Васильківську, а я з Василем перейшов у ту кімнату. А насправді малося на увазі, що я, користуючися своїм становищем, швиденько розправлюся з сусідом, просто викину його з квартири, мотивуючи тим, що він, мовляв, там рідко буває, маючи притулок ще десь і в іншому місці. Через партійні органи я швиденько переписав ордер і вселився туди на законних підставах. Першої ж ночі не пустив сусіда ночувати. Він стукав у двері, сварив мене. Лише ранком я "милостиво" пустив його до кімнати, і між нами відбулася розмова. Гадаю, він зрозумів, що я сильніший, і єдине, чого попросив, це дати хоч би якогось відступного. Я дав йому десять карбованців і більше ніколи його після того не бачив. Я святкував перемогу. Аякже! Стати власником такої чудової кімнати! Вона була квадратна, на двоє вікон, з доброю паркетною підлогою, а головне – з ліпною стелею, до того ж дуже затишна. Предметом моєї гордості було і те, що на другому поверсі над нашою кімнатою жила письменниця Олена Курило. А

найбільше мене тішило, що звідси було дуже близько до Сергійка і до курсів на перетині стежок, де бігала моя куниця – красна дівиця.

Я перевіз із Переяслава просторе нікелеве ліжко, шафу для одягу, письмовий, червоного дерева стіл, простенький судничок, етажерку з книжками, бронзову переносну лампу у вигляді витонченої жіночої постаті. Моя вроджена чепурність виявлялася у всьому, відтак наша кімната швидше нагадувала жіноче житло: все було прибрано, чистенько, все лежало на своїх місцях...

Після переїзду я, нарешті, зібрався сходити на педагогічні курси, щоб побачити свою кохану. Серце мені калатало: як то вона мене зустріне? Але нічого, в мене є чим козирнути, адже я віз для неї такий подарунок! Це було гіпсове погруддя Леніна, куплене у Ленінграді. Ніколи не забуду, як вона мене осоромила, відмовившись прийняти подарунок. Як обпльований, сховав я те погруддя. Мені здавалося, що на мене дивилися всі студенти, кожен погляд ніби промовляв: "А що, дістав гарбуза?" Засмучений, їхав я назад. Світ мені був немилий. Усе навколо стало сіре й непривабливе. Прийшовши додому (чи до Сергія – вже й не пам'ятаю), спересердя так гепнув тим бюстом об підлогу, що тільки друзки полетіли. Я втратив надію і спокій. Мене переслідували слова її відмови. Хай би вже не взяла подарунка, думав я, а то ж ні, ще й докинула: "І не чіпляйся до мене!" Гірко було на душі. Я намагався заглушити свій розпач навчанням, але думки про Віру не полишали. Пробував топити свою журбу у веселих компаніях з іншими дівчатами, та нічого з того не виходило. Мрії про одруження полетіли шкереберть, а мені вже й пора було б. Та нікого, крім Віри, я не міг навіть уявити своєю дружиною. У братів із цим теж не все було гаразд. Сергієві, найменшому, минав уже двадцять сьомий рік. Він казав, що в нього наче вже й молода є, якась Міля, але через свою недосвідченість у романтичних справах вагався, просив, щоб ми глянули на неї і порадили. Ми подивилися, та хіба міг котрийсь із нас твердо сказати "так" чи "ні"? Що ж до Василя, то він, втративши "синицю" (ту прилучанку), не знаходив собі місця, боявся на все життя залишитися парубком, адже йому було вже під тридцять п'ять. Отак нудьгуючи, він якось узяв та й поїхав у Згурівку – його давно вже запрошувала дядькова Трохимова Оля. А там, хтозна вже, як воно вийшло, божевільна дядина Катерина благословила свою меншу дочку Марусю, себто нашу двоюрідну сестру, на шлюб із Васею! Насилу я, Сергій та інші родичі розладнали те дике весілля. Отак було у братів, отак настав кінець і моєму романові. Усі наші співчували мені, та що з того?

Тоді я й згадав про сестру свого бориспільського друга Андрія. Така ж, як і брат, вродлива, і я, подумавши, що, може, й непогано було б мати таку дружину, узяв та й натякнув про те Андрієві. Андрій здавна схилявся перед авторитетом Козубів, а надто перед моїм, і без вагань відповів згодою, наче це було офіційне сватання. Домовився з матір'ю та, мабуть, і з Марусею і запросив мене до себе в Бориспіль ніби на Великдень, а насправді для ближчого знайомства з "нареченою".

У Бориспіль ми приїхали пізно ввечері, коли всі вже повкладалися спати. Тетяна Дем'янівна схопилася, не знала, де й посадовити нас, бо приїхав любий синочок, а з ним і друг (чи, може, вже й родич?). Вона швиденько зібрала щось на стіл, нагодувала нас, постелила постіль і все примовляла "любі синочки". Я й раніше знав її як привітну й сердечну жінку. Із вродливим смаглявим обличчям, живими й вогнистими чорними очима, вона, проте, була якась суха і рівна, мов жердина, без жодних жіночих ознак. Може, то вбрання робило її такою? Мені дуже не хотілося, щоб моя дружина була такою плескатою...

Та ось і ранок. Чудова весняна погода. Ледве встиг причепуритися, як з іншої кімнати несміливо вийшла моя "наречена" – ще заспане чорняве дівча з довгастим хорошим личком і додолу опущеними очима. Вона мовчала. Та зус-

тріч нагадала мені картину "Нерівня". Я підійшов до неї, узяв за руку, щось казав, та вона, як теля, здавалося, зовсім не реагувала. Відчувалося, що в моїй руці віск, що хочеш – те й ліпи. Мені ж хотілося якоїсь гостроти в характері. Та на перший раз я пробачив їй її нерухомість.

Розговини. За столом уся родина. Розмова пожвавішала, чарчина піднесла настрій, пішли дотепи, жарти, пісні. По обіді вийшли на вулицю. За місцевим звичаєм у святкові дні вся молодь виходила до центру і, лузаючи насіння, прогулювалася взад і вперед, часто навіть зовсім мовчки. Щоб не порушувати того звичаю, я зі своєю "нареченою", взявши її під руку, теж пішов туди. Моя "майбутня" знову мовчала, як риба. Я вже зрозумів її відсталість, зрозумів, що вона нерівня мені. Ми пройшлися до парку. Зустрічні, побачивши мене, штовхали одне одного ліктями і притишено казали: "О! Диви, наш голова, а з ким!" Від тих перешіптувань і поглядів мені зіпсувався настрій, і я, місячи грязюку, повів свою "кралю" додому.

Андрій помітив моє розчарування, почав щось казати, що, мовляв, треба б віддати Марусю в науку, бо розумів, що такою вона мені не підійде.

...У київських вузах почалася чистка студентства. Потрібно було написати хоч коротенькі характеристики на чотириста п'ятдесят чи чотириста вісімдесят студентів факультету, намітити кандидатури для виключення. Справді, вузи тоді були дуже переповнені. Наприклад, наш факультет було розраховано на двісті п'ятдесят – двісті сімдесят студентів, а їх було до п'ятисот. Приблизно до ста двадцяти студентів відсівалося дуже легко – за рахунок "мертвих душ" та за неуспішність. Але ж треба було набрати ще з сотню таких, які вчилися цілком нормально. Отже, їхнє виключення залежало від моєї характеристики, яка, своєю чергою, залежала від даних, які я мав про цих студентів. Послуговуючися практикою Москви, де сторіччями зберігалася відсотковість прийому до вузів і навіть гімназій, я, в разі рівноцінності кандидатур, дотримувався національного принципу. Особливо це стосувалося жидів із їхнім умінням усюди пролазити. Ясно, що переважно наміченими до виключення були жиди, яких на факультеті виявилося не менш ніж половина, а москалів лише жменька.

Засідання бюро інститутської парторганізації, де розглядалися й затверджувалися списки намічених до виключення, було дуже бурхливим. Секретарі факультетів стояли на тому, щоб було затверджено їхні списки. Інші члени бюро не завжди погоджувалися, вимагали докладніших аргументів. Мабуть, із тиждень тривав той розгляд. Майже всіх намічених з промислового факультету було виключено. Вивісили списки. Ось тоді і почалося... Студенти вривалися до секретарів і – хто плакав, а хто погрожував, вимагав поновлення. Нам, членам бюро і членам комісії, яка остаточно затвердила списки, стало небезпечно потрапляти їм на очі, ми всіляко уникали тих зустрічей. Настирливіші з ображених засипали ректорат і навіть Наркомос заявами. Декому те допомогло, їх поновили. Решта поступово змирилася зі своєю долею, і життя в КІНГу знову покотилося по накоченій колії.

Не так було в КПІ. Там студенти-протестанти підпалили інститут, що не на жарт налякало київських можновладців. Було створено нову комісію, яка нібито виявила зловживання під час виключення студентів КПІ, і, треба сказати, багатьох студентів поновили.

У тій громадській метушні якось непомітно минула сесія. Я перейшов на останній, четвертий курс. З огляду на те, що я вже майбутньої весни мав закінчити інститут, ректорат запропонував мені передати секретарство на факультеті студентові-першокурснику жидові Шойхету, а самому прийняти справи консерватора Товарознавчого музею при нашому інституті. Я погодився і, позбувшися клопітного секретарства, полегшено зітхнув. На літні вакації збирався поїхати в Червоне до Петра Куліша (він там керував трьома

цукроварнями, жив дуже широко і завжди приймав гостей) або додому в Капустинці, але мені запропонували очолити екскурсійну подорож студентів інституту за маршрутом Київ – Москва – Сормове – Нижній Новгород – Казань – Самара – Саратов – Камишин – Царицин – Ростов-на-Дону – Мінеральні Води – П'ятигорськ – Єсентуки – Кисловодськ – Залізноводськ, знову Мінеральні Води – Дербент – Баку – Тбілісі – Батумі – Поті – Геленджик – Новоросійськ – Феодосія – Ялта – Севастополь – Одеса – Київ. Звичайно, я погодився. У цій ґрандіозній й веселій подорожі і минуло літо.

Наближався початок останнього навчального року. Перед початком занять до інституту завітав високий гість, високошановний нарком освіти Анатолій Васильович Луначарський. У супроводі Григорія Гринька – голови облвиконкому, Варейкіса – секретаря обкому, Луки Барана – ректора інституту та Лихачова – секретаря інституту він прийшов оглянути наш музей. Здаля я побачив чоловіка могутнього зросту, з міністерською поставою. Уважно придивляючись до чогось, він повільно наближався. Нарешті, підійшов. Ректор представив мене і попросив показати наркомові музей. Я, припрошуючи гостей, попрямував до першого залу від Нестеровської, тепер вулиці Івана Франка. Розпочав екскурсію з показу експонатів цукрового виробництва. Луначарський досить уважно і терпляче слухав, перепитував, коли йому було щось незрозуміло, і так обійшов відділи нафтової, вугільної та бродильної промисловості. А завершили огляд унікальною виставкою екзотичних тропічних рослин. Я боявся, що йому набридне така довга розповідь, думав, що він такого вже попобачив за своє життя, але він усе оглянув, подякував мені і на прощання тепло потиснув руку. Я стояв і, щиро кажучи, пишався в душі: сам нарком вітався зі мною за руку.

З початком занять в інституті постало питання вибору життєвого шляху, а точніше спеціалізації, за якою доведеться працювати. Треба було вибрати спецкурс. Переді мною стояла дилема: ким бути – цукровиком чи хіміком, тобто фахівцем із фарб для текстилю? Цукрове виробництво мені близьке і знайоме, але спецкурс вів якийсь невідомий Душський. Хімія фарб для текстилю – дисципліна для мене цілком незнайома, а невідоме завжди привабливіше. До того ж керівником цього спецкурсу був академік Шапошников, визнаний авторитет, про якого казали, що він не тільки знання дає, а й допомагає своїм вихованцям влаштуватись у житті.

Поки я вагався, довелося слухати обидва курси. Але з часом я дедалі більше схилявся до текстильної хімії. Навколо цього курсу розгорілася справжня боротьба: всі жиди виявили бажання записатися саме на нього, а Шапошников не брав більше одинадцяти-дванадцяти чоловік. А ще я помітив, що він, як правдивий русак, хотів позбутися тих жидів. Можливо, саме такий перебіг подій і був тією останньою краплею, яка переважила шальку терезів мого вибору. Адже жиди краще знають, куди йти, то чому й мені було не скористатися можливістю, адже я, як ніхто зі студентів, мав право вибирати будь-який ухил. Цукровики вважали за честь мати мене своїм слухачем, всіляко зманювали на свій спецкурс, навіть уже замовили і фото своїх випускників, серед яких був і я. А я узяв та й здав залік Шапошникову. Як тільки не корили мене цукровики, називали зрадником, кар'єристом і навіть русофілом! Русофілом через те, що хімія текстилю розвивалася тоді тільки в Росії.

Настала розкішна весна. Я був повний сил і найрожевіших надій на майбутнє. Я, колишній пастух, робітник-покрівельник, став інженером! Відгуляли випуск, інститут спорожнів, на душі стало тоскно й самотньо. Як на те і Сергій кудись виїхав (Василя, який закінчив медінститут, у Києві давно вже не було), і я, як безпритульний, не знаходив собі місця. Про Віру дізнався, що вона подорожує по Криму. Покінчивши з усіма справами і здавши музей, я, щоб хоч якось розважитися, поїхав у Капустинці. Але там було не до роз-

ваг, тяжко хворіли на скарлатину племінники Гриць та Івасик, сини Катерини та Лисавети. Сестри, як пташки, билися над ними, але діти танули на очах. Так я й поїхав, залишивши їх у безнадійному стані, але вірячи, що все обійдеться. Я мав виїздити до Москви на виробничу практику. Шапошников подбав про мене, і я одержав найкращу путівку-призначення – до Москви, на славетну Трьохгорку. Другу таку путівку одержав Шилов.

Збори й різні турботи, пов'язані з від'їздом, трохи притлумили мої переживання про дітей. Щоразу згадуючи про них, я думав, що, може, доля зглянеться, і вони здолають хворобу. Та не судилося. Вже коли був на практиці у Москві, мені написали, що вони обоє померли...

А поки що в мене була своя печаль – самотність. Цей стан нагадав мені юні роки, коли я, ніким не розважений, ішов до війська. Тепер знову, зібравши пожитки, я замикав свою кімнату на цілих півроку, не почувши ні від кого жодного напутнього слова. Сумний та невеселий вийшов у двір, перетнув Львівську вулицю, прямуючи до трамваю на Гоголівській. Мене проводжав лиш тихий шелест осик. Іще не знаючи того, я фактично переступав поріг Києва та України на ціле життя. То було 24 червня 1924 року.

Ось і вокзал. Там, в оточенні батьків, братів та сестри, вже чекав на мене Шилов. Сердечне їхнє прощання ще раз нагадало мені про мою самотність. Я заклеїв листа, якого написав Вірі у Бориспіль, укинув до поштової скриньки. Пролунав останній гудок, потяг повільно рушив на північ.

В чужу землю

Я давно помітив, що в перші дні з поворотом сонця з літа на осінь якось по-особливому дме вітерець, печально шелестить листом між деревами, ніби нагадує про незбагненну одвічність, про рубікон, що його має перейти природа, а з ним і людина... Снувалися думки про те, що ось і моя весна, моя молодість минулася, і цей поїзд мчав мене не просто в інше місто, він мчав мене у нове невідоме життя...

Довго ми з Шиловим блукали вулицями Москви, поки знайшли Трьохгорку. Виявилось – і справді три гірки над урізом лівого берега річки Москви. На першій гірці, праворуч, – палац одного з колишніх власників фабрики Прохорова, на другій – теж чудовий палац, його брата, а на третій – церква Івана Предтечі. Їх розмежовують досить глибокі узвози, а знизу оперізує вулиця. З гірок, мов на долоні, видно всю фабрику. Праворуч, попід вулицею, – прядильна, по центру – ворота на фабричне подвір'я, ліворуч – ткацька, а ситценабивна – у глибині двору, понад річкою. Було чутно, як свистять веретена, ляскають поганялки ткацьких верстатів, шиплять пари у ситценабивній. Її чотири димарі вперлись у саме небо, розмальовуючи його чорним димом. Двором снував писклявий паровозик, тягаючи вагончики з вантажами.

Спустилися вниз, знайшли заводоуправління, де й зафіксували своє прибуття. Головне, що нас турбувало, це житло. Та знову мене виручив партквиток. Голова завкому, подумавши, дав вказівку оселити мене в одній із кімнат палацу, що ліворуч (на той час фабричного клубу; у другому палаці був дитячий садок). Що й казати, та кімната була настільки хороша, що я ладен був залишитися в ній назовсім. Шилов оселився у свого дядька.

На другий день нас представили директорові комбінату Чистякову. Він був першим директором із робітників, і те було дуже помітно з його поводження та мови.

Місцем нашої практики визначили ситценабивну фабрику. Цар і бог там – головний кольорист німець Францман. Він, змірявши нас поглядом, недбало привітався, а коли зрозумів, що перед ним практиканти, відрядив до відділу

біления. Від свого нового начальника Богданова ми довідалися, що таких практикантів зараз на фабриці чоловік із двадцять – усі з різних вузів. А за день-два я вже знав їх усіх. Більшість були студенти Московського хіміко-технологічного інституту. Їхній професор М. Вознесенський працював на фабриці консультантом і, ясна річ, усіляко опікав своїх вихованців. З тієї групи дуже вирізнявся студент Ільяшук – геть засимільований і до останньої клітини урбанізований, такий собі джентльменистий українець. Саме він найуїдливіше висміював хохлів, що в москалів, можна сказати, було загальноприйнято. А це дуже мене ображало і дратувало. Якщо до революції я, як і всі в Україні, просто не знав, хто ж я насправді – чи то хохол, чи малорос, чи мешканець так званого "Юго-Западного края", чи, може, вже теж росіянин, то революція розкрила мені очі, я став розбиратися, що й до чого. За дев'ять років кожен українець утямив, що негоже звати росіянина кацапом, тим більше десь на людях, знав уже і про існування інших народностей у нашому Союзі й розумів, що треба шанобливо ставитися до кожної нації. Москалі ж того не знали і не хотіли знати. Для них ніби й не було революції, ніби й досі сидів у Петербурзі на престолі імператор "единої і неділимої". Інакше як хохлом мене чи будь-якого іншого українця на Трьохгорці не називали. Лише з часом, після численних розмов на цю тему, дехто з інтелігентів почав звертатися до мене на ім'я й по батькові або просто на прізвище. Для решти, особливо робітників, я так і залишився хохлом, навіть згодом, коли став визнаним фахівцем, вони не забували, що я не їхній, що я хохол, хоч я і намагався говорити, як мені здавалося, російською мовою. Я вважав, що, живучи в їхньому середовищі, мав і говорити по-російськи і зважати на їхні звичаї.

Було й ще одне, що мене прикро вразило і здивувало, це славнозвісний російський мат, а по-нашому матюки. Францман єдиний, і то, мабуть, тому, що був німцем, не мав цього гріха. Решта ж, від малого до старого, від найтемнішого робітника до "світоча науки і культури", вживали матюки, так би мовити, для оздоблення розмови. Я не витримав і запитав дуже авторитетного на фабриці інженера Наддачина, чому він, людина інтелігентна, прости Господи, матюкається. Він подивився на мене, як на якогось неука чи дикуна, і здивовано вигукнув: "Да что ты, дорогой! Разве можно без мата? Ведь от мата и речь становится понятнее і доходчивее!" Москалі просто не розуміли мене: як це можна нормально розмовляти без таких лексичних "перлів". І справді, протягом десятків років я не раз міг переконатися, що москалі швидше стерплять нестачу хліба, ніж розмову без матюків. Я ж так і не зміг звикнути до цього, навіть у таборах, де мене, образно кажучи, вважали попом чи якимсь дивним євнухом у мові.

І ще одна прикметна риса російського пролетаріату – страшенна неохайність. Та й не тільки пролетаріату. Хіба що вимоги виробництва примушували москалів хоч якось підтримувати чистоту, а там, де про це не йшлося, була справжня клоака. І що найдивовижніше – вони того не помічали!

Фабричні вбиральні та курилки були настільки брудні, запльовані і так смерділи, що до них гидко було підійти, а не те що користуватися. Але ж у тих клоаках годинами просиджували робітники: оправлялися, курили, плювалися, вели свої "інтелектуальні" розмови, пересипані матюками, і дуже неохоче залишали ті "теплі" місця, коли їх звідти "просили" чергові "відвідувачі".

І останнє, що, як на мій погляд, вирізняло москалів, – це байдужість і лінощі у виконанні своїх виробничих обов'язків. Відмінність між московськими робітниками і нашими – просто разюча. Українці працюють, ніби милуючись діянням рук своїх, часто навіть наспівують під час роботи. Нічого подібного я не помічав у москалів. Вони в роботі завжди вайлуваті, роблять усе якось неохоче. Єдине, що в них на висоті, – це пунктуальність: чи то у виконанні завдання, чи то в накладенні стягнення. Вимагалося безапеляційне під-

корення начальству. Не бачив я на обличчях москалів ні радості, ні печалі, навіть гнів не ворушив м'язів їхніх облич, вони завжди були суворі й нечутливі до чужого горя чи радощів. Тоді я не тільки побачив, а й відчув різницю у характерах, поведінці і почуттях українців та москалів. Більшість москалів, як я придивився, стоять на значно нижчому щаблі розвитку у порівнянні з українцями. Та їхня зарозумілість не має меж. Приміром, якийсь Куткін, учень школи ФЗН, брався мені "розтлумачувати", що, мовляв, Росія має стільки клопоту з хохлами, залучаючи їх до культури, освіти й виводячи зі стану дикунського життя, а вони, бач, невдячні, забрали собі в голови якусь відокремленість. Він, напівписьменний, хтозна чи й маючи хоч найменше уявлення про історію, твердо усвідомив, що хохол – це тупе непокірне бидло. І так усі москалі, як кажуть, від сопливого до професора, були переконані у своїй культуртреґерській місії стосовно інородців взагалі і українців зокрема. Головне, що навіть найтемніші верстви москалів у ставленні до інородців були запеклими й "безкомпромісними" шовіністами й чорносотенцями.

Практику ми починали загальним оглядом, знайомством із принципами прядіння і ткацтва, а вже потім почали вивчати те, що стосувалося власне нашої спеціалізації, – облагородження тканин.

Прядильна й ткацька фабрики самої Трьохгорки давали лише десяту частину сировини для тканин, тобто тисячу двісті шматків сорокадвометрової довжини на добу. Ситценабивна ж фабрика щодоби мала випускати десять-дванадцять тисяч шматків. Отже, основна маса сировини надходила з Ярцевської, Дєдовської та Яхромської фабрик. Сировину сортували і відправляли на обпалювання та замочування. Далі йшли десятки різних операцій (біління, чесання, набивання, запарка, визрівання, гладке фарбування, апретування, складання та інші) і ми послідовно всі їх вивчали. А взагалі, щоб сировий крам став готовою продукцією, він проходив до восьмисот операцій на півтори сотнях машин. За шість місяців ми мали їх усі опанувати, а головне – вивчити хіміко-технологічні процеси обробки бавовняного волокна. Доводилося згадувати теоретичний курс того виробництва, а щодо практики, то дуже багато мені дали щоденні ранкові огляди.

До оглядового залу вносили десятки шматків готового краму, розвішували на спеціальних жердинах. Майстри, інженери, начальники цехів, технологи уважно й прискіпливо оглядали продукцію, оцінювали її якість. Мені здавалося, що крам відповідає всім нормам і має бездоганний вигляд, але головний кольорист бачив те, чого недосвідчене око ніколи не завважить: то до якогось кольору додати або зменшити на півпроцента якогось відтінку, то вважав за потрібне "оживити" тло якоїсь тканини, то ґравер, на його думку, припустився помилки в малюнку, то помітить нечіткість контура, то полотно нерівно відбілене. Перепадало від нього і художникам, яких підводив художній смак, і ґраверам за нечіткість переходів і безліч інших дрібниць. Усі присутні ті зауваження нотували, бо на завтра кольорист перевіряв, що і як виконано.

Отже, буваючи на тих оглядах, я добре вивчив не тільки виробництво, а й познайомився з технічним персоналом фабрики. Більшість його були ще вихованцями колишнього власника фабрики Прохорова, точніше – його власної профтехшколи, яка готувала найрізноманітніших фахівців для потреб фабрики. То була, можна сказати, фірмова, притаманна тільки Трьохгорці, школа ФЗН. Сам власник набирав учнів, сам добирав лекторів, так само і робітників на фабрику приймав сам. Причому тут традиційно віддавали перевагу жителям Рязанської та В'ятської губерній. Значна частина робітників, працюючи на фабриці, не поривала із селом, і господар з тим рахувався. Скажімо, на час жнив зупиняв фабрику на профілактичний ремонт. У такий спосіб усі діставали двотижневу відпустку і роз'їжджалися по домівках. Прохоров,

замість відпускних, майже всім видавав премії. Видавалися премії і на Новий рік, і на Великдень, коли виробництво теж зупинялося. Найщедріше фабрикант винагороджував керівників прядильної та ткацької. Проте лише головний механік Трьохгорки наближався своєю платнею (він отримував шістдесят тисяч карбованців на рік) до головного кольориста Шейнерта (він отримував сімдесят дві тисячі на рік плюс по одній копійці за кожний випущений шматок краму, себто сто – сто двадцять карбованців додатково щодня), якого боялися і шанували водночас, бо не було йому рівних у знаннях і вимогливості. Незрідка ще й зараз на фабриці казали: "Немає на вас Шейнерта" або "Немає Шейнерта, немає й діла".

У вільний час я блукав в околицях фабрики і швидко розвідав, де там і що. За прядильною стояла стара, ще прохоровська, лазня, а далі починалися новобудови: оранжерея для майбутнього квітникарського господарства. Нижче ішло будівництво Тестовського житлового масиву. Ще далі, за робітничим селищем, стелився вигін, який переходив у поле. Ще зовсім недавно тут був міський смітник, а тепер збиралися насадити парк. Трохи праворуч виднілися будівлі майбутнього заводу "Лакокраска", а ще далі і ще правіше – Ваганьківські житлові квартали, а за ними – Ваганьківське міське кладовище. Далі тяглося якесь занедбане, на дві частини розчикрижене дорогою поле. Дорога вела до Срібного Бору. Ліворуч дороги вигиналася погадючена річка Москва, а праворуч розкошувала просторінь знаменитої Ходинки. За річкою лежало славнозвісне містечко Філі, а праворуч, далеко за Ходинкою, лісовий масив Мар'їного Гаю. В інший бік, ближче до міста, ішла Красна Пресня, з якої легко було потрапити до зоопарку, на Грузини та на Кудринку.

Коли вже трохи обжився, зорієнтувався на новому місці, вирішив відвідати своїх давніх знайомих Браславських. Вони зраділи мені, запрошували частіше заходити.

Петрик-Браславський, колишній чекіст, як я уже згадував, цілком відмежувався від більшовицьких ідеалів, жорстокої диктатури так званого пролетаріату, засуджував насильство москалів, неправедну політику партії, але перейнявся іншою крайністю. Він твердив, що повної свободи придушені народи мають домагатися не "грою" у визволення, а прилученням до "високої" російської культури: мовляв, усе багатонаціональне населення необхідно зрівняти, бо кому потрібні мова українська чи там жидівська. Я дивувався такому різкому поворотові в його поглядах і, ясна річ, не поділяв їх, а полеміка нічого не давала, бо Браславський був людиною вольовою і впертою, вже коли щось намислив – захищав до кінця. Я чимдалі рідше заходив до них, а потім і зовсім перестав.

Тим часом моя практика, яка, здавалося, тягтиметься вічно, закінчилася. Наприкінці грудня 1926 року ми з Шиловим отримали розрахунок і мали повертатися до Києва. Але він несподівано запропонував поїхати погостювати на його батьківщину – в село Колокольниці на річці Клязьмі (здається, Володимирського повіту і губернії). Практикантська ставка була невисокою (близько сорока п'яти карбованців), але я примудрився дещо заощадити. Щоб якось відзначити практику, я надумався купити собі якусь нову одежину, бо кожух мені тепер як інженерові, та ще й у Москві, не пасував, а пальто геть зносилося і мало жалюгідний вигляд. Пішов я на Сухаревку, на "товчок", і нагледів там чудову шкуратянку зі смушевим сірим коміром і шкуратяний картуз до неї. Одягнувши придбане, прискіпливо оглянув себе. Що й казати, вигляд у мене був хвацький, так і поїхав до Шилова.

На світанку прибули до місця. Єдина станційна будівля виглядала сиротиною. Навколо засніжена просторінь. На півночі й сході бовваніли ліси, а на півдні, кілометрів за три, виднілося село. Ніде жодної живої душі. "Ну і дурень же я, – майнула думка. – Оце прителіпався в таку глушину, щоб пішки

тягтися по снігу туди, де мене ніхто не чекає". На душі стало якось незатишно, та що поробиш – за дурною головою і ногам нема спокою.

Я вперше бачив глухе російське село. Одна-єдина вуличка на якихось тридцять-сорок ізб по один бік. Усі ті хатки, виставлені, мов по шнурочку і ніби напоказ, тулилися одна до одної і дивилися на дорогу. Ані огорожі, як у нас в українських селах, ані деревця чи кущика. Поміж хатами – глухі паркани з наглухо зачиненими ворітьми. Просто до хати прибудовано хлів, де тримали разом і корів, і овечок, і свиней, а то й птицю. Худобу не прив'язували, та й ясел там не було. Корм кидали просто під ноги. Гній вичищали лише весною, раз на рік. "Пахощі" з хліву постійно відчувалися і в хаті. За хатою, як по-їхньому – на задах, стояв "овін", щось середнє між клунею та коморою. Хати як зовні, так і всередині не тинькувалися, не мазались і були темно-бурого кольору. В них було похмуро й незатишно. Для утеплення поміж колод закладали паклю чи якесь ганчір'я, яке ставало притулком для мільйонів блощиць. Мешканці тих осель так зжилися з тією нечистю, що не помічали її, зате я не міг заснути і на секунду. Мав рацію письменник Гончаров, який устами свого Захара сказав: "Разве залезешь к нему в щелку? Да и что за жизнь без клопов?"

Правда, треба віддати належне російським жінкам, вони ті дерев'яні стіни й підлогу часто миють. Вода, затікаючи в паклю, розмочує її, а потім з усіх щілин випаровуються досить специфічні пахощі. Мене від них весь час нудило, а господарі нічого не відчували, бо давно вже звикли.

Там я вперше побачив так часто згадувані в літературі полаті. Вони дещо нагадують наш український піл. Різниця лише в тому, що піл влаштовується на рівні лав, прилавків, а полаті закріплюються на рівні (а часто є продовженням) пічної черіні. Щоб на них вилізти, до них прилаштовують драбинку. Якщо українці використовують піл для спання тільки вночі, а на день постіль прибирають, то в москалів полаті слугують тільки для спання, постіль на них залишається і на день. Отож годі й думати про чистоту в тому кублі.

Одним словом, усі три дні свого гостювання я почувався дуже незатишно, тим більше, що Сергієва бабця зустріла мене холодно й непривітно. Але, мушу сказати, що й радість при зустрічі москалі виявляють досить специфічно. Побачивши Сергія, чоловіки вигукували: "Сережа, мать твою перемать! Откуда? Какими судьбами?" Шилов червонів, ніяково переступав з ноги на ногу, розгублено поглядав на мене.

Жодної згадки хоч би про одну якусь цікаву зустріч у тому російському селі в мене не залишилося. Геть не сподобався мені той засніжений край: ні люди, яких я там зустрічав, ні їхній побут. Не знаю, як би воно було влітку, може б, природа додала світлих барв моїм спогадам?..

Повернувшись до Києва, я мав час осмислити своє майбутнє. Перше і найголовніше, що мене турбувало, це те, що на все життя доведеться відірватися від свого рідного ґрунту, від милих моєму серцю людей, побуту, розкішного підсоння й мови. Тепер я вже нюхнув, чим пахнуть чужина і ті образи, що їх мені довелося щодня терпіти від чужинців, – і не тільки від вищих чи рівних собі, а й від найтемніших.

Текстильної промисловості тоді на Україні не було. Я вдався за порадою до свого шефа Шапошникова. Мене цікавило, чи є які перспективи щодо розвитку тієї галузі на Україні? Але його чомусь моє запитання явно роздратувало. Тоді я й зрозумів його відверту проросійську настроєність. Він знав, що я свідомий українець, радо взяв до себе на спецкурс, маючи на увазі спровадити мене подалі від України. Тоді мені й відкрилися його справжні погляди, особливо коли він сказав: "Ви, така талановита й свідома людина, хіба не відчуваєте, не розумієте, що Україну вигадано, що вона не мала й не матиме своєї культури, а тим більше економіки. Хіба можуть нею керувати тубільці? Вам було б дуже корисно прилучитися до російського суспільства,

його культури. Я гадаю, що нема потреби розвивати на Україні текстильну промисловість". Далі він почав говорити, що скоро надійдуть рознарядки на стажування і що він подбає, аби мене знову послали на гарне підприємство, яке, зрештою, може стати місцем моєї постійної роботи.

Поданий звіт про практику він уже проглянув і схвалив, підкресливши, що я цілком виправдав його сподівання, правда, не забув зауважити: "Жаль только, что написано не по-русски". Та ніякі його похвали не радували мене. Те, що я тепер мушу кидати батьківщину, аби стати вічним хохлом, мене дуже засмучувало, і я тепер шкодував, що не пішов на цукроваріння.

Друге, що мене тривожило, – це невлаштованість особистого життя. Я відчував, що коли не вирішу цього питання протягом місяця-другого, тобто до від'їзду на стажування, то залишуся неодруженим, може, й назавжди. Я не знаходив собі місця. І таки надумав ще раз, востаннє, написати Вірі й відверто запропонувати одружитися. Написав і другого листа, Марусі Шульзі. Я розумів, що таки ніколи моя душа не прихилиться до неї, тож і написав, щоб вона на мене не чекала. Вкинув листи і з завмиранням серця почав чекати, що з того вийде. Я уявляв собі, як Маруся отримає листа і в розпачі побиватиметься за мною, адже я знав, що вона в мене, як я у Віру, була закохана до нестями. Мені стало шкода її. Я картав себе, що так відверто грубо й нечемно повівся з нею, що треба було б якось по-іншому зробити, може, й зовсім промовчати. Та що сталося, те сталося. Нічого вже не можна було повернути назад.

І ось 19 лютого 1927 року я отримав відповідь із Борисполя. Впізнавши Вірину руку, з хвилюванням, ніби боячися сполохати свою надію, своє щастя, розпечатував його, навіть не уявляючи, що там може бути написано. Пробіг очима рядки і від несподіванки аж підскочив. Вона, моя омріяна, призначала час, день і місце побачення: у Дарниці, в її сестри Тані, наступної неділі ввечері. Моїй радості не було кінця, а ті дні, що передували призначеному побаченню, тяглися хоч і нестерпно довго, але ж із приємністю, в піднесеному передчутті щасливої зустрічі.

У призначений день поспішаю на трамвай. Ось і Дарниця, потрібна вулиця і такий хороший, такий затишний будинок Колесників. Стукнула хвіртка, до мене стрілою помчав Ричик. Він, видно по очах, іще не вирішив, як йому реаґувати: чи атакувати, сповістивши господарів, що хтось удерся до двору, чи лащитись, упізнавши мене. Трохи перечекавши, вже тоді, коли я піднімався широкими сходами, таки надумав, що, мабуть, краще погавкати. Та я вже стукаю у двері, господарі вдома, заходжу. Мені не треба було знайомитися ні з Танею, ні з Максимом, бо ще два роки тому я бував у них, провів там найщасливіші в моєму житті години, милуючись обраницею свого серця.

Бачу, що вони всі купкою сидять край столу в напруженому чеканні. Моя поява їх, як по команді, підвела. Очима так і пропікають, ніби бояться чогось недодивитися. Я пригорнув Віру і так хвилювався, що аж Максим розсміявся: "Ну, роздягайтеся, Іване Гнатовичу, киньте дівчисько, бо воно зараз спалахне, і хата може загорітися!" І справді, Віра, як вранішня зірниця, палахкотіла загравою рожевого полум'я. Здавалося, що вона випромінювала те сяйво. Я трохи отямився, найгостріший момент минув. Сіли за стіл. Максим тактовно, мабуть, щоб краще роззнайомитися зі мною (мовляв, щоб не помилитися із зятем), почав справжній допит. Мені довелося згадати мало не весь свій родовід, з чого йому стало зрозуміло, що до поганого в житті мені не звикати, а хорошого я не боюся...

Довгенько так гомоніли, а потім ми з Вірою просиділи аж до ранку. Домовилися, що на Великдень я приїду до Борисполя і вже там, у згоді з батьками й братом, остаточно домовимося про все.

Я провів Вірусю на вокзал, бо вона мала повернутись у Пухівку, де відбувала стажування у місцевій школі.

Тепер мені належало тільки вичікувати: по-перше, Великодня, а по-друге, призначення на стажування, а фактично на роботу. Щоб не марнувати часу, Сергій запропонував, а точніше наполіг, щоб я по свіжих ще слідах записав з пам'яті події на Україні 1917-1922 років, у яких я брав участь. Щоб відновити деякі факти, я поїхав у Ковалівку та Демки, до своїх бойових побратимів. Писав свої спогади, а думками був у Пухівці. Мені кортіло хоч одним оком глянути, що робить, як живе моя суджена. Від цих думок мені вже не сиділося. До голови лізли бозна-які думки: може, в мене там і конкурент уже є, а я тут соваюсь! Усе відклав, пішов на пристань і купив квиток у каюту другого класу. Почало сутеніти, я панічно боявся пропустити Пухівку, тому щоразу, зачувши гудок-попередження про зупинку, виходив із каюти і питав, чи скоро буде Пухівка. Вже зовсім поночі, вийшовши у черговий раз на палубу, я на своє запитання почув у відповідь: "Так це ж і є Пухівка, але чи й встигнете зійти". Бачу – просто перед моїм носом уже прибирають трап, а пароплав дав задній хід. І я, ризикуючи звалитися в Десну, стрибнув. Якимось неймовірним зусиллям таки доскочив самого краєчка берега, аж груддя полетіло у воду. Навколо темрява, хоч око виколи. Куди йти – не знаю, але чую – десь попереду гомонять якісь люди, певне ті, що висіли в Пухівці. Я наздогнав їх, щоб запитати, а почувши голос жінки, яка відповіла мені, зупинився мов укопаний: то була моя золота Віруся! Виявилося, що вона того дня була у службових справах у Києві і поверталася тим же пароплавом. Темрява заховала її зніяковіння і розгубленість. Але куди діватися, мала приймати гостя. Ми стишили ходу, відстали від гурту, щоб порадитися. Справа ускладнювалася тим, що в неї були призначені комсомольські збори, і вона мала прямо з пароплава йти на них робити доповідь. На час зборів мене треба було кудись притулити. Скрадаючись, ми підійшли до школи. Я перестояв у затінку, поки вона відімкнула свою кімнату і, вичекавши, коли спорожніє коридор, скомандувала: "Давай!" Одним махом я вскочив до кімнати, і ми зачинилися. Хвилин за п'ять Віра пішла на збори, а мене замкнула. На самоті я оглянув ту дівочу келійку, а потім, умостившись на ліжку, дослухався до звуків, які долинали крізь стіну.

Мені так хотілося, щоб збори швидше закінчилися. Але минає година, вже й друга спливає, а кінця комсомольській балаканині не видно. Ну, думаю, так і ранок застане мене самого. І тут мені спало на думку: чи не навмисне тягне моя краля, може, боїться бути зі мною вночі наодинці? Я ще трохи почекав, а далі вийняв пістоль і як бабахнув у стелю! Кімнату заповнили смердючі порохові гази. Гомін за стіною урвався. Зчинився переполох. Гаряча комсомолія перепудилася, кинула збори й розбіглася "шукати банду", а моя наречена, вичекавши, коли в коридорі знову нікого не буде, відімкнула двері й впурхнула до кімнати. Вдихнувши повітря, зразу здогадалася, хто стріляв, і дуже корила мене за таку небезпечну витівку. Я, сміючись, виговорював їй, що вона витрачає такий дорогоцінний час на казна-що. Віра спалахнула як сірник. "Як ти можеш так про комсомольські збори?!" – щиро обурилася вона. Те мене розсмішило ще більше, і я видав їй, що, мовляв, життя цікавіше за всілякі збори з їхнім марксизмом. Далі я все перевів на жарт, підхопився з ліжка і почав цілувати її маленькі ніжні ручки...

Ми й незчулися, як у вікно зазирнув світанок, який нагадав, що маємо прощатися. Тільки тоді ми помітили, як безглуздо, ніби соромлячися своєї зайвості, блимала на нас жовтим оком лампа.

Ховаючись від людських очей, пішли до причалу. Треба було поспішати. За хвилину я вже був на пароплаві. Радість переповнювала мене. Рожеві думки, як бджоли, роїлися в голові.

Повернувшись до Києва, відразу помчав до Сергія: мені так кортіло поділитися з ним своєю радістю...

Тим часом вирішилася моя доля. Я дістав призначення до Москви, знову на Трьохгорку. То було єдине престижне місце, і Шапошников дотримав слова, віддав ту путівку мені.

Першого травня 1927 року я мусив з'явитися до заводоуправління, отож мав квапитися. Потрібно було якось владнати справи з квартирою, кудись притулити меблі, зібрати пожитки, а головне – остаточно владнати справу з одруженням. Я не збирався кидати Київ назавжди. Щоб залишити квартиру за собою, вирішив тимчасово оселити в ній двоюрідного брата Миколу, сина дядька Сильвестра. Навіть якщо й не повернуся, то квартира залишиться не комусь, а близькому родичеві.

Як ніколи чекав я Великодня, зустрічі з коханою, з її батьками, які мали сказати своє останнє слово. Від того мені не спалося і не їлося. Нарешті той день настав. Як було домовлено, у страсну суботу, мов на крилах, летів я до Борисполя. Манівцями надвечір дістався до заповітної садиби. Мене зустрів пес Ганус. Він іще не знав, що я майбутній родич його хазяїв, і, ревно охороняючи гніздечко моєї красуні, люто кинувся на мене, замалим не хапаючи за штани. Віра почула той ґвалт, миттю вискочила і вгамувала свого вірного охоронця.

Після обіду наступного дня я наважився завести мову про весілля. І досі не знаю, чого я так потерпав, адже батьки про все знали, і згоди потрібно було просити лише для годиться. Звісно ж, вони швидко погодилися, єдине, про що бідкалися, що ми обоє комуністи і певно ж не погодимося на традиційне благословення іконою...

Весілля призначили на червень, оскільки Віра мала їхати в Пухівку закінчувати навчальний рік, а я мав бути у Москві.

Тоді вперше довелося серйозно подумати про подружнє життя. Треба признатися хоч тепер, що я був таки легковажним і геть не дбав про матеріальний бік справи, жив як птах – сьогоднішнім днем. І це при тому, що, бувши на партійній роботі, міг легко забезпечити своє майбутнє. Але моя ідейність не дозволяла мені порушувати партійну етику. Доки я був сам, то воно непогано й виходило, але, як виявилося, сімейне життя тільки на ідеях, хоч і найкомуністичніших, триматися не може. А тоді в розмові з батьками ми обоє з запалом захищали таке близьке, як нам здавалося, щасливе комуністичне майбутнє. Єдине, що нас тоді виправдовувало, це наша молодість. Ми оптимістично дивилися вперед і вперто долали матеріальні труднощі, проте з роками поступово засвоювали справжню життєву науку.

...Другого дня Великодня ми виїхали до Києва. Наречена вперше переступила поріг мого житла. Там вона й ночувала, а я переспав ніч у Сергія. Опівдні наступного дня відвіз Віру на пристань. Це було 26 квітня 1927 року, а 29 квітня я вдруге залишав Київ, милу батьківщину, залишав наречену – знову їхав до Москви. Та тепер мене не гнітила самотність, я був сповнений найрожевіших надій: десь там, у Пухівці, чекала на мене моя найдорожча, найчарівніша, моя майбутня дружина...

Рано 30 квітня я вже блукав по Москві, сушачи голову, де притулитися. Адже тепер я мав напитувати житло для двох. Лише надвечір знайшов тимчасовий притулок – на день чи два – в будинку для приїжджих на Тверському бульварі, поблизу кінотеатру "Великий немой". Кинувши речі, я знову подався на пошуки – тепер уже постійного житла. Та вони нічого не дали. Та й на що можна було сподіватися у передсвятковий день, всі були заклопотані зовсім іншим і дивилися на мене, як на дивака. Побачивши, що нічого в мене не вийде, треба просто перечекати, я надумався Першого травня пробратися на Красну площу. Так і зробив. Устав удосвіта, знайшов собі там затишне місце, з якого й побачив і парад грізного воїнства, і демонстрацію трудящих.

Наступного дня хтось мені порадив поїхати у Срібний Бір, мовляв, там

можна найняти дачну кімнату. Я скористався з тієї поради, оглянув усі дачі. Гарні кімнати там були, але, як для нас, занадто дорогі. Поруч було село Хорошево, вирішив попитати там. І, нарешті, знайшов – і господарі сподобалися, і кімнатка затишна, і місце мальовниче. Між Москвою і Срібним Бором курсував автобус, зупинка якого була якраз поряд. Я не зволікав. Давши завдаток, того ж дня під вечір уже був там з усім своїм майном – лозовим кошиком і складаним офіцерським ліжком, позиченим у Сергія.

Третього травня мене зарахували стажером, яких на фабриці було близько десятка. По закінченні стажування керівництво могло залишити кількох у штаті, решта мала шукати роботу.

Мене всі добре знали ще з практики, і я почувався там, як удома. Трохи облаштувавшися, почав шукати приводу для повернення на кілька днів до Києва. І привід знайшовся: з київського військкомату мені надіслали повістку з вимогою з'явитись у призначений день. На тій підставі мені дали відпустку на десять днів. За один день я залагодив справи у військкоматі і, позичивши в Сергія тридцять карбованців, увечері того ж дня був уже в Борисполі. Нашвидку ми готувалися до весілля. Процедура у ЗАГСі відбулася дуже просто. Якихось п'ять хвилин, і ми вийшли звідти подружжям. Два дні гуляли весілля, а десятого червня, поклавши на воза свої вузли та кошики, виїхали на вокзал. Старенький коник Ворончик, хоч і тужився, витягуючи воза з грязюки, що стояла по долинах, весело водив вушками і ніби казав: "Нічого, для молодих піднатужуся!.."

1969

СПРОБА ЖИТТЯ НА ЧУЖИНІ

Справи родинні

Товариші на фабриці, довідавшись про моє одруження, весело вітали мене, а далі на свята почали наїжджати до нас у Хорошево. Жили весело. Чудові місця, річка... Вибиралися і до Москви. Все хотілося побачити, скрізь побувати.

Минало літо, настав час подумати, як нам бути далі. Житло нас не влаштовувало, було затісне і дороге. До того ж Віруся не все залагодила у Пухівці. От ми й надумалися на рік роз'їхатися, щоб закінчити належне після навчання стажування і заробити трохи грошей. А там, якщо пощастить, закріплюся на роботі, підшукаю нове житло і почнемо нове життя. На тому й порішили. Віруся почала готуватися до від'їзду. Спершу все те здавалося нам простим і звичайним, ми спокійно чекали дня від'їзду. Та не встиг за Вірою, як кажуть, слід прохолонути, як моє життя втратило будь-який сенс. Я тепер просто марив пошуками нової квартири, сотні людей перепитав, аж поки зовсім випадково про мій клопіт дізнався заступник начальника апретного відділу Бєлов і запропонував мені кімнату у своєму помешканні. Я настільки зрадів, що не відкладаючи, того ж вечора, вселився в будинок номер тридцять по вулиці Заморенова. З радощів я мало не танцював. До Борисполя полетіла телеграма: "Негайно виїжджай Москву Іван". Звичайно, така телеграма хоч би кого спантеличила. Віра з переляку теж відбила телеграму: "Що скоїлося". Я, на той час уже трохи охоловши і заспокоївшись, зрозумів, що наробив переполоху і знову телеграфував: "Чекай листа". Ми списалися, про все домовились, і на початку вересня я вже зустрічав свою Вірусю на вокзалі, виніс на руках із вагона, і радощам не було меж.

Тепер ми, як птахи, почали мостити своє родинне гніздечко. Господар залишив нам комод, пару старих віденських стільців, а я купив два ящики з-під мила, старанно їх вимив, обгорнув папером – вийшли чудові етажерка та шафа для посуду.

Період становлення нашого життя, нарешті, закінчився. Віра зареєструвалася на біржі праці і, як безробітна, одержувала щомісяця п'ятнадцять карбованців допомоги. У січні 1928 року вона вступила до новоствореного хімічного інституту, який виник на базі Прохоровського техучилища. Віра швидко ввійшла в студентське товариство, а згодом знайшла дорогу і до Українського земляцтва. Я знав про нього ще з часу практики, а тепер ми розшукали палац на Тверській, де воно містилося. На кінець 1927 року в ньому налічувалося кілька сотень, якщо не тисяча, членів. Робота проводилася за секціями, а своєрідним центром була хорова капела. Як магніт притягувала вона відвідувачів клубу земляцтва. Воно й зрозуміло, бо хіба ж могли жити українці без пісні. Зайве й говорити, що Віра дуже швидко стала солісткою цього хору, а я очолював бібліотечну секцію земляцтва.

Літо 1928 року було для нас незвичайним – двадцять восьмого серпня у нас народився первісток, донька Юлія. Дружині довелося кинути інститут і

навіть заняття у хоровій капелі. Ми виявилися зовсім недосвідченими батьками, і Віра була просто прикута до дитини й кухні. Дякувати Богові, що в нас були такі добрі господарі. Агафія Яківна Бєлова увесь час, поки ми в них жили, сердечно опікала і немовля, і його маму.

На літо ми зібралися на Україну, до родичів. Тривожно було вирушати в дорогу з малою дитиною, але ми зважилися. Спершу трохи погостювали у Віриних батьків у Борисполі, а потім поїхали у Капустинці. Там, на батьківському дворищі, у Лисаветиному будинку, зібралися всі Козуби: Василь зі своєю Сусанною та сином Леонардом, Сергій із дружиною Катериною, Ніна (приїхала без чоловіка), Федір зі своєю Варкою та доньками Манькою та Олею, Катерина з чоловіком Дмитром та дітьми Настусею, Ганнусею, Олею та Грицем, ну, і сама Лисавета з чоловіком Федотом і двома синами – Васильком та Володькою. Отак усі гуртом і сфотографувалися. Як свідок тієї щасливої пори, те фото збереглось і до сьогодні.

Тоді ми побували в усіх наших родичів – дядьків, тіток, двоюрідних братів і сестер. Навантажені суліями наливок, яблуками, сливами та всякою іншою поживою, ми з сумом відривалися від рідних, дорогих серцю місць, від України. Поїзд із кожним обертом коліс мчав нас далі і далі на північ. Ми вдивляємося у дорогі нам краєвиди, а вони, ніби прощаючися з нами, швидко бігли на південь, чимдалі затягуючись млою вечірніх сутінків. І наостанок хутір Михайлівський, блимнувши ліхтарями, сховався у темряві, пірнув у ніч...

Повернувшись додому, ми надумали підшукати для нашої Юлечки няню, щоб хоч трохи розв'язати руки дружині. Поновлюватися в хімінституті Віра не хотіла. Отже, залишалося або вчителювати, або спробувати оформити співочий хист, тобто піти вчитися вокалу. Знавці музичного мистецтва настійливо радили їй це. Ми подумали, все обміркували, і Віра вступила до музичного технікуму. Приймальна комісія вважала, що вона має добрі здібності, однак серйозним недоліком було те, що ми не мали власного музичного інструмента.

Няню знайшли дуже швидко – то була дівка Клавдія Сопліна, родом із міста Калязіна. У пошуках своєї долі вона прибилася до Москви і жила у своєї заміжньої сестри в нашому ж дворі.

Невдовзі Вірі несподівано прийшло повідомлення з біржі праці про вакансію у школі, і вона, навчаючись у музичному технікумі, взялася ще й учителювати. Але, на жаль, технікум довелося кинути, бо інструмента ми так і не купили. І взагалі 1930 рік виявився для нас клопітним і неспокійним. Були проблеми з житлом, які, правда, вирішилися якнайкраще. Нам запропонували переселитися в сусідню кімнату тієї ж квартири – з неї якраз виїхав один із працівників фабрики. Кімната була краща за нашу, але ми вагалися, оскільки нам довелося б ходити через кімнату колишнього власника всієї квартири (як вірний слуга колишнього фабриканта Прохорова, він потрапив у немилість, і тепер його тіснили: спочатку відібрали одну кімнату, потім другу...). До речі, ця квартира була в одноповерховому чотириквартирному будинку, що свого часу належав знаменитому академікові Вавілову, далі перейшов домовласникові Водовозову, а по революції потрапив до житлофонду Трьохгорки. Нам не хотілося тіснити старих, але і втратити нагоду поліпшити житло теж було б шкода. Ми переселилися, а наша тактовність і особливо лагідна вдача дружини зробили своє діло: ми не те що не сварилися, а навіть подружилися.

Грошев, колишній власник квартири, а тепер наш сусід, тяжко хворів на астму і доживав свої останні дні. Йому нічого було втрачати і він не приховував свого відверто неґативного ставлення до більшовиків. А ми розуміли, що йому було на що нарікати. Починав він свій життєвий шлях різноробом. Років сорок, чи й більше, як раб, не розгинаючи спини, відпрацював на фабриці, любив свою справу, вболівав за неї, а тепер виходило, що він годив капіталістові Прохорову. Як людина ощадлива і до того ж бездітна, збив собі

якусь копійчину на старість (близько сорока тисяч), але прийшла пролетарська влада і всі його мрії зруйнувала, життя перекреслила, заощадження відібрала, а самого, немічного і хворого, без засобів до існування, тепер мало не викидає з власної квартири...

Якогось дня на початку вересня він, як завше запитавши, чи не згинули більшовики із своєю владою, тихо помер. Отак і пішов чоловік із життя – зі зболеною душею і зневаженою гідністю.

Через місяць чи півтора по смерті Грошева його дружину, видно, за вказівкою дирекції відселили в іншу квартиру, а її кімнату передали мені. Ось так, несподівано, я став власником чудової двокімнатної квартири. На радощах ми купили нові меблі – стіл для великої кімнати, канапу, чотири стільці, а ще – два абажури. Друзів нам не бракувало і до того, а тепер їх стало ще більше. Жили ми весело і відкрито, часто влаштовували вечори і бенкети.

Тим часом, по закінченні стажування, мене та ще двох, Віктора Каретка та Віру Маяковську (старшу сестру поета), фахівця-новатора вибійчаної справи, залишили працювати на фабриці.

Ще на початку 1928 року перед керівництвом комбінату постало питання про збільшення випуску продукції. Зробити це планувалося за рахунок ущільнення робочого дня, додаткових третіх змін, раціоналізації виробничих процесів, максимального використання устаткования, а головне – за рахунок реконструкції виробництва. Саме тоді на комбінаті, як і на більшості підприємств, було утворено бюро раціоналізації. Першим його завідувачем було поставлено досвідченого інженера-ткача Кучерова. Мене було взято інженером-технологом. Щоб вивести фабрику на рівень кращих закордонних підприємств, запросили ще й фахівців з Америки та Німеччини. У другій половині 1928 року прибув американський інженер Вустер, який добре розумівся на виробництві, проте щодо реконструкції не зміг запропонувати нічого путнього. А лупив з нас по тисячі карбованців золотом щомісяця! І це тоді, коли наші інженери одержували сімдесят п'ять-сто карбованців паперовими грішми.

Кучеров, інженер старої школи, як і більшість із цього покоління, був далекий від нових ідеологічних напрямків та політиканства, він не міг перебороти своєї звички до суто інженерної роботи і швидко зрікся тієї посади. Та перш ніж те сталося, він, збираючись працювати з новими людьми, спробував зблизитися зі своїми підлеглими, зокрема його зацікавили я та Каретко. Він запросив нас до себе додому. Помітивши наше здивування, пояснив, що, мовляв, колись було правилом для начальника запрошувати найближчих своїх помічників, як мовиться, на чашку чаю.

Отже, одного чудового сонячного дня я й Каретко, причепурені, сиділи гостями у невеличкій, але затишній, як вушко, кімнаті. Господар нас зустрів у відповідному до умов вишуканому домашньому халаті. До пори до часу між нами точилася некваплива, теж ніби домашня, розмова про се про те, а далі якось непомітно повернуло на серйозне. Патрон, як водиться, спершу розпитував нас: хто ми та звідки? А далі і сам поринув у спогади. Розповів, що його предки теж українці, Кучери, але котрийсь із них не витримав недолі та й додав до прізвища -ов. І як же мене вразило, що сам Кучеров вважав це нормальним, мовляв, все одно українці приречені.

Розмову жваво підтримав Каретко. Виявляється, він теж вважав би за природне, якби всі дрібні народності в нашій країні зникли, засимілювалися, як він казав, і почав доводити це на власному прикладі. Мовляв, по батькові він білорус, по матері грузин, а насправді він тепер росіянин, бо хіба відстала Білорусія має якісь перспективи наздогнати велику Росію? Приречені, на його думку, й Осетія, Черкесія, Грузія, Казахстан, Латвія – та що перелічувати – всі неросіяни. Відроджувати ці, як він казав, "мертві нації" – марна справа, бо це, бач, тільки розпорошить сили й навіть призупинить проґрес.

Я слухав і не йняв віри: хто б міг подумати, що Каретко мав ще й он які дикі, шовіністично-великодержавницькі погляди! Правда, в його словах не відчувалося, як те водиться за москалями, ані зверхності, ані злоби чи зневаги до інших націй, бо він мислив ту асиміляцію як природний, закономірний, а не насильницький, як те було насправді, хід розвитку. Ми з ним, як кажуть, зрізалися, а патрон, як Кузьма-пожежник, почав гасити нашу суперечку, певне, шкодуючи про свою необачність із розповіддю про "-ов". Чай наш вичах, та й ми почали прочахати. Я ж ніби добре знав Каретка, просто нам ніколи не доводилося розмовляти на такі теми. З першої нашої зустрічі на фабриці нас поєднало багато спільного. По-перше, і я, і він закінчили інститути одного профілю, а по-друге, нас обох вирізняла ґрунтовність знань і кваліфікації, зрештою, ми були людьми одного рівня. І ось тепер такі розбіжності! Але, на диво, навіть це ще більше зблизило нас. Мене ще більше зацікавило – який же він, Віктор Петрович Каретко?

Він був сином залізничника з Закавказької залізниці, але якого ранґу залізничника – я не знав. Матеріальне його становище говорило за пролетарське походження, а зовнішність та інтелект засвідчували протилежне. Не сказати, щоб він був якийсь геній, але слід віддати йому належне – своєю ерудицією Катерко таки виділявся серед інженерної братії. З ним було про що поговорити, він добре знався на історії, географії, літературі, цитував Цицерона, Овідія... Наші погляди на життя, на творчість, на культуру цілком збігалися, ми почали дружити родинами, досить часто ходили одне до одного в гості. Він завжди був тактовний, дотепний, а щодо тостів – неперевершений мастак! Без зайвих дешевих лестощів добирав слова, які приємно було слухати всім, а вже особі, на честь якої вони виголошувалися, то й казати зайве. Влучні теплі слова ворушили чуття, западали в душу. Ми в усьому з ним ладнали, знаходили спільну мову, єдине, в чому розходилися, – національне питання. Та ми не ламали списів на цю тему, і Каретко на все життя залишився для нас із дружиною найвірнішим другом, навіть коли зі мною трапилася трагедія і всі інші "друзі" відвернулися від мене і моєї родини.

Каретко залишився моїм другом і до цього часу.

Нашими незламними, найближчими друзями-земляками у Москві залишилися і Куничі, зокрема Ничипір Юхимович, висококультурна інтеліґентна людина, знавець музики, мистецтва, літератури, історії, географії, аґрономії садівництва, а ще – етикету й вин. Він працював десь у ташкентському радгоспі і в Москві бував рідко, зате Ольга Іванівна дуже часто відвідувала нас. А коли мене заарештували, вона не відсахнулася моєї дружини і дітей.

Гарними й цікавими нашими приятелями були і сусіди Нікольські – Петро Миколайович та його дружина Лідія. Він був головним механіком Трьохгорки, а до того в якомусь технікумі викладав математику і там серед учениць знайшов собі пару. Ліда, на відміну від багатьох жінок, завжди була стримана й небагатослівна. Мені здавалося, що її мовчазність є наслідком її заміжжя. Петро Миколайович був для неї, очевидно, не просто чоловіком, а все ще й професором. Перш ніж мовити якесь слово, вона завжди дивилася на нього. Нам приємно було мати таких милих, хороших сусідів. Пригадується, як Ліда прикрасила нашу квартиру квітами, поки я перевозив з пологового будинку дружину з новонародженим сином. Коли ми з Вірою, щасливі, переступили поріг нашого помешкання, то відразу зрозуміли, чия чарівна рука порядкувала у нас.

Наприкінці 1932 року Нікольські, шукаючи кращої долі, виїхали з Москви й оселилися в Липецьку. Ми зрідка листувалися, а вже коли я був у таборах, Лідія з донькою Ритою приїздила до Москви з Уралу й зупинялась у Віри. Вона дуже шкодувала за минулим, за Москвою, та вороття до колишнього життя вже не було.

По виїзді Нікольських із Москви в ту квартиру вселилася родина євреїв Вайнштейнів.

Борис Якович за завданням уряду цілий рік пробув у медичній експедиції в Монголії. Повернувшись, він багато розповідав про культурну відсталість монгольського народу, про насильство й здирництво, що їх там чинять наші, які фактично всім там і заправляють. Хвалився, що заробив у Монголії значно більше, ніж якби сидів у Москві.

Після його розповідей у мене теж виникло бажання завербуватися туди на роботу (тоді саме вербували фахівців до Монголії). Був у мене і спільник, який охоче пристав на мою авантюрну пропозицію, – Шилов. Ми навіть фантазували, як купимо верхових коней і гасатимем неозорими степами, полюючи на звіра. Та то були лише рожеві мрії, бо не так просто було зважитися на таке. До того ж і Шилов десь пропав – поїхав до Києва і як у воду впав... Тільки через десяток років я дізнався, що Шилов, замість мандрівки до Монголії, втрапив на роги волові і його, ледве живого та теплого, врятували, з поламаними ребрами якось відбили у вола. Після того він років зо два пролежав у лікарні.

Ще одними нашими гарними знайомими була родина Гайдаїв – Михайла Петровича (батька славетної Зої Гайдай), керівника хорової капели Українського земляцтва, та його молодої дружини (Зоїної мачухи) Марії Іванівни. Михайло Петрович, високий, сухорлявий, ставний чоловік, жив мистецтвом і, як інтелігент, не зміг стерпіти обмежень та національних утисків на Україні. В тридцяті роки еміґрував до Москви, шукаючи не тільки долі, а й притулку і шматка хліба. Оселився з родиною мало не в якомусь чулані. За мізерію, якої справді вистачало хіба на черствий хліб, почав керувати капелою при земляцтві. Щоправда, і саме земляцтво зазнавало не тільки матеріальної скрути, а й якогось невидимого тиску, яке загрожувало самому його існуванню. Звучання капели чи не з перших днів його керівництва набуло нового дихання, її спів просто зачаровував. Та недовго ми тішилися. Капелу відрядили на гастролі до Ленінграда, і... вона зникла. Слава Богу, що дружина за сімейними обставинами тоді тимчасово не співала в капелі. Як ми потім дізналися, чи то в Ленінграді, чи то десь по дорозі її розгромили органи тодішнього ОДПУ, значну частину хористів було заарештовано, а самого Гайдая десь довго тримали... Тільки після війни дружина довідалася, що Михайло Петрович мешкає у Києві і керує хором у Володимирському соборі. Якось я відпочивав у Пущі-Водиці, і Зоя Михайлівна, з якою я зустрівся там, розповіла мені, що батько тяжко хворий і прикутий до ліжка, що він буде радий, якщо його відвідають давні московські знайомі. Ми з Вірою збиралися до нього, та, певне, довго, бо незабаром у "Вечірньому Києві" прочитали некролог. Сумували й докоряли собі, що так зволікали...

Полуда починає спадати

Крім московських сусідів і друзів, у нас часто гостювали родичі й земляки з України.

Ранньої весни, десь у березні чи на початку квітня 1932 року (ми саме чекали збільшення сім'ї), до нас завітав дорогий гість з України Марко Кучерявий. Він приїхав до Москви як студент КПІ на виробничу практику. Ми дали йому на той час притулок.

Кучерявий – то партійний псевдонім, а справжнє прізвище Марка – Деркач, родом він із Нехайок Капустинської волості. Дуже порядна й розумна людина, Кучерявий був моїм колишнім товаришем у революційній боротьбі. Вечорами ми просиджували за пляшкою вина чи чаєм і згадували минуле.

Тоді він і розповів мені про випадок, коли в 1920 році він, Самутин та Олабин потрапили до рук так званої банди Чорного в Ковалині на Переяславщині. За його словами, їх застукали у сільраді, голова і члени якої були ставлениками швидше Чорного, ніж більшовиків, і було схоже, що саме вони й повідомили чорновців про їхній приїзд до Ковалина.

Чорний видався Кучерявому не те що нестрашним, а навпаки – навіть симпатичним. Виразні очі його говорили за розум і розвинений інтелект. Головне, про що він допитував заарештованих, це чому вони пішли на службу до чужинців – "москалів і жидів", замість стати до лав національного війська України. На своє виправдання, як розповідав Марко, вони доводили, що, мовляв, ніколи не були у жодному війську і взагалі не є людьми військовими. А що працюють у радянському апараті, то, може, те й має позитивне значення, бо й ті посади позабирали б чужинці. А так, працюючи разом, вони трималися своїх звичаїв і мови, добре ставилися до людей, мовляв, спитайте хоч кого – ніхто з місцевого населення не поскаржиться на них.

Може, якісь подробиці з тієї розмови Марко і приховав, святі його знають, але Чорний ніби пом'якшав і вагався щодо вироку, не хотів, видно, й карати, та й не відпустив, залишив при загоні, передавши під варту. Днів зо три були вони у полоні, аж поки чорновці, почувши якусь небезпеку, кудись утекли, покинувши своїх полонених напризволяще...

Серед боротьбистів, а потім членів КП(б)У Марко Кучерявий був винятковою людиною, кришталево чистої душі. Він щиро вірив в ідеали майбутнього комуністичного суспільства, був ревним захисником прав людини, особистої свободи, заперечував будь-яке насильство. Парадоксально те, що йому судилося загинути не від чорновців, а в таборах саме того режиму, на який він так уповав...

Кілька разів у нас гостював і мій однокашник, теж вихованець Шапошникова, Шварц. Він після випуску кинув текстильну справу і пішов по кольоровій металурґії, в якій йому вдалося досягти таких успіхів, що його відрядили за кордон – до Швеції. Шварц досить часто, щоправда, з великою обережністю, розповідав про життя у країні, порівняно з якою, як він твердив, ми відстали на сторіччя...

Досить часто до нас приїздив мій брат Сергій. Він бував у Москві у своїх наукових справах. З його приїздом для нас наставало справжнє свято. Він був ніби живою ланкою у нашому зв'язку з батьківщиною. Шкода, що часу завжди мав обмаль: досліджуючи творчість Михайла Коцюбинського, багато працював в архівах. Сергій дуже пишався, що керівниками його наукової роботи були Агатангел Кримський та Сергій Єфремов. Перший був неперевершеним поліглотом, знавцем десятків чужоземних мов, а другий згодом заплатив за свої погляди життям, потрапивши на лаву підсудних у сумнозвісній вигаданій справі СВУ. Сергій теж тоді чекав арешту, бо саме вийшла друком книжка "Нариси з української літератури" за двома підписами – Єфремова та Сергієвим. На моє запитання, чи брав участь Єфремов у її написанні, Сергій відповів ухильно. Головне, як він казав, у тому, що без підпису Єфремова книжка навряд чи побачила б світ. Та Сергія тоді не зачепили, і він радів, що все обійшлося. Брат тепер вважав, що пізно й немає сенсу борюкатися, він вирішив цілком коритися офіційним настановам, продовжувати наукову діяльність на позиціях марксизму і якнайправдивіше висвітлювати історію України, уникаючи будь-яких опозиційних владі угруповань. Він і мені всіляко радив стояти на марксистських позиціях і тільки так обстоювати свої погляди. Під його тиском я тоді написав спогади про боротьбу у 1918 році, і їх 1930 року опублікував журнал "Літопис Революції".

Сергій багато розповідав мені і про Кримського, дивовижного фанатика науки, який за роботою настільки зіпсував собі зір, що змушений був одягати

дві пари окулярів. Світ знав про нього краще, ніж ми, його співвітчизники: в Персії, Туреччині та країнах арабського світу власну історію вивчали за підручниками Кримського. Він загинув 1941 року. Розповідали, ніби його та ще трьох невідомих силоміць було вкинуто до вантажного вагона, защепнуто ззовні й вивезено на схід. По дорозі, навіть невідомо коли, вони й померли, очевидно, з голоду. На якійсь станції хтось відімкнув вагон і, побачивши трупи, викинув їх за насип залізничного полотна. Чи хто ховав їх, чи так вони і зотліли – ніхто того сказати не може.

Згадуючи про гостювання в нас брата Сергія у ті часи, не можу не зауважити, що поговорити як слід ми ніколи не встигали, бо в нього завжди не вистачало часу на спочинок. Кожну секунду він використовував для роботи. Його працьовитість межувала з ненормальністю. Він завжди був при копійці, проте, може, через брак часу побутово видавався невлаштованим. З тієї ж, певне, причини він не мав щастя і в подружньому житті.

Саме Сергій допоміг мені усвідомити події на Україні і політику Росії щодо неї. Саме він допоміг мені зрозуміти ту страшну дійсність, яка, мов потвора, вповзла в кожну душу – невидимима, але відчутна і нестерпна. Найтрагічніше було те, що дискримінувалася сама свідомість людини, саме її єство. Людина з чужої волі перестала бути собою, вона стала бранцем чужого духу, чужої мови, чужого побуту. Вона мусить іти як віл за батіжком, покірно везучи на власному возі всі свої надбання – та не для себе, а для чужинців. Марксівсько-ленінська зграя москалів уже в 1917 році, прикриваючись найдемократичнішими гаслами захисту "революційних завоювань", продовжила колоніальну політику царів. Маючи перевагу у військовій могутності, збройно вигнала з України найсвідомішу частину українців – цвіт нації, а тепер широким фронтом пішла на руйнацію джерела нації – села, почала насильний вивіз корінного населення на Північ, до Сибіру, казахстанських степів та в інші віддалені місця. Особливо цим позначився 1929 рік, коли генеральному спало на думку, як кажуть, з копита вскочити у комунізм, зламавши "архаїчне" сільське господарство в особі "українського куркуля" і запровадивши насильницьку колективізацію.

Що ж до інтеліґенції, то, крім фізичного її винищення, її знищували морально. Під різними надуманими приводами свідомих українців позбавляли роботи, чинили на них тиск або "по-дружньому" радили "добровільно" виїхати десь на Північ, де, мовляв, і заробітки кращі. (Так було вчинено і з Сергієм – спершу запропонували наче нову роботу, а потім таки звільнили з ІНО). Далі почали діяти ще підступніше і зухваліше – вигадувати всілякі шкідницькі "організації", які вони називали "буржуазно-націоналістичними". Так було сфальсифіковано сумнозвісну справу СВУ. На лаві підсудних опинилися люди, які до того один про одного не чули і зроду не бачилися. Та за "матеріалами" ОДПУ виходило, що академік Єфремов об'єднав усіх задля скинення української радвлади. Так чи так, хоч і було все те шите білими нитками, всіх засудили і власне навічно заслали до таборів і заховали в надійні ізолятори, а Ніковського та інших навіть розстріляли.

Сергія чи не випадково обминула ця гірка доля, але поновитися в ІНО годі було й думати, і він якийсь час був безробітним, поки, нарешті, влаштувався викладачем української мови та літератури в Київському залізничному технікумі.

Справою СВУ та арештами української інтеліґенції репресії в Україні не обмежилися. Сталін надумався одним заходом знищити тридцять п'ять мільйонів українців. Я маю на увазі штучно зорганізований голод, коли в людей забирали все до зернини, витрушуючи навіть ворочки (відрізані від старих сорочок рукави, використовувані як торбинки), які здавна висіли в коморах на бантинах. У моєму рідному селі Капустинцях восени 1932 року було чотириста дворів і чотири тисячі душ населення. На весну 1934 року зосталося

лише дві тисячі вісімсот душ. Були там і жахливі випадки людоїдства. Дружина Петра Берегового з'їла двох своїх менших дітей. За ту провину її було взято, і куди вона поділася – невідомо. Поїла своїх дітей і дружина Пашини. І це при тому, що Капустинці ще вважалися "благополучними". В сусідньому селі Фарбованому з голоду вимерло дві третини. Проїжджаючи вулицями села у 1934 році, я сам бачив хати з забитими вікнами та дверима і дворища, зарослі лісом бур'янів. Бачив на власні очі й те, як до краю виснажені жінки в полі, на колгоспній роботі, ділили олію, якої їм припадало по десять крапель на трудодень. Пам'ятаю, як вони сиділи колом, позіставлявши на середину того кола хто чарчину, хто черепочок, і дивилися, як ланкова капала їм по черзі з брудної пляшки олію в той посуд. Треба було бути кам'яним або не мати серця, щоб витримати, дивлячись на таке знущання над трудівницями, і не послати прокляття всім богам-пророкам з їхнім соціалізмом і комунізмом. І це було в тому селі, де я колись так палко запевняв братів, сестер і всіх селян у прекрасному майбутньому – комунізмі, до якого нас обов'язково приведе радянська влада. А тепер на мене, чистенького, пристойно зодягненого і навіть пещеного, вони дивилися байдужими скляними очима. І якщо й жевріло в них щось, то лише квола жаринка докору. А ще страшніше було думати про тих тисячу двісті душ, які вже ніколи і ніяк не подивляться на мене. А серед них були і мої родичі – дядьки й тітки, брати і сестри, і я знав, що частка вини за ту сваволю колонізаторів лежала і на мені, членові правлячої партії...

До Федота (мого зятя), тоді члена комісії для захоронення мерців, прийшов Олійників хлопець і байдужо-глухим голосом сказав: "Дядьку Хведоте, захороніть матір, бо вони ще вчора померли з голоду, а може, покіль я повернуся, то й батько помруть, то майте на увазі!" Сам він теж був опухлий і проказав те так, як би хтось раніше сказав: "Дядьку, закопайте свою здохлу собаку, щоб не смерділа", – без тіні жалощів чи скорботи...

Масове вимирання від голоду за якийсь рік витравило людські почуття й переживання, перетворило їх на істот, позбавлених елементарного усвідомлення свого існування. Той Олійників хлопець був уособленням однісінького інстинкту – шукання ротом їжі. А дядько Федот зовсім спокійно, разом із "робітниками", за якусь крихту їстівного, самі ледь ходячи від виснаження, сяк-так присипали навіть не в ямі, а в ямці немовлят, підлітків, іще недавно дужих чоловіків та жінок, дідусів і бабусь...

Та не всі у Капустинцях потерпали від голоду. Щойно я приїхав, як до мене з пляшкою самогону зайшли представники "вищої" влади села – голова Кирило Антоненко та його заступник Осавуленко. Вони припрошували мене до чарки і завели, як виявилося згодом, провокаційну розмову. Антоненко розповів, що по селу за якийсь рік від голоду вимерло тисяча двісті душ, але до реєстру їх записано як померлих від серцевої хвороби, бо так було наказано з району, а самі ці книги потім вилучили "органи". Ще й зараз мало не в кожному дворі є опухлі від голоду. Незважаючи на десятирічну працю в колгоспі (колгосп у Капустинцях заснували ще 1921 року), тепер, коли вони стали не здатні до роботи, їх ніхто нічим не підтримує, і вони фактично приречені на голодну смерть.

Я не витримав та й гаркнув на них: мовляв, а ви ж нащо, чому не звернулися до вищих органів влади, чому не попросили допомогти?

Як з'ясувалося, мої гості з намови Василя Чаленка швиденько настрочили в ОДПУ, що нібито я веду антирадянську пропаганду. Мене негайно викликали у відому установу, де почали звинувачувати у контрреволюції. Абсурдність того обвинувачення була для мене очевидною, проте мені запропонували покинути село, а документи з заявами Антоненка й Осавуленка переслали до вищої інстанції.

На світанку наступного дня я бричкою їхав на вокзал, фактично вигнаний чужинцями зі свого рідного села, а наслідки тих відвідин своїх родичів були трагічними. Тими відвідинами закінчився певний етап мого і моєї родини життя.

Лише через десятиліття мені стала відома причина мого ув'язнення. Я божився, що не винен – хіба ж міг я чинити злочин проти того, за що боровся?! Аж згодом я зрозумів, що карали не за злочин, а за те, що був свідком того штучного голоду і винищення "інородців".

І... все те бачили і я, і Сергій, бачили сотні, тисячі, мільйони свідомих і несвідомих. Бачили і вдавали, що не бачать, не знають про те, бо найменшої спроби навіть не протесту, а свідомого реаґування було досить, аби органи ОДПУ про те довідалися. А якщо насмілювалися бачити, чути або знати, за те карали якнайжорстокіше, спроваджували (та ще й сьогодні спроваджують) на десятки років до таборів і навіть розстрілювали.

Від Шилова та його друга я дізнався про злочинний акт, що був вчинений у Шуї та Середі 1934 року.

А сталося ось що. Продовольчі органи поступово зменшували постачання цих містечок. У столиці справи з постачанням були ще сяк-так, а чим далі від неї на периферію, тим гірше. Прийшов час, коли найглухіші закутки Івановської області не витримали: робітники Шуйської текстильної фабрики звернулися до урядових організацій, прохаючи вжити заходів, щоб реґулярно постачали хоч би ті обмежені пайки хліба, які вони мали до цього. Точно невідомо, скільки тривали ті переговори, але вони так і не змогли домовитися. Тоді загальні збори робітників, уже не довіряючи міським властям, ухвалили послати делеґацію в обласне місто Іваново. Делеґацію очолили авторитетні товариші-партійці. Вони взяли з собою прапор, портрет Сталіна та ще когось із тодішніх вождів. Так вони дійшли до якогось лісу, а там їх зустріла команда війська ОДПУ, перекрила їм дорогу і запропонувала повернутися назад. Невідомо, як почалася та суперечка. Розповідали, що делеґація спробувала піти напролом, а військо застосувало зброю – з кулемета було дано чергу. Передні впали, інші, звісно, побігли назад, але всіх їх переловили й чи не всіх ув'язнили. Звичайно, як і про все подібне в нашій країні, про ту подію офіційно теж ні словом не повідомлялося. А по Москві ще довго ходили чутки про той розстріл.

Хто ж із свідомих, чесних комуністів і некомуністів, знаючи про такі факти, міг не обурюватися, не переживати трагедії свого народу, своєї особистої трагедії, трагедії своїх братів і сестер?! Де ще в світі, крім СРСР, могло бути, щоб так одверто, жорстоко знущалися, нищили народ чужинці та продажні яничари на його ж таки рідній землі, у власній країні?! Не раз я ставив запитання самому собі: що ж робити? Понести і здати партквиток? Але те неодмінно потягло б за собою пояснення причин такого вчинку спочатку в парторганах, а потім і органах безпеки, і фінал був би один – щонайменше табори. Покінчити самогубством? Для того треба було вміти перемогти інстинкт самозбереження, мати силу волі, а головне – що б те дало? Адже мені були відомі факти самогубства визначних політичних і культурних діячів – Хвильового, Скрипника, Любченка та інших, які, може, й вірили, що їхня смерть вплине на хід подій, і що з того вийшло? Навіть самі факти їхньої смерті москалі затаємничили, і ми знаємо про те тільки з неофіційних джерел. З тих-таки джерел знаємо, що їхніх дружин, дітей та інших родичів заслано до концтаборів або знищено.

А висловлювати хоч найменшу критику на адресу державного апарату чи навіть громадських організацій – про те і поготів не йдеться. Відразу визнають фракціонером, а якщо ти українець, то ще й буржуазним націоналістом і контрреволюціонером. Причому іще добре, якщо такому не знайдуть і "спільників по змові".

У тридцятих роках не треба було самому мати щось на думці, в ОДПУ самі визначали, хто з українців взагалі і, зокрема, з тих, що жили в Москві, мали ті "ворожі думки". Вибірково заарештовували. Я ховався з тим, що знав про їхню сваволю, але безнастанно думав, як же бути? І може, був би наробив наосліп якихось нерозумних вчинків, та Сергій, як колись батько, радив бути обачним і ліпше взятися за аналіз своїх поглядів і знань. Замість дріб'язкових партійних справ узятися за наполегливе, глибоке і всебічне вивчення надбань свого народу. Радив ґрунтовно вивчити марксизм, проштудіювати Леніна і науково доводити й обстоювати правду, бо, мовляв, біда наша і всього нашого народу в незнанні того, що він мусив би знати про себе і своє минуле. Мовляв, до чого були оті отаманщина та ворожнеча між угрупованнями, коли єдиний наш порятунок – у монолітному згуртуванні. Сергій засуджував сам і радив мені не вдаватися до якихось дрібних авантюрних вихваток, уникати безглуздих змов і навіть розмов всує, бо те нічого не дасть, а лише призведе до загибелі...

На обраній ниві мого життя

На Трьохгорську фабрику я заходив ніби до себе додому. Знаючи всі закутки підприємства, розташування підрозділів і технологічні процеси, всю керівну верхівку комбінату і багатьох робітників (як і вони мене), я мав перевагу над іншими стажерами. Ще раніше, перебуваючи тут на практиці, я глибоко цікавився роботою підприємства, тож і склав собі думку, що там було доцільним, а що потребувало вдосконалення. Цьому сприяла моя природна допитливість, схильність ще з дитячих років до конструктивізму в усьому. Крім того, з інститутського курсу НОП (наукова організація праці) – загалом дуже неглибокого – я запозичив основне: перш ніж братися за будь-яку справу, необхідно поміркувати, як досягти найкращих результатів із найменшими зусиллями. Тому, прибувши на фабрику, я наполегливо взявся, де було можна, виправляти дрібні хиби.

В той час на запрошення комбінату з Німеччини з асоціації німецьких інженерів приїхав представник, який мав розробити проект реконструкції ситценабивної фабрики. Головною метою реконструкції було за мінімальної розбудови, на наявних виробничих площах збільшити випуск продукції з 10 до 14 тисяч шматків краму щодоби (шматок мав 42,5 м). За угодою той інженер щоденно одержував сто карбованців золотом. Він справді енергійно взявся за справу. Щось із місяць вивчав розташування відділів, фабричне устаткування та виробничі процеси, а далі почав проектувати. Час від часу його запрошували на технаради, де він з допомогою перекладача викладав свої плани щодо реконструкції. На ті наради дирекція комбінату викликала, крім керівників підприємства, інженера Наддачина і мене (я на той час уже був відомий як знавець процесів виробництва). Вже на другій чи третій такій нараді я виступив із критичними зауваженнями щодо окремих положень проекту того інженера й запропонував дещо своє, як мені здавалося, слушне. Більшість членів наради підтримали мої пропозиції і наступного разу ухвалили доручити мені скласти свій проект реконструкції. Я погодився й просив, аби на допомогу мені дали стажиста Каретка й забезпечили місцем роботи та креслярським приладдям. А також дали вказівку машинописному бюро друкувати мої матеріали.

Щось за три місяці німецький інженер закінчив свій проект і подав на технараду. На той час ми теж зуміли накреслити загальну схему реконструкції й під час обговорення виклали свої міркування. Проект німецького інженера, попри всю свою доцільність, потребував капітальної розбудови фабрики, тобто великих витрат. Наш же більше спирався на внутрішню перебу-

дову: раціональніше використання наявних площ, доцільніше розташування відділів. Він був значно дешевшим.

Звичайно, важко було лише на підставі попереднього обговорення віддати перевагу тому чи іншому проектові, тому доручили спеціально створеній групі докладно вивчити подані проекти й доповісти свої міркування. Тій групі й було передано всі матеріали: німецький проект – компактну записку й з десяток аркушів креслень і наш – пояснювальну записку на сто чи й більше сторінок із повним кошторисом і сорок аркушів креслень. Комісія, розглянувши документи, вирішила взяти за основу реконструкції проект нашої групи, відхиливши німецький і використавши з нього лише незначну частину для доповнення нашого. Технарада погодилася з її висновками, але, оскільки на той час трест урізав асиґнування на реконструкцію (в тресті вирішили збільшити випуск продукції за рахунок підвищення норм виробітку та мобілізації "внутрішніх резервів"), ухвалила здійснювати ту реконструкцію частинами, залежно від надходження коштів.

Навесні 1928 року моє стажування закінчилося й мене було зараховано до штату інженерів ситценабивної фабрики "Трьохгорної Мануфактури". На той час на фабриці вже працювала група молодих інженерів (непрохоровців). Старшим за віком і досвідченішим серед них був Олександр Олександрович Наддачин. Він закінчив Московське вище технічне училище і справді мав неабиякі знання з хімії текстильного виробництва, але, дещо баламутний, неуважний до своєї особи, не мав хисту адміністратора – був інженером чистої води. Його всюди тягало вище начальство і фабрики, і комбінату, використовуючи його знання, проте цінувало невисоко й платило мізерію: щось 70 чи 75 карбованців на місяць. Крім нього, були ще Олександр Шишкін (молодший брат завідувача фарбоварки) – мовчазний, невеличкий, кругленький і надутий, як павук. Він опанував вузький фах готування текстильних фарб і, як найкращий знавець того діла, виконував доручення головного кольориста фабрики. Рослий і відпасений інженер Фодіман теж закінчив МВТУ і "перехоплював" фах.

Нарешті останній, Шумов, був завжди замислений і мовчазний, як риба (на протилежність своєму прізвищу). Коли хто його запитував, чому він весь час мовчить, говорив: "слово – срібло, а мовчання – золото". Та мовчазність створила навколо його особи певну таємничість. Ніхто так і не знав, для чого його залишили на фабриці, а він сидів собі й писав статті до журналів, одержуючи, крім зарплатні, за них добрі гроші. (Згодом, коли я й Каретко написали книжечку "Вопросник рационализатора", він, як знавець шляхів до тих редакцій, ввійшов у долю, поставив своє прізвище як співавтора, допоміг її видати й одержав третину гонорару.) В колектив тієї інженерної еліти ввійшли й ми, двоє молодих інженерів – Каретко і я. Так ми взялися до виконання своїх обов'язків раціоналізаторів. Саме тоді в країні висунули гасло "боротися" за збільшення випуску продукції за рахунок використання внутрішніх резервів, а для виявлення тих резервів надійшла вказівка створити на підприємствах спеціальні органи – бюро раціоналізації. Ось у таке бюро нас і призначили, поклавши платню щось близько 60 карбованців місячно.

Я, маючи вже тоді авторитет і, як в ті часи казали, неабияку "партійну бороду", був обраний членом партійного бюро інженерно-технічної секції. Більшість інженерів комбінату складали колишні прохоровці, вихідці з робітничих сімей, свої, домашні люди, які закінчили прохоровське техучилище. Вони вважали себе господарями на комбінаті. Прийшлих було мало, тому від перших днів перебування на фабриці я був білою вороною між чорними граками. По-перше, одягався не по-їхньому: завжди прикрашений бездоганно білим комірчиком і краваткою. По-друге, вирізнявся серед них широтою знань, тоді як вихованці Прохорова (та й більшість москалів) хоч і непогані фахівці,

проте загальноосвітньо були, на диво, обмежені. По-третє, вважався занадто вихованим, інтеліґентом, бо не лаявся, для них же мат був нормою. Та найдивнішим для них було те, що я не плазував перед москалями, чомусь не вживав (як дехто з наших країв) стосовно себе слів "хохол", "малорос", називаючи себе та інших хохлів націоналістичним "українець", "українці". Те їх дратувало і гнівило. Не раз я чув репліки, мовляв, хохол заліз у їхню хату і намагається їх, москалів, учити. І коли у ставленні вищої інженерної еліти фабрики та комбінату не відчувалося явної ворожості, то дрібніша братія москалів майже відверто проявляла шовіністичний сказ. Мясіни, Куткіни, Гвоздєви, Кузьміни, Бикови, Кануннікови, навіть заступник директора комбінату Лукін урівноважено не могли зі мною говорити, сипали з очей іскри ненависті. Я мало зважав на те: де було треба, виступав – на зборах інженерної секції, на бюро та на партійних зборах фабрики і комбінату. Часом, незважаючи на моду приклеювати ярлик опозиціонера, не витримував і виступав із критикою хибних, як на мою думку, настанов ЦК партії.

Особливо запам'яталися мені бурхливі збори, присвячені суцільній колективізації сталінськими методами і збори, на яких ішлося про збільшення випуску продукції ситценабивної фабрики. Останнє питання виникало ще на технарадах, де обговорювалися проекти реконструкції. Коли стало ясно, що "господар" (держава) не має коштів на ту реконструкцію, керівництво зажадало "витиснути" з фабрики збільшений випуск, не чекаючи будь-якої перебудови підприємства. От тоді на технараду викликали керівників відділів ситценабивної фабрики й поставили перед ними питання руба: негайно збільшити випуск. Затиснуті в такі лещата, більшість знизували плечима та кивали на керівників відділу білення: мовляв, як вони наддадуть, підготують потрібний крам, то й ми спробуємо щось зробити. А завввідділу білення Богданов, зачувши, що пахне смаленим, сам ухилився і послав на ту нараду свого заступника, Івана Івановича Петрова. Мовляв, він брат голови профкому комбінату, який має силу й розуміє безглуздість такої вимоги, – нехай і викручується. Івана Івановича приперли до стінки: він мав не лише на словах дати ґарантію, але й на ділі, завтра ж, видати на гора 14 тисяч шматків краму. Той, почувши таке, витріщив очі, мовляв, я не божевільний, щоб давати обіцянки, яких відділ не зможе виконати: за одним лише його словом збільшити випуск на сорок відсотків.

Я, в недавньому минулому один з авторів проекту реконструкції фабрики, підтримав Петрова, теж доводив неможливість такого стрибка без введення додаткового устаткування. Але моя підтримка ніби роздмухала полум'я: всі накинулися на Івана Івановича, мовляв, і сякий, і такий син, і маловір, і замалим не контрреволюціонер. Даремними були його запевнення, що він усією душею за збільшення випуску, але що важить бажання, як нема можливостей. Не допоміг і брат-профкомівець, який боявся захистити брата, – засудили його і зажадали перенести обговорення на партійні збори комбінату. І хоч на тих зборах Іван Іванович боронився, як лев, обіцяючи вже й переглянути свої погляди, нічого не допомогло: його паплюжили як останнього нікчему, зрадника партії, зрадника батьківщини. Тут же поставили питання про його перебування в лавах партії, а також ухвалили скликати загальні збори робітників на всіх фабриках і "пробробити" дворушника й опортуніста. Мені (всупереч усьому) доручили провести збори на прядилці. Звичайно, ніякого засудження там не відбулося, і секретар партійного комітету докоряв мені, що я не зумів протягти належної ухвали. Я промовчав, і те забулося. А Івана Івановича обливали брудом усі, кому тільки хотілося. Знайшли йому й кількох поплічників, зокрема, завідувача прядильної фабрики, професора, бога прядіння і прядильників, Павлова Миколу Тарасовича. Та той, на його щастя, був безпартійний, тож, зачувши недобре, без "проробки" пішов з фабрики.

Період з 1929 по 1934 рік був для мене дуже щедрим на подорожі: від-

рядження, відпустки, поїздки до санаторіїв – і, звичайно, багатим на зустрічі. Тручися серед маси різних людей, чого тільки не довелося почути. Розповідали пасажири поїздів, випадкові попутники, розповідали селяни по селах, знайомі й незнайомі, сусіди і родичі. Одні говорили сміливо й одверто, як провокатори (очевидно, серед них їх таки багатенько й було), інші крадькома показували листи з таборів та довідки про смерть рідних у тих таборах. Розповідали жебраки з України, обдерті, пухлі з голоду, що ярчаками ходили по Москві, випрошуючи окрайчик хліба. Доходили чутки й про руйнацію духовних та культурних надбань українського народу, арешти письменників, учених, митців, знищення золотоверхого Михайлівського монастиря й заміряння на Софію... Я слухав усе те, і ґрунт мого попереднього світогляду коливався мені під ногами. А коли вже стали хапати українців не лише на Україні, а й у Москві, то й зовсім опечалився; відчуваючи підсвідомо недобре, втратив рівновагу і спокій.

Поза роботою у відділі раціоналізації я мав ще й інші обов'язки на комбінаті. На Трьохгорку, що була осередком найреволюційнішого пролетаріату дореволюційної Москви, а за обсягом виробництва посідала чільне місце серед інших текстильних підприємств країни, часто приїжджали на екскурсії вітчизняні та закордонні фахівці, а також почесні гості і звичайні туристи. Ознайомлення "своїх" із велетнем легкої індустрії провадилося сяк-так. Зовсім інакше зустрічали зарубіжних гостей, які, вважалося, приїздили здебільшого з метою критики, а то й шпигунства. Тут від керівника вимагалася особлива пильність, щоб і показати і не показати, щоб хвастонути своїми досягненнями і водночас, як вимагала інструкція, не дуже виставлятися з ними. Тож партбюро і бюро ІТП доручили мені супроводжувати екскурсантів.

До зустрічі тих екскурсій особливо ретельно готувалися працівники ОДПУ. Після процесу Промпартії на Трьохгорці було обладнано внутрішню тюрму. Вона містилася на четвертому поверсі складського приміщення й була оздоблена надійними ґратами на вікнах та іншими "зручностями" для в'язнів. Там тримали з десяток чи й більше фахівців-текстильників високого класу: професора Максимова Олександра Олександровича та інших. Вранці їх розводили по фабриках, а на ніч повертали в ту затаємничену тюрму, і там вони відбували весь свій позаробочий час як в'язні. Вони мусили задля "спокути своєї провини" вносити пропозиції щодо вдосконалення виробництва. От і тинялися відділами, проте творча муза з примусу не надихала їх, а чекістам доводилося відповідати за них, оберігаючи від ока закордонних "шпигунів".

Кожну групу іноземців я зустрічав на прохідній, водив фабриками комбінату, показував, пояснював. Як мені здавалося, більшість екскурсантів цікавилася лише екзотикою нашого виробництва, не дуже й заглиблюючись у суть баченого. І тільки дві групи з усіх запам'яталися мені тим, що поставили мене в прикре становище. Вони пильно додивлялися до всього й дещо побачили. Перша група була з американської текстильної фабрики. Їх було чоловік двадцять. Більшість із них, за національністю чехи, говорили російською мовою. Обходячи прядильну, а потім і ткацьку фабрики, вони вказували на застарілість устаткування. Їх дивувало, що при кожнім ткацькім верстаті стоїть ткаля, тоді як у них нібито давно стояли "нортонівські" автомати, десятки яких обслуговувала одна робітниця. На ситценабивній фабриці їх розважали укладачі краму, що виходив із сушарок та барабанів, і взагалі вони були вражені поширеністю ручної праці на підприємствах комбінату. Далі вони забажали глянути на побутові умови наших робітників. Я повів їх у палац колишнього власника фабрик Прохорова, де містилися дитячі ясла – гордість наших робітників. Але вони, глянувши, якось кисло реагували – як я довідався потім, визнали їх не дуже чистими. Насамкінець вони захотіли оглянути житло якогось робітника. На такий випадок за інструкцією було визначено

для показу дві квартири – техніка Поцелуєва та однієї ткалі. І та і друга складалися з двох кімнат (на наш погляд, це було великим досягненням), і я справді думав тоді: стійте ж! – я вас здивую! Заходимо до Поцелуєва, і я бачу, що їхня реакція цілком протилежна моїм сподіванням. Вони якось похмуро й поспішно залишили те приміщення з досить убогими меблями. Надворі їхній старший, порівнявшись зі мною, скрушно і співчутливо сказав: "Ми... розуміємо вбогість ваших робітників. Ви ж будуєте соціалізм і комунізм, тому це й не дивно..." Його репліка спантеличила мене, тож я й собі запитав: "А як же живуть ваші робітники?" І він повідав мені (можна було б подумати, що він провокатор, коли б усі не були одностайні з ним), що у них робітники в переважній своїй більшості давно вже забули про такі квартири, як щойно бачена, що кожен із них (тицьнув пальцем) має за бажання і чотири, і п'ять кімнат на сім'ю. Що робітники вже цікавляться не тим, скільки кімнат має квартира, а тим, скільки у ній ванних та як вони оздоблені, кахлями чи малахітом. Не кажучи вже про те, що більшість робітників мають власні автомашини, до того ще й модні.

Іншим разом довелось мені червоніти, коли троє французьких підприємців, власників текстильних фабрик, попросили показати крам, виготовлений на експорт. Я повів їх у складальний відділ, і там завідувач виклав щось шматків із п'ять краму, як на наш погляд, бездоганної якості, у порівнянні з загальною масою. Вони почали дуже уважно їх роздивлятися і невдовзі показали нам усі, як вони висловилися, емблеми совєтов – дуже вміло розкидані по тлу тканини серпи і молоти, лозунґи тощо. "Як же так, – запитують мене, – адже ваш уряд в угоді про експорт давав ґарантію того не робити!" Я придивився і справді побачив те, чого раніше не помічав. Щоб хоч щось відповісти, сказав, що у нас весь крам такий, і ніхто ніколи не мав до того претензій. А вони, сучі сини, давай тоді переглядати неекспортні сувої. І вже без слів показали мені, що на тому крамі, коли і є такі малюнки, то поодинокі. Я на те не мав, що сказати, і вони переможно пішли до виходу.

Приїздила на Трьохгорку і група німецьких працівників. Вони, як мені здалося, були найоб'єктивніші: і критикували, і хвалили окремі моменти, виголошуючи "шлехт" чи "ґут". Хоч загалом ентузіазму не виявили, сказавши при виході, що сподівалися на більше. Були неприємно вражені брудом у відділах і, особливо, у курилках та вбиральнях, а також убогим виглядом робітників і москвичів узагалі.

Починаючи з 1928 року і до кінця мого перебування на Трьохгорці мені доводилося досить часто бувати і на московських, і на периферійних текстильних комбінатах та фабриках, вивчаючи передовий досвід, нові технології, ориґінальні зразки набивок. Побував на підприємствах Іванова, Ленінграда, Твері, був навіть у Шліссельбурзі. Однак знаходив там не дуже багато гідного уваги. Ті поїздки переконали мене, що радше Трьохгорка була зразком для інших, а не навпаки. В той же час я набував досвіду, був обізнаний із досягненнями галузі, знав текстильну промисловість усього СРСР.

Пам'ятними для мене були поїздки з Каретком на Івановські фабрики та з механіком Аксьоновим на фабрики Ленінграда і в Шліссельбурґ. Приїжджаючи в те чи інше місто, звичайно, шукали готель і тільки по тому йшли на підприємства. В один із наших приїздів до Іванова Каретко запропонував зупинитися в його тестів. Я охоче погодився, бо, правду сказати, мене розбирала цікавість побачити його родичів. От ми, поминувши центр міста з двоі триповерховими будинками, вийшли на рівну, як стріла, вулицю чи то села, чи третьорозрядного містечка. Вздовж вулиці ніби по шнуру вишикувалися манюсінькі будиночки-близнюки, що дивилися на світ знову ж таки однаковими маленькими віконцями, нібито на когось чекаючи. Від будиночка до будиночка тяглися високі дощаті паркани з глухими ворітьми та хвіртками. І

ніде ані деревця, ані кущика. Ще й тепер шкодую, що не зазирнув за той шнур будинків – що ж воно там, за ними?

В один із таких будинків і завернув Каретко. Заходимо до приміщення й натикаємося на старого чоловіка. Каретко вітається, як до малознайомого. Чую таку ж суху відповідь і ні тіні якоїсь родинності. Мені стало ніяково. На слова Каретко, що він не сам і що ми зупинимось у них на день-два, господар тільки кивнув головою і вийшов до сусідньої кімнати. Ми присіли на вбогих лозових стільцях, помовчали. Я відчув отруйні пахощі герані і вже хотів іти звідси, та Каретко затурбувався й пішов до господаря. Невдовзі повернувся з двома склянками чаю. Нашвидку випивши той голий чай, ми пішли у справах. Повернувшись, полягали спати не вечерявши – ніхто нас не зустрічав. Мені було незручно питати про щось Каретка, і він мовчав. Мене досі дивує їхня взаємна відчуженість. Так ми й поїхали, навіть не попрощавшися з господарями, та, власне, і не бачивши їх.

Влітку 1930 року я зазнайомився з директоркою десятирічної школи, яка містилася неподалік Краснопресненської застави. Вона запропонувала мені взятися за викладання хімії у сьомому та восьмому класах, звичайно, за сумісництвом. Я, подумавши, дав згоду і першого вересня став до роботи. Знань хімії для викладання в середній школі мені не бракувало, але я з перших днів зрозумів, що самих знань предмета ще не досить. Необхідно володіти методикою та мати хист до викладання, а саме цього мені й бракувало. Правда, коли б трапилися класи з урівноваженими учнями, то я б таки тяг посередньо. Та, на жаль, серед учнів сьомого класу двоє хлопчаків були такими бешкетниками, що я не міг із ними впоратись, а у восьмому класі було двоє таких дівчаток, що, як кажуть, хоч у гармату заряджай. Вже що я з ними не робив – і з класу виставляв, і в кутки ставив, і навіть за вуха скуб. Особливо дошкуляв мені один хлопчик. Плюгавий, найменший у класі, він був клубком нервів. Вертлявий, як в'юн, сам не вчився й іншим заважав. Не давав і мені провадити навчання. Вибивав із колії, зводив нанівець і ту методику, яку я виробив для себе. Я по пораду до директорки, але вона відповіла, що знає тих дітей і що не має права виганяти їх зі школи, тож треба, мовляв, їх якось приборкувати.

В ті погожі дні вересня до Москви з візитом прилетів дирижабль "Цеппелін", що було справжньою сенсацією. Він висів над Москвою, і його було видно з вікна класу. Учні попросили мене розповісти про дирижаблі взагалі і про той, що вони бачили з вікна, зокрема. Я, пояснюючи, якось невдало вимовив слово "Цеппелін", і того було досить, щоб хлопчаки підхопили те і мене охрестили "граф Цеппелін". Краще б вони, холєри, прямо називали мене тим ім'ям, а то все зі шпильками, нібито і не про мене йшлося, а самі так прозоро підсміювалися. Що вже я намучився з тією хімією! Ледве закінчив рік і навіки заклявся не встрявати у викладацьку справу.

Влітку 1931 року, полегшено зітхнувши, я взяв відпустку і разом із родиною поїхав на Україну. День пробули у Києві, потім днів зо три в Дарниці у Максима, по тому з тиждень гостювали у батьків у Борисполі і нарешті – в Глобино до Василя. Василь тоді був головлікарем райлікарні і настирливо запрошував на літо до себе. Та подорож для мене була дуже цікавою, адже мені так хотілося побачити місця і станції, де я колись мандрував зайцем вантажними поїздами. А головне, глянути на пам'ятну мені Глобинську цукроварню, до якої колись так тягло і від якої я тікав, так і не побачивши її. Тож телеграфували Василеві про свій приїзд. Близько півночі поїзд нарешті зупинився на станції Глобино. Після освітлених вокзалів Києва і Дарниці нам видалося незвичним пірнати в непроглядну темряву. Виходимо за станцію, і нас огортає неймовірна тиша. Оглядаємося, чи не зустрічає хто, але, крім однокінної підводи, на станції нікого немає. Візниця стоїть збоку, ніби нікого й не чекає. Подумалося, що телеграма не дійшла. Аж боязко мені стало від того. Звертаюся до того візниці, мовляв, чи не

завезе нас до лікарні, до головлікаря Козуба. А він на те каже, що саме на нас і чекає, але не насмілився звертатися до таких панів.

Зручно вмостившись на бричці, ми покотили в темряву. Вночі той розсяг здався нескінченним, а вдень виявилось, що від лікарні до вокзалу було всього зо два кілометри.

Василева сім'я чекала на нас, але час був пізній, і ми, ледве привітавшись, полягали спати. А на ранок стали перед очі господарів: ми роздивлялися їх, а вони нас. Хазяїн виглядав моложавим, відпасеним, гарним, як і годилося бути такому видатному панові. Його авторитет у районного начальства і, особливо, у населення, зокрема серед хворих, був на недосяжній висоті. І матеріально був забезпечений як ніколи добре. Справді, тоді Василеві прямо текло все: їстівне, гроші. Пізніше ми не раз бачили, як через чорний хід приносили курей, меди, масло, яйця, дині, кавуни, груші, яблука і всяку всячину.

Його дружина Сусанна з манерами великої барині й п'ятирічний білявий Леончик теж виглядали якнайкраще. Поряд із ними ми були як рисаки перед битюгами: сухорляві, рухливі, з чітко вираженим намулом урбанізації – чепурні у постатях, чепурно й доладно зодягнені, з манерами міських жителів. Наша трирічна Юлічка була ніжна, хороша, але дуже тендітна, суто інтелігентська дитина.

Василь не кваплячись обдивився нас і звернувся до дружини й служниці, яка теж здивовано розглядала господаревих родичів, мовляв, передаю на ваші руки цих гончих столичан, і щоб вони через місяць були такими, як ми.

То був і в мене, і в дружини чи не найспокійніший, найприємніший спочинок. Місяць ми, як у дитинстві, безжурно на дозвіллі проводили час. Їздили на гостину до тестів Василя, тамтешніх глобинських мешканців. Бачили його тещу – лагідну, роботящу жінку. Бачили й тестя, коли той забігав хильнути чарочку. І здавалося, що то була така патріархальна українська родина, що, природно, напрошувалося питання – звідки такі русизми у Сусанни?..

Побували й у ботанічному саду в селі Устимівці. Дивно було бачити серед неозорих степів Полтавщини, на межі Золотоніського, Кременчуцького та Хорольського повітів, таке диво природи – оазу дерев та кущів, привезених замалим не з усього світу. Казкова чарівність тих насаджень милувала око, а пахощі п'янили.

Устимівський парк нагадав мені уманську Софіївку, і я помислив, мовляв, поміщик примусив невідомих смертних, своїх рабів, створити таке диво. Але з розмов селян-старожилів почув інше, а саме, що той поміщик Устименко був демократ, благородна людина, що про його рід у селян залишився найкращий спогад, що селяни тільки допомагали йому закладати той парк. Згодом десь в історичних джерелах я прочитав про поміщиків Устименків те саме.

Назад поверталися іншим шляхом, бачили села і людей Полтавщини, і все те склало незабутні враження.

Мені вже було на часі повертатися на роботу, але так не хотілося зривати відпочинок сім'ї! Тож ми надумали, що я поїду, а дружина ще трохи залишиться у Василя, а потім заїде до рідних – до батьків і сестри Тані.

Десятого серпня я повернувся до Москви. Сусіди ледве впізнавали мене, так я поправився. Ходив на роботу, але мені не працювалося: дуже швидко скучив за дружиною і донькою. Не знаходив собі місця, аж поки одержав телеграму: "Зустрічай п'ятнадцятого вересня". В той день я вже зранку був на вокзалі, а коли поїзд зупинився – стояв біля вказаного в телеграмі вагона. У вікно бачу: дружина тримає на руках Юлічку. Підійшов ближче, щоб сказати, що зараз зайду до вагона, і пішов. Як раптом дитя закричало: "Тату, я не буду, я не буду!" Виявилося, донечка подумала, що я йду геть, бо мама їй казала: "Будеш пустувати, не повезу до тата!" Ось вона й бентежилась, аж покіль я не з'явився у вагоні.

Вони скучили не менше від мене, і ми цілий той день уже не розлучалися.

В квітні 1932 року я одержав путівку на курорт, цього разу до Кисловодська. Звичайно, там було, як і всюди в санаторіях, добре: їли, пили, розважалися, досхочу спали, набирали ваги... А весна 1932 року на Україні вже позначилася голодом. "Успіхи" Сталіна в реорганізації сільського господарства призвели до страшного. Люд України розповзався в усі навколишні республіки, рятуючись від голодної смерті, жебракував. Те було помітно навіть у Кисловодську, на вулицях якого дедалі частіше зустрічалися до краю виснажені чи вже й опухлі старці різного віку. Подаючи милостиню, я запитував: звідки? І чув незмінну відповідь: з України.

Гостюючи минулого року в Глобиному, ми не відчували скрути, однак серед людей уже точилися розмови про загрозу голоду. Внаслідок руйнації сільського господарства врожай був жалюгідний, але навіть і його відбирали. Державні органи вимітали все збіжжя до зернини.

Тільки через тридцять років я довідався, що серед жебраків, яких я бачив у Кисловодську, був і мій двоюрідний брат Прохор Павлович. Ідучи якось у присмерку вулицею міста, ми зустріли жебрака. Щось видалося мені в тій постаті знайомим. Даю йому гроші й помічаю, що він, беручи їх, відвертається від мене й хутко зникає у темряві. Я гнав від себе думку, що то міг бути Прохор. І тільки 1960 року, коли я відвідав його господу в Капустинцях, він признався, що тоді теж упізнав мене, але, мовляв, не хотів неславити себе й мене перед тими панами, не хотів розказувати нам, одпасеним, що він, пухлий від голоду, замалим не помер, жебракуючи на чужині.

Відпочиваючи у Кисловодську, ми хоч і ходили по всіх усюдах, околицями міста, але з осторогою, бо в пам'яті жителів, особливо місцевих москалів, ще свіжий був спогад про вибух повстання народів Північного Кавказу в 1929 році. За розповідями самовидців, то була страшна подія. Чеченці, інгуші, балкарці не витримали знущань сталінського режиму – повстали. Вони лавами посунули з гір та ущелин до міст Кисловодська, П'ятигорська, Нальчика та інших, нищили все на своєму шляху, різали всіх, хто потрапляв під руку, й особливо жорстоко курортників. Загинули тисячі люду. Вир так розбушувався, що місцеві органи міліції та ОДПУ були безсилі припинити різню і довелося застосувати регулярні війська. Звичайно, тим "нацменам" так не минулося – їх було знищено чи не більше, ніж вони вирізали...

Збираючись повертатися додому, я, як майже всі курортники, у прилеглому сільці купив "гостинця" – дві сотні яєць. (В Москві вони коштували удвоє дорожче.) Взявши квиток тільки до Харкова (хотів зупинитися там і пошукати якоїсь роботи), виїхав. То була наша давня мрія: жити між своїм народом. Та, на жаль, на Україні тоді, за винятком Дунаєвецької суконної та Вовчанської бавовняної напівкустарних фабрик, ще і в зародку не було текстильної промисловості. Тож я надумав улаштуватися в якімсь управлінні, хоч би і не в текстильнім. Одним словом, походити пошукати і разом із тим оглянути місто, якого я ще не бачив. Звичайно, якби я хоч трішки був обізнаний зі становищем в країні, зокрема на Україні, то хіба зробив би таку дурницю з тією зупинкою. Принаймні взяв би квитка до Москви, щоб закомпостувати в Харкові. Правда, серед пасажирів точилися розмови про труднощі з придбанням квитків, та я не надав їм особливого значення.

Нарешті поїзд із шипінням зупиняється, я виходжу на перон і бачу навколо силу людей. На тім пероні, на вокзалі і, скільки видно, на привокзальному майдані та прилеглих вулицях кишить людський мурашник. Думаю: "Що за чорт, стільки люду!" Питаюся що й до чого, і у відповідь чую зойки й стогони. Мовляв, сидять тут уже більш як місяць і ніяк не можуть виїхати. Вже все проїли, обдерлися, завошивіли. Я ще не йму віри. Чіпляючись своїм начиненим яйцями чемоданом, протискаюся між тим натовпом, шукаю камеру

схову, але виявляється, що та камера завантажена по саме нікуди і вже давно не працює. Я – до каси, щоб тут же взяти квиток на Москву, але там кепкують: "Може, ви, громадянине, хочете ще й у м'якому вагоні їхати? Он дивіться, хвіст до каси губиться десь на сусідній вулиці!" З острахом я шукаю якогось довідкового бюро, щоб дізнатись адреси готелів, і збоку чую репліку: "Диви який жартун, шукає готель, наче не бачить, що і на майдані вже не вистачає місця!"

Заходила ніч. Із жахом думаю, що маю робити. Так у розпачі простояв хвилин десять, поки згадав, що у десь Харкові жив Василів друг, який навіть у Капустинцях бував. Семен Сотник. Та ні того, чи живе він і тепер у Харкові, ні його адреси я не знав. Перебираючи у пам'яті уривки розмов із Василем, згадав назву району – Курилівка. Розпитую в людей, де це, і чую відповідь: "У чорта на рогах..." Мовляв, щоб туди потрапити, треба їхати двома чи трьома трамваями. І я хапаюся за останню надію – кидаюся до того трамваю, втискаюсь у натовп охочих сісти і, хоч із мого чемодана потекла яєшня, десь після півночі вийшов на такій бажаній Курилівці. Навколо непроглядна темрява і – ні душі. Тож мені не залишалося нічого іншого, як, простуючи від будинка до будинка, напитувати ледве що знайомого Семена Сотника. Проблукавши так із годину, зустрів нарешті якогось чоловіка, котрий досить плутано розказав, де, ймовірно, живе той Сотник.

Заходжу у двір – ніде ані блисне. Несміливо стукаю. Тиша. Я – сильніше. Знову ніхто не озивається. Втрачаю несміливість і стукаю, як до себе додому. Жодних ознак життя. Мене бере страх, що таки доведеться от так, на вулиці, часувати ніч. І я стукаю вже щосили, аж шибки бряжчать. Нарешті чую несміливе: хто там? Сяк-так пояснив. У відповідь двері ледь прочиняються, і хтось напружено вдивляється у темряву. Забачивши, що я один, невдоволено запрошує ввійти. Простую на світло каганчика, який ледве блимає. У передпокої бачу Семена, розтлумачую йому, хто я і звідки. Він, однак, ніби ніколи й не чув про Василя Козуба. Нехотя вказав місце, запитав ще щось про вечерю. Полегшено зітхнув, коли я відмовився.

Вже вранці я нашвидку (він збирався йти на роботу) розповів Семенові про свої пригоди і запитав, чи він не знає, як можна дістати того квитка. Він пообіцяв спробувати (при цьому не забув підкреслити, як це важко зробити). Хіба з броні. Виявилося, що мій знайомий читає час від часу на залізниці лекції. Я вдивлявся в Семена й не пізнавав його. Замість веселої, грайливої, а що вже дотепної та гострої на слово людини переді мною стояв суворий, похмурий, неговіркий, придавлений чоловік. Він холодно попрощався, видушивши "до вечора". І, як мені здалося, не снідавши, зник за дверима, а я почав наводити лад у чемодані і смажити яєшню на сніданок.

На ранок настрій мені ще більше підупав. Думкою я був там, на залізниці, біля того Семена. Думав, чи пощастить? Все ж по сніданку поїхав у Будинок промисловості, про який тоді стільки було говорено. Але мені він видався таким мізерним, непривабливим. Заходив до різних кабінетів, проте швидко переконався, що чогось путнього там зайве шукати, плюнув і поїхав назад на Курилівку, де з нетерпінням чекав вечора. На щастя, Семен таки дістав квитка, і я чимдуж заспішив на вокзал. Іще не маючи певності, що пощастить виїхати, заходжу до залу й бачу, що всі виходи на перон блоковано тисячним натовпом, але озброєна варта стримує його і пропускає до виходу лише одиниці. Я силкуюся прошилитися через товщу людей до тої сторожі, показую квиток і чую: "проходь!" Але це не так просто. Нарешті кулею вилітаю на перон і... дивуюся: там ані душі. Біжу до свого вагона, уявляючи, що він уже вщерть забитий людом. Схвильований, підбігаю до входу у вагон, але провідник цілком спокійно пропускає мене всередину. Заходжу і... диво дивне! – у вагоні сидить близько десяти чоловік. Я ще не вірю! Знайшов своє купе й

чекаю, що ось-ось посуне лава пасажирів. Та того не сталося. Машиніст у призначений час дав останнього гудка, паротяг зашипів і плавно почав набирати швидкість. Мені не вірилося, що ми поїдемо напівпорожні. Думав, що, може, то тільки наш вагон такий, адже він був заброньований, а решта, очевидно, перевантажені. З цікавості пройшов спочатку в передні вагони, потім у задні... Скрізь одна й та сама картина. Повернувся до свого купе й замислився. В чім же справа? Що це – шкідництво чи знущання з людей? Чи, може, "піклування" батька Сталіна і його політвідділів про тисячі людей, що тижнями, місяцями сиділи, голодні, завошивлені, плекаючи примарну надію виїхати, врятуватися від смерті?!

Хоч який насичений подіями був 1932 рік, найзнаменнішим у нашім подружнім житті він був тим, що 11 червня у нас народилася друга дитина – Юрась, заповнивши чашу щастям вщерть. Іще восени тридцять першого року ми найняли служницю, дівку Наталку. І хоч із грішми було скрутнувато, зате зручно: було кому тішити дітей, допомагати дружині і по господарству, і ми тоді часто ходили в кіно, театри, на вечори в клубі земляцтва і літературні, приймали гостей і самі бували в людей.

Восени того ж таки 1932 я пішов з Трьохгорки. Скінчилося все: передача справ, потиск рук тепер уже колишнього товариства, залишилася позаду прохідна... А що ж далі?.. Куди йти, де шукати місця, адже я нічого не підготував. І хоч зовні перед дружиною я бадьорився, поза звичною роботою настрій дещо підупав. Правда, я знав, що в таких випадках слід звертатися в міськком у відділ кадрів. Тож наступного дня я вже сидів у приймальні відділу кадрів. Довго чекати не довелося. Технічний секретар тут же занотував моє прізвище та деякі інші дані, вийшов і приніс анкету, яку попросив заповнити. Взявши заповнену анкету, попросив прийти через три дні на прийом до секретаря міськкому з кадрів Драйзера.

У призначений день і час я прийшов. Німа тиша і пахощі дорогих парфумів. Просторий й досить гарно оздоблений кабінет із м'якими сап'яновими кріслами й канапою. За великим столом – красень із зовнішністю іноземця. Моя поява в кабінеті вивела його із задуми, і він, жестом вказуючи на крісло, запросив: "Сідайте, товаришу Козуб".

Бачу: моя анкета перед ним. Він удавано байдуже дивиться на мене й протяжно мовить: "Іван Гнатович, так вас величають?" Я ствердив. І тоді він почав, не хапаючись, ніби пережовуючи мої відповіді, і хто я, і звідки, і хто мої родичі, і що закінчив, і де вступав до партії. Особливо його цікавило, чому я спочатку пішов не в РКП, а до партії боротьбистів. Довелось докладно розповісти, коли та як прийнято мене до партії. Допитувався, чому я пішов з Трьохгорки. Так він поставив сотні запитань і вимагав точних відповідей. Мене аж у жар кинуло. Нарешті Драйзер відкинувся на спинку крісла, як то роблять владики, й, подумавши, запитав: "Як ви подивитесь на те, що ми пошлемо вас учитися далі? Ми створимо вам найкращі умови, пошлемо за кордон. Забезпечимо вас і сім'ю гарним житлом, машиною, постачанням!"

Не сподівався я на таку пропозицію. Думав, якби раніше, а то в мої роки (мені йшов 36-й) засвоювати науки, та ще іноземні мови? Чи не запізно? Поки я так роздумував, він задав ще одне запитання: "А чи не було у вас якоїсь незгоди з лінією партії?" "Ні, не було, – кажу. – Хіба що, як мені здається, занадто круто було взято із суцільною колективізацією. Але ж то були місцеві перегини, а не лінія партії. Сам товариш Сталін ужив заходів, видав брошуру "Запаморочення від успіхів", з чим я цілком погоджуюся..." Я ще не встиг договорити, як бачу, що вираз його обличчя і настрій різко змінилися. Лице ніби захмарилось, очі забігали, і він, "забувши" про свою пропозицію, якось метушливо заговорив: "Навіть не знаю, що вам запропонувати..." І, перегорнувши записника, додав: "Знаєте... пошлемо вас у Науково-дослідний інс-

титут текстильного машинобудування. Якраз там ви й зможете проявити себе. До речі, ним керує наш номенклатурний працівник Сергєєв".

Я не встиг іще нічого збагнути, як він уже натиснув ґудзик електродзвоника. Двері кабінету відчинились, і зайшов техсекретар. Драйзер наказав йому виписати мені путівку-рекомендацію на призначення до того інституту, підвівся і, побажавши успіху, через стіл потис мені руку. Так я назавжди втратив те, чого, правда, навмисне і не шукав – номенклатурну приставку до прізвища. Бо ж наважився хвалити вождя за його "Запаморочення від успіхів"...

Науково-дослідний інститут текстильного машинобудування містився на Шаболовці, а його філія, цебто конструкторський відділ, аж на Донському проїзді. І перше, і друге приміщення були тимчасові, щойно орендовані тим новоствореним інститутом і зовсім не пристосовані для роботи. Директор інституту Сергєєв зустрів мене байдуже, навіть не поцікавився, для чого мене прислали, бо, видно, ще і сам не знав, до чого взятися. Одначе вказав мені місце за крайком стола, який уже обсіли інші фахівці. Сергєєв значився аспірантом при МВТУ ім.Баумана і будь-що хотів вирватися на свою основну роботу, тож зовсім не приділяв уваги нашому інститутові. Невдовзі після мого приходу він таки вибрався звідти і на його місце прислали нового директора. Швидко виявилося, що той новий, як кажуть, ні в тин, ні в ворота. Він нічого не тямив ні в машинобудуванні, ні в текстилі. Однак зсадити його з того стільця було не так просто – номенклатурна одиниця. Так він і сидів, ніби для меблів, одержував зарплату, а вся справа крутилася навколо професора Малишева (чи Малашевського?), справжнього спеца механіки і конструкції.

Може і я довго сидів би там байдикуючи, та саме життя примусило наших інженерів шукати можливостей для конструювання текстильних машин. В СРСР зовсім не існувало будь-якого текстильного машинобудування і все обладнання цього профілю надходило з-за кордону, зокрема з Англії та Німеччини.

Вже в двадцяті роки питання про заміну обладнання текстильних підприємств постало в загальнодержавному масштабі. Скажімо, на Трьохгорці прядильні та ткацькі верстати, машини ситценабивної фабрики служили чи не третій свій вік і їх давно належало списати в брухт. Така сама картина була на всіх підприємствах галузі. Отже, необхідно було закупити за кордоном десятки чи й сотні тисяч машин або... розробляти вітчизняні.

Західні фірми не скупилися на пропозиції, засилали сотні каталогів на найновіше устаткування. Там іще добре не уявляли, що таке соціалістична державна власність, і, аби тільки хто натякнув, висилали тому гори літератури. Варто мені було написати зовсім коротенькі листівочки до тих фірм в Англію, Німеччину, Францію, Італію, як я одержав не лише каталоги, але й листи із запрошенням замовляти саме їхні машини. Причому, вони обіцяли їх не тільки доправити, але й змонтувати і навіть зі знижкою. Я сміявся з їхньої необізнаності, жартував: от, мовляв, замовлю устаткування для цілого підприємства й почну викамарювати, стану капіталістом. І чи то вони так уміли показати свій товар, чи так виходило на папері, однак справді ті машини були, як лялечки. Було, порівняєш нашу радянську дійсність з її брудом, паперовою макулатурою, грубезними витворами замість машин і думаєш, як далеко куцому до зайця: і революція не допомогла, не подолала тих сторіч, на які відстала Російська імперія від цивілізованого світу.

Пекуча потреба розвивати вітчизняне текстильне машинобудування й спричинила появу нашого науково-дослідного інституту (пізніше перейменованого на Центральне конструкторське бюро текстильного машинобудування і підпорядкованого Главку легкого та середнього машинобудування Наркомважпрому. Мабуть, хтось "нагорі" таки розкумекав, що назва "науково-дослідний" без науковців і відповідної матеріальної бази, ба навіть приміщення, є фікцією), і я опинився в іншій системі.

Тоді почалося й будівництво фабрик, що мали виготовляти обладнання й машини, сконструйовані в нашому інституті. Такі фабрики будувалися в Івано-Вознесенську, Ленінграді, Твері (Калініні). Щоправда, калінінський завод виник трохи раніше, на базі майстерні, зорганізованої силами текстильного бавовняного комбінату (його колишній власник – відомий на всю імперію Сава Морозов).

Усе доводилося починати з азів. І якщо з устаткованням для ткацьких і прядильних фабрик конструкторам було дещо простіше впоратися, то конструювання машин для ситценабивних підприємств вимагало додаткових відомостей про умови й оптимальні режими роботи подібних конструкцій. До речі, про машини цього профілю не було майже ніякої літератури, крім загальноописової.

От тоді й було сформовано дослідну групу. Її очолювали інженер-теплотехнік Щукін, коли йшлося про теплові випробування, і я, коли була потреба в суто технологічних роботах. Ми їздили на фабрики й тижнями, а то й місяцями проводили там випробування, вивчали машини в роботі, їхні оптимальні режими, добуваючи дані для розробки досконаліших конструкцій. Тож на кінець 1932 року я цілком освоївся з новим амплуа дослідника. Втягся в життя колективу, парторганізації. Однак були і проблеми. Щукін що далі, то більше намагався шкодити мені, і причиною того були зовсім не виробничі проблеми – то була національна неприязнь. Він, одвертий великодержавний російський шовініст, не припускав, що будь-якому "інородцю", зокрема хохлу, можна було щось доручати без зверхності над ним москаля...

Та всупереч тим поглядам керівництво розробкою програм випробування і самими випробованнями невдовзі перейшло до мене як знавця того виробництва й устаткування. Щукін як спеціаліст-теплотехнік не знав ані текстильного виробництва, ані машин, тож, природно, мав поступитися мені. І лідери, талановиті конструктори Полежаєв, Ткачов та інші зверталися вже до мене по консультації та дані випробовань.

Подальші 1933 і 1934 роки були для мене ще ряснішими на відрядження. На мене звалилося стільки роботи, що я ледве встигав заглянути додому, – перебував то в Іванові, то в Ленінграді.

На той час уряд ухвалив побудувати великий текстильний комбінат на Україні, в Херсоні, на місцевій бавовні. Крім того, було укладено угоду з Туреччиною про побудову трьох текстильних комбінатів – у Кайсері, Назелі та Смирні – й створено організацію "Туркбуд". Із Туреччини приїхало вісімдесят юнаків на навчання. Вони повинні були опанувати фах текстильників і вивчити російську мову.

На новозбудованих заводах текстильного устаткування почався випуск нових машин. І перш ніж їх відправити замовникам у Херсон, Барнаул чи до Туреччини, мені було доручено більшість із них змонтувати і випробувати. Всі дані випробовань негайно надсилалися на заводи, і там удосконалювали окремі деталі чи й вузли. Тільки по тому машини відправляли на новозбудовані підприємства. Місяцями я жив тоді в Ленінграді та Іванові, керуючи монтажем і випробуванням. На той час я вже тільки числився в ЦКБТМ, фактично ж виконував доручення начальника главку машинобудування Зубжицького, разом із ним несучи відповідальність за якість випробовуваних машин.

У Ленінграді я познайомився з головбухом нашої філії, розумною й цікавою людиною. Колишній меншовик, він на початку революції пристав до більшовиків, проте швидко переконався, що йому не по дорозі з РКП, і механічно вибув із неї, відійшовши від політичного, партійного життя, бо, як він говорив, не хотів нести відповідальності за сваволю більшовиків.

Він чи не все своє життя прожив у Ленінграді, розповів мені про боротьбу тоді ще єдиної соціал-демократичної партії з царизмом, з реакцією. Розповів,

що не раз сидів у "Крестах", та як вони, користуючись правом політв'язнів, коверзували в тюрмі, допікали наглядачам і навіть слідчим, влаштовуючи протести через те, що борщі були покриті суцільною плівкою жиру або хліб був не підходящий для їхніх шлунків. А тепер, мовляв, наш пролетарський уряд набив в'язниці не реакціонерами, а тими, хто так жагуче прагнув того нового, зі зброєю в руках на барикадах обстоював це нове. Саме вони тепер за ґратами і вже не як політв'язні. Хоч і беруть їх за політичні переконання, проте кваліфікують як кримінальних, катують, і... вже їм не випадає нарікати на "жир у борщах".

Я, хоч і знав, що тоді ОДПУ забирало силу народу, особливо з України, але був дуже далекий від розуміння, що саме робилося в наших тюрмах. Тож, слухаючи ті розповіді, вірив і не вірив, запитував, звідки він про те знає. Він же опечалено розповідав, що сидів у тих самих "Крестах" і за радянської влади, а сьогодні там сидять його родичі і всього лише за те, що вперто вірять: свободу виборювали вони для всіх і для себе також, а не лише для Дзержинського, Леніна, Троцького, Сталіна та іншої подібної братії. Та все ж мені думалося, що він меншовик і, звичайно, перебільшує, – аж покіль через якихось півтора року побачив усе на власні очі, потрапивши до тієї катівні. Тоді зрозумів, що навіть він, колишній в'язень царських казематів, не уявляв усього страхіття радянських тюрем і таборів, де знищувалися мільйони "вільних" громадян "вільної" держави.

Буваючи в Ленінграді, я зрідка заходив і до свого поплічника у практиці на Трьохгорці інженера Буянова. Саме тоді він улаштувався, за його словами, на добрій посаді. Але я, відвідуючи його, помітив злиденність обстави, а ще більше – злидні в одязі та харчах. Та всі нестатки він намагався прикрити величезним килимом, який, очевидно, дістався йому у спадок від предків, "гноблених" за царату. Жив він на Невському, поблизу Московського вокзалу, займаючи одну обдерту, як коростявий собака, кімнату. Він із дружиною дрижав від холоду, однак на мою репліку, що в квартирі не дуже тепло, зауважив: "Мы, русские, в любых условиях преисполнены энергии в строительстве великой России". На те я натякнув, що від цих слів тхне чорносотенством, або, як тепер кажуть, контрреволюцією, що тепер не "Росія", а, здається, Радянський Союз. Та він одверто відказав: "Советский Союз – для простаков, а мы, строители, знаем, что под этим подразумевается! Не за горами то время, когда контрреволюцией будет считаться одно упоминание – Украина". Як іще ясніше можна було висловитися?! Ось що було на думці у "просвещенной российской интеллигенции"! Ще років п'ять тому Буянов не посмів би так одверто висловлюватися, очевидно, подихи відродження "единой и неделимой" наснажували колонізаторів-москалів.

Через надмірне завантаження роботою, чутки про страхіття голоду на Україні та почасти і через маленького Юрася влітку 1933 року ми не поїхали нікуди відпочивати, а надали відпустку служниці Наталці. Вона, настрашена листами з дому про голодну смерть рідних, надумала поїхати в батьківське село Малі Кринки. Поїхала і в призначений час повернулася, однак не сама, а з меншою сестрою, яка, єдина з її родини, залишилася жива. Решта: батьки, сестри і всі родичі – померли з голоду. Страшно було слухати її розповідь про малят, яких вона ще застала живими, з обвислою, як у глибоких старих, шкірою й не за віком розумними очицями. Вони й померли на її очах, міцно затиснувши в рученятах шматочки хліба, яким вона їх хотіла врятувати. Розпач і горе її були безмежними. Адже так недавно та дружна, матеріально міцна родина не тільки сама жила з праці своїх мозолястих рук, а й годувала не одного дармоїда, які тепер задушили її голодом...

У серпні 1933 року мені запропонували посаду декана технологічного факультету (за сумісництвом, звичайно) у новоствореному Московському інже-

нерно-педагогічному інституті. Спочатку я категорично відмовлявся – у мене з пам'яті ще не вивітрився спогад про мою педагогічну діяльність у школі. Однак ректор, молодий чоловік на прізвище Баранов, напосівся, обіцяючи допомогу і різні блага. Врешті-решт я дав згоду. Тепер мені доводилося працювати години до четвертої-п'ятої на основній роботі, а з п'ятої до дев'ятої-одинадцятої вже в тому МІПІ. Поза керівництвом факультетом я взявся викладати курс з технології неорганічної хімії і з перших днів відчув різницю між викладанням у школі та інституті. Якщо в десятирічці учні заважали проводити заняття, то в інституті, навпаки, студенти вимагали, щоб на факультеті був лад, щоб лекції читалися на належному рівні. Тоді я остаточно переконався, що для викладання замало мати знання, для того потрібен ще й викладацький хист. Я вже відчував у собі силу, вірив, що з часом таки опаную й викладацький фах, і керівництво факультетом. Та для здійснення тих задумів мені бракувало часу. Раз у раз я мусив виїжджати у відрядження, днями, а то й тижнями перебував поза інститутом. Це не могло не позначитися на керівництві факультетом. Ректор, звичайно, помічав те й дедалі частіше пропонував мені залишити роботу в ЦКБТМ і перейти остаточно в МІПІ, але я поки що тяг обидві посади, хоч тижнями фактично не спав, складаючи й переробляючи розклад лекцій – інститут лихоманило, відбувалися постійні зміни й перепрофілювання. Моя праця перетворювалася на "сізіфову".

Я ледве дотяг до кінця 1933–1934 навчального року. Ректор у категоричній формі ще раз попросив мене залишити роботу в бюро й перейти до інституту. Я зважив усі за і проти й зрікся деканства...

Успіхи, досягнення на трудовій ниві бадьорили мене, я ще глибше поринув у роботу. Мене як спеціаліста вже добре знали і на заводах, і в главку. Я став членом державної комісії з приймання машин. Однак мене гнітили чутки, що доходили з України, про арешти, про страхіття голоду. Таких свідчень дедалі більшало.

Ще восени 1933-го до нас несподівано заявилося двоє людей з Боярки, що під Києвом. Того вечора я, стомлений, приходжу додому і бачу в світлиці незнайомих. Дружина подала мені листівку. Впізнаю почерк Сергія, читаю. Він просить дати притулок на ніч його вихованцю: то був студент Київського залізнично-будівельного технікуму Колесник. Він приїхав до Москви з дружиною купити хліба на гроші, виручені з продажу останніх, за його словом, пожитків. Я ледве перекинувся з ним словом, запитав, як там життя в Києві. Але побачив, що відповідає він якось неохоче, та й час був пізній, усі стомилися. Тож фактично й обмежилися двома-трьома словами, пішли на спочинок. Я навіть добре їх не роздивився. А на ранок, коли ми прокинулися, гостей уже не було. Так ми їх більше й не бачили. І... навіть не могли уявити, за яких обставин знову доведеться згадати про той візит, до яких наслідків призведе те "побачення". А тоді самий їхній приїзд до Москви про трагічний стан на Україні промовляв більше, ніж їхні розповіді.

Чи в тій листівці, чи в іншій – зараз не пригадую – Сергій писав, що дехто з київських учених перебирається до Москви, зокрема Дорошенко і чи не Гермайзе. Запитував, чи не зустрічав я їх випадково, і чи не краще було б і йому знайти роботу в Москві. Читаючи те, я не думав і не гадав, що згодом ті слова будуть тлумачитися як злочинна змова проти уряду.

1930 чи 1931 року до Москви в пошуках роботи переїхав мій товариш по КІНГу Прохорчук, рятуючись від гонінь на українську інтелігенцію. Влаштувався в якімсь інституті, але... де ж оселитися? І він із сім'єю, дружиною і двома дітьми, розташувався в одному з будинків під сходами, що вели на другий поверх, де звичайно двірники зберігають свій інвентар, і почав домагатися якогось помешкання. Так тривало понад два роки. Він, а особливо дружина й

діти, більше не могли витримати таких умов життя і тих крайніх злиднів, які обсіли родину. Тож змушені були повертатися назад на Україну, де лютував голод. До сліз було шкода тих милих, лагідних, таких молодих і фізично сильних людей, які ходили обдерті, як старці, без притулку. Він іще хоч мав сякий-такий костюмчик, а дружина два роки, як дивачка, ходила по Москві в єдиній овечого сукна кустарного виробу свиті. Діти ж були зодягнені в якесь лахміття.

Вони часто бували у нас і, очевидно, не лише з дружніх почуттів, а щоб погрітися, дихнути повітрям нормального людського житла, покуштувати домашніх страв. Прохорчук гарно співав, його дружина теж мала хороший голос, і ми часто вечорами співали, згадували минувшину, КІНГ і товариство. Сумували з того, що знову, як і за царату, почалися гоніння на українців, нашу мову. Тоді вже було відомо, що органи приписують українцям різні вигадані злочини, здебільшого організацію терористичних груп, викривають різні "змови" з метою вчинення переворотів і спроваджують до таборів. Говорили про те, що треба бути пильним: якщо, не дай Бог, спіткає така недоля, не підписувати брехливих наклепів на себе або будь-кого. Обговорювали новини літератури, мистецтва тощо. Приємно було мати свідомих щирих земляків, які свято зберігали своє національне єство, й ми сумували, коли вони поїхали.

В той час нашими близькими друзями було також подружжя Скородєлів. Мира Миколаївна Скородєл належала до тих людей, які, здається, й народжуються відразу мудрими. В ній було стільки такту, а ще – вміння навіть звичайну річ розповісти цікаво й захопливо. Вона досконало знала німецьку, польську, молдавську та російську мови. Родом із Наддністрянщини, мріяла знову побачити ті дорогі місця, з якими її розлучила громадянська війна, а точніше, мабуть, доля. Через Молдавію переходили червоні війська, і Мира Миколаївна закохалася в одного з командирів, якому потім була вірна до самої його смерті. Її чоловік, Скородєл Ілля Петрович, колишній офіцер, тепер належав до партійної еліти. Він був досить розумною людиною, вже у зрілому віці закінчив Інститут металурґії у Москві, був директором дослідного інституту у Свердловську, який займався проблемами видобутку золота. 1936 року його розстріляли... Миру Миколаївну запроторили на заслання до Каргополя, де вона, здається, й загинула.

По тяжкій виснажливій роботі взимку й навесні 1934 року настав час жаданого відпочинку. Я взяв відпустку і з родиною поїхав на батьківщину. Спочатку коротенький перепочинок у Дарниці. Залишивши там дітей, поїхали в Капустинці, щоб через кілька днів повернутися. Та подорож стала початком трагедії нашого подальшого життя. Там, у Капустинцях, я на власні очі побачив сталінську машину провокаторсько-доносщицької роботи в дії, в незамаскованому вигляді. Збентежені, ми повернулися до Дарниці. З того часу я почав відчувати над собою дамоклів меч приреченості.

В Москві теж нічого веселого не застали. Чутки про арешти українців ширилися... та поки що на мене чекала робота. Відразу після повернення я виїхав до Іванова, де розпочала свою роботу комісія з приймання техніки для турецьких комбінатів. З Іванова ми переїхали до Ленінграда на завод Лепсе...

Якось по приїзді я зайшов до свого ЦКБТМ, а там бурхливі партійні збори. На порядку деннім – проробка... Захарова?! Думаю, що за оказія! Адже Захаров секретар нашої парторганізації і такий відданий сталініст. А тут проробка... На мій подив, його звинувачують у троцькізмі. Він вимагає слова, хоче щось пояснити, але керівники й особливо його найближчий друг і однодумець Казутін, обурені, кричать: не давати слова зрадникові-троцькісту! Те ставиться на голосування. Більшість хоче почути, що ж скаже новоявлений троцькіст, тож голосують "за". Захаров, то бліднучи, то червоніючи, як рак, майже крізь плач, б'ючи себе в груди, клянеться, що ніколи не поділяв і не поділяє

поглядів Троцького і на збори троцькістів зайшов, щоб перевірити, чи немає там кого з нашої організації, й послухати, про що говорять відщепенці. Почав доводити, який він стійкий сталініст, але йому не дали закінчити... Один за одним виступали промовці, обливали його брудом, ганьбили... Слухав я все те, і мені ставало страшно. Мені було байдуже, кого підтримує Захаров – Троцького чи Сталіна, – але вразила поведінка партійців, високосвідомих інженерів і професорів, кожен із яких вважав своїм обов'язком плюнути в обличчя людині, яка ще вранці вважалася другом. Єдине, про що вони не згадали навіть – це хто ж стежив за Захаровим, коли він зайшов на ті збори, і хто доніс на нього.

Збори засудили "троцькіста" Захарова, обрали нове партбюро й нового секретаря – Казутіна. Не знаю, які думки купчились у голові Захарова, але вигляд у нього був страшний і водночас жалюгідний. Він стояв осторонь, чи то сміючись, чи то плачучи. Я, навчений досвідом, фактично не брав участі в обговоренні, відмовчувався і не голосував.

Заміна секретаря-"троцькіста" Захарова на "сталінця" Казутіна не принесла жодних змін у життя парторганізації, а тим більше установи. З тих часів пригадую лише "екстренні" партзбори з приводу наглого вбивства Кірова, на яких новий секретар доводив свою відданість генеральній лінії партії, ридаючи чи не жалібніше, ніж за рідною мамою. Я не засуджую його за те, однак лити (чи не крокодилові?) сльози... мужчині... на зборах?!

Через двадцять три роки, у 1957-му, мені розповіли про долю обох лідерів нашої парторганізації. І "троцькісту" Захарову, і "сталіністу" Казутіну, як то кажуть, заплачено сповна. Перший загинув у таборах, а другий відбув табори, але повернувшись і оглянувшись навколо, оцінивши "доктрину" Сталіна в дії – наклав на себе руки, повісився.

Як я вже згадував, упродовж усіх років перебування в Москві ми відвідували зібрання Українського земляцтва, брали участь у громадському житті близького нам за духом товариства. Відвідували бібліотеку земляцтва, де можна було познайомитися з творами українських письменників. Однак від якогось часу почалися гоніння й тиск на членів цієї громади, з метою обмеження її діяльності. В першу чергу йшлося про бібліотеку. Чи не через цей тиск десь наприкінці 1934 року правління товариства скликало загальні збори земляцтва, щоб обговорити роботу бібліотеки. Завідувачка Ольга Іванівна Кунич змалювала непривабливу картину її занепаду. Говорила про те, що в Наркоматі освіти України зовсім забули про її існування, вже не один рік звідти не надходять ні кошти, ні нова література. Тож ставиться питання про підпорядкування бібліотеки як безпритульної Краснопресненській районній Раді.

Її доповідь викликала бурю критичних виступів на адресу Наркомосу і правління земляцтва. Виступив і я, гостро докоряючи правлінню і повпредові України в Москві Юркові Самборському. Адже поряд існують інші земляцтва: латиське, естонське, польське, грузинське, – в яких і членів як кіт наплакав, однак живуть, розвиваються, розширюють свої бібліотеки, а наше хочуть знищити, зліквідувати?! Після цих моїх слів піднімається якийсь молодик і викрикує: "Долой разжигателя с его антисоветчиной!" Його підтримали ще двоє-троє, але більшість зажадала, щоб вони замовкли і щоб я продовжив. У залі зчинився галас. Врешті-решт мої опоненти залишили збори. Ми ухвалили звернутися з клопотанням до Наркомосвіти, щоб зберегти і земляцтво, і бібліотеку.

По закінченні зборів до мене підійшов Самборський. Запитую, в чім річ, що бібліотека та і земляцтво нидіють. Він, замалим не плачучи, розводить руками. "Ви не можете собі уявити, – каже, – що робиться. Що бібліотека! У верхах ставиться питання не лише про ліквідацію Українського земляцтва, а й про ліквідацію самого посольства. Я не знаю, що зі мною буде вже завтра.

А щодо бібліотеки, то вже є офіційне розпорядження підпорядкувати її райраді, і мотивується це тим, що землядтво неспроможне керувати нею".

По тому ми вже дуже рідко заходили до бібліотеки. Але одного разу, зайшовши туди, я побачив якогось молодика. Мене здивувало, що він, ледь глянувши на мене, сховав обличчя і тієї ж миті вислизнув із приміщення. Роздумуючи, що б то значило, я розповів про все дружині, але вона заспокоїла мене, мовляв, то лише так здалося. Коли невдовзі в трамваї підсідає до мене молодий чоловік і заводить розмову. Він, мовляв, мене трохи знає, бо й сам українець, з Поділля, на прізвище Мельник. Студент (забулося, який вуз назвав тоді) і як кожен студент шукає підробітків, то чи не допоміг би я йому взяти якусь креслярську роботу. Я дивився на нього, слухав і думав – де? Де я його бачив? Проте згадати не міг. Пообіцяв допомогти. Тоді мені було легко це зробити. Запропонував хоч і зараз поїхати зі мною. Та він уже змінив тему, розповідав, що влітку був на Україні й бачив жахи голоду й руйнації – люди вимирають цілими селами, а кагановичі завели під Москвою віли, обжираються й розпутствують.

Поки він говорив про становище на Україні, я слухав, але при згадці про Кагановича насторожився і зам'яв ту розмову. На той час ми саме підійшли до мого бюро, і він, удавши, що поспішає, відмовився зайти, попрощався, подякувавши за приємну зустріч.

Десь за тиждень він прийшов до мене на роботу наче по підробіток. Конструктори йому щось запропонували, але мій "знайомий", глянувши на креслення, попросив щось простіше і швиденько зник, пообіцявши зайти пізніше. Я забув про нього, однак незабаром знову зустрівся з ним у трамваї. Знову про щось говорили. Цього разу він запрошував зайти до нього, дав свою адресу десь біля Тішинського ринку.

Я розповів дружині по нового знайомого і ми навіть думали запросити його на якесь свято. Згодом, потрапивши в якихось справах на Тішинський ринок, надумав зайти до того студента, однак, на диво, не знайшов такого будинку. Тоді я дещо замислився, що ж то за один, проте невдовзі забув про його існування і тільки під час слідства зрозумів, що то був провокатор. Тоді ж згадав, де бачив його раніше. То був колишній партизан з Фарбованого на прізвище Пріщенко. Згодом я довідався, що його як провокатора знали ще тоді. Отже, він мене добре знав ще з тих часів, а я його зовсім забув. Ось чому він попервах у бібліотеці ховав писок. Для мене лишилося таємницею тільки одне – чи то його було прислано для полювання на мене з України, чи то він на той час уже був московським агентом-провокатором.

Пізньої осені 1934 року зайшов до нас із листівкою від Сергія Григорій Олексійович Сабалдир, працівник Академії наук України. Сергій писав, що то найближчий його друг, і просив дати йому притулок на два-три дні. Що й говорити! Ми були раді кожній порядній людині, а тим більше з Києва та ще й Сергієвому другові. Та й сам Сабалдир був людиною незвичайною. Він із першого погляду викликав до себе симпатію. Середній на зріст, опецькуватий, із красивою головою і типовим обличчям українця: чорний чуб, такі ж чорні козацькі вуса та, головне, глибокі чорні очі, які світилися добротою, людяністю й розумом. Його мова свідчила про високу культуру. Він розповідав про себе, про свою творчість, про Академію, Київ, про новини літератури й мистецтва. Його красномовність і широка обізнаність із культурним життям на Україні прямо полонила нас. Він стільки цікавого розповів про вчених та митців – Кримського, Стражеска, Патона, Садовського, Саксаганського, Заньковецьку, Городовенка, Грушевського, Яворницького та багатьох інших, що нам і не кортіло зачіпати гострих політичних тем. Ми слухали й раділи знайомству з такою милою приємною людиною. Він розповів про непорозуміння на роботі й що це, мовляв, змусило його заздалегідь пошукати хоч би й тут, у

Москві, підходяще місце. Вдень він ходив по установах, а вечорами розповідав про своє минуле. Ніхто з нас і не гадав, що його відвідини буде кваліфіковано як зустріч змовників. Пробув він у нас три дні. Не пам'ятаю, чи підшукав щось собі, чи ні. Ми сердечно попрощалися, щоб через якихось півроку знову зустрітись за таких трагічних обставин...

Наближався кінець 1934 року. Все настійливіше ходили чутки про арешти українців. Заговорили про арешт Самборського, але напевне ми про те нічого не знали. Так чи так, але він десь зник.

Та ось, як грім серед ясного дня, звістка про вбивство Кірова. Вона зразу, як чорна зловісна хмара, закрила небосхил. Газети на перших шпальтах грізно повідомляли про розстріл "ворогів народу" – двадцяти восьми чоловік, причому переважно українців. Серед них значилися Григорій Косинка, Фальківський, Терещенко, двоє братів із родини Крушельницьких тощо. Їхня невинна кров була пролита з офіційного розпорядження, а поза тим потай було знищено й заслано в табори сотні, а то й тисячі неповинних людей.

Всі ті події викликали тривогу, занепокоєння, смуток. Щоб позбутися неприємного відчуття, я ще наполегливіше впрягся в роботу. Заводи закінчували виконувати замовлення "Туркбуду". Машини пакували й відправляли у порт. Паралельно "Туркбуд" підбирав інженерів, що мали їхати до Туреччини для монтажу і пуску комбінату в Кайсері, поблизу Анкари. Прядильників уже набрали і терміново відправили. Старшим монтажних робіт поїхав мій друг інженер Тихонов, і вже в січні чи на початку лютого 1935 року я одержав від нього листа. Читаючи того листа, ми заздрили тим, хто поїхав туди. Тихонов писав, що всі вони задоволені: одержують щомісяця п'ятсот (чи двісті?) лір, а житло й харчування обходилося близько тридцяти; що одяг там коштує безцінь (порівняно з нашими цінами) – за якихось двадцять-тридцять лір можна одягтися з ніг до голови; і що шоколад там дуже дешевий. Заклика́в і нас приїздити, мов знав, що "Туркбуд" запропонував мені посаду заступника начальника монтажних робіт і пуску того комбінату. Мені дали папушу бланків, щоб я заповнив. Розгубившись, я не знав, що казати, чекав вечора, щоб здивувати дружину такою радісною звісткою. Прийшовши ввечері додому, випалив, що їду до Туреччини. От, мовляв, уже й бланки одержав для заповнення. Але бачу: дружина замалим не втратила свідомості... і в сльози. Я заспокоювати, але вона ще більше збентежилася й вимагала, щоб я зрікся того відрядження. Переконую, що нічого страшного не станеться, адже не одному мені пропонують, що люди вже й поїхали туди і дуже задоволені з того. Та вона ще більше непокоїться й молить завтра ж рано відмовитися, каже: сиди, мовляв, тихенько, хіба не бачиш, що навколо діється.

Зваживши на її сльози, на ранок я повертаю папери і відмовляюся їхати, але мене заходилися переконувати, малюючи перспективи, які відкриваються переді мною. Я й сам знав, що то для мене єдиний шанс вибратися нагору, забезпечити себе й родину матеріально, але страхи дружини передалися й мені, тож я вагався. Нарешті пообіцяв подумати й назавтра дати остаточну відповідь. Дружина на той час уже дещо заспокоїлася, але неохоче погоджувалася на мій від'їзд, не хотіла залишатися без мене на цілий рік. Мені теж того не хотілося. Так ми ні до чого і не домовились, а на роботі мені знову нагадали, щоб подавав документи. Я заповнив усі анкети, приклав усі необхідні документи й подав начальникові главку Зубжицькому. Подумав, що від того нічого не втрачаю, бо в разі потреби можна відмовитися від поїздки. То було в останні дні грудня 1934 чи в перші січня 1935 року.

З того часу я ще більше відірвався від ЦКБТМ. Там знали про мої призначення, вважали мене майже вибулим і заздрили. Всім, хто мав від'їздити до Туреччини, наказали бути готовими, оголосили, що слід брати з собою. Повідомили, що ми одержимо аванс у турецькій валюті (500 лір), що за кордоном

нам платитимуть турецькими грішми і що сім'ї будуть забезпечені якимись пенсіями, а наша зарплата тут зберігатиметься в ощадкасі.

П'ятнадцятого січня до Туреччини виїхала друга група інженерів, а нас готували до третьої. Дехто з нашої групи вже одержав і дозволи на виїзд, одержали й ліри. Я, як кажуть, сидів чи то на голках, чи то на чемоданах – щось не вірилось у таке щастя. Вже чи не всі одержали документи, а моїх усе не було...

Та ось на початку лютого мене запросив Зубжицький до свого кабінету. Зайшовши, з виразу його обличчя намагався вгадати, дозволено мені чи ні. Сів і почув: "Вам у візі чомусь відмовлено". В його голосі бриніло здивування. Справді, всім здавалося, що серед членів нашої групи я був чи не найнадійнішим кандидатом, і маєш! Саме мені й відмовлено. Зайве й говорити, як мене приголомшили й збентежили ті слова. Зубжицький став заспокоювати мене, мовляв, це якесь непорозуміння, і пообіцяв, що сам поїде до НКВС і все з'ясує. Радив мені не хвилюватись, а готуватися до від'їзду. Назвав і дату, коли мав відчалити пароплав з Одеси до Царгорода, здається 21 лютого.

Занепокоєний повернувся додому, розповів усе дружині... Знову розпач і сльози. Та й сам я вже не вірив, що поїду, але заспокоював дружину, хапаючися за слова Зубжицького. Друзі й керівники з ЦКБТМ, довідавшись про ту відмову, теж якось принишкли і з підозрою дивилися на мене. Я ходив як очманілий, чекаючи остаточної відповіді, а її все не було. Вже й моя група виїхала... Нарешті на початку березня Зубжицький знову викликав мене. З хвилюванням заходжу і... вже з порога читаю вирок. Зубжицький, ховаючи очі, запросив сісти і ніби підбираючи слова, сказав: "Знаєте... я щойно з НКВС... на жаль, нічим не можу порадувати – вам категорично відмовлено у візі на виїзд за кордон". Мені ніби щось всередині обірвалося від тієї звістки, тіло обважніло, я через силу підвівся зі стільця і ледве вийшов із кабінету. Тисячі думок зароїлися в голові. Завжди з роботи я поспішав додому, в своє затишне родинне житло, до дружини, дітей. Та як їхати додому з такою звісткою?! Мені здавалося, що я вже взагалі зайвий, зокрема в главку. (Мені вже й справді не було чого там робити.) Повертатися в ЦКБТМ? Після такого фіналу?.. Згадалися й чутки про арешти української інтеліґенції в Москві, і я відчув якусь приреченість: відмова мені, партійцю, у візі говорила сама за себе.

Якщо перша звістка про відмову збентежила й засмутила нас, то друга, категорична, кинула у розпач. Дружина плакала, а діти, не розуміючи, що сталося, принишкли й перелякано дивилися на нас.

По відмові у візі моє становище кілька днів було непевне. Аж ось оголошено наказ по Наркомату текстильної промисловості, у якому значилося, що мене зараховано старшим інженером-технологом главку по Івано-Вознесенському об'єднанні текстильних фабрик. Такий вибрик обставин чи не більше, ніж відмова у візі, спантеличив мене. Я радів тому: думалось, що тепер арешт ніби не загрожує. Хоча занадто радіти теж боявся. Так чи так моя підозра була недаремною – через півтора місяці мене таки заарештували.

Та покіль те трапилося, я обійняв посаду. З'явився в Наркомат текстильної промисловості СРСР, став перед ясні очі начальника главку Іванівського об'єднання Кисельникова та головінжа Щоголева. Перший сказав коротко: "Главку вас рекомендували як талановитого інженера, знавця своєї справи, і ми сподіваємося, що з вашою допомогою наше об'єднання буде передовим". Другий же розпитав, хто я й звідки, у кого навчався (не де, а саме у кого!) і, почувши "у Шапошникова", висловив задоволення. Далі зауважив, що вважає за доцільне менше сидіти в главку, а частіше відвідувати фабрики, й закінчив порадою засісти за вивчення планових завдань для кожної фабрики, щоб потім втілювати їх практично.

Перед моїм призначенням на ту посаду відбулася реорганізація наркоматів. Наркомат легкої промисловості було поділено на три: Наркомат текс-

тильної, Наркомат легкої та Наркомат місцевої промисловості. Наш Наркомат текстильної промисловості, доки не закінчилося будівництво нового приміщення, містився в будинку на Чистих Прудах. Після приміщень, у яких мені доводилося працювати на заводах, у проектних організаціях, він здався мені палацом. Навколо стояла тиша. Повітря було чистим і запашним – там щоранку кропили спеціальною запашною водою. Там ніхто не те що хапався, хвилювався, а навіть не підвищував голосу. І на довершення саме тоді ухвалою Голови Ради Народних Комісарів як подарунок трудящим (забулося тільки, всюди чи лише в установах) був запроваджений шестигодинний робочий день, тож я зовсім не стомлювався. Правда, те швидко скасували, бо чи не вождь визнав за недоцільне. А тим, хто "дарував" і підтримував ту реформу робочого дня, не минулося: злетіли з посад та чи й залишилися цілими їхні голови.

Одним словом, я по такій тяжкій кризі потрапив ніби у санаторій. Кошмар передчуття, що ось-ось мене візьмуть, поступово випаровувався з голови. Я вже радів своїй новій посаді. Думалося, чого ж мені тепер ще більшого бажати?

Проте думкою повертався до тієї відмови, дошукуючися причин. Картав себе за дещо вільну критику подій на Україні і в Москві. Плекав надію, що те забудеться там, де знали про неї, й поклав собі надалі не втручатись у високу політику. Говорив і дружині, мовляв, шабаш, годі розпускати язика, віддамся наполегливій праці, щоб того не бачити й не чути. Ретельно готувався до знайомства з підприємствами свого главку.

Та швидко виявилося, що каявся я чи ні, однак був уже заздалегідь приречений. І не тільки тому, що розпускав язика, а головне тому, що органам було відомо, що я знав про голод на Україні і бачив його наслідки. Крім того, й сам був свідомий український інтеліґент, небезпечний свідок.

Тим часом я знявся з партобліку в ЦКБТМ, а в главку секретар парторганізації раділа, що, мовляв, нашого полку прибуло і партосередок поповнився "старим" членом партії, учасником революції з перших днів. Уже й доручення визначила. Незабаром і головінж викликав і звелів їхати у відрядження. Домовилися, що я почну знайомство зі своєю парафією з найближчої до Москви Олександрійської фабрики. До речі, сказав він, там нещодавно замінено старого досвідченого кольориста Горбаченка на молодого нібито перспективного, тож треба придивитися до нього, а коли що, то й допомогти молодому спеціалісту в опануванні справою. Перед від'їздом я поговорив і з начальником главку Кисельниковим, одержав гроші і документи й радий пішов додому. Назавтра мав і виїхати. То було 15 квітня 1935 року. А повернутися думав за тиждень, 21–23 квітня, майже напередодні свята Першого травня.

Дома ми з дружиною міркували, чи не запізно буде по приїзді готуватися до свята, тож надумали подбати про все заздалегідь. По-перше, визначили, кого запросити: Скороделів, Ольгу Іванівну з чоловіком і Терешка Коцюбу. А щоб бути певними, вирішили, йдучи в маґазин, зайти до Коцюби – особисто запросити його. Жив він десь поблизу Леонтіївського провулка. Я лишився на хіднику, а дружина пішла. Не минуло й десяти хвилин, як, бачу, вона повертається, чогось стурбована. Ще здаля запитую: "Що, немає вдома?" Та дружина лише стривожено проказала: "Швидше ходім!" І тільки за рогом додала, що Терешка вчора чи позавчора забрано. З несподіванки я спромігся лише запитати, звідки вона дізналася про те, й у відповідь почув, що сказали сусіди.

Ця звістка надзвичайно збентежила нас, адже Коцюба не так давно в нас був. Правда, мене тоді не було вдома, але те нічого не міняло, бо за ним, очевидно, стежили. А може, вже й давно, ще коли він був у нас торік восени. Мені вже ввижалося, що саме це й було причиною відмови у візі. Почав пригадувати, про що ми з ним тоді говорили. Терешко саме повернувся з бать-

ківщини і на моє запитання, що там нового, розповів, що Михайлівський монастир знесено. Я, правду сказати, на той час іще не знав справжньої ціни тій пам'ятці старовини, тож порівняно байдуже поставився до тієї розповіді. Мене більше непокоїли його слова про те, що й на осінь 1934 року в його рідних околицях, десь на Київщині, люди лишилися без хліба, і їм загрожувала голодна смерть...

І ось тепер він під слідством, і хтозна про що йде там мова... Нам так шкода було його. Шкодували, що такий хороший, вродливий і розумний парубок загине. Не менше бентежились і за себе. Думалося, чи не моя черга? Все ще схвильовані, зайшли в одну крамницю, другу. Купили абажур для великої кімнати, дещо з посуду, простирадла і новинку техніки – гучномовець. Додому повернулися задоволені купленим, але й занепокоєні тим, що сталося.

Мені дуже хотілося почути голос гучномовця, але рано-вранці наступного дня я виїхав до Олександрівська.

1970

ЖИТТЯ В КРАЇНІ РАД
З ВИВОРОТУ

Страшне сновидіння

Прискорена хода не допомогла мені. Поїзд дав гудка і рушив. Сварив себе, картав, чому не вийшов раніше. От тепер і чекай зайвих чотири години тут, в Олександрівську.

Я нехотя повернувся назад до готелю, а так хотілося поспішити додому, у Москву. Напружена робота на підприємстві таки добре стомила мене. Я перебував тут уже вісім днів, замість запланованих п'яти. Та й згадки про домашні справи бентежно ворушили думки. Чому? Адже залишив удома наче все гаразд. Хіба що кортіло послухати новий репродуктор, куплений напередодні від'їзду. Ні, щось іще було, якась тривога і хвилювання. Та ба! Замість виїхати о другій годині дня й прибути додому о шостій, доведеться переступити поріг увечері, десь о десятій, коли вже й діти спатимуть.

Замислившись, брів через калюжі талого снігу, що вже не білів блискучою ковдрою, а лежав подекуди діркувато-синіми плямами. Гайвороння, кружляючи над пристанційним гайком, щось кричало своєю гайворонячою мовою, і я мимоволі прислухався до того крякання, мов бажаючи зрозуміти, що так непокоїть птахів. Передпокій готелю обірвав усі думки, а тепла кімната й постіль нагадали мені про втому, і я без роздумів, не роздягаючись, упав на ліжко і заснув.

І сниться мені якась гидка кішка, що лізе до рота й паскудить навколо. Щоб прогнати її, я хочу махнути рукою, крикнути, але рука наче застигла, язик безсилий, мову відібрало, – а кішка наближається, хижо блимаючи очима. Нараз вона стає потворною жінкою, і її вже оточують чоловіки, такі ж потворні, в довгому чорному одязі, в цяцькованих тюбетейках на голомозих головах. І вже я, оточений тими чоловіками, іду поруч із тією потворою нібито як засватаний, зумисне притиснений до неї. Вся моя істота відчайдушно протестує проти того жаху. Думкою силкуюся пробитися до дружини, дітей... Але сурми вдарили марш, і все поплива, завирувало в страшному танку. Я напружую всі сили, щоб крикнути на порятунок. Нарешті страшний зойк виривається мені з грудей. У порожній кімнаті він пролунав зловісно.

Я прокинувся від власного крику. Очманілий, схопився і довго не міг збагнути, що зі мною та де я...

Як чутливій, вразливій натурі, мені завжди сниться багато снів, однак лише вдруге в житті сон так зворушив мене. Вже з годину я сидів на ліжку й не міг позбутися страшного, жахливого відчуття. Здавалось, у мене все було гаразд. Робота виконана, як і не чекав – блискуче; попереду радість зустрічі з родиною, яку я любив до нестями. Проте неприємне важке передчуття гнітило мене.

Годинник показував пів на шосту вечора, а я не міг пригадати, що саме маю робити. Нарешті погляд упав на теку – згадав. Як п'яний підвівся з ліжка й важкою ходою пішов на вокзал.

Тепер я не помічав ні калюжок, що шерхли під ногами, ні того гайворoння, ні гайка. Насувалися сутінки, навколо все зробилося сірим, непривабливим – будинки, люди, травичка, що вже пробивалася на брівках перону. Я нетерпляче чекав поїзда і не помічав, не хотів помічати більше нічого. Поїзд зі свистом, шипінням і гуркотом вискочив із-за фабричних будівель і зупинився. Вже вмостились усі пасажири, вже час йому продовжувати свій біг, а поїзд стоїть. Я нервую. Чверть на сьому – стоїть, півгодини... Слава Богу, рушив... А вагон уже облетіла чутка, що на станції Загорськ сталася катастрофа – попередній потяг зіткнувся з електропоїздом. Зачувши це, я з полегшенням відітхнув, подумав про сон і небезпеку, якої уникнув, а метушня і галас розвіяли мою пригніченість.

Умостившися біля вікна, я замилувався квітневим надвечір'ям. Навколо все ніби говорило: радійте, вже прийшла весна! Сонце, сідаючи за обрій, грайливими зайчиками скакало по вікнах вагонів, по деревах і молоденькій травичці... Аж ось воно сховалося за обрієм. Навколо все посіріло. По кутках вагона залягла темрява. Ледь блимала свічка, накладаючи на все якийсь печальний відтінок. Постаті пасажирів набрали потворних обрисів. Чи то загальні обставини, чи, може, згасання дня, що завжди викликає в душі якісь незбагненні жалощі й глибоке замислення, були тому причиною, однак мені знову поважчало на душі, знову виникла якась гризота, знову пригадався сон.

Нарешті поїзд зупинився. Я здригнувся, ніби прокинувшись, потім жваво підвівся і майже бігцем кинувся до виходу. Випереджаючи всіх, не звертаючи уваги на репліки "божевільний, чи що?!", я гнав уперед – швидше б додому! Здалося, що трамвай від Ярославського вокзалу до Краснопрєсненської застави йшов цілу вічність. Нарешті біжу по вулиці Заморенова, ще провулок, звертаю на Більшовицьку. Раптом якийсь нахаба йде просто на мене, а минаючи, чомусь зазирнув в обличчя і проскочив. Незнана сила примусила мене озирнутися. Так і є. Зустрічний повернув і йшов назирці. На хвіртці я озирнувся ще раз – на розі Трьохгорного і Ваґаньківського бовваніла та ж постать. Якесь гидке відчуття заворушилося в душі, та я вже причинив хвіртку свого дому. Ще крок – і я вдома, біля дружини, дітей.

Але що це? Тільки десята, а в приміщенні темно, жодних ознак життя. Я стукаю. Тиша. Стукаю вдруге – нікого не чуть. Втретє – знову тиша. І коли вже вчетверте постукав з усієї сили, щось зашаруділо, і на порозі з'явилась сусідка, стара Явдоха Іванівна. Рій думок – що ж могло статися? Де дружина? Служниця? Швидко зайшов у світлицю, звідти у спочивальню і бачу, що дружина і діти сплять. З досадою буджу дружину. Вона схоплюється з ліжка, проте зі сну ніяк не второпає, в чому річ. Ще більше роздосадуваний тим, я кидаю їй образливі зауваження. Слово за слово, і ми посварилися. Але потроху все вгамувалося. Я трохи заспокоївся, помився, повечеряв і близько дванадцятої лягли спати. Вже готові були поснути, як почувся стукіт у двері, тихий, короткий. Дружина занепокоїлася, згадавши, що в нас ще й досі не прописана служниця. А стукіт повторився, сильніший, настирливіший. А секунд через п'ятнадцять – грізний, тривожний. Дружина пішла відчиняти. Запитавши, хто там, почула у відповідь – "двірник". Дружина відчинила двері, і в передпокій прожогом вскочило четверо озброєних чоловіків. Блискавкою мені майнула думка, що непрописана служниця тут ні до чого, що це щось значно страшніше і гірше, ніж штраф за порушення паспортного режиму. Я роздивився форму, згадав свій сон і типа, який зазирнув у вічі, коли я повертався додому. Переляк, що лихоманив дружину, як спійману пташку, передався і мені, бо я зрозумів остаточно, що скоїлося страшне лихо.

Один із прибульців, у формі НКВС зі шпалою, звернувся до кожного з нас із запитанням, хто ми є. З'ясувавши те, наказав служниці зайти до кухні, а нам залишатись у світлиці. Заборонив рухатися й розмовляти. Потім запитав,

хто ще живе в квартирі, й, звертаючись до мене, – чи є зброя. Я відповів, що є ще з часів революції старий, ламаний револьвер, яким грається син. На запит, де лежить, відповів, що в нижньому ящику комода. Помічник оперативника, ніби підстьобнутий батогом, підскочив до комода й з гуркотом витягнув шухляду. Викинувши звідти все, що там лежало, дістав того пістоля і, радіючи, як дитина іграшці, показав його старшому. Вони значуще перезирнулися, мовляв, знайшли, що шукали, піймали такого злочинця... Обвівши поглядом приміщення, ні до кого не звертаючись, старший замислено мовив: "Звідки почнемо?" Мені якусь мить було незрозуміло, що саме вони мають починати, та це швидко з'ясувалося, бо він уже тицьнув пальцем у бік письмового столу. Почався обшук. За ніч усе було перевернуто догори ногами. Книжки, білизну, одяг та інші речі, уважно перетрушені, оглянуті, перемацані, недбало звалено на підлогу. Стіни та грубу ретельно простукано. На столі в світлиці лежали акуратними стосиками "докази", які, на думку старшого, викривали мій "злочин": записники; листи від родичів та знайомих, дбайливо підібрані й зв'язані за роками; чернетки опублікованих і готових до друку спогадів про партизанську і революційну боротьбу на Полтавщині у 1917–1919 роках (публікувалися вони, до речі, в органі ЦК КП(б)У "Літопис революції", у №№ 4, 5 за 1930 рік); різні чернетки – дипломних робіт, звітів про відрядження, про випробування текстильного устатковання тощо; облігації та деякі книжки, серед них "Історія України" Яворського...

По закінченню загального обшуку старший звернувся до дружини, коротко наказавши: "Підніміть дітей!" Дружина з подивом запротестувала: "Для чого будити малят?" У відповідь загрозливо пролунало: "Без розмов! Робіть, що вам велять!" Тоді вона обережно переклала доньку на наше ліжко, а охоронці безпеки країни рад кинулися до дитячого ліжечка, все перевернули, перемацали. Так само вчинили і з ліжечком сина – трирічної дитини. Діти прокинулись і здивовано дивилися на чужих людей, які хазяйнували в кімнатах. Нарешті закінчили. Старший скляними очима оглянув усе навколо, видно, щоб не пропустити чого. На стіл лягли останні докази моєї злочинної діяльності, а у вікна вже зазирав квітневий ранок. Світло люстри поблякло й розпливалося по кімнаті жовтими плямами, дратуючи зір після безсонної ночі. Оперативники полегшено зітхнули, водночас кидаючи занепокоєні погляди на вікна, ніби боячись денного світла. Значно пізніше я довідався, що справді ті люди своєю "професією" були приречені, як зловісні пугачі, ховатися на день у свої кубла – спати.

Похопившись, вони нашвидку склали акт на забране, записавши, як сказав старший, "чохом". "Підпишіть!" – ткнув оперативник пальцем. Я похитав головою й уперше за ніч промовив кілька слів: "Не підпишу!" Що саме я вклав у те коротке "не підпишу!" – й сам не знав. Певно, загальний протест проти нечуваного насильства, сваволі державного працівника, який глупої ночі вдерся до приміщення, навіть не пред'явивши ордера на обшук, знущався з мене, дружини, не залишив у спокої навіть крихіток діток (я ще мислив, що, не знайшовши доказів якогось мого злочину, мене не заарештують, та даремно!). Старший, зрозумівши, що не одержить того формального, але такого цінного для нього підпису, дещо пом'якшав. Сам зачитав написане і подав мені. На, мовляв, дивись, як усе правдиво записано. Я категорично відмовився читати й підписувати. Тоді він почав улесливо вмовляти дружину, щоб вона вплинула на мене, бо від цього, мовляв, залежить, заберуть чоловіка чи залишать удома до з'ясування справи. Це подіяло на дружину, й вона в страшному розпачі просила, молила мене підписати того акта. Благання дружини, моє повне незнання справжнього значення того документа підштовхнули мене, і я таки підписав. По тому старший вийшов зі словами: "Піду подзвоню, що робити з вами".

Маленький Юрась уважно й запитливо оглянув вартового та його рушницю і, натрапивши очима свої іграшки, витяг з купи улюбленого свого леопарда. Підійшовши до вартового, запитав: "Дядю, дядю, ти знаєш, що це?" Вояка мовчав. Тоді дитятко взяло леопарда за хвіст і пояснило: "Це леопард. Він гарчить". І почав дитячим голоском зображати, як гарчить леопард. Вояка не витримав, і його обличчя витяглось у якійсь невиразній гримасі-усмішці. Та за мить воно знову стало жорстким, непроникливим. Рухом рушниці він зупинив дружину, яка рвонулася до дитини.

Мої думки перервав стукіт у двері. На порозі з'явився старший. Він рішучим кроком ступив до світлиці й коротко кинув мені: "Одягайтеся!" Це слово, як грім, приголомшило мене, а особливо дружину. Вона зблідла, як крейда, очі з переляку розширились і з них полилися сльози... Діти злякано дивились на присутніх. Під озброєним доглядом я одягався, все ще не вірячи, що так нагло, без будь-яких доказів моєї провини, заберуть, заарештують. Одягання було коротке, бо денне світло спонукало нічних "гостей" підганяти мене. Роздуми, що одягати, пальто чи плащ, були перервані окриком: "Пшлі!"

Дружина кинулася до мене, обняла з розпачливим плачем. Дітки теж кинулися до мене. Коротке прощання, і я переступив порога назавжди. Це сталося в ніч на 23 квітня 1935 року.

Короткий шлях від дверей до хвіртки ще більше впевнив мене в невідворотності того, що сталося. Старший відчинив хвіртку, і я спинився перед "фордиком", що стояв на хіднику впритул до паркана...

Луб'янка

"Фордик" зачхав і рвучко рушив. Виїхав на брук і, поминувши найближчий і зручний проїзд, рушив по Ново-Ваґаньківському, через Горбатий міст вискочив на Кудрінський майдан і далі по вулиці Герцена. Камергерським провулком дістався М'ясницької і зупинився біля бічних малопомітних дверей. Це було приміщення НКВС.

Водієві, мабуть, було звично зупинятися біля цих дверей, бо машину підігнав так, аби тільки могли відчинятися дверцята. Старший вмить вискочив з машини, оббіг її навколо і подзвонив у двері. В той же мент вони зі зловісним сигнальним дзвінком відчинилися. В занадто маленькому передпокої замиготіли різнокольорові сиґнальні електролампочки. Жестом руки старший наказав: "Следуйте!" Я ступив у передпокій. Тієї ж миті відчинилися ще одні двері – в наступне приміщення. З тими ж зловісними дзвінками й миготінням лампочок. Мені запаморочилося в голові, і я не міг пригадати, скільки таких дверей відчинилося й зачинилося, а їх таки було чимало. Четверта чи п'ята кімната була тупиковою. Досить простора, вона була розгороджена поцяцькованим парканчиком на дві нерівні частини. В меншій, дальній, на підвищенні, як мені здалося, сидів сержант чи старшина. Він, по-діловому оглянувши мене, ніби впевнюючись, що перед ним таки людина, а не манекен, прийняв від мого конвоїра документи на мене. Після чого оперативники, що привели мене, залишили кімнату, а той, що залишився в кімнаті, натис ґудзик електродзвінка, й до кімнати зайшов охоронець. Пролунав чіткий наказ: "Відвести затриманого в предварілку!" Двері, як у казці, розчинилися, лампочки замиготіли і знову зателенькало. Конвоїр рішуче вказав на двері і скомандував: "Пшлі!" Цього разу обійшлося двома чи трьома дверима й двома чи трьома німими поглядами вартових, що стояли біля кожних дверей і, видно, керували всією тією сиґнальною технікою.

Біля чергових дверей конвоїр легко підштовхнув мене, і я опинився на

порозі темного приміщення. Двері за мною швидко зачинилися. Почув бряжчання замка, і першою думкою було: чи ж надовго? Вдивляюсь у темінь і десь під стелею бачу світлу цяточку. Коли очі звикли до темряви, стало виразно видно, що то заґратоване віконечко, яке виходило в якийсь коридор. Придивившися пильніше, розпізнав стіни і два чи три ослони, на яких сиділо четверо. Як дикі тварини, загнані в пастку, вони розмістилися по кутках, і кожен зосереджено думав щось своє, прагнучи збагнути, що ж скоїлося з ним ось тепер, сьогодні, і ніби боячись торкнутися того страшного, що сталося. Так відчував себе і я...

На одному з ослонів було місце, і я сів. Рій думок заповнив усю мою істоту. Вони билися, не знаходячи виходу, уривались і знову гнали одна одну. Минав час, а вони все снувались навколо подій, що так нагло зруйнували все минуле життя. Линули до того дорогого, рідного, що лишилося за тим віконцем, за ґратами – до дружини, дітей, рідних. А над усім розпачливо тенькало: а що ж буде далі?!

Скільки минуло часу – година чи вічність?.. Аж ось загримів замок, відчинилися двері, і зловісний голос назвав якесь прізвище. Одна з "тіней" вийшла. Так поодинці було викликано всіх мешканців темного "притулку". Нарешті прийшли і по мене – "Выходи!" Зриваюся з місця і, кліпаючи очима від яскравого світла, нерішуче виходжу. Миготіння лампочок та настирливе дзеленчання знову супроводжувало мене, аж поки переступив поріг уже знайомої кімнати з перегородкою. Там на мене чекало двоє. Один із них промовив: "Приступим?" І почалося:

Ваша фамилия
имя
отчество
год рождения
адрес проживания
адрес рождения
кто отец
кто мать
чем занимались
кто дедушка
кто бабушка
кто знакомые... і пішло, пішло...

Нарешті після останньої вичерпної відповіді мені таки повірили, що я таки справді я – і запропонували прикласти свої інтеліґентні вмочені у мастило пальчики на відведене місце в куточку анкети. По тому пролунав наказ: "Раздевайтесь!" Я наївно перепитав: "Піджак зняти, чи що?" Однак почув: "Без разговоров! Догола!" Я зніяковіло скинув піджак, штани й зупинився. Та одночасно з окриком: "Вам сказали – догола!" один із них підскочив до мене й почав здирати сорочку. Тільки по тому я похапцем усе зняв, а енкаведист підхопив те шуплаття й жбурнув за перегородку. Тим часом інший "фахівець" підійшов до мене, пильно оглянув зусебіч і скомандував: "Поднять руки вверх!" Я подумав, що то вже схоже на знущання, проте наказ виконав. Побачивши, як уважно він придивляється, замалим не розсміявся. А той уже командує: "Нагнитесь!" Я схилився вперед, чекаючи, що ж буде далі. Проте "фахівця" те не задовольнило, й він додав: "Нагнитесь сильней и разведите ягодицы". Ця вимога знову розсмішила мене, бо він так пильно вдивлявся, що я не витримав і сказав: "Ви що, за анусом виявляєте злочинців?" На що він лише незадоволено сказав: "Станьте в сторону". По тому згріб мою одежу й пішов за загородку, а я голий чекав, що буде далі. А той, ніби віртуоз-

гармоніст, перемацав усі шви на сорочці, штанях та білизні, а деякі, на його думку підозрілі – попідпорював, видно, чогось шукав. Відрізав усі гудзики і лише по тому кинув мені мій понівечений одяг. Останніми викинув черевики. Від них залишилися самі шкуратки: пістони вирвано, підбори й підошви напіввідірвані, устілки теж зникли. Надівши те все, я стояв і посміхався. Справді, було і дивно, і смішно, і... соромно. За себе й за ті грізні органи, які, проте, ніби боялися мене, приниженого ними морально і фізично.

Отже, очищення скінчилося. Я намагався виконати наказ одягатися, та на мені нічого не трималося. Спотворені штани й підштанки падали на підлогу. Енкаведист вимагав поспішити, зло натяг мені на голову капелюха, закривши й очі, і штовхнув у спину. Заточившись, я вдарився об двері, вони під вагою мого тіла навстіж розчинилися, а я впав у коридор, заплутавшись у напівспалих штанях... Сяк-так мене таки провели до якихось дверей і штовхнули всередину. Трохи освоївшись, констатую, що це душова.

Я стояв біля дверей, приголомшений гробовою тишею, що тільки іноді порушувалась уже знайомим передзвоном сиґнальних дзвінків, який долинав з коридора. Навпроти дверей заґратоване й замазане фарбою вікно. Направо й наліво, здається, по дві кабіни з ваннами та душами. Я стояв, прислухався і чекав. Здавалося, минула вічність, перш ніж відчинилися двері й тюремник, жбурнувши на підлогу сорочку й підштанки, крикнув: "Мыться!" Підкоряючись наказу, я не хапаючись роздягнувся і став під душ, пустив воду. Струмки води зашелестіли, торкнулися тіла, викликавши якусь огиду. Плин води й плин думок змішалися в якусь неприємну, тяжку, гнітючу душевну тривогу. Бридкість пересилила. Я виступив з кабіни, витерся своєю білизною і, щоб зігрітися, надів ту, що дали. До речі, на ній були підв'язки. Надів сорочку, штани, піджак і почав прислухатися до глухих сиґналів.

Простояв так, мабуть, з годину. Нараз двері знову відчинилися й почулось: "Выходи!" В коридорі тюремник без слів вказав на двері ліфта, і я зайшов у кабіну. Тієї ж миті важкі броньовані двері з гуркотом зачинилися, вдавивши мене в стінку, бо та кабіна була або розрахована лише на одну особу, або розділена на окремі камери.

Нарешті ліфт зупинився. По сиґнальних лампах я здогадався, що мене підняли на четвертий поверх. "Следуйте за мной!" Переступаючи поріг, я з наївності хотів щось запитати, але відповіддю було тихе і водночас загрозливе "чш!" Не встиг я озирнутися, як ми вже стояли перед дверима камери № 79. Ось вони зачинилися за мною. Ззовні їх було взято на засув і замок.

Кілька хвилин я стояв біля дверей і роздивлявся, бо хоч надворі стояв ясний день, у камері було темнувато. Та це й не дивно. Бо, по-перше, всі вікна камер було зашито жерстяними козирками, а по-друге, семиповерховий будинок Луб'янки збудовано так, що чи не всі вікна виходили у тісний чотирикутний двір і сонце в той колодязь ніколи не проникало. Особливо це було помітно на нижніх поверхах.

Нарешті очі призвичаїлись, і я ступив до вікна. Проте мене відразу приголомшив грізний окрик: "Не подходить к окну!" В унісон окрику почувся сміх. Це сміявся сусід-старожил – такий ошелешений вигляд я мав. Я справді розгубився, бо не знав звідки пролунав той наказ, тож стояв, озираючись. Нарешті мій погляд упав на вічко в дверях, звідки на мене дивилося, не кліпаючи, якесь страшне, наче божевільне око. В якусь мить воно навіть нагадало мені розкрите око зарізаної тварини. Потім я призвичаївся до різних очей, але тоді воно таки дуже вразило мене...

Вічко закрилося, й сусід по камері, показуючи жестом на двері, сказав якоюсь кумедною мовою: "Прочитайте!" На дверях висіла якась інструкція. Я підійшов ближче і прочитав її. Там було написано, що мав право і чого не смів робити в'язень. Одним із перших пунктів було: "к окну не подходить – в

нарушителя охрана стреляет без предупреждения". Коли б я таке прочитав, скажімо, після колимської каторги, то, може, хіба посміявся б, але в перший день перебування на Луб'янці воно таки справило враження. Та я прочитав й інші речі. Дізнався, чого і скільки їстівного в'язень мав право закупити на тиждень: цукерок – 30 грамів, хліба – 40 грамів, солоних огірків – 20 грамів тощо. Здивували мене й інші правила поведінки – такими нелюдськими вони були. Лежати на ліжку поза спеціально визначеним для спання часом (від відбою до підйому) – заборонялося. Заборонялося співати, свистіти, підходити та стояти біля дверей, сидіти спиною до дверей і ще десятки дрібніших обмежень і заборон, виконання яких контролювалося таємничим споглядинням невсипущого ока. Вічко раз по раз відкривалося, і чулися окрики: "встать", "не петь", "повернуться!" Непокірних в'язнів позбавляли прогулянки, на яку належало виводити через день. Коли й те не впливало, то порушників запроторювали до карцеру, саджали на хліб і воду. Я не був у карцері, але знав з розповідей тих, хто там сидів, що то цементний, дуже вогкий, холодний та темний мішок з одним голим ліжком.

Думки, одна печальніша за другу, роїлися в моїй голові. Я ходив, вірніше, крутився по камері, бо місця для ходіння там не було. На площі п'ять квадратних метрів стояло двоє прикутих до підлоги ліжок і одна тумбочка, тож вільного місця було небагато.

Від того ходіння я відчував фізичну втому, а думки все дошкульніше підстьобували мене. Звичайно, ще й раніше я знав про арешти, долітали й чутки про жорстокі порядки на Луб'янці. А от тепер і сам потрапив сюди. Не тільки я, але й в НКВС прекрасно знали, що я ніякий не злочинець, а запланована жертва, тож обіцянки, що, мовляв, може й випустять, нічого не важили. Сам арешт, знущальні обшуки вдома і тут, на Луб'янці, моральне приниження з тим роздяганням і миттям свідчили, що звідти чи й буде вороття. Я інтуїтивно відчував, що моє життя як людини закінчилося. Та якби лише моє власне! А я ж залишив дружину, дітей, братів і сестер, і мій арешт не міг не позначитись і на їхній долі.

Отже, я крутився по камері, а сусід сумними очима стежив за мною. Нарешті не витримав і запитав: "Ви лікар?" Я, не зупиняючись, відповів коротко: "Ні". Він знову схилив голову, замислено втупившись в одну точку. Тільки надвечір втома змусила мене присісти на край вільного ліжка. Я відчув голод. Адже з учорашнього дня я нічого не їв. Сусід знову запитав, хто я та звідки, і в його голосі забриніли сум і співчуття. З його мови відчувалося, що він іноземець. Тоді я запитав, хто ж він такий. І почув: австріяк. Те мене збентежило. Думалося: чому мене посадили до камери з іноземцем? Ті міркування перервав наглядач, який уніс до камери олив'яну миску з якоюсь стравою та ложку. "Хлеба нет, – сказав. – На вас сегодня не выписано!" Я з огидою подивився на ту сіру – чи то від бруду, чи то такий мала колір? – миску, проте зачерпнув ложкою і навіть покуштував. Потім призвичаївся і до такої їжі, але тоді вона видалася мені якимись помиями і, незважаючи на голод, я все-таки не зміг того їсти.

В камері зовсім стемніло. Блимнула і засвітилася лампочка. Загриміли замок і засув, двері розчинилися навстіж і охоронець, заглядаючи в камеру, промовив: "На оправку!" Тоді я вперше побачив сусіда на весь зріст. Він устав з ліжка, розправив плечі – справжній чоловік-велет – і попрямував до дверей. Я не знав, чи та команда стосується і мене. Тож наглядач, уникаючи звертатися особисто до мене, додав: "Выходи все!" Я попрямував услід за сусідом...

Час перебування у вбиральні було реґламентовано до хвилини, і, звичайно, він не залежав від потреб людини. Минало десять хвилин, двері відчинялися й лунала команда: "Выходи!" Частенько бувало й так, що харчування не вимагало затримуватися в туалеті, та й не хотілося, бо там було досить

холодно. Але в'язні мусили дожидатися, стояти біля дверей, прислухаючись, чи скоро відчинять. Вони тоді нагадували худобу, що вичікувала господаря, і різниця була лише в тому, що в'язні не бекали.

Саме приміщення являло собою суцільну, без вікон і будь-яких виступів, камеру. Навіть стики стін зі стелею і підлогою були заокруглені й лише кілька дірок у підлозі для оправлення.

...У камері розмова з сусідом не клеїлася, і я все ходив і ходив. Тюремник приніс великого чайника і поставив його на тумбочку. Знов забряжчав засув і замок, далі все стихло і стало, як у домовині. Сусід не хапаючись піднявся з ліжка, відчинив дверцята тумбочки, вийняв звідти кухлика і дві грудочки цукру, налив з чайника чаю. Запропонував і мені шматочок цукру, проте я відмовився. Напившись чаю, він закурив, чи не більше смакуючи тим зіллям, ніж чаєм, і почав готуватися до сну. Я не наважувався наслідувати його приклад, та наглядач постукав у двері й скомандував: "Спать!" Я зняв брудну й смердючу ганчірку, так звану ковдру, і замахнувся розправити матрац, та в нім, крім жменьки пилу, нічого не було. Довелося лягати так на залізне ліжко з товстими поперечними прутами, на яких не було навіть дощок. Ліг і, незважаючи на такі "зручності", міцно заснув. Однак проспав недовго – прути в'їлися в тіло, а холод пройняв до кісток. Щоб хоч трохи зігрітися, натяг те шмаття на голову, та ще добре й не вмостився, як різкий стук у двері й окрик "не накрываться с головой!" змусили мене розкритися. І вже до самого ранку мені не вдалося заснути. Знову розпачливі думки обсіли мою голову. Мене страшила майбутня доля дітей, дружини, всієї родини...

Так застав мене ранок 24 квітня. О шостій вічко в дверях відкрилося й ніби само прошипіло: підйом! А хвилин за тридцять забряжчали ключі, загримів засув, двері розчинилися навстіж і почулося вже знайоме: "На оправку!" Повернувшись до камери, застали там на тумбочці дві пайки хліба (грамів 600), по 12 цигарок, таку ж кількість сірників, клаптик витирачки для запалювання, по 4 грудочки цукру. Біля дверей стояв чайник зі свіжим гарячим чаєм. Свої цигарки і сірнички я тут же віддав сусідові. Той був цим дуже здивований і радий. Потім з'ясувалося, що найбільше він страждав без курива. В подяку ладен був віддати мені хоч і весь цукор, але я нічого не брав. Ми мовчки випили чаю. Я трохи зігрівся, заспокоївся. Австрієць ледве говорив російською, однак дещо розповів. Він був вивезений з Австрії з великими обіцянками, але обдурений, як і решта його поплічників. Казав, що робітники нашої країни безправні, обдурені, порівняно з Заходом живуть злиденно, що австрійські робітники такого б не потерпіли. Про що він, мовляв, і говорив скрізь одверто, бо то ж правда, але його не хотіли розуміти.

Він страшенно мучився, бо не міг збагнути, за що його посадили. Його дещо наївна розповідь бентежила мене. Вже те, що я слухав його, страшило мене, тож більше мовчав і не давав приводу до зближення. Знову ходив, знову голова повнилася безладними думками. Сусід то тяжко замислювався, то починав тихесенько мугикати свою, очевидно, сумну пісеньку, та вартовий не втрачав пильності – вже вкотре стукав і грізно попереджав: "Не петь!" І той затихав. Зовні він наче бадьорився, а в очах світилася печаль...

Під обідню пору наступного дня, як здалося мені, з сусідньої камери почувся крик якоїсь жінки і дітей. Було схоже, що жінку з дітьми кудись тягли, а вони опиралися й кричали. Я прислухався і, о Боже, мені здалося, що я чую голос дружини. Не роздумуючи, кинувся до вікна і шукав хоч якоїсь дірки чи шпаринки в козирку, щоб глянути назовні, незважаючи на окрик і грюкіт у двері. Тоді наглядач, теж не роздумуючи, вмить відчинив двері і вскочив у камеру. Не знаю, чим би це для мене закінчилося, але крик урвався, і я відступив од вікна. Охоронець, крикнувши: "Что, хотите в карцер?" – зачинив і замкнув двері. Я ж, мало не плачучи від власного безсилля,

бігав по колу, ніби приречений, і мені не давала спокою думка, що то кричала моя дружина і діти, що їх теж забрали. Лише поява тюремника з мисками баланди та гречаної каші примусили мене присісти й таки взяти до рота тих страв, які мені здавалися мало не отрутою. Так минуло 24 квітня. Перша половина 25-го нічим не різнилася від попереднього дня. Аж по обіді загриміли засуви і двері відчинилися. На порозі став новий тюремник і таємниче проказав: "Кто на ка?" Я ще не знав про що йдеться, і промовчав, а сусід заперечливо похитав головою. Лише після того, як тюремник ще раз голосніше повторив: "Кто на ка?", зрозумів нарешті, що треба сказати: я! "Фамилия?" Я відповів. Після цього він запитав, хто така В.Гришина. Я, не знаючи, що й подумати, відповів: "Моя дружина". Тільки тоді він простягнув мені якогось бланочка, в якім значилося: "Пять рублей получил", і ручку, вмочену в чорнило. Я стояв і кліпав очима. І аж коли тюремник сказав: "Распишитесь в получении переданных вам пяти рублей", – збагнув, що гроші передала дружина, що вона на волі. Я невимовно зрадів і запитав, коли приходила дружина і чи можна її побачити, але він, не відповідаючи на те, пояснив: "Ваши деньги будут положены на ваш лицевой счет, так как хранение денег заключенным не разрешено!" І тут же вручив мені бланочок з переліком продуктів і огризок олівця: "Можно выписать продуктов согласно правилам". Гуркнув дверима і вийшов.

Важко передати ті почуття, які охопили мене, радість і смуток заполонили душу. Радів, що дружина на волі, що вчорашній випадок не стосувався моїх рідних, і переймався сумом від думки, що вона передає мені останні копійки, а сама ж як? а діти?!

Години за дві наглядач через вікно забрав заповненого бланка й олівця. І знову запанувала тиша. Однак тривала вона недовго. Незабаром вічко знову відкрилося і звідти пролунало: "Приготовиться на прогулку!" А хвилин за десять-п'ятнадцять відчинилися двері. Австрієць, заклавши руки за спину, солдатським кроком рушив з камери. Я теж наважився за ним, але перед моїм носом двері несподівано зачинились. Я стояв, не знаючи що думати. Коли хвилин за п'ять-сім вони знову відчинилися, тюремник скомандував: "Руки назад! Выходи!" Вийшовши з камери, я завагався, не знаючи, куди йти далі. Він жестом показав на двері, за якими були східці, що вели до ліфта. Ліфт рушив, супроводжений тим самим передзвоном, і зупинився на сьомому поверсі. Я вийшов на майданчик, обнесений щільним парканом і розгороджений на дві ізольовані частини. На тій перегородці, як мені здалося, під самим небом, було споруджено вишку, де пильнував охоронець. Мене заштовхнули в одну з тих загорож, де вже шпацірував мій однокамерник. Із моєю появою він озирнувся, але з вишки те запримітили і вартовий закричав: "Не оглядываться!" Я за вказівкою конвоїра став за австрійцем, і ми мовчки, не озираючись, крокували під парканом того майданчика близько години. По тому в паркані прочинилися дверцята і наглядач оголосив: "Прогулка окончена. Первый, выходи!" І ми знову по черзі були доставлені в камеру.

На прогулянку належало виводити через день, і ці прогулянки були єдиною радістю для в'язнів. Хто не скуштував тюремного життя, той не зрозуміє, яка то насолода подихати свіжим повітрям. Воно, запашне, солодке, п'янить, як добре вино. І хоча з майданчика було видно лише клаптик неба, але після висиджування в півтемній камері воно здавалося особливо глибоким, особливо синім, особливо ласкавим... Перша моя прогулянка випала в прекрасний ясний день, хоч і холоднуватий. Десь внизу вирувало життя: сирени і клаксони авто, дзвінки трамваїв, гомін вулиць – усе те, злите воєдино, долинало на майданчики Луб'янки. Здавалося, що світ мчить удалечінь, не згадуючи про тих, для кого вихід з цього будинку закрито назавжди.

Я перебирав подумки своє минуле, і не знаходив нічого, що б могло стати

причиною арешту, і те бентежило мене. В тих роздумах минуло 26 квітня. Закінчився день і 27-го. Вечірня гробова тиша в'язниці, однак, не принесла спокою, бо в'язні знали її оманливість. Адже десь після півночі починали працювати "нічні птахи". Знав про те вже і я. Вдаючи, що сплю, уважно дослухався до звуків ночі: то справа, то зліва від нашої камери починали голосно бряжчати ключі, гримів замок, зі зловісним гарчанням скреготав засув і неприродно швидко відчинялися двері. Чому я так сильно бентежився від тих звуків, і сам не знав, але здавалося, що і самі стіни камер, просякнуті густим мороком, насувалися на мене, викликаючи занепокоєння і якийсь незрозумілий страх.

Та цього разу я дослухався недовго: ключі забряжчали особливо зловісно і нараз відчинилися двері. В камеру зайшов тюремник. Деякий час він стояв непорушно, по черзі вдивляючись у нас. Переконавшись, що справив враження, виголосив: "Кто на ка?" Я обізвався, хоч від тих слів мене залихоманило. "Фамилия?" Намагаючись стримати тремтіння рук, назвав своє прізвище, і почув коротке: "Одевайтесь!"

Зупинившись біля одних дверей, наглядач наказав почекати, а сам зайшов. За хвилину я опинився в просторій на два вікна кімнаті. За великим столом сидів середніх років жид, одягнутий у костюм захисного кольору. Він уважно оглянув мене і проказав: "Проходите и садитесь". Я сів. У кімнаті повисла тиша. Кілька хвилин той чоловік роздивлявся мене, потім, пошукавши серед паперів, витяг якогось бланка і заговорив: "Я следователь Рапопорт". І, розтягуючи слова, – "Вы Иван Игнатьевич Козуб?" Я ствердив. По тому він почав з моїх слів заповняти анкету, перепитуючи весь час і уточнюючи все до дрібниць. Перед ним лежав стосик моїх документів. Я побачив паспорт, партбілет, квиток червоного партизана, військовий квиток і ще щось, ніби листи. Коли він дійшов до графи "батьки", то з притиском перепитав, стверджуючи, і заміривсь записати, що батько був куркуль, убитий бандитами. Я обурився і запитав, звідки він те взяв. "У нас есть точные данные, донесения с вашего села Капустинец!" – сказав він. Я зрозумів, що ті відомості взято з доносів Антоненка, і назвав їх брехливими. На тому ми довгенько сперечалися, і він ніби погодився виправити той запис. Потім копнув мій родовід із діда-прадіда. Хто вони, їхній дореволюційний стан, чим займалися, де народилися, де померли, де поховані. Те ж саме про всіх найближчих родичів. Потім про мене – де вчився, що закінчив, коли, номер диплома та яку кваліфікацію одержав. Почувши – інженер-хімік, – доскіпливо цікавився, чи за фахом працював і де саме. Довго крутив парткквитка, перепитував, чи точно записано дату вступу до партії (1919 р.), чому не зразу до КП(б)У, а спочатку в партію боротьбистів і як мені рахували стаж. Він так доскіпувався, ніби був партконтролем. Коли всі графи було заповнено, уголос прочитав ту анкету, подав мені ручку й сказав: "Подпишите!" Я заперечив, вказавши на неправдивість запису – там усупереч моїм словам було записано, що я син середняка. Ми знову довгенько сперечалися, слідчий відволік мою увагу на інші питання, і я, забувши про свої заперечення, підписав.

Покінчивши з анкетою, слідчий, відпочиваючи, ніби знічев'я розпитував мене, торкався то одного, то іншого. Я неохоче підтримував ту розмову, однак на запитання, які стосувалися мене, відповідав. Згадуючи про Київ та про переїзд туди українського уряду, слідчий ніби випадково запитав, чи мені відомо про те. Хто ж, мовляв, того не знає, здається, відповів я. Адже і в газетах про те писалося...

Він замовк і по паузі різко змінивши тон і карбуючи слова, сказав: "А теперь расскажите о своей контрреволюционной деятельности!" Я витріщив очі від такого наглого запитання, довго не знав, що сказати. Нарешті видушив: "Не розумію!.. Чи то я божевільний, чи ви не при своєму розумі!.." Оговтав-

шись, я виголосив цілу тираду, мовляв, я віддав свої найкращі роки запеклій боротьбі за встановлення радвлади, втратив батька, якого розстріляли білі, фактично, через мене, сам на волосок був від кари на смерть тими ж білими і тепер звинувачуюсь у контрреволюційній діяльності, в страшному злочині?! На якій підставі?!

Слідчий спокійно все те вислухав, а коли я замовк, знову почав правити, що батько, мовляв, був куркулем із відповідними поглядами і що забили його не денікінці, а бандити. Я знову намагався щось заперечити, але він, розтягуючи слова, з притиском продовжив: "Иван Игнатьевич! Вот передо мною материалы о вашем выезде за границу, мы вас не пустили". Я перебив його, сказавши: "І даремно. Я б довів!" "ОГПУ не ошибается!" – відрізав він у відповідь і повторив: "Иван Игнатьевич... на вас так много материалов, вот они! – поплескав по товстій папці з написом "Село" (видно, це була чиясь справа). – Больно много вы наделали делов!" Деякий час ми мовчки дивилися один на одного. Слідчий, певно, хотів збентежити мене, розбудити в душі сумніви, – а що як справді щось є? Він пильно вдивлявся в моє обличчя, намагаючись не пропустити на ньому щонайменшого поруху м'язів, побачити бодай тінь занепокоєння. І таки домігся свого. Я захвилювався. Відповідаючи на запитання слідчого, заперечував його закиди, однак не домагався в тім двобою точних формулювань записів до протоколу. Отже, він, досвідчений, уже знав, що мене легко обкрутити, заплутати. Я ж, як і переважна більшість ув'язнених партійців, став на страшний шлях – розглядав усе з позицій партійної етики, не розумів, що слідчому треба було будь-що заплутати мене, зовсім не займатися з'ясуванням брехливості тих доносів.

Той перший допит тривав більш як дві години. Слідчий увесь час щось неуважно записував. Нарешті сказав: "На сегодня хватит. Мы не будем фиксировать нашей беседы. Идите и хорошенько подумайте о ваших преступлениях и чистосердечно расскажите о них. Ведь чистосердечное признание нами учитывается и ваша участь будет облегчена!" Після чого порвав свої записи і викликав чергового. Я повернувся в камеру близько четвертої ранку...

Тільки в камері я відчув страшенну втому і непереможне бажання заснути, але... згадка про те, що я не домігся спростувати слів "син середняка", за одну мить прогнала сон. Розтривожений, я вже до світанку не склепив очей. Усе думав, що наступного разу необхідно наполягати доти, доки не буде виправлено.

Під враженням від того нічного допиту я весь час перебирав у думках закиди слідчого. Намагався згадати давно забуті зустрічі й розмови з незнайомими і знайомими людьми. Згадавши деякі з них, сам себе катував за якесь необережне слово, вже не думав про те, що слово ще не є злочином, що між словом і ділом – велика різниця. Почав кваліфікувати ті слова як злочинні... В голові був повний сумбур, переплуталося праведне з грішним... Перебирав у пам'яті знайомих і друзів: Микола, Сабалдир, співробітники Ленінградського відділення ЦКБТМ – Мар'янчик, Буянов, Шилов; товариші з Трьохгорки – Каретко, Поцелуєв, Шмельов, Прохорчук, Скородєл, Кунич; студент Мельник. Згадав голову Капустинської сільради Антоненка. Все це були люди, з якими доводилося говорити на різні теми. Невже вони писали на мене доноси? За Антоненка я був певен, що так. Може, й Мар'янчик писав, але решта?! Не може бути!

Я мучився. Не знав, як мені поводитися на допитах: свого досвіду не мав, спитати ж не було у кого. Австріяк не годився в порадники. Та й взагалі, може, він підсаджений провокатор. Розбурхана уява породжувала всілякі здогади... Тим часом слідчий говорив так, нібито справді знав достотно мої розмови з Сергієм та з Петром теж. То може, краще самому переказати слідчому всі ті розмови, щоб викликати його довіру до моїх свідчень. Тим більше,

що й розмов, які можна було б кваліфікувати як злочинні, не велося і я ніби сповідався, не давав рішучої відсічі, відкидаючи всі звинувачення. Як партієць перед партійним контролем, усе детально розповідав йому, замість того, щоб обмежитися короткими "так" чи "ні", що було найкращим у такій ситуації. А слідчому тільки й треба було, щоб я побільше говорив. Він усе тлумачив по-своєму і записував до протоколу, так уміло формулюючи, що відразу й не збагнеш, що ти підписуєш, що ти вже розписався у злочинній змові.

Від допиту до допиту слідчий глибше забивав у голову клин, що в зізнаннях треба дотримуватися правдивих розповідей про всі зустрічі й розмови. Мені почало здаватися, що НКВС і справді може знати про кожну зустріч і, не сказавши про ту чи іншу, я можу викликати підозру в нещирості. І я говорив...

А пізніше в камері, згадуючи допити, перебираючи слово за словом усе сказане, я вже розумів, що клеїть мені слідчий, терзався тим, давав собі слово на наступній зустрічі все виправити, домогтися правдивих записів. Сон тікав від мене. Я з острахом і нетерпінням чекав на виклик, адже так треба було спростувати ті безглузді звинувачення, сказати те, чого не було сказано. Та замки бряжчали ліворуч і праворуч, і незважаючи на притишену ходу тюремників, я чув найменший їхній порух, найменше шарудіння поблизу дверей. У напруженому чеканні минула ще одна ніч, щілини навколо віконних козирків світлішали, тюремний морок танув, і я ніби знову повертався до життя...

Так минуло 29, 30 квітня, 1, 2, 3, 4 травня... І коли що й змінилося, то це погода. Повіяв різкий, очевидно, північний вітер, випав сніг. У камері значно похолоднішало, а особливо дошкуляло те на прогулянках. Холод проймав до кісток, а зігрітись у камері не було надії. Я чекав на виклик до слідчого вже не для того, щоб спростувати звинувачення, а щоб хоч трохи зігрітися в його кабінеті, бо я не на жарт замерзав.

Тільки в ніч на п'яте травня я знову почув: "Кто на ка?" І після мого "я" – "Одевайтесь!". Коли б це трапилося вдень чи хоча б звечора та за нормальної температури в камері, то, може б, я не так гостро реаґував, а так мене знову залихоманило. По-перше, я ніяк не міг одягтися: штани без застібок не трималися, падали на підлогу, те заважало мені одягти піджак. Та й по дорозі до слідчого вони не раз падали, бо мене так трясло, що я не міг їх втримати, до того ж і йти треба було, заклавши руки назад.

Першими словами слідчого були: "Расскажите подробно о вашей контрреволюционной деятельности!" Вислухавши мої заперечення, що я не проводив ніякої такої діяльності, він приголомшив мене цілою зливою слів і з вигаданих матеріалів, і з листів, справді одержаних мною. І все те завершив, кинувши: "Мы давно за вами следили и вся ваша контрреволюционная деятельность нам известна!" Розгублений, я вже й забув протестувати щодо неправильного запису в анкеті, де йшлося про батька. Походивши й ніби заспокоївшись, слідчий порився в паперах і витяг листівку. Подаючи її мені, сказав: "Знаете, кто писал?" Я недовірливо взяв і побачив, що то листівка від Сергія, а слідчий наказав читати. В листівці, крім повідомлення про роботу тощо, Сергій запитував, чи я випадково не зустрічав у Москві Дорошенка. Я не бачив у цьому запитанні нічого злочинного і сказав про це слідчому, додавши, що листівка звичайна і надіслана поштою. Це знову вивело слідчого з рівноваги, і він вибухнув погрозами, мовляв, вам не приховати своєї контрреволюційної діяльності, занадто багато доказів ми маємо і знаємо ті безневинні натяки про зустрічі. Тут же простягнув мені ще одну листівку без поштового штемпеля, за нею ще одну, мовляв і це офіційні листи? Приголомшений, я намагався невміло боронитися і ще більше заплутувався. В голові був суцільний туман, а слідчий далі кричав, що їм відома моя злочинна діяльність як московського резидента, вимагав назвати секретних аґентів-зв'язківців із київською контрреволюційною організацією. І знову: хто такий Микола, Про-

хорчук? Хто такий Сабалдир? Я пояснював, що Микола мій двоюрідний брат і ніколи у мене в Москві не був, а Прохорчук не приїздив до Москви, а жив і працював тут і часом заходив до мене, бо ми були однокашниками по КІНГу, тож контрреволюція тут ні до чого. Що ж стосується Сабалдира, то він відомий учений. На прохання брата Сергія якось по приїзді в Москву зупинявся у мене, і я не вбачаю в тім нічого злочинного. Тоді слідчий запитав, хто ще приїздив із Києва з листом від Сергія. Я не міг згадати не те що прізвища, а й самого факту. А мій мучитель присікався, щоб я назвав прізвище тієї людини, хоч з листівки знав і хто то був, і навіть мету приїзду. Може, справді вважав, що я не хочу видати таємного аґента. Він почав погрожувати пістолетом, потім замахнувся стільцем. Нарешті зі словами: "я заставлю вас назвать агента" подзвонив кудись по телефону й попросив прислати двох тюремників. (Я тоді не запримітив вдаваність того дзвінка.) Слідчий сидів, нібито очікуючи на їхній прихід, а хвилин за п'ять кинув: "Хотите, чтобы вас изуродовали?"

Я напружував пам'ять, силкуючись хоч щось згадати, і наче щось замаячіло. Здається, ще в 33-му хтось таки був, причому не сам, а з дружиною, наче якийсь студент... Проте всі мої намагання пригадати його прізвище були марними. Єдине за що чіплялась думка: нібито походило воно від якогось сільськогосподарського знаряддя, було пов'язане з господарством. І я, хапаючись за цю думку як за порятунок, врешті сказав: "Чи не Бондар?.." Тієї самої миті двері відчинилися і до кабінету зайшов здоровань-військовий. Я припустив, що то кат, а може, провокатор. Але слідчий, почувши від мене "Бондар", ніби заспокоївся, щось тихо сказав військовому, і той вийшов. А слідчий почав писати.

Години півтори, а може, й дві було чутно лише скрипіння пера. Я ж, знесилений, ледве тримався на стільці. Втома і сон бороли мене. Повіки злипалися, однак, ледь стулившись, знову розплющувалися, нібито від переляку. Та ось слідчий, дописавши четверту чи п'яту сторінку, відклав ручку і полегшено зітхнув. Потім мовчки втупився в мене, ніби запитуючи: що з тобою? По паузі рішуче взяв написане і почав читати вголос, попередивши мене: слухайте уважно.

Протокол був написаний у формі запитань і відповідей. Звичайно, через тридцять років я не пам'ятаю всіх деталей (та й переглядаючи його під час реабілітації, несила було все запам'ятати), тож залишився лише загальний контур.

Уже з перших рядків я почав дещо заперечувати, однак слідчий наполягав на своєму. Перечитуючи те саме раз і вдруге, доводив, що, мовляв, записано так, як я свідчив. Я вже не міг допильнувати тих формулювань. Наче все так, наче не на шкоду мені, проте в голові свердлило, що щось не так... Із написаного виходило, що брат Сергій присилав з листами до Києва людей, а я їх приймав. Притому слідчий рішуче відмовлявся записати зміст тих листів і розмов із тими людьми, твердячи, що те не стосується справи. Виходило так, що кожен запис окремо ніби й не був чимсь обвинувачувальним, але загальний зміст... Варто мені було повернутися в камеру, зосередитися, все пригадати, і мене кинуло в піт, бо в цілому все те й справді можна було тлумачити як змову і не лише з братом Сергієм, а й з Миколою, Сабалдиром, Бондарем(?), Прохорчуком... І якщо в попередні ночі я засинав хоч на якусь часинку, то цієї навіть не заплющив очей. Замість того, щоб прилягти, я крутився по камері, підстьобуваний свідомістю того, що вихід із тюрми для мене зачиняється дедалі міцніше. Я ніколи не уявляв, наскільки важким може бути це відчуття. Все моє єство ніби заповнилося якоюсь отрутою, все навколо – вкрилось огидним брудом, липкою рідиною: стіни, підлога, стеля. Сам собі я став противний...

Так минуло п'яте травня... Нарешті ніч, а я все не міг заснути. Сусіда

забрали на допит, і до моїх почувань додалося жахливе відчуття самотності. Вперше я в камері залишився сам. Мене охопив якийсь незрозумілий страх. Ні безсоння минулих ночей, ні втома після останнього допиту не збороли мене – нескінченні думки снувалися в голові. Так зустрів ранок. Дивувався, що австрієць досі не повернувся. Мене те вже тривожило. Нарешті двері прочинилися, і я замалим не вискочив з камери. Та назустріч мені два тюремники внесли мого сусіда і поклали на ліжко. Тільки тоді я побачив, що він побитий. Із кількох ран на голові й обличчі сочилася кров, він тихо стогнав. Зажурений, я мовчки сів на своє ліжко...

Потяглися безрадісні, сірі дні. В ніч на восьме травня мене знову викликали до слідчого. Зі знайомого кабінету мене перевели в інший, ще просторіший, і посадили до величезного стола, залишили самого. Десь із-за ширми долинали тихі голоси. Хвилин за десять-п'ятнадцять звідти вийшов якийсь енкаведист із генеральськими відзнаками. За ним ішов слідчий Рапопорт. Умостившись за тим же столом, старший почав зі вже знайомих слів: "розказати про контрреволюційну роботу". Мої заперечення викликали в них лише їдкі глузливі посмішки. Далі вони почали перехресний допит. Усі запитання крутилися навколо переїзду українського уряду з Харкова до Києва. Мене намагалися переконати, що відпиратися зайве: вже доведено, що я мав намір вчинити замах на членів того уряду. Те, що я жив у Москві, а не в Києві, до уваги не бралося. На їхню думку, це не могло служити доказом моєї неучасті у змові. На підтвердження тих звинувачень демонстрували протокол зізнань брата Сергія. Там було записано, що він був на параді і дуже близько бачив членів уряду, дивувався, що вони так близько підпускають до себе і що про те говорив брату Івану. Тільки тоді я збагнув, для чого слідчий іще на першому побаченні ніби ненароком запитав, чи знав я про переїзд уряду.

Я ще більше розхвилювався, впав у розпач, адже мені показували той протокол і під ним стояв Сергіїв підпис! (Підроблений, як з'ясувалося згодом. Насправді брата заарештували значно пізніше, 23 чи 28 червня 1935 року, тож на той час, коли мене допитувано, він був іще на волі.)

Тож виходило, що я приховую факт змови проти українського уряду, тоді як Сергій признався у цьому. Після того я зізнався, що якась розмова з того приводу була. Намагався пояснити і про що саме йшлося насправді. Але слідчі так вміло формулювали мої свідчення, що їх можна було тлумачити як хочеш, такими двозначними вони виглядали. Узявши мене змором, зуміли звичайній розмові з Прохорчуком надати потрібного їм змісту. А на мій опір та домагання правильних записів відповідали погрозами застосувати фізичну силу. Все ж у кабінеті мені здавалося, що я домігся більш-менш правдивих записів. Та вже по дорозі до камери, знову прокручуючи все те в думці, зрозумів, що мене і на цей раз заплутано. Остання надія вирватися з лабет НКВС зникла, зникло й хвилювання. Натомість прийшла безнадія...

Вважаючи себе приреченим, усю ніч проплакав над долею нещасних сиріт-дітей, над трагедією дружини, рідні.

Перша підневільна подорож. Київ

Здається 1 червня 1935 року несподівано для мене двері камери відчинились і зайшов тюремник. Знову притишено запитав: "Хто на ка?" – і під розписку повідомив, що мене для дослідування направляють у Київ, додавши: "Будьте напоготові!". Потім приніс мені пару гнилих рибин і півкирпичика так званого хліба. Після чого сказав, що я мушу повернути казенну білизну, яку я одержав, вселяючись у камеру. Склалася кумедна ситуація: я мав зали-

шитись у самім костюмі, без підштанків і сорочки, та й костюм без застібок не тримався на мені – штани падали від найменшого поруху, тож я попросив повернути мені мою білизну, залишену в душовій. По довгій суперечці мені вкинули верхню сорочку, а щоб не спадали штани, тюремник, змилостившись, простягнув шматок підв'язки від казенної білизни.

Так одягнувшися, сів на ліжко. Сидів і чекав – "був напоготові", – а час збігав. Лише близько четвертої пополудні з'явилося троє тюремників із пакетом. З'ясувавши після багатьох запитань, що я – це я, один із них наказав: "Виходь!" – і я ступив за поріг, залишивши своє перше тюремне житло.

З ліфта мене вивели у дворище-колодязь. Тільки маленький клаптик неба яснів угорі. Я задер голову, щоб глянути на вікно тієї камери, де я сидів, але замість вікна побачив не менше як сотню зовсім однакових залізних козирків на всіх чотирьох стінах. Окрик тюремника "Руки назад!" змусив опустити очі. Перед моїм носом розчинилися двері вперше баченого "чорного ворона", і я по приставленій драбинці зайшов ніби в маленькі сінці з кількома металевими дверима. Тюремник відчинив дверцята ліворуч і запхав мене в надзвичайно тісну камеру, ніби увібгав у футляр. Коли він причинив двері, мені здалося, що й кістки мої затріщали. Тіснота була такою, що я почав задихатися, замалим не крикнув з переляку, та незабаром трохи призвичаївся, і ще раз подумав про живучість людини, бо тварина в таких умовах не витримала б, здохла. Оглянувшись, помітив у стелі три чи чотири дірочки, близько сантиметра діаметром кожна. Так я і стояв, задерши голову, ловив ротом повітря, а навколо на деякий час усе затихло. Минуло години зо дві, перш ніж знову зачувся гомін, – то когось заводили в інші камери. Нарешті грюкнули зовнішні двері, а за ними дверцята кабіни водія. Заревів мотор, і машина рушила. Зачувся гомін юрби і гудіння транспорту. Машина мчала містом, кидаючи мене з боку на бік на віражах...

Коли я, кліпаючи очима від яскравого світла, вийшов зі своєї тюрми на колесах, то остовпів: зусебіч вирувала юрба. Вона бігала, галасувала, зупинялась і знову кудись бігла... Окрик конвоїра привів мене до тями. Ступивши на брук, я побачив, що ми приїхали на Брянський вокзал. Я йшов, супроводжуваний конвоєм, у натовпі, який рікою оминав нас, не помічаючи тієї страшної трагедії, яку ми несли з собою. Лише дехто з юрби, забачивши нас, давав дорогу конвоєві і тут же намагався знову втиснутися до натовпу, проводжаючи конвоїрів переляканими очима.

Перон був майже порожній, лише залізничники метушилися навколо поїзда, що стояв на колії, готовий до відходу. Не кваплячись, розміреним кроком, конвой ішов уздовж поїзда і, досягши середини, зупинився біля дверей одного з вагонів. Як видресирувані пси, вояки зайняли свої місця. Двоє справа від мене, двоє – зліва, один – позаду, а ще один пішов до вагона. Так тривало кілька хвилин. Нарешті я почув: "Все в порядку. Заводь!"

Я зайшов до вагона. Мені вказали на бічне місце в третім купе. Навпроти сів вартовий. Старший підійшов до мене і сказав: "Це ваше місце. Вам дозволяється тільки сидіти. Розмовляти будь з ким, крім конвойного, забороняється!" В сусідньому купе розташувалася решта конвойних. Не встиг я оговтатись, як на пероні завирував натовп – люди з лантухами, чемоданами, пакунками розшукували свої вагони. Я сидів спиною до дверей, однак відчув, що двері розчинились і до вагона увірвалися галасливі пасажири.

Нарешті галас почав вщухати: пасажири розсілися, почали обнюхуватися, розмовляти між собою. Хтось із них звернувся і до мене, мовляв, чи далеко їду. Я щось відповів, а охоронець страшенно супився, нервував і старався перешкодити тій розмові, дати зрозуміти пасажирам, щоб ті облишили мене. Я помітив, як міняються обличчя пасажирів, сповнюючись жаху, коли вони почали розуміти, хто я. Куди й поділася їхня відвертість та зацікавлення мною.

У купе залягла тиша. Сусіди часом крадькома зиркали у мій бік, а дехто навіть перейшов на вільні місця до інших купе. Подалі від гріха й небезпеки, як вони, мабуть, гадали. В очах тих, хто залишився, я ловив співчуття.

Поїзд мчав далі й далі на південь, у ніч, що огорнула вагон і пасажирів. Засвітилося світло. Пасажири куняли, а дехто, вклавшись на лавках, захріп. Важко переказати думки і почуття, які полонили мене, бо людині, яка не пережила подібного, ніколи не зрозуміти моїх мук, терзань, адже я до нестями любив свою батьківщину, свій народ, батьків своїх, братів і сестер, а мене під конвоєм везли на батьківщину як її ворога.

Я схилився на столик, але сон тікав від мене – думки не давали склепити очей. Голоду я не відчував. Навпаки, здавалось, що шлунок заповнено якимсь нестерпно пекучим мулом чи блювотиною. Вартові пильнували кожен мій порух.

Коротка червнева ніч здавалася нескінченною. Проте минула й вона. Поїзд, залишивши позаду Брянськ, наближався до Хутора Михайлівського. Поминувши і його, мчав далі в чудовий запашний ранок... Навколо все дзвеніло, співало, вславляючи благодать, яку так щедро розливала природа. Однак все те було не для мене. З наближенням до Києва мене вже вартувало двоє з пістолями, очевидно, старшого попередили, щоб із наближенням до столиці він посилив пильність. І сумно, і смішно мені було з того.

А назустріч поїзду бігли і бігли станції: вже минули Конотоп, Бахмач... Далі Ніжин, нарешті Дарниця... Конвой готувався до висадки. Було вже щось близько полудня. Аж ось і Київ... Рідний, жаданий – я так мріяв повернутися сюди назавжди. Повернувся... О сили небесні, як тяжко було крокувати під конвоєм по рідній, не своїй землі! Конвой цього разу завбачливо оточив мене колом і так посувався вздовж перону. Знову юрба обтікала нас, знову замислені громадяни наштовхувались на мій почет, а звівши очі, жахались, обходили опричників. Я вдивлявся в натовп, думаючи: "Невже не зустріну жодного знайомого обличчя, жодної постаті?!" – та дарма.

Нарешті старший наказав поставити мене під стіною вокзалу й оточити півколом, а сам пішов викликати "воронок". Повернувшись десь за півгодини, сказав, що доведеться почекати, можливо, і довго – немає вільних машин.

Так минула година, далі друга. Старший знову пішов дзвонити. Та повернувшися, лише невизначено знизав плечима. Те помітили й зрозуміли не лише конвоїри, зрозумів і я. Тож стояв і думав: "Ото жнива в НКВС, що й воронків не вистачає..." Звичайно, я не ждав від того воронка нічого доброго, проте чекання не лише обридло, а й стомило мене. Тому хотілося, щоб та "радість" поспішила.

Збігло ще зо три години, почало смеркати, а його все не було. Аж коли вже зовсім стемніло, він, довгожданий, жваво підскочив.

Ми повертали ліворуч, праворуч вулицями міста, і я, звичайно, не міг зорієнтуватися, куди мене везуть, хоч як було цікаво. Здавалося, що машина мчить не одну годину, поки нарешті мотор раз-другий ревнув і замовк. Застукали дверцята охорони і водія. Почувся якийсь незнайомий голос, забряжчали ключі, зачовгали чоботи по асфальту. Клацнула засувка дверцят, і вони відчинилися. З темряви почулося: "Виходь!" Мене оточили троє вартових з пістолями напоготові, й підвели до дверей якогось незнайомого будинку. Я озирнувся, силкуючись угадати, де я, та дві приступки вниз перервали мої думки. Спустившися туди, я опинився в довгому широкому коридорі. Там вешталося декілька тюремників, однак на мене ніхто не звертав уваги. Охоронець завів мене в кімнату, наказав сісти і почекати, а старший подав черговому пакет. Той, посилаючись на пізній час, не хотів приймати в'язня. Конвойний же виправдувався тим, що йому пізно дали "воронок". Так вони сперечалися, а я подумки проклинав їх обох, бажаючи якомога швидше хоч якогось кінця, бо раз у раз клював носом: далися взнаки безсонні ночі, подорож та вистою-

вання під вокзалом. Черговий наполягав, щоб мене везли до Лук'янівки, яку я тоді знав тільки з назви. Мій конвой відмовлявся забирати мене, і черговий був змушений таки прийняти. Напівсвідомо я відповів на всі запитання, дав себе обшукати і нарешті почув довгоочікуване: "Відвести в десяту камеру!" На моє здивування до мене, не хапаючись, із веселими репліками і навіть жартами підійшов той, хто мав відвести мене до камери. Без слів зрозуміло, яке приємне враження справило на мене його панібратство.

Він ішов попереду, а я поспішав за ним. Я байдуже переступив поріг камери, тюремник, не втрачаючи веселого настрою, зайшов за мною. Показавши мені на одне з чотирьох ліжок, майже турботливо сказав: "Займайте!" Троє в'язнів, підвівшись на постелях, з цікавістю озирали новака. Двоє з них почали вгадувати, звідки прибуло "поповнення". "З Ленінграда?" – запитав один з легкою іронією. "Ні, мабуть, москвич", – заперечив другий. "Чому ви думаєте, що я з Ленінграда? Як ви визначили?" – запитав я своєю чергою. "За костюмом", – почув у відповідь. Справді, на мені був, хоч і пом'ятий, але новий і делікатно пошитий сірий костюм. Я засміявся: "А хіба в Москві гірше шиють?" "Я вгадав", – зрадів другий. І... пішли запитання, звідки, коли та як. Найперше я запитав нових знайомих, як величається установа, до якої я потрапив. І, дивуючись, почув: "Інститут шляхетних дівчат!" Звичайно, сприйняв те за жарт, проте вони наполягали, що то таки правда. Назвали вулицю. На сором, я, проживши в Києві довгі роки, не раз був і в будинку Гінзбурґа, але не знав, що тут раніше був Інститут шляхетних дівчат. Зараз цей будинок займала не менш "поважна" установа – український НКВС.

По тому вони поцікавилися, звідки притарабанили мене. Я відповів: "З Луб'янки". Це викликало лякливу репліку: "З... самої Луб'янки?! Ну як там? Ходять страшні чутки..."

Незважаючи на пізній час, розмова велася досить голосно, проте, як я помітив, тюремник лише раз чи двічі зазирнув у вічко, але не стукав і не зупиняв нас.

Я назвався і поцікавився, хто вони. Перший, порівняно молодий – років 35, ставний красень, виявився Іваном Домініковичем Соболевичем, недавнім заступником наркома земельних справ України, що відав Управлінням тваринництва. Він був поляк з походження. Другий – українець, Пилипенко Борис Кузьмович, науковий працівник АН України, мешканець Києва. Мав 45-50 років. Третій мешканець лише запитливо дивився і мовчав. Як виявилося пізніше, він був перекинчик із Польщі, жид з національності, нібито кравець за фахом. Я попросив у мешканців камери хоча б шматочок хліба, бо голод уже добре допікав мені. Вони радо дали і хліба, і до хліба, але втома зморила мене, і я не помітив, як заснув, так і не доївши його. Широке ліжко, м'який матрац, тепла ковдра так приспали мене, що я проспав і команду "підйом!", тож сусідам довелося будити мене.

Розплющивши очі, довго не міг збагнути, де я та що зі мною. Звідкись чувся голос гучномовця – якісь розмови та пісні, повітря було запашне і свіже, і... невже соловейко?! Від легенького, не тюремного поштовху я схопився на ноги і відразу все згадав. Тепер, удень, я уважно оглянув камеру. То було напівпідвальне приміщення, видно, недавно побілене, з широким заґратованим вікном, з дерев'яною фарбованою підлогою. Через широко відчинену кватирку лилося свіже, як нектар, ранкове повітря. Під самим вікном стояв велетеньклен, який своїми вітами ніби заглядав у камеру, ледь ворушачи буйним зеленим листом. Трохи далі виднілися кущі жовтої акації, звідки, мабуть, і линув спів соловейка. Камера була досить простора, приблизно 3 на 4,5 метри. Покліпавши очима, я ясніше побачив четверо ліжок, а біля кожного – величеньку тумбочку. На підлозі стояв відерного розміру чайник, червоної міді.

Я з жахом згадав Луб'янку, і серце мені защеміло. Затужило за тим жит-

тям, що вирувало там, за ґратами. Час від часу зовсім близько чувся людський гомін, а десь вулицями Києва ходили мої рідні і не здогадувалися, що я тут, поряд із ними. І знову думки полинули до дружини, дітей: чи здогадуються вони, що мене вже немає в Москві?

Стук у двері і голос тюремника: "На оправку, приготуйсь!" – обірвали ті думки...

Вбиральня теж вигідно відрізнялася від тієї, що на Луб'янці. Велике, звичайно, заґратоване, вікно було навстіж відчинене. Ми милися, чепурилися і ніхто нас не підганяв, не стежив за нами. Повернувшися до камери, застали там сніданок – розкладені по тумбочках пайки сірого хліба, по чотири шматочки цукру і чайник з гарячим чаєм. Ми сіли чаювати, і потекла розмова...

Я коротко розповів про себе та про ту справу, яку мені шили слідчі. Вони – про себе і про тих, хто сидів у сусідніх камерах. Поряд, із їхніх слів, перебував батько родини Крушельницьких, який разом із трьома синами еміґрував з Галичини. Двох його синів нібито за участь у кіровській справі розстріляно, а батька привезли для якогось дослідування. В іншій камері сиділа група письменників (8 чоловік). Серед них були брати Филиповичі, Ананій Лебідь і Михайло Драй-Хмара. Нібито в якійсь із камер сиділа вся капела бандуристів (14 чоловік) на чолі з керівниками Тимошенком та Золотницьким.

Годині о десятій знову пролунав голос тюремника: "На прогулянку приготуйсь!" Невдовзі двері відчинились і ми пішли вздовж коридора. Соболевич умудрявся зазирати у вічка попутних камер. На моє велике здивування, нас вивели у двір колишнього інституту. "Старожили" знали порядок прогулянки, тому спокійно попрямували до загородки (довжиною метрів 25 і шириною 5-6). Наглядач зачинив дверцята і ззовні взяв на засув. Після Луб'янки така простота і свобода видалися мені надто "демократичними". В тій, по суті, селянській загороді нам була повна воля. Тільки кричати заборонялося, а так роби, що хочеш. Мої товариші по нещастю спочатку зробили фіззарядку, а потім ходили то поодинці, то парами, розмовляли. Так же просто десь за годину тюремник відсунув двері, всі вийшли і повільно, як привчені тварини потяглися до корпусу, розійшлися по камерах.

Соболевич, маючи приємний тембр голосу, здебільшого ходив по камері, наспівуючи ту чи іншу арію. Він цікавився українськими та російськими піснями і вчив їх. Чимало тих пісень йому наспівував Пилипенко, який, навпаки, можливо через вік, а може, через звичку до сидячої праці, майже не підводився з ліжка. Сидів і безупинно говорив. Він, як історик, знав і розповідав багато й цікаво: про графіку, про ґравюру по дереву і металу, про кліше, офорти, про літературу та історичні події. Я дізнався, що сидить він уже вдруге. За першим разом, 1932 року, посидів щось із рік, і його відпустили... Так минув мій перший день перебування в Інституті шляхетних дівчат. Настав вечір. Якщо ранок наче ніс із собою якісь сподівання, то вечір навпаки. Він і за звичайних умов чомусь навівав смуток, а тут і поготів. З волі долинали голоси машин, дзвінки трамваїв. Під вікном таємниче шепотів своїми вітами клен, а десь неподалік дзвінко й широко лунала пісня "Ой у лузі, та ще й при березі..." Потім – "Стоїть явір над водою..." Скільки почуття, душі, жалю відчувалося в тих піснях! Мені щеміло серце від них – я ж так мріяв їх чути, живучи у Москві! Але ж, Боже, за яких умов доводиться їх слухати тепер...

Послаблення режиму, свіже повітря, нормальне людське оточення підбадьорили мене. Здавалося, що позбувшись жахливих умов Луб'янки, я позбувся якоїсь невидимої сили, що гнобила думку, волю, здатність до опору. Нетерпляче чекав на виклик до слідчого і твердо поставив собі категорично заперечувати всі показання, підписані у Москві...

Зайшовши у кабінет слідчого, я почув ласкаве запрошення сідати. Деякий час слідчий мовчки, ніби неуважно роздивлявся мене. Нарешті, погортавши якісь

папери, запитав моє прізвище, ім'я та по батькові. Назвався сам. Ще трохи подумавши, промовив: "Ну що ж, продовжимо допит". Й по тому: "Ви підтверджуєте ваші московські показання?" Моя відповідь, що ті показання від початку і до кінця вигадані і що я категорично зрікаюся їх, ошелешила його так, що він довгенько не міг отямитися. Після паузи здивовано перепитав: "Відмовляєтесь? А ваші підписи? І... що скажуть у Москві?!" – "Хоч і підписи, хоч і Москва, але все одно вигадане!..." Та ледве я те промовив, як слідчий зірвався з місця, почав плигати переді мною, вимахуючи перед носом табуреткою і сиплячи на мою адресу несусвітню лайку. Якоїсь миті мені направду здалося, що зі слідчим не все гаразд: лице йому налилося кров'ю, очі божевільно блищали, а з рота летіла слина. Те вимахування табуреткою тривало хвилин п'ять-шість, а потому він вихопив пістоля і, намагаючись вдарити мене ним, вигукував: "Застрелю, як собаку!"

Нарешті він, мабуть, утомився, притих і лише раз по раз викрикував: "Брешеш, ти мені підпишеш!" На що я вперто хитав головою, мовляв, ні! Так ми змагалися години півтори. Він вимагав підтвердити попередні свідчення, а я що далі, то сміливіше і категоричніше відмовлявся не лише підписувати, а й взагалі будь-що показувати у тій справі. Врешті-решт слідчий не витримав, підскочив до дверей і закричав на весь коридор: "Заберіть його!"

Йдучи до камери, я думав, а чи правильно вчинив, розлютивши так слідчого? Хотів порадитися про те з Пилипенком, бо його авторитет серед в'язнів був високий. Я таки влучив момент і поговорив із ним на прогулянці. Пилипенко радив не сваритися зі слідчим, бо від того, мовляв, залежить виклад показань. Він допускав навіть можливість наговору на себе, аби лише не втратити доброзичливого ставлення слідчого. Отже, його поради повністю суперечили моїй поведінці на останньому допиті, та я вже твердо схилився до того, що вчинив правильно, не давши себе знову заплутати.

Час летів, погода стояла чудова, та на душі панував смуток, зажура. Я мучився, чекав на новий виклик, а його все не було.

Ще один запашний сонячний ранок... Ідучи на прогулянку, ми всі звернули увагу на десяток кошиків із передачами, що стояли поблизу камери. Особливо впадав ув око величезний кошик, наповнений пиріжками, пампушками, яйцями, полуницями та іншим добром, а поверх того пломенів-пишався розкішний букет троянд. Із заздрощами і смутком думав я про щасливця, якому призначено той скарб. А моя родина, очевидячки, навіть не знає, де я...

Повертаючись, ми помітили, що кількість передач зменшилася, проте кошик із трояндами все ще стояв. Двері за нами зачинилися, але натомість прочинилася кватирка і тюремник накликав моє прізвище. Я обізвався, і тюремник причинив кватирку. Всі здивовано перезирнулися, мовляв, навіщо накликав. А коли він почав відсувати двері, здивувалися ще більше, адже вдень брали лише на етап. Усі в камері ахнули від несподіванки, побачивши, як, напружуючись, тюремник втяг крізь прочинені двері той самий кошик із трояндами і передав його мені разом із клаптиком паперу і шматочком олівця. Я ж, упізнавши почерк дружини, зворушений, спочатку не знав, що й робити – стояв, розгублений, над тим кошиком. Потім обережно взяв троянди й поставив їх у кухлик. Так вони й стояли, доки не осипалися, прикрашаючи нашу похмуру оселю. Те сталося 17 червня 1935 року.

Всі тривоги й негаразди тюремного життя, які я відчував так гостро, думки про непривабливі перспективи в майбутньому, відразу відступили, ніби поблякли. Крім того, що я одержав ціле "посланіє", дружина передала ще й паперу для відповіді. З листа я довідався, що вона після довгих розшуків по всіх тюрмах і пересилках Москви нарешті дізналася, що мене перевезено до Києва, негайно взяла відпустку і приїхала з дітьми на Україну, в Бориспіль. Шістнадцятого червня розшукала мене, а сімнадцятого принесла ту незабутню

передачу. Цілий тиждень уся камера смакувала пиріжками, полуницями і всякою всячиною і всі були закохані в мою дружину...

Час минав, дружина майже через день приносила передачі, а головне, листи, і я був цілком поінформований про життя сім'ї. Та той короткий період, коли сум і радість жили поряд у моїй душі, скінчився. Як закінчилися і відносно спокійні тюремні будні...

Четвертого липня надвечір мене викликали з речами. Їхали ми досить довго. Та ось мотор зачмихав і машина стала, зачувся якийсь гомін. То перемовлявся конвой. Виходячи, я побачив лише смужку вечірнього світла, бо воронок підкотив упритул до якогось сірого незнайомого будинку. Ступивши у напівтемне приміщення, я за вказівкою тюремника спинився перед відчиненими дверима камери, з якої пашіло, ніби з печі. Опинившися всередині, я дихнув тим спертим гарячим повітрям, і в голові промайнула думка про якусь душогубку, чи не помста це слідчого. Мій погляд упав на залізне ліжко під стіною, і я здригнувся – воно нагадало мені ліжко на Луб'янці. Спочатку я не міг збагнути, звідки так пашить теплом, і механічно лапнув грубку, та миттю відсмикнув руку – незважаючи на липень місяць, її було добре натоплено. Видно ця камера-катівня була засобом тиску на в'язнів. Та я, пройшовши Луб'янку, вже не реагував на те. Відступивши від груби, механічно підійшов до ліжка і так само механічно лапнув матраца: він був таки кращий, ніж на Луб'янці. Тепло дошкуляло, тож скинув усе до білизни й сидів деякий час у задумі... Близько півночі тюремник прочинив двері й наказав лягати спати. Я ліг, однак духота і важкі думки заважали, гнали сон геть...

І знову потяглося нестерпне очікування. Оправка, сніданок, прогулянка́, обід, вечеря і важка безкінечна ніч. На ранок те ж саме: підйом... прогулянка... і знову камера – самотність, повсякденне тюремне життя. І єдиною новиною був виклик до перукаря, який підстриг і поголив мене. Тільки через тиждень того марудного сидіння в одиночці я одержав передачу від дружини і записку з сумною для мене звісткою. Вона писала, що п'ятнадцятого липня закінчується її відпустка і що вона мусить повертатися до Москви. Зайве говорити, як та звістка опечалила мене. Я знав, що приречений, що мене чекають довгі роки неволі, коли не гірше. А дружина? За що страждає вона? Так у терзаннях минуло ще два дні, заки вночі, за московським звичаєм, мене викликали до слідчого.

Слідчий (це вже був третій) почав з того самого, що і його попередники – прізвище, ім'я, по батькові. Лише з'ясувавши це, запитав, чи не маю я до нього якихось прохань чи скарг. Тож я наївно попросив дозволу на побачення з дружиною. Він ураз змінився на обличчі й здивовано перепитав: "З якою дружиною?" "Зі своєю!" – відповів я. "А звідки ви знаєте про дружину?" – і я, немов хлопчисько, розповів йому про передачу і про записку, про те, що дружина повинна повертатися до Москви. Та інформація, ніби швайкою, шпигонула його: слідчий скочив з місця і загорлав: "Хто дозволив? Хто посмів?" Викликав тюремника і вчинив йому з того приводу цілого допита, а потім вийшов, залишивши мене на деякий час самого. Повернувшись, сів і вже ніби спокійно запитав мне: "Так... як же... підтверджуєте свої попередні показання?" Я заперечив. Слідчий знову розлютився, підвищивши голос, наговорив мені цілу купу образливих слів, на закінчення вигукнув: "Я примушу тебе підтвердити!" Я ж, знітившись, сидів і мовчав. Так на той раз я і до камери повернувся, нічого не сказавши. З того дня я був позбавлений передач і, головне, листування.

Знову потяглися довгі нудні дні, коли я у липневу спеку майже задихався в зумисне натопленій камері. Викликали мене знову лише днів через десять. Заходжу до кабінету, а там мене зустрічає вже інший, четвертий слідчий – Казарінов на прізвище. На противагу попереднім цей здавався надзви-

чайно лагідним і говірким. Тоді я ще не знав, що заміна "злого" слідчого "добрим" дуже поширений прийом в органах безпеки – того, що не вдалося вибити силою, намагалися домогтися вдаваною добротою і "співчуттям". Поведінка нового слідчого зовсім не визначалася його ставленням до мене – це була добре продумана тактика. На жаль, зрозумів це я значно пізніше. Не можу сказати, що я, поклавшись на чесність слідчого, легковажно підписував усе, що мені підсовували, однак його поведінка дещо важила, і я не так уважно стежив за кожним записаним словом та точністю формулювань, які так підступно строчив той Казарінов. То був обхідний маневр. Лобова атака не давала результатів, і слідчий обрав інший шлях – безкінечні нічні допити і нескінченні багатослівні протоколи. За таких умов будь-кого можна заплутати, а не тільки такого як я. Тим більше, що про дотримування будь-якої законності там не йшлося, слідчі діяли, як тоді ґоворили, покладаючись на революційну совість. Кожен раз, повертаючись у камеру, я перебирав у пам'яті все підписане і переконувався, що записано не так, як я говорив. Покладав обов'язково виправити те на наступному допиті, але так і не міг того зробити, засмоктаний нескінченним потоком слів.

Майже місяць я сидів у камері один, поки десь на початку серпня мені не вселили сусіда. Це був селянин років сорока, високий, з рудими котячими вусами. З-під грубого домашнього виробу суконного костюма виглядала несвіжа полотняна сорочка. Він був у солом'яному селянському брилі та в до краю розтоптаних постолах. Тюремники внесли для нього залізне ліжко і поставили біля самої груби. Новак не сів, а впав на те ліжко й залився сльозами. Він гірко схлипував і все чомусь лапав себе за живіт. Я вже хотів поспівчувати йому, а він ще сильніше став плакати, тужити, що схудне, бо хто ж йому тут даватиме свіжі паляниці. Так він то плакав, то замовкав, поки заспокоївся врешті. Я запитав, хто він та звідки, і по довгій мовчанці почув, що він із села Малий Кримок, що на Київщині, пан Суходольський. Дещо здивований запитую, чому "пан"? На що той гордовито відповів: "Тому, що я поляк!" Він виявився дуже обмеженим і, за його словами, неписьменним, проте знайшовся розповісти, що половина їхнього села поляки, тобто пани, тоді як друга – мужики. "Як то мужики? Хто ж вони?" – знову перепитав я. – Українці чи що?" "Та які там українці! Ми звемо їх мужики", – пояснив він. І продовжив: "Ми вважаємо себе вищими за них і принизливим для себе мати з ними справу. А коли який поляк одружується з мужичкою, то ми такого виганяємо зі своєї громади". І так мені стало прикро по тих словах... Така зневага до українців, і від кого... від темного, неотесаного гречкосія, який і польську мову, мабуть, забув (він говорив українською), а гонор шляхти проніс крізь віки. Так свербіло мені гідно відповісти йому, проте я стримався і залишив "пана" Суходольського скиглити над своїм животом.

Щось на другу чи третю ніч його було взято на допит. Повернувся десь під ранок. Він мовчки ліг спати, а прокинувшись, знову завів своєї. По ньому було видно, що на допиті було не з медом: на руках і під оком виднілися синяки. І я не втримався і, признатися, глузливо наголошуючи на слові "пан", сказав: "Здається, пану дали духа?" Він лише похмуро глянув на мене й мовчки відвернувся.

Наступні дні, мабуть, із тиждень, а то й більше, наша камера ночами порожніла: брали на допит і мене, і "пана" – "нічні птахи" інтенсивно запрацювали. Мій сусід помітно пом'якшав, забув свій "панський" гонор. Він уже знав, що перед ним був "мужик", але розмовляв зі мною майже нарівні. З його розповідей я знав, що, користуючись своєю темнотою, він дуже вміло поводився на допитах. Все відкидав і нічого не підписував, посилаючись на свою темноту та неписьменність. Натякав, що слідчий його б'є, та це було видно і без слів. Невдовзі він одержав передачу, з якої я остаточно переко-

нався, що "пан" був убогим селянином. Йому передали чотири чи п'ять хлібин чорного, як земля, житняку, шматочок сала, кілька головок часнику і пару грубої білизни. Все те було складене в брудні селянські сакви. Забачивши ті сакви, Суходольський розревівся, як бугай, розмазуючи по-дитячому сльози, а потім накинувся на свої "паляниці"...

Моє сусідство з тим "паном" тривало днів десять-дванадцять. Коли його забрали з речами, я збирався вже жалкувати за ним, але загримів замок, двері відчинились і в камеру зайшов сутулий невисокий хлопчина, вбраний, як іноземець. Тюремник, вказуючи на постіль, сказав незмінне: "Располагайтесь" – і вийшов.

Я розглядав новака, а він, заклавши руки за спину, закрокував по камері. Це був молодий, років вісімнадцяти, юнак, підстрижений під "їжачка", з вугруватим нездорового кольору обличчям. Зодягнений у спортивні, до гетрів, дерюжні шаровари і такої ж тканини куценький піджачок із хлястиком. Те вбрання доповнював сірий берет і спортивні черевики.

По паузі я запитав: "Звідки?" Молодик зупинився, поглянув на мене так, ніби тільки тепер помітив і сказав: "Перебежчик с Польши!" По тому трохи заспокоївся і розповів докладніше. Назвався Базуріним – сином поміщика з Полтавщини. Я вставив: "То ви українець?" Однак він, ніби аж з досадою, заперечив: "Нет, русский!" Далі розповів, що батьки виїхали у Польшу ще як він був маленький, десь у 1917-18 роках. Спершу жили за рахунок вивезеного з Полтавщини майна. Пізніше побували у Німеччині, Чехословаччині, а на початку тридцятих знову повернулись у Польщу, де на той час уже зібралася чималенька громада емігрантів. Вони заснували свій комітет, стараннями якого було відкрито декілька російських гімназій. Ще бувши гімназистом, Базурін із кількома товаришами заснували свій гурток, що мав на меті туристські мандрівки в країни Європи. Малось, мовляв, на увазі вивчення географії, етнографії тощо. Для здійснення мети, не маючи матеріальних засобів, умовилися, що будуть нелеґально переходити кордон, а там, перебиваючись будь-якою випадковою роботою, зароблятимуть на такі-сякі харчі і посуватимуться далі. З його слів, вони знали, що за нелеґальний перехід кордону за законами європейських країн належало шість тижнів тюрми. Їх ловили, саджали у тюрму, а тижнів за два-три відпускали, і хлопці вільно мандрували далі. Так вони нібито побували у Німеччині, Швейцарії, Франції, Італії. Розповідав, що найкраще годували їх у тюрмах англійських та французьких, а найгірше було у німецьких. Якось повернувшись з такої подорожі, хлопці застали в еміґрантському таборі справжню війну – там ділилися на "русских" і "українців". А почалося все з того, що поряд російської гімназії українці відкрили свою, тож молодь теж поділилася на два табори. Та найгірше для Базуріна було те, що його найкращий друг і супутник у тих мандрах Мазуренко теж пошився у хохли, перейшов до хохлацької гімназії і так спротивився йому, що став найлютішим його ворогом і супротивником у бійках. На моє запитання, а що ж саме примусило того Мазуренка поставитися до нього вороже, Базурін відповів, що не Мазуренко поставився до нього вороже, а що він ненавидить хохлів узагалі.

Значно пізніше, вже в Лук'янівці, ходили чутки, що і Базуріна, і всіх, хто разом із ним перейшов кордон СРСР, засуджено до страти як ворожих аґентів. Отже, вони "подивилися" на омріяну велику Росію.

В кінці серпня в нашу камеру вселили ще одного в'язня. То був селянин на прізвище Ясько з села Сокирок, що на Київщині. Круглий, як куля, м'якенький, засимільований поляк, він від перших же днів перебування в нашій камері виявив себе духовно й розумово обмеженою людиною. Він до бридкості принижувався, плазував навіть перед нами. Повертаючися з допитів, завжди з плачем розповідав, що слідчий примушує його підписувати неправду,

звинувачуючи в антирадянських розмовах на громаді. Я, хоч і сам, як слимак, не міг встежити за витівками слідчих, – зневажливо ставився до Ясько. Мене дратував його плач.

Минуло ще кілька днів по вселенню Яська, і камера 25 поповнилася ще одним в'язнем – киянином Рейтеровським(?), агрономом радгоспу в Жулянах. Своєю шляхетністю, культурою, розумом він зразу захопив усіх нас, заповнив час розповідями з власного життя. І хоча з його появою в камері вільною залишилася тільки вузенька смужка між ліжками та тумбочками, розминутися на якій можна було лише обнявшись, було приємно "сидіти" разом із такою людиною. Вже самою своєю присутністю він вселяв у нас якусь надію і силу опиратися натискові слідчих. Однак ті, мабуть, помітили вплив Рейтеровського на нас (усі ми почали домагатися точних записів у протоколах), бо його невдовзі забрали. Прощаючись, він упевнено заявив, що йде на волю, і ми повірили в те. Я ж радів за нього і заздрив розумові людини.

На той час слідчий Казарінов активізував свої допити: мене мало не щоночі водили до нього, а він писав і писав протоколи, щоб вичавити ще якісь зізнання, щоб примусити мене ствердити показання Миколи Козуба, мого двоюрідного брата, і студента Колесника, які давні звичайні розмови зі мною про труднощі на Україні у 1932–34 роках висвітлили як контрреволюційні, пропагандистські, антирадянські. Слідчий, як з'ясувалося пізніше, спеціально підготував тих двох наговорювати на мене й Сергія, пообіцявши їм за те полегшення. Він влаштував нам очну ставку, і ті слимаки – Микола і Колесник – не підвели його. Не тільки ствердили все, що продиктував їм слідчий, а й додали від себе, що, мовляв, бідні та нещасні потрапили до лап таких "закоренілих зрадників батьківщини", тобто до моїх і Сергієвих. Я боронився, але знову не дуже успішно, навіть не викрив їхніх посилань на свою "темноту", хоч Микола мав вищу, а Колесник – середню освіту. А головне, не домігся хоча б точних записів моїх протестів, які викривали брехливість їхніх вигадок. Подібне "побачення" і розмову з тими пігмеями слідчий влаштував і Сергієві, але я не знаю, як він боронився проти них.

На тому, як вважав слідчий, після тридцяти чи й сорока допитів фактично й було закінчено мою справу. На одному з останніх Казарінов запитав, чи не хотів би я бачити брата Сергія, пообіцявши влаштувати побачення, за умови, що я не вступатиму з ним у розмову. І я, як баран, дотримав слова, замість того, щоб використати можливість і кричати, спростовувати все. Нехай би те нічого не дало, зате б зміцнило морально, а Сергія підбадьорило, надало впевненості у захисті. Зустріч, а не побачення, відбулася в коридорі, коли мене виводили від слідчого, а Сергія вели до нього, і ми тільки мовчки подивилися один на одного...

Невдовзі по тому мене несподівано викликали вдень і відвели до слідчого корпусу, однак в інший кабінет. Там сиділо двоє. Ліворуч, за столом, слідчий Казарінов і праворуч у протилежному кутку – військовий з чотирма ромбами. Він, огрядний, плеканий, елегантно вдягнений, увесь час, поки я йшов кабінетом і сідав навпроти Казарінова, пильно стежив за мною. Далі, не хапаючись, підвівся, підійшов до столу і сів навпроти мене. "Я прокурор Київського військового округу Маршак, – почав, – і маю з вами говорити"... Я, не розуміючи, про що зі мною може говорити військовий прокурор, нашорошився. А він тим часом продовжив, підкреслюючи кожне слово: "Говоріть тільки правду!" – і почав читати один за одним спочатку московські протоколи, а потім – писані Казаріновим. Після кожного запитував: "Підтверджуєте свої показання?" Читав він не поспішаючи, виразно, і мені чуб став сторчма від почутого. Мені здавалося, ніби я вперше чую всі ті речі, не міг повірити, що йдеться саме про мене, що то саме мене звинувачують в усіх тих страшних злочинах, і, вражений, категорично відкидав усі звинувачення.

Скінчивши читання всіх відібраних протоколів, прокурор запитав, мовляв, як же ви заперечуєте, адже самі підписували? Я боронився, як міг, і намагався все спростувати. Єдине, на чому забув тоді наголосити, що підписував усе те, виснажений вимушеним безсонням до краю. Тон розмови поступово підвищувався і суперечка загострювалася. Прокурор роздратовано кинув: "Ви такий красномовний, що і сам Муссоліні може позаздрити!" Далі розмова стала ще гострішою і я був доведений до істерики – кричав, ридав так, що й прокурор помітно розгубився. Деякий час він сидів мовчки – чекав, поки я заспокоюся. Насамкінець я ще проказав: "Невже ви вірите в показання, підписані мною, де зафіксовано, що я говорив з Гітлером?!" – і знову в істериці повалився на стіл. Коли я трохи заспокоївся, прокурор, повернувшись до слідчого, промовив: "Ну... вже накрутили!... Перестарались!" – і, взявши папку з протоколами, відклав частину з них окремо, наказавши: "Ці викиньте (чи знищіть?), а щодо Прохорчука зробіть нове дізнання!" Рішуче підвівся і чітким кроком вийшов.

Слідчий сидів червоний, як рак, блимаючи на мене очима, повними злості, впівголоса прошипів: "Сволоч!" Додавши ще якусь грубу лайку на мою адресу, викликав конвойного й наказав: "Виведіть!"

Повернувшись у камеру, я сів на ліжко й глибоко замислився. Після розмови з прокурором, а головне, після читання тих протоколів остання надія на якийсь порятунок зникла. Мене турбувала доля брата. Вважаючи себе приреченим, все намагався віднайти першопричину наших нещасть. Гризла думка, що все почалося начебто з мене, а далі заплуталося так, що й вороття назад немає. Ну хай вже я, можливо, мені так і треба, адже порушив батьків заповіт – встряв у політику. А Сергій, за що він страждає?

Мучився ще й відчуваючи, що не скористався із зустрічі з тим прокурором. Треба було щось зробити, а що саме – не відав. Лише згодом збагнув, що треба було домогтися, щоб його розпорядження про вилучення частини протоколів було занесено в справу. А так вони були вилучені тільки на словах, а насправді залишилися в справі серед інших матеріалів і далі фігурували як докази мого злочину. Серед іншого тяжко гнітили мене і думки про долю дружини і дітей. Раз по раз я повертався до того, не знаходив собі місця, тим більше, що до мене вже дійшла чутка, що органи "не забувають" про них...

Я чекав на виклик слідчого на допит про Прохорчука, згідно вказівки прокурора Маршака. Казарінов справді ще декілька разів викликав мене, проте жодним словом не згадував про повторне дізнання. Так закінчилося літо. Друга половина серпня прийшла з прохолодними ночами, принесла нам полегшення, бо наші мучителі не забували підтоплювати пічку в найбільшу спеку. А тепер вона не так нам дошкуляла. Незчулися, як надійшов жовтень і ніби у спілку з НКВС – почав допікати холодом.

Єдиною відрадою для мене були, хоч і куценькі, звістки з волі, які надходили разом із передачами від Василя, сестер. Та в останні місяці й вони не приносили полегкості. Здається у листопаді я знову залишився в камері сам, однак уже й не бентежився тим – за півроку звик до всього. Як ґума, тяглися дні. Якось під перше грудня, цебто в річницю вбивства Кірова, ізолятор помітно ожив. Безкінечне бряжчання замків та грюкання дверей пізно ввечері доповнилося ревінням кількох автомашин, поставлених біля нашого "притулку". Крізь ревіння та брязкання глухо, ніби з того світу, долинали звуки пострілів. Чутно було, що і в сусідніх камерах чомусь не спали, ходили. Все те розбурхало мою уяву: в голові вимальовувались страшні картини розправи над в'язнями (такими, як я та брат) за постановами модних тоді різних трійок. Про сон не могло бути і мови, і я надумав попередити ті страшні події – негайно написати заяву про те, що ні я, ні, особливо, брат не маємо ніякої провини і що я доведу те на допиті. Постукав у двері і попросив у тюремника

паперу і шматочок олівця. Той у відповідь наказав лягти спати. Але я не вгамувався, аж поки він таки дав. Покіль я написав і передав ту цидулку, настав ранок і ревіння машин стихло. Я вже дещо жалкував, що написав ту заяву, бо зрозумів, що вона ні до чого.

Знову минали дні за днями. Про мене наче забули – ніхто нікуди не викликав. Єдиною моєю розвагою були прогулянки. Я, добре одягнувшись, повільно ходив по тій загороді. Мороз мені не дошкуляв. Нарешті сьомого чи восьмого лютого серед дня мене викликали. Я сподівався, що то до слідчого, але тюремник наказав іти до камери лікпункту. Зайшовши туди, я застав військового старшину, який зі словами: "Ось, прочитайте і підпишіть ваш звинувальний акт!" – простягнув мені якісь папери. Я, як теля на нові ворота, дивився то на той папір, то на старшину, думаючи, що ж робити? Подумав і сказав: "Не підпишу!" Старшину те здивувало, і він почав пояснювати, що моя відмова нічого не значить, що то вже формальність і нічого не змінить у справі, що краще все-таки прочитати і бути в курсі тих звинувачень. Останнє "хоч знати" переконало мене, і я почав читати... З того акта мені стало відомо, що тепер мене опікує не прокурор Маршак, а якийсь Перфільєв, прокурор Київського військового округу. Зрозумів я і те, що жодні протоколи не були вилучені і всі показання, писані і в Москві, і в Києві, були туди занесені і сприймалися за чисту монету. Мало того, з тих зізнань зроблено нечувано страшні висновки: нібито я з братом Сергієм, а також з Олександром Прохорчуком, Григорієм Сабалдиром та професором Зеровим заснував Українську націонал-соціалістичну (фашистську) партію, готував замах на членів уряду, готував кадри для майбутньої націоналістичної України, готував переворот і багато інших нісенітниць на кшталт того, що я особисто говорив з Гітлером у справі відриву України від СРСР і приєднання її до Німеччини. Все те за українським кримінальним (чомусь не політичним) кодексом підлягало статті 54 пп.11, 10 та 8-й через 16 за санкцією 2-го пункту.

Прочитавши все те, я вже не жахався, а тільки дописавши "не визнаю себе винним", підписався. Старшина байдуже, нібито якийсь незначущий папірець, поклав того акта до папки, так само байдуже підвівся і вийшов.

Повернувшись до камери, я закрокував з кутка в куток, уже ні про що й не думаючи. По якімсь часі мене викликали до перукаря, і він, очевидно знаючи для чого, досить старанно поголив.

Суд

На ранок 9 лютого 1936 року мені було наказано зібратися без речей, на суд. Коли воронок зупинився, я вийшов і вперся очима в двері якогось будинку. В щілину між машиною і стіною забачив сестру Ніну, що схвильовано поривалася наблизитися до мене. Та мене підштовхнули конвоїри, і я сходами почав підніматися на другий поверх. У великому залі на лаві підсудних уже сиділи брат Сергій та Сабалдир. По кутках біля перил стояли вартові. Трохи згодом завели Миколу, Колесника і ще одного, не баченого досі. Їх посадили на лаву позад нас. Щось із півгодини у залі, крім нас та вояків, нікого не було. Нам всім кортіло поговорити, але за найменшої спроби вартові грізно горлали: "Не розмовляти!" – і ми лише мовчки дивилися один на одного. "Встать! Суд іде!" – пролунало по паузі. Очевидно, цей наказ стосувався нас, бо більше там нікого не було, тож ми нехотя встали. Оглядаючись, шукали того суду. Аж тут відчинилися двері з сусіднього приміщення і звідти один за одним вийшли чотири чоловіки з папками й усілися за столом. Десь із задніх дверей до залу ввійшло троє чи четверо військових, один із них мав чотири ромби.

Голова суду (він сидів на найвищому стільці), помовчавши, оголосив: "Суд військового трибуналу Київського військового округу в складі – головуючого військового юриста першого ранґу Кушнірука, засідателів (...) та секретаря Пойманського розглядає справу української контрреволюційної організації в числі шести чоловік: Козуба Сергія, Козуба Івана, Сабалдира Григорія, Колесника Олександра, Козуба Миколи і Зведенюка (...), яка ставила своєю метою терор проти радянського уряду і переворот... Справа розглядається без свідків і участі сторін", – цебто без захисників і прокурора. Потім він звернувся до військового з чотирма ромбами: "З вашого боку, товаришу прокурор, заперечень чи зауважень не буде?" Той, хизуючись, чітко проказав: "Ні!" По тому голова суду звернувся до нас: "Відводів чи зауважень до складу суду не буде?" Ми розгубилися, не знали, як повестися, – мовчали. Голова, не дочекавшись відповіді, ще раз повторив те ж саме. Але і цей раз відповіддю було мовчання – ми лише перезиралися, ніхто з нас не брав на себе повноважень відповідати від імені всіх. Та й що було казати? "Значить, нема? Переходимо до інших питань!" – почули ми. "Козуб Іван!" Я встав: "Я!"

І почалося: хто, звідки, коли народився, хто батьки, брати, сестри?.. І подібне. Так перепитав нас усіх. Те забрало час до обідньої пори. Оголосили перерву, і вся "колеґія" попрямувала до виходу. Конвой підняв нас і теж вивів у коридор. Там нас посадили на двох лавах у подібній загороді. Між нами почалася жвава розмова: розповіді і, головне, докори. Сергій докоряв мені та Колеснику, я дорікав Миколі і тому ж таки Колеснику, Сабалдир гостро сварив того шостого за наклепи, але конвой, зачувши той гомін, різко загорлав на нас. Ми замовкли, проте, користуючись моментами, коли вояки не дивилися на нас, продовжували на мигах. Сергій намагався щось мені порадити, щоб я у своєму виступі щось виголосив, але я не міг добрати, що та як маю сказати.

Перерва скінчилася. Нас знову завели до залу. Зайшли судді. Голова наказав секретареві зачитати звинувачувальний акт. Той почав...

Та ніхто з нас тоді – ні Сергій, ні я, ні Сабалдир, ні ті дві "нещасні жертви", Микола і Колесник, заслухавши того акта, не встав і не вказав на невідповідність між масштабами тих звинувачувань і нашими можливостями, знаннями, силами і, зрештою, розумами. Ніхто не спромігся хоча б висміяти тих "мужів" могутньої держави, які зібралися судити звичайних людей, перетворивши серйозні речі на комедію. Бо хіба треба було бути юристом першого ранґу, щоб збагнути, що між злочинами, зазначеними в акті, і людьми на лаві підсудних колосальна невідповідність. Носії реґалій і чинів вищих військових ранґів, представники, як галасувала пропаґанда, найсправедливішого в світі суду не могли не розуміти того.

Почався допит "злочинців". Першим допитували мене. І я, на диво, замість того, щоб усе рішуче заперечувати, знову почав філософствувати, що, мовляв, як партієць іноді поводив себе не по-партійному, але з державної точки зору ніяких злочинних дій не чинив, врешті почав плутатись, а голова та засідателі замість того, щоб об'єктивно розібратися, виявити правду, намагалися ще більше заплутати мене. Ледь я починав щось спростовувати, вони піднімали Миколу чи Колесника і нацьковували їх на мене, а ті, як пішаки, підтверджували все, що говорив суддя. І задоволений голова казав: "Ви і на суді не говорите правди!"

Сергій боронився виразніше, але знову ті ж самі – Микола і Колесник – насідали на нього, зводячи нечувані наклепи. Виходило, що звинувачують нас в усіх тих злочинах головно Микола і Колесник.

Допитами підсудних і завершилося засідання 9 лютого. О шостій годині нас поодинці вивели з приміщення і, посадивши в камери воронка, відвезли на "Розу" – каземат НКВС на вулиці Рози Люксембурґ. Там кожного з нас чекали обід та вечеря. Та чи міг я їсти... Почувався дуже недобре, ніби перебував

під якимсь гіпнозом, не міг ні про що думати і лише важкі відчуття гнітили мене. Я майже не спав.

Наступного дня засідання продовжилося. Почалося судилище з перехресних допитів. "Судді" вміло викликали серед нас суперечки. Сергій сперечався з Миколою, я з Колесником, Сабалдир із Зведенюком... А секретар усе писав та писав... В обідню пору допити було закінчено, і того ж таки 10 лютого нам надали останнє слово. Але й тоді ми не відкинули, спростувавши, звинувачення у злочинах, що існували тільки на папері, а, як слимаки, лише просили про пом'якшення присуду. Нарешті команда: "Встати!" – і суд іде радитися. Нас знову вивели у коридор. Якось само собою відчулося, що заборону на розмови знято, і ми заговорили на повний голос. Бажання поділитися думками про давніше тонуло у вирі думок про пекуче теперішнє, щойно пережите, і виливалось у докори та нарікання за поведінку на слідстві й, особливо, на суді.

Сабалдир, втративши рівновагу, замалим не хапав за горлянку Зведенюка, називав його провокатором і шпигом. Братня лагідна розмова між мною і Сергієм переривалася сваркою, коли торкалися болючого – слідства та суду. Тоді ми обидва накидалися на Миколу і Колесника, обзиваючи їх мерзотниками і дурнями. Адже, як дізналися ми з обвинувального акта, Колесник уже раз був суджений, тож справді треба було буть дурнем, щоб після такого "тренування" вдруге звести таку брехню на себе та інших! Мені ж докоряли і Сергій і Сабалдир за те, що нібито все почалося з мене, забувши, що Сергія ОДПУ цькувало роками. Ті розмови і суперечки припинив конвой, знову завівши нас у зал. І в скорім часі ми, прийшовши до тями, чекали найстрашнішого – вироку. Бліді, як крейда, довго слухали. Нарешті пролунало: "іменем..." та на підставі кримінального кодексу УРСР за статтею 54 пп. 11 та 8 через 16, за санкцією другого пункту засудити: мене, Сергія і Колесника на 10 років позбавлення волі у далеких таборах; Сабалдира – за статтею 54 пп. 10 та 6 через 16 на 8 років далеких таборів; Миколу – за статтею 54 пп. 10 та 11 до шести років ув'язнення. Зведенюка визнали непричетним до справи і наказали конвою звільнити його з-під варти. На закінчення голова трибуналу Кушнірук іще додав: дякуйте, мовляв, трибуналу, що не засудив вас до вищої міри покарання.

Запала тиша. Судді складали папери. Ми тепер уже з офіційним тавром злочинців дивилися на Зведенюка, який самовпевнено, не глянувши навіть на свого "друга" Сабалдира, пройшов повз конвой і зник за дверима... Попри глибокий смуток, якась тінь радості промайнула на наших обличчях. Чому я відчував щось схоже на радість, не беруся пояснити. Може тому, що тінь смерті вже торкалася наших облич, бо думки про можливу страту не полишали протягом довгого часу. А може, тому, що все скінчилося – тортури слідства і довге нестерпне очікування суду... Коли вели у воронок, краєм ока ще встиг побачити в натовпі сестру Ніну і брата Василя. Ніна, забачивши нас, вигукнула: "Іване, Сергію, не журіться! Якось воно буде, ще діждемося кращого! Ми вже знаємо, що вам дано по десять років. Не жу..." Останні слова потонули у гуркоті мотору. Машина покотила.

Ті теплі, бадьористі слова Ніни живили мою душу довгі двадцять два роки, у найважчі хвилини я чув: "Не журіться!.."

Лук'янівка

...Ззовні почулася метушня тюремників, потім знайоме брязкання замків, скрегіт засувів та скрип воріт... Один по одному ми виходили і шикувалися на вказаному місці. Коли воронок спорожнів, тюремник відчинив іще одні важкі двері і наказав: "Заходь!" За порогом нам вдарили в ніс тюремні "пахощі": запах бензину, гасу, креозоту, вапна, випари поту незліченних людських

тіл – усе злилося в неповторний "букет". Товсті муровані стіни, добрячі, здебільшого залізні двері з надійними засувами і замками, густо заґратовані вікна – доповнювали картину і вбивче приголомшували. Широкий коридор, заповнений в'язнями, нагадував знаменитий невільницький ринок у Кафі. Кого тут тільки не було! З інтелектом і без інтелекту; рафіновані інтелігенти і селяни, робітники, попи і кримінальні (урки), які нахабно оглядали одяг та вузли інших в'язнів. Над тим натовпом стояв притишений гомін, а навколо метушилося кілька тюремників із паперами.

Поява нас, п'ятьох "свіжих" в'язнів, прикувала погляди урок. Вони, наближаючись до нас, нахабно усміхалися. Мене охопило неприємне відчуття, а урки вже обмацували наші клумачки, особливо їх вабив Сабалдирів, який і розмірами, і ґатунком відрізнявся від наших. Та на цей раз уркам не повезло. Двері відчинились, і до камери зайшли тюремники. Іронічно вислухавши тих, кого вже встигли пограбувати ті покидьки, зневажливо кинули: "Може, до вас спеціальну охорону приставити? І хто б вам повірив, що вас пограбовано, адже ви самі бандити, вороги народу!" (Тюремники благословляли подібні грабунки, хоча воліли, щоб те робилося не на очах. Проте коли виникали бійки між кримінальниками і політичними, завжди тримали руку урок, тих "друзів народу".) Вони наказали взяти стіл і розгородити камеру навпіл. По тому всіх в'язнів перегнали по один бік столу і почався найретельніший обшук. Двоє тюремників, стоячи біля протилежних кінців столу, викликали нас по одному і наказували: "Роздягтися догола і розгорнути речі!" Знову полетіли всі без винятку ґудзики, застібки, затріщали черевики і всі рубці. Нас ретельно обмацувано під пахвами, заглядали в анус та до рота. Весь посуд, такий необхідний у тих умовах, – різні кухлики, чашечки, полумисочки, чайнички, ложечки тощо – полетіли під стіл... Обшук тривав з ранку до третьої чи четвертої по обіді. Після того, як тюремники, закінчивши справу, пішли, урки вже не навмання, а напевне знаючи, що в кого є, продовжили очищати сидори політичних та роздягати їх, кидаючи натомість своє лахміття. Та їм знову перешкодили – до камери знову зайшли наглядачі, але вже інші, з інакшою кваліфікацією. Як вправні картярі, почали "тасувати" та "обмацувати" в'язнів: хто вони, звідки, за якими статтями засуджені тощо. Враховуючи все те, нас розвели по боксах та камерах. Лише після цього дали обід. Бридкою видалася нам лук'янівська тюремна страва, однак, зголоднілі, ми (навіть Сабалдир!) узяли і баланду, і хліб, який дуже нагадував засушений коров'ячий кізяк. Після, говорячи тюремною мовою, "обробки" й обіду всю групу в'язнів, що прибула вранці (чоловік 80), повели до лазні, де ми зазнали нових знущань та принижень. Невинних людей, волею НКВС зарахованих у злочинці, як худобу, загнали до передбанника. Тут з нас здирали одяг і без разбору кидали в так звану прожарку. Звичайні стрижка та гоління перетворювалися на справжні тортури: волосся часто виривалося разом зі шкірою. "Обробленого" таким чином "оленя", тобто політичного "злочинця", перукар вправно штовхав у спину, приказуючи: вилітай! Їхні жертви заходили до мийної з закривавленими обличчями та лобками і пасмами невистриженого волосся на головах. Я, заплативши певну суму перукареві, на перший раз уник тієї екзекуції, прошився непомітно до лазні нестрижений. Мийна зустріла нас холодним лютневим повітрям. Як пояснили "старожили", вікна там причинялися тільки в найлютіші морози. Кількість душів була розрахована чоловік на десять-п'ятнадцять (очевидно, мийну запроектували ще за царату, коли не було органів державної безпеки з їхнім розмахом виловлювання "злочинців"), а загнали нас туди близько вісімдесяти. Якщо додати, що вода вмикалася зовні тюремниками, то можна уявити собі те миття. Хвилин п'ять лилася холодна вода, потім не стало і її. Та любителі купання знали, що робити: несамовито закричали: "води! води!" і водночас загупали в двері. Справді, вода знову бризнула,

і так повторювалося разів два чи три. “Оленів” урки відтиснули від струмків води, а той, хто все-таки намагався підійти ближче, одержував тумака.

Я ж разом з іншими в’язнями, які так само боялися протягів та холодної води, забився подалі від вікон і, тремтячи всім тілом, чекав, коли вже нарешті закінчиться та процедура.

Нарешті двері відчинились і ми чимдуж вискочили до роздягальні. Від камер прожарки війнуло гарячим, до нестерпу смердючим повітрям. Смородом несло і від купи чогось, схожого на одяг. Пролунала команда: “розбирай і одягайся!” Уявити легше, ніж описати, як та юрма накинулась на ту купу й, гарячково порпаючись у ній, шукала свої речі. Крик, ґвалт, бійка зчинилися неймовірні. То там, то там летіли клапті від тієї одежі, од матюків аж вуха закладало. Та поступово все вгамувалося, галас стихав. Уже зодягнених тюремники просто викидали у двір, і поява то одного, то другого викликала нестримний сміх: так гарно були вбрані. Частина одягу мокра, як хлющ, а частина – шкірянки, шапки, кожухи – попеклась і була схожа на якісь шкаралупи, що не лізли ні на плечі, ні на голову. Мокрий одяг на морозі тут же змерзався і частина в’язнів не могли йти. Тюремникам же до того не було ніякого діла: вони гнали й гнали колону, командуючи: “Пшлі!” Тож декого довелось фактично нести в камеру на руках.

Камера №8, куди загнали нашу групу, була при вході праворуч, на першому поверсі. Непомірно важкі двері відчинилися, і в’язні, давлячись в одвірках, як отара овець, посунули в камеру. Кожен поспішав захопити нари. Спритно вскочивши, я встиг навіть лягти, але чиясь дужа рука схопила мене й відкинула геть на підлогу. На інших нарах теж зчинилася бійка, то урки звільняли їх від “оленів”. Проте і для всіх урок нар не вистачило. Царські тирани не передбачили розмаху своїх наступників – камера була розрахована чоловік на п’ятнадцять-шістнадцять, а загнали вдвоє більше. На нарах, під нарами, на підлозі посеред камери – скрізь сиділи і лежали люди. Тож поки я сперечався за місце на нарах, годі було й думати примоститися хоча б на підлозі. Правда, трохи вільніше було у кутку біля дверей. Придивившись, я зрозумів чому. Це було так зване “злачне місце”, там стояла параша. В тому кутку я побачив і своїх: Сабалдира, Сергія і навіть нашого напівблатаря Колесника. За неписаними тюремними правилами за часів Радвлади, коли тюрми забивалися “злочинцями” вщерть, біля параші найчастіше сиділи трударі: селяни, робітники, інтеліґенти, бо робітничо-селянська влада саме їм чіпляла ярлики “ворогів народу” і віддавала на розтерзання уркам, якими обов’язково була розбавлена кожна партія в’язнів.

Усівшись “якнайзручніше”, в’язні почали куняти, а дехто заснув. Сон зрівняв усіх. Хто як, з відкритими, як у мерців, ротами, вишкіреними зубами люди сопли, хропли, свистіли, – було смішно і сумно.

Я сидів, спостерігаючи за діями урок. Вони вийшли на полювання. Переступаючи через стовпище людей, добиралися до наміченої жертви, ретельно обшукували і грабували її. Та здобич їхня була незначною, бо більшість “оленів” уже були розпатрані в лазні та приймальному приміщенні. Так спостерігаючи та з деяким жалем згадуючи незручні ліжка ізоляторів, не зуздрився, як заснув.

Спати довелось недовго. Рівно о шостій уже видзвонював незвично в’їдливий, пронизливий тюремний дзвін, а крізь вічко почувся грубий голос тюремника: “Підйом!” Розбудилося мертве царство. Як черва, заворушилися в’язні, протираючи очі та розтираючи замлілі руки і ноги. Я, оглянувшись, найперше побачив заповнену по самі вінця парашу. Ще хтось, перескакуючи через тіла, пробирався до неї. Але ближчі заґвалтували: “Куди лізеш? Хіба не бачиш, що з неї і так уже тече через край? Потерпи!” Та урка вже безсоромно робив своє діло, не дуже то й цілячись у ту посудину. Найближчі до

параші зірвалися на ноги, а буро-жовта рідина розливалася по підлозі. В камері було напівтемно, густо заґратоване вікно ледве виднілося під стелею. Сірі муровані стіни, стеля, підлога... Сморід від стовпища людських тіл і від параші був нестерпний, душив, виїдаючи очі. І ось тоді чи не найяскравіше мені згадалися давно забуті застережливі слова батька. "Діти, в житті будьте обережними, чесними, – казав він, – і, Боже борони, замолоду встрявати до непевних політичних громад із прекрасними ідеями, бо все те веде до тюрем та страждань!"

Бувши військовим фельдшером, батько знав і про Лук'янівку, а особливо багато розповідав про страхітливі каземати військової тюрми "Косий капонір", де йому доводилося подавати медичну допомогу в'язням. Тоді, в далекі дитячі роки, я з жахом слухав батька і давав собі обітницю: дотримуватися в житті тих порад, а що трапилось? Аж страшно подумати!

Розвиднялося повільно, а нам хотілося денного світла, хоч куцої свободи, хоч якогось руху... Всі були перейняті однією думкою: швидше вирватися будь-куди. Але товсті стіни, і віконні ґрати, і надійні двері мовчазно кричали: нікуди вам звідси не вирватись!

Нарешті о восьмій годині двері камери відчинились і тюремник скомандував: "На оправку!" Я одним із перших вискочив з камери. Тюремник, зупинивши останніх, наказав захопити парашу, а ще одному, кинувши ганчірку і віника, – витерти підлогу й добре вимести камеру. Той був запротестував, мовляв, йому теж треба до вбиральні, на що наглядач пообіцяв вивести його окремо.

Те, що в Лук'янівці називалося вбиральнею, являло собою справді страшну, гидку клоаку. В просторому приміщенні з до краю загидженими бетонними стінами і стелею, з уламками рямців замість вікон стояв лютий холод, до якого додавалися шалені протяги. Та найогиднішe враження справляла підлога з дірками для оправлення, які не ремонтувалися чи не з царських часів: шматки бетону повивалювалися і на оголених ребрах арматури висіло все, що спорожняли в'язні. Я, з дитинства чутливий до протягів, тремтів від холоду, крім того для мене було мукою оправлятися в такому натовпі, тож на цей раз я лише вмився холодною як лід водою... Тим часом знайшлися знавці, котрі розтлумачили носіям параші, аби вони добре її мили, щоб менше смерділа. Та параша була чи не ровесницею самої Лук'янівки і так просякла сечею, що їй уже ніщо не допомагало.

Минуло хвилин двадцять, поки тюремник заволав, подаючи нову команду: "На прогулянку виходь!" Виявилося, що в Лук'янівці виводили на прогулянку відразу після оправки. Всі кинулися до "чорного" виходу з тюрми. Прогулянки відбувалися на досить просторому майданчику заднього двору. Звідси я побачив Лук'янівку в усім її страхітті: з мовчазними мурами, за якими точилося страшне життя, з безліччю заґратованих вікон, з яких виглядали якісь ніби дикі обличчя в'язнів, котрі, зачувши окрик зовнішньої охорони, блискавично ховалися, щоб за мить з'явитися знову. На жаль, та година прогулянки здалася такою короткою, нам наказано повертатись до камери. Знову задуха і сморід...

Ми поступово знайомилися один з одним, обнюхувалися. Обрали старосту камери. Ним, як найсолідніший, став Сабалдир. Він мав реґулювати наше життя: приймати пайки хліба, призначати чергових, носіїв параші, прибиральників тощо. Склад в'язнів був досить строкатий. "Злочинців" – людей інтелектуальної праці – було небагато. Крім нашої групи ще чоловік п'ять. Поза політичними, були і справжні кримінальні злочинці. Була група молодих селянських хлопців, здається, з Володарського району, а може, і з самої Володарки. Всі вони, чоловік п'ять чи шість, звинувачувалися в бандитизмі й убивствах із метою пограбування. Найпомітнішою постаттю серед них був їхній ватажок, Барановський на прізвище. Він відчував себе ватажком і тут, у камері.

Високий на зріст, із бистрими страшними очима на довгастому обличчі, рвучкий у рухах, гострий та дотепний, не криючись, розповідав про страшні речі. Всі вони визнавали себе винними. А потрапили до тюрми, за словами Барановського, через його необачність. Вирізавши сім'ю в п'ять чоловік, він не перевірив, чи всі вони мертві, як робив завжди, і одна з дівчаток, залишившись живою, звичайно, виявила їх. Треба було бачити, з яким спокоєм і самовпевненістю він розповідав про жахливі вбивства і пограбування, щоб повірити, що на світі можуть бути такі закоренілі садисти. Говорив, що вбивали і грабували вони більше зі спортивного інтересу, ніж через матеріальну скруту, бо самогону і пряжені, за його словами, мали завжди досхочу. І все ж десь глибоко в його селянській душі ще збереглася пошана до старших, поважних людей. Він корився наказам і порадам Сабалдира, з задоволенням слухав його розповіді з історії та літератури, які Сабалдир умів так майстерно оповідати. (Слід сказати, що під впливом Сабалдира та Сергія в нашій камері склалась оригінальна ситуація співіснування бандитів та високоосвічених інтеліґентів.) Лише декого з бандитів Барановського бентежила згадка про те, що їм загрожує смертна кара. Сам ватажок не зосереджувався на тому – був веселий і балакучий, жартував і грав у карти з урками.

Ще однією, досить чисельною, була група селян-водіїв із Бишівського чи Добривечірського району. Їх було чоловік вісім чи десять, і всі вони на відміну від компанії Барановського були високі красиві молодики. А займалися здебільшого крадіжками корів та свиней. Крадену худобу перевозили на автомашинах за сотні кілометрів від місця злочину, замітаючи таким чином сліди. Вони створили величезну організацію злодіїв, яка “працювала” в декількох районах. На вбивство йшли в крайніх випадках.

Ватажок цієї банди, на протилежність Барановському, був надзвичайно стриманий, поміркований, розумний селянин. Силу мав таку, що в разі потреби брав на оберемок будь-якого кабана і закидав у кузов. А щоб кабан не кричав, вони надівали йому на рило ворочок з борошном. Загубила їх, як вони вважали, довірливість: прийняли до себе аґента карного розшуку. Сидячи в Лук'янівці, ватажок добре усвідомлював, що в майбутнім його може чекати навіть смертна кара, однак думав не про себе, а побивався за долею коханої дружини і любих дітей. Він та й дружки його не каялись – вважали свої кримінальні злочини боротьбою проти радвлади, яка, на їхнє глибоке переконання, все одно не дасть нікому вільно жити.

Серед сусідів по камері була ще одна невеличка група, що сиділа теж за якісь кримінальні злочини. Колоритною особою серед них був декласований тип, русак з походження – Герасимов. Уже літній чоловік, у минулому будьонівець. Він розповідав про свою участь у ліквідації “банди” Тютюнника, при останній спробі хохлів відвоювати свою батьківщину. З його слів, те відбувалося в районі Проскурова (нині Хмельницький). Про рейд Тютюнника в штабі Котовського знали завчасно. Лави тютюнниківців заглибилися на “територію Росії”, і Котовський, влаштувавши засідку, напав на хохлів з тилу. Одночасно в лоба їм ударили кінні полки. Тільки невелика частина тих хохлів, мовляв, виприснула з оточення, з ними вискочив і Тютюнник. Оточених роззброїли. По тому примусили їх копати колосальну яму, а далі, ставлячи шеренгами на краю тієї ями, розстрілювали. Цілими днями їх вели, а ми стріляли, згадував він. Вони ж, падаючи, прокляті, ще й викрикували свої хохлацькі заклики до помсти над русскіми! Чудакі! А ми їх, як собак, загребли і зрівняли місце, щоб хохлам було неповадно.

Хтось із в'язнів не витримав і запитав: “А з кого ж складалося військо Котовського?” На що почулась коротка і виразна відповідь Герасимова: “Да с хохлов же! Их не поймешь – бьют свой своих, чудаки! А нам-то что было делать?!”

Так за розмовами й знайомствами минув день, настав вечір. Більшість, сидячи, куняла. Коли раптом годині о десятій тишу розірвав високого тону пронизливий дзвін, і тюремник у вічко закричав: "На перевірку ставай!" А хвилин через десять забряжчав замок і двері відчинилися. До камери зайшло два, видно старших, тюремники. Оглянувшись, запитали, чому не вишикувались. Зрозумівши, що через тісноту того зробити неможливо, рахували нас, переступаючи через голови. Покінчивши з тим, наказали лягати спати. В камері запанувало мертве царство...

З кожним наступним днем у камері ставало спокійніше. Дещо роззнайомилися між собою, притерлися, кожен мав своє місце. Здавалося, що й сама камера якось побільшала. Дні потяглись як ґума. Були схожі один на другий, як близнюки, марудні, як блювотина. Лише передачі й звістки з волі дещо розганяли сум і страх перед майбутнім, урізноманітнювали наше існування, будили згадки про справжнє життя, вселяли надію, що нас не забули. Так минув строк карантину для в'язнів сьомої та восьмої камер, і десь двадцятого лютого нас розсортували і розкидали по інших камерах...

Пізніше, переходячи з камери в камеру, я мав "добру нагоду" побачити всі закутки цієї царської цитаделі-в'язниці, яка так інтенсивно використовувалася найгуманнішим у світі соціалістичним ладом. Метрової товщини стіни; цементовані підлоги; цегляні, склепіннями, на таврових залізних сволоках стелі. Низькі темні склепіння коридорів, відгороджених від широких – у два яруси – східців надійними ґратами. В коридори справа і зліва виходить безліч надійних залізних дверей із вічками. Здавалося, що ті мури мертві, важко було навіть уявити, що за ними, як у мурашнику, вирує нелюдське тюремне життя, що ті кам'яні мішки вщерть забиті тими, чиє ім'я – за деклараціями радвлади – має звучати гордо: людьми.

Тільки з книжок я знав про в'язниці та в'язнів за царату. Про радянські ж не знав нічого. Тож і уявляв собі, що в'язня (одного чи кількох) закидають у камеру з маленьким віконцем, і він там сидить і тиждень, і другий, і рік, і десять років – сам собі в камері хазяїн, читає, пише, чи спить. Може, в царських в'язницях так і було. Однак те, що я побачив у Лук'янівці за "благословенних" часів Леніна – Сталіна (та й мабуть, за Брежнєва), було дуже далеким від такої тюремної ідилії. Все там було спрямоване на те, щоб не давати спокою приреченим. І найбільше я страждав не від голоду, холоду, виснаження тощо всі ті довгі роки, а від принижень, моральних знущань, насильства над душею... Насильство, нахабство й неправда обурювали мене, і я, щоб не давати зайвого приводу для знущань, завжди примушував себе виконувати всі накази-вигадки тюремників, гидуючи вступати з ними у суперечки.

Щоранку, о шостій годині нас будив тюремний дзвін. Грубим окриком через вічко йому вторив тюремник: "Піднімайся, а то я підніму!"

Повернувшись з оправки чи вже з прогулянки, ми одержували по пайці хліба – грамів 500. Ту пайку кожен в'язень мав розділити на три частини: до сніданку, обіду й вечері. На сніданок давали баланду або по штуці "карих глазок" (риби-просолу). Баланда, як звичайно, дуже нагадувала випорожнення зі шлунку людини після клізми – така ж водичка з такою ж коричневатою муттю... Вона, як мені здавалось, готувалася з сушеної картоплі і перетертої (а може, перегнилої) вобли і була дуже солона. І все ж її брали і їли. Правда, в'язні-кияни рідко коли те робили. Вони, як і я та Сергій, харчувалися головно передачами. Страви заносили до камери в посудині, що дуже нагадувала парашу. В'язні виструнчувалися в чергу і за списком одержували свої ополоники баланди. На обід давали борщ (думалося, чи не з морської капусти, так не схожа вона була на звичайну), і гречану кашу-розмазню. Каша мені подобалась, і я з задоволенням їв її. В'язням належав ще чай. Цукор, як і хліб, видавали вранці – по чотири шматочки рафінаду. А чай – вранці й увечері,

тюремник приносив його у великому мідному чайнику, і в'язні розливали його хто куди. Хліб, як і передачі, зберігали у судничках, які були в деяких камерах, а частіше – в сидорах, щовечора кладучи їх під голови, щоб не потягли урки. За ними треба було пильно стежити, бо вони частенько крали хліб, цукор і, особливо, передачі. В разі, коли урку ловили на шкоді, в камері зчинявся галас, доходило і до бійок, які вгамовували тюремники, погрожуючи карцером.

Лягати спати дозволялося тільки після вечірньої перевірки і відбою. Майже завжди в'язневі видавали матрац, ковдру, наволочку, а іноді й простирадло. Матраци часом набивалися стружками. Для цього в'язнів покамерно виводили у двір. Але частіше спали на матрацах без набивки.

З першим ударом дзвона всі падали на постелі, так ніби вони були такі милі, пухкі... Я по собі знав, чому так поспішали люди лягти на ті холодні тверді ложа, – ні камерні розваги, ні кумедні чи прикрі пригоди дня не могли приколисати дійсності, і кожен у сні шукав розради й порятунку. Лягти, заснути, забути журбу, позбутися думок про майбутнє, про сім'ю, що так ятрили серце і душу...

Однак настання ночі аж ніяк не ґарантувало спокою. Часто серед ночі бряжчав замок, гарчали, відчиняючись, двері і під здивовані, запитливі погляди ув'язнених у камеру сунуло з десяток тюремників. Підкреслено нахабно лунало: "Встать!" Всі схоплювались і під голосну команду: "отойти в сторону!" – як отара овець, тиснулися один до одного, а тюремники, вміло підхоплюючи за талії, розставляли всіх рядочком, а самі ставали навпроти. Кожен дуже вміло і швидко оглядав свою жертву: обдивлявся під пахвами, вправно проводив руками від талії до колін – чи не переховує що. Командував: "Открыть рот! Стать задом, спустить портки, наклониться!" Після чого ніби жартома відштовхував рукою вбік і брався за наступного. Все те робилося швидко й спритно. Ось обшук ув'язнених закінчено, і тюремники бралися до барахла: перетрушували постелі, одяг, сидори, оглядали нари, судничок, нишпорили навколо параші, обмацували вікно та двері... Все знайдене летіло на підлогу. Піджаки, штани, шапки, хліб, ковбаси, фотографії рідних, пояси, кухлі, онучі, шкарпетки, чоботи – все розкидалося на дві купи. На одну – те, що залишалося в камері, на другу – те, що тюремники забирали з собою. Сюди потрапляли різні папери, фото, олівці, пояси, підтяжки, термоси і подібне. Нарешті "варфоломіївська ніч" закінчувалася. Тюремники з виглядом переможців згрібали здобич, готові до виходу. Хтось із новачків несміливо звертався з проханням віддати фотокарточки, бо, мовляв, самі тільки вчора принесли разом із передачею. На що тюремники здебільшого радили: "Завтра напишіть заяву в письмовій формі, і вам, можливо, повернуть!" – і виходили з камери. А ми один по одному підходили до купи барахла, не хапаючись, розбирали кожен своє. Це якщо урок у камері було небагато. Інакше до купи ніхто не смів підходити, поки вони не відібрали все, що їм подобається. Довгенько так розбиралися, знову стелили свої тюремні постелі, сперечалися за місця, перемовлялись. Нарешті все вщухало. Знову то в однім, то в іншім кутку камери лунало хропіння. Спочатку поодиноке, а далі, переплітаючись, створювало щось подібне до джазового концерту.

Наставав новий день і починалося... Мало не щодня лунало: "Камера, приготуватися з речами!" Звісно, починалася метушня. В'язні збирали свої вбогі пожитки, згортали матраци, інше ганчір'я і, збившись отарою біля дверей, вичікували годину, другу... Нарешті двері відчинялися, і ми виходили в коридор. Там уже стояли шеренги в'язнів з інших камер. Ми вже знали, що нас чекає: нескінченне вистоювання, перекликання, перекидання в'язнів з однієї групи до іншої. Так, проганявши нас з півдня і ретельно перетасувавши, нарешті заводили до якоїсь із камер і командували: "Располагайтесь!"

Інколи таке повторювалося двічі і навіть тричі на добу. Нас перекидали з камери в камеру, з коридора в коридор, з поверха на поверх, переводили з правого крила в ліве і навпаки.

Годі було зрозуміти, для чого все те робилось, і ми даремно ламали голови, шукаючи будь-якої логіки у діях тюремників.

Переступаючи поріг ізолятора після суду, я не міг повірити, що таки справді доведеться відбувати присуджену кару – десять років таборів. Думка не хотіла з тим миритись, і голова була сповнена різних фантазій. З одного боку, настало ніби полегшення – закінчилася страшна невизначеність, що гнітила душу протягом довгих місяців. Здавалося, що нарешті настане відносний спокій для душі і тіла, нарешті позбудуся нестерпного очікування і непевності; що в таборах не треба буде думати про те, чим закінчиться слідство і яка доля чекає після суду. Та... яке то було помилкове уявлення про майбутнє, що готувала доля. Кожен день, проведений у тюрмах і таборах, від першого до останнього, був сповнений моральних і фізичних терзань і невимовного страждання, знущань і принижень. Це було планомірне холодне знищення людей, непричетних до будь-яких злочинів.

Наша група – я, Сергій, Сабалдир, Колесник та Микола – до самого етапу, тобто до 28 квітня 1936 року, не була розпорошена. Навіть безкінечні переходи з камери в камеру не роз'єднали нас. На диво, ми були разом.

Час від часу серед нас виникали суперечки, бо ми ще й тоді не збагнули справжньої причини нашого нещастя, шукали "винного". Найчастіше Сергій, а іноді й Сабалдир, звинувачував у тому мене. Микола і Колесник, і далі прикидаючися дурниками, і собі підтримували їх. А мені (я вже дещо збагнув суть справи) від того було нестерпно боляче й сумно. Та що я міг сказати на своє виправдання?! Справді, мене заарештували першого, і справа почалася нібито з мене. Та найдошкульнішим, найболючішим для мене було те, що Сергій і Сабалдир могли припустити, що я нібито навмисне вплутав їх у ту справу і робив це продумано, аби їм нашкодити. Тоді вони забували, що слідчі, допитуючи мене, часто використовували їхні зізнання, щоб заплутати і зламати. Що я бачив їхні підписи на протоколах. Тепер я знаю, що більша частина їх була фальшивкою, а тоді?.. Та й під час суду хіба ж хто з них протестував проти безглуздих звинувачень?! Усі ми лише безсило борсалися, як мухи в павутинні, так і не спромігшись на категоричне "ні!".

Краялось серце від їхніх докорів, адже я так любив брата, так шанував його. Сергій був для мене не лише братом, але й другом незабутніх дитячих років, розваг, мрій. Він був зразком для всієї нашої родини, наполегливим у своїх намірах, діях. Як пишався ним наш батько! Пишався ним і я. Тож на допитах намагався будь-що довести його непричетність до вигаданого злочину, можливо, робив те дещо незграбно, але так, як умів. Однак слідчі заплутали і його, і мене.

Правда, такі суперечки виникали між нами нечасто і були хвилинними. Ми міцно трималися своєї громади.

Так минув лютий, почався березень. Життя у камері йшло за своїми законами. В один із таких одноманітних днів до камери зайшли тюремники з папушами паперу, чорнилом та ручками. Вони викликали нашу групу і вручили кожному копії присуду трибуналу та ухвали Військової колеґії, найвищого суду в Москві. То були відповіді, що надійшли на касації, написані для нас якимось чинушею (чи не з тюремного прокурорського нагляду?). Було це так. Після оголошення присуду нас помістили до Лук'янівки, і якось до камери прийшов той чинуша і приніс уже готові касації. Потрібно було лише, щоб ми підписали їх. Знаючи, що ті касації, крім приниження, нічого не давали, ми були відмовилися їх підписувати. Однак чинуша наполягав, переконуючи, що, мовляв, бувають випадки, коли Колеґія касувала присуд трибу-

налу. Ми подумали і підписали. Всі, за винятком Сабалдира. Він за порадою дочки і її чоловіка-чекіста надумав сам писати касацію.

І от тепер нам було оголошено, що Військова колегія під головуванням Ульріха присуд трибуналу щодо мене, Сергія, Миколи і Колесника залишила в силі, оскільки для його скасування нібито не було підстав. Що ж стосується Сабалдира, то такі підстави знайшлись. І йому зменшили строк з восьми до трьох років.

Наскільки ми були опечалені власною долею, настільки раділи за Сабалдира і водночас заздрили йому. Від нього ми довідалися, що його касацію, обгрунтовано писану, возив до Москви сам зять, до того ж маючи у кишенях неабияку суму грошей, виручених від продажу всього майна, надбаного Сабалдиром за все життя – дорогих меблів, одягу, а головне, безцінного скарбу – бібліотеки. Кому зять там давав хабара (може, самому Ульріху?) ми не знали, а самі ж не мали ні такого майна, ні такого родича.

Одержавши відповідь із найвищого "пролетарського" судилища з Москви, засумували ще більше, бо хоч не дуже й вірили у пом'якшення вироку, однак надія жевріла. Я ще якось легше переносив те, тоді як Сергій тяжко засумував, впадав у розпач. Я й сьогодні не можу згадувати про його муки без сліз та хвилювання.

Слідство та суд, видаючися чимось несправжнім, вигаданим так само, як і наші злочини, відволікали від думок про майбутнє. В'язниця відкрила очі на все, не залишила жодних ілюзій. І Сергій особливо відчув це своєю твердою й урівноваженою натурою. Вважав, що життя закінчилося, і на мої заспокійливі слова лише промовив: "Слухай, брате, невже ти ще й досі не збагнув, що скоїлося?!"

Останніми його словами перед розставанням навічно були: "Знай, дорогий брате, хоч який я недовірливий, усе-таки в моїй душі жевріла надія, що з приходом до російського уряду більшовиків зміниться ставлення москалів до України і українців. Але життя та й оці "слідство" і "суд", а тепер ще й рішення Військової колегії за підписом Ульріха щодо нас, засуджених нізащо, погасили ту іскру надії. Москалі заповзялися довести до кінця давно розпочату справу зросійщення або винищення українців. Отже, черга дійшла і до нас з тобою, брате... Як бачиш, це знаю я, знає Сабалдир. Знають тисячі свідомих українців: Лісні, Гудзії, Соболевичі, Филиповичі... Та знають й інші – маріонетки балицькі, москалі постишеви... От і тебе не захистив твій партквиток. І ти це твердо знай, бо здається, що ти, брате, ще й зараз дивишся на світ крізь полуду свого партійного талісмана..."

Серед усієї маси ув'язнених, що як повідь текла і текла через незчисленні камери в'язниці, однією з найсвітліших постатей був Сабалдир. Його привабливе обличчя, розумні, лагідні карі очі, приємний м'який голос, висока культура, а особливо витончена мова українця зачаровували. Мандруючи з волі тюремників із камери в камеру, він за короткий час ставав там загальним улюбленцем і незаперечним авторитетом. Варто було йому заговорити, як навіть скажені, до краю розбещені скорялися, годинами, днями слухали його розповіді. Вони підпадали під вплив його лагідної спокійної натури й припиняли зухвале здирство й знущання. Навіть тюремники пасували перед ним – не наважувалися чинити відверту сваволю проти в'язнів камери.

Наша трійця – Сабалдир, Сергій і я – були весь час нерозлучні. Сергій знаннями й освіченістю був під пару Сабалдирові, викликав до себе пошану. Його розповіді теж слухали із зацікавленням. Лише через замкнутість характеру він дещо поступався Сабалдирові. Миколина поведінка відштовхувала від нього людей. Він зазвичай лягав горілиць на нари, насупившись, накривав лоба кашкетом, з-під якого виблискували чи то божевільні, чи шпигунські очі... І хоч час від часу намагався прилучитися до громади, проте його в камері не любили.

А от Колесник у в'язниці почувався як риба у воді. Брав жваву участь в усіх камерних розвагах. Здавалося, він забув і про родину, і про майбутнє, яке його чекало, зовсім розчинився в громаді урок, перейнявши їхній блатарський жарґон і багатоповерховий мат.

Чутливий до протягів, я у камері застудився, і мене перевели до тюремної лікарні. Там кожен хворий мав окреме ліжко з постіллю, навіть із подушкою і простирадлом. Я почувався погано від загострення гаймориту, зате мав змогу полежати на справжньому ліжкові. Та, на жаль, я пробув там недовго. Десь через два дні мені принесли записочку на передачу. Я глянув на неї, і мені перехопило подих. Писала дружина. Вона сповіщала, що перебуває в Києві. Я звернувся до охоронця з проханням дозволити побачення. Але він пояснив, що в лікарні побачення заборонені. Тоді я домігся, щоб мене негайно виписали, і повернувся в камеру. Та на мене чекало велике розчарування – дружини вже не було в Києві. Згодом ми з Сергієм одержали дозвіл на побачення з сестрою Ніною.

Побачення відбувалось у великому загальному залі, розгородженому навпіл двома паралельними парканчиками, які сягали грудей. Між тими парканчиками ходив тюремник. Попередивши, що на побаченні говорити про судові справи категорично заборонено, нас цілий гурт запустили у ту загороду. На другу половину зайшли рідні. Їх також попередили про правила побачення. Ми збилися біля тих парканчиків, шукаючи очима своїх. Одразу зчинилися шум і метушня. В'язні намагалися перекричати один одного і в тому галасі не можна було добрати, що тобі відповідають. Поступово весь той натовп підвищував і підвищував голос, вже й зовсім заглушаючи один одного. Знявся неймовірний крик, так що годі було щось розібрати. Було і смішно з того, а ще більше сумно. Все ж я почув від Ніни, що моя дружина приїздила з Москви на два дні в надії побачитись, і дуже опечалена повернулася назад. Неважко уявити, як був опечалений з того я. Влучивши момент, коли тюремник відвернувся, Ніна зуміла кинути мені пакуночок з грішми (п'ятдесят карбованців), та головне, я знову почув її сестринське "Не журися, брате, якось воно буде. Сім'ї чим зможемо – допоможемо". Ці прості слова були для мене найдорожчим талісманом.

До цього побачення я протягом річної розлуки сяк-так гамував розпач думки і серця, але зустріч із сестрою роз'ятрила все моє єство, розбудила невимовну тугу за дружиною, дітьми. Раз по раз повертався до думки: що то з ними буде?!

А час не стояв на місці. Надворі вже була справжня весна. Почався буйний квітень. Він кликав на волю, на свіже запашне повітря. Короткі прогулянки нагадували, що там, за цими мурами, вирує життя. Сніг зовсім розтав, уже і підсохло. Сабалдир за дорученням тюремної адміністрації розбив клумби та доріжки... А тюремники заходилися висмикувати табунці в'язнів із нашої камери на так звану комісію.

В тій комісії, як ходили чутки, були представники основних лагуправлінь, які мали відібрати робочу худобу для різних таборів на різні роботи, і боялися помилитись у своєму виборі. Достоту, як колись мій батько вибирав собі коняку на ярмарку, вагався і придивлявся, щоб та коняка не виявилася шкапою.

Ув'язнених роздягали догола й уважно обдивлялися загальну статуру, мацали м'язи, заглядали до рота, перевіряючи зуби. По тому в списку ставили якусь закарлючку. Декого викликали на ту комісію вдруге, в тім числі й мене. Довго там мною крутили, запитували про фах і повертали до камери, ламаючи голову, куди прилаштувати слабосилого в'язня. Відправляти на тяжкі фізичні роботи вважали за недоцільне – не відшкодуєш перевезення.

Після комісії почали викликати з речами, тобто на етап. Незчисленні отари в'язнів довго чи коротко юрмились у дворі, поки за ними наглухо за-

чинялися ворота, ніби паща страхітливої акули поглинала їх, – люди зникали. Невдовзі стало відомо, що й нам пора готуватися на етап. Дізнались про це і наші родичі: почали приносити нам одяг, білизну, продукти, мисочки та ложки, принесли навіть два термоси. Про все дбала Ніна. Приїхали до Києва і Лисавета з Катериною. Нарешті приїхала і моя дружина. Сергієві, крім сестер, ще хтось приносив передачі. Та на моє запитання він промовчав, а я, не бажаючи бути настирним, більше не перепитував. З наближенням етапу Сергій дедалі більше занепадав духом: став більше замислюватися, мало з ким розмовляв. Ми здогадувались, що нас розлучать. Печаль і розпач охопили брата, тим більше, що Сабалдир, його найближчий товариш, залишався у Києві. Я докладав зусиль, щоб розважити його, піклувався, готував усе до тієї страшної подорожі – етапу. Пошив із кропив'яного мішка великі торби із шлейками, нашив маленьких торбочок на цукор, сало, сіль тощо з полотна, що передали сестри. Та те мало нас тішило – сумував він, сумував і я. Страшно було думати, що не побачуся з дружиною, а ще страшніше – що розлучать нас із братом. То була остання наша радість – бути разом, разом ділити страшну неволю. Тож я прощав йому дошкульні й незаслужені докори, якими він так боляче ранив мене, по змозі заспокоював, хоч мені самому краялося серце від думки, що то буде з нами, самотніми, загубленими серед тих мільйонних лав несвідомого бидла.

Настало фатальне 28 квітня 1936 року – прийшло те страшне для нас. Відчинилися двері камери, і тюремники почали викликати в'язнів на етап. Ми знали, що Сергія візьмуть у ту партію, намагалися висловити те, що було на серці. Помовчавши, Сергій сказав: "Ну, брате, ось і настав той час, а нікому й останнього слова мовити. Таким нещасливим було моє життя. Може, хоч ти виживеш, тому хочу відкрити тобі свою таємницю: у мене в Києві лишився син, але його оточує чужинська родина, і хто він буде, не знаю. Отже, як уцілієш, передай йому моє останнє бажання, щоб він виріс здоровий... – тієї хвилини тюремник накликав його на прізвище, – та щоб понад усе любив свою батьківщину – Україну, як люблю її я, свою мову золоту, мову наших батьків..." Тут до камери вскочило кілька тюремників, шукаючи його поміж в'язнями. Ми обнялися, цілуючись. Я ридав, а він, підштовхуваний тюремниками, пішов до дверей. Тоді я вперше побачив, як він, дорослий, плакав. Тюремник з усієї сили штовхнув його, додавши: "Падло, ищи его!" Сергій заточився в коридор, де вже стояла шеренга в'язнів, і двері, грюкнувши, навіки закрили його від мене... Я кинувся на нари, ховаючи свій плач від сторонніх, а вухо ловило кожен найменший шерех у коридорі. Нарешті почулися лункі кроки в'язнів, які поволі почали затихати. Я кинувся до вікна і, міцно тримаючись за ґрати, припав до них, намагаючись побачити свого дорогого брата. Та хіба можна було вирізнити його серед невільників, яких вели і вели через двір до виходу. До пам'яті мене привів грубий поштовх у спину, від якого я скотився на нари, а далі і на підлогу. А тюремник горлав: "Що, падло, в карцер захотів?!" Я забився в куток і так просидів до самої перевірки...

Наближався день, коли і я мав залишити непривітні мури Лук'янівки, сподіваючись, що назавжди. Але і в тому помилився, бо пізніше ще не раз доведеться коротати там дні й місяці.

Знову потяглися дні, повні очікування, сірі, тужливі, нескінченні... Здається, восьмого чи дев'ятого травня до камери впустили присадкуватого товстуна в бекеші чи чумарці захисного кольору. Він незалежно ступив у камеру і зупинився біля нар. За ним тюремник вніс два доладних і, видно, важких чемодани. Ті зразу ж прикували очі урок. Всі мешканці камери запитливо дивилися на незнайомця і на його дивний вантаж.

Я зрозумів, що то не рядова людина, вичікував, щоб довідатись, хто ж він такий. Мої роздуми перервав окрик тюремника: "Зеров, з речами на вихід!"

Так ось хто то такий, Зеров! А в думці промайнуло: "Так ось який ти, Зеров, що на мене, незнайомого, накапав..." Тим часом Зеров ввічливо всім уклонився і вийшов, так само твердо ступаючи.

Я стояв біля нар, схвильований, і дуже шкодував, що він так швидко зник. Мені так хотілося бачити його, говорити з ним, якщо не вилаяти, то принаймні з'ясувати, як міг він, зовсім незнайомий зі мною, дати дикі свідчення проти мене. Бо тільки через десятки літ мені стало відомо, що ті свідчення були фальшивкою.

Про Зерова я знав з розповідей Сергія, який мав з ним безпосередні стосунки на творчій ниві, однак мене цікавило зовсім інше, тож я почав розпитувати про нього Миколу. І той стисло переповів мені нібито розповідь самого Зерова. Ще з 1934 року його почали цькувати, позбавляти роботи, а десь восени 1935-го заарештували, а за що, він і сам не знав. Судили й дали десять років таборів. То було десь у грудні 1935-го чи у січні 1936 року. Але в НКВС надумали використати письменника. Повернули його справу на перегляд з умовою, що для пом'якшення присуду він дасть "щирі" свідчення щодо справжніх настроїв усієї української інтелігенції. Його справді суджено вдруге, зменшено термін з десяти до восьми років, а десь у березні чи квітні 1936 року в газеті "Пролетарська правда" з'явилася стаття Постишева про зрадливість української інтелігенції. Зеров нібито спростував ті свідчення, та й не хотілося вірити в ті наклепи на нього, але де правда, сказати було важко. Я ж так гостро реаґував на появу відомого професора в камері тому, що на допитах слідчі зачитували мені нібито зізнання Зерова, з яких виходило, що я з ним заснував українську соціал-націоналістичну партію. І ті свідчення органи використовували як один із доказів моєї злочинної діяльності. Те, що я в житті не бачив Зерова, слідчі і суд не брали до уваги.

Здається, десятого травня до нашої камери завели партію етапованих із кам'янець-подільської тюрми. Серед них був жид на прізвище Бабич. Хоча він жив у Москві, йому згадали, що десь 1923 року він ходив через польський кордон, заарештували, звинуватили у шпигунстві й відправили до Кам'янця-Подільського. Бабича судили, і, хоч він відкидав усі звинувачення, засудили до страти. Але Бабич був жид, тож виконати той присуд було не так просто. Жидівська община в Москві зробила все, щоб урятувати його. Внаслідок тих клопотань страту було замінено на десять років таборів. Однак жиди не задовольнилися тим, і в той час, коли Бабич уже перебував у нашій камері, домоглися вже третього перегляду справи і вирок знову було замінено. Замість десяти років цього разу дали п'ять.

Бабич був компанійський, розумний і швидко в нашій громаді став своїм. Я з ним подружився.

Етап.
Московська пересилка

Хоч ніхто нічого і не казав, однак ми всі знали, що перебуваємо в Лук'янівці останні дні. Справді, 11 травня 1936 року настав край усьому. Відразу по сніданку загриміли замки й залунали попередження: всім приготуватися з речами! Біля дверей камер у коридорі ярчаками юрмилися тюремники. В'язнів шикували в коридорах і начитували на прізвища, формуючи партії. По тому, як отари овець, виводили у двір. Так минув ранок, надійшла обідня пора, а нас усе ганяли, переставляючи з місця на місце.

Нарешті дійшла черга до обшуку. Було вчинено "генеральний шмон". Заторохтіли й полетіли геть по двору різні мисочки, кухлики, ложки. Про термоси, які Ніна передала мені й Сергію, й говорити нічого – їх відібрали ще

задовго до етапу як "страшні" речі. Коли закінчилась і та процедура, всім в'язням видали по пайці хліба і "карих глазок", а також по ложці цукру-піску, попередивши, що то раціон на два чи три дні. Більшість тоді ще мали в сидорах деякий запас харчів, переданий родичами перед очікуваним етапом. Я мав (як раніше і Сергій) цілий мішок хліба, сухарів, цукру, сала, ковбас, печива, часнику тощо, крім того дещо з одежі. Навіки буду вдячний сестрам, особливо Ніні, і братові Василю. Вони не пошкодували для нас нічого – наші сидори вирізнялися серед решти (навіть жидівських) і розмірами, і практичним підбором продуктів. Урки заздрісно поглядали на них, та при тюремниках грабувати не наважувалися.

Роздавши ті "харчі", конвой скомандував: "Пшлі!"

Нас вивантажили на привокзальній площі. Оточені надійною вартою, вишикувані в колону по шість, перетнули майдан, перейшли дві чи три колії й зупинилися біля столипінського вагона. Їх три штуки було причеплено позаду якогось пасажирського поїзда. Нам наказали поодинці заходити. Здавалося, вони нічим не відрізнялися від звичайних вагонів, із такими ж поличками в три яруси всередині. Та то тільки на перший погляд, бо ті полички були відгороджені від коридора надійними ґратами з такими ж ґратованими дверцятами в них. А крім того, до тих поличок були доточені ще й дошки, таким чином утворювалися триповерхові нари, коридор був суцільний, без бокових поличок. У всьому вгадувалася дбайлива рука Столипіна. Він подбав, щоб купе освітлювалося не звичайним вікном, а манюсіньким, добре заґратованим віконцем десь під самою стелею. Зате в коридорах були нормальні вагонні вікна, хоч і заґратовані. Ось у таких "затишних" умовах і мали розміститися в'язні – по дванадцять у купе і по чотири на поверх. Хоч і схудла та худоба по ізоляторах та тюрмах, однак розміститися було важко. Ми непорушно лежали на нарах. Кожен щонайменший порух викликав зойки або матюки сусіда, якому не було де подітися. В перші хвилини перебування в пастці мені здавалося, що ми задушимося, та минали хвилини і... нічого! Звичайно, крихот голубам ми не могли кидати, як кидали нещасні в'язні за царату, не підходили до ешелону і люди, прощаючись чи співчуваючи приреченим, як то було за часів "юності" столипінських вагонів... Правда, бувало, що якийсь чоловік, замислено нахиливши голову, натикався на поїзд, та лунав грізний окрик вартового й перехожий, ніби забачивши перед собою прірву, перелякано задкував, а потім, давши велике коло, блискавично зникав...

Прощальним здався мені гудок – поїзд рушив у ніч, у чужину. Важкою була для мене та ніч – гнітила нестерпна зажура, болем пронизуючи все єство. Нарешті засіріло, і ранок ніби помчав назустріч поїзду. Чорна завіса ночі розірвалась і зникла, а за вікном пропливали ліси, рублені хати. Часті ніби бентежні гудки свідчили про те, що ми наближаємося до Москви. Колеса невгамовно торохкотіли й підскакували на стрілках, вагони ніби поспішали, щоб не відставати від паровоза, який, поволі стишуючи біг, нарешті здригнувся і став. Серце мені калатало, як птаха у пастці, билася думка: як дати дружині знати про себе? Наші вагони відчепили десь у тупику, і тюремники відразу почали виводити нашого брата поодинці на "прогулянку". З купе в коридорчик. Ледве що вийшло у той коридорчик кілька чоловік, як накликано персонально Бабича. Він виліз із "загашника" і не встиг розчуматись, як охоронець оголосив, що до нього прийшли на побачення, і наказав підійти до вікна. Від такої несподіванки всі ахнули. Та як було не дивуватись такій спритності та пронирливості жидів. Адже його дружина ще вчора при нашім від'їзді маячіла на пероні у Києві. Виявилось, що вона знала, куди нас повезуть, і тим самим поїздом приїхала до Москви.

Вони розмовляли, і мені спало на думку, що через неї я можу сповістити своїй дружині, що я в Москві, щоб і вона прийшла на побачення. І, влучивши

хвилинку, таки попросив Бабича про те. Я хвилювався і в душі молив Бога, аби час швидше збігав, та все виглядав, чи не з'явиться хто. Десь надвечір мені здалося, що я почув знайомий, такий рідний голос, який звертався до варти по дозвіл на побачення. Нарешті почув: "Випустіть у коридор Козуба!" Притиснувшись до дверей-ґрат, із нетерпінням чекав, поки тюремник відімкне їх. Та ось уже, перебігаючи від вікна до вікна, очима шукаю дружину. Побачив, і вона, стримуючи плач, побачила мене. Сльози заслали мені очі, коли я почув голос доньки: "Папа, чому ти не йдеш додому?" Та треба було стримуватись. Дружина, одягнена в синє хороше літнє пальто, в знайомій шапочці була така гарненька. Серце мені переповнилось якоюсь незнаною досі тугою і ніжністю. Пекуче прагнення волі, заздрість до тих, хто залишався, нестримне бажання помсти за зруйноване, знищене життя пойняли всю мою істоту... Почалася розмова. Однак вона не в'язалась – якась невидима рука стискала горло, сковувала думки. Та й про що було говорити за таких обставин?! Так стояли мовчки. Дитя, таке маленьке, наївне, зодягнене в знайоме зелененьке пальтечко і новий брилик із соломки, піднявши очі, яким не достачало лише двох сльозин, печально дивилось угору на заґратовані вікна рухомої тюрми.

Нарешті дружина запитала, куди везуть та що мені принести. Я і на це не мав, що сказати, бо й сам не знав, куди нас повезуть. А що до передач, то приносити нічого не треба, щоб не відірвати від дітей, та й мені нічого не потрібно, бо що то поможеться. Ще щось промовив, але воно було таке далеке від того, що хотів сказати...

У присмерку наші вагони знову кудись перекотили, нам принесли якусь їжу. Так простояли ще один день, себто 13 травня. Настала ніч на 14-те. Опівночі знову застукали колеса – нас переганяли на Курський вокзал. Там ми простояли весь наступний день. Увечері тюремники відмикали "загашники" й спроваджували поодинці з вагона. Я замалим не впав, сп'янівши від нічного запашного травневого повітря. Так хотілося подихати, розправити зімлілі м'язи... Однак прямо переді мною вже розкрилася паща величезного воронка, а окрик вартового примусив поворушитися. Всередині вже було повно, а люди все дерлися й дерлися туди. В той воронок убгали всіх в'язнів з тих трьох вагонів, і коли зачинялися двері, то, без перебільшення, затріщали кістки, почулися зойки й благання. Я деякий час стояв, припертий масою тіл, та нараз зсунувся і повис на людях, знепритомнівши. Внизу свіжішого повітря було більше, і я трохи оклигав. Знову почув, як грайливо, наче голубок, воркоче мотор, підкидаючи, як старий дідок, ношу на вибоїнах. Здавалося, він кружляє вічність. Нарешті став. Нас вивантажили й, загнавши до вагона-товарняка, замкнули. У вагоні було викладено нари з дощок, ми по-царському розмістилися на них і тут же поснули мертвецьким сном. А коли прокинулися, то на дворі вже був день. Усіх цікавило, куди нас запроваджено. Перше, що відразу відчулося – це відсутність пильного ока наглядачів. Вартовики стояли осторонь вагонів і, здавалось, не звертали уваги на поведінку ув'язнених, які визирали крізь досить широку щілину незачинених дверей і віконця.

Навколо, скільки сягало око, стояли не десятки, а сотні довжелезних ешелонів із заґратованими віконцями, біля кожного з них юрмилася сила народу. В них було легко впізнати ув'язнених. Одних заганяли до вагонів, інших виводили з них і кудись гнали вздовж колій, що виблискували в світлі чудового весняного дня. Над одним із вагонних димарів нашого ешелону куйовдився дим, а зсередини вояки виносили якісь відра і кухонне начиння. Незабаром двері нашого вагона розчинилися навстіж. До вагона було подано миски, ложки й декілька відер зі стравою. То була юшка з риби. Два вояки вправно заскочили до вагона і почали роздавати нам миски з тією юшкою. Принесли й мішок розпайкованого хліба і теж роздали. Після вечірніх мандрів і спочинку ми накинулись на ту гарячу страву й із задоволенням посні-

дали. Настрій нам покращав, і ми з Бабичем розмірковували, чи знайдуть нас тут рідні. Я ламав голову, як би то передати дружині звістку, повідомити, де я тепер. Мої міркування перервала команда: приготуватися в баню! Весь одяг належало брати з собою, а для охорони решти мав залишитися днювальний.

Усі заметушилися – хто в сидори поглибше ховав дещо цінніше з одежі чи дорогі реліквії, а хто вже стояв біля дверей, готовий вискочити. Справді, за мить двері рвучко відчинились і пролунало: виходь! Нас повели впоперек колій. Обминувши десятки ешелонів і переступивши, здавалося, сотні колій, нарешті підійшли до лазні, й одразу потрапили у величезну залу-передбанник. Почалася вже знайома "санобробка". Найперше ми здали в прожарку всю одежу і лишилися, як Адам у раю. По тому – обов'язкові стрижка та гоління. На нас уже чатував цілий полк перукарів. Кожен із них, наче стрижії овець, хапав найближчого з натовпу і тут же патрав, незважаючи на те, потребував він того чи ні. Серед перукарів було декілька жінок, і до них здебільшого прямували урки, а навколо лунали цинічні дотепи та жереб'ячий регіт. Я з самого початку поклав собі правило першим нікуди не лізти, спочатку придивитись, а тоді вже діяти. Крім усього іншого, мені не давала спокою думка, як же все-таки сповістити дружині? В протилежному кутку зали метушилося кілька жінок; схоже, сестри-жалібниці. Рішення прийшло блискавично: віддаляюся від натовпу й розміреним кроком через усю залу йду в напрямку тих жінок. У натовпі те помітили, і мені навздогін посипалися репліки, та я не зважав, бо знав, що то було би провалом мого задуму. Жінки теж уже помітили мене. Я наблизився до однієї з них, що стояла трохи осторонь і запитливо дивилася на мене. Забувши, що я в костюмі Адама, витягся по-вояцьки перед нею. Забачивши те, натовп вибухнув сміхом, але я не зважав, і попросив її подзвонити дружині й сказати, де я перебуваю. Очевидно, в обличчі й голосі була така мольба, що вона погодилася, записала на клаптику номер телефону і прізвище дружини. По тому я так саме чітко, по-вояцьки повернувся і наскільки міг спокійно попрямував назад. Натовп зустрів мене словами: "Ну ти, брат, молодець!" А що я втрачав?..

Уряд, видно, розщедрився і зробив хоч один санпропускник з розмахом: і передбанник, і мийна, новенькі й справді добре побудовані, були розраховані, може, й на мільйони осіб. Ще й зараз пригадується підлога, що вилискувала білизною якісних, полив'яних кахлів. Отже, там, мабуть, єдиний раз за одинадцять років неволі я мився із задоволенням.

Приємне купання, чудова травнева погода, та, найголовніше, удача з тією жінкою підвищили мені настрій і я порівняно бадьоро повертався до в'язниці на колесах.

Вже перейшли з десяток колій, як мені впала в очі неймовірна картина: з якогось вагона висаджували й виносили якийсь людський мотлох і ставили, садовили, ба клали поряд того вагона на землю. Навколо стояв шум, як од роя бджіл. Німі, сліпі, безногі, безрукі й, наскільки вдалося придивитися, навіть кретиноподібні ворушилися, стогнали, стрибали на патерицях, як мавпи, а подекуди серед нош і патериць рухалися візочки, вправно кочені руками. Забачивши те, хтось із нашого натовпу вигукнув: фашисти! Вам мало нас?! Слабші плакали, я ж... мовчав. Бо розумів, що ще в недавнім минулім був посібником того. А тепер? Що тепер?! Тож, дивлячись на той ешелон в'язнів-калік, я мовчав...

З тим і підійшли до вагона. Не встигли ще позалазити туди і взятися за сидори, як пролунало: виходь з речами! Досада охопила, видно, не одного мене, що не дають і хвилини спокою, та що робити – нехотя ми знову посипалися з вагонів.

На цей раз нас підвели до збірного ешелону, в якім частина вагонів була пасажирськими, старої конструкції. Нашій групі випав класний вагон. Ми,

радіючи приємній несподіванці, швидко заселили його. Розстеливши відкидні дошки, зробили в купе нари, обляглись. Поруч мене лежав Бабич... У скорім часі нас знову нагодували обідом. По обіді ми міцно заснули.

Я прокинувся, коли вже сутеніло. Вечір як завжди, а особливо в тюремних умовах, приніс сум, безнадію. Думалось, чи пощастить іще побачити дружину, дітей? Думки про те, що ж буде з ними, не давали заснути. Перед очима стояла донька, якою я її бачив востаннє, і те викликало такі нестерпні муки, що сльози самі котилися з очей. Я перекидався з боку на бік, а сусіди бурчали, що заважаю спати...

Ранок, свіже повітря та денні турботи мене дещо заспокоїли. Ми лежали в своїх "купе", спостерігали, виставивши голови за вікно, мурашину метушню навколо. Якісь дві жінки йшли вздовж вагона, зазираючи до вікон. Спочатку я не звернув на них уваги. Коли нараз побачив перед собою дружину. Вона була не сама – поряд стояла дружина Бабича і Юрась. Це було так несподівано, що я дещо розгубився. Дружина стояла під вікном і плакала, хлоп'я теж розгубилося і здивовано розглядало мене. Перед ними на землі лежав величезний вузол. Я й сам ледве тримався, щоб не розплакатися. Нарешті дружина вгамувалася й почала розпитувати, куди нас мають запроторити. Що я мав на те казати? Крім чуток, нічого напевне ніхто не знав. Дружина бентежилася, що я слабкий здоров'ям, що можу загинути, тому, мовляв, і принесла мені одяг, щоб я мав у що вдягатися. Я заперечував, казав, що все необхідне в мене є – і одяг, і харчі. Та вона й чути нічого не хотіла і передала мені через вартового того величезного вузла, що стояв їй біля ніг. Забравши передачу, я знову висунувся у вікно. Дружина глянула на мене й попросила скинути шапку. Я скинув, і вона... посміхнулася... Домовилися, що вона прийде і завтра.

Повернувшись у "купе", я розв'язав того вузла і вжахнувся. Туди було вкладено мій найкращий одяг: білизна, дві чи три сорочки, краватка, кашне, костюм, зимове пальто на хутрі, крім того – прекрасна м'якісінька й легенька ковдрочка та ще багато всякої всячини з їстівного. Мені довелося переустатковуватися, мій сидір ще більше розпух, до нього додався ще перевантажений кошик, на якому верблюжим горбом височіли пальто і ковдрочка.

Надвечір до вагона заскочила варта і почала накликати прізвища. По тому всім накликаним наказали зібратися з речами. Я теж був серед них. Уже переходячи до іншого ешелона, відчув зайвість переданого. Твердо поклав собі назавтра повернути дружині частину майна, бо був цілком задовільно як для етапної "подорожі" екіпірований, а зайве заважало, перевантажувало мене.

З першого погляду на той безкінечний поїзд, до якого нас підвели, ставало ясно, що він не такий, як усі попередні: на першому й останньому вагонах височіли щогли, на яких, як око циклопа, блищали прожектори. В котромусь із вагонів валували сторожові пси. Посередині я забачив вагон із якимись невідомими позначками – на ньому було намальовано кола, окремо одне та двоє вічок. Понад усіма вагонами тяглися дроти. Нас підвели до одного з вагонів і, накликаючи поодинці, запускали всередину. Вартових вояків помітно побільшало. Коли зайшов останній з нашої партії, двері зачинили і взяли на замок. У напівтемряві ми заворушилися, шукаючи вільних місць, бо виявилось, що там уже були "мешканці", які почувалися господарями і зайняли кращі, верхні, нари. Я намацав очима вільне місце біля стінки вагона на нижніх нарах і вмостився там. Неподалік зайняв місце Бабич. Гадаючи, що із заселенням вагона покінчено, ми пороздягалися, як барони, проте так тривало недовго. Знову зачулася говірка й метушня, далі двері відчинились і до вагона, як овечки, застрибали нові мешканці. Ця партія складалася з колгоспників з Білорусі. Крім них ускочило з півдесятка, видно, службовців, а за ними – чоловік п'ять молдаван чи, може, українців з Молдавії. Один із них, помітивши деякий просвіт у нашому кутку, шугнув до нас і влігся біля Ба-

бича. Як виявилося пізніше, то був піп. Спритніші вже розмістилися, тільки білоруси ще несміливо топталися, боячись поткнутись у темряву нижніх нар. Їхні постаті, одяг, вираз облич, манери – все підкреслювало убогість не лише матеріальну, а й ще більше духовну. Личаки, якими вони чавкали по помосту вагона, злиденні вузлики з пожитками, брудний, грубого домашнього полотна одяг підкреслював загальну картину.

Не встигли вони ще якось розміститися, як двері знову відчинилися. Всі незадоволено спрямували погляд у той бік, з досадою чекаючи про нове поповнення. Однак на цей раз помилилися: "хазяї" знали міру і заселили наш вагон як належало за "нормою" – "8 коней або 42 людей". На цей раз заскочив якийсь чин із конвойними. Він обійшов увесь вагон, уважно обдивляючись усі закутки. По тому наказав вибрати старосту. На що з верхніх нар пролунало: "Миколай Миколайовича!" Зчинився галас, урки висували свою кандидатуру, однак більшість була за Миколая. Старший коротко роз'яснив обов'язки старости і проказавши: дивіться, щоб усе було в порядку, – хвацько вискочив з вагона.

Почалося загальне обнюхування мешканців вагона, урки відразу ж засіли за карти, які не знати звідки з'явилися. Виявилося, що киян у нашому вагоні зовсім небагато – жменька, а внаслідок безкінечних "сортувань" (тюремники, як циган кіньми, менджували нами) у вагоні зібралися представники десятка тюрем: з України, Білорусії, Молдавії, Московії...

Тільки-но ми встигли вкублитись, як конвой приніс вечерю: досить смачний куліш, роздав і свічки. "Побажавши" на добраніч, замкнув двері. Швидко посутеніло і ніч накрила нас чорним рядном. Ми запалили свічки і почали вмощуватися на ніч. Але урки відібрали свічки і загасили їх. Протести не мали успіху, і хто не встиг умоститися за світла, мусив стелитись у темряві. Денні турботи та переживання стомили всіх, тож більшість швидко поснули. Лише дехто зітхав, перевертався, видно, думав нескінченну думу. Думав і я. Нараз якийсь настійний стукіт привернув мою увагу. Я прислухався: стукіт посилювався. Ми, новаки, не знали, що те значило. Урки спали, спав і Миколай Миколайович... Раптом раз по раз лунко вдарило біля самої голови. Це змусило мене підскочити; молотили вже по всьому вагону – удари сипались один за другим: по стінках, по даху, по підлозі... Незабаром почали віддалятися – перейшли на сусідній вагон.

Той стукіт розбудив усіх. Почалися розповіді бувалих про те, що незважаючи на таке ретельне простукування, все ж знаходилися спритники, які умудрялися втекти, випилявши дірки і вискочивши через них на ходу з поїзда.

То було перше хрещення нас у рухомій в'язниці. Пізніше ми звикли до тієї витівки охоронців, не зважали на ті удари, а то й не чули їх, хоч обстукували вагони не раз і не двічі на добу, вдень і вночі. Неприємно було тільки, як молоток влучав над самісінькою головою.

Поступово знову все вщухло, затихли і мешканці вагона. Тільки де-не-де в куточку тихо сокотіла розмова. З мрією про завтрашнє побачення з дружиною та маленьким Юрасем заснув і я.

Розплющив очі, розбуджений різким поштовхом. Прислухався: заскреготіли буфери, зарипіли вагони. Потім наче все вщухло. Я знову почав куняти. Та нараз – протяжний гудок паровоза. По тому вагон здригнувся, подавшись назад, зарипіли всі снасті і... поїзд рушив. Я виліз зі свого кубла: придивляюся – надворі вже розвидняється. Ще тішу себе думкою, що нас знову переганяють на якусь іншу колію, хапаюся за ту думку, як за соломинку. Та дарма... Поїзд набирав швидкість, колеса затактакали частіше і частіше... Я заридав, а душа, серце кричали: прощай, люба дружино, прощайте, милі дітки, прощайте, може й, навіки.

То було на світанку 17 травня 1936 року.

В далеку путь через Сибір неісходимий

Поїзд мчав далі й далі. Десь у Ростові зупинилися. Конвой роздав пайки хліба і гарячу страву. Це не можна було назвати "сніданок" чи "обід", бо під час цієї довгої подорожі нас годували тільки на великих станціях, де поїзд вистоював довше, тому годували коли прийдеться – раз чи двічі на день. Та я не терпів від того: сидір мій був щедрий, їжі мені вистачило на два місяці, вистачило й іншим – я часом підгодовував білоруських колгоспників. Не минало дня, щоб я не згадав із глибоким зворушенням дружину, сестер: був вдячний рідним і гордився ними.

Тим часом поїзд поминув Ярославль і міст через Волгу... Ввечері знову сварка за свічки, знову нічна сваволя урок. Запаливши свічку, вони починали грабувати в'язнів. Погрожуючи ножем, змушували мовчати, а самі обнишпорювали кишені, перемацували всі рубці на білизні, перевертали постіль, найретельніше перетрушували сидори. Все, що їм годилося, забирали. Обчистивши, жертву попереджали, що заріжуть, коли буде скаржитись... І люди мовчали. Мої намагання підговорити сусідів об'єднатися і дати відсіч тим шмаркачам звела нанівець заява Баранова, старости вагона, що боротися з урками не лише важко, але й небезпечно. Так я й лишився з тим наміром.

Та з часом усе втрушується, навіть стосунки, і врешті-решт наш колектив якось зжився. Єдиною докукою залишались урки, які щоночі робили своє – грабували, а вдень розважалися: ріжучись у карти, вигравали пограбовані речі один в одного.

Поступово я теж заспокоювався, розумів, що сумом горю не пособиш. Потоваришував із попом. Був він десь із Молдавії з українського села чи тільки приходу. З його розповідей виходило, що парафія, яку він обіймав, не підлягала російській церкві, як навколишні, а кому саме – не міг до пуття розтлумачити. Знав тільки, що за браком випускників спеціальних духовних навчальних закладів його було висвячено на попа з простих, ледве письменних селян (мені було досить поговорити з ним, щоб у тому впевнитися). Висвятили його тому, що він з дитинства був слухняний, релігійний. Служби Божої добре не знав, та, казав він, селяни теж її не знають, а Богові, проте, моляться. Як послухати його, то виходило, що важливим було не стільки глибоке знання служби, як глибока віра. А він і справді був фанатиком.

За тюремними та й табірними порядками заборонялося попів стригти та голити насильно, от він і зберіг вигляд справжнього попа – в довгій рясі з довгими патлами та пишною бородою. Зовні був суворий і здавався старшим за свої тридцять два роки: високий, ставний, з лиця, як Ісус Христос, навіть красивий. Але варто було заговорити з ним і перед вами поставав лагідний, наївний селянський парубок...

Наше життя минало під невгамовний, невтомний стукіт коліс. Поїзд мчав усе далі на схід. Уже десять діб нас трясло у вагонах. Наближалися до Омська. Нам заздалегідь стало відомо, що там намічено перепочинок та "мила" нашому серцю санобробка. Ось і Омськ. Ешелон загнали в тупик, а ми з сумом і хвилюванням чекали тієї екзекуції. Я вже не турбувався, що маю забагато речей – хоч і п'ять носіїв, білоруських колгоспників, були ладні допомогти мені. За піклування про них та підгодовування вони служили, як вірні пси. Бентежило те, що урки можуть забрати все, та що врятовані від прожарок костюм і пальто доведеться таки віддати на згубу. Адже у вагоні дозволялося залишати лише їстівне, а всі інші речі належало брати з собою.

В оточенні надійного конвою та зграї собак ми рушили. Тільки поминувши вокзал, забачили місто. Воно маячіло за два чи три кілометри від залізниці. Хоч

частину моїх речей несли білоруси, проте я добряче стомився, покіль дійшов до того проклятого санпропускника – давалися взнаки місяці, які я висидів без руху по ізоляторах та тюрмах. Порядки в Омському санпропускнику нічим не різнилися від тих, з якими ми вже були знайомі. Ті ж самі знущання, та ж сама мука.

Повертаючись до вагона, всі йшли бадьоріше, чи не тому, що вже відбули екзекуцію? А назустріч текли безкінечні валки з інших вагонів. Нашу увагу привернула невелика група, яку оточував посилений наряд конвою. То була команда з вагона з нулями. (Ми вже знали, що у вагонах з нулями обладнано камери, куди саджали особливо скажених урок; у "двох нулях" тримали видатних урок-садистів. Там панувало страшне право сили.)

Окремі з них були чудово вбрані, частина – одягнені так собі, але більшість їх нагадували вихідців із пекла: обірвані, брудні, неохайні або ж зовсім голі, бо дрантя, що залишилося від сорочок та підштанків, не можна було назвати одягом.

У зв'язку з санобробкою ешелон в Омську простояв дві доби, і тільки на світанку третього дня ми рушили далі. По дорозі стало відомо, що везуть нас у Маріїнськ. Даремно я намагався пригадати, де він розташований – до Новосибірська чи далі? Однак поїзд не помилився. Довіз до Новосибірська, поминув станцію Тайга і 30 травня зупинився на станції Маріїнськ. Виявилося, що то на півдорозі між Новосибірськом і Красноярськом.

Маріїнська пересильна тюрма

На південь від залізниці серед голого степу височіла чи то фабрика, чи фортеця. То була Маріїнська пересильна тюрма.

З вагона нас викликали за списком, потім іще кілька разів перерахувавши, скомандували: "Пшлі!" Підійшли до воріт. Вони на відміну від лук'янівських виявилися заґратовані, а не суцільно зашиті, до того ж були досить невисокі. Тюремні мури теж були невисокими. Правда, на стінах стояли вишки, але й там сиділи дозорці нібито для годиться. Нас четвірками завели у тюремний двір і ми побачили, що він заповнений ув'язненими, які вільно переходили з місця на місце. Широкими сходами, по яких угору-вниз теж снували в'язні, нас завели у дуже велику камеру на третьому поверсі, де вже було повно таких, як ми. Ми сипонули в той рій і сідали, хто де бачив на підлозі (там, крім підлоги і стін, більше нічого не було). В натовпі скрізь шастали урки і нагадували, щоб не роззявляли ротів: то там, то тут чулися зойки – то вже когось обчистили. Несподіваним для мене було те, що камери зовсім не зачинялися й ув'язнені вільно розгулювали по всій в'язниці і навіть виходили у двір. Це пояснювалося тим, що Маріїнська тюрма була пересильна і завести в ній якісь суворі порядки було неможливо.

З вікон нашої камери відкривалася панорама станційного вузла і самого міста – суто середньоросійського, невеликого, як бубон, голого, без жодного деревця, з дерев'яними хідниками та будинками на один-два поверхи. Навколо виднівся, скільки сягало око, голий та рівний степ. Такий пейзаж теж давав розгадку тамтешніх порядків, бо якби й хто надумав тікати, то такого спритника було б видно на десятки кілометрів, а саме місто можна було прочесати очима з четвертого поверху тюрми. Та хто б то і тікав? Наш брат – робоча худібка – не наважиться, а уркам Маріїнська пересилка була рідним домом і кращого шукати їм зовсім не випадало.

Не встигли ми ще й добре обнюхатися з тим натовпом, як від камери до камери вже бігав тюремник і накликав: Бабич! Хто Бабич? Бабич відгукнувся і пішов за тюремником – до нього прийшли на побачення. Ми знову були

вражені. І, правду казати, заздрили йому, бо були певні, що то дружина догнала його. Справді, повернувшись, Бабич розповів, що то приїхала дружина, ще й додав, сяючи, що вона домоглася перегляду справи (вже четвертого). Запевняв нас, що його таки випустять, а покіль буде те крутитися, його дружина домовилася з начальником пересилки, що чоловіка залишать неподалік, у колонії тюрми, для городніх робіт. Пізніше його справді туди відправили, а разом з ним – голову общини євангелістів, симпатичного розумного селянина, мого попутника ще з Лук'янівки, та попа-селянина з Молдавії. Так я залишився зовсім один серед того стоязикого моря...

Зі сходу, а надто з заходу щодень прибували довжелезні ешелони, які, завернувши на тюремну колію, одні – вивантажували, а другі – навантажували тисячі людей. Що Кафа?! Що Царгород?! З їхніми невольницькими ринками! Із поїздів і в поїзди пливла й пливла людська маса...

Минав час. Склад нашої камери мінявся декілька разів на день, і дивувало, що тюремникам вдавалося підтримувати сякий-такий лад у тому шаленому людському вирі. Колгоспників-білорусів давно вже відправили в Горнашорські сільськогосподарські табори. Один за одним ішли ешелони в Караганду, а я залишався, ніби нікому не потрібний. Почав помічати, що навколо мене все більше скупчувалося довгостроковиків із важкими статтями. Я опинився серед німців Поволжя, грузинів, вихідців із Середньої Азії: киргизів, узбеків, туркменів, яким теж було пришито і терор, і спроби повалення урядів, і зрада батьківщині. Я вибрав найсоліднішого з моїх сусідів, як мені здавалося, москаля, і тулився до нього. Він був, як дуб, кремезний, з величезною головою, а головне, мав кулачища, ніби пудові гирі. Було помітно, що урки його обминають.

Я був дуже здивований, коли виявилося, що він предковічний німець на прізвище Шульц. Він чудово говорив російською мовою і розповів мені свою історію. "Революція мене застала в Саратові, – казав він, – я був домовласником. Рятуючись від переслідувань нової влади, я залишив дружину і маленьку доньку і виїхав до Німеччини. Благо, що тоді було дуже просто перейти кордон. У Німеччині прийняли мене радо. Як доброму хазяїнові дали шматок землі та допомогли стягтися на господарство. Осівши там, я надумав забрати сім'ю. Я знав, що вони були гнані і дуже бідували. Однак, коли я звернувся в німецьке представництво у Москві, мені сповістили, що моя дружина померла, а донька, мовляв, жива, але розшукати її не вдалося. Чи можете уявити собі моє горе? Я не міг простити собі, що кинув їх напризволяще – божеволів від згадки про це. Так терпів сімнадцять років, а тоді не витримав: будь що буде, хоч би і смерть – надумав розшукати її.

Легально приїхати в СРСР було важко, та й, по правді сказати, я боявся, щоб не нашкодити комусь зі знайомих, бо про чека ходили страшні чутки. От і надумав перейти кордон нелегально. Став шукати порадників. Звернувся в тій справі до комітету німецьких утікачів із Росії. Там знайшлися потрібні фахівці. Вони дали мені фальшивий паспорт, доброго нагана і взялися переправити мене за кордон. Приїхали до Румунії на радянське прикордоння, десь біля Хотина. За кілька днів мій порадник повідомив, що все гаразд і вночі можна переходити. Весь цей час я просидів, не виходячи з кімнати. Ще було не пізно зректися божевільного наміру, але перед очима постало моє маля, і я згоден був іти навіть на смерть, аби побачити доньку. Пішли втрьох. Довгенько йшли пшеницями, поки спустилися в низок і під ногами зачавкало. Через хвилину-другу попереду заблищала річка. Ми сіли в прив'язаний човник, відв'язалися, легенько відштовхнулися і нас понесла течія. Незабаром ткнулися в берег. "От тут і висідайте", – сказав провідник. Я замалим не скрикнув, що поїду назад, та то вже була доля. Коли човник зник, я трохи постояв, прислухався... Навкруги була тиша. Зробив крок, другий, вдивляю-

чись у темряву. Очі поступово призвичаїлись, і я пішов швидше, обережно ступаючи, щоб не видати себе. Вже думав, що минув прикордонну смугу, коли нараз сильний удар звалив мене. Я впав, як лантух. Здавалося, ще не долетів до землі, а на мені вже сиділо двоє, а в обличчя, роззявивши страшну пащу, дихала вівчарка. Від несподіванки я втратив мову. Мене обшукали й знайшли документи і зброю. Тоді подумалося, який я був наївний, що брав той наган, адже я ніколи не стріляв. Стало сіріти, коли ми дісталися на заставу. Звідти мене машиною відвезли у якесь містечко, а далі у Москву. Там допитувано... Потім без суду оголошено вирок – десять років таборів. Ось так я побачив доньку", – сумно закінчив він. А потім іще додав, що від ув'язнених німців все ж довідався, що донька жива, але де зараз перебуває – невідомо.

Запам'ятався мені й один грузин, чи то адвокат, чи комісар грузинського уряду. Красень, кремезної постави, він вирізнявся з-поміж інших. Видно було, що розумний та бувалий. Поводився дивовижно: ніби радів з того, що ув'язнений. Безперервно сипав жартами, анекдотами. До упаду смішив слухачів. Грузини з ним носилися, як з писаною торбою. До речі, я більше ніде не помічав такого різкого поділу ув'язнених за національностями, як у Маріїнській пересилці. Всі: грузини, вірмени, фіни, німці, татари, поляки, узбеки, молдавани, – як вош кожуха, трималися своїх. Винятком були тільки москалі та українці. Росіяни почувалися хазяями, трималися зверхньо, скрізь влазячи, а українці, навпаки, виявляли рабську покору, не трималися купи, розлазилися, як мурахи. Я печалився з того, і був змушений горнутися до однієї чи іншої групи, як тепер до німців, що не давали наступати собі на хвіст, бо співплемінники, як погані пси, лащилися будь до кого, не боронячись від знущань, хоч "хохлів" скрізь була більшість.

Днів через десять нарешті й мене викликали на лікарську комісію. Крім мене викликали ще чоловік тринадцять. Усі інженери різних професій. Виявилося, що на комісії був присутній представник Норільсьлага. Туди відбирали фізично здорових, бо слабкі там не витримували. За станом здоров'я мене було забраковано. Я не знав, радіти мені з того чи плакати. Надумав зайти до начальника пересилки: розповідали, що він людина добра. Довідавшись, що я інженер, начальник похопився, що йому саме таких бракує навіть тут, у Маріїнську. Запитав статтю та термін ув'язнення. Почувши відповідь, знітився і сказав, що сам не має права залишати такого тут, додавши, що списки перевіряє представник НКВС, і якби навіть він мене залишив, це було би швидко виявлено й мене все одно відпровадили б у Норільськ чи на Колиму, бо навіть на БАМ відправляти таких, як я, було заборонено.

Я вийшов від нього приголомшений. Через два дні мене ще раз викликали на комісію, оглянули й остаточно забракували для Норільська. Що ж воно буде? – думалося. Тож і на Колиму не мусять слати. Я боявся її, хоч тоді ще і не уявляв, що воно таке. Боявся, але в той же час хотів бути ближче до Сергія (вже знав, що його відправлено саме на Колиму). Та я даремно забивав собі голову – доля давно вже вирішила, де я маю бути. Мною крутили, крутили, поки не всунули в колимський етап.

А поки що, байдикуючи в камері та прогулюючись у дворі, я все чекав, що ж то воно буде? Все ще не здавався, шукав щілину, де б можна було просунутися за межі мурів, у тутешні сибірські табори. Представники лагуправлінь, забачивши титло інженера, хапалися за мене, та глянувши у медичну характеристику, зразу ж і відмовлялися: слабосилі в жодному з таборів не були потрібні. Правда, як виявилося потім, стосовно мене вони помилялися. Зайшов я і до начальника тюремної комісії, зазнайомився з ним. То був в'язень-побутовик, непогана людина. Довідавшись, що я інженер, доручив привести в належний вигляд заднє тюремне дворище: розпланувати доріжки, поставити парканчики тощо. Для виконання робіт виділив команду ув'яз-

нених. У ній виявились і знайомі: голова євангелістів, Бабич і піп. Я ретельно взявся до справи, розставив людей. Вони охоче взялися до праці, і десь за три дні все було готово. Начальник колонії та й начальник пересилки були здивовані й задоволені такою вправністю та порядком. Були задоволені й ми...

Перебуваючи у Маріїнській пересилці і користуючись порівняно вільним режимом, я мав змогу спостерігати сонячне затемнення. Як повідомлялося, воно мало відбутися 14 червня, причому епіцентром був Маріїнськ. Знаючи про те заздалегідь, я готувався спостерігати. Та вранці того дня тюремники розпочали облаву на урок, тож камери було зачинено, а головний вихід навіть замкнено. Однак сказавши камерному наглядачеві, що потребую вийти до туалету, я вислизнув із камери і пішов до запасного виходу, яким користувалися тюремники. Влучивши мить, коли вартовий відвернувся, вискочив у двір і загубився серед маси ув'язнених. Прилучився до групки в'язнів, які теж збиралися спостерігати, закоптив свічкою шматок битого скла і почав чекати. Видовище було надзвичайне. Сонце спочатку набрало криваво-червоного кольору, потім почало вищерблюватися з лівого боку. З'явився тонюсінький золотий кружечок, що визначав обриси місяця. Зліва за місяцем показалася одна... потім дві... три зірки. А він із кожною секундою більше і більше затіняв сонце, врізаючись у розпечене червоне коло своїм опуклим боком. Почало сутеніти. Десь поблизу заревіла худоба, завалували собаки, мовби зачули звіра. Навколо місяця палало якесь небачене сяйво, а окраєць сонця все меншав, поки не зійшов на золотавий, зігнутий серпиком пружок. Небо прикрасилося безліччю яскравих мигтячих крапок-зірок. А серпик, зникаючи з правого боку місяця, з'явився з лівого. Тло місяця набрало якогось небаченого, ледве помітного, блакитного кольору. Зірки почали ховатися, наче соромлячись своєї невчасної появи. Спочатку зліва, ближче до місяця, а там і інші, переганяючи одна одну, ніби розчинялись у небесній блакиті. Серпик швидко збільшувався, товстішав, гублячи чіткість обрисів. Сонце набирало знову округлої форми. Ось лишився прикритим лише невеличкий кавалочок, а за тим сонце наче відштовхнулося від місяця і знову набрало своєї звичайної величі, запалало посеред неба. Місяць зник.

Справді, побачене варте було того, аби ризикувати, порушуючи правила в'язниці. Незабаром "парадні" двері тюрми відчинились і я добровільно повернувся в камеру...

Попри всі намагання начальника колонії відвоювати мене для себе, представник НКВС категорично заборонив залишати такого "страшного злочинця". Здається, через день мене викликали з речами й приєднали до групи в'язнів, що сиділи на подвір'ї тюрми. А під вечір 23 червня 1936 року ворота широко розчинилися і ми після звичної команди: "Пшлі!" закрокували вже знайомою дорогою до залізничної колії. Найперше нам стало відомо, що нас призначено на Колиму. Мене охопила журба. Єдиним світлим променем була надія побачити Сергія, бути разом чи хоч поблизу нього. Наступного дня комплектування вагона закінчилось і надвечір 24 червня повз наше віконце проплив на захід Маріїнськ.

Наш вагон в основному було заповнено етапом з горнашорських таборів. Горнашорія входила до велетенського Чистюльського лагуправління в Середній Азії, на терені Казахстану. Основним профілем Горнашорії було рільництво. Сотні тисяч гектарів засівалися руками мільйонів ув'язнених. До нашого вагона потрапили колишні табірні тузи: головний інженер, головний бухгалтер, також дрібніша братія. Нам належало прожити в цьому вагоні не день і не два. Попереду була майже місячна подорож у товарняку просторами "необъятного" СРСР. І коли нарешті ешелон зупинився на станції у Владивостоці, мене відділяло від домівки десять тисяч кілометрів.

То було 20 липня 1936 року.

Владивостоцький калейдоскоп

Владивостоцька пересилка і своїми розмірами, і стовпищем найрізноманітнішого люду залишила Маріїнську далеко позаду. Йти до неї довелося майже три кілометри по сипучому піску, ще й підніматися на горб, де вона містилася. Як п'яний плентався я вслід колоні, тягнучи на плечах неймовірно тяжкі речі. Не раз поривався кинути їх, але не міг: було шкода втрачати те, що так важко наживалося. Нарешті я таки дочвалав, був пропущений у зону і, на диво, у тій юрмі таки надибав попутників.

Безліч усякого підозрілого люду сновигало поміж нас. То в одному, то в іншому кутку здіймалися галас, бійка, а то й різанина. Диваки, як я, боронили те, що давно вже втратило будь-яку цінність, підставляючи на згубу своє життя. Практичніші продавали все барахло – нехай дешево, проте за готівку. Розв'язували собі руки і ставали своїми в середовищі урок, бо ж не мали вже при собі нічого.

Надвечір підійшла черга йти на обов'язкову "санобробку" нашій групі. Ми поділилися на дві частини: одна пішла до санпропускника, інша зосталась вартувати коло сидорів. Потім, зрозуміло, ми мали помінятися. Проте однаково я мав малу надію зберегти свого сидора цілим.

Роздягнувшись і здавши одяг на дезінфекцію, належало, як завжди, йти на стрижку-брижку, як її називали. Я, за своїм звичаєм, спробував прослизнути до мийної, оминувши ту процедуру, але цього разу мені не вдалося: там був надійний контроль. Перукар обпатрав мене "по-божеськи", без зумисних знущань, і вже знайомим жестом ніби підкинув мене до дверей мийної.

Партія вже закінчувала митися, тож я, ледь сполоснувшись, вискочив у залу для одягання. Всі свої речі, на диво, знайшов цілими. На дворі споночіло. Нас вишикували в колону по чотири і повели в іншу зону. Спотикаючись у темряві, ми зайшли до великого намету, нап'ятого на дерев'яний каркас. Пролунала команда: "располагайтесь!" Я шукав затишного куточка, щоб сховатися від урок, які вже зовсім знахабніли і полювали на мене, як на звіра. Заліз на верхні нари і зачаївся біля стінки. Але не минуло й п'яти хвилин, як над моєю головою щось полоснуло, й крізь розпанахане ножем полотно намета знадвору просунулася рука, намагаючися вхопити мої речі. Я скрикнув і, потягнувши сидора, зліз з нар. Присусідився внизу біля якихось в'язнів, що теж не спали, відбиваючись од урок. Тільки на світанку пощастило склепити очі...

Здається, що в якийсь із наступних днів бачився з Колесником і навіть коротко говорив з ним. Він сказав, що прилаштувався тут, у Владивостоцькій пересилці. Але мене цікавив не він, а Сергій. На моє запитання відповів, що брата місяць тому відправили на Колиму. Отже, твердо знаючи, що Сергій на Колимі (трохи пізніше те ствердив і якийсь літератор, Сергіїв знайомий), я відкинув усі страхи і вже навіть бажав якомога швидше вирватися з того владивостоцького пекла і дістатися Колими.

З нашого табору було видно велетенський корабель, що стояв на котвиці й легенько погойдувався на хвилях. Говорили, що саме він має приймати нас на борт. Але напевне ніхто нічого не знав. Аж поки опівдні 23 липня нас вишикували й вивели за ворота пересилки.

З перших кроків, придавлений вагою своєї ноші, я знову почав відставати, проте тужився, грів чуба, і йшов, долаючи грудкувату, як рілля, дорогу. З великими труднощами таки дійшов до берега разом з усіма. Тут стало ясно, що нас ведуть саме до того корабля. Підійшла баржа, і нам наказали вантажитися в неї. Я зазирнув у її чорне черево і вжахнувся, таке воно було велетенське і глибоке. Щоб не потрапити на дно, треба було спускатися двома чи навіть трьома довжелезними драбинами. Нас напхали туди як оселедців у бочку, ще й закрили лаза лядою, мабуть, з перестороги, щоб хто не втік. Коли

після команди "виходь!" я ледве виліз із тієї домовини, то побачив, що з корабля на баржу закинуто дуже хисткого трапа. Однак нам довелося зачекати: до борту корабля підійшла інша баржа. Люки її відкрились і звідти полізли справжні страховиська, з брудними та побитими обличчями, й, наче вибираючи собі жертви, хижо поглядали на нас. То були урки, яких щойно привезли з якогось ізолятора для невиправних злочинців. З острахом ми дивилися на той людиноподібний натовп хижаків-бандитів. А вони, не хапаючись, підходили до трапа й так само не кваплячись лізли на корабель. Нарешті вони всі вивантажилися, і нашу баржу знову підігнали до борту. Ще здалеку вражали його велетенські розміри, а зблизька взагалі було страшно дивитися на те громадище. Я глянув угору, й серце мені завмерло, при згадці про хисткий довжелезний трап. Він тягнувся вгору метрів на п'ятнадцять...

Хвиля натовпу підхопила мене. Напружуючи останні сили і не дивлячись униз, щоб не закрутилася голова, я подерся вгору. Конвойні згори і знизу кричали: "Скоріше!" Хекаючи, як міх, ледве дістався палуби. І що я там побачив?! Від самого борту і до дна трюму стояли в два ряди урки з попередньої баржі, а між ними ланцюжком мусили йти ми. Мене те здивувало й збентежило. Урки помітили моє хвилювання і загоготіли мені в обличчя. Ті, що йшли позаду, підштовхували мене в той живий коридор. Так я підійшов до велетенської роззявленої пащі трюму. Вниз вели капітальні сходи, з обох боків закріплені поручнями. Зазирнувши в ту безодню, я побачив щось подібне до роздертого черева падла, в якому кишить черва. То були в'язні. Та розглядати було ніколи. Я вже упевнився, що то навмисне влаштована пастка. Тоді я гукнув до попередніх: "Куди ми йдемо? Невже ви не бачите?!" Та кілька урок підхопили мене під руки і бігцем майже понесли мене вниз по східцях, напираючи на попередніх. Я ледве встигав перебирати ногами, боячись зірватися вниз. А урки, глумливо зазираючи в обличчя, питали: "Олень, доктор чи хто?" Незчувся, як опинився на дні трюму. Мене затягли в суточки між нарами, блискавично зірвали з плечей речі. Урка, майстерно провівши лезом по мотузу, що зв'язував речі, перерізав його. Все полетіло на підлогу. Сидір, підхоплений на льоту, зник, як у казці. Я вчепився в одного з них, та де там! Урка спочатку, ніби в здивуванні, відмахнувся, а далі сильним ударом збив мене з ніг. Кашкет злетів з голови і десь закотився. Урка знову кинувся до мене, схопив гаманця, що стирчав зі спідньої кишені. Я ледве встиг крикнути, що там немає грошей, лише документи, але його й слід прохолов. Так само блискавично зникли пальто та куртка, що вивалилися з кошика. Я побіг назад, нагору, наскільки в мене вистачило сил.

Навколо люка зібралася юрба в'язнів, на них напирали нові й нові валки, які виринали з-за борту корабля, ніби з води народжувалися. Передні боязко зазирали вниз. Я ж, зляканий та збентежений, зупинився на верхній сходинці. За мною з трюму, як галки, почали вилітати обдерті, без шапок – один, другий, третій... Конвою ні душі. Так вискочило сорок три чоловіки. Створилася тиснява. Тоді налетіли тюремники – де тільки й узялися! Вони почали кричати і заганяти всіх у трюм. Наша група відділилася, а новоприбулі пішли за конвоєм униз. Ми відмовилися виконувати команду, пославшись на те, що нас внизу пограбували, і заявили вартовим: хай спочатку нам повернуть украдені речі. На обличчі конвоїра в першу мить з'явилось здивування, а за тим воно перекосилося від злості, і він закричав: "У трюм! Стріляти буду!" Взявши рушницю напоготів і дославши патрон, закричав знов: "У трюм!" У відповідь пролунало: "Стріляй, собако!" На ґвалт підскочило ще кілька вояків. Вони ще грізніше закричали: "У трюм!" Становище набирало загрозливого характеру. Тоді ми вирішили доручити одному з нас спокійно переговорити з конвоєм, бо цей галас можна було сприйняти за бунт. Інженер (той, з горнашорських таборів) ступив крок уперед, майже впираючись у дула рушниць, крикнув до

натовпу: "Замовкніть!" Галас стих. Тоді він, обернувшись до конвою, коротко пояснив, у чому річ. Конвоїри трохи збавили тон, але все ж вимагали, щоб ми спустились у трюм. А з натовпу хтось подав думку послати делеґата до начальника конвою. Тут же визначили, кому йти. Вибрали серед чотирьох інших і мене. Та конвой відмовився пропустити і далі насідав: "У трюм!" Знову здійнявся галас. За мить ми побачили, що якийсь чин з усіх ніг летить до нас, наставивши голову. Конвой поступився, і той, розмахуючи наганом, заволав: "Бунт! Стріляти!" Рот йому перекосило, з нього бризкала піна. Та натовп не піддався на той крик. "Стріляй, як маєш право!" – почулися вигуки. Переконавшись, що на ляк нас не взяти, трохи стишив тон і вже не примушував спускатися в трюм. Ми ж таки наполягали, щоби вчинили обшук і повернули нам украдені речі. Тоді він уже зовсім спокійно, вказуючи на ланцюг в'язнів, що без упину йшли і йшли на корабель, пояснив, що зараз неможливо щось зробити, і пообіцяв по закінченні прийому зробити все. Ми погодилися почекати, а начальник конвою (це, як виявилося, був саме він) дозволив нам тимчасово розміститися на палубі, осторонь люка, біля локомобілів, з умовою, що ми будемо триматися того місця. Ми розмістилися і стали чекати. Так минула обідня пора, настав вечір, а про нас наче забули. Наша четвірка знову пішла шукати начальника. Він, на диво, був наче іншою людиною: спокійно почав обмірковувати становище. Задовольнив прохання залишити нас на палубі, ще й наказав нап'ясти на локомобілі брезент. А що поряд лежали ще й паки соломи, то ми розташувалися з задоволенням. На той час я знайшов собі вже двох товаришів, – напівполяка, напівукраїнця Порхуна та вихідця з Західної України Бандеру. Умовив їх зробити собі справжнє кубло: розіклав як слід паки сіна, зробивши щось подібне до куреня, настелив сіна з розбитих пак, приготував ще й укритися зверху, і ми спали як "барони".

Цілу ніч ішли й ішли в'язні, заповнюючи ненажерливе черево корабля, і тільки під обід наступного дня, загнавши в трюми близько п'яти тисяч люду, люки було закрито.

Ще рано-вранці наш Порхун кудись зник, а повернувшися, здивував нас – приніс повну миску юшки та ще й зі шматочками смаженої кети. Ми з Бандерою смачно поїли, а Порхун підсміювався, що тепер нам ще й води захочеться. Він забрав посуд і пішов, а за хвилинку-другу повернувся з повним відром води. "Пийте, друзі, досхочу!" – промовив. Задовольнившися, ми поставили відро з рештками води у своєму курені.

Коли підняли трап, наша четвірка знову пішла до начальника з вимогою обшуку. На що начальник, пославшись на безладдя і тисняву у трюмі, пообіцяв зробити трус, як вивантажуватимемось у бухті Нагаєво, і дозволив нам і надалі залишатися на палубі. Так ціною своїх речей я купив собі право подорожувати не в задушливому трюмі, а нагорі, маючи невеличку можливість дивитися на світ. З палуби я бачив, як відчалили від корабля всі катери, як заметушилася команда, підбираючи снасті. Корабель дав басовитого гудка, зашумів машинами й пішов на схід, до виходу з бухти "Золотий Ріг". То було 24 липня 1936 року. Склянки продзвонили четверту пополудні. Око ловило найменші прикмети чужого незнайомого берега, і одна-єдина думка не давала спокою: "Коли ж то доведеться (а чи й доведеться колись?), повертаючись, побачити ті береги знову?..

Заблищали простори Японського моря, і за "ворітьми" корабель круто повернув, узявши курс на північ. Машини запрацювали жвавіше, запчихали ритмічно-монотонніше. Ніс корабля, ніби пишаючись, високо піднявся над водою, а за кормою закипіла широка стрічка – слід перелопаченої ґвинтом води. Ми ще на причалі знали ім'я свого корабля. Воно було чи то леґендарне чи, може, туземне (якутське?): "Джурма". На чільному боці палубної рубки, там, де

висіла склянка-годинник, було закріплено дошку з відомостями про історію корабля. Там зазначалося, що його куплено у якоїсь голландської компанії в 1924 році. Він входив до складу флотилії, що обслуговувала організацію "Дальбуд", якій було підпорядковано басейни річок Колими, Індігірки, а пізніше і терени Чукотки. Корабель мав, здається, три трюми, і головний з них був носовий. Вони всі були обладнані нарами. Хоч я і був палубний пасажир, але не забув, що є в'язнем, і не хотів потрапити в трюм. А там було справжнє пекло. Велетенський відсік було поділено на чотири чи навіть п'ять поверхів, які з'єднувалися тільки одним, центральним лазом. Кожен поверх своєю чергою був заповнений чотириповерховими нарами, відстань між якими у висоту становила сантиметрів шістдесят-сімдесят. Штабелі тих нар розділяли проходи завширшки теж шістдесят-сімдесят сантиметрів. В'язні, особливо вдень, залазили в ті комірки ногами, а голови виставляли у прохід. Утворювалася смішна, а ще більше, страшна картина: замість проходів з одного і другого боків ворушилися самі голови, сотні, тисячі голів. Будь-якої вентиляції у трюмі не було і єдиним джерелом свіжого повітря був люк. Люди страждали від спеки і спраги: напоїти п'ятитисячне населення трюму було нелегко. Крім того там, внизу, панували урки, а, значить, діяв страшний закон сили.

Задуха і спрага брали своє – навколо лаза збирався натовп. Люди, забачивши відро з водою, яке конвой спускав униз, один поперед одного кидалися до нього і, звісно, розхлюпували ту воду. Утворювалась купа мала, зчинялися бійка і лайка. Тоді конвойник заскакував туди і гамселив усіх, хто потрапляв під руку, – наводив порядок, але ж води вже не було!

Вартовий був там, як кажуть, і цар і бог. Від його бажання залежало, коли тебе випустять до туалету. Деякі паскуди з конвоїрів тримали, не випускаючи, скільки їм забажається – знущалися. На щастя, серед них траплялися і люди...

Вже на кінець першого дня плавання дехто з нашої групи побував у трюмі, знайшов знайомих. Конвой швидко придивився до нас і вже не забороняв ходити в трюм і навпаки. Я теж заходив туди і на власні очі бачив, що там робиться.

Чи не того ж дня я довідався, що середину трюму заповнено троцькістами, які перебували під посиленим наглядом. На оправку їх виводили поодинці і конвойний не відходив ні на хвилину, поки вони спорожнялися. Завівши у трюм, старанно закривав за ними люк, над яким невідступно стояло двоє вартовиків, ніби боялися, щоб ті звідти не повискакували. Чи тому, що вони були ідейно свідоміші, чи через їхню затятість, а може, важило і те, і друге, – але до них ставлення було іншим, ніж до нас. Вони були ніби справжні злочинці, коли їхню незгоду з генеральною лінією партії вважати за злочин, на відміну від нас, по суті, робочої худоби, набраної під вигаданими приводами.

Якось ненароком я пошкодив пальця. Те побачив Порхун і наполіг, щоб я пішов на перев'язку. Мені й на думку не спадало, що на кораблі є лікарський пункт. Однак заходимо в каюту, і мене, відвиклого від нормального життя, вразила її білизна і чистота. Медсестра без слів зробила все, що треба. Я подумав, що тисячі нещасних у трюмі і не здогадувалися про існування тієї амбулаторійки, а той пронира Порхун і тут побував. Коли ми поверталися назад, Порхун показав й іншу каюту, там жила команда корабля. Крізь прочинені двері я побачив цілу купу різної одежі. А він, показуючи очима на ту купу, говорив: "Он де наше майно, вже перепродане й програне урками". Та я вже не реагував на те, хоч і шкода було втраченого, особливо, як подумати, що все те добре пригодилося б сім'ї. Я знав, як цькували сім'ї так званих ворогів народу, і боявся навіть думати, як там дружина, діти, на які кошти вони живуть. Адже мого заробітку ледь вистачало на сяке-таке прожиття, заощаджень у нас не було...

25 липня ми вийшли у відкрите море, і я помилувався чарівним виднокругом. Вирвавшися від Порхуна й уникаючи будь-кого іншого, я залазив на сіно, що лежало поряд нас, майже біля самого носа корабля, добре умощувався і дивився, дивився вперед. Так було краще: ніхто не бачив, як я плакав душею, ніхто не заважав думати. Душа рвалася на клапті й не раз нестримні сльози лилися мені з очей, та я не втирав: їх сушив ласкавий вітерець...

Надвечір, вдивляючись у далечінь, я побачив чорну рисочку. Над нею стояло сяйво. Пізніше така ж рисочка з'явилася з північного боку. То були обриси острова Сахалін. На жаль, ніч усе поглинула: спочатку зникла рисочка, а за нею і сяйво. Світанок я зустрів на паках. Моїм очам відкрилася дійсність чи казка? Зовсім близько від корабля, поклавши голову на воду, стояв велетенський носоріг. Горб його високо здіймався над водою, а там, де мав бути ріг, стирчав доволі високий, метрів п'ять заввишки, камінний гостряк, який дуже нагадував справжній. Це був південний мис острова Сахалін. Та корабель не стояв на місці, і нараз я побачив іншу, ще дивовижнішу картину: осторонь мису у воді пролягла якась незвичайна смуга. Вона, ніби шнуром відбита, простяглася від Сахаліна на південний схід у бік Японії. Пароплав наблизився до тієї смуги, і, о диво! – дві води, не змішуючись, стояли одна проти другої. Перша – жовтувато-бура, друга, як олово, сіра, холодна. Щоб упевнитися, що то не омана, я звернувся до когось із команди з запитанням, у чому річ? Той, посміхаючись, коротко відповів, що то (показав назад) – Японське море, а то (махнув уперед) – Охотське і що вони ніколи, навіть у найсильніший шторм, не змішуються.

Сонце освітило східні схили Сахаліна, і я замилувався чудовою грою фарб. Густо-синя глиця лісів поступово набирала м'якого блакитного відтінку, а червонаві стовбури ставали жовтувато-світлими. Ми проходили Лаперузову протоку: ліворуч лежав Сахалін, праворуч добре було видно Японію, острів Хоккайдо. Я втупив зір у жовто-гарячу стрічку на обрії... Вже почали вимальовуватися окремі будинки, навіть вікна, мов чорні мушки, мерехтіли на тому тлі. Мої спостереження перервала метушня, почулася команда: "Загнати всіх у трюм і задраїти люки!" Ляда з гуркотом закрила війстя трюму, озброєну варту як язиком злизало, а на палубі натомість уже шпацірували поодинокі джентльмени в цивільному. В метушні, мабуть, мене не помітили, а я, сидячи в сіні, розглядався навколо. Довго чекати не довелося. Від японського берега відділилася ледь помітна чорна цятка, яка, швидко збільшуючись, наближалась. Наш корабель помітно наддав ходу, і японське судно (вже й простим оком було видно, що то військовий катер) хвацько повернуло за нами. Так супроводжувало нас майже кілометр, а потім повернуло назад. А наш корабель знову набрав попереднього вигляду. З'явилися конвоїри, відкрили люки, а цивільні зникли.

Японське море залишилося позаду, а нас прийняло Охотське. Воно дихнуло якимось холодом, вогкістю. Пасажири трюму спочивали від духоти. Море парувало. Випари Охотського моря були вогкі, холодні, пронизливі. До кісток діставала та пара. Пароплав потрапив у густий туман. Виднокруг спорожнів. Птахи Сахаліна і Японії, попустувавши, перелітаючи зі снасті на снасть, залишали корабель і весело цвірінькаючи, поверталися додому. Я не дуже дослухався до останнього цвірінькання тих джентльменів-горобчиків, які звикли далеко проводити кораблі, і даремно. На Колимі їх не було. Море ледь-ледь ворушило в тумані дрібними сірими хвильками. Воно нагадувало осіннє поле, зоране на зяб. Так минуло 27 липня. А 28-го туман почав танути, й уночі небо всіяли зірки. Стало проймати холодом. Уже й сіно не допомагало. Я дуже мерз.

Рано-вранці 29 липня я, хапаючи дрижаки, сидів на сіні і вдивлявся в простори. Десь далеко праворуч прямо з води стирчали білі, як цукрові голови,

льодяні чи засніжені шпилі. То були Пташині острови. На обрії досить далеченько бавилися кашалоти чи кити. Вони то пірнали, то підіймалися на поверхню, випирхуючи високі фонтани води. З'явилися мартини та інші птахи. Сонце підбилося вже височенько. Ми наближалися до узбережжя Охотського моря і бухти Нагаєво...

Проходячи "ворота" бухти, наш корабель подав протяжного, здавалося, печального гудка. Капітан стояв на містку і пильно вдивлявся вперед. Команда забігала, готуючи снасті та трапи. Хід пароплава повільно стишувався. Начальник конвою, стоячи зі своїм штатом біля борту, наказав закрити люки трюмів. Нарешті корабель лівим бортом черкнув об пірс, відштовхнувся від нього і знову наблизився. Нарешті, як кінь, що промчав дорогу в 2800 кілометрів, застогнав і став. То було надвечір 29 липня 1936 року.

1963–1964

ТАБОРИ

Перше знайомство

“Колыма, Колыма, чудная планета –
двенадцать месяцев зима, остальное лето!”

Сонце збиралось на нічний спочинок, але ще ясно світило, і сопки відкидали довгі тіні. Команда укладала трап. Конвойний підійшов до мешканців у сіні й виголосив: потерпілі, виходь! Нас набралося чоловік двадцять п’ять. Хтось сказав, що частина потерпілих у трюмі, тоді конвойний підійшов до люка, відкрив його і прокричав те саме униз. На той виклик вискочило ще чоловік п’ять. Решта або не почула, або зрозуміла марність тих заходів. Та й почути щось було важко: всі східці від самого низу і до палуби були заповнені урками, які зчинили страшний галас.

Нам скомандувано: “Пшлі!”, і ми першими ступили на твердь колимської землі. З нами зійшло з корабля з десяток конвойних. Вони розташувалися ланцюжком, загородивши вихід на причал, і нас поставили біля себе. Ми мали впізнавати свої речі, якби такі трапились. А з корабля вже пішли четвірки – одна, друга, третя... Конвоїри обшукували кожного, та урки ніколи не носили з собою ніяких речей, тож усе відбувалося швидко. Поряд по іншому трапу виводили троцькістів. Їх ставили окремо, а коли набиралася партія, валку шикували й гнали кудись. Я та, очевидно, й інші вже збагнули зайвість того обшуку: він тільки затримував розвантаження корабля, проте й далі стояли й дивилися.

Сонце зайшло, і нас накрила темрява ночі. Принесли ліхтарі, та хіба вони могли змагатися з мороком. Підійшов і якийсь чин, мабуть, відповідальний за прийом в’язнів. Здивовано запитав, звертаючись до конвою: “Що це ви робите?” Почувши відповідь, несамовито закричав, наказавши гнати нас, мовляв, знайшли про кого турбуватися. І нас, як винуватців затримки, з лайкою і штовханами, приєднали до чергової сотні й погнали у темряву, в невідоме. Мені здавалося, що ми йдемо цілу вічність, хоч насправді той розсяг був не більший, ніж кілометрів десять. Спочатку дорога йшла рівниною, а далі нам довелося дертися на якісь пагорби, і я таки дуже стомився. Нарешті почувся гомін людського натовпу, а невдовзі пролунала і команда: “Стой! Располагайся!”

Найперше чого хотілося – це сісти. Я обмацав землю навколо, але вона була не тільки вогка, а й незвично холодна для тієї пори, чужа. Тільки на світанку нашу сотню повели в лазню, а до того я не знаходив собі місця, бо добряче змерз. Може, тому, що в нашій сотні майже не було урок, ми помились як слід, а на виході одержали свої прожарені пожитки і цілий комплект нового і на диво добротного одягу, а саме: по дві пари білизни з напівбіленої бязі (одну на себе, другу – в запас), гімнастерку військового зразка кольору хакі, такі ж літні штани, зимові ватяні онучі. На жаль, усе воно було на мене завелике, особливо кашкет. У тій одежі мені було затишно, добре й м’яко, проте вона дуже спотворювала мене. Та що було робити?

Коли вийшли з лазні, вже світало. Я подивився навкруги. Лазня стояла на схилі сопки, нижче неї по схилу ліпилися халупки, а ще далі, на дні величезної річкової западини, виднілось декілька дерев'яних будинків. То був Магадан – столиця колимського краю. Строєм по чотири нас повели по схилу праворуч, і незабаром ми вже стояли перед ворітьми Маґаданської пересилки.

Досить великий чотирикутник (мабуть, 500х500м) було обнесено подвійним рядом огорожі з колючого дроту і з вишками по кутах. Нас ретельно порахували і загнали в ту загороду. Праворуч воріт стояв будинок вахти. Ліворуч у ряд вишикувалося з десяток навісів приблизно 25х5 метрів, де нас і було розміщено. Навпроти стояло зо три ряди таких же будівель, але вже зі стінами і відгороджених колючим дротом. Там я вперше побачив подвійні двоповерхові нари. В тих бараках тримали постійних табірників, які обслуговували Маґадан. Там були чорнороби, а також різні фахівці: кравці, шевці, електрики, музики, артисти тощо. Словом, усі, кому пощастило зачепитися в "столиці" Колими, – та про те, що то щастя, я тоді ще не знав. Далі від воріт, углибині, праворуч було вигороджено склади. Ліворуч за нашими навісами стояло декілька будинків, мабуть, табірного начальства. Там жили староста, ротний, нарядники, каптьори, кухарі, підмітайли, – як їх називали, таборові придурки, а за тими будиночками, в глибині зони, стояла їдальня.

Нас поділили на десятки на чолі з десятником. Його обов'язком було контетувати (годувати) нас. Староста чи ротні видавали йому талони, за якими кухарі відпускали страви. Як і на кораблі, годували двічі на день досить смачною юшкою, або кулешем із кетою. Цукор та хліб кожному видавали на руки. Вже добре не пригадую, звідки у нас з'явилися кухлики, і ми на дозвіллі чаювали.

А в'язні все йшли та йшли, маса люду заповнювала все, згущаючись, як каша, що й ложкою не провернеш, текла в бараки, під навіси, навіть весь простір біля воріт було вже заповнено. Нараз охоронники заметушились і почали відтискати натовп від воріт, розчищаючи прохід до бараків, що стояли праворуч вахти, вигороджені колючим дротом. По тому ворота широко відчинились і під посиленим конвоєм у зону почали заводити троцькістів із "Джурми".

Нарешті першого серпня рух в'язнів припинився. Хтось приніс звістку, що після розвантаження "Джурми" в трюмі залишилися гори майна. Виявилося, що урки, злякавшись обшуку, покинули награбоване. Знайшли там і кілька трупів.

Зачувши про залишені речі, я негайно розшукав декого з потерпілих і підбив іти до коменданта з вимогою, щоб нас відвезли для упізнання своїх речей. Вислухавши нашу вимогу, комендант, на диво, погодився і наказав зачекати. Наступного дня ми ще раз нагадали йому про себе. А надвечір охоронник викликав потерпілих і повів у будинок, розташований біля варти. Ми зайшли у велику кімнату, до стелі забиту різною одежею. Там були костюми, верхні сорочки, білизна, куртки, ковдри, постільна білизна і багато іншого барахла. Порпаючись у тій купі, я знайшов свою сорочку, а головне, червону смугасту ковдрочку. Вона нагадувала мені про домівку, дружину, дітей, і її мені дуже бракувало.

З першого дня почалося етапування прибулих із "Джурмою" в тайгу. Почалася перекличка і біганина відібраних. Їх шикували біля вахти, прискіпливо оглядали, прикидаючи на око фізичний стан кожного. Часом то одного, то іншого витягали за одежину зі строю, і конвой заміняв вибулого іншим. Я вже знав, що всіх, за винятком бухгалтерів і попів, відправляють на копальні – "прииски", але що означає той "прииск", іще не уявляв. Так минуло друге, третє, четверте серпня. Пересилка майже спорожніла. П'ятого серпня нарешті накликали й мене. Я став на відведене місце, огледівся навколо й побачив, що наша група складалася з 24 чоловік. І жодного знайомого...

За командою розмістилися на дні кузова. З-за бортів, як гаврі, виглядали лише сіро-синюваті, непомірно великі пом'яті кашкети. Машина захрюкала і покотила. Дорога, вигинаючись гадюкою, кривуляла між зелених кущів. Попливли чужі, незвичні краєвиди. Низом – яскрава, здавалося, буйна зелень, з якої то там, то там, як люстерко, блискала джерельна вода. Вище, на схилах сопок, зелено-червоністі смуги змінювалися закомелистими деревами небачених до того лісків. А на тлі неба, скільки око сягало, було видно гострі сірувато-чорні шапки десятків і сотень тих сопок, немов насипаних пустотливою дитячою рукою. Здавалося, вони гралися між собою, наввипередки обганяючи одна одну...

Водій гнав як навіжений і одним духом проскочив двісті кілометрів: спішив завидна дістатися на базу. На дощечці, що стирчала обіч дороги, я прочитав "Атка". Пізніше я довідався, що ця назва походила від слова "автоколона". Тут була перша зупинка автоколони колонізаторів і було засновано перший табір для ув'язнених у 1932 році. Тепер виросло вже ціле селище, навпіл розітнуте трасою. Воно складалося з двох десятків химерних будівель, схожих на наші хлівці, але без дахів. Серед них було два чи три справжні дерев'яні з дахами. Там містилися управління автобази №2, їдальня для водіїв та вільнонайманих, медпункт тощо. Машина поминула селище і зупинилась біля майданчика, огородженого колючим дротом. Коли мотор заглох, у вуха вдарила до страшного велика колимська тиша. Крізь ворота, відчинені навстіж, було видно якісь халупки, один намет та ще щось, стулене з паличок на зразок курника, на дверях якого стояло справжнє опудало. Виявилося, що то колимський тюремник, який, рятуючись від мошки, мусив ховатися під накомарник. Молодий, досить пристойний чолов'яга (звичайно, з урок), він відав пересилкою для зеків. Від нього я й довідався, що слово "зек" – з/к – означало "заключенный" і що потім його ніби жартома стали вимовляти "Захар Кузьмич" і стосувалося це вже тільки нашого брата – "оленів".

Умови Колими міняли побут та обов'язки тюремника. Тут замість камер із надійними дверима і замками стояв просторий парусиновий намет без дверей, а муровані стіни заміняли занедбана огорожа з колючого дроту з завжди відчиненими ворітьми, бо урка навіть зачинити ті ворота лінувався. Головним його обов'язком було видати сніданок, обід чи вечерю, тому й писаного обліку ув'язнених він не вів, а лише рахував кількість. Та й зупинялися там лише переважно на ночівлю.

Намет був просторий, устаткований нарами попід стінами, і ми полягали покотом, а урки (в нашій групі їх було чоловік п'ять) потягли до "особняка начальника" грати в карти на награбоване. Дехто вже й задрімав, мене ж тягло надвір, роздивитися. Вражений тамтешньою пустелею, одвічною німою тишею, полинув думками до дружини, дітей, згадав і про Сергія. Подумалось, де ж то він, може тут, в Атці? За якихось 200–300 метрів? Майнула думка сходити пошукати його. Ступив крок, другий, переступив через повалену загорожу... Навколо все було просякнуте синьо-фіолетовою барвою, що підсилювала фантастичність видовища. Синій колір долин завершувався чорними зубцями сопок, які яскраво виднілися на тлі північного чистого неба. Картина у своїй суворій красі була казковою. По низу, скільки сягало око, стирчали пні спиляного лісу. Поміж пнями виднілося плетиво неприбраного гілля. Нерівна поверхня землі нагадувала зоране поле, давно покинуте й поросле травою і гніздами моху. Все це значно утруднювало ходу, і я вже пожалкував, що пішов не трасою, а навпростець. Так пройшов метрів сто. Селище спало, і видавалося, що воно мертве. Озирнувся назад і мені здалося, що й наша "в'язниця" заснула, тільки десь вдалині струмок воркотів свою нескінченну пісню. Шлях мені перетнула болотиста трясовина, і я завагався, чи варто йти далі: я ж не знав, чи Сергій справді там. Тож помацавши глибінь трясовини, повернув назад.

22 — 7002

Коли б то я знав, що він був там! Зайве й говорити, що ніщо б не зупинило мене. Та, на жаль, тоді я того не знав. Я брів назад, і невимовний жаль і туга розривали мені душу...

Після нехитрого сніданку машина шпарко помчала нас на північний захід. Уже сотня кілометрів лишилася позаду, і хоч би тобі якась ознака життя чи осідку людини. Сонце припікало, а з гір тягло прохолодою. Мотор несамовито ревів, беручи досить круті підйоми. Швидкість знизилась, а час від часу машина навіть зупинялася, важко, як тварина, дихаючи парою. Тоді водій, схопивши відро, набирав води зі струмка і заливав у радіатор. Нарешті ми видряпалися на самий верх, на перевал. Вершина сопки дихнула холодним арктичним повітрям. Чуб мені заворушився від баченого. Здавалося, навсебіч на сотні кілометрів у мареві денного мерехтливого світла розкинувся океан сопок, які, мов велетенські хвилі розбурханої стихії, торкаючись гривами туго натягнутих небес, мчали кудись у невідомий простір і раптом спинилися, закам'яніли.

Мотор, ухопивши свіжої води, чхнув, загарчав, і машина покотила, беручи все крутіше на північ. Виття мотора змінилося легеньким шурхотом коліс – ми почали спускатися. Попереду забачилася розгалужена долина, вкрита лісом та порізана ярами, на дні яких струменіли повноводі річечки. Подекуди було розкидано будівлі, здебільшого без дахів. Вони були схожі на великі дідівські волові ясла, складені з нетесаних кряжів. Осередком тієї забудови було кілька справжніх будинків із дахами, вкритими стружкою та ґонтом. Дещо збоку диміла паровичня.

Ми висіли, і нас підвели до групи в'язнів. Їх, близько сотні чоловік, було привезено сюди ще звечора, й вони так просто неба й спали, бо пересилку ще тільки мали спорудити, і навіть місце для неї ще не було вигороджене. То була так звана командировка Усть-Тайожна.

Ми – золотошукачі

Невдовзі прибуло і якесь начальство і знову нас почали тасувати. Стало відомо, що партію призначено на роботи так званої "розсипної розвідки". Що воно за "розсипна розвідка", ми тоді не мали уявлення. Одне я зрозумів, що то якісь земляні роботи, до яких я ні фізично, ні морально не був схильний. Проте тоді це якось не дуже і стурбувало. Я хотів залишитись в Усть-Тайожній, тож ходив до якоїсь контори, одначе там ніхто не міг мені до ладу розказати, що саме в ній робили. Зайшов і до котельної. З'ясував, що вона обслуговує місто Оротукан, яке містилося за десять-п'ятнадцять кілометрів, а також будинок і частково механічну майстерню Південного гірничого управління. Мої натяки на те, що я інженер і хотів би влаштуватись на роботу, викликали лише іронічні усмішки, мовляв, чого захотів, олень.

Надвечір до нас завітав головний інженер "розсипної розвідки" Південного гірничого управління. Хизуючись, повідомив, що прочитає нам лекцію на тему "Розсипна розвідка й організація робіт". Він справді щось мимрив про те, та навіть я, а тим більше решта, нічого не втямили. Після тієї "лекції" так і лишилися ночувати просто неба. Звичайно, мерзли як цуцики й не спали, бо відвічна мерзлота давалася взнаки: земля була зловісно холодна – годі й думати лягти на неї.

На ранок почали підходити машини. За списками накликали групи в'язнів, вантажили на ті машини і кудись везли. Мене викликали надвечір того ж дня в числі інших чотирнадцяти чоловік. Людина, що стояла перед нами, відрекомендувалась: "Я буду вашим старшим на розсипній розвідці. Моє прізвище Бакшеєв". Коротко, неквапно й чітко він сказав, куди маємо їхати, де

зупинитись і що та як робити. Його слова дихали спокоєм, і він нам сподобався. Їхати ми повинні були до копальні "П'ятирічка", там висісти і йти від мосту праворуч по ключу (так називаються там маленькі річечки). Сказав, що кілометрів за чотири маємо надибати барачок. Там і зупинимось. У нім знайдемо запас харчів на чотирнадцять чоловік на дві доби – борошно, крупи, сало тощо. А він, Бакшеєв, прибуде туди трохи пізніше.

Проїхали Оротукан, розташований на правому крутому березі річки Оротукан, на 401 кілометрі від Маґадана. При заході сонця машина зупинилася при містку через ключ "П'ятирічка" і водій висадив нас, а сам покотив далі.

Після Луб'янки, Рози, Лук'янівки та інших тюрем такі порядки мені здалися якимись чудними, незвичними. Ми опинилися серед пустелі, полишені самі на себе. Стояли купкою, зніяковілі. Однак сонце, що сідало за сопки, нагадало нам, що треба йти. Ми збігли з насипу й уперше по-справжньому ступили на колимську землю. Вже перші кроки показали, що йти не так просто: все навколо було зоране ніби велетенським плугом – гусеницями трактора та полозками саней. Шукаючи якоїсь кращої стежечки, ми почали відхилятися праворуч від ключа, вгору за його течією. Однак дрібнолісся зустріло нас не краще. Хмиз, баюри, повалені дерева з вивернутим корінням... До того ж темрява окутувала все навколо, і ми, переконавшись, що годі шукати чогось кращого, попрямували схилом, спотикаючись, а то й падаючи на кожному кроці. Хоч нас і не дуже лякала ночівля в тих нетрях, та все ж почувалися не дуже добре й силкувалися все-таки знайти той барачок. Було вже за північ, коли, ми, мокрі від поту, до краю стомлені, таки надибали його...

Барак, рублена будівля з пласким дахом, був без нар. Підлога вистелена тесаними латами, а щілини між ними забиті сміттям. Кожен прогрібав собі місце на тій підлозі, лаштуючись спати. Все те робилося в темряві, навпомацки, бо Бакшеєв не передбачив свічок. Тільки я вмостився в надії нарешті заснути, як щось пробігло по обличчю. Далі ще... і ще... Тернувши рукою разів зо два по тілу, я відчув "пахощі" блощиць. Хтось із сусідів черкнув сірником, і ми побачили щось неймовірне: всі стіни й стеля всуціль були вкриті килимом тих блощиць. Захопивши свої манатки, я втік з того "житла". Як міг у темряві назбирав гілок та глиці модрини, послався просто неба і вліґся. Та Колима відразу нагадала про себе: денна спека змінилася холодом ночі, і я, як собака, мерз до ранку.

То було 6 серпня 1936 року.

Під ранок пішов сильний дощ, і лив безперестанку дві доби. Все розкисло. Здавалося, що земля промокла до самого центру, і ходити можна було, тільки ступаючи на гілки та кущі. З великими труднощами ми готували незмінні галушки, які найменше вимагали вогню. Урки грали в карти, а ми вдень спали, бо вночі доводилося відбиватися від блощиць.

Нарешті опівдні третього дня небо прояснилося. Прийшов Бакшеєв і без хапливості прочитав нам настанову про розсипну розвідку. Мені подобалося, що він усе робив, не підкреслюючи своєї зверхності. Повідомив, що ми негайно перебазовуємося на ключ Раковського. Розподіливши між собою продукти і дочекавшись в'ючного транспорту, вранці наступного дня ми вирушили в дорогу. Після тридцятикілометрового переходу стали табором. Хотіли відпочити, та де? Ми запитливо оглядалися навколо: де ж стан? Бакшеєв зрозумів наше замішання і сміючись сказав: от се він і є!

Барак, як там називали такі споруди, був порожній, навіть дверей не було. Отже, спочатку треба було спорудити якісь нари. Знайшли двері, що лежали на горищі. За допомогою сокири, набитої на кайлище, та пилки з примітивними ручками звалили модрину, розпиляли її на шматки, нарубали кілків, забили в землю і поклали на них перекладини, а поверх настелили густо лат. Потім надерли моху і вкрили ті лати товстим шаром. А щоб було приєм-

ніше, поклали зверху ще й гілки берези, осики, верби. І аж тоді вляглися на спочинок. Заклик Бакшеєва зготувати вечерю нікого не підняв, і ми так проспали до ранку.

У 1936 році на Колимі ще дотримувались хоч якихось правил до ув'язнених, тому ми мали право на добовий спочинок і вранці не пішли на роботу, а під керівництвом Бакшеєва продовжили обладнувати своє житло, якось влаштовувалися. Одразу постало питання, як маємо харчуватись і хто буде готувати. Нас було чотирнадцять чоловік. За таборовим законом на таку кількість люду кухар не передбачався. Отже, ми мали виробляти норму і за того, хто зголоситься бути кухарем, якщо, звичайно, хотіли мати такого зі своїх. Ми були змушені погодитись. Але хто ж готуватиме, хто візьметься за те? Адже треба було не лише щось зварити, а й спекти хліб, на який нам видавано борошно. Урки, не роздумуючи, висунули на кухаря свого – цигана, і той заявив, що буде "мастирити" обід "на большой", що ж до хліба, то обіцяв пекти "лєпьошкі".

Бакшеєв видав йому норму крупів та інших продуктів для кулешу і борошна для хліба, і циган з допомогою ще кількох урок почав чаклувати над обідом.

Минула пора сніданку, вже й обідня наближалася – страви не готові. З учорашнього ранку ми не мали нічого в роті й дуже зголодніли. Вже й примітивного стола змайстрували... Нарешті: обід готовий! Бакшеєв видав усім олив'яні миски й ложки. Ми скупчилися біля казана. З нього линули якісь дикі "пахощі", проте ніхто вже не донюхувався. Одержавши свою порцію "страви" і кавалок чогось невиразного, старанно зачавкали...

Наступного дня ми вперше виходили на роботу як в'язні. Рано-вранці Бакшеєв підняв цигана готувати сніданок, однак той не поспішав, тим самим затримуючи й нас. Бакшеєв був невдоволений. Невдоволені були й ми, бо не хотіли йти на роботу не снідавши.

Захопивши з собою кайла, сокири, пилки, а також топорища, кайлища, лопатища, ми, як качки, один за одним ішли по ключу Осінньому. Далі, перетнувши його, вийшли на ледве помітну стежечку і підійшли до потрібного нам ключа Раковського. Ще здалеку почули шум води, але тільки підійшовши ближче, побачили глибоку, оточену скелястими громаддями ущелину, на дні якої, звиваючись гадюкою, клекотіла запінена річка. Йдучи вздовж того ключа, не можна було не замилуватися красою навколишнього краєвиду, величчю первозданної природи... Через кілька кілометрів почалися сопки. Вони оточили нас з усіх боків, а по долині стояв іще ніким не займаний модриновий ліс. Нараз Бакшеєв зупинився й сказав: "От і прийшли".

Кинувши ношу на землю, ми присіли, хто де: хто на повалене дерево, а кого спокусили привабливий буйний мох і трава. Однак їм дуже швидко довелось піднятися, а Бакшеєв із виглядом знавця глузливо запитав: "Що, насиділись? А ну візьміть кайла та здеріть мох". Знявши пухнасту зелену ковдру, ми побачили мерзлу землю, а було 10 серпня. Так я вперше побачив вічну мерзлоту.

По короткому спочинку Бакшеєв, обмірявши кроками два майданчики, сказав: "Ось тут мають стояти два бараки! Хлопці, розчистити ці майданчики!" Ми почали здирати мох, а Бакшеєв наказав складати його неподалік на купу. Робота була легка. Тринадцять чоловік швидко впоралися. Тим часом Бакшеєв приглядався до дерев, нацюкуючи деякі з них. Перші удари сокирою показали, що деревина модрини щільна, як залізо. Це позначилося на наших руках, і ми, не маючи звички до лісозаготівних робіт, швидко впріли, як слабосилий кінь, швидко втомилися. Настрій погіршився. А надвечір ми зовсім занепали духом. Обід і вечеря, об'єднані разом, не принесли бажаного задоволення, і всі полягали спати похмурі. Свіжість ранку та й сніданок нас під-

бадьорили, й ми пішли на роботу веселіші. Частина стала на повал дерев, решта підносили їх до майданчика. Я став за носія. Колоду завдовжки 10–15 метрів та в поперечнику 20–25 сантиметрів брало чотири-п'ять чоловік. Робота носіїв ускладнювалася тим, що місцевість була нерівною, до того ж захаращена сухим гіллям та напівзогнилими стовбурами, тож траплялося так, що кряж тримався на плечах однієї людини. Це трапилося й зі мною. Якоїсь миті кряж усією своєю вагою навалився на мене, а було в ньому пудів п'ятнадцять. Я не витримав і впав, але на щастя в западинку. Дерево впало на мене. Не було б тієї виямочки, воно б роздушило мене. Два дні я лежав у бараці, не спроможний рухатися. А на третій мусив виходити на роботу, бо в'язень.

Так минали дні за днями, а циганська бурда замість кулешу чи якоїсь людської страви та "лєпьошкі" – недопечене в попелі тісто – доконували нас. Основні наші робітники – теслярі – почали вимагати нормального харчування, інакше відмовлялись іти на роботу. Бакшеєв розумів, що так не може тривати, допитувався, хто може бути кухарем, а особливо, хто може напекти хліба. Циган, невдоволений критикою, бурчав на "оленів", мовляв, чого їм треба. Всі мовчали. Лише урки були вдоволені, бо циган ділився з ними продуктами, викраденими з наших пайок. Якось раніше я обмовився, що вмію пекти хліб. І тепер один із в'язнів на прізвище Задніпряний згадав про те і бовкнув. Зайве говорити, як усі насіли на мене (звичайно, за винятком урок). Ніякі мої відмовляння не допомогли. Довелося погодитися, зажадавши, щоб мені допомогли поставити піч. На жаль, на Колимі не було в'язкої глини, і я добре намучився, поки все було готово. Але де взяти діжу? З кухонного начиння у мене під рукою було тільки чотири чавунні сковороди. За порадою Бакшеєва я пішов униз по ключу Осінньому, де за три-чотири кілометри стояла так звана "лазня" (зрубик). Там я справді знайшов щось подібне до маленького коритка, збитого з грубих, сокирою витесаних дощок. Приніс його, випарив, потім випросив у топографів (їхній стан був за три-чотири кілометри) шматок чорного хліба на розчин і... заходився готувати. Розмочив позичений хліб у воді, додав туди трохи борошна і поставив у тепле місце, біля вогнища, а сам заходився топити піч і варити обід та вечерю. По якімсь часі заглядаю до розчину, а він "сидить", не підходить. Я почав уже хвилюватися, чи й вийде що з тим хлібом? Переніс коритко на піч, яка вже добре нагрілася навіть зокола, і розчин, нагрівшись, піднявся, а з ним піднявся і мій настрій. Замісив тісто, яке, на диво, за годину не тільки заповнило корито, а й почало переналювати через вінця. Заповнивши ним сковороди, бо знав, що примітивна черінь не випече хліба, я з завмиранням серця посадив їх у піч. Щохвилини бігаючи від печі до казанів, де варились каша, куліш і кисіль, думав, що ж то вийде?!

Наближався час повернення бригади з роботи. Вкотре вже відслоняю піч і... о радість! – мої булки, як гори, дивилися на мене з печі. Витяг, постукав у нижню шкоринку, зважив на руці – як пух, легенькі. Розломив – і сам собі не повірив: такі хороші! Склав ті булки в схованку й прикрив, щоб відлигли. Метнувся до страв, а вони теж готові, зменшив вогонь між казанами й прикрив їх рядюгою, тішачися, що все вдалося. На радощах почав майструвати примітивного стола, де б можна було примоститися з мискою під час обіду чи вечері.

Аж ось і бригада з'явилася з-за кущів. Останні метри вони подолали мало не бігцем і одним духом видихнули: ну як? Я ж навмисно опечалено кажу: "Знаєте, хлопці, не вдалося..." Вони від розчарування аж подалися назад, а Задніпряний із жалем перепитав ще раз: "Так-таки зовсім нічого?.." "Та ні, – кажу, – дещо є!" І відхилив покривало. Ще й тепер, через 29 років, не забулося, як усі підскочили з подиву й радості, забачивши не просто хліб, а шість пишних булок. Дехто почав обмацувати його, ніби не вірячи своїм очам, решта кинулася до мене – качати, та голод швидко вгамував те піднесення.

Одержавши свою пайку хліба, кожен підходив із мискою по страву. Мої старання зробили своє – страва вийшла відмінною. Урки, як завжди, висипали всі порції в одну посудину і, розмішавши, обсіли її й почали їсти. Коли з кулешем та кашею було покінчено, я несподівано для всіх відкрив відерце з киселем. Усі й роти порозкривали з подиву.

Бакшеєв був на десятому небі від того, що кухарсько-пекарська справа так вдало розв'язалася, та й страва припала до смаку.

Смачні страви та хліб настроїли всіх на добрий лад, і вечір минув дуже весело. Тільки я не був захоплений тими веселощами. Я... мив посуд і готував усе на завтра до сніданку, а головне, до випікання хліба двічі на добу, бо бриґада зажадала додаткової пайки. Справді, теслярам однієї було мало. Вже всі спали, коли я завершив свої куховарські справи...

В перші дні перебування в тім таборку я спробував купатися в ключі, але гірська вода була дуже холодна, і я застудився. На щастя, застуда минула швидко, але я все ж після двох чи трьох спроб те купання кинув. Ще коли нас перевозили з Маґадана в тайґу, я бачив по дорозі щось подібне до цямрин чи хлівців без дахів. Тільки згодом я дізнався, що то колимські лазні. Такі лазні були і тут – одна на стані, а друга на ключі Осінньому. Бажання помитися якось загнало мене в лазню на стані. Приміщення було розгороджене на дві частини. У меншій, "роздягалці", була дуже груба, з колоди витесана лава. В другій, більшій, крім такої лави, стояли ще дві величезні бочки – одна для холодної, а друга для гарячої води. Часто траплялося так, що "начальник", він же банщик, лінувався наповнювати їх, у такому разі сам купальник мав вибігати голий надвір й зачерпувати гарячу воду прямо з казана, який грівся поряд лазні. Влітку, за тепла, було непогано там митися, чого не скажеш про купання в п'ятдесятиградусний мороз, тож узимку було небагато охочих. Однак я мився в такій лазні навіть у січні. Це було на ключі Осінньому. Роздягався, біг голий з черпаком до казана по гарячу воду, похапцем мився, витирався чим Бог послав і з неймовірною швидкістю одягався. Коли б я пробив таке у Москві, то, мабуть, не дожив би до наступного дня, а тут нічого, навіть ні разу не застудився, чи хоч би дістав кашлю. Чого у тих лазнях у перші роки не бракувало, то це мила і досить пристойної білизни. Берзін, начальник "Дальбуду", видно, розщедрився...

Десь до двадцятого серпня я ночував на покрівлі барака, доки щораз дошкульніші приморозки не викурили мене звідти. Вранці шістнадцятого серпня прокинувся від холоду. Навколо все біле від паморозі, біла й моя ковдра. Пригадалося, що сьогодні в доньки свято – день народження. Там, у них, тепло, а тут ключі стали, вкрившись льодом два сантиметри завтовшки, і мені довелося прорубувати дучку, щоб набрати води. Ховаючися зі своїм сумом, я думав про дружину і дітей, гадав, як вони проводять той день, чи мають хоч, що їсти.

Люди ще солодко спали, а я, тільки благословилося на світ, уже вставав готувати сніданок. Після сніданку, помивши посуд, брався вчиняти тісто для хліба, збирав дрова й натоплював піч, місив тісто, викачував і саджав паляниці. А там уже треба було братися до обіду й вечері та одночасно стежити за хлібом, щоб не перепікся бува. А вийнявши його з печі, тут же вчиняти ще одну порцію. А час не стояв. Уже й бриґада мала повертатися. Наївшись, вони спочивали, я ж крутився, як вивірка в колесі: прибирав, мив посуд, готувався до завтра...

На стані спеціального сховку для продуктів не було, вони лежали під нарами, й урки їх потихеньку розкрадали. Не раз їхній "большой", тобто ватажок, симулюючи, залишався в таборі і, користуючись моєю відсутністю, залазив до лантуха з ласощами. Мені довелося сказати про те Бакшеєву. "Большой" (його прізвище було Ділов) довідався про це й загрозився мене побити. Він був молодий і дужий, як ведмідь. От під час обіду на очах у всіх він ки-

нувся з кілком до мене. Я чекав захисту від колективу, але ніхто навіть не поворухнувся. Тоді я схопив жердину і несамовито крикнув: “Підходь, падло, я розтрощу тобі голову!” Й з усіх сил замахнувся. Він, зробивши ще декілька кроків до мене, зупинився. Бачу, таки злякався. Ще раз загрозив, тоді постояв, постояв і... повернув до своїх. Урки його зустріли сміхом і тут же скинули з ватажка, визнавши за такого цигана. Я ж переконався, що маю захищатися сам. Подумав і рішуче заявив колективу, щоб мене не вважали ні кухарем, ні пекарем. Вони всі, а особливо Бакшеєв, прямо молили мене не зрікатися того. Бакшеєв просив іще з тиждень покуховарити, доки прийде додатковий етап, а тоді він мене поставить ларьошником. (Це квінт посада взагалі, а тим більше для табірника.) Проте я був невмолимий. Циган знову почав готувати свою баланду та кізякуваті “лєпьошкі”, а я став золотодобувачем – шурфувальником на ключі Раковського.

То було десь 22 чи 24 серпня 1936 року.

Розсипна розвідка – це вид робіт, які передують видобутку так званого самородного розсипного золота, і полягає вона ось у чім: насамперед геолог оглядає цілі райони, визначаючи, чи можуть бути там поклади золота. Далі за його вказівками по улоговинах, чи, як кажуть, у розпадках між сусідніми сопками намічують шурфувальні лінії. Ті розпадки можуть бути короткими, а можуть тягнутися й десяток кілометрів. Ширина долини між сопками теж різна – від десятків метрів до кілометра. Отже, лініями шурфів і звуться поперечні умовні лінії між схилами сусідніх сопок. Таких умовних ліній намічається залежно від рельєфу дві, три, п’ять, десять... На тих лініях намічають місця для шурфів, ставлять стовпчики й кріплять до них таблички, де зазначають номер лінії та шурфу.

Робота шурфувальника починається з того, що він найперше розчищає майданчик розміром 20х20 метрів; вирубує дерева, кущі, здирає мох і нарешті, все те прибравши за межі майданчика, вирівнює площину. Стовпчик служить за точку відліку, від якої в один бік, вниз по схилу, відміряють 1,2 метра, а в інший – 0,8 метра. Накреслений у такий спосіб чотирикутник і є контуром майбутнього шурфу.

Копають його глибиною скільки випаде – аж до скелі. Найперше знімають так званий торф, тобто пусту породу, ґрунт без золота, намул, який колись, у сиву давнину, вкрив зруйновану й принесену породу: каміння, гальку, щебінь тощо. Торф викидається нагору і складається не ближче як за півметра від шурфу. Товщина торфів теж різна: від кількох сантиметрів до десятка метрів. Інколи вони бувають талими або сушеницями, але здебільшого це мерзлий ґрунт. За торфом починається золотоносний шар, який закінчується скелею. Докопавшись до того шару, починали копати обережно, акуратно викладаючи на поверхні окремі гробики з брил, викопаних точно на двадцять сантиметрів. Гробики викладалися в певному порядку і на кожному ставилася табличка з написом, який фіксував номер шурфу і номер проходки.

До чотирьох метрів глибини ґрунт торфів викидався з шурфу вручну, а копаючи глибше користувалися журавлем або, частіше, воротком і працювали вже на одному шурфі вдвох, так званим спарком. Один копав і складав у цебер, а другий витягав і складав гробики або висипав на відвал.

Копати вручну мерзлий ґрунт дуже важко, а часом і зовсім неможливо, перш за все це стосувалося річкового землистого намулу. Удар кайла, а тим більше лопати відскамлював ледве п’ять-десять грамів такої породи. Легше кайлилось, коли в ґрунті була домішка гальки чи щебеню. Але й таку породу довбати в одвічній мерзлоті – марна робота. Тоді копали за допомогою так званих “пожогів”. Увечері на дно шурфа клали дрова й підпалювали. За ніч вони перегорали і ґрунт залежно від складу відтавав на певну глибину. Тоді можна було братися за копання, іноді ще попередньо кайлили. Шурфуваль-

ники вважали за щастя потрапити на легкий ґрунт, тоді можна було виконати денну норму. Гірше, коли траплявся мулистий, і вже зовсім не дай Бог потрапити на пливуни – за ніч наслідки денної важкої праці зводилися нанівець: пливун, тягучий, як мастило, знову заповнював видовбаний шурф. Місяцями можна було копати, не заглиблюючись ані на сантиметр...

Перший шурф, який мені довелося копати, випав на тому проклятому мулистому ґрунті. Впорядкування майданчика далося мені легко, і я швидко виконав норму. Однак, наткнувшись на той ґрунт, заглибився ледве на півтора метри за норми чотири. А далі – ще гірше. Пішла, мов залізна, одвічна мерзлота, і, хоч норма для мерзлоти була меншою, але куди там! Три дні я буквально гриз її, клав пожоги, але ґрунт відтав на якісь 5–7 сантиметрів, і я остаточно "сів". Однак на четвертий день мої муки скінчилися – Бакшеєв наказав зібратися з речами і наступного дня вранці йти до управління розсипної розвідки. Не знаю, чи то сам він помітив мої муки, чи вище начальство вирішило перевести мене на ключ П'ятирічка.

Не хапаючись, я склав сидора – на той час я ще зберіг, сам не знаю для чого, домашній костюм, ковдрочку, верхню сорочку тощо – і вирушив до перевалу (конвою тоді ще не було)...

Надвечір дістався барака розвідників-шурфувальників П'ятирічки, заночував у них, а на ранок рушив далі до траси. З попутною машиною доїхав до управління, легко знайшов стан розсипної розвідки. Там я застав новоприбулу партію в'язнів, призначених на шурфувальні роботи. Мене тут же з веління начальства приєднали до однієї з груп, і я, ледве встигши поїсти кулешу, вирушив назад на ключ П'ятирічка для... шурфувальних робіт. Там нас зустрів "смотритель работ", як по-нашому – наглядач. Невеличкий на зріст, миршавий, з колишніх зеків-кримінальників, він найперше виголосив таке: "Я – Єрмішин Іван Федорович, віднині ваш начальник і ваш... цар і бог!" Ми помітили, що цар і бог п'яний, а пізніше переконалися, що тверезим він не буває.

Після дороги всі швидше вмощувалися на нарах і тут же захропли. Як нараз у барак з'явився наш Іван Федорович і на диво гучним, як для його плюгавої постаті, голосом скомандував: "Встать!" Всі перелякано схопилися, не розуміючи, що сталося. Та чекати розгадки довелося недовго. Наступною командою було: "Становись в ряд!" Тут ми побачили в його руці величезного кухонного ножаку. Вимахуючи ним у нас перед носами, він проголосив: "Петь!" Однак усі мовчали, і лише ті, на кого він замахувався, інстинктивно відхиляли голови. Його погрози тривали хвилин три-чотири, по тому він скомандував: "Будем петь "Александровский централ". І почав заспівувати, пильно стежачи, як хто слухається свого начальства. І ми співали... Нарешті вдовольнившись, пішов у свою комірчину спати.

Вранці Єрмішин вивів нас на роботу, показав шурфи і сказав, щоб ми займали який кому подобається. Ми були новачками у тій справі, тож кожен зайняв перший-ліпший, що трапився, тільки один, Єрьомін, був спеціаліст – довго ходив, придивлявся і нарешті зупинився на одному з дальніх шурфів. Він, виявляється, був сибіряком і десь там-таки в Сибіру вже нюхав шурфувальні роботи. На наш подив, ніби випадково потрапив на "сушенці" – чисту, суху, без мерзлоти гальку, тож здерши мох, Єрьомін за зміну викопав чотириметровий шурф. Ми ж натрапили на глиняний таловик, якого ні вкопнути, ні лопатою витягти. Вимазавшись, як чорти, ми й по півнорми не зробили за день. Єдиний порятунок був у тому, що "смотритель" на шурфах не з'являвся. Не мав часу, бо витрачав його на пошуки спирту (самогону на Колимі не було). Спирт завозили для робітників у двадцятикілограмових банках. Але хіба в'язні-каторжники заслуговують називатися робітниками? То ж зеки! І спирт розпивали вільнонаймані шукачі "довгого рубля" та такі, як Єрмішин.

На кінець дня ми трохи роззнайомилися між собою. Я вже знав, що поряд

мене працювало двоє земляків. Один із них киянин, на прізвище Савенко, чи, може, Савченко, головбух Київського спирто-горілчаного заводу, що на Кудрявській. Високий і дебелий, неповороткий, аж ніби гливкий чоловік, така собі лінива туша, але "філософ", він найгірше вправлявся з тим копанням. Другий – Роман Ситник, десь із Київщини, молодик років двадцять-двадцять п'ять, кремезний, красень на вроду, проте теж лінивий до біса. Познайомився й ще з одним чоловіком на прізвище Гафаров. Татарин за національністю, освічений інтелігент, учитель за фахом, він був свідомим патріотом свого народу й рідної мови. Пояснив мені, що закінчення його прізвища на "ов", як і переважна більшість прізвищ теперішніх татар, неправильне. Те "ов" причеплене росіянами, справжнє його прізвище Гафари. З його слів, він закінчив (чи не в Бухарі?) мусульманський навчальний заклад східної культури, тому знав багато мов – арабську, турецьку, іранську, казахську, киргизьку тощо. До того ж, уже в радянський період закінчив якийсь педагогічний заклад. Гафаров був цікавим співрозмовником. Ми потоваришували. Решта в'язнів, крім уже згадуваного Єрьоміна, були забитими, зачиганими колгоспниками.

Вже не пригадую, яким чином я довідався, що за кілометр від нашого барачка була теплиця для городини, де господарював якийсь Корнієнко, нібито мій земляк. Я підмовив Гафари, і ми присмерком пішли туди. З'ясувалося, що той Корнієнко – агроном з Харкова, розумна і свідома людина. Він і побудував ту теплицю за всіма правилами агрономічної науки. Восени 1936 року вже одержав чудовий урожай капусти та буряків, картопля ж не вдалася.

Ми зручно розмістилися в його комірчині, яку він охрестив "кандеєм" (тоді я ще не знав, який страшний зміст має те слово, бо "кандеєм" називали на Колимі маленькі тюрми (холодні) при копальнях. Не одного бідолаху викинули звідти задубілого. Довелося і мені там мерзнути). Найперше Корнієнко пригостив нас свіжою капустою. Ми, як зайці, почали її гризти. Мені здавалося, що я ніколи не їв смачнішої штуки! Покуштували і сирих буряків, проте вони виявилися несмачними. Господар жалкував, що ми пізно познайомилися, бо, як він казав, влітку там були чудові огірки, запрошував заходити щовечора. І ми таки частенько до нього ходили, а він пригощав нас, потай від начальства, свіжою капустою. Тільки людина з добрим серцем могла ризикувати своїм становищем заради друзів.

На Колиму Корнієнка завезли чи не з першою партією в'язнів ще 1932 року, і він був добре обізнаний з табірним життям, знав, що колимські табори готувалися для найстрашніших злочинців, що з них нема вороття. Якщо хто й виживав у тих неймовірно важких умовах, все одно повинен був там залишатися довіку для заселення колимських просторів, оскільки якутів планувалося відтіснити подалі від узбережжя Охотського моря і Тихого океану. Журився сам, журив і мене, що наші статті не дадуть нам життя – погублять, занапастять нас. Хворий на радикуліт, від того страшенно страждав, а порятунку чекати не випадало...

А проте життя брало своє. Ми щодень викидали кубометри ґумоподібного глею, щоб на ранок знову застати наші шурфи по вінця заповненими тією ґумою. Так тяглося тижнів зо два – ми мучилися з тим глеєм, а він тягся за лопатами, за взуттям. Не раз мені доводилося рятувати Ситника, який, порпаючись у своєму шурфі, тонув, бувало, до колін. Доводилося брати його за руки і витягати звідти босоногого. А вже він тоді з великими зусиллями виривав з ями чоботи. Не знаю, чим би закінчив Єрмішин з тими роботами, та, на щастя, начальство, оглянувши шурфи, частину з них законсервувало. Мені ж знову було наказано зібратися з речами і, за цим разом, мандрувати на ключ Осінній, знову в розпорядження Бакшеєва.

Радий, що позбувся самодура Єрмішина і землячка Савенка, я бадьоро йшов до перевалу. На ранок 29 вересня був уже на стані ключа Осіннього. Дивився

і не впізнавав: замість колишнього барачка стояли нові споруди: пекарня, каптьорки, кухня і їдальня, ларьок і два житлових бараки. По табору вешталися якісь люди. Це були перукарі, кухарі, всі з зеків і все незнайомий мені народ. Проте зустрів і знайомого – Павла Задніпряного. Він посідав місце ларьошника і був з того задоволений, хоч і скаржився: урки насідають і, мабуть, таки з'їдять.

Бакшеєв зустрів мене привітно і на моє запитання, що я робитиму, відповів: побачимо. Тим часом наказав піти на ключ Раковського і поставити бірки на дві проходки мого колишнього шурфа, а головне, принести звідти кайла та лопати, які я там залишив.

Йти було дуже легко, замерзла земля ще тільки ледь посивіла від паморозі та снігу, який вкривав її дрібними круцями. Ключі вже вкрилися досить міцною кригою. По дорозі я зазирнув в один із бараків, який ми колись будували. Та з нього на мене дихнуло якоюсь моторошною пусткою...

Повертався, тримаючись викрутасів ключа. Зійшов на лід і, йдучи вниз до гирла, часто зупинявся, заходив у чудові гроти, обходячи скелясті виступи, і не помітив, що назустріч мені суне чорна хмара. Пішов лапатий густий сніг, і нараз небо й суцільну стіну снігу перетнула стріла блискавки, вдарив розкотистий грім. Громовиця швидко наближалась, а сопки, відбиваючи й підсилюючи удари грому, заповнили ущелину суцільним гуркотом. Уперше (правда, і востаннє) спостерігав я на Колимі дивовижну картину. Вибравшись на крутий берег, я прискорив ходу, бо навколо потемніло. Мене охопила глибока туга. Згадалась батьківщина, сім'я, хоч, правда, те ніколи не сходило мені з думки, але там, у тій пустелі, насамоті, все минуле згадалося яскравіше і печальніше. Дійсність знову нагадала про себе, ще нестерпнішим видалося мені моє становище зека. Де й поділося моє захоплення красою розбурханої стихії. За тими сумними думками незчувся, як уже був на стані...

Почалася справжня колимська зима. З початком морозів (у вересні вони сягали вночі 8-10 градусів) усі вбрались у зимовий одяг. За розпорядженням Бакшеєва я теж отримав його: ватяні штани, фуфайку, нові валянки, онучі з шинельного сукна, шапку зі штучного сірого хутра, рукавиці. Тільки валянки, на жаль, були завеликі... Так минуло день чи два. Я нудився без діла, і Бакшеєв знову відправив мене на Середній Оротукан в управління розсипної розвідки.

Стан управління, як і кожна солідна організація, був укомплектований повним штатом. Там були кухарі, керівник лазні, каптьори, ларьошники, працівники ОРЧ управління (обліково-розподільна частина). Придурки нудилися без роботи, бо основні робітники розсипної розвідки таки справді були розсипані по величезній території.

Управитель нагадував молодого циганчука. Звали його Василем. Важко було збагнути, справжній він блатар чи ні. Але до зеків ставився добре, а до мене як до інженера навіть шанобливо. Жив він з родиною. До маляти, за колимською модою, брав за няньку чоловіків із зеків. На урок не покладався, а вибирав з політичних. На той час такою нянькою був сибіряк на прізвище Опарін. Правда, невдовзі, не знаю з яких причин, він його звільнив.

І тут кілька днів я крутився без діла, поки управитель не доручив нам з Опаріним заготовляти дрова для стану. А зима не чекала. Температура з кожним днем нижчала, досягаючи двадцяти п'яти-тридцяти градусів морозу. Почався не знаний мені колимський снігопад: за ясної погоди падали й падали дрібнюсінькі крупці, день у день, насипаючи товсту пухку ковдру. Цей сніг був надзвичайно сухий і за будь-якої товщини ніколи не злягався. Ходити по ньому було дуже важко – доводилося або брести, розсовуючи всю товщу його аж до землі, або користуватися спеціальними лижами сантиметрів сорок шириною і метрів півтора завдовжки.

Через кілька днів головний інженер управління відправив мене й Опаріна

на ключ Нижня Загадка. Пояснив, як туди дістатися, де взяти інструмент і де оселитися.

Знайшовши потрібний барачок, ми вмостилися на вільних нарах. Барачок був обжитий. Там було чоловік шість в'язнів, які вели шурфувальні роботи на одній із ліній по Нижній Загадці, серед них було двоє урок.

На ранок наглядач робіт показав нам, де ми маємо працювати. Робота була вже знайомою. Зайнявши два шурфи, ми легко впоралися з верхнім шаром ґрунту, однак на глибині три-чотири метри почалися труднощі. Хоч як я поспішав запалити пожог, а Опарін підняти мене нагору, все ж я задихався від диму. Кілька разів замалим не загинув. Виручав мене все той же Опарін.

Так ми і працювали зранку до вечора: копали шурфи, валили модрини, пиляли їх на чурбаки і палили на дні шурфів пожоги. Добре наладнавшися, ми збиралися довго працювати напару. Опарін був середнього зросту і середнього віку, досить сильний, жилавий, спокійний і роботящий, уважний не лише до себе, а й до інших, до сусіда чи товариства, чепурний в одязі й мові. Бувши балакучим, ніколи не говорив зайвини, а тим більше не лаявся. Сподобався мені ще й тим, що без жодних нахвалянь чи перебільшень розповідав про своє минуле, про життя і побут сибіряків. Особливо багато розповідав про сільськогосподарські роботи та про полювання на зайців, лисиць, вовків. Зайців, наприклад, він ловив тільки петлями, які ставив по степу, а щоб зайчик ішов у ті петлі, перед тим, як їх ставити, треба помитися в лазні і не можна торкатися жінок. Полювати на лисиць та вовків він виїздив верхи з доброю палицею. Зустрівши тварину в степу, він їх заганяв, бо вовки, тікаючи, провалювалися в снігу й швидко стомлювалися. Лисичка теж не могла довго змагатися з конем і ставала жертвою мисливця, якщо поблизу не було її нори. Ловив нібито їх і капканом, але, за його словами, вони дуже обережні і їх важко обдурити.

Розповідав і про славнозвісні сибірські пельмені. Готували їх так: восени, коли наставали морози, різали телят, місили тісто, ліпили пельмені й викидали їх на мороз, а коли вони добре замерзали, збирали в мішки й закидали на горище. Готували стільки, щоб вистачило на цілу зиму.

Опарін слухав з цікавістю й мої розповіді. Був дуже здивований, дізнавшись, що хохли – це українці й такі самі люди, як, скажімо, сибіряки чи росіяни. (Він вважав, що сибіряки зовсім не росіяни, що вони лише схожі між собою люди.) До моїх розповідей він вважав, що хохли – це щось, може, і близьке до людей, але не зовсім люди. Приміром, як і я в дитинстві уявляв собі англійців як щось середнє між людиною і рибою, бо знав, що живуть на морі, себто, як я думав, у воді.

Ми, як і всі шурфувальники, належне нам харчування одержували сухим пайком. А подружившись, надумали і страви готувати разом, ми обидва вміли досить непогано куховарити, отже у нас вийшла добра комуна. Ми і спали поряд, і від урок боронилися разом. Але незабаром все те враз скінчилося – управитель здався на вмовляння дитини, яка дуже скучила за такою хорошою нянькою, – і нам наказали повертатися знову на стан, до управління. Зайве казати, що Опарін зрадів поверненню, бо, як сам признався, теж скучив за малям. А я знову лишився сам-один...

Вкотре вже, залишивши позаду знайому дорогу, опинився перед Бакшеєвим! Цього разу він мені згадав відмову від кухарства. "Сидів би зараз у мене ларьошником!" – казав. А через кілька днів відправив мене на ключ Південний. Там я застав "старого курилку" Савченка. Вже не пригадую, хто був моїм спарком на шурфувальних роботах, бо від Савченка я категорично відмовився і, пригадую, його кудись відправили. Нас залишилося чоловік шість чи вісім. І що було особливо приємним, так це досить затишний і теплий

барачок і відсутність урок. Барачок стояв на пагорбі, з якого відкривався хоч і суворий, проте казковий пейзаж. Неподалік в ущелині жебонів тихенько ключ, а навколо, мов дослухаючись, нерухомо завмер голий модриновий ліс.

Ключ Південний був одним із найвіддаленіших навіть від того нужденного табунного життя зеків, що сяк-так жевріло в обжитіших районах. Скрізь панував мертвий спокій і тиша. В будні це менше дошкуляло, зате в неділю ставало нестерпним. Тоді я виходив із барака і годинами стояв, охоплений журбою. Часто на думку спливала пісня "Повій, вітре, на Вкраїну..." Душа співала, а очі плакали...

За кілька днів перед новим роком, за розпорядженням Бакшеєва, ми повинні були помитися в лазні й причепуритися, бо надійшла естафета, що до нас – шурфувальників ключів Осінній, Південний та Раковського – в новорічну ніч прибуде сам управитель розсипної розвідки та головінж, оскільки наш колектив дав найкращі результати виробітку. З цього приводу влаштовувався бенкет із випивкою, ба йшлося навіть і про пристойні премії. Для того ми мали зібратися на стані ключа Осіннього. В дорозі несподівано похмарило, температура впала до –45°, подув різкий вітер, а під вечір знялася несамовита завірюха. Проте ми дістались таки до місця. В їдальні вже стояли примітивні столи душ на сорок, а на них – якісь страви. Навколо групками юрмилися шурфувальники. Час від часу то один, то другий в нетерплячці вибігав надвір, намагаючись вгадати крізь люту круговерть, чи не їде начальство. А того все не було і не було. Те бентежило колектив, особливо нетерпеливились урки, бо чекали на випивку. А надворі наче за Гоголем – справжня "ніч перед Різдвом". У таку погоду пертися через перевал міг хіба що навіжений.

...Ми вже й стомились, очікуючи та розмовляючи, кожен заглибився в свої думки, а там незчулися, як задрімали. Коли нараз здійнявся неймовірний галас. Було десь за північ. Розбуджений тим криком, схопився і я, вибіг із барака й побачив, як із суцільної білої мли вихопилась одна коняча голова, за нею друга, а там і третя. Нарешті з'явились і сани, на яких ворушилося щось біле...

Бакшеєв всадовив гостей на почесне місце, й урочиста частина почалася. Головінж почав читати звіт про виконані роботи, але його мало хто слухав, бо урки вже ґвалтували: "Пора, начальничок!" Стіл був "розкішний". До того, що там уже було, прибулі додали різних консервів, а головне, поставили дві балцанки зі спиртом, і почалось несусвітнє пияцтво. Я спирт не пив, і до мене присусідились урки, споживаючи мою пайку. Можна уявити, що там робилося за годину. Суцільний галас, лайка, дійшло і до бійки, замигтіли ножі, залунали крики та зойки. Мене та картина не забавляла, і я вчасно вискочив з їдальні, забився в куток крайнього барака і проспав там до світанку, який на ту пору року наставав десь о десятій годині. На ранок начальник Вася запив, послав кудись за додатковою порцією спирту, і п'яна оргія тривала кілька діб.

Так почався 1937 рік.

Я – наглядач шурфувальних робіт

Числа дванадцятого чи п'ятнадцятого січня Бакшеєв (уже вкотре) наказав мені зібратися з речами і йти до управління. Не чекаючи нічого доброго, я зібрався, не дуже хапаючись, так само не хапаючись вирушив до перевала і вже наступного дня стояв перед ясними очима Васі. Він наказав мені зачекати до завтра, а це означало, що я міг спокійно відпочити і душею, і тілом. Найперше мені хотілося помитися, адже тут, у "центрі", лазня була класом вища. Не треба було бігати надвір по гарячу воду, крім того у ній було тепло – пічка хоч і диміла, але все ж гріла. По дорозі заскочив і до штатного перу-

каря. Видно було, що моя поява не дуже йому сподобалась, але відмовити тут, під боком у начальства, він не зміг, не наважився, тож виявив своє невдоволення тим, що не шкодував моєї, як він висловився, морди. Хоч і заюшений кров'ю, проте підстрижений і чисто поголений, я заходив до лазні. "Начальник"-банник зустрів мене привітніше. Оглянув, блимаючи одним великим зеленкуватим оком (друге було біле від полуди), і мовчки дістав пару нової білизни. Мені стало ясно, що він не з урок і що я можу митися досхочу.

Розімлілий після бані, пішов до їдальні, де кухар-чех пригостив мене справжньою гарячою стравою. У бараках вешталася таборова "накип" – урки. Вони не спускали ока з мого сидора, а я, щоб спантеличити їх, навмисне витяг з нього казенну одежу – знав, що вона не цінується у грі в карти. Свою ж, домашню, спритно поклав під себе і після того заснув мертвим сном.

На ранок до барака зайшли ще якісь зеки. Серед них я побачив уже згадуваного земляка Романа Ситника. Він сказав, що його й інших теж викликали в управління, не знати, правда, для чого. Мене, однак, незабаром викликав управитель Вася і почав: "Ми пам'ятаємо, що ви інженер, розуміємо, що рано чи пізно будете давати більше, ніж простий робітник, тож призначаємо наглядачем шурфувальних робіт на ключі Нова Загадка. Даємо вам людей (він підкреслено звертався до мене на "ви"), а про деталі домовитесь із головінжем". І ввічливим кивком дав зрозуміти, що розмову закінчено.

Він говорив, а я дивився на нього і думав, що він справляє якесь подвійне враження. Міміка й рухи нагадували урку, але манера триматися, поза, а особливо зовнішність свідчили про культуру й освіченість – він міг видатись і вченим чи іноземцем...

Одержавши таке призначення, я в душі зрадів, і тільки те, що серед чотирнадцяти чоловік моєї бриґади було четверо урок, непокоїло мене; хотів їх позбутися, але мої натяки про те начальству не мали успіху. Довелося вирушати в такому складі.

Перед нами лежала снігова пустеля. Перші кілометри, хоч і доводилося пробиватися через 75-сантиметрову товщу білої вати, команда йшла бадьоро. Проте невдовзі з кожним кілометром іти ставало важче й важче. Білий морок огортав нас, сліпив очі, збивав з русла, з льоду. До того ж почало сутеніти. Передній (ми йшли, розтягнувшись ланцюжком, намагаючись ступати у слід один одному), розриваючи грудьми і ногами сніг, почав частіше заточуватися, а то й падати. Заміна вожака рятувала ненадовго. Щось на півдорозі урки забунтували і відмовилися йти далі. Щоб запобігти лихові, я звільнив їх від водійства, а далі й частину їхньої ноші перебрав на себе. Надворі глупа ніч, а ми ніяк не знайдемо той клятий барак. Наче зглянувшись на нас, зійшов місяць і поплив у "молоці" зимової колимської імли. Ледь живі, ми таки добрьохалися до того так званого барака. Справді, ні вікон, ні дверей, ні нар, навіть без посередньої конопатки стін. А надворі –50°. Зайшли всередину мокрі, змилені, і стали. Втома та час (була вже друга половина ночі) брали своє. Дехто звалився просто на підлогу. Я ж відповідав за всіх, тож треба було, пересилюючи втому, щось робити. Треба було рятувати те бидло, бо воно могло загинути, замерзнути.

Заохочуючи інших, я почав встановлювати пічку, ладнав труби, переконуючи решту, що треба рятуватися. Наказувати було зайве, бо урки не слухалися й тим подавали приклад іншим. Сяк-так встановили пічку, завісили вікна і двері, запалили дрова, але вони так задиміли, що всіх вигнали з барачка. Швидше теплом своїх тіл, ніж пічки ми таки витиснули з нашого житла мороз і вже як стало світати, поснули.

Наступного дня, нашвидку щось перехопивши, я пішов оглянути шурфи, де нам належало працювати. Вже смеркло, коли я, стомлений, повертався "додому". А там холод знову підняв усіх на ноги. Пічка задубіла, але ніхто

до неї не брався, навіть дров, бидло, не запасли, незважаючи на те, що за крок від барака стояла сила сухих дерев, – тільки бери і топи. Замотавшись у лахміття, швендяли з кутка в куток. Довелося знову розводити дипломатію та вдаватися до докорів, щоб примусити їх дбати про себе.

Так чи так, а ніч минула і вранці я знову йшов натоптаною стежиною, а за мною тягнувся ланцюжок моїх "робітничків" – з кайлами, лопатами, пилками, сокирами та іншим дрібним інструментом. Пояснень, що і як робити, не потребувалося – всі вже працювали на таких роботах. Я ж повернувся до барака і взявся лагодити пічку й устатковувати нари. Знайшов на даху рештки поламаного стола, полагодив і склав його. За тим усім не помітив, як збіг час. Пора було знову йти на копальні. Перевіривши виконані роботи, наказав повертатися. Порядок, наведений у барачку, всіх здивував. Я ж, скориставшись тим, присоромив свідоміших і в такий спосіб примусив узяти до рук пилки й сокири й заготовити цілу купу дров. У пічці загоготів вогонь, а навкруг неї заворушилася "команда" – хто як умів, готував їжу. Так із кожним днем наше життя набирало певного ритму: вдень праця, ввечері плітки.

Нічого й говорити, що умови праці і побуту були тяжкими. Ні нормального житла, ні, особливо, нормального харчування, а морози сягали п'ятдесяти-п'ятдесяти п'яти градусів. (Хоч, як виявилося пізніше, ми тоді ще не бачили смаленого вовка). Я розумів, що нам треба ворушитися, бо від цього залежала репутація бригади і відповідно виділена пайка на харчування. Словом і ділом я намагався заохотити колектив хоч у першій декаді домогтися непоганих показників: це ґарантувало добру пайку хліба.

Саме в ті дні – о радість! – я одержав таку бажану вісточку з дому, листа від любої дружини і повідомлення на посилку. Десятки разів я перечитував ту дорогу, першу! – вісточку. Ледь дочекавшися неділі, рано-вранці вирушив до Оротукана, на пошту, де хотів укинути листа й одержати посилку. Величезний і наче добрячий палац, кілька будинків, переважно службових, і десяток бараків колимського типу – ось і все "місто". Я знав, де міститься пошта, і за кілька хвилин уже тримав у руках заповітний ящичок-посилку. Майже бігцем кинувся назад до траси, сподіваючись на попутну машину, та вони одна за одною проскакували мимо. Почало сутеніти, мороз швидко остудив мій запал, і я, занепокоєний, уже не знав, що робити. Аж ось фари ще здалеку освітили мене, і спасенна душа-водій таки зупинив машину. На жаль, у кабіні вже хтось сидів, а кузов був завантажений до самого верху. Водій нізащо не хотів брати мене на верх машини, боячися, що я замерзну. Я ж просив-молив його, аж поки він погодився. Машина рушила, і вже на перших кілометрах мене прохопило до кісток, я відчув, що мій мозок костеніє. З останніх сил дотягнувся до дашка кабіни й постукав. Водій зачув той слабкий стук і зупинився. Стажер вискочив з кабіни й покликав мене, але я вже був не в силі навіть слова сказати. Тоді він, усе зрозумівши, хутко вискочив наверх і стягнув мене на землю. На щастя, машина спинилася якраз навпроти дорожної будки. В ту теплу халупу й затягнули мене. Машина поїхала, а я довго там відігрівався, поки прийшов до тями. Вийшов, озирнувся і зрозумів, що мені знову поталанило – та будка стояла неподалік гирла моїх Загадок. Розшукавши в темряві поворот, я вирушив у дорогу. Надворі стояла ніч, а на мене чекали ще двадцять п'ять кілометрів глухої тайги. На щастя, невдовзі обрій почав світлішати, і на засніжену шапку сопки викотився золотий кавунище-місяць. Стало ще ясніше, однак гробова тиша, що стояла навкруги – її порушував тільки скрип моїх валянок – бентежили мене. Мені ставало лячно, адже то був час вовчих тічок, та й ведмеді іноді зустрічалися. Щоб подолати страх, я почав дуже голосно співати і так захопився тим, що забув і про небезпеку. На світанку я вже сидів на нарах у барачку, тримаючи ящичка на колінах. Дуже кортіло зазирнути до нього, але я відтягнув ту хвилину, воліючи зробити те на самоті.

Вранці, коли всі пішли на роботу, я, вправившися зі своїми обов'язками, затамувавши подих, зняв кришку. Там була тепла білизна, якої мені так бракувало, і продукти. Душа раділа і шматувалася жалем, а думка, що, може, вони відірвали від себе останнє, була просто нестерпною. Дружина і діти стояли вочу, а я, приречений долею, нічим не міг їм допомогти...

Минали дні за днями. За планом мені треба було підготувати до освоєння горішню лінію шурфів. Тож покінчивши зі щоденними клопотами, на схилі дня я вирушив туди. Обстеживши і розмітивши шурфи правобіч ключа, занотував обсяг виконаних робіт. Те ж саме мав зробити і з шурфами, розташованими лівобіч. Але як туди дістатися? Як перебратися через ключ, який на далекі розсяги вгору і вниз був покритий наледдю – полієм по-нашому? Біля берега тонкий лід, хоч і тріщав, однак витримував мене, а посередині не витримав, і я провалився, шубовснувши у воду по пояс. Довго я вибирався на берег, хапаючися за кригу, а в голові роїлося: що робити? Адже мороз – мінус п'ятдесят. Не гаючи жодної секунди, скинув валянки, вилив з них воду, але штани і низ бушлата вже замерзли на кістку. В думці майнуло: кінець! Єдиний порятунок – з усіх ніг бігти до барака, ламаючи замерзлі штани. І я побіг... А на ранок знову робота з шурфувальниками, оформлення нарядів...

Підсумки були непогані. Тільки двоє урок не працювали, і довелось записати їм заслужене – найнижчу категорію. Мій звіт затвердили "нагорі", визначивши кожному відповідний заробіток і категорію харчування.

Настрій у мене покращився, і я вже обмірковував, як вигородити у бараці куточок, де я міг би спокійно вести записи, облік виконаних робіт, і знову відчути себе людиною. Та шкода! Всі мої плани, всі сподіванки розвіялись, як дим. З управління прибув посланець із наказом припинити всі роботи, зібрати інструмент і в повнім складі негайно прибути на стан. Ніби між іншим сказав, що ходять чутки, що розсипна розвідка, як окрема одиниця, ліквідується, а що буде далі – ще невідомо. Ця звістка всіх нашорошила, збентежила. Лише урки не сумували, раді позбутися роботи. Я дуже шкодував, що моя кар'єра наглядача раптово скінчилася. Решта ж не знали, радіти їм з того чи печалитися.

Прибувши на стан управління, застали там розворушений людський мурашник. Сотні людей у бараках і навколо них обговорювали, що буде з ними, всіх турбувала власна доля. Бо вже точно стало відомо, що управління ліквідується, а людей передають у розпорядження окремих копалень, як і самі шурфувальні роботи.

Я зайшов до управителя зі звітом. Він не ховав свого жалю з приводу ліквідації управління і сказав, що чекає призначення на нову посаду. А по паузі додав, що збирається забрати з собою сумлінних працівників, в числі яких має на увазі й мене. Після чого наказав іти до барака і чекати на його розпорядження.

За кілька днів, здається, другого лютого, почались виклики "з речами". Урки, зачувши недобре, лютішали, а людей вантажили на автомашини й відправляли у безвість – на копальні...

Управитель таки викликав мене і сказав, що тих, кого має на увазі зберегти при собі, мусить закріпити тут на якійсь роботі до слушного часу, і запропонував посаду "начальника" лазні. Я подумав: з наглядача банщиком?! А головне, що ж чекатиме тих залишених? І відмовився. Управитель настійливо умовляв, обіцяв з часом влаштувати на інженерну посаду, однак я, не довіряючи обіцянкам, так і не погодився. На що він коротко кинув: "Будете жалкувати".

Того ж дня ввечері, сидячи в їдальні, я слухав розповіді кухаря-чеха про милу його серцю Чехословаччину. Його дивувала дикість росіян, їхня нечепурність, нерозбірливість щодо їжі, нахабство у поведінці.

Так промайнуло ще дві доби. Управитель, знову запитавши, чи я не передумав, і почувши відповідь "ні", запропонував мені їхати на копальню Верхній Оротукан.

Так ось він, смалений вовк!

У присмерку машина звернула з траси ліворуч. Мотор ревів, як скажений, а вона то дерлася на сопку, то, стримувана гальмами, стрімголов летіла у прірву. Нарешті годині о сьомій завезла нас на майданчик, оточений бараками, зачхала і зупинилася. Ми, оглядаючись навколо, вилізли. У тьмяному світлі слабенької електролампочки нас накликано на прізвище. Розходжень, очевидно, не було, бо пролунала команда: відвести в барак номер – і ми пішли за провідником. Тут я вперше побачив справжній таборовий побут. Барак на сто п'ятдесят місць був забитий зеками, як вулик бджолами. Вони нашорошено вдивлялися в наші обличчя. Залунали вигуки, пересипані матом – то урки пізнавали своїх.

Ми йшли рядами вщерть заповнених нар, і дух забивало від нестерпного смороду. Нарешті потрапили в задню частину барака, де були незайняті місця. Я озирнувся навколо, вибираючи більш-менш затишне місце, поклав свого сидора на вільні нари і вже був ладен умощуватися сам, як побачив білявого чолов'ягу з рудою борідкою, що підсів поряд. На мій протест, що я вже зайняв це місце, він нахабно заявив, що будем спати "рядочком". Я спробував скинути з нар його вузлика. У відповідь він ударив мене. Не розгубившись, я дав здачі. Зчинилася бійка. Нас оточили урки. Вони сміялися з бороданя, що той дозволив "оленю" осквернити свою персону. Розлючений, він розвернувся й з усієї сили дав мені такого стусана, що я покотився на підлогу. А він презирливо процідив: "Ще й в'язне, гнида..." Я підвівся й знову ступив до нар. А там урки вже потрошили мого сидора, переглядали речі, вибираючи, що кому до вподоби. Взяли теплу білизну, ще дещо, а найціннішою знахідкою були зошити. Захопивши їх, урки залишили місце сутички і, примостившись на нарах, тут же взялися "мастирити" карти. Я, сяк-так склавши залишки свого барахла, ліг на нари, бородань штурханами притиснув мене до стінки і час від часу стукав по голові. Те ж відбувалося і в інших кутках. Урки, як зголоднілі пси, накинулися на "оленів"-новачків і скубли їх з усіх боків. А ті незграбно відбивалися, захищаючи свої сидори. Десь до півночі юрмився той мурашник. Нарешті поступово стали затихати. Лише де-не-де в кутку на нарах тривала гра в карти, на кін ставилося пограбоване. Я намагався витіснити свого білявого сусіда з нар, але він не збирався йти геть. Тільки пізніше я довідався, чого йому було треба: він хотів обшукати мене, бо сподівався знайти гроші, інше ж майно його не цікавило, тому й дав змогу іншим забрати мої речі. Звичайно, у нас було трохи грошей, зароблених на розсипній розвідці. З того вже скористався дехто з урок. А я на той час ще зберіг навіть свого гаманця-підківку, взятого з дому. Для мене було важливо не лише зберегти ту дорогу для мене річ і гроші, а й обдурити урок. І я свого досяг: через день-два білявий залишив мене у спокої.

...Втома взяла своє, і я заснув. Час до світанку промайнув як мить. Нараз я підвівся, дослухаючись. Мені вчувся дзвін Лук'янівки, здалося, що я знову там. Все те було як сон: один, другий, третій... Голосні в'їдливі удари дзвону лунали тривожно в ранковій тиші. Зеки заворушились, а далі поспішно одягались і вискакували на подвір'я, мов навіжені. Була шоста година. Розвід о сьомій. Треба було встигнути одягнутися, помитися, прибрати постіль, поснідати.

О сьомій у дворі вже стояли майже двотисячні лави зеків. Нашу команду новачків вишикували осторонь. Верховодили таборовий староста з колишніх зеків і такий же нарядник. Начальник табору зі старшиною "командировки" (так називався осідок копальні) стояли осторонь.

Я потрапив до бригади холодного буріння бурильником. Навантажені інструментом, ми вирушили вниз до річки, в долину Оротукана. Передні бригади на наших очах пірнали, ніби в сметану, в білий густий морок і зникали,

ніби розчинялися у ньому. Так само "зникли" й ми – за п'ять кроків уже нічого не було видно у тому густому тумані. А мороз тріщав лютий. Бриґадир підвів нас до забою, розставив і наказав бити бурки, себто неширокі ями (в поперечнику десять сантиметрів) глибиною п'ятдесят сантиметрів. Денна норма п'ять бурок, розташованих одна від одної на віддалі метра. Найперше ми повинні були напиляти дров, принести їх і розкласти вогнище, а вже потому братися за ті ямки. Спочатку норма нам видалася до смішного малою, та дуже швидко переконалися в протилежному. За вказівкою бриґадира ми клали ломи на вогонь, нагрівали їх до червоного, а потім молотом забивали в ґрунт, щоб відігріти одвічну мерзлоту. Так, міняючи ті ломи, заглиблювали в ямку сантиметр за сантиметром, оббиваючи краї. Ямка, глибшаючи, невмолимо звужувалася, а треба було і на дні мати щонайменше десять сантиметрів упоперек.

За день я насилу видовбав три ямки. Обід у перерві та й вечеря по роботі не принесли жодного задоволення: страви були надто несмачні. Та моя турбота була не про те. На кожному новому місці я перш за все шукав способу зробити собі зручну м'яку постіль. Доводилося шукати, чим набити матрац. Отож по вечері пішов на пошуки. Біля столярки натрапив на стружки, присипані снігом. Довго витрушував їх, а таки поставив на своєму. В бараці всі вже спали, коли я приніс м'якого матраца і зручно на ньому вмостився. Днів зо три стружки були вологими, поки я теплом свого тіла не висушив їх. На жаль, і м'яка постіль мало мене рятувала від утоми, бо робота бурильника була надто тяжкою. Щоденне довбання мерзлих грудей землі давалося взнаки: долоні загрубіли, а головне, м'язи так натомлювалися, що руки й уві сні рефлекторно сіпалися, струшуючи все моє тіло, будили.

Днів за п'ять бурильні роботи було припинено. В бурки закладали амонал і підривали. Інша бригада – знімальники торфів – заволоділа тим полем. Мною як робочою худобою розпорядивсь нарядник – паскудний жид з Києва, на прізвище Гезундерман. Такий же зек, як і ми, а все підкреслював, що я страшний злочинець, хоч і його земляк. Отож він направив мене в бриґаду, яка працювала в найтяжчому забої, знімала торфи, тобто треба було підняти й вивезти геть усю товщу ґрунту, який покривав золотоносний шар. Траплялося, що той ґрунт треба було вивозити саньми нагору. Тоді, надовбавши мерзлих груд і насипавши їх у ящик, закріплений на санях, двоє в'язнів як пара волів упрягалися в дві шлеї й тягли ті сани до місця "відвалу". Така робота вважалася (та й була!) каторжною, бо здебільшого намагалися планувати забої так, щоб вивезення пустої породи йшло по рівному. Отож "земляк" влаштував мене саме на таку роботу. В спарок дали мені теж новачка, колишнього вчителя десь з-під Києва. Він був кремезніший, ніж я, і фізично сильніший, але до роботи в умовах Колими не годився – був зовсім безпорадним інтеліґентом. Уже на перших санях ми, дихаючи, як сапаті коні, показали на що здатні. Позаду кричали: дай дорогу! Підскочив бригадир, запідозривши нас у симуляції, та побачивши наші мокрі від поту ватянки (незважаючи на п'ятдесятиградусний мороз, бушлати ми вже поскидали), все зрозумів.

З великими труднощами та допомогою ми з учителем витягли четверо саней на ту гору. Не знаю, скільки б ще я витримав, але мій напарник випередив мене: на п'ятих санях на підйомі він, задихаючись, упав. А очунявши, кричав: краще розстріляйте, ніж так знущатися! Більше до роботи він не став. Я втратив напарника, і бриґадир поставив мене на "блатну" роботу: спрямовувати й перевертати сани кубометрової місткості, які на гору витягувано конякою, запряженою у ворот. Щоб спрямувати ті сани, треба було їх нагнати і підперти плечем, а для цього потрібна була неабияка сила. Мені ж саме тієї сили і бракувало. За якусь годину, я, як кажуть, зовсім "зашився". Сани набігали на сани, рвали снасті, і мене як непридатного звільнили від тієї роботи. Тоді жид-нарядник відправив мене з групою доходяг на дровозаготівлю в ліс.

Я й до того вже чув слово "доходяги", але всю повноту його змісту уявляв мало. Та от тепер поперед та позад мене були вони: чоловік із тридцять химерних опудал, які ледве рухались. Обгорілі чи й напівспалені валянки, такі ж бушлати, штани та рукавиці, з дірок яких стирчали ковтуни вати. Шапки, глибоко насунені на лоба, та брудне ганчір'я, яким вони від морозу поперев'язували носи, закривало те, що у людини зветься обличчям. З-під ганчір'я під носом виглядала досить велика гидза замерзлих сопель, а вище, на скронях, виднілися вузенькі смужки зашкарублої бронзово-чорної шкіри, і коли б не очі, в яких іще блищало життя, важко було би повірити, що то жива людина. Серед них я виглядав, хай обпатраним, але орлом! Я не забував порад Бакшеєва, який казав: хто хоче вберегти себе від колимських морозів, не повинен засиджуватися біля вогнища, а ще краще – зовсім не наближатися до нього, і ніколи не обмотувати обличчя ганчір'ям. Краще частіше розтирати обличчя, вуха, носа та скроні і рухатись, рухатись, рухатись!

Стежка забирала вище й вище на "здуховину" сопки. Біла імла рідшала. Десь унизу крізь пухку товщу туману долинав стукіт, голоси – забій жив своїм життям. Дивно і приємно було піднятися вище колимських "хмар", над пасмами густого туману. А на небі ні хмарини! Сонце чітким колом, черкаючи верхівки сопок, величаво котилося на обрії.

Пройшовши близько трьох кілометрів, ми зупинилися. Навколо стояв миршавий ліс. Це й було наше місце роботи. Сказавши: кожен спарок вибирай собі ділянку і працюй, наглядач повернувся і пішов геть. Вибравши сякий-такий шматок лісу, ми зі спарком почали мучитись самі й мучити дерева: що пилка була до краю затуплена, а головне, ми обоє не дуже були обізнані на тих роботах. Більшість нашого товариства сиділи біля вогню, повертаючись до нього то одним, то другим боком. Від багаття несло паленою вовною та горілим хлібом: доходяги допалювали свої валянки та підсмажували "п'ятсотки" – замерзлі окрайки хліба. Мій спарок теж поривався до гурту, але я не піддався спокусі, втримав і його.

Гудок електровні в полудень нагадав, що пора спочити і нам, та й зголодніли вже добре. Тож, узявши оберемок сушняку, присіли до гурту, грілися й "обідали" хлібом. Після перепочинку знову робота... Надвечір прибув наглядач. Прийняв і записав заготовлені дрова, після чого наказав повертатися до табору.

Підходячи у присмерку до бараків, ми не зразу помітили, що їх обнесено вже височенною загорожею: понад парканом було натягнуто ще й три нитки колючого дроту, а по кутках красувалися новенькі вишки. Правда, воріт іще не було, і ми вільно зайшли на територію. Не знаю вже, як хто реагував на те, а я опечалився. Тужив за тією куцою волею, яку мав після роботи.

Закінчили ту загородку дуже швидко, а за тим де й узялася вохра (воєнізована охорона). І здається, на третій день усю тисячну армію зеків побригадно вивели на роботу під вартою. Скінчилися коту масниці. Настав "піст". Вартовики заборонили палити вогнище. Скрізь пхаючи свого носа, не давали спочити, примушували працювати. Єдиною нашою розвагою лишалося радіо. Гучномовці день і ніч розповідали нам про ґрандіозні досягнення радянської влади, про "ворогів народу", які перешкоджали тим успіхам.

Крім усього іншого, огороджена зона "сприяла" чіткій "роботі" таборового начальства, а також ближчому знайомству з ним. Якщо до того староста й ротні були для мене малопомітними персонами, а про вище начальство – ОРЧ та КВЧ (культурно-виховна частина) лише чув краєм вуха, то тепер усе змінилося. Запровадили вечірню перевірку. А хіба можна було те робити без зони і без старости?! Отже, наше життя помітно "впорядкувалося". Бо хіба це порядок, коли хтось там сам, дбаючи про свої валянки, несе їх до майстерні ремонтувати? Або йде до ларка і купує все, що йому заманеться? Хіба

не краще, коли ротний почне все те реґулювати? Та що вдієш? Почав я пристосовуватися до нового життя. Перестав купувати собі кетову ікру, яка тоді ще стояла там бочками й коштувала чотири карбованці за кілограм, бо тепер на її купівлю потрібен був дозвіл начальника зони або блат у бухгалтерії (правда, такий блат з бухгалтером-попом я мав). Незважаючи на всі таборові утиски, я, однак, дбав, щоб моя постіль по змозі була м'якою і чистою. Мав білі простирадло і наволочку та, хоч і набиту стружками, але подушку. Казенну грубу ковдру підшив своєю, домашньою, м'якесенькою ковдрочкою. Одежею – бушлатом, штаньми, валянками, ватянкою тощо теж вирізнявся серед доходяг-дровозаготівників. Урки не раз полювали на моє добро, але я вважав, що інтеліґенту було б соромно не перехитрувати дикунів-урок, і таки не раз обводив їх навколо пальця. В тому мені дещо допомагала їхня "етика": віднімати у сусіда щось силоміць вважалося принизливим, треба було неодмінно вкрасти. І що віртуозніше, непомітніше це пророблялося, то більшим вважалося геройством. Урки мали мене за попа, бо хіба міг "нормальний" зек не вживати брудної лайки? Іноді я й справді намагався вплинути на зеків, колишніх інтелігентів, докоряючи їм за їхнє розтління, підкорення звичаям і поведінці урок, та вони на мої слова лише безнадійно махали руками. Прикро було спостерігати, як швидко розпаскуджувалися не лише молоді, а й старші віком люди, втрачали гідність і своє обличчя, перетворювалися на брудних морально розбещених потвор. Часом і вони мені закидали, для кого я так стараюся. Та я швидко розбивав їхню критику, таки переконуючи, що перетворитися на потвору, потрапити під вплив урок з їхнім паразитичним способом життя, куди легше, ніж працювати, не втратити гідності, боротися за своє "я".

Поступово я пристосувався до свого нового фаху дровозаготівника. Сам ладнав собі інструмент: розводив та гострив пилку, гострив сокиру, витрачаючи на те майже весь свій вільний час. І прикро було, коли на ранок не заставав інструмента на місці, бо комірник віддавав уркам. Але я як комаха знову брався за своє, починав усе спочатку й таки досягав мети – полегшував собі працю. А отже, заробляв і кращу пайку, хоч не мав блата.

Слід сказати, що стосунки у колимських таборах будувалися повністю на блаті. Ходила навіть така приповідка: "Колима тримається на трьох китах – мат, блат і тухта". Що таке мат – зрозуміло всім без розтлумачення. Тухта – це окозамилювання, обман, підробка, приписки, одним словом – "надувательство", яке на Колимі панувало повсюдно, стало суттю тамтешнього життя. Щоб вижити, треба було навчитися тухтити, бо норми виробітку були надзвичайно високі, а коли ще згадати, в яких умовах нам доводилося жити і працювати, то й зовсім непосильні. Бурильна спарка мусила за день накайлити, повантажити на сани і вивезти не ближче як за вісімдесят метрів, висипавши там, дев'ять кубометрів одвічно мерзлого ґрунту, глею або скельної породи. І так на всіх роботах.

Приміром, мені з напарником треба було заготовити 12-15 кубометрів дров, це була денна норма. Не раз думалось, хай би сам Берзін спробував те виконати в таких нелюдських умовах, та я і думку таку мав глибоко ховати, коли хотів жити. Отже, я, як і весь народ "необ'ятної" країни, швидко навчився тухтити – наш спарок завжди перевиконував норму. Ми як правило ставили за день 17 чи й більше кубометрів, звичайно ж, тухти: складені мною штабелі дров, красиві, як лялечки, мали, проте, не більше двох третин від зафіксованого. На основних роботах у забоях теж немилосердно тухтили, приписуючи часом і вдвоє більше, ніж було виконано. Контролював і фіксував маркшейдер. Його інструмент не вмів брехати, тож за нього брехав він сам. Маркшейдер лише іноді трохи зменшував ту тухту, бо і вище начальство не хотіло знати дійсний стан речей. Чому вони так боялися правди? Тому що та тухта мала загальнодержавні масштаби.

Слово "блат" я знав ще з Москви, проте тут, на Колимі, його зміст "збагатився" додатковими нюансами, глибоку суть яких я збагнув лише тут, на копальні, на дровозаготівлі. Колимський блат мав тисячі варіантів і виявів: кожен намагався влаштуватися так, щоб краще з'їсти, тепліше вдягтися, в лютий мороз жити в теплому бараці, а не в наметі, уникнути будь-яких робіт взагалі і найтяжчих, земляних, зокрема. Тож кращі "блатні" посади, як правило, заміщалися по блату, тобто "своїми" людьми. При цьому не мало ніякого значення, впорається людина з дорученою справою чи ні. Так, приміром, на посаду головінжа автобази призначався не інженер-"олень" чи хоч би тямуща в техніці людина, а урка або людина зі "свого" кола. Те ж саме відбувалось із заміщенням посад у КВЧ, тож не дивно, що від наших "вихователів" надходили розпорядження на кшталт того, що видали на копальні Верхньому Оротукані 8 лютого 1937 року (сторіччя від дня смерті Пушкіна): "Послати товаришу Пушкіну вітальну телеграму..." А ще печальнішим було те, що якби я наважився висунутись і сказати щось про "товариша" Пушкіна, не минути б мені переслідувань з боку тих кавечистів-неуків.

Гасла про кухарку, яка, мовляв, може "управлять государством" та "про диктатуру пролетаріату" взяли своє: пролетарські кухарки справді можуть бути милими добрими людьми, але для державного діяча того замало. От вони й "правлять", і як же не процвітати блату та тухті?!

Витівки фортуни

Вдруге я почав плекати думку, щоб якомога довше затриматися на одній роботі, на цей раз на дровозаготівлі. Почав виконувати й перевиконувати норму. Мріяв про те, що одержу з дому книжки і весь вільний час віддаватиму читанню, наукам. Але шкода й думок! Несподіваний випадок так стусонув мене, що де ті думки й поділися, кулею вилетівши з голови.

Десь між 15-20 лютого з таборового гучномовця замість хвалькуватої розповіді про "досягнення" на наші голови посипалися громи й блискавки. Тільки відстань та стіни барака захищали нас від піни, яка, очевидно, бризкала дикторові з рота. Спочатку жоден із нас не міг уторопати, про що йде мова. Гучномовець захлинався, випльовуючи: "вороги народу!", "фашисти!", "убивці!", "диверсанти!", "смерть їм!", "люта кара!" В чім річ? Чому сказився гучномовець? Нарешті з потоку каламутних слів виловив раніше ніколи не чуте ім'я – Тетяна Маландіна. Прикидали вже, чи не трапилося чогось подібного до кіровської справи. Та диктор, потішивши свою душу лайкою на адресу "ворогів народу", вже виразніше заговорив про невтомного працівника комсомолу, Тетяну Маландіну, яка наложила головою на посту в боротьбі з контрреволюцією, і пішло, і пішло...

Та ось вечірня перевірка. Число зеків зійшлося "тютілька в тютільку", як говорило наше начальство, і ми вже були ладні розбігтися по бараках і влягтися на спочинок, але дзуськи... За командою ми ще повинні були вислухати важливу й сумну звістку. В той день зранку на роботу не з'явилася секретар райкому комсомолу Південного гірничого управління в місті Оротукані Тетяна Маландіна. Як було встановлено, її вбили. Тут же було авторитетно додано, що це справа рук "ворогів народу", цебто зеків 54, 58 статтей. Але того виявилося мало наряднику Гезундерману, він захотів ще краще все те "розтлумачити" і наговорив такого, що нам, зекам тих параграфів, перехотілося і йти до бараків, і навіть спати. Яких тільки мерзенних епітетів він не вживав щодо нас, позбавлених не тільки волі, а й слова, і ми, як безмовні тварини, вислуховували весь той бруд. Пообіцявши, що нами ще займуться в зв'язку з тим убивством, він нарешті закінчив свою "промову", і нас відпустили...

Тоді я навіть не припускав, що мене якось торкнеться та погроза, проте на душі було дуже тривожно... Прокинувся я серед ночі, дуже збентежений. Мені приснилося, що я йду якимсь шляхом, а позад мене верхи з рушницею їде вохрівець. Раптом багнет на його рушниці починає збільшуватися... вже й сам вохрівець перетворюється на величезного багнета... А попереду стелиться засніжена дорога. Обабіч неї височать скелі, ніби зубчасті стіни середньовічної фортеці. Нарешті та ущелина закінчується велетенською ареноподібною улоговиною, амфітеатр якої оперезував зелений пояс, а верхні яруси закінчувались урвищами холодних засніжених сопок. У центрі ж її стояв ніколи не бачений, але добре відомий мені "Александрівський централ" у Нерчинську. Я стояв, розглядаючись, а ворота за мною вже зачинились, і я залишився під пильними поглядами тюремників, які дивилися на мене з вишок. Єдина думка розривала мозок: оце моя оселя, з якої я вже не вийду.

Охоплений жахом, я знову й знову повертався думкою до того сну. Так пролежав, аж поки дзвін не заліз своїм пронизливим бемканням у мою стомлену душу, сповіщаючи про підйом. Намагаючись струсити гнітюче враження, почав одягатися. Коли бачу: двері барака відчинились, і зайшов Гезундерман, а за ним двоє вохрівців. Один із них лишився біля дверей і нікого не випускав. Гезундерман з другим пройшов на середину барака й накликав: Леонов! Той обізвався. Козуб! – і коли я обізвався, почув команду: "Збирайся з речами!"

Надворі стояла ще ніч... Вохрівці, пильно стежачи, щоб ми часом не втекли, повели нас під одну з вишок у протилежному напрямку від воріт. Тільки тепер я помітив у тому кутку якусь невиразну споруду, схожу на хлівець чи курничок. У темряві замаячів іще якийсь зек, він, випередивши нас, вправно відсунув засув дверей, прочинив їх, і ми опинилися в темному холодному кандеї. Оступившись у тім мороці, я замалим не впав. Шукаючи якоїсь лавочки чи бодай стіни, мацнув руками об щось тепле, живе і відсахнувся. Живе заворушилося і проказало людською мовою: "Обережніше!" Виявилося, що там уже було двоє таких, як ми. Пельта, поляк, та Ципляков – сибіряк. Навпомацки розмістившись на холодній підлозі, ми чекали, що ж буде далі. Через деякий час тюремник, такий же зек, тільки з урок, відчинив двері й видав кожному пайку хліба й кети. Тільки тоді ми здогадалися, що нас мають кудись провадити, в зв'язку з убивством тієї Маланділої.

Зачулося форкання автомашини. Двері хлівця відчинилися і в кандей знадвору потекло денне світло. Нас вивели і наказали сідати на дно козуба. Вохрівці розмістилися на лавочці біля кабіни. Сидячи там, на дні, ми роздивлялися один одного. Леонов – найстарший віком, кремезний постаттю, з вольовим обличчям, ленінградець – іронічно посміхався, мовляв, знайшли винуватців злочину. Пельта був середнього віку, дебелий, неповороткий, гливкий хлоп. З усього було видно, що давненько ходить у доходягах, хоча за характером був твердим протестантом проти сваволі таборового життя. Ципляков, – молодик років двадцяти двох-двадцяти п'яти, збуджений і на перший погляд легковажний, був, утім настроєний проти урок.

Виборсавшися з глибокого снігу і вискочивши на трасу, машина повернула ліворуч. З того ми зрозуміли, що везуть не в Оротукан, а десь у напрямку Магадана. Проскочили селище Усть-Тайожне і помчали в напрямку перевала Поутовий, який височів над морем сопок і ніби мчав назустріч машині. Ще виїжджаючи з Верхнього Оротукана, я помітив, що погода почала мінятися: мороз відліг, а натомість узявся вітерець. Білі шапки сопок задиміли, і з перевала засніжило.

Неподалік перевала довелося зупинитися. Він уже зовсім сховався в білій круговерті. Вохрівці завели нас у передпокій якоїсь житлової будівлі, де горіла пічка, і дозволили перегрітися (колимська відлига заморозила нас на кістку). Ми грілися та ласували мерзлим хлібом. Покіль усе те діялось, почало сутеніти.

Вохрівці заспішили, підняли нас і порівняно м'яко повідомили, що попутної машини на копальню Неріга не буде, тож нам доведеться йти туди пішки. Тоді ніхто з нас не знав, що то за Неріга і де розташована та копальня. Було видно, що вохрівці занепокоєні й ніби вагаються. Та й справді, вириватися в дорогу в таку заметіль було не тільки лячно, але й небезпечно. Адже, як виявилося, до Неріги було двадцять п'ять кілометрів бездоріжжя. Вони ладні були залишитися тут на ніч, але "проблема": де нас замкнути? Та й наказ є наказ.

...Ми брели по пояс у снігу. Дорога вела на сопку вище й вище. Один вохрівець ішов попереду, другий – позаду нас. Перший пристав і попросив напарника підмінити його. На той час зовсім стемніло. Сніг засипав очі. Навколо стояла непроглядна біла каламуть. Глибокий сніг не давав іти, але "йти" було єдиним нашим порятунком. І ми йшли, боячись відірватися один від одного, трималися стежки, пробитої переднім. Та це тривало недовго: передній, загубивши напрямок, збився з путі, збочив, і ми почали пірнати в сніг попід руки. Ми падали, піднімались і, вибиваючись із сил, знову брели. Перегукуючись, збивалися докупи, щоб розпорошитися знову. Першим почав відставати Пельта, та й Леонов плівся в хвості, помітно пристаючи. Вохрівці перелякалися не менше за нас. Вони просили нас не відриватися, один із них почав допомагати Пельті. Випадково набрели на якусь халупу, та шкода! – вона світила порожніми дірками вікон та дверей. Зупинитися тут значило загинути, і ми пішли далі...

Вохрівці почали стріляти в повітря, сподіваючись на порятунок. Але дарма: постріли поглинала пурґа. Пельта остаточно підбився, ліг на сніг, і вохрівець уже молив його підвестися, рухатися, та він так і не встав. Леонов теж ледве повз: то йшов, заточуючись, то рачкував. Молодший і сильніший сибіряк Ципляков затято брів уперед, а я силкувався не відстати від нього. Так і йшли ми вдвох, здавалося, цілу вічність. Я вже не мав сили триматися його, і він теж зник у темряві. Раптом мені здалося, що я почув звук пострілів. Я вже не йшов, а повз... А назустріч мені бігли вохрівці...

Спав я досхочу. Прокинувшись десь за південь, здивувався, що досі ніхто не турбував. У бараці були тільки днювальний, двоє-троє зеків та нас двоє – я і Ципляков. Днювальний підтвердив, що це копальня Неріга. Спецкомандировка, сказав, хоч толком не міг розтлумачити, що означає це слово. Додав тільки, що сюди запроторюють страшних злочинців з 54, 58 статтями та головорізів-урок.

Я вийшов з барака і зупинився, вражений. Мені згадався мій сон. Дивився і не вірив очам – усе було, як уві сні. Той же амфітеатр сопок із таким же пояском лісу, тільки замість Александрівського централу побачив чотирикутник зони, оточеної триметровим надійним парканом, зовні якого виднілося плетиво з колючого дроту. Між парканом і дротом бігали німецькі вівчарки. На кутах зони височіли добре обладнані вишки. Сам "централ" складався з трьох бараків, на двісті чоловік кожен. В одному з кутків примостилася лікарня-амбулаторія, біля воріт – кухня-їдальня і... бібліотека?! І, як скрізь, – вахта, ОРЧ, КВЧ, ларьочок та під самою вишкою кандейчик.

Мене брала нетерплячка: де ж Пельта і Леонов? Згодом довідався, що Леонова завезено до бараку №2, де були й ми, а Пельта з обмороженими пальцями і носом лежить у стаціонарі.

У присмерку нашу насолоду тишею порушив лемент "хазяїв", які повернулися з роботи і заповнили барак ущерть. Бараки Неріги відрізнялися від тих, що були на копальні Верхнього Оротукану. Вони були ширші і довші, стіни складено з грубих кругляків звільненої від кори модрини і проконопачено мохом. Днювальний економив дрова для ночі й цілий день ледве підтоплював, тож у бараці стояла бадьора температура і стіни були вкриті інеєм, а одинарні вікна понамерзали так, що в приміщенні навіть удень була півтемрява.

Днювальний підкинув дровець у пічки-бочки, і ті ніби з сорому зачервонілися, а з онуч, штанів та іншого одягу, розвішаного над ними, понесло таким "амбре", що й собака, нюхнувши його, здох би. Я розглядав старожилів, а вони мене. Сам днювальний та двоє-троє зеків трималися біля пічки, підставляючи то одного, то другого бока, ліниво човгали задами по ослонах. Більшість кублилась на нарах, дбайливо застелених ковдрами різних гатунків та кольорів. З-під ковдр виглядали досить білі простирадла, а в головах лежали подушки в заялложених наволочках. Так чи так, а те все справляло враження якогось порядку, і мене тішило, що тут жили таки люди, а не худоба.

На верхніх нарах у правім куточку блимала електролампочка, і мій погляд спинився на в'язневі, який, загорнувшись у плед, виглядав так по-домашньому. Придивившись, я не повірив своїм очам: за ним у кутку причеплено дві полиці, вщерть заставлені багатющими виданнями – книжками в шкіряних із позолотою палітурках, а сам зек, читаючи з тих книжок, щось нотував. Я запитав у днювального, хто то такий, бо сам зек не звертав на мене жодної уваги навіть після того, як я до нього звернувся. "Посол", – відповів днювальний. Так я довідався, що то Лапчинський, колишній УКПіст, пізніше член КП(б)У і посол чи консул у Чехословаччині. Згодом з'ясувалося, що Лапчинський там не єдина "знаменитість". У скорім часі я мав нагоду не тільки зазнайомитись, але й працювати довгий час разом із членом уряду Чембурідзе, головою Балканської секції Комінтерну Ведінгом, академіком Оксманом, головним редактором газети "Правда" Мартовим, прокурором Самарської (Куйбишевської) губернії Сергєєвим, українським поетом Михайлом Драй-Хмарою, ленінградським диригентом Лохвицьким, членом ЦК партії есерів Капустянським, троцькістом Штейнбоком та багатьма іншими. Крім того в таборі Неріга перебувало чотирнадцять "духовних пастирів", серед них були єпископи, архієреї, попи; був там і глава католицької церкви в СРСР біскуп Красницький. Отже, Неріга була "спецтабором", куди запроваджували найвищих урядовців нашої країни, інших високопоставлених осіб, працівників культури, представників духовенства, а також найстрашніших ватажків-кримінальників. Щодо національного складу, то в жодному з таборів, у яких мені довелося перебувати, не зустрічав такого барвистого складу. Здавалося, всі нації світу зійшлися тут: вірмени, грузини, українці, москалі, латиші, естонці, киргизи, узбеки, татари, аджарці, інґуші, казахи, поляки, німці, французи, жиди, молдавани, китайці, корейці, англійці, болгари, румуни, мадяри... Хіба що тільки американців, данців та японців не вистачало.

Здебільшого народ той був учений, високосвідомий, майже всі знали російську мову, на відміну від росіян, які, крім своєї, не знали жодної. І відносної законності тут дотримувалися довше, ніж деінде. Табір дуже пильно охороняли, а в зоні та на роботах вохра не набридала, її завданням було пильнувати, щоб, боронь Боже, хто не втік, а в саму роботу не втручатися. Поперших для деяких категорій в'язнів не вважалося за необхідне ходити на роботи. З того передусім скористались урки та їхні ватажки. Вони майже цілодобово грали в карти і з барака виходили хіба що на сніданок, обід та вечерю. Духовні особи (їх у таборах називали "хрестики") теж не ходили на роботу, бо вважали таборову працю витівкою антихриста, а влаштовували відправи служби Божої: заутрені, обідні, вечерні. Не ходили на роботу і такі, як Лапчинський, який справді був старий і кволий. Більшість же в'язнів без настирливого вимагання ходили на роботу й посильно трудилися, тому сприяла вже згадувана відносна законність: семигодинний робочий день узимку і досить хороше харчування. Працювали без перерви на обід, тож увечері ув'язнені одержували обід і вечерю одночасно. По тому більшість поспішали до бібліотеки й заглиблювались у читання, використовуючи вільний час до вечірньої перевірки. Охочі й після перевірки бралися за книжку. Після верхньооро-

туканського табору я здивовано спостерігав те все і думав, що сталося як у тій приказці: не було б щастя, так нещастя помогло. Правда, для мене знову стало за проблему домогтися посильної праці, бо новоприбулих водили на найтяжчі роботи – земляні. Існували і норми, хоч і відносно невисокі, але для мене все одно непосильні. Отже, знову доводилося шукати якогось виходу.

Хоч у наших бараках радіо не було, проте відомості з зовнішнього світу доходили і до нас, в основному з бараків вільнонайманих. Ми дізналися, що сказ дикторів у зв'язку з тим убивством спадав, адже "злочинців", таких, приміром, як я, приборкано; а незабаром віднайшовся і справжній винуватець тієї гидотної події. Вбивцею Маландіної виявився її слуга-днювальний. Маландіна, як і більшість вільнонайманих, користувалася послугами слуг-зеків, переважно з урок. Коли "пані" йшла на роботу, "слуга" лишався в тому невеличкому помешканні, збирав компанію собі подібних і вони грали в карти на все, що було перед очима. Так він програв майно своєї господині, а далі поставив на кін і її життя. І теж програв. Труп загорнув у простирадло і заховав під східцями її ж барачка.

Зникнення Маландіної помітили швидко. Стали шукати. Допитували й того слугу, але він "не знав", де поділася господиня. Дивно, що шукали навіть із собакою, але не знайшли. Зате дуже швидко "виявили" винних, звичайно ж "ворогів народу". Труп Маландіної все-таки знайшли, викрили і вбивцю, але розправилися з сотнями політичних в'язнів.

...У перший мій робочий день я не виконав і половини норми. Мене поставили на "канаву", тобто копати рів в одвічній мерзлоті для майбутньої "бутари" – жолоба, по якім весною потече вода для промивки золота. З невиконанням норми мій авторитет теж наполовину підупав, а в наступні дні, як і мої трудові успіхи, наблизився до нуля. Треба було щось робити. Ось тоді й довелося ближче зазнайомитися з табoровим начальством Неріги – нарядником, старостою і навіть самим начальником табору. Тоді мені стала зрозумілою поблажлива атмосфера Неріги. Нарядником був поет Гай Михайло Іванович, розумна і добра людина. Солідний і розумний був і староста, колишній полковник червоної армії Петров. Він мав незаперечний авторитет. Що вже урки – й ті боялися й шанували його. Боялися, бо я сам бачив, як він, не роздумуючи, давав по вуху тому чи тому урці, якщо був впевнений у їхній провині.

Спочатку мене дивувало, що такі блатні посади займали не друзі народу – урки. Та все зрозумів, коли познайомився і навіть поговорив з начальником табору Лангером. Німець з походження, він не тільки не був самодуром, як багато інших колимських начальників, а був, як для табору, навіть добрий. Терпляче вислуховував кожного зека, по можливості йшов назустріч: чи то влаштовував на легшу роботу, чи дозволяв купити щось у ларьку, чи замінити щось з одягу...

В один із перших днів, ще коли я працював на канаві, до мене підійшов якийсь чоловік і ввічливо проказав: "Здоровенькі були, Іване Гнатовичу!" Я витріщив очі, думаючи, хто б це був? Але годі було впізнати. Тоді він сам запитав: "Не впізнали Бандеру, з яким були на пароплаві "Джурма"? Придивившись, я ледве знайшов якісь знайомі риси, так змінив його табір. Усього сім місяців минуло, а з веселої, симпатичної, красивої людини став зачиганий виснажений доходяга. Щоки й ніс були чорні, обморожені, очі запали, руки порепані, одежа брудна й обірвана. Я, звичайно, зрадів йому, а він розповів, що з пересилки потрапив в Атку, призначили його статистиком автобази №2, а за помічника дали... Сергія Гнатовича Козуба. Зачувши таке, я замалим не заплакав, так зворушила мене та звістка. Отже, деякий час вони разом працювали, поряд і спали. Він розповів Сергієві про наші пригоди на кораблі, радив йому написати мені, але Сергій, ніби з обачності, утримався, не написав. Коли стало відомо, що Бандеру кудись відправляють, то він усі справи передав Сергієві.

Розповів він мені і про те, що Сергій щоранку робив фіззарядку, а поза роботою, у вільний час, віддавався літературі, часто щось писав, може, вів щоденник. Я радів, що брат влаштувався як по-таборовому непогано, але душа розривалася – чи надовго?! Вже в котрий раз знову подумав, що справа починалася з мене, що якби я якось не так поводився на слідстві та суді, то й справа, може, закінчилася б інакше. Тут же відкидав ті думки, бо так було "записано" й інакше, ніж є, не могло бути. Пізніше я розшифрував, що почалося все з гонінь на Сергія. Я молив душею, аби йому пощастило затриматися в Атці. Чи не наступного дня написав йому листівку з порадами. Довго чекав відповіді. Перегодя написав іще раз, але бажаної звістки все не було. Бандера повторював, що Сергій з обачності не пише мені, і я примирився.

Поступово я призвичаювався до життя в новому таборі. Начальство, забракувавши мене як землекопа, послало в бриґаду забійників водогрієм. Робота моя полягала в тому, що я мав заповнити снігом сорокавідерну бочку і, наносивши з навколишнього лісу дров, розтопити той сніг на воду. Вода була потрібна для бойлера та заливки бурок. Отже, я повинен був постачити її стільки, скільки потребувала бриґада в тридцять чоловік. У перші дні я ще сяктак справлявся. Та підібравши сушняк поблизу забою, мусив ходити за ним все далі й далі в ліс. Самі по собі розсяги були невеличкі, якихось п'ятдесятсто метрів, але глибокий сніг заважав роботі: спочатку треба було протоптати стежку, брьохаючись у снігу по пояс, а вже тоді добувати дрова. З кожним днем це потребувало дедалі більше часу, і я, як кажуть, зашився. Мені дали помічника. Ним виявився Михайло Панасович Драй-Хмара, поет, киянин. Робота пішла жвавіше. Однак скоро бриґада підібрала торф на тій ділянці й пересунулась на інше місце, і ми за нею. На новому місці один із нас став зайвий. Я мусив піти у відставку, бо поет Драй-Хмара у поета-нарядника, та й у старости, мав сильніший блат, хоч "водогрій" з нього явно був менш хвацький.

На кінець лютого вдарили нечувані морози –55°. Вони переохолоджували метал, і вважалось, що дуло ґвинтівки, ставши крихким, не витримає пострілу і розірветься. На тій підставі вохра не брала на себе відповідальності за збереження "поголів'я" і зеків не виводили на роботу. Так декілька разів ми кантувались у бараці. Їли, читали, а лютий лютував. До морозів додалася тамтешня лютнева поземка. Абсолютний штиль порушувався – почався непомітний рух повітря низом. Ні бушлат, ні навіть кожушок не рятували, пробирало до кісток. Порятунок можна було знайти тільки в рухові. Вдень на роботі було ще нічого. Дорога до забою дошкуляла більше, але "заправка" гарячим сніданком та ретельне одягання допомагали боротися з холодом. А ось повернення ввечері до табору було дуже важким. Голодні, виснажені роботою, безладніше одягнуті замерзали на кістку. Дехто, щоб уберегтися від обмороження, обмотував обличчя – носа, щоки, вуха якимось ганчір'ям. Але це мало допомагало. Чимало зеків так і ходили цілу зиму з чорними плямами на щоках та кінчиках носа: верхня шкіра злазила, а молоденьку вже знову прихоплював мороз, і вона починала чорніти.

Я не "загнуздувався", а ритмічно в такт ході вимахував руками – діставав носа, щік і тер їх. Однак і я не запобіг лихові: рятував носа та щоки і незчувся, як мені прихопило верхню губу. Так я на власному досвіді пізнав, що примороження губ викликає значне підвищення температури та потворні набряки уражених місць. Тоді як обморожування носа та щік майже не позначається на загальному стані здоров'я. Приморозив свою губу ввечері, вночі відчув себе недужим, а на ранок температура підскочила до 39° і губу так рознесло, що мене поклали у стаціонар на лікування. На вечір того ж дня я змінився до невпізнання: обличчя так розпухло, що голова нагадувала якусь невиразну балбешку. Днів п'ять трималася температура, аж покіль не прорвало двох верхів. По тому днів через десять усе загоїлось, зашрамувалося, хоч мітка лишилася назавжди.

Після виходу з лікарні я завдав клопоту нарядникові – він не знав, де мене подіти. Нарешті призначив у бриґаду заготівників лісу, де я й працював до закриття дровозаготівного сезону: десь до квітня. Робота на заготівлі лісу була мені вже знайома і посильна, тож моє життя на якийсь час увійшло в звичні береги, і, якщо не рахувати одного прикрого випадку, все йшло гаразд.

Зранку ми виходили під полегшеним конвоєм до лісу, кожен спарок обирав собі ділянку і до обіду валили дерева. Обідали там же в лісі. По обіді обчухрували його гілля, вірніше оббивали спеціальними кілками, бо перемерзлі віти куди легше й зручніше оббивати, ніж обчухрувати сокирою. По тому стовбур розпилювали на двометрові чурбаки й складали в штабелі. Ввечері роботу приймав десятник, він же давав дозвіл на повернення до табору. Конвой, вивівши нас зранку, повертався до табору і тільки ввечері чекав на нас неподалік зони, щоб здати на вахті за кількістю. І так день за днем...

У той день теж було все, як завжди. Зваливши з десяток дерев, ми заходилися біля величезної модрини, не звернувши уваги, що вона має всохлу верхівку. Від пиляння дерево розгойдалося, і верхівка метрів два довжиною, не витримавши того гойдання, зламалася, стрілою полетіла вниз і з усієї сили вдарила мене в голову. Що було далі зі мною, мені розповів мій спарок, коли я прийшов до тями. Я впав як мертвий, а він, розгубившись, довгенько не знав, що діяти. Нарешті сповістив у табір, і десь опівдні прибула підвода, яка й завезла мене до таборової лікарні. Там мене привели до свідомості, та я зо два дні не міг піднятися. Удар був такий сильний, що мені з вух і носа пішла кров. На щастя, перед тим я підшив зісподу свою шапку хутром вивірки, коли б не це, мені розкроїло б голову.

За два чи три дні я вже був на ногах і знову працював на дровозаготівлі.

Морози осілися, частіше здіймалась пурга. Початок квітня приніс зміну погоди: сонце надовше відривалося від сопок, подовшав день... Помітно змінювався і настрій. Душа водночас співала і плакала: співала з подихів весни і плакала з туги, почуття неволі, і ще страшніша безнадія огортала мене. Треба було шукати якоїсь розради, аби розвіяти печальні думи, і я знаходив її в книжках... Кожну вільну хвилину віддавав читанню, працював над проектом апарата безперервного білення бавовняних тканин, крім того, інколи грав у шахи. В таборовій бібліотеці я знайшов багатющі скарби: там були твори Гомера, Овідія та Верґілія, Данте і Сервантеса, література з фонду Океанографічного товариства, праці з історії давнього Китаю й інших країн Сходу та багато-багато іншого. Комплектувалася вона, мабуть, з книжок, відібраних у зеків, приміром, таких, як Лапчинський.

Першого травня 1937 року в нашім бараці сталася надзвичайна подія. Почалося все з того, що урки, граючи в карти, посварились, а далі зчинили бійку: ламали нари і тими уламками лупцювали один одного. Вони так розходилися, що побили і "нормальних" зеків. На придушення того дебошу викликали вохру, але урки, полишивши битися між собою, кинулися на вояків. Пролунали постріли. Дехто з урок був поранений. Тим скористалися троцькісти. Їхні лідери – Мартов, Сергєєв, якийсь учений вірменин (прізвище забув), молодий студент Штейнбок, – за будь-якої нагоди критикували політичний курс радвлади та закликали об'єднатися для боротьби проти нього. Вони домагалися від уряду визнання їх політичними в'язнями і вдавалися по підтримку до зеків із 54 і 58 статтями. Та ті, може, й не розуміли тих закликів, а головне, сахалися того троцькізму. Троцькісти ж презирливо обзивали всіх зеків рабами, недолугим бидлом, ще тісніше замикалися в своїм колі й уникали решти. Цього разу вони зчинили галас, що, мовляв, повторюється "ленська розправа", закликали в'язнів лавою йти до вахти і телеграфувати про сваволю у Москву, за кордон, до II Інтернаціоналу. На той заклик ватага в'язнів, чоловік п'ятдесят чи й більше, справді залишила барак і посунула до вахти. На

вахті і вишках чули стрілянину й крики в бараці, а коли побачили натовп, що котився до вахти, заворушилися: залунали постріли, кулі зацьвохкали в усіх напрямках. Першим упав вірменин, поранений у ногу, за ним ще кілька чоловік. Решта, налякана стріляниною і кров'ю, повернула назад до бараку. Поранених підібрали й віднесли до лікарні. Наче все вщухло, однак троцькісти розуміли, що те їм не минеться. Перші збагнули становище Мартов та Сергєєв – рішуче відмежувалися від решти троцькістів і, як говорили, подали навіть кудись покаянні заяви. А щоб якось замолити гріхи, оголосили, що стануть передовими робітниками, як тоді було модно – стаханівцями. Ще кілька чоловік наслідували їх. А через тижнів два до табору приїхала якась комісія і після допиту основну групу кудись спровадили.

Мої нові амплуа

Зимі 1937 року приходив кінець. З кожнем днем на дровозаготівлі ставало дедалі важче. Дерево, відчуваючи наближення весни, оживало й опиралося, не хотіло вмирати. Пилку заяложувало соком, ожилі віти набирали гнучкості, і дрин був не в силі збивати їх. Тож треба було обрубувати гілля сокирою, а це забирало значно більше часу й сил. У другій половині квітня якось зразу потяг теплий південний вітер, сніг втратив іскристий синій колір, забруднився, обважнів. Усі дровозаготівлі припинили, а дровозаготівники лишилися без роботи. Днів два ми перебували на "блатній" роботі – прибирали зону, кололи жовті льодяні гори, що намерзли за зиму біля бараків: щоб вночі не бігати до вбиральні, зеки ходили по потребі в спеціальні загородки. Заповнивши одну, поряд робили іншу. Так виросли цілі гори з сечі.

Подекуди вже з'явилися таловини. Сонце, ніби радіючи оздобі табору, ласкаво пригрівало. Файбушевич, відвертий таборовий сексот, скинувши сорочку, смажився – загоряв. Та моя голова була зайнята не красотами природи – думка зазирала у майбутнє: знову мені "всміхався" забій, "кар'єра" золотодобувача, найтяжчі для мене земляні роботи. Зеків, як худобу, почали готувати до сезону золотопромивки.

Граючись у таборову демократію, до бараків завітав сам пан Ланґер і ніби радячись із в'язнями, запропонував для успішного виконання плану видобутку золота за сезон замість обов'язкового для зеків у літній час десятигодинного дня запровадити дванадцятигодинний. Файбушевичі внесли пропозицію на час промивочного сезону відмовитися від будь-яких вихідних. І перше, і друге зеки "одноголосно схвалили". А сибіряк Копилов, запобігаючи ласки органів, від себе взяв зобов'язання щодня вивозити десять кубометрів "пісків", хоч і понад силу. Пройнявшись таким ентузіазмом, диригент Лохвицький, керівник таборового хору, зголосився день і ніч керувати хористами – співати, вславляючи все, від таборів до тих, хто його (ні за що) запроторив сюди. Троцькісти і тут використали нагоду – повели пропаґанду проти порушення настанов "згори". Основна маса зеків хоч і була на боці троцькістів, бо добре знала, що саме їй доведеться запрягатись на виконання тих зобов'язань, однак, розуміючи марність будь-яких заперечень, мовчала.

Швидко тепліло. Повсюдно танули сніги, а з тим додалося нам клопоту і труднощів. Треба було насипати греблю для верхнього ставка, аби зібрати запас снігової води для промивання золота, перекидати десятки тисяч кубометрів тяжкого, як олово, водянистого снігу, підняти й перемістити тисячі кубометрів мерзло-талого ґрунту. Нарешті, зачистити підошви торфів у забоях. Останнє вимагало, крім надзвичайно тяжкого кайлування тягучого, як лимарщина, ґрунту, ще обережності, щоб не зачепити золотоносного шару.

Мене ганяли з однієї земляної роботи на іншу. От коли нарікав на предків,

що не дали мені міцних м'язів у спадщину. Денну працю я продовжував і вві сні: сіпав руками, ніби кайлив. Далеко мені було до виконання каторжної норми, а головінж Огурцов підганяв. Десь у половині травня, шукаючи виходу, я звернувся до Лангера з об'єктивним поясненням щодо доцільності й користі моєї праці на земляних роботах. На той час він уже знав мене добре, тож дав розпорядження поставити мене на іншу роботу. І справді, наступного дня вранці на розводі нарядник Гай направив мене у бриґаду будівельників, де за бриґадира правував хитрющий лях Пазина. Будівельники працювали на спорудженні будівлі, яка мала служити їдальнею і клубом для вільнонайманих. Ставилась вона серед непривабливих барачків, де мешкала еліта командировки.

Отже, я тесляр. Знову повинен був виконувати незнайому роботу, і треба було не тільки пристосуватися, але й показати, який я мастак у тому ділі. Непомітно для чужого ока придивлявся, як роблять інші, й собі так робив. Мене поставили вести кут. На іншому куті сидів молодий Свиридов, досвідчений кваліфікований тесляр, хоч з виду був непоказний. От він і просвіщав мене. Здавалося, його сокира сама рубала, і там, де йому треба було рубнути раз, я недоладно бив п'ять-шість, знесилюючи себе та даючи жовану неякісну зарубку. Я пнувся з усіх сил, аби пройти "прискорений курс" теслярства, рятуючись від земляних робіт...

Так, напружуючи сили, я й працював, поки не закінчили ту будівлю. Пазина не балував мене, навантажуючи найважчими роботами. Він помітно потурав теслярам-ляхам, москалів – теслярів високої кваліфікації – підтримував у своїх шкурних інтересах, я ж для нього не був ні тим, ні іншим, однак я тримався.

На кінець липня ми закінчили лазню, звели ощіп конюшні. Поставивши крокви, вже готувалися забирати закидку, як прийшло розпорядження припинити ті роботи – треба було рятувати головне: план видобутку золота. Сильніших теслярів направлено в забій за тачку. Слабших – куди кого. Мене ж поставлено "офіціантом" до їдальні – розносити обіди та вечері забійникам. Крім мене, було ще двоє: старший – актор з глибокої провінції Васильєв-Стєпной (ми його звали Васильєв-Цепной), другий – кривий молодик Клюєв, він нагадував перукаря з якогось зашмарканого містечка. Мені було видано пристойну одежу: гімнастерку та штани хорошого сірого краму, доладні черевики, і я став схожий на людину. Сам Лангер здивувався на ту зміну.

Нашим обов'язком було: роздати страви, прибрати і помити брудний посуд, помити столи і підлогу. Робота хоч і блатна, але тяжка, особливо миття підлог. Васильєв-Цепной вважав себе "персона ґрата", Клюєв – інвалід, тож із підлогами доводилося поратися мені. Але я мав і добрий спочинок, і вже цілком задовільне харчування.

Годували ж тоді на Неризі ще добре (чи не тому, що хазяями були Ланґер і Петров?). Для стаханівців – Мартова, Сергєєва, Копилова тощо були відділені окремі столи. Вони мали три, а то й чотири страви й по добрій чарці спирту.

Їдальня, крім свого основного призначення, правила ще за клуб. Тут ставилися вистави і виступав хор. Для того там було обладнано сцену та позалаштункові приміщення. За той місяць, що я працював офіціантом, такі аматорські вистави відбулися разів зо два, а хор під орудою Лохвицького виступав мало не через день. Всупереч нормальному глузду вони виспівували "Широка страна моя родная...", наголошуючи на словах "...где так вольно дышит человек..." Більшість зеків ненавиділа того Лохвицького, не за співи, а за його плазунський репертуар. Та що поробиш!

По закінченню роботи я часто ховався за лаштунками і радів, що хоч на хвилину-другу залишався насамоті. Ще з початком навіґації я одержав посилку з літературою. Там були "Хімія" Чичибабина, "Колоїдна хімія" та інші книжки, і я "заімєл", як говорили урки, власну бібліотеку. Васильєв-Цепной,

вважаючи себе культуртреґером табору, скоса поглядав на мене, мовляв, якийсь мужичок і той пнеться в пани...

В бараці мене нарівні з Красницьким вважали за "знамениту" особу, бо ж одягнений чисто, роботу мав блатну та все щось читав. Якось бачу: поряд із моїм місцем на нарах моститься "большой" з урок Гольц, молодий, красивий, жвавий, помітно німецької породи чоловік. Дрібніші урки нанесли йому гору подушок, що сягала верхніх нар. Я збентежився з такого сусідства, а він, помітивши те, заспокоїв мене, і досить поштиво висловив бажання зазнайомитися зі мною ближче. Всіма фібрами душі я ненавидів урок і таке знайомство було для мене огидним. Та що я мав робити? Виявилося, що він хотів піти до мене в науку, а за те ґарантував не лише пошану від усіх підопічних йому урок мало не з усієї Колими, а й повну недоторканність та сприяння в усьому. Він довідався, що я інженер, от і хотів, щоб я пояснював йому технічні науки та й саму техніку, хай навіть і поверхово. Отже, хотів я того чи ні, мені довелося з ним говорити, і я таки дещо розказував йому. Він теж не залишався в боргу: розповідав про різні випадки зі свого життя, про звичаї та етику урок. Знайомство з ним на деякий час все ж ґарантувало захист від урок, бо вони хоч і боялися старости Петрова, час від часу примудрялися залазити в наш барак і обчищали то одного, то іншого. Особливо часто викрадали посилки у Драй-Хмари. Та й воювати з тим Гольцем було страшно, і я примирився.

Якось за дорученням Ланґера мене викликав нарядник і запропонував перейти наглядачем – керувати роботою бриґади забійників. Другого дня вранці на розводі я вже приймав бриґаду, призначену під моє керівництво. Вохрівець відрахував шість п'ятірок плюс ще чотирьох і накликав: "Бригада Козуба вся!" В супроводі двох вояків ми вийшли за зону...

"Моя" бригада складалася з корейців, бурятів та трьох китайців. Між собою вони говорили кожен своєю мовою, а у зносинах зі мною розумілися російською, одні краще, інші гірше, а частіше на мигах. Корейці були як на підбір – молоді дужі хлопці. Бригадир Пак-Ір-Сен, здоровань і красень, мав серед них незаперечний авторитет, і я розумів, що від нього залежав успіх роботи. Китайці, навпаки, були слабкі, нежиттєздатні: навіть у літню погоду мерзли. Вони трималися осторонь корейців і нізащо не розлучалися, так і працювали не спарком, а втрьох. Буряти ж, удаючи, що не розуміють російської мови, хитрували.

Я з бригадиром-корейцем оглянув початого забоя, зафіксував обсяг уже виконаних робіт і лише по тому розставив людей. Тільки після початку робіт помітив, забій той випав на досить рухливому пливуні. Але що поробиш? Вважав, що наполегливість моїх "орлів" те подолає, шукав способу зближення з бриґадою, а особливо, з бриґадиром, та помічав, що він дивиться чортом і все бігає до Мазура, наглядача сусідньої бриґади. Я здогадувався, що їхні розмови стосуються мене, але причепитися до Пака не було приводу – бриґада працювала напружено.

Мазур, за національністю лях, середнього зросту, доброго здоров'я, з дивовижними зеленими очима, мав справжній хист підкоряти колектив своїй волі. Авторитетний серед зеків та начальства, користувався тим і завжди домагався кращих умов роботи. Тухтив немилосердно, але авторитет покривав усе, і його бриґада завжди ходила у передових. І наглядачі, й інші бригадири купчилися навколо нього і дослухалися його порад. Я ж серед наглядачів був людиною новою і не кланявся йому, тож він шукав зачіпки підставити мені "ніжку". В цьому йому допомагав і мій бриґадир.

Якось я пішов до Мазура подивитись на його роботу. Їхній забій був поряд, у виїмочці. Його бриґада на відміну від моєї вже закінчила знімати торфи і розробляла золотоносний шар. Отже, була в значно кращому, почеснішому становищі. Але й сприятливіших умов для роботи я на Колимі ніде не

зустрічав: по-перше, товща золотоносного шару була понад два метри, по-друге, і головне – ґрунт. Це була перетерта на порох скеля з домішками торфів і чорнозему. Брався він, як і всякий розсипчатий ґрунт, без кайління, на лопату. Підганяй тачку й насипай. Я подивився на той стрімко підрізаний шар і вперше (та й востаннє) побачив те Богом і особливо зеками прокляте золото: в ґрунті скрізь виднілися сірувато-зеленкуваті цятки, як зерна посіяної пшениці...

Минула декада, і треба було робити підсумки виконаного, писати наряди. Наслідки роботи через ґрунти-пливуни були нижче посередніх, а це вело до зниження категорії харчування моїх підопічних, і я, запобігаючи тому (як те робили й інші), дещо приписав. Крім того, двоє молодих хлопців (як виявилося, підмовлених бриґадиром) звернулися до мене з проханням приписати їм виробіток з умовою, що в наступній декаді вони надолужать. Я приписав, а вони замість вдячності донесли обліковцям, і я погорів. Мене було знято з наглядача. Наступного дня бриґаду вів на роботу приятель Мазура.

Вже й не пригадую, скільки різних робіт поміняв після того звільнення. Доля м'яла, терла мене, а я, як билина під вітром, гнувся й піднімався, працював, як і всі "олені"...

Під кінець сезону золотодобування в кінці серпня чи на початку вересня заговорили, що сам батько вербування зеків Ягода теж "завербувався", і що його наступником став Микола Єжов. Ще раніше, працюючи офіціантом, я написав заяву на ім'я Ягоди про несправедливий присуд. Писав про свої заслуги перед батьківщиною, про те, що ніякого злочину не вчинив, і вимагав переглянути справу. Тепер подумалось, як то новий шеф реаґуватиме на мою заяву?

Ходили чутки, що Ягода, мовляв, злочинець, і викрив те Сталін, тому всі зеки з надією чекали чогось кращого. Та дуже швидко з'ясувалося, що кращого чекати годі. Першою ластівкою було усунення начальника "Дальбуду" Берзіна і начальника Управління північно-східних виправно-трудових таборів. На місце Берзіна призначили гевала Павлова, а начальником Управління став полковник Гаранін. Перший, як говорили, бив морди зекам без будь-яких на те причин, а другий діяв ще простіше – підписував направо й наліво смертні вироки, мотивуючи тим, що на Колимі все одно невиправні злочинці. З великим запізненням доходили чутки в Богом забуту Неріґу, проте довідалися і ми про події в Атці. Там судили трьох "злочинців". Присуд над ними нам повинні були оголосити на вечірній перевірці, але чомусь не зачитали. Та я якось довідався, що підсудними були Кравченя, інженер, прізвище другого чоловіка не розчув, а третій був ніби... Сергій?! Всі троє українці. Їх звинуватили у вигаданім саботажі, дали по десять років додаткового ув'язнення й кудись вивезли. Зачувши таке, я замалим не знепритомнів, тихенько проливав сльози, в безсиллі жадаючи помсти катам. На другий день на перевірці вже не тільки говорили про ще один присуд, але й зачитали його: чотирнадцять урок, звинувачених у саботажі, за ст. 58 п. 14 засуджено до страти. І "присуд виконано!" Важко передати, як усе те приголомшило нас. Серед "оленів", правда, дехто, не розуміючи, що діється, радів, що нарешті провчили урок. Однак деякі, і перший я, зрозуміли, що коїться щось недобре.

Наступного дня на вечірній перевірці було зачитано присуд, де фіґурували вже "вороги народу" – "злочинці" з 54 та 58 статтями. Причепивши до їхніх пунктів ще й 14-й, винесли вирок: розстріл. І лаконічне – "Присуд виконано!"

Далі пішло як по маслу. Мало не щодня зачитували ті повідомлення, закінчуючи словами: "Розстріл. Вирок виконано. Полковник Гаранін". Останнє – з особливим притиском.

Ще по першому читанні того присуду рознеслася чутка, що той полковник має заїхати і до нас. Більшість зеків, не знаючи, що він за птах, із нетер-

пінням чекали на його приїзд. У таборі все заворушилося. День і ніч усе драїли, замітали, вимивали. Та, як виявилося потім, лихо оминуло нас, на щастя: промчало повз поворот на Нерігу і дісталося копальні Мальдяк. Говорили, що свій приїзд туди полковник ознаменував розстрілом цілої бригади в тридцять двоє чоловік. Доскочивши Мальдяка в час повороту бригад із забою, полковник голосно запитав, на скільки процентів вони виконали норму. Ті зам'ялися, та хтось таки назвав чи то дев'яносто п'ять, чи то дев'яносто вісім відсотків. Гаранін оскаженів, і нібито закричав: "Чому не сто?! Розстріляти!" Наказа було виконано.

Однак лихо все ж прийшло і на Нерігу: до табору наскочила комісія і за її висновками було знято Ланґера нібито за потурання зекам і призначено нового – Філоненка, колишнього начальника копальні і табору "Грозний". Філоненко з перших днів почав заводити свої порядки. Найперше обійшов усі бараки і наказав, щоб удень там нікого не було: "Всі на роботу! За невиконання наказу буду жорстоко карати, не жаліючи патронів!" Урки намагалися протестувати: "Бачили ми таких начальничків!" Але у відповідь "начальничок" пообіцяв у разі непокори прострочити бараки кулеметними чергами. Додатково він сповістив, що запроваджується нова система оплати праці для зеків і відповідно нова розкладка харчування, а саме – шість категорій:

I – 200 г хліба і двічі на день баланда;

II – 400 г хліба і той же приварок;

III – 600 г хліба і до баланди додається порція каші-розмазні;

IV – 800 г хліба, три баланди і дві каші-розмазні;

V – 1000 г хліба і той же приварок;

VI – 1200 г хліба, той же приварок і ще щось додатково.

Крім того, згідно з категорією і ларьок. Карцерний пайок інший, значно гірший. Оголосив і денні норми виробітку для тих категорій. Звичайно, вони були понад людські сили. Встановлювалася і нова тривалість робочого дня: зимовий – десятигодинний замість семи. Оголосив усе це, рішуче промовив: "На этом точка!" Повернувся і зібрався залишити барак, коли його погляд упав на верхні нари, де горіло світло. Ступив ближче – і деякий час вдивлявся, приголомшений. Перед ним високо на нарах сидів Лапчинський, заглибившись у книги. "Хто такий і що це?" – запитав Філоненко, показуючи іконостас книжок. "Я зек Лапчинський, а що вам треба?" – не хапаючись відповів той. Філоненко помітно почав сатаніти і вже закричав: "А це що?" Так само спокійно Лапчинський пояснив: "Це моя бібліотека, а це книжка з табірної", – показав на ту, що тримав у руках. Філоненко аж підскочив: "Табірна бібліотека?!" – І в нестямі заревів: "Негайно закрити! Цього, – показуючи на Лапчинського, – в карцер! По бараках провести обшук і все зайве, недозволене зекам: книжки, папір, олівці, – відібрати!" Не важко уявити, який настрій запанував у бараці після того, як він вийшов. А Лапчинського з того часу я більше не бачив...

Вночі провели трус. Вохрівці, як дикуни, кидали на підлогу і топтали все найсвятіше для нас: фото рідних, дітей, листи, папір, книжки тощо. Так я втратив найдорожчу пам'ять: листи від дружини, фотографії дітей та бібліотечку, яку так ретельно ховав від урок. Безцінна бібліотека Лапчинського теж полетіла вниз...

Наступного дня в бараці зчинився галас раніше звичайного. Спочатку я не розібрав, що саме сталося, але, роздивившись, побачив, що чоловік п'ять добрих хлопців з гарними бичами ходять між нарами і піднімають усіх, хто ще лежить. Я поспішив одягтися, вискочив з барака й пішов до їдальні снідати. Там замість звичного кулешу ми отримали по черпаку гнилої води. Правда, пайку хліба видали ще за старою нормою. На майдані замість чітких вишикуваних шеренг зеків я побачив якийсь хаос: молодики, що піднімали

нас з постелі, тепер вовтузилися з урками. Ті виривались і тікали до бараків. Вохрівці поспішили вивести на роботу покірливих. Важкий був той перший день нової доби таборового життя. Голод іще від самого ранку дошкуляв мені, а що вже казати про основну "робочу худобу", яка мала перекидати сотні кубометрів золотоносних пісків?!

Бараки ми застали порожніми. Скрізь стояла тиша. Днювальний Леонов – мій попутник з копальні Верхнього Оротукана – сказав, що вохра всіх урок разом з їхніми ватажками Гольцем, Горностаєвим, Соболем, одкажчиків-попів, ба! навіть інвалідів переселила до кандея. Попи, йдучи до кандея, виспівували псалми та інші церковні пісні. Вони, як і раніше, одноголосно заявляли, що на антихристову роботу не підуть. Урки ж учинили справжню війну. Мало не кожного треба було в'язати й нести, а особливо лютих тягти за ноги, як то було з ватажками.

...Наближалася друга колимська зима. Сезон літньої золотонамивки закінчився, однак апетит зростав – "згори" запропонували продовжити цей процес і в зимових умовах. Мудрили, вигадуючи так звані тепляки – сараї, вступили в боротьбу з грізною стихією Півночі. Але якою жалюгідною виглядала людина в тій боротьбі! Та владики на те не зважали – як свою власність ставили на кін життя зеків.

Морози набирали сили. Знову запорошило дрібними крупцями, вкрило білим простирадлом землю, сопки, ліси. Обірвана за рік одежа цього разу на зиму не замінювалася. Філоненко заборонив. Він наказав розширити майстерні для лагодження валянок, бушлатів, кожухів. І вони швидко заповнилися дрантям. Шевці, кравці "зашивалися". Нарядник шукав майстрів серед зеків. Я подумав, що нічого не втрачу, якщо номер не пройде, і ризикнув... оголосив себе кравцем. Хіба ж не зумію латати бушлатів, кожухів, думалось.

На ранок уже сидів у добре натопленому бараці в гурті трьох чи чотирьох таких самих "кравців", як я. Серед нас, правда, був і справжній майстер, родом десь із Полтавщини. Він співчутливо поставився до мене – дав мені латати кожуха. Я вправно пришив, як приклеїв, ті латки. По тому треба було залатати бушлат, а щоб прискорити роботу, майстер запропонував скористатися швацькою машиною! Я багато бачив тих машин, але, на жаль, ніколи не придивлявся до них, капосних, а тим більше ніколи ними не користувався. Тож сів і... о сором! Не зміг її крутити. Так закінчилось моє кравецтво. А через сім років у маґаданському таборі я дізнався, чому "моя" машина не слухалася мене, не крутилася. Там зазнайомився з кравцем Василем Юшком з Комишної Миргородського району на Полтавщині. Ми до упаду сміялися з тієї пригоди, а потім він пояснив, що і як треба було робити.

Зі зміною всього колимського начальства було змінено й вохру. До того їхні ряди комплектувалися навіть із зеків, різних побутовиків та звільнених із таборів. Тепер усіх їх було увільнено, а натомість прийшли вояки-надстроковики. Кількість вохрівців теж значно збільшилася. Тільки на Нерізі їх стояв цілий батальйон – майже по вохрівцю на кожного з нас. Крім того був ще взвод "собачників" із вимуштруваними вівчарками. Тим вохрівцям увесь час вдовбувалося, що вони охороняють страшних злочинців, ворогів трудового народу і що до них треба бути жорстокими.

Люди з клеймом зека виснажувалися на непосильних роботах. Якщо до вересня 1937 року Неріга не знала доходяг, то тепер їх дедалі більшало. Працювати не було сил, баланда (фактично гнила водичка) їх не додавала: ходити, й то було важко, а не те що виконувати норму. Одним із перших проти сваволі виступив недавній шахтар з Донбасу Кухлій, мій сусід по нарах. Він уголос прилюдно викривав лицемірство катів, які, лаючи гітлерівців, катують свій народ. Спочатку його ізолювали від нас – після повернення з роботи садили дó кандея, коли й те не допомогло, дуже побили і незабаром розстрі-

ляли нібито при спробі втекти. Зеки захвилювались і готові були йти до начальства з протестом, але вохрівці, довідавшись про ті наміри, оголосили, що "патронов не пожалеют!" Слабші осіли, і гарячішим, а їх було не так багато, нічого не залишилось, як скоритися. По тому вохрівці наказали виділити охочих, щоб захоронити Кухлія. Я вийшов перший, за мною ще троє...

Метрів за двадцять від воріт вахти горілиць із простреленими грудьми лежав небіжчик. Під ним розплилася калюжа крові, сірий бушлат на грудях був червоний, поряд валялася шапка та один валянок, а на щиколотці босої ноги блищав бляшаний номерок. То була "прохідна" на той світ, якою нагороджував НКВС свої жертви. Його мертве чоло дихало спокоєм, він усім своїм виглядом ніби промовляв: "До Бога піду шукати правди, коли на землі її немає".

Ми довго стояли в жалобі над другом, неспроможні говорити. Поки окрик: "Чого дивитесь, фашисти, везіть!" – не підігнав нас. Уже не пригадую, де ми взяли сани, заслали їх якимсь ряденцем і поклали на них Кухлія, вкривши його ж бушлатом. У супроводі вохрівців повезли за ключ, під сопку. Невинна кров капала, лишаючи кривавий слід як докір пролетаря "пролетарській" владі. Вохрівець підганяв нас, та ми не поспішали, везли повільно, віддаючи товаришу останню шану. Нарешті обрали, як на нашу думку, підходяще місце для могили. Зупинившись, узялися за кайла та лопати. Мерзлота піддавалася погано, і ми встигли, поки смеркло, викопати яму в півметра глибиною. Обережно опустивши бездиханне тіло на вічний спочинок у далеку, сувору, чужу колимську землю, засипали мерзлим ґрунтом. Хтось із нас сказав: "Спи, друже..."

То була перша могила, перша жертва сваволі на Неризі. Другою став жид Неживенко. Його, виснаженого на роботі до останнього, спеціальна команда держиморд щодня витягала з барака і на наших очах била бичами, як ніхто і скотину не бив. А він на їхню лють – уявити тільки! – сміявся як божевільний. Він не міг іти, і його тягли до вахти і далі до самого забою за ноги. Голова, як гарбуз, підскакувала йому на нерівній стежці, залишаючи червоний слід на снігу. А він сміявся. І жах брав, чи не юридивий він і чи не показилися кати. В забої він не працював, та й де йому було працювати?! Його знову били. А він сміявся...

Я напружувався на підсобних роботах у бригаді Мазура. Вибитися з заведеної колії, відірватися від загального плину значило бути розтертим на порох. Гаранін лютував: тепер уже щодня, на кожній перевірці оголошували списки засуджених і скараних "саботажників". Лютувало начальство і в таборах. Норми виробітку завищили настільки, що виконати їх було неможливо. Давно вже мартови, копилови, сергєєви зійшли з кону стахановців. Вони оправлялися кров'ю, доживаючи останні дні доходягами, так і не дочекавшись орденів чи хоч би забуття того, що вони троцькісти.

Невиконання норми, крім зменшення категорії харчування, тягло за собою й інші покарання. "Злочинця" залишали в забої на ніч, а коли й те не допомагало, тоді взагалі не випускали з забою – за ним числилися десятки кубометрів недовивезених торфів чи піску, і годі було думати про порятунок. Без перепочинку, без будь-якої страви, не кажучи вже про гарячу, той остаточно знесилювався. Так тривало день, два, три... Далі складали акт і як саботажника кудись відправляли. За тим суд і – кінець.

На Неризі почалося ушкодження рук, що підпадало під 14-й пункт 58 статті. Акт, суд і кінець. Мій земляк з Пирятинщини, з села Майорщина, ставний, високий красень, доведений до божевілля непосильною працею і голодом, на моїх очах схопив сокиру, приклав пальці лівої руки до пенька і одним махом відтяв усі чотири. Кров зацебеніла, закривавивши пеньок і сніг. Я не витримав, одвернувся. Хтось зчинив галас. З'явився вохрівець і став бити скалічілого кольбою рушниці, а той, затиснувши порубану руку, покірно стояв і

лише тремтів усім тілом. Вояк наскочив і на бриґадира за те, що той "необачно" залишив сокиру (було розпорядження видавати сокири лише довіреним особам), а потім забравши їх обох, повів до табору. Однак повернувшись увечері з роботи, ми їх там не застали: обох було відправлено чи не в Оротукан і, як пізніше передавали, – страчено.

Був серед нас один жид, кремезний собою, фізично дужий, витриманий. Він сумлінно працював і навіть виконував норму забійника. Відбувши термін ув'язнення, визначений присудом, звернувся до ОРЧ, але у звільненні йому відмовили. Тоді він заявив, що на роботу не піде, бо вже відбув термін ув'язнення. Та його таки вохрівці витягнули до вахти, на розвід, і там за опір побили кольбами. Тоді він миттю роздягся до сорочки (надворі мороз 55°), скинув взуття і став босими ногами на сніг. Так простояв з півгодини, покіль до вахти пригнали сани і його, роздягненого, поклали на них. Накривши бушлатом, повезли поряд нас у забій. Ми з острахом спостерігали ту екзекуцію і думали, що йому вже каюк. Та в забої він мовчки встав, узяв свою одежу, одягнувся і став до роботи.

Інакше було з доходягами. Їх не возили до забою, а напускали на них вівчарок. І летіли клапті одягу та шматки м'яса з людей, доведених до розпачу. Частенько ми топтали криваві стежки, йдучи до забою, – то була кров невинних людей, знесилених, обдертих, голодних...

Нарешті десь у половині грудня читання про страти припинилося. Наше життя поволеньки пристосовувалося до тих скажених часів. Цьому почасти сприяв таборовий староста, якого Філоненко, на наше щастя, залишив і надалі виконувати ті функції. Тож його стараннями нам дещо менше дошкуляли голод, холод, биття, кандей... Рятувала нас, видно, деякий час і "марка" табору "спецкомандировка", де повинні були перетримуватися "страшні злочинці", а не здобувачі золота. Отже, наша копальня чи й фігурувала у якихось планах та звітах про видобуток того металу, і нас Бог милував від візитів головного ката – Гараніна. Нас мучили "свої" кати вже тільки тому, що так веліло вище начальство. Філоненко ж, крім усього іншого, добре розумів, що знищуючи зеків, підрубує гілку, на якій сидить, бо план видобутку золота, хоч би який, виконують усе-таки зеки, а не вохра чи вівчарки. Тож скаженів помірніше, ніж інші начальники копалень.

Ще за часів Ланґера на Неризі кухарем було призначено Василя Голубничого, колгоспника з-під Харкова, порядного і чесного чоловіка, а ще кращим був хліборіз, теж "хохол" – Слива. Якщо кухар і допускав розподіл страв по "блату", то в міру, і вже зовсім не зважав на те, хто перед ним – "олень" чи урка, роздаючи кожному належне. Що ж до хліборіза Сливи (його навіть називали – кум Слива), то це була виняткова людина, навіть москалі про нього говорили: "Ну і хохол! Та йому бути міністром!" Чи не шістсот чоловік зеків він знав на прізвища, знав, яка кому належить пайка хліба. Це і врятувало нас у Неризі від загибелі – страви Голубничого та хліб, нарізаний чесною рукою Сливи. Нехай Філоненко й економив на наших пайках, виснажував нас непосильною працею, морозив роздягнених, проте ми вижили. Правда, виснаженість людей призвела до масового захворювання на піларгу й, особливо, цингу, – на неї хворіла чи не половина зеків. Ноги розпухали, синіли, тіло на них ставало, як драглі, розвалювалось, зуби випадали. Та проти цинги на Неризі (теж іще за Ланґера) було засновано кустарне виробництво протицингових ліків – обчухрували з гілок глицю, клали в дерев'яне коритце і вручну сікачем рубали на дрібненько. Посічену масу викладали на намітку, зав'язану над відром, і поливали окропом. Вищолочена вода, яка стікала у відро, і була тим протицинговим напоєм, на смак трохи гіркуватим, однак не противним. Цей напій ставили у відрі біля віконечка роздачі страв, і кожен зачерпував тих ліків і пив досхочу. Піларгою хворіло менше людей, але то вже були приречені на смерть...

1937 рік закінчився, почався 1938-й. Думалось... та ні, вже не думалось – наступила байдужість, бо надії на порятунок не було. Лишилася лише згадка про наївну тюремну мрію: швидше дістатися табору, там спокійно і сумлінно працювати, по можливості – читати, а може, й розважатися... Так ось яка вона, та очікувана пора спокою і сумлінної праці!

Життя ставало дедалі нестерпнішим. Холод у бараках, голод, воші... "Реформи" Філоненка торкнулися не лише нашої роботи, харчування, а й побуту. Якщо раніше дрова для обігрівання всього табору підвозили кіньми, то новий начальник, шкодуючи тварин, заборонив їх взагалі використовувати. Коней поставили на спочинок, а перевезення вантажів переклали на більш витривалих і менш вартісних тварин – зеків. До саней прилаштували п'ять шлей, замінивши ними голоблі, в них впрягалося п'ять зеків і тягли ті сани кілометрів за три-п'ять від табору. Заготовивши дрова, укладали й ув'язували їх повні сани, знову впрягались і тягли до табору. Ясна річ, що в першу чергу забезпечувалося дровами начальство, "хазяї", а для наших бараків залишалося... те, що залишалося. Не раз між зеками, жителями трьох бараків, виникала бійка за ті рештки сиріших дров. Якщо досі посада днювального діставалась тільки за великим блатом, то тепер днювальним доводилося цілий день мерзнути, а ввечері спішити колоти ті дрова, щоб ніхто не вкрав: мерщій перетягувати їх до барака і розпалювати пічки. Дрова горіли погано, бо були сирі, та й вистачало їх лише на півночі, а далі мороз пролазив крізь стіни, і в приміщенні ставало нестерпно холодно. Крім того, там стояв нестерпний сморід, тхнуло достоту як у свинарнику. Я просто задихався тим повітрям, та куди подінешся? Правда, більшість зеків, втративши людську подобу, не вважали за потрібне не тільки роздягтися на ніч, а й роззутися. Моя ж натура не мирилася з тим, і я щовечора роздягався до білизни, лягав у льодяну постіль, вкривався з головою, зігрівався своїм виснаженим тілом, а далі робив дірочку для дихання і спав. Звичайно, вставати було неприємно, неприємно було ступати босими ногами на поморозь підлоги. Та роздумувати не випадало, бо мороз брав у такі лещата, що мусив блискавично одягатися, взуватися і кулею вилітати надвір: вхопити свіжого повітря й набрати в кухлик снігу. Зимою воду добували зі снігу, тож коли хотів умитися чи попити чаю, мусив натопити снігу чи льоду,

На початку 1938 року, очевидно, внаслідок виснаження та надмірної роботи я звалився. В лікарні констатували сильну аритмію. Пролежавши днів п'ять, повинен був знову виходити на роботу. Лікар Іван Степанович, виписуючи, наказав старості поставити мене на легшу роботу. Тож мені доручили возити дрова. То була хоч і "кінська", як вважали у таборі, але блатна робота. Я й не уявляв, що виявлюсь заслабким і для неї, адже знав, що ще з осені там працював мій знайомий Бандера, і ніби не скаржився. Я дав згоду. Однак справа не пішла: чи я був занадто слабкий, чи просто невмілий? З порожніми саньми я ще сяк-так брів у тій упряжці, а з повними не вийшло. По-перше, заготівлю та навантаження дров ми робили на схилі сопки, тож близько кілометра повинні були навантажені сани спускати вниз на гальмах. Очевидно через слабкість я не втримався на ногах, а сани, набираючи швидкості, збили мене з ніг, і шлея здушила горло. Мої поплічники насилу мене визволили, і ми потягли далі. Тепер треба було вже тягти їх на гору. Всі напружувались, але їм було ніби байдуже, а мені – аж дух випирало. Як кінь, захеканий, свистів грудьми, а піт через тілогрійку виступав піною. Так я витримав два дні, а на третій знову потрапив до лікарні. Коли вийшов звідти, мене направили на дровозаготівлю. В тому був мій порятунок. Там я відчув себе на місці, налагодив інструмент, підшукав напарника і почав поступово підвищувати виробіток, одержуючи відповідно пайок найвищої категорії. За напарника мені став Михайло Панасович Драй-Хмара, ми з ним працювали близько місяця.

Дровозаготівник, правда, з нього був слабкий, та зате скільки ми з ним переговорили: про недосяжну, але таку милу батьківщину, про Київ, про родини, про літературу, мистецтво. Він мені розповів, що сам родом із села, десь з-під Драбова, що його батько був з бідних, однак потім, працюючи писарем у волості, помітно розжився. Михайло був єдиним сином у родині. Мати померла рано, а батько поставив собі за мету вивести сина в люди. Віддав його до Золотоніської гімназії. Михайло мав нахил до наук і закінчив її з золотою медаллю. Як медаліст був прийнятий до Колеґії Ґалаґана у Києві, на повне утримання, Колеґію теж закінчив успішно, по тому жив у Києві. Як поет належав до угруповання неокласиків, і з тими ж неокласиками (з двома Филиповичами, Лебедем та іншими) його й було заарештовано і засуджено, здається, на десять років таборів. Він дуже сумував за дружиною і донькою, висланими в Белебей як сім'я "ворога народу". Журився дуже. Дружина часто слала йому посилки, а листи він одержував майже щотижня. Одержував він посилки і з-за кордону, надіслані Червоним Хрестом.

В розмовах швидше минав час, пробували ми з ним і співати... Він знайшов, що у мене хороший голос, і запитав, чому я не запишусь у хор до Лохвицького, бо й сам там співав. Я йому відповів, що соловейко в клітці не співає. Як я розійшовся з моїм напарником – не пригадую. Може, його серед інших було взято на етап?..

Наближалася весна. Я, виробляючи мало не найвищу категорію, ожив, став почуватися краще.

А час збігав. Ходили різні чутки про буйства Гараніна, а з нашого табору дедалі частіше брали по п'ять-шість чіоловік – на етап. Вони йшли ніби у безвість. Так взято Бандеру, Лохвицького. Десь поділися Ведінґ, Красницький, знаменитий Слива... Бараки порожніли. На початок квітня сотні нар були вільні. Було припинено і дровозаготівлю. Мене використовували на різних дрібних роботах, а в душі не співало, а тенькало: "Что день грядущий мне готовит?"

Як прийшло найстрашніше

Третього травня на розводі як громом ударила новина: "Приготуватися з речами на етап!" І зачитали список. Етапна група складалася з тринадцяти чоловік, серед них були Мазур і я. Нас непокоїло наше майбутнє. А староста Петров усе повторював: "Не хвилюйтеся, вас везуть у дуже хороше місце. Будете задоволені". Й досі не знаю, чи то він був непоінформований, чи знав, яка доля нам "усміхалася".

До траси нас супроводжував надійний конвой. Це нас занепокоїло. Але що це?! Серце забилося. На трасі ми побачили "чорний воронок". Хотілося сподіватися, що то не по нас. Та даремно ми себе заспокоювали. Сани підповзли до дверей, і вохра заклопотано загнала нас до того "лімузина". За останнім уже знайомо зачинились двері, нас гойднуло, й машина покотила. Всі були приголомшені такою несподіванкою. Мовчали, та й про що було говорити? Все було зрозумілим і так. Чим то тільки воно закінчиться? Невже підписом: "Полковник Гаранін"?

За якихось 30-40 хвилин машина стишила хід і зупинилася. Почулися голоси і нас поодинці примусили скакати вниз. Усіх перевірили за списком. Тут же робився найретельніший обшук. Вже з того, як його роблено, було цілком зрозуміло, що привезено нас на щось дуже недобре. Та ось шмон закінчено. Ми стояли перед зовсім низенькою, але дуже міцною будівлею, складеною з кількасотрічних стовбурів модрин. Поштовхом мене буквально було вкинуто в роззявлені дверцята, у пащу хижака.

Камера, вщерть заповнена людом, мала метрів три завдовжки і близько

чотирьох завширшки. Вона була устаткована попід стінами нарами. Люди сиділи щільно один до одного, стояли в проході, виглядали з-під нар... У напівтемряві я кліпав очима, і тут хтось, ухопивши мене за рукав, потяг до нар. Інший уже схопив мого невеличкого сидора. В одну мить роздерши його, забрали хліб, цукор, тут же почали все це їсти, гогочучи мені в обличчя. Хтось дав мені по потилиці, крикнувши: "Олень хоче нар!" Я заточився й поліз під нари. Озирнувся навколо і в темряві загледів спокійні очі, які, як мені здалося, співчутливо дивилися на мене. Я запитав, хто він та звідки. Не пригадую прізвища, та слово "Київ" мене обрадувало. Я знав, що урки, забравши мою торбу з харчами, не залишать мене в спокої, тому передав йому свого гаманця-підківку (єдину згадку про минуле) і попросив перетримати день-другий. На згоду він кивнув головою.

Справді, хвилин за десять я побачив, що двоє урок лізуть до мене під нари. Сперечатися з ними було зайвим, і я навмисне повівся дуже спокійно. Не кажучи й слова, вони майстерно обшукали мене, перещупавши всі рубчики до білизни. Піймавши облизня, процідили: "Хитрий, оленюка..." – і залишили мене.

Я розумів, куди потрапив, але не знав, де міститься цей "затишний" куточок. Сусід пояснив, що це районний каземат в Оротукані. Мені полегшало, коли я почув знайому назву. Чомусь подумалося, що десь тут недалечко і барачок покійниці Маландіної, з долею якої чомусь пов'язалась і моя доля...

Мене цікавило, для чого нас сюди звезли. Я вже приблизно оцінив, що мешканцями того каземату були на третину урки, решта – "олені", "вороги народу". Сусіда, криючись, щоб хто не підслухав, розповів, що час від часу поодинці, а то й групами в'язнів беруть кудись на допити, примушують у чомусь зізнаватися, і коли хто не зізнавався, жорстоко катують.

Так минула ніч. Уранці люди заворушилися, як черва. Ми, піднарники, теж повисовували голови. Двері відчинились, і на порозі з'явився... кум Слива. Не знати як, але за мить я опинився вже біля нього і напівскрикнув: "Товариш Слива!" Але він, як артист, лише глянув на мене усміхненими очима, приклав пальця до губів і ледь чутно промовив: "Т-с-с..." Я зрозумів його, сторонні ж, нічого не второпавши, запідозрили, що я, як дивак, перший пруся одержати пайку. Грубо відтиснули мене назад, та я вже не проявляв більше ніякого інтересу до хліборіза. Одержавши пайку, відразу з'їв її, щоб не спокушати урок, бо добре знав таборове прислів'я: не відкладай на завтра того, що можна з'їсти зараз, і не роби зараз того, що можна зробити завтра.

Параші в камері не було, тож окрик: приготуватися на оправку! – заворушив усю масу. Урки, як завжди, протиснулися наперед, розкидаючи всіх, хто їм заважав. Громадою урок верховодив Коньков, довгов'язий, середніх років хлоп.

Через якусь чверть години по тому до камери занесли сніданок: куліш із кетою. На смак він був терпимий, але до нестями солоний. Урки, захопивши цебер із тим кулішем, понасипали собі повні миски, а решту віддали "оленям". Та те бидло ні звуку протесту. Вони нагадували собак, які покірно зазирають у руки, чекаючи недоїдків. Я теж мовчав. У розмовах урки весь час згадували якогось свого поплічника – Шарикова. З'ясувалося, що напередодні нашого вселення в камеру його взяли на допит, уже вдруге. Вперше наче брали на якусь "вистойку", а цього разу – на "прохолодку". Я не розумів, що це означало, але схоже, що то була якась страшна екзекуція.

Дні тяглися, як ґума, і здавалися вічністю. Урки вели лік, скільки днів уже не було Шарикова. Коли ж нарахували вісім, почали очікувати на його прихід. Справді того ж дня двері з гуркотом відчинились і на порозі з'явився ватажок урок. Він переможно оглянув населення камери, а весь його вигляд наче говорив: дивіться, який я лицар! Урки, вітаючи його, зняли божевільний галас. Він же повагом підійшов до нар, зняв бушлата, тілогрійку, теплого

светра, потім – валянки і гарні суконні онучі. По тому скинув грубі ватяні штани, за ними – звичайні, а тоді ще теплі підштанки. Відклавши все те набік, надів натомість легеньку одежу, заліз на нари і лише по тому згорда проказав: "Я їм, лягавим, довів, що я не олень і не підпишу, що вони хотіли!" Далі в усіх деталях розповів, що його всі вісім діб витримали в льоху, заповненому льодом. Раз на добу йому давали їжу і виводили до вбиральні. Дивився на нього і не міг повірити, що він простояв у темному холодному льосі вісім діб. А ще більше здивувався, коли мій сусід зауважив, що Шариков перед тим витримав восьмидобову вистойку, себто вистояв 192 години без сну чи будь-якого відпочинку. Дізнався також, що слідчий вимагав від нього зізнань у причетності до контрреволюційної організації, створеної начальником Південного гірничого управління Рапопортом, а він на все те відповідав "ні".

Я з цікавістю придивлявся до нього: його прізвище, очевидно, придбане ним за його вродою. Він був круглий, ніби куля, мав короткі ноги, короткий тулуб і короткі сильні руки. Особливо могутньою була шия, на якій крутилася кругла голова. Урки любовно дивилися на свого "большого", пригощали куревом та їстівним, а він, кидаючи направо й наліво люб'язності, присмачені крутим матом, пишався собою, як опука, качався серед "шпани", балакучий, верткий.

А тим часом інший верховода – Коньков старанно одягався. Взяв найлегшу білизну, приміряв легенькі штани, вибрав одну з найлегших тілогрійок, легеньку шапку. Подали йому і тоненькі онучі та валянки з обрізаними халявами. Так одягнувшись, він ніби запитав Шарикова: "Як думаєш, витримаю?" Той, оглянувши його досвідченим оком, ствердно кивнув головою, ще щось додавши. Я дивився на нього і думав: звідки він знає, що по нього прийдуть і чого йому слід чекати? А надвечір справді відчинилися двері і хтось промовив: "Коньков! Виходь!" Він бадьоро, ніби навіть охоче, зіскочив з нар і з посмішкою пройшов до дверей.

Минула доба, почалася друга... Конькова не було. Сусід сказав, що він, мабуть на "вистойці". Тоді стало ясно, чому так по-різному одягалися Шариков і Коньков. Думав, а що ж робити мені, до чого готуватися: до вистойки чи до прохолодження? Хто порадить, хто допоможе? Та й не міг я так готуватися, як вони, бо міг залишитися без одежі: урки зі своїм скарбом були недоторканні, я ж був "олень" і мій одяг зник би тієї самої миті, коли я ризикнув залишити його в камері. Намагався заспокоїти себе думкою, що мене не зачеплять, що то заводять нові справи на тих, хто закінчує свій термін, а у мене ж, "слава Богу", попереду ще цілих вісім років! За тими думками не зуздрився, як відчинилися двері і було накликано мене...

По кількох годинах виснажливого чекання у передпокої, після обшуку та інших "церемоній" почув нарешті своє прізвище. Підвівся, й серце мені забилося, як спійманий у пастку птах. Зусиллям волі примусив себе заспокоїтись і вже не хапаючись зайшов до кімнати. За великим письмовим столом сидів якийсь чин. Хвилин п'ять ми мовчки дивились один на одного. Нарешті він порився в паперах, переглянув якийсь аркушик і, запитавши моє прізвище, ім'я, по батькові, сам і назвав. Я ствердив. Тоді він перерахував усі мої "титули" – статті та пункти і рішуче заявив: "Ви учасник створеної на Колимі колишнім начальником "Дальбуду" Берзіним контрреволюційної організації, завербований агентом начальника Південного гірничого управління Рапопорта зеком копальні Нерига Лохвицьким!" У відповідь я зареготав. Перечекавши, він спокійно вів далі: "Отже, повинні підписати зізнання і признатися, кого завербували". "Я не розумію, чи то я збожеволів, чи ви жартуєте, зводячи такий наклеп на зека, який невільний без нагляду навіть до вбиральні ходити", – відповів на те я. Трохи повагавшись, він виголосив: "Ви повинні обов'язково в цьому зізнатися і тоді, можливо, уцілієте в майбутнім. Інакше живим

звідси не вийдете! Ми примусимо вас признатися, навіть якщо доведеться ламати ребра, викручувати руки, і навіть убити..." Відчувши свою приреченість, я розхвилювався. Мене охопив нестримний плач, а він сидів і байдуже вичікував... Трохи заспокоївшись, щось йому доводив, і знову зі мною істерика. Знову він вичікує і трохи згодом "заспокоює": "Чого ви так розхвилювалися, адже, по суті, ви нам не потрібні. Нам потрібні матеріали на Берзіна і Рапопорта! А ви коли-небудь відбудете свій строк, якщо навіть одержите і додатковий".

Годину чи півтори тривала та розмова і, коли я вже вкотре на запитання: "Так ти підпишеш?" – в істериці вигукнув "Ні! Ламайте мене!" – він спокійно піднявся, підійшов до дверей і крикнув: "Конвой!" Миттю вбіг вояка. Слідчий з огидою на обличчі спромігся сказати: "На вистойку!"

Я покірно пройшов повз тюремника, який мені в спину наставив пістоля, до сусідньої кімнати. Час був надвечірній, ввімкнули електричне світло. Кімната, до якої мене заведено, виявилася глухою, без вікон. Там були лише ще якісь додаткові двері. Зайшовши туди, я ледве не впав, ледь не задихнувся: в приміщенні було, мабуть, 40–45°. Вздовж широкої голландської пічки (видно, недавно побудованої), що аж пашіла жаром, стояли троє зеків, обличчями до неї. Двоє з них, як і я, були зодягнені в теплий зимовий одяг, третій, одягнений хвацько, був Коньков. Осторонь стояв вохрівець із рушницею. Він мав біля себе стілець.

Мені вказали місце поряд Конькова. Дуже швидко я весь облився потом, ставало нестерпно жарко. День дедалі більше хилився до вечора. Ще один вохрівець приніс нам пшоняного кулешу з просолом риби кети. Я, зголоднілий, звичайно покуштував його – голод переміг. Ті двоє теж їли. Коньков же – не доторкнувся. Десь за годину піт з мене лився струмками. Почала мучити згага. Один із нас заїкнувся був про воду, та вохрівець лише глузливо розсміявся. Той зек наважився огризнутися, та вохрівець несамовито закричав: мовчати! – і вдарив його кольбою по плечах.

Я стояв і терпів, а час зовсім зупинився. В роті вже не було слини, слизові оболонки пересохли, язик став шорстким і не повертався. Спочатку я переминався з ноги на ногу, та чимдалі вони ставали важчими, ніби наливалися оловом. Хребет нив, плечі боліли, як після непомірно тяжкої роботи. В голові шуміло й стукало, а в очах пливли якісь химерні кола. Вухо ледве ловило розпливчасті звуки...

Нарешті як з того світу долинуло: "На оправку!" Це вохрівець звернувся до крайнього зліва. Я чув і бачив те, ніби крізь сон, проте з нетерпінням чекав своєї черги, а вона так нестерпно довго не приходила. Як у дитинстві я, висолопивши язика, "допомагав" дідові Карпенку натягувати обруча на діжечку, так і тепер – я аж шивулився, ніби допомагаючи тим людям рухатися. Нарешті черга дійшла і до мене. Душа рвала тіло вперед, та ноги не слухались, а вохрівець кричав: "Ну, слоне, повертайся!.." Насилу я поминув ті таємничі двері, вхопив ковток свіжого повітря. Далі йшли якимсь лабіринтом, наглухо закритим ходом, до зовнішньої вбиральні. Вохрівець і там стояв над душею. Я присів і нагледів у вічку сусілки з сечі, а може, і зі снігу. Відломив їх і мерщій до рота. Та тільки хотів ще відломити, як вохрівець закричав: "А ну, фашистська скотино, що робиш?!" І вдарив кольбою межи плечі. Я перекинувся, а він, наставивши багнета, додав: "Заколю, гад!" Сахаючись багнета, я схопився і позадкував, а він заверещав: "Пішов назад!" Ми повернулись, і я став на попереднє місце...

Почалася нова доба. На сніданок нам знову принесли куліш із кетою, та вже ніхто не їв, знаючи ту підступність. Знову потяглися хвилини... години... Задуха ставала нестерпною. Здавалося, язик перетворився на шматок засушеного соняшника... Почалися спазми горла. Аж ось крайній зліва захитався і

впав. Вохрівець зі звіриним ревом кинувся до нього, почав топтати ногами й бити кольбою. Було страшно на те дивитися, здавалося, що він розтовче нещасного на млинець: кістки тріщали, на обличчі та голові з'явилася кров... На шум до кімнати заскочив іще один вохрівець і приєднався до свого колеги. І аж коли зек захарчав, ніби конаючи, вони припинили бити і стали відливати його водою. Через півгодини він почав очунювати. Заворушився, а тоді страшно заревів, видно, з болю. Його підвели на ноги і запитали: "Може, відвести до слідчого?" Але той мовчав, стогнучи. Тоді його штовхнули на попереднє місце вистойки.

Надивившись на ту екзекуцію, я ще більше занепав духом, відчував, що ось-ось наступить кінець: мене залишали останні сили... Я втратив орієнтацію в часі, не знав, чи минула ще одна ніч... Здається, мене вдруге виводили на оправку. Та все єство не хотіло здаватись. Думка настійливо шукала виходу. Думалось – чи підписати? І сльози самі котилися з очей – для сліз організм зберіг іще краплі вологи. Далі пам'ять потьмарилась і я знепритомнів... Від нестерпного болю я зовсім очманів, хоч мокра одежа трохи полегшувала мій стан. Знав, що довго так не протягну. Блискавично прийшла думка: обдурити слідчого! Хоч на деякий час мати перепочинок. "Ведіть до слідчого", – видихнув.

...Слідчий підвівся з місця, дістав карафку з водою і поставив переді мною. Я тремтячими руками схопив її і склянка за склянкою почав пити. Слідчий, посміхаючись, стежив за мною. Коли я випив усе до краплі, він, прибравши серйозного вигляду, промовив: "Тепер приступімо до справи". "Що ж робити?" – думав я. Якщо мої зізнання писатиме слідчий, він відразу викриє мій задум. Я попросив іще води. Слідчий, підозріло поглядаючи на мене, наказав принести ще одну карафку. Розмірковуючи, я вже повільніше випивав склянку за склянкою, а потім, відкашлявшись, на його вдруге мовлене "приступімо" сказав: "Знаєте що, давайте я сам усе напишу". Він погодився і додав: "Паперу не жалійте!"

Я писав уже години дві, писав навмисне нерозбірливо, нанизував, повторюючи, безліч фактів із життя на копальні Неріга. Багатослівно описав, як зек Лохвицький проводив серед ув'язнених "роботу", а яку саме – не дописував, залишаючи насамкінець. Написав, що і я дуже цікавився тим вербуванням і що Лохвицький кілька разів призначав мені побачення, та все якось не випадало нам поговорити. І лише, закінчуючи свою "оповідь", десь на п'ятій чи шостій сторінці нарешті написав, куди ж вербував мене Лохвицький, – "до хору". Закінчив, відклав ручку. Сидів і дививсь у вікно, милуючися зеленню кедрини. Та то був удаваний спокій. Уся моя істота була напружена, як лук. Мені хотілося, щоб слідчий вічно порпався в своїх паперах. Боявся, що мій задум буде викрито і мене знову відправлять на вистойку.

Слідчий почав читати. Мені ж серце ледь не вискочить... Вже не знаю, що мені допомогло, чи вправно написаний початок про "вербування" зеків Лохвицьким, чи перевантаження слідчого, однак він, прочитавши першу сторінку, зупинився і промовив: "Ось так би й зразу!" По тому підійшов до дверей, викликав вохрівця і наказав одвести мене в ізолятор.

Ні живий, ні мертвий повертався я до того притулку. Міг думати тільки про одне: що то буде, як слідчий вчитається в написане?! Адже йому потрібні мої свідчення про злочинну діяльність Лохвицького, Рапопорта, Берзіна. Я ж лишив його в дурнях. Я вже знав, що категорична відмова будь-що підписувати коштувала життя моїм знайомим зекам табору Неріга Розенберґові, Ведінґу та, здається, й Бандері, Порхуну, Пешті, Пазині. Їх та багатьох інших закатовано на смерть.

Я йшов, як велів мені багнет вохрівця. Двері ізолятора. Далі – камера. Всі запитливо вп'ялись у мене очима. Котрийсь із урок глузливо кинув: "Ну

що, розколовся?” Та мені було не до розмов. Як сніп, я звалився під нари, забувши про біль і голод.

Тільки вранішня метушня зеків розбудила мене. Докладаючи неймовірних зусиль, я виліз зі своєї схованки, але йти не зміг. Ліва рука не ворушилась, важко було дихати – очевидно, заважали крововиливи десь усередині. У штовханині хтось ненароком зачепив мене, і я несамовито закричав, пронизаний страшним болем. З допомогою сусіда дійшов до вбиральні й повернувся назад у камеру. Знову ліг. Зрозумівши мій стан, сусід подав мені миску кулешу і води. Їжа дещо підсилила мене. А днів за два-три мені трохи полегшало, і лише думка, що ж буде далі, непокоїла мене. Я жахався кожного звуку за дверима – невже прийшли по мене?!

Якось уранці замість виклику до камери завели нових в'язнів. Усі відразу накинулися на “свіженьких” – урки грабували, а ми цікавилися новинами, розпитували, звідки вони та що де чути. Сумні речі повідали вони. Розгул “єжовщини” набирав нечуваного розмаху: жорстоко внищувалися сотні тисяч зеків. Особливо запам'яталася розповідь лікпома Кабанова, здається з табору “Грозовий”. Страшно було слухати його. В таборі, де він працював, восени 1937 року нараховувалося близько сімнадцяти тисяч зеків. А на травень 1938-го їх залишилося всього чоловік вісімсот живих. Люди мерли масово, а оперуповноважений “чомусь” був відсутній. Ховати без позначки органів не дозволялось. Отож мерців складали в штабелі у спорожнілих бараках. І лише кілька днів тому, по приїзді опера, їх, оформивши і причепивши до ніг бірки, поховали. Такі розповіді посилювали мої страхи. Нічого доброго я не чекав.

Несподіваний порятунок

Якось уранці, прислухавшись, почув у коридорі каземату небувалий галас. Серце тривожно забилось, очікуючи чогось страшного. Та, на щастя, сталося не те, чого я боявся: двері широко розчинились і тюремник щосили заволав: “Виходь усі з речами!” В камері здійнялася справжня буря. Виліз і я з-під нар і... пішов за течією, ще не знаючи куди й для чого. Йти довелося недалеко. В огорожі з колючого дроту стояв величезний намет. Нас загнали туди й наказали влаштовуватися. Знову зчинився страшний галас: кожен намагався зайняти місце в сухому кутку намета щойно поставили просто на снігу, ледь покривши його латами, і в багатьох місцях вогкість проступала). Урки зганяли “оленів” з кращих місць. Та не всі їм корилися. Здійнялася буча, доходило до бійки. Нараз на порозі з'явився представник НКВС. Вмить усе стихло, і він нам на диво виголосив приблизно таке: “В ряди апарату НКВС пролізли вороги народу. Почали вишукувати злочинців там, де їх немає, відправили на той світ корисних робітників. Нам же мерці не потрібні, нам потрібно виконувати план видобування золота, давати країні метал, а не годувати силу людей, тримаючи їх по ізоляторах. До таких ворогів належав і мій попередник оперуповноважений Уткін. Він понавигадував справ, за якими по Південному гірничому управлінню знищено силу зеків. Я, ваш теперішній оперуповноважений Золотарьов, виганяю вас з ізолятора, доволі вам їсти дармовий хліб. Їдьте на копальні і працюйте!” На закінчення промови не вистачало хіба що вигуку “ура!”. Однак жодним словом він не згадав, чи анульовано ті вигадані справи, чи залишено в теці, про всяк випадок. А ми так зраділи несподіваному звільненню, що ніхто не спромігся про те запитати.

Серед стовпища в'язнів, зібраних у наметі, було чоловік тридцять нерігівців. Це все, що залишилося з сотні людей, узятих свого часу до каземату. Де поділася решта, могли дати звіт тільки в НКВС. Серед уцілілих я побачив Мазура і, особливо зрадівши, Драй-Хмару.

30 травня нас вивели за зону, поділили на партії, вимили в лазні, а тоді повантажили в автомашини. Повезли на північ. У присмерку зупинилися біля якогось селища. Осідок називався Спорний. Наступного ранку, забираючи все вище в гори, петляючи між сопками, машина везла нас далі, в напрямку невідомої нам копальні Річка Утіна...

Перевалили через хребет і спускалися правим берегом тієї річки. З-за однієї сопки нарешті з'явилося селище колимського типу – розкидані барачки обабіч русла. То були житла вільнонайманих. Трохи далі, ліворуч, на горбку виднівся і табір: бараків п'ятдесят тулилися один до одного. З боку сопок вони були обнесені надійним парканом і колючим дротом. Від річки огорожі ще не було, хоч вахта і вишки вже стояли, вказуючи на майбутні межі нашої волі.

Машина ткнулась до річки, туди, де мав бути міст. Але його там не було: напередодні нашого приїзду річка, лютуючи на тісноту гирла, зірвала його і, потрощивши на друзки, понесла свій трофей у Колиму... Нас повели вниз за течією до тимчасової переправи. За неї правили два стесані кряжі модрин метрів п'ятнадцять завдовжки, а замість поручнів було натягнуто доброго мотузка. Ми один за одним рачки переповзали на "свій" берег. Споруда була дуже хисткою, а внизу кипіла вода, несла різні уламки, кипіла й ніби чекала на жертву. Незабаром черга дійшла до мене. Я рачкував, а сидір сповзав мені на комір, і шапка закривала очі. (Незважаючи на напади урок, мені вдалося зберегти порівняно нову, добру одежу, теплу хутряну шапку і досить пухкого сидора: через усі бурі і негоди я проніс улюблену червоносмугасту ковдрочку, пам'ять про дружину.) Намагаючися звільнити очі, я мотнув головою, і шапка злетіла в воду. Бурхлива течія вмить її проковтнула. Не лише я потерпів на тій переправі, однак шапки позбувся я один. Те мені дуже дошкуляло, бо колимський червень схожий на початок березня у нас.

До самісінького вечора нові хазяї ганяли нас з місця на місце, перевіряли та вточняли списки. Я нестерпно мерз та й взагалі почувався незручно й незатишно. Звернувся до каптьора, а та мерзота – в крик, мовляв, вас привезено сюди не для одягання... Вже поночі нас завели до барака №47. Серед його мешканців опинився і Драй-Хмара. Обскубаний урками до останнього, вимоклий ще з переправи, він трусився від холоду.

Суцільні голі нари не обіцяли гарного спочинку, але я, хоч і позбувся шапки, зате мав улюблену ковдрочку, простирадло, навіть сякий-такий матрацик, та ще деяке барахло. Тому бадьоріше зустрічав першу ніч на новій командировці. Драй-Хмара, як мокра курка, розгубившись, сидів на нарах. Я ж не здавався. Залишивши сидора на Драй-Хмару, перш за все пішов пошукати, чим набити матраца. І невдовзі ми вже спали на ньому, вкрившись ковдрочкою і бушлатами, притулившись один до одного. Наступний день (належний нам спочинок) ми використали на те, щоб піти на пошту. На диво, вона була поряд із табором, з того боку, де ще не було огорожі. Драй-Хмара зателеграфував у Белебей дружині, а я написав і відправив листа в Москву своїй. По тому пішли до ларка, що стояв тут же недалечко. Там нас здибав якийсь табірний чин і з подивом та лютю запитав, чого ми тут ходимо. Ми наївно пояснили, а він аж підскочив і, лаючись матом, погнав до табору. А там показав на таблички, які були на кожному кілочку, що стояли рядком там, де мала бути огорожа. Напис на табличках сповіщав: "Вихід за зону суворо заборонено!" Ми прикинулися дурниками і тим уникнули кари. День відпочинку закінчився, а я так і не придбав собі чогось на голову. На перевірці нас, новоприбулих, оглядав начальник табору Зарубайло. Він запримітив, що я без шапки. Я коротко пояснив, чому так сталося, і попросив щось мені видати. Зарубайло звернувся до каптьора, мовляв, дай. Той, сприйнявши мої пояснення як скаргу, довго лаяв мене, а тоді приніс і кинув межи очі стару засмальцьо-

вану будьонівку. Я надів, але вона так "пасувала" мені, що натовп вибухнув сміхом, хтось вигукнув: "Тепер я турок – не козак!"

На другий день Драй-Хмара одержав свою оплачену телеграму від дружини і телеграфний переказ на гроші. Після того став уникати мене. А коли нашу команду "заплямованих" переселили в інший барак, то його (як я зрозумів, за хабар таборовому старості) залишили у згаданім 47-му. І на роботу послано до передової бригади. З нашої ж команди та частково урок було скомпоновано, я б сказав, бриґаду "ух!" на чолі з таким же бриґадиром – уркачем Лобзою. Видано нам інструменти, вказано забоя. Так я знову вкотре став золотодобувачем...

Лобза уважно розставив "оленів" по місцях, а урок розподілив з розрахунку – один урка на двох "оленів". Ми взялися за кайла та тачки, а урки за карти, і, гарно вмостившись, заходилися "чесати бороди королям". Я вперше зустрівся з таким одвертим нахабством: в обов'язковому порядку повинен був одробляти половину норми за урку. Та що було робити? Адже коли сусід, маючи кращу, ніж у мене, фізичну "вроду", спромігся на протест, урки відмолотили його бичами, а Лобза пообіцяв запам'ятати те йому й надалі. Я скорився долі й почав наполегливо працювати кайлом, швидко ставши "найліпшим" у тій бриґаді. Радий був уже з того, що мене ніхто не підганяв і не заважав порпатися цілий день: кайлити ґрунт, насипати тачку, вивозити її на "відвал" і знову кайлити і кайлити... І так до обіду. Обідали в таборі, а по тому до вечора "тягли лямку": дванадцять годин щодня без вихідних чи якогось перепочинку.

Перші дні я вивозив понад п'ятдесят тачок, а в кінці другого тижня довів ту норму до дев'яноста-дев'яноста п'яти. Лобза хвалив мене, а мені головне було одержати належну пайку. І я таки мав вісімсот грамів хліба і близьку до кращої таборову страву.

На копальні хіба третина бараків була заселена, решта пустували (чи не з тих причин, про які розповідав лікпом Кабанов в оротуканськім казематі?). Павлови, гараніни, закопавши в одвічну мерзлоту сотні тисяч робочих рук, тепер вимагали від недобитих решток зеків виконання планів намиву золота. Десятигодинний робочий день збільшили до дванадцяти, а далі й до чотирнадцятигодинного. Та стало ясно, що ніяке збільшення робочого дня не допоможе – заплановану кількість металу не було кому добувати. Садист Павлов вимагав усе нових рабів, та органи не могли, очевидно, так швидко перетворити на "злочинців", на зеків решту населення країни, а план тріщав... Тоді висока Москва, лицемірно "жахнувшись" такому апетитові Павлова, запитала його, куди поділися сотні тисяч, засланих на Колиму за минулі роки. Прислали комісію, яка повинна була з'ясувати, куди вони "зникли". Викривши їхню загибель, комісія "покарала" винних. Колимських начальників призначили начальниками Чиб'їнських таборів тощо. Про це я довідався через десятки літ.

...Бриґаду в повному складі перевели на іншу ділянку. Два кілометри вниз по течії річки, на так звану Усть-Утіну. Там нам належало вивозити ще з осені заготовлені піски на бутару для промивки. Там стояв барак чоловік на сімдесят, їдальня і конторка. Ні зони, ні вохри ще не було.

Я зайняв діляночку поряд із зеком на призвище Юхименко. Мова і рухи нашенські. Думав, чи не з Пирятинщини буде? Запитую і чую... з Усурійського краю! Його дід чи прадід переселився туди з Чернігівщини. Той край заселений людьми з різних губерній України. Вони зберегли там свої порядки, звичаї, зберегли і свою рідну мову, хоч школи там і російські. "Нехай як хотять учать, а ми до того пристосувались – не губимо свого: ні мови, ні потягу до великої України. Ще й зараз їздимо туди в гості", – говорить він. Можна уявити, як я зрадів, почувши те. Зрадів, що зустрів земляка і що був він з Зеленого Клину, тож я мав змогу, як то кажуть, з перших уст почути про тих українців, шукачів кращої долі.

Так ми працювали разом, разом і спочивали, розповідаючи один одному кожен своє. Він розповів, як його ні за що було взято і засуджено трійкою, здається, на десять літ. Журився, що не в силі буде вижити на цій каторзі, а якось натякнув про втечу. Я почав його переконувати в безнадійності тієї справи. На мою думку, було безглуздям сподіватися подолати тисячі кілометрів страшних, повних усяких несподіванок нетрів. Хіба легковажна людина могла пристати на таке. Він, однак, заперечував, доводив, що здавна знає й ті нетрі, і тайгу, і певен, що вивів би в безпечні місця. Вже сміливіше виклав свій план, підкреслюючи, що, мовляв, чи й трапиться ще коли така нагода, адже й наш, поки що відкритий, табір незабаром буде огороджено й поставлено добру сторожу, вишечки. Мабуть, бачачи, що я слабкий фізично, наголошував, що в разі потреби в силі пронести свого спільника на плечах десятки чи й сотні кілометрів. Я ж, зважаючи на його силу та знання нетрів і на свою обізнаність у географії того краю, хоч і вагався пристати, але й не відкидав рішуче того наміру. А він почав готуватися. Сушив сухарі, дістав банок п'ять консервів. Спочатку я лише допомагав йому, а далі й сам з головою втягся у ту справу. Ми непомітно перекупили буханок із п'ять хліба, визначили напрямок і час утечі: через два дні, вночі, мали вислизнути з барака і податися на південь. Розраховували і на те, що наш осідок охороняло лише двоє вохрівців і що вони не зможуть зорганізувати негайної погоні. Отже, ми б випередили їх кілометрів на п'ятдесят...

Сталося, однак, інакше: до нашого підтабору надійшов конвой і викликав з десяток зеків з речами. Я був у їхньому числі. Вчуваючи щось недобре, забилося серце. Промайнула навіть думка, що той Юхименко провокатор, але я помилився – то діяла та ж сліпа фортуна.

По дорозі до основного табору я зрозумів, що всі викликані – спільники по оротуканському каземату, тож підупав духом. Згадав написане зізнання, думав, чи не воно причина етапу? У таборі, поблизу самих воріт, уже стояла група зеків – чоловік п'ятдесят. Серед них я побачив знайомих з Неріги, які теж пройшли крізь тортури оротуканського ізолятора. Був там і Мазур. Цього разу вдавана бадьорість не грала на їхніх обличчях. Вони були смутні.

Вже давно бриґади повернулися з роботи, вже й повечеряли, а нас все тримали біля вахти, забороняючи сісти чи вийти зі строю. Забили в рейку на вечірню перевірку. Вже й перевірено, й відпущено зеків на спочинок. Тільки по тому до нас підійшов начальник табору Зарубайло, начальник ОРЧ та ще кілька чинів. Уже забулися подробиці, здається, було сказано, що буде оголошено вирок Маґаданського суду, чи може просто почали "...За участь в організованій підготовці під керівництвом начальника Дальбуду Берзіна повстання проти Радянської влади з метою відриву Колими від Радянського Союзу і приєднання до Японії..." І далі – такого-то засудити додатково на десять, іншого – на п'ятнадцять, ще іншого – на дванадцять років... Назвали Мазура, Мазіна, ще когось... Я стояв ні живий, ні мертвий, дослухався, кого ще накличуть. Однак список закінчився, а мене так і не названо. Можна уявити, як я з того зрадів. Сподівався, що мене і ще кілька чоловік неназваних відокремлять, але того не сталося. Драй-Хмари серед викликаних не було, його і не начитувано. Не припускаю, щоб він у казематі викрутився, скоріше за все, що в таборі відкупився.

Закінчивши оголошення присуду, Зарубайло з перекошеним обличчям оскаженіло почав скакати перед нами, підносячи то одному, то другому кулак до носа, несамовито кричав: фашисти, троцькісти, вороги народу! Я вас згною, знищу! Так він "танцював" з півгодини, викрикуючи на нашу адресу брудну лайку, а втомившись, наказав ротному Яші замкнути нас у кандеї...

Вранці ротний вишикував нас і повів у їдальню. Там уже снідали зеки, і нам довелося чекати, поки вони закінчать. За той час ротний порадував нас,

сповістивши, що наша команда перебуває під особливим наглядом, що ми не маємо права зустрічатися з іншими зеками. Цілий день ми тяжко працювали. Виснажений, я мріяв, що хоч увечері спочину, та тим мріям не судилося збутись: нарядник оголосив, що наша бриґада переводиться на роботу в нічну зміну. Тому, сяк-так перекусивши, ми знову мусили йти на роботу.

Нічна праця (дванадцять годин після чотирнадцяти денної) до краю виснажила мене. Ледве тягнучи ноги, ми поверталися вранці до табору. Назустріч на роботу йшли свіжі зеки, і ми змушені були зійти з дороги, бо ми – опальні. Так Зарубайло знущався з нас, підкреслюючи нашу приреченість. Діставшися табора, я просто марив спочинком, але нас погнали прибирати зону. І не просто так, а під конвоєм. Тільки перед приходом забійників на обід нам дозволили зайти в кандей спочити. На цей раз тіснота не завадила всім умить поснути мертвим сном. Ледве сонце почало хилитися до обрію, як нас підняли й погнали на обід та вечерю. Те поєднання було придумане з метою обмежити наші мандри по табору. За тим нічна робота, а вранці, після сніданку, Зарубайло вигадав спеціально для нас перевірку, по тому знову прибирання території і... дві-три години сну на добу. Обладнали нам і "житло": терміново зібрали барак, прикрасили вікна надійними ґратами, а двері замками, вигородили його колючим дротом із загальної зони, а щоб нам було "зручно" – дали й парашу. Так я знову опинився у надійній в'язниці, що підсилювало безнадійність мого майбутнього.

Поволі склад нашої бриґади мінявся. Мазур, а за ним й інші, незважаючи на те, що саме їм було приліплено додаткові терміни ув'язнення, знайшли дірку й вислизнули в інші бриґади, а я, очевидячки, тоді підупав духом настільки, що вже неспроможний був опиратися, шукати виходу. Правда, в тім часі, десь у першій половині липня, нас знову перевели в денну зміну, та побутові умови і надалі залишалися нестерпними: поза роботою і відвідуванням їдальні нас тримали під замком. Я лишився при шкірі й кістках, вже й м'язи перетворилися на якесь матуззя. Щоб запобігти лихові недовиконання планів, Зарубайло вдався до поширеної в усій країні тактики: одну з бриґад усіляко підтримував, приписуючи їм надзвичайне перевиконання норм, добре годував її людей, а іншу цькував, відбираючи в неї останнє і навіть її мізерні виконання, зумисне тримав на голодному пайку. Цією другою була саме наша бриґада: він фактично позбавив нас їстівного. Голод навіть мене примусив їсти залишену іншими кашу-розмазню; інші, кремезніші, змушені були буквально вилизувати посуд в їдальні, а дехто ходив і визбирував недоїдки на смітнику. За те одпасені ротні та наглядачі били їх. Бувало й ґак, що кухар-урка, бажаючи припасти мою порцію комусь, а то й просто познущатися, бив мене черпаком і кричав: "Ач, захотів закосити ще, олень!" – і відбирав талончик, на який нам видавали страву. Одного разу по дорозі з їдальні я ризикнув вийти зі строю, заскочити до КВЧ, щоб здати написаного додому листа. Те помітив ротний Яша. Загнавши людей у барак, він бігцем кинувся до мене. Я біг йому назустріч, щоб сказати про причину затримки, але не встиг. Порівнявшись зі мною, він так ударив мене по голові, що я впав. Тоді він почав топтати мене ногами, а далі напівпритомного відволік до кандея і замкнув в одній із камер. Тільки під вечір я прийшов до тями. Замислився над своєю долею, а далі тремтячими руками розшнурував черевики, розмотав онучі, роздер їх впродовж і позв'язував. Один кінець зачепив за сучок у стіні, другий зашморгнув на шиї і плигнув з нар. Коли розплющив очі, наді мною стояв таборовий лікпом Іван Антонович із каламарчиком якихось ліків, тут же був ротний Яша і ще хтось. Чую, лікпом вигукнув: "Тварь, живий!" Справді, я відчув жалючі укуси комарів на обличчі, почув мову людей. Бачу, ротний ледве стримує гнів: "Падло, замалим під статтю не підвів!" Поряд стояла наша бриґада, вишикувана для виходу на роботу. Двом здорованям доручили

мене вести. Вони підхопили мене попід руки, але ноги чомусь не слухались, і тоді вони просто потягли мене за бриґадою. Всі стали до роботи, мене вохрівці поставили осторонь, та я не міг стояти – впав і лежав. Вохрівці протягом зміни не раз пропонували мені пройтися, мовляв, чому я все лежу, не підводжусь. Але я добре знав їхню підступність (вони могли кваліфікувати ту "прогулянку" як спробу втечі), тож тримався, хоч і холодної, зате байдужої до намагань вохрівців землі.

На ранок я, хоч і голодний, проте вилежаний, власною "тягою" разом із бригадою добрався до табору. Ротний гадюкою сичав на мене, однак бити не наважувався.

Наступного дня, чи вірніше, ночі, я вже вийшов на роботу. "Роздобув" собі гарного напарника на прізвище Головко – саженного зросту чоловіка з Криму. Він був кріпкий здоров'ям, роботящий, ґовіркий, приємний у громаді. Ми обидва сумлінно працювали, щоб відвоювати пристойну пайку. В ті дні я одержав повідомлення на посилку. За вказівкою КВЧ посилки дозволялося видавати тільки тим, хто виконав норму. Я мав непогані показники, і бриґадир видав мені довідку. Посилку вислала сестра Ніна (2 лютого 1938 року) і дійшла вона в хорошому вигляді. Там були ковбаса, сало, печиво і, здається, мед та суша. На жаль, я дуже мало що скуштував, бо урки відібрали половину тут же в бараці, а другу вкрали наступного дня в забої.

Хоч як дошкуляла мені непосильна робота, до неї я поступово звикав, а ось до скотського тюремного життя серед здичавілої зграї урок, до життя під замком, очевидячки, й довіку не звик би. І день, і ніч перебувати в їхньому товаристві, під пильними поглядами тих покидьків, терпіти дотики їхніх холодних, як тіла гадів, пальців, дивитися, як вони обмацують твої злиденні пожитки – не вистачало сил, і я терпів страшні муки. Вони не лише живилися з нашої праці в забої, з'їдали наші харчі в їдальні, відбирали все, що можна було відібрати, а й знущалися над нами морально, а то й фізично. Замкнуті з тими тварями, ми не мали можливості боронитися від них – вони мали за друзів вохру, начальство, що віддали нас їм ніби якусь річ. Ми заздрили дикому оленю, який по молодості прибився до нашого табору. Спочатку він дичився, а потім поступово звик приходити в обідній час, терся біля їдальні, і зеки, як могли, годували його. Не дай Бог хто б наважився навіть крикнути на нього! А нас, людей, згодних працювати, жити в мирі, – цькували, вбивали – і байдуже. Вохрівці іноді – чи то розважаючись, а може, тренувались? – намічали собі жертву: когось із зеків викликали з забою і наказували йти до кущів. Не послухатися нещасний не смів, а ступивши десяток чи два кроків убік, падав, застрелений у спину. Потім складали акта, що такий-то намагався втекти, і... все. Йому прив'язували бірку до ноги і закопували в мерзлоті...

Закінчився липень 1938 року. Зарубайло скаженів – копальня була у глибокому прориві. Нестача людей з одного боку й виснаженість і знесилення зеків призвели до невиконання плану добування золота. Не допомагав і чотирнадцятигодинний робочий день. Ба! Не допоміг і "добровільний" двогодинний додаток до нього. Недовиконувався план зняття торфів, ще гірше було з вивезенням пісків. Не кращими були справи з намиванням металу, а видобуток жильного золота в шахтах замість збільшення почав зменшуватися. На щастя, я не був близько тих шахт: туди відбиралися найкращі молоді сили. Їм належало посилене харчування, але і смертність там була високою. Ті шахти не мали найнеобхіднішого кріплення, що призводило до частих обвалів: часто цілі бриґади гинули під ними. Замість того, щоб дбати про техніку безпеки і покращити умови праці, Зарубайло вважав за зручніше та й дешевше викреслювати привалених зі списків зеків. Крім того, він укомплектував чи не всі бриґади одним-двома наглядачами, які ходили по забою з бичами, підганяючи

робітників. Нещадно били, незважаючи на те, хто був перед ними. Пригадується, як діставалося від них у нашій бригаді 78-річному дідові Харченку з села Харківець, що на Переяславщині. Його кістки лишилися там, у забої. Діставалось і його захисникові, якомусь молодику з побутовою статтею. Він спробував вдатися до протесту проти того знущання – кинув роботу. Наглядачі, накинувшись на нього, збили його з ніг і били, аж поки він втрачав притомність. Тоді кидали в річку, те швидко приводило його до пам'яті, і знову починали бити. Дивлячись на ті розправи, я, як інші, напружував останні сили, лупив ту скалу, кайлив скелю, накладав на тачку і по черзі зі своїм напарником вивозив на гору, десь за сто-сто п'ятдесят метрів. З натуги мені обличчя ставало буряковим, серцева аритмія досягала крайніх меж, та я тяг, виборюючи ту дорогу пайку, якою "обдаровував" Зарубайло. Та всьому буває кінець, настав кінець і моїм силам.

Пішов дощик, намочив трап, і возії ковзалися, силкуючись розігнати тачку на найбільший підйом. Найменша затримка возія викликала затор – він, ковзаючись, сповзав униз, де його вже підпирали десятки інших тачок. Наглядач кричав: не затримувати! – і бив бичем по ребрах. Саме в такий момент аритмія збила мене з ніг, в очах мені потьмарилось і я впав. Тачка пішла назад, ґрунт розсипався. Наглядачі витягли мене з ключа, куди я впав, і хоч холодна вода швидко привела мене до тями, я вже ні на що не реагував. Не знаю, чи переконало наглядачів твердження бригадира, що я сумлінний працівник, чи так було записано в книгу мого життя, однак замість неминучої розправи двом забійникам наказали відпровадити мене до табору. Перед амбулаторією нас зустрів уже відомий садист – лікпом Іван Антонович. Довідавшись про причину візиту, він загріб ногами й закричав: "Навіщо ви принесли цього симулянта?" Він готовий був кинутися на мене з кулаками, але... затнувся. З вахти показалася лікарка. Побачивши нас, вона прискорила ходу і запитала, що сталося. Іван Антонович лащився до неї, як собака. Змінивши тон, доповів, що, мовляв, з забою принесли непритомного, та він іще не встиг оглянути.

Мене занесли в амбулаторію і лікарка почала мене оглядати. Іван Антонович лицемірно допомагав їй, крадькома розлючено блимаючи на мене. Нарешті вона відклала стетоскоп і сказала: "Ось, Іване Антоновичу, випадок пороку серця без зовнішніх ознак – набряків ніг і обличчя. Покладіть його в стаціонар і хай полежить, подивимось. І запишіть у список на комісію".

Три дні я пролежав у стаціонарі. Далі почав ходити, а, здається, на п'ятий день мене виписали з умовою використання на легких роботах. Та про які легкі роботи могла йти мова в таборі?! Мене повернули в бригаду.

Ще задовго до цього поширилися чутки, що одним із наслідків господарювання Гараніна-Павлова – винищення зеків Колими – було створення Всеколимської медично-санітарної комісії. Вона ще в липні почала свою роботу на стані Усть-Тайожна. Отже, після слів лікарки у мене зажевріла надія потрапити на ту комісію і хіба тільки непокоїло, що та потвора Іван Антонович змахлює. Та днів через два чи три я почув від ротного Яші: "Тобі на комісію, залишайся в таборі".

Вдень почала роботу таборова комісія, яка протягом кількох днів оглянула близько 400-500 зеків, яких намічено було передати на всеколимську. Серед відібраних на комісію я побачив Драй-Хмару. Мене вибракували без будь-яких затримок. Я разом з іншими такими самими сидів у таборі й чекав на відправку до Усть-Тайожної, на всеколимську комісію. Одного туманного ранку нас посадили в машини, і я востаннє з прокляттям глянув на табір Усть-Утіная.

З десяток автомашин було навантажено людським ломом. Поряд мене сидів Драй-Хмара. Їхав з нами й дідок Аксьонов. Доля втретє випробувала його. Перший раз по комісації його не вивезли на материк випадково: він тоді чергував біля ларка як сторож і його "не знайшли". Та лікарка не забула про нього і таки дотримала слова вивезти трухляка з копалень – всадила його на одну з п'яти останніх машин. Цього разу він попрощався з табором і полегшено зітхнув. Та не судилося йому обтрусити з ніг пил Колими. Коли перші три машини з зеками проскочили селище М'якіт, резиденцію УАТу (управління автотранспортом Колими), надійшло розпорядження затримати відправку і дві останні машини з тими каліками повернули на Річку Утіну. В одній із них і був дідок Аксьонов. Тепер втретє він виїжджав звідти в надії, що востаннє. Та, очевидно, в книгу його життя було записано інше...

Того ж дня ввечері нас уже вивантажували в зоні, обнесеній колючим дротом, щоб ненароком та каліч не повтікала! Тисячі, десятки тисяч калік заповнили примітивні бараки, а ще більше їх кишіло просто неба. Хазяї з олімпійським спокоєм дивилися на те юрмище, а тим часом молоді урки (чи не навмисне завезені туди) зграями шастали в натовпі, обдираючи ту каліч до нитки, бо на той час і більш-менш пристойний бушлат був у ціні.

Зразу з машин нас відправляли до санпропускника. Біля нього юрмилася сила зеків. При вході стояли якісь молодики, справжні ґвардійці, й виголошували: гроші й цінні речі здавати сюди. Не забудьте простежити, щоб усе було занесено до списків, за якими вам будуть повертати здане. У більшості зеків була якась мізерія грошей від розрахунку на копальнях. Отже, майже кожен віддавав ту мізерію, лише я та ще купка обачніших, глянувши на збирачів, упізнали в них урок і не дали себе обдурити. Більшість же моїх попутників вискочили з того санпропускника, як собаки з живодерні: в якомусь дранті, без сидорів чи бодай ворочків, а про гроші вже й говорити годі. Дехто з потерпілих, ще й тоді не зрозумівши, що їх обдурено, вдавався до начальства з проханням повернути здані гроші, але ті або нахабно реготали їм в обличчя, або кричали на обскубаного зека, мовляв, котись звідси, поки пика ціла!

Пірнувши в натовп, ми розчинилися в тому людському морі. Довго блукали в ньому, поки притулилися на спочинок уже десь на світанку. Вдень, блукаючи в тому натовпі, я думав, може, зустріну Сергія. Безперервно приїжджали і від'їжджали машини. Одні привозили зеків на комісію, інші вивозили вже прокомісованих. Куди їх везли, ніхто не знав, тож ходили найфантастичніші чутки. Я вже марив, що і Сергія привезено сюди і мені варто лише його відшукати в цьому вирі. Драй-Хмара ходив зі мною за компанію. Та шкода! Брата ніде не було. Тривога гризла мене, сльози напливали на очі. Я почав шукати атців і таки знайшов декого. Однак то були новаки, які вже не застали Сергія на Атці, і те стверджувало, що чутки про суд над ним були правдою. Нарешті зустрів і старожила Атки. То був якийсь не дуже відомий письменник-москвич, який добре знав Сергія, і навіть товаришував з ним. Від нього, безпосереднього свідка, я й почув про трагічну подію, яка трапилася з Сергієм. З його слів, Сергія і ще трьох українців першими на Атці вдруге судили. За доносом уркача Миколи Єрмошина брата звинуватили в саботажі і за статтею 58 пункт 14 додали ще десять років до попереднього строку. Після цього його разом з іншими звинуваченими кудись вивезли. За здогадами москвича, чи на Індігірку, чи на копальню Мальдяк. Він припускав, що приводом до провокаційного доносу стало бажання того Єрмошина посісти Сергієве місце старшого статистика.

Якось, блукаючи з Драй-Хмарою тим мурашником, я забачив, як він отетеріло зупинився перед якимось доходягою. Деякий час вони здивовано диви-

лися один на одного, нарешті ніби опам'ятавшись, кинулися в обійми. Виявилося, що то був одноділець Драй-Хмари молодший Филипович, брат відомого українського письменника-неокласика. Я дивився на тих двох "грізних терористів" і думав, скільки треба мати жорстокості тим слідчим та прокурорам, щоб пришити їм терор і якісь переворoти...

Филипович розповів, що "злочинців" з СВУ заслано на Чіб'ю та в Архангельські табори і що їхнього ватажка Сергія Єфремова як дуже "небезпечного" тримають у Ярославському ізоляторі на тюремному режимі. З його ж слів, Єфремова десь у кінці 1937-го чи на початку 1938 року возили до Москви, тримали там ніби як почесного в'язня, ходили за ним, як за гостем, а далі запропонували дати свідчення проти колеґ із білоруської Академії чи взагалі вищої інтелігенції тієї республіки, допомогти органам викрити їхні злочини проти радвлади. За те обіцяли полегшити його умови. Деталі невідомі, але відомо, що цього разу Єфремов уже не взяв на себе ганебної ролі організатора міфічної СВУ, категорично відмовився і його повернули в Ярославський політізолятор. Филипович розповів також, як він з Чіб'їнських таборів потрапив на Колиму. Він встиг побувати на колимських копальнях, "дойшов" і потрапив у "брухт", на "переплавку" в це несусвітнє горно. Драй-Хмара віднайшов Филиповича, а я втратив їх обох: вони не розлучалися.

Щось зо три дні ми тирлувалися там, поки черга дійшла до нас, річкоутінців. Вхід до таємничого залу заступав здоровило. Нас зустрів окрик: роздягайтеся та мерщій! Біля столу сиділо й стояло з десяток вельмож і, видно, лікарів зі стомленими обличчями. Ми один за одним, голі і брудні, чим ще страшніші, підходили до тих суддів долі, і вони оглядали наші кістяки. "Прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, стаття, пункти, строк..." Не дочекавшись повної відповіді, іноді запитували: спеціальність? – і гидливо торкаючись плеча: одягайтесь! Не встиг я ще й роздивитися, як слід, а мене вже виштовхнули з кімнати. Вслід пролунало: "Далеко не розходитись!" І ми юрмилися, щоб не прослухати виклику.

Одними з перших викликали Драй-Хмару і дідка Аксьонова, за ними ще з десяток зеків з Річки Утіної. Їх визнали здоровими і придатними для роботи на копальнях. Вони поверталось на старе місце, на копальню Річка Утіна. Драй-Хмара божевільними очима дивився на мене, ніби не розумів, що сталось, і шукав у мене порятунку. Та його вже підганяли: "Чого розкрив хайло? Тобі кажуть – сідай!!" Сльози струмками котилися йому з очей. Хтось допоміг йому залізти на борт, і він покотився в козуб. Опечалений Аксьонов уже сидів там. Драй-Хмара ще раз глянув на мене заплаканими очима, ніби з докором чи заздрощами, машина рушила, і я востаннє бачив його, очима прощався з ним навіки...

Тільки наступного дня накликали мене... Виїхали за зону. Серце мені тіпалося: непокоїла думка, куди повернуть машини, ліворуч чи, боронь Боже, праворуч, на північ. Тільки тим, кого повертали на старе місце, оголошували, куди їх везуть. Решта бидла не сподоблялася знати, куди їх направляють. Отже, я не знав, що чекає на мене завтра.

...Машина повернула на північ.

Нас везли на якусь "стрілку". Тоді я ще не знав, що стрілкою називають четверту автобазу і що називають її так тому, що стоїть вона на перехресті двох маґістралей: однієї, головної, в напрямку Аркагали-Індігірки і другої – на Теньгу.

Приїхали туди надвечір. Супровідник десь зник у таборових нетрях і довго не повертався. А я тремтів, невже повезуть далі? Прикинув, що на автобазі, може, знайшов би собі посильну роботу. Нарешті він повернувся з цілою "кавалькадою" табірних тузів. Перед вів, очевидно, велике цабе – загорілий, на виду червоний, як буряк, брюнетистий чоловік у шкіряній куртці. Йому

було близько тридцяти п'яти. За ним ішли бадьорі здоровані. Ні зовнішністю, ні поведінкою вони не нагадували золотокопачів.

Начальник, окинувши поглядом прибулих, скомандував: вилазь! Ми вишикувались біля машин. "Розвести по бараках!" Лише після цього я впевнився, що нас привезли таки на автобазу.

Вже пізно ввечері нас нагодували якимось кулешем. Після вечері кухар попросив допомогти чистити картоплю на завтра. Охочі знайшлися. Кухар відрахував п'ять душ, серед них і мене, й повів нас до кухонних "апартаментів". Зараз я б засудив себе за ту картопляну згоду, а тоді хіба можна було ігнорувати прохання кухаря? Адже тим купувався його блат. Утім, ганяючись за одним цінним блатом, я, здається, втратив інший, не менш важливий – блат самого старости. Прогаяв час на картоплі, замість вивчити ситуацію та можливі для мене роботи на самій базі. Та тоді я, мабуть, міркував інакше...

Ми почистили зо два мішки картоплі, закінчили близько години ночі. Кухар в подяку пригостив нас іще однією вечерею: поставив стопку тоненьких дуже смачних млинців і... повну миску масла. Ми досхочу понаїдалися. Тільки колись дома я так ласував.

Наступного вечора я знову чистив картоплю, знову ласо вечеряв, а тим часом пізно вночі готувався етап. Частину новоприбулих відпроваджували на лісорозробки, і несподівано для мене я теж був зачислений у ту команду. Староста наказав зібратися з речами. Я просив мене не відряджати (відчув себе недобре, думав, що переїв млинців), але те не мало успіху. Машина помчала по теньківській трасі, однак невдовзі звернула на ґрунтову дорогу. Як скажена, скакала вона, витрясаючи душу. Біль у животі дужчав, а далі я почав корчитися в нестямі. Машину зустрів старший, прийняв людей, а я не міг підвестися від страшного болю, все ще думаючи, що то так вплинули млинці. (Тільки згодом я здогадався, що то був перший приступ ниркового захорування.) Старший глянув на мене і наказав водієві негайно везти мене назад.

Коли під'їжджали до автобази, мені трохи полегшало. Водій підвіз мене до таборової амбулаторії і здав лікареві. Той іще не встиг нічого спитати, як влетів староста Петренко. Він тупотів ногами і кричав: симулянт! Чого повернувся?! Згною на штрафній! Дякувати, лікар заступився, і Петренко пішов геть.

Лікар оглянув мене і дав звільнення на три доби, але встановити правильний діагноз не зміг. Петренко бурчав, але заперечувати не наважувався. Коли я трохи поправився, мені запропонували роботу профілактика. Я не знав, у чому вона полягає, і на свою біду погодився. Тим більше, що бриґадир розхвалював її на всі боки (а я по наївності не подумав, чому ж ніхто не хоче йти на ту роботу, адже на базі стільки зеків). Петренко теж був задоволений з моєї згоди.

Осінь уже почувалась у всьому, вересневі приморозки давалися взнаки. Зекам почали видавати зимову одежу. Я теж пішов до каптьора одержати кожушка і валянки. Тільки водіям видавали кожушки першого строку, всім іншим – старі, полагоджені. Каптьор показав мені на купу старих кожухів і кинув: вибирай! Я довго порпався, поки знайшов одного більш-менш пристойного на вигляд, але, на жаль, до краю вимащеного мастилом. Подумав, невже не вичищу? Одягнув його і пішов на ту роботу.

Справді, робота профілактика, – мастильника – була легкою, а в порівнянні з забоєм і навіть заготівлею дров просто блатною, однак для мене, чистуна, була справжньою бідою. Змащуючи машини, профілактик за зміну вимащувався в мастило, як чорт. Працюючи день у день, профілактик наскрізь просякав ним. Бруднився сам, бруднив усе навколо, сусіди цураються такої людини, не хочуть лежати поряд на нарах. Ось тоді я зрозумів свою помилку. Вже на другий день я потравив шкіру на руках, голова боліла від випарів бензину, гасу... Я поклав собі позбутися цієї роботи. Та, на жаль, я

був зеком. Старший, зачувши про мій намір, глузливо заявив: "Спробуй тепер вирватися з профілактики!"

Справу вирішив новий приступ болю в животі. Мене принесли до амбулаторії на руках. Я ревів від нестерпного болю, а лікар Архангельський (як подейкували, за фахом зовсім не лікар) лише безпорадно бігав навколо мене. Нарешті констатував приступ апендициту. Староста ж поставив свого діагноза: симуляція з метою висковзнути з профілактики.

Ще через кілька днів такий приступ стався зі мною вночі. Я розбудив своїм криком увесь барак. Поки прийшов лікар, мій сусід на прізвище Ісаєв, москвич, поставив свій діагноз – каміння в нирках. Близько двох годин я ревів як звір. Лікар же був безпорадний. Через кілька годин біль почав потроху вщухати і я сказав лікареві про своє припущення щодо нирок, однак він наполягав на своєму – апендицит. Я знову одержав звільнення на три дні, а староста від того аж скаженів. Так чи так, а мене треба було кимось замінити. Староста ж чекав нагоди помститися.

Я перейшов на роботу у ВКБ (відділ капітального будівництва). Спочатку працював на загальних земляних роботах на будівництві аеродрому, далі допомагав склити вікна, але мене знову жахливо прихопило. Саме в той час на базу нагодилася машина "швидкої допомоги", тож мене відразу повезли на Усть-Тайожну на операцію. Не знаю, як я доїхав живий...

За діагнозом Архангельського мене поклали на операційний стіл, але, зробивши операцію, досвідчений хірург констатував відсутність запалення апендикса. Задумавшись над причиною захворювання, він вирішив зробити ще одну операцію – пахової грижі. Вірізали і грижу. По тому повернули на автобазу, а на ранок погнали на роботу. Та я був не годен до фізичної праці, хоча не мав права і виду подати: староста тільки шукав нагоди позбиткуватися. Мені нічого не залишалося, як вдатися по допомогу до лікаря. За його вказівкою, враховуючи мій післяопераційний стан, бригадир ВКБ посадив мене правити стярі цвяхи. Простота роботи не вимагала ні розумового, ні фізичного напруження. Ми сиділи в чулані над річкою, що вже бралася кригою, і під її заколисливий шум я думав і передумував своє минуле й теперішнє життя. Так працюючи, я задумав виготовити прилад, щоб удосконалити процес. Подав проект начальникові ВКБ, та з цього нічого не вийшло – новий страшний приступ звалив мене. Сталося те вночі. Знову прийшов лікар і знову дивився на мене як теля на нові ворота. Вранці я не зміг вийти на розвід, а староста оскаженіло кричав на весь табор, що я симулянт. Він наказав тягти мене силоміць, однак Архангельський заборонив чинити ту екзекуцію. Я з мукою думав, що ж буде далі. Адже умови праці тут саме для мене, та стан здоров'я не дає змоги працювати...

Через днів два я знову вийшов на роботу, а на третій, перед розводом, у наш барак увійшли двоє і потягли мене в кандей. Староста ж тим часом пішов оформляти папери для відправки мене на штрафну командировку Праву Загадку як симулянта. Про неї ходили страшні чутки: здичавіння зголоднілих урок та засланців-"оленів" і людоїдство панували там.

Я був безсилий придумати щось для врятування свого життя. Сидів у тому хліві й чекав. Тут зі мною стався ще один приступ. Тюремник занепокоївся, видно злякався, щоб чогось не сталося і побіг по лікаря, поминувши старосту. Архангельський здивовано запитав, чому я в кандеї. Тюремник йому все пояснив. Тоді він побіг до начальника автобази. Мене негайно звільнили, а на другий день відвезли в селище М'якит до лікарні. Перший же огляд показав наявність каменів у нирках. Мене почали готувати до операції. На щастя, моїм сусідом у палаті виявився літній чоловік, у минулому адвокат з Курська, культурна й освічена людина. Довідавшись про діагноз моєї хвороби, він порадив категорично відмовитися від операції, вважав, що найкращими

ліками від неї є зміна мешкання й відповідна дієта. Я вагався, адже ні мешкання, ні дієта від мене не залежали. Та все ж просив відкласти поки що операцію, мотивуючи тим, що від ліків почуваюся краще. Мені й справді ніби кращало. Час від часу з мене виходив пісок і дрібні камінчики, викликаючи нестерпний біль, але я остаточно відмовився від операції. А днів через двадцять з попутною машиною повернувся на автобазу.

Надворі стояла справжня колимська зима. Був початок листопада. Доки доїхав, на кізяка змерз. Староста зустрів мене вороже, та я уникав його. Прилаштувався у бриґаді малярів і старанно виконував усе, що мені доручали. Завів знайомих.

Згадується один зек, Словачевський, який жартома називав себе "Сволочевський". Він успадкував моє місце профілактика. Брудний, як сатана, заходив до барака. Лише очі та зуби видавали, що перед нами був таки Словачевський. А він усе жартував над собою, мовляв. зек, ворог народу, кращої, ніж ця паскудна робота, і не заслуговує.

У бараці поряд зі мною розташувався москаль, здоровенний гливак з побитим віспою обличчям. Родом десь із Бессарабії. На моє запитання, чому він вважає своєю батьківщиною Бессарабію, розповів, що хоч його батьки родом десь із-під Іванова, та наприкінці минулого сторіччя на пропозицію уряду погодилися переселитися до Бессарабії. Селили їх на все готове – садиби з хатами, повітками, виноградниками і цілими ланами чудової землі. Дали й худобу і звільнили на десять років від будь-яких податків. Метою того переселення, як він сам сказав, було прагнення заселити кордони імперії надійною людністю, бо хохли і молдавани були, на його думку, ненадійним народом. А де вже уряд подів тих молдаван та хохлів, він не знав, зате добре пам'ятав, що все їхнє майно було передано переселенцям.

Поряд з ним оселився якийсь новак з Уралу. Вони швидко здружилися, і той тюхтій уже дозволяв собі ганити і висміювати хохлів. Новак десь за місяць мав закінчити свій строк і звільнитися, вибравши місце оселення. Тож русак з усім своїм умінням аґітував його їхати обов'язково у "хохландію" (він інакше не казав, як "хохол", "хохландія"). Змальовував тамтешнє життя як рай, а хохлів – глупими, як бики, яких можна безкарно дурити й ображати. І... говорив те якийсь русак-покидьок.

А час минав. Я почав думати, що староста вже забув про мене. Разом з іншими малярами оздоблював їдальню – фарбили вікна, мазали стелю та стіни... Якось зайшов туди і Петренко. Забачивши мене, заскреготів зубами і прошипів, мовляв, ти вже тут, негідник. Я промовчав на те, однак зрозумів, що небезпека не минула.

Злетіло ще тижнів два. Морози стояли люті – був грудень. Числа сімнадцятого чи дев'ятнадцятого табором забігали ротні – вишикували зеків на етап. По мене прийшов сам староста. "Ану, ти! Збирайся з речами!" – зло наказав. Жаль душив мене, та нічого не поробиш. Зібрався.

Довго ми мерзли в кузові з халабудою. Нарешті в другій половині дня машина вирушила. Як завжди, крім водія, ніхто не знав, куди їдемо. Як завжди, я слідкував, куди поверне машина. Повернули на північ по головній трасі. Невже на Річку Утіну?!

Легенька халабуда була дуже слабким захистком від лютого морозу. Ми задубіли від холоду, а машина все котила вперед. Тільки в присмерку під'їхали до якоїсь будівлі. Придивившись, я впізнав пересилку Спорного. Подали команду висідати з машин грітися. Та більшість уже не годні були висісти. Та й грітися фактично не було де – барак пересилки не топився. Сяк-так розім'явшись, ми покотили далі в темряву. Урки з нашого етапу довідались на Спорному, що везуть нас на п'яту автобазу в невідомий нам Берельох.

Ближче до вечора погода псувалася дедалі більше. Почалася пурга. Трасу

заносило снігом. Вести машину з кожною годиною ставало важче. Кілометрів за двадцять п'ять від Берельоха машина з усього розгону полетіла вниз із високого насипу. Халабуда затріщала, машина перекинулась і накрила нас. Благо, сніг був глибокий. Водій та ціліші почали рятувати решту, допомагали вигрібатися з-під козуба. Мені пощастило, я був неушкоджений і виліз сам. Усі разом поставили машину на колеса. З'ясувалося, що п'ятеро поранені, а один забитий на смерть.

Пошкоджена машина не заводилася. Роздивившись, водій сказав, що за два кілометри попереду має бути якась автобазівська будівля. Там і слід шукати порятунку. Лише на світанку, ледве тримаючись на ногах, ми нарешті подолали ті "два" кілометри і знайшли одинокий барак.

Господарі-зеки спали. Наша навала заповнила всі куточки й проходи того приміщення, ніде було повернутися. Господарі мирилися з тим, вважаючи, що то ненадовго. Та пурга не стихала, шаленіла. Вже й вечір, а вона казиться. Потомлені господарі вже скоса поглядали на непроханих гостей. Ми ж, голодні, замотані в своє вбрання, не мали навіть де присісти. А машини все не було. Мене почала турбувати думка, як би нас випадково хтось не прихопив. На Колимі через нестачу робочих рук траплялося й таке: один начальник, користуючись недбалістю другого, засилав машину і забирав зеків, йому не підпорядкованих. А там розбирайся...

Почав дошкуляти голод. Пурга ж ніби навмисне ще посилилася. Аж на ранок третього дня наче трохи вщухла. Підійшла і машина. Мороз залазив під одежу, а машина, долаючи глибокі кучугури снігу, борсалася в них, стишуючи ходу. Мабуть, не один я в думках підштовхував її, аби їхала швидше. Поминувши Буркалинський перевал, униз покотили веселіше. І через якусь годину опинилися за гарним парканом і колючим дротом.

Берельох

Цього разу я спробував заздалегідь підшукати собі якусь підходящу роботу, та з тих заходів нічого не вийшло, і я пустився на плин. На відміну від четвертої автобази, де всім заправляв староста, на п'ятій керівництво було "колеґіальним": працівники ОРЧ, КВЧ, староста все робили через ротних, які весь час були серед зеків. Отже, наступного ранку до нашого барака зайшов ротний і запитав, хто бажає бути візієм. Я подумав, що то непогана робота, і відгукнувся. Ротний задоволено оглянув мне, щось прикидаючи, і скомандував: "Пшлі!" Мене провели до конюшні і показали коника, який хрумав сіно. Коли я підійшов до нього, він подивився на мене своїми розумними наївними очима, ніби оцінюючи, яка в нього буде компанія. А завгосп додав: "Він маленький, але добрий коник, дивись, не обіжай. А кличуть його Чубарий".

Мені доручили возити тирсу, дошки та інше необхідне для новобудови. Йдучи поряд свого Чубарого, я підсміювався над ним, а може, й він підсміювався наді мною. Ми були ніби подібні один до одного. Він, маленький, беручкий, біло-попелястої масті, бадьоро й слухняно крокував, нашорошивши вушка. Як хлопчисько, якому так хотілося виглядати вже дорослим. І я в своєму благенькому білому, під масть коника кожушку. Разом ми справляли комічне враження. Я не раз спостерігав, як зустрічні проводжали нас іронічними посмішками.

Працювати було важко. Морози сягали п'ятдесяти-п'ятдесяти п'яти градусів. Повітря перетворилося на білу густу вату. За п'ять кроків нічого не було видно. За день я промерзав до кісток. Вийняти руки з рукавиць бодай на якісь секунди значило втратити пальці, а робота вимагала того. Прихоплені морозом руки доводилося швидко ховати в кишені, відігрівати їх. База замер-

зала. Хоч би скільки підвозили дров, їх не вистачало. На автобазі було оголошено аварійний стан. Наробившись і намерзшися за день, зеки сподівалися на належний відпочинок, поспішали до нар. Але тільки-но влягались, як чули моторошне: піднімайсь! Тих, хто вагався, били бичами, стягуючи з постелі. Люди одягались і виходили в біло-молочну, як густий кисіль, ніч. Мороз хапав їх обценьками. Порятунок був тільки в русі.

Всі йшли за старшим у ліс, рубали дерево, брали на плечі і верталися назад вузькою глибокою траншеєю. Повернувшися з лісу, кожен знову поспішав до своїх нар, та де там! Знову чулося ненависне: піднімайсь! На перевалі Бурхали позамерзали машини – треба їх рятувати. Там зеки і закінчували ніч.

А морози все міцнішали, досягаючи –60–62°. Гума автопокришок не витримувала. Від удару залізякою вони з брязкотом розсипалися, наче скло. Постачання ж спеціальними покришками не забезпечувалося. Вітрове скло замерзало і ніякі двірники не могли його протерти. Для змащування скла надіслали спеціальну рідину – антифриз. Але водії-урки довідалися, що до його складу входить метиловий спирт, почали його пити. Отруївшись, кілька чоловік померли. Але й це не зупинило людей – пили далі. Автобаза опинилась у страшному прориві – із 150-ти машин ледве ворушилося десятків два...

На автобазу прислали нового начальника. Ним виявився... колишній начальник четвертої автобази Струков. Від нього сподівалися чуда. Я ж знав його стиль роботи, і мені стало страшно. Справді, з перших хвилин його керування до труднощів додалися крик, лайка, погрози, хаос. Урівноважених він знімав з роботи; а ставив таких, як сам, – психічно ненормальних. Причому помітно надавав перевагу уркам. Головним інженером він призначив (здається, зовсім неписьменного) урку з водіїв. Але... Струков лаявся, а автобаза ледве животіла.

Якось увечері в барак зайшов ротний і знову накликав: “Хто має фах жерстяника?” Я негайно відгукнувся, і він наказав уже завтра виходити до кубогрійної – треба було зробити залізну пічку з трубами для барачка завгоспа табору. Я радо погодився і вранці почав “мастирити”. Доклав усе своє вміння, і пічка справді вийшла як цяцька, з художніми прикрасами. Швидко виготовив і труби до неї, а от на колінах замалим не погорів. Вони викроюються за певним шаблоном, а у мене такого не було. Довелось експериментувати. Добре, що начальство мало що тямило в тому. Я урочисто відніс готову пічку й відтоді набув неперевершеного авторитету серед таборових придурків. Після вдалого дебюту з пічкою став повноправним членом кухонної братії: снідав та вечеряв з таборовою елітою – і краще, і досхочу. Щодня мені підкидали на ремонт різні тертушки, шумівки, полоники, а далі доручили виготовлення нового реманенту. Тільки спав я в бараці, решту ж часу проводив у своїй майстерні, вистукував молотком, а думками де тільки не був, чого тільки не передумав...

Наприкінці грудня мене якось викликали до КВЧ. Ішов і думав, для чого б то? Переступив поріг і не повірив своїм очам: начальником КВЧ був не урка! Ба один із найстрашніших “злочинців” Іван Іванович Ліхачов, відомий на всю країну архітектор, сидів за столом і спокійно пив чифір. Перепитавши моє прізвище, простягнув мені купон поштового переказу, а далі виставив і посилку. Навіть не читаючи того повідомлення, я відразу впізнав знайомий почерк, і ящик був точнісінько такий, як я одержав півроку тому.

Посилка рябіла різними написами і штемпелями. Прочитавши один, я зрозумів, що вона вислана разом із тією, яку я вже одержав; адресована була Сергієві. Серце мені забилося частіше, здушили сльози. Ще раз обдивився посилку та повідомлення і зрозумів, що вона побувала чи не на всіх командировках Колими. Я сказав, що посилка адресована не мені, а братові, мене звуть Іван Гнатович, а не Сергій Гнатович. Після чого попросив повернути її

на пошту, щоб там розшукали адресата. Ліхачов пообіцяв повернути, а я з важким серцем пішов до барака. Невже Сергія немає в живих? Де і як він загинув? А може, він просто не виконує норму і йому не дозволено одержувати посилки? А він таки ще живий!

За таких обставин я закінчив 1938, надзвичайно тяжкий для мене, рік. Настав 1939. Мороз, здавалося, сказився, не давав дихнути. Більшість машин стояли з розмороженими радіаторами. Мене як жерстяника-мідника перевели до блоку гарячого цеху, який складався з трьох відділів: ковальського, мідницького та бляхарського. Спочатку мене поставили за помічника до жерстяника Каратаєва. За два дні я вже працював поряд із ним як рівний. Наша старанність у роботі прискорила ремонт вузлів машин. Однак мідницький відділ задушили розморожені радіатори. Зупинився чи не весь парк. Мене поставили мідником...

Так минув лютий, настав березень... Якогось дня мене знову викликав Ліхачов: посилка, яка вже раз була в Берельоху, прийшла знову. Ящик уже не тримався купи, і лиш обшивка з доброго полотна тримала вкладене. Ліхачов запропонував одержати її. Я глянув на неї, і рій думок заворушився в голові: де він, найдорожчий, брат Сергій? Невже задушили? Невже його немає живого?! Спазми здушили мені горло, тіло стрясла пропасниця, і я розридався... Та поступово прилив жалю, туги, образа за всі приниження – людської гідності, національних почуттів – переходили в пекельну зненависть до катів, до обдурювачів, до "проґресивної" та "геніальної" російської інтеліґенції з її "комуністичною" верхівкою. І до самого... Ліхачова. І те я мусив таїти глибоко в душі.

Тільки через десятиліття, 1957 року, такий же ліхачов – російський інтеліґент-комуніст офіційно сповістив мені про загибель брата. Він навіть не дав узяти до рук того папірця – "вам читать не положено" – і сам прочитав мені: "Ваш брат Сергій Гнатович помер від серцевої хвороби 16 травня 1940 року..." Я запитав, де, на якій копальні? І почув у відповідь, що те не підлягає розголошенню. Для мене ще й сьогодні та дата є підозрілою, думаю, що загинув він чи не в 1938-му – зв'язок із ним обірвався саме на початку того току. І той факт, що посилка, вислана 22 лютого 1938 року, так і не знайшла його, теж викриває брехню КДБ. Майже рік ходила вона, шукаючи власника, а кати, знаючи долю брата, лицемірно пересилали її десятки разів з одного осідка зеків на інший. Тільки сало, що й постаріло в ній, лишилося цілим, коли я розкрив її, решта все поламалось і перетерлося на порох...

Наближалася весна 1939 року. Весна, як і молодість, приносить тепло, радість, надії... На Колимі ж весна несла зекам страх, тривогу за майбутнє: чи залишать на базі, чи – на копальні, на муки, на смерть? Поширилися чутки, що на час промивочного сезону автобазу буде закрито. А тим часом режим став жорстокішим. Вохрівці чіплялися через будь-яку дрібницю. Не так ідеш, не так стоїш, розмовляєш у шерезі – все те викликало у них справжній сказ. Були випадки, коли всю колону з примхи такого вертухая команда "лягай!" кидала в найбільшу багнюку. Та прийшло і те, чого найбільше боялися. Рановранці наказано всім зекам вишикуватися за бараками.

Стояли так довго. Нарешті дійшла черга й до зеків нашого барака. Цілий почет з'явився зі списками. Почали накликати за прізвищами, попередивши, що викликані повинні збиратися з речами. Їх тут же шикували в шеренгу. Скоро дві третини людей перейшло до неї. Я був здивований і радий, коли начальник ОРЧ, закривши папку, проказав: решту вивести на роботу! Виходило, що мене залишено на автобазі.

Вранці незвично було бачити на розводі якусь сотню зеків замість 700-800 чоловік. Та ось і цех. І тут негаразд: не стало трьох ковалів, не стало й одного жерстяника, мідників лишилося тільки двоє – я та Клочан. Щось

через два дні нам стало відомо, куди запроторили їх. Вони потрапили в Чай-Ур'їнську долину на копальню осідку Туманний. Очевидці, а ними були і водії нашої, п'ятої автобази, передавали, що то була могила для багатьох зеків. Не знаю, скільки там полягло за сезон 1939 року, але фактом було те, що обіцяне повернення тих людей на автобазу по закінченню сезону не відбулося: з тих людей, за винятком одиниць, на базу ніхто не повернувся. Бараки стояли напівпорожніми...

Весна і літо скоротили обсяг мідницьких робіт, і я працював помірно, не кваплячись, досяг високого рівня кваліфікації. Єдине, що виводило мене з рівноваги, то це додаткові мобілізації зеків на копальні. Молох жовтого диявола перемелював людські кістки, які владики-москалі викидали геть під сопки, як брухт, вимагаючи нових і нових зеків. Як на дичину, полювали на людей, вишкрябуючи по всіх підсобних управліннях, і гнали туди, звідки мало хто повертався. Отже час від часу і на нашій автобазі вишукували "зайвих". Та начальник нашого цеху вільнонайманий Єгоров не дарма їхав за довгими рублями. Він з усіх сил відбивався, щоб не залишитися без тих, хто добував йому ті рублі.

Єгоров був скупердяєм, економив там, де вже, здавалося, не можна було економити. Видавав лише цинк, соляну кислоту, олово, а бензин для паяльних ламп не виписував, примушуючи красти у водіїв, з бензобаків автомашин. Не раз нас ловили на гарячому... Правда, більшість водіїв, жартуючи, лише улюлюкали навздогін. Та бувало й непереливки. Доводилося куштувати заводною ручкою по плечах. У тих випадках згадувалася категорична заява Єгорова: "Коли хто попадеться, на мене не розраховуйте – я злодіїв не покриваю!"

Робота мідника була порівняно легкою, та все ж шкідливі випари міді, олова, хлору руйнували і без того слабий організм. На весну сорокового року я відчув зниження зору, а головне, якісь болі в грудях. Звернувся до таборової амбулаторії, де працював мій друг, лікар з Дніпропетровщини Клячко. І він з допомогою Єгорова домігся, щоб мене оглянули в поліклініці для вільнонайманих. Там знайшли склероз аорти, а перевіривши зір, виписали і видали окуляри. Так минув місяць чи два, як мені знову стався напад болів у грудях. Як риба, я хапав повітря. В тяжкому стані мене доставили в амбулаторію, а наступного дня перевезли до тієї ж поліклініки вільнонайманих. Рентґен підтвердив попередній діагноз, і лікар заборонив працювати мідником.

Ішов уже другий рік мого перебування на Берельосі. За цей час так чи інакше довелося зіткнутися чи не з усіма зеками автобази. Треба було попрацювати, поговорити, щоб мене належно оцінили. Поступово мінялося до мене ставлення і вільнонайманих. Єгоров, зустрівши мене як доходягу, ворога народу, хохла, вороже ставився до мене через мої статті, однак з часом і він змінив ставлення до мене. І коли почало "трусити" автобазу вербуванням на копальні, то начальство залишило мене на базі як фахівця, якого можна поставити на будь-яку роботу. Не лише як майстра, а й інженера: часом мені давали на консультацію креслення з техвідділу автобази.

Одного дня трапилася подія, яка надто зворушила мене. Повертаючись у зону на обід, ми ще з траси побачили біля дверей вахти жінку. Диво дивне! Жінка біля чоловічого табору? На Колимі?! Ще більше зворушило мене, коли з одягу я впізнав, що вона з Полтавщини. Нібито щойно з недільної гулянки з Капустинець, Фарбованого чи Демок. Рясна, гарна, нашого крою спідниця, синій корсет. Вишивана біла святкова сорочка з закаченими "по-нашенськи" рукавами, по яких розкидані, мов живі, квіти чорної і червоної заполочі. Нарешті голову її прикрашала чудова, чорна, вся розквітчана червоними квітами, хустка.

Ми всі так і вп'ялися очима в ту постать. Не дійшовши кроків двадцять, я замалим не скрикнув – переді мною стояла плужнянська Галя, Галя Стромець! Галя... моя перша свята непорочна любов! У голові мені закрутилося...

Вмить у пам'яті постали картини юних років. Згадалася бездумна, безтурботна молодість, казкові чарівні ночі, світанки, феєрична картина квітучих садів на тлі світанкового неба, шалений, до захлинання, спів солов'їв...

Підійшовши ще ближче, я побачив, що та жінка і лицем дуже схожа на Галю, але постаттю вища і кремезніша. Отже, не вона, не Галя. Вона сумними, такими ж чорними, як і в Галі, очима обдивлялася нас, видно, когось шукала. Але мить, і вона, ще печальніша, відвернулася, а нас проковтнула зона. Я не міг заспокоїтись. Хто вона? Звідки? Вже здогадувався, що привело її сюди, загнало в таку далечінь. Та зворушення дуже швидко змінилось обуренням, так хотілося бити по мордах те бидло: вахтерів, зеків-урок, ба навіть свідоміших, зеків-інтелігентів, які, однак, дуже швидко піддавалися таборовому розтлінню, – забачивши ту жінку, роздягали її очима, блудословили на її адресу, гоготали, як дикі тварі, забуваючи, що самі залишили дружин, сестер, дочок у горі, жалобі. Ще довго вони смакували різні непристойності, і хоч би один збагнув муки душі тієї жінки, які так легко читалися в її очах.

Ця тема – хто вона, звідки та чому опинилася біля нашого табору, тижні не сходила з розмов. Моє збентеження посилювалося ще й тим, що я не знав, що сталося з моєю сім'єю. В кінці 1938 року я одержав останнього листа від дружини. На мої запитання в листах до рідних ті відповідали, що теж нічого не мають від неї, тому нічого не можуть сповістити, бо не відають, що трапилося. Та я вже зрозумів свою повну життєву катастрофу, і був приречений перепалювати все в собі. Горів і мовчав, як і раніше обожнював дружину. Ніколи й нікому ні за яких обставин не сказав нічого, що могло би принизити її й мене. Я свято беріг любов до дружини й дітей.

А та жінка таки справді була з Полтавщини, колгоспниця. Чоловіка її було взято в табори й запроторено на Колиму. Вона любила його більше за все на світі, тож вирішила будь-що визволити свого обранця.

За порадами "наставників", того можна було досягти сумлінною працею на благо батьківщини, на благо комунізму... І вона забула про себе, про дітей, працювала і працювала, поки не домоглася, що її як передову колгоспницю нагородили найвищим орденом країни. По тому, маючи доступ, почала оббивати пороги високого начальства, щоб повернули її чоловіка. Та на шляху стояла суцільна скеля, пробити яку була марна праця. Зневірившись у своїх домаганнях, почала клопотатися, щоб хоч дозволили побачити його.

Довго й уперто їй відмовляли і в тому. Та жінка не здавалась. І як за царя Миколи декабристкам, їй дали дозвіл їхати на Колиму. В останніх числах травня з першим пароплавом прибула вона на цю землю. Місяцями розшукувала своє щастя. Багато труднощів, перешкод подолала, доки дісталася Берельоха. Тож і стояла біля вахти – упізнавала його. Лише дракони могли придумати таке знущання над своєю орденоноскою. Два дні вона так простирчала, поки начальство змилостивилося повідомити, що її чоловіка ще повесні запроторено на копальню. І це за наявності найточнішої картотеки в УПСВТТ (управління північно-східними виправно-трудовими таборами) і в таборі, яка давала змогу за якихось п'ять хвилин дати вичерпну відповідь. По тому ще довго ходила вона, поки відкрили їй "таємницю", на яку саме копальню відправлено. Тоді й поїхала. І... побачила! Та шкода, вона не впізнала в цьому доходязі не те що свого чоловіка, а й людини. Хто не бачив справжніх доходяг, не може собі уявити, як вони виглядають. Вона ж побачила...

Що мала тоді робити? Грошей у неї вже не стало, а орден її на Колимі зблід, не мав тої магічної сили, на яку вона так уповала. Тут гноїли в таборах хіба одного орденоносця, справжніх лицарів минулої смертельної боротьби за "краще майбутнє". Так чи так вона потрапила до рук водіїв-урок, які бачили в ній тільки самку...

Вона так і не виїхала з Колими (є підозра, що її вже не випустили звідси),

залишилася на якійсь роботі в будівельному відділі нашої автобази. Її тут же підхопили, почали використовувати чоловіки. Я її більше не бачив, однак казали, що вона пішла по руках. Так, рятуючи чоловіка, батька своїх дітей, сама загинула.

Може, колись історія розбереться, хто в тому винен, і поставить на суд праведний усіх злочинців.

Восени 1939 року чи, може, на початку 40-го в бараці хтось накликав мене на прізвище. Я відгукнувся. До мене підійшов молодий чоловік і запитав, чи не мій брат часом головлікар Глобинської лікарні. Я ствердив. Тоді він сердечно привітався й сказав: "Я знаю вашого брата. Не раз бував у нього в господі, навіть гостював. Шаную його як чудову людину". Так я зазнайомився з Дроботом Іваном Івановичем з села Семенівки, що на Полтавщині. Я був радий цьому знайомству. Розговорилися. Подружилися з ним. Він був дуже привабливою людиною. За фахом – економіст-плановик.

Минув деякий час нашого знайомства, і коли після хвороби я став безробітним, він, задавши мені кілька запитань, сказав: "Ану, пішли до нашого Шебаршова. Я влаштую вас у себе, в плановім відділі".

Вранці я разом з іншими конторськими йшов поряд Дробота до планового відділу, щоб стати перед ясні очі того Шебаршова. Будівля, в якій містився той відділ, стояла за зоною, біля траси. Коли ми прийшли, Шебаршова ще не було, а за столами вже сиділо кілька співробітників. Іван Іванович займав там чільне місце. Я чекав майже годину. Та ось двері відчинились і до кімнати з королівською пихою зайшла людина. Легко було здогадатися, що то саме той, на кого я чекаю. Не глянувши на присутніх, він недбало кинув "здрастє!" і пройшов до свого так званого кабінету. Зодягнений він був у світло-сірий добрий макінтош, однак не для Колими, мав красиву кепку і гарні черевики. Все говорило, що він денді з Москви. Манери теж були міського пройдисвіта. З себе маленький – прагнув, видно, бути великим. Ще досить молодий літами, однак обличчя мав зморщене, як у старої баби, посічене, ніби спотворене бороною. Очі видавали в ньому москаля: сірі кольором, плюсклі, нахабні, недобрі (звичайно, є винятки і серед москалів, але переважно у масі вони мають саме такі очі. Тоді як українці – довірливі, ласкаві, наївні). Скинувши макінтоша і всівшись у "крісло", він проририпів: "Зайдіть, Іване Івановичу!" Дробот, узявши якісь папери, зайшов і причинив за собою двері. Хвилин за двадцять покликали і мене. Як Саваоф сидів Шебаршов за столом. Почав розпитувати хто я, звідки... По тому протяг: "Значить ти інженер-хохол... Як же ти будеш працювати у плановому відділі, коли тут у мене секретні справи?.." Прочитавши мені цілу низку повчань, порився в столі і витяг якогось папірця, заповненого циферією. Простягаючи мені, сказав: "Візьми, перепиши і підбий результат. Подивимось!" Услід іще пролунало: "Дайте місце, папір і чорнило..."

Я прилаштувався, всівся як школяр перед іспитом. Справді, завдання було складне – треба було догодити самодуру. А я ж таки з 35-го нічого не писав. Руки мені загрубіли від тачки, задубіли від кислот і металів. Проте я таки здолав те завдання і подав на "вирок". Через кілька хвилин з кабінету почулось: "Іване Івановичу, дати місце і роботу цьому... як його... Я його залишаю і дам розпорядження оформити". По тому двері розчинилися і Шебаршов, так само не піднімаючи очей, гордо попростував геть.

Ще й двері за ним добре не причинилися, як у відділі вибухнув регіт. З нього сміялися не лише зеки, а й вільнонаймані. Зневажали, бо добре знали його пиху, примхи й схильність до пияцтва.

На обід ішли гуртом, приєднавшись до працівників бухгалтерії. Конвою не було, і те мене приємно вразило. Легше ставало на душі, коли не бачив тих вертухаїв.

По обіді знову заскрипіли пера, заклацали рахівниці...

Через якийсь місяць мого перебування у плановому відділі на базу прибув свіжий етап вільнонайманих, були серед них й економісти. Шебаршов зорганізував ще й відділ статистики, призначивши туди й мене. Працював чотирнадцять годин на добу. Кваліфікувався на оформленні путівок автомашин. Робота була не така вже й важка і не складна, однак вимагала доброї пам'яті, уваги й ретельності, спритності в писарстві та вміння оперувати розрахунками з великими числами. Крім того, треба було знати, як "Отче наш", усі дороги Колими, які поділялись на п'ять категорій; усі машини автобази, їхню потужність, норми палива на кожну (порожню і з вантажем), норми часу на проїзд і простої (платні й безплатні) тощо. Коли ж до цього додати, що автопарк мав 150 машин, то стане зрозумілим, яким автоматом треба бути, щоб тільки підхоплювати путівки від водіїв автомашин, що йшли одна за одною. На нуль годин треба було подати в УАТ зведення про перевезення вантажів. Там їх порівнювали з тими, що надходили з інших пунктів. Коли ж траплялася якась неточність, сповіщали Шебаршову, і тоді той піднімав мене з постелі і влаштовував справжню екзекуцію. Іноді я огризався і пропонував замінити мене кимось іншим, та цієї роботи не міг більше ніхто втнути. Так, без будь-яких вихідних, я працював півтора року.

Тяжкою подією для мене була зустріч із лжесвідком у справі Сергія, кримінальним злочинцем Миколою Єрмошиним. Коли його було привезено на автобазу, я не знаю, але 1 січня 1940 року він уже "працював" у бухгалтерії, мало того, він і жив у нашому сьомому бараці. Як працівник бухгалтерії він у числі інших був призначений у групу, що проводила загальну інвентаризацію майна бази. Вона була для нас, зеків, страшною екзекуцією. Рано-вранці нас усіх піднімали з постелі, наказували забрати абсолютно все майно і вишикуватись на майдані. Починалося перетрушування всього зеківського ганчір'я. Ця процедура тяглася мало не добу. А ми змушені були протягом цього часу стояти на ногах без їжі, без спочинку.

Хтось із конторських накликав мене за прізвищем, на що Єрмошин кинувся: "Як? Як його ім'я та по батькові?!" Коли йому назвали мене, він підступився ближче й вороже запитав: "Так ти брат Сергія?" Від несподіванки я ледве спромігся сказати: "А хоч би й так, то що тобі до того?" "Так ви ж обоє вороги народу", – продовжив він. Я відповів, що ще не відомо, хто вороги, а хто друзі, і тихо відійшов йому з-перед очей. А пізніше в тих же конторських з'ясував, хто він такий, той чоловік. Мені назвали його ім'я та прізвище і попередили, що то сексот чи навіть одвертий аґент органів, що його призначено в бухгалтерію поза бажанням головбуха і що він дуже небезпечний кримінальник, чим і пишається. А в бухгалтерії він нічого не тямить і фактично нічого не робить.

Довгенько я обходив ту потвору. Та все ж і на роботу і з роботи мені доводилося іти в одній лаві з ним. Я уникав його, та він, одержавши, очевидячки, завдання, сам став звертатися до мене з "лагідними" розмовами. Став розповідати, як він працював у статбюро на Атці під керівництвом Сергія. Розхвалював, який брат був добрий, що, мовляв, якісь урки обкрадали його, але він ніколи не думав зле про них. Я, не стерпівши такого лицемірства, сказав, що то може він і обкрадав Сергія в подяку за людяне ставлення. І прямо запитав, чи лжесвідчив він на брата. Єрмошин зізнався, що його викликав оперуповноважений, однак нічого поганого він про Сергія не говорив. А коли я запитав, чому ж тоді при першій зустрічі зі мною він назвав нас обох ворогами народу, взагалі припинив цю розмову. Пізніше, докоряючи йому за те, що він даремно наговорив на Сергія, просив хоча б довідатися, куди направили брата після суду в Атці, зважаючи на його зв'язки серед урок. На словах він обіцяв, але нічого не робив. Якось висловив припущення, що всіх тоді повторно засуджених направили в Мальдяк чи на Індігірку.

На базі він нічого не робив, відсидівши належні години в бухгалтерії, "чесав бороди королям", граючи на майно вільнонайманих. Крав і програвав. Одного разу програвся до того, що зняв з себе все: бушлат, чоботи, костюм, шапку, ба навіть білизну! Грали ж вони десь на вільному селищі (таким, як він, дозволялося вештатися, де хоч), а діло було зимою, мороз стояв понад п'ятдесят градусів. Треба було повертатися в табір, та як? Голому?! Він просив дати йому щось з одягу до завтра. Однак урки милосердя не знають: програв – віддай. Йому відмовили. Тоді він просив хоч галоші на ноги. Ті погодилися за умови, що він одягне на голу шию краватку. Так він, голий, але в краватці, і прибіг до табору. Вохрівці, насміявшися досхочу, пропустили його в зону. На ранок про цю пригоду знав увесь табір, але йому було байдуже до всього.

Пізніше в зв'язку з якимось убивством на селищі вільнонайманих Єрмошина від нас кудись забрали. Більше про нього я нічого не чув.

Тим часом Шебаршов мене не забував, сповідав за першої-ліпшої нагоди. Я ж не зважав, а працював і працював, як волик.

Одного разу подає водій мені путівку, а там занотовано: доставка – 3 т молока. Надворі мороз під п'ятдесят. Запитую, в чому він віз те молоко, адже від Єльгена до Берельоха більш як сто кілометрів. Він, сміючись, каже: у мішках! Я думав – жарт, а водій запевняє, що саме так. Я вийшов: у козубі кропив'яні мішки заповнені якимись каменюками. Водій розв'язав мішок, відбив шмачок біло-матового кольору і подав мені. Я – до барака, поклав у кухлик той камінець і поставив на пічку. За чверть години мій кухлик заповнився пареним молоком. Мені воно здалося за нектар, аж ніби поздоровшав, випивши. Не вірилось, що вже років шість я не тільки не куштував молока, а й не бачив...

22 лютого 1941 року, передавши зведення про виконання планів автоперевезень, я повертався до своєї конторки. Було за північ. Раптом остовпів: увесь обрій перед моїми очима спалахнув страшним криваво-червоним полум'ям, яке, піднімаючись все вище і вище, згасало, досягши зеніту. А натомість запалювалося нове і знову обрій клекотів страшним багряним виром. Здавалося, що горить увесь світ. Мене охопив острах, і я прожогом кинувся до барака. Розбуркав Каласа, свого помічника, витяг надвір, щоб і він глянув на ту феєрію. Ми розуміли, що то було північне сяйво, проте досі не бачене, якесь незвичне, навіть страшне...

Зворушені й збентежені, промерзлі до кісток, ми повернулися до конторки. Довго не могли заснути – говорили про різні знамення природи. Наше становище змушувало іноді забувати про здоровий глузд і вірити в усяке чортовиння, забобони та знамення. Через кілька місяців – 22 червня – ми знову згадали те бачене сяйво-полум'я. Воно було ніби передвістям страшної бійні – війни.

Тривожні чутки про наближення чогось страшного доходили й до Колими. Говорили про скупчення фашистських військ на західних кордонах країни. НКВС помітно посилив "пильність", першою ознакою чого було намагання замінити на керівних та канцелярських посадах "ворогів народу" урками та побутовцями. Раніше це робилося тільки за промивочного сезону. Шебаршов іще настирливіше почав шукати мені заміну. Його знущання довели мене, і я вже сам хотів позбутися "опіки" самодура, хоч там будь-що, тож охоче пообіцяв підготувати когось на своє місце. Хай лише дають кого. Першим "учнем" був якийсь урка. Мабуть, із тиждень він ходив на роботу, допомагав мені, придивлявся, а потім кинув, не захотів учитися, бо був ледащо. Шебаршов скаженів. Очевидно, звільнивши мене, мав виконати наказ НКВС, а так втрачав віру того органу...

Так і наступила ніч з 22 на 23 червня 1941 року, коли десь близько півночі по радіо пролунало страшне – війна!

Чуб мені заворушився, коли я почув: “Враг вероломно...” В голові купчились бентежні думки, хотілося з кимсь поділитися ними, бігти до табору, розповісти всім зекам... А табір спав мертвим сном.

Думалося, що ж тепер буде? Адже ми дещо знали про невдалу війну з Фінляндією. А тут – залізна, велетенська сила німецького тоталітаризму. З одного боку, воскресла надія на якісь швидкі, докорінні зміни, але які саме? На краще чи на гірше?

Не йшов, а летів я вранці до табору. Моя оповістка розворушила зеків, як вибух бомби. За хвилину весь табір гудів як рій... Та поки ми, зеки, щось збагнули, таборова машина закрутилася. Привід був зручний. Уже вранці 23 червня взяли з бараків Аствацатурова, водія з Нагірного Карабаху, відверто нескореного москаля Александрова, маляра з Омська, та молодого завзятого Зарембу з Поділля, який одверто погрожував сексотам, говорячи, що настане час і їм битимуть морди, плюючи на них. Надвечір нам стало відомо, що їх без дотримання будь-якої законності розстріляно. Просто неба, під сопкою навпроти Сусумана, за два кілометри від Берельоху. Ми чули й постріли, та не знали, в кого стріляли. А скарано там було, очевидно, не тільки їх, бо пострілів було занадто багато як для трьох.

Вдень того ж числа до нашої зони було завезено стовпи і сувої колючого дроту. А по обіді ті стовпи вже були закопані й обплутані колючим дротом навколо барака №14. Ми дивились і чекали, що то буде далі. Чекати довелося недовго: на вечірній перевірці староста начитав список. Усі, кого було прочитано, повинні були зібрати свої “шмутки” і йти за ним. Я теж значився в тому списку. А всіх начитаних було близько 150 чоловік, зеків із 54 і 58 статтями. Нас зачинили в бараці №14. Біля входу стояв озброєний вартовий. Однак це було ще не все.

Вранці 24 червня до нашого барака ввалилася ціла зграя “начальства”. Нас вишикували і знову почали начитувати прізвища. На цей раз викликали одинадцять чоловік із речами і наказали бути напоготові. Стало відомо, що у зв’язку з наглим нападом ворога на нашу країну нас ізольовано, а тих одинадцять як найстрашніших злочинців відібрано для відправки на найтяжчі роботи – на копальні з посиленим режимом, осідок Золотистий. Ми глибоко співчували тим приреченим. Пізніше до нас долітали страхітливі чутки про сваволю, що чинилася на тому “Золотистому”.

У самім таборі режим теж посуворішав. Тільки окремим зекам дозволявся безконвойний вихід з табору на роботу, а решту виводили під посиленим конвоєм з собаками. Дорогою забороняли будь-які розмови.

Після розстрілу та несподіваної висилки з табору на копальні знову потяглися сірі дні. Ми, як і решта люду країни, жили чутками про війну. Більшість зеків, плекаючи надії на якісь зміни, співчували ворогу – німцям. А поразки на фронті помітно позначилися на настрої таборового начальства та вохри. Вони почали одверто запобігати ласки зеків, розводячись про те, що лише дотримувалися закону і, боронь Боже, не допускали знущань. І тільки органи НКВС діяли: скаженіючи, вишукували “ворогів народу”, як хижаки, прагли крові.

Якось у кінці серпня, коли промивальний сезон фактично наближався до завершення, з автобази, як ніколи раніше, вислали цілий етап. Їхня провина – відсутність патріотизму. В їхнє число потрапив і Дробот. Його дотепи, розум та езопівське гостре слово не подобалися органам. Усе, сказане ним, нотувалося, запам’ятовувалося. Так “попал на карандаш” і його жарт “симуляція запорука здоров’я”. І хоч тим девізом урки керувалися мало не щодня, однак їм те сходило, бо друзі ж народу. А Іван Іванович заплатив за той жарт життям – ворог. Уже забулося, на яку копальню його запроторили, але знаю, що з тієї партії повернулись на автобазу пізньої осені одиниці. Повернув і Дробот.

Та шкода! Він був неймовірно виснажений, а головне, хворий, хоч сам він не сподівався на близький кінець. Наприкінці жовтня він остаточно зліг. Тільки тоді лікар автобази направив його на рентґен. Констатували рак гортані. Залишалось одне – спробувати врятуватись операцією, але дарма. Він так і помер на операційному столі. Так не стало дорогого мені Дробота, дорогого батька двом донькам, чоловіка – дружині, яких він так любив. Не стало гідного сина своєї батьківщини – України. Так я втратив останнього, найближчого друга на автобазі. Печалився, сумував.

Вже будучи в Маґадані, я цікавився долею Клячка та й інших поплічників по Берельоху. Дізнався, що лікар трагічно загинув. Його призначили в амбулаторію на ділянці дровозаготівель автобази. Мав розподіляти пайки хліба дровозаготівникам. Отже, він відав основним засобом життя зеків. На тих дровозаготівлях працював урка Євдокимов (при мені був ротним). Так ось він, видно, не заробивши того хліба, кинувся його віднімати. Клячко ж як відповідальний за нього боровся. Тоді урка схопив ножиці і поклював йому всю голову, а влучивши у скроню, забив на смерть.

Час тягся. Шебаршов давав мені в науку все нових учнів, здебільшого урок, але вони були або надто обмежені і не могли осягнути такого простого діла, або занадто розумні – побачивши, якого хомута можна надіти собі на шию, осягнувши той фах, відмовлялися. Тільки десь напровесні 1942 року дали мені в науку молодого й глухуватого москаля Новикова, в минулому продавця якогось сільмаґу, засудженого за розтрату. З перших днів у статбюро ревнував, що я підкорив своєму авторитетові не тільки колеґ, але й самого начальника. А за мою непохитність щодо поглядів на життя вважав мене ворогом народу. Правда, примішувалась ще й національна ворожість, і він, де тільки міг, шкодив мені.

От він ніби в помсту мені заповзявся опанувати мою роботу; очевидно, мріючи посісти моє місце, жертвував своїм спокоєм, працював. Я охоче допомагав йому. Він же з того був спантеличений.

В якийсь із весняних днів у зведеннях трапилась помилка на сотку процента. Я солодко спав після нічної зміни, коли мене розбудили. Лупнув очима – ротний. Він пояснив, що мене терміново викликає Шебаршов. Знаючи наперед, в чому річ, я не кваплячись одягся. Повільно пішов до контори. Вже з порога почув скрипливий голос начальника. Він рвав і метав, а я мовчав. Те вивело його з рівноваги, і я почув: “Ти мені більше не потрібний!” Я повернувся й так само мовчки пішов. Пішов до табору, дорогою думаючи, що якось обійдуся без такої потвори. Та не встиг я роздягтися, щоб лягти досипати, як той же ротний сповістив, що мене хоче бачити начальник пошти. Те мене здивувало. Начальник пошти? Та там же працюють самі вільнонаймані! Проте пішов. Він прийняв мене дуже ласкаво, розпитав, де я працюю та що у мене за конфлікт із Шебаршовим. Насамкінець запропонував роботу на пошті з тим, щоб назавтра вже й виходити. Попрощавшись, я знову повернувся до барака, та ротний втретє підняв мене: звелів іти знову до Шебаршова.

Шебаршов казився: мовляв, влаштовуєшся, я тебе влаштую, згною! Я спокійно вислухав, а потім лагідно виказав йому все, що я про нього думаю. Він збагнув, який дурний зі своїми погрозами, й уже лагідніше наказав виходити на роботу в статбюро.

Набір на копальні знову обминув мене як незамінного працівника статбюро, хоч на той час уже намітився мій наступник – Новиков.

В липні я закінчив готувати собі замісника. А випадок допоміг чи то Шебаршову позбутися мене, чи то мені Шебаршова.

Вранці староста табору розшукав мене в колоні зеків, уже ладних вийти за ворота зони на роботу, і сказав, щоб я залишився в таборі, бо мене призначено на етап. Мене те надзвичайно здивувало і занепокоїло. На моє запитання,

куди мене відправляють, ухильно відповів, мовляв, далеко і в добре місце. І напівствердив, напівзапитав: адже ти інженер-технолог?

Мене вже не раз відправляли в "добре" місце. Від однієї згадки мурашки забігали по шкірі. Все ж я раз по раз повертався до думки: чому він згадав про мій фах? Те наводило на роздуми. І я лежав на нарах, дослухаючись рипу дверей...

Хоч мало доброго я зазнав у Берельохському таборі, та переступаючи поріг надійно обгородженого (про всяк випадок!) колючим дротом барака №14, я прощався з ним, як з рідною оселею. Біля ОРЧ вже стояла машина, а біля неї – два-три урки. Настрій мені значно підупав: спокою не давала думка, чому мене поєднують з тими покидьками? Що, знову ізолятор? Чи штрафна командировка?

Ті думки обірвав оклик начальника ОРЧ. Закликавши мене до контори, він учинив коротенького допита – хто я, звідки, знову чомусь цікавився моїм фахом. Уточнивши, який вуз я закінчив та де працював до ув'язнення, задоволено сказав: ідіть і сідайте в машину!

Куди мене повезуть, він не сказав.

Ротні привели ще кількох урок. З'явилися два вохрівці з ґвинтівками, зайшли до ОРЧ і вийшли звідти з пакетами. Кожен. Виявилося, що мене доручено одному вохрівцю, а п'ятерьох урок – іншому.

Один із конвоїрів крикнув: поїхали! Мотор чхнув, і машина покотила. Я востаннє глянув на табір, на його околиці... Хоч він був мені і не досить комфортабельним притулком, проте врятував-таки від неминучої загибелі.

Та ось машина, поминувши ворота зони, вперлась носом у довгу стрічку брукованої траси, крутнулась і повернула на південь...

Знову в невідоме

Машина, вискочивши на трасу, набрала швидкості. Зелені хащі швидко закрили останні будівлі автобази №5, а натомість потяглися зелені пейзажі, один одного кращі. Навіть те, бентежне, "куди везуть?" відступило...

Швидко промчали кілометрів тридцять. Машина почала дертися на перевал Бурхала. Мотор ревів. Вода в радіаторі закипала. І водій доливав, беручи тут же зі струмка свіжу, холодну. Чим вище ми піднімались, тим помітніше холоднішало. Нарешті ми на вершині. Я зачарувався красою з південного боку від перевалу. Здавалось, на сотні кілометрів перед очима простелилися узгір'я та долини, перерізані блакитною стрічкою чи не найбільшої притоки Колими, ріки Верхній Дебін лівий, яка гадюкою вилася серед тих долів, відтіняючи зелень безкінечних хащів, відданих на волю дикої стихії – вітрів, бур, дощів, морозів, спек та звіра. І ніяких ознак двоногого звіра – людини.

Машина, як кінь, що зачув полегшення, весело побігла вниз. Попереду заблищала ріка, ім'я якої не з її вини буде прокляте у віках – Колима. Широка, вона здалеку виглядала могутнішою за Волгу. Я вже ладнувався помилуватися її вродою зблизька, та ба! Вохрівець, боячися за своїх підопічних, скомандував уркам: лягай! "Мій" повторив ту ж команду...

На обрії показалося селище. Це був Спорний і третя автобаза. Зупинилися біля кандея-пересилки для зеків. Там нам дали вечерю. Та не їлося мені. Вбивала перспектива співжиття з урками. Невже мене причепили до тих головорізів чи, вірніше, шантрапи? Де і коли я відчеплюся від них? А може, мене замішано у якусь їхню справу?! Я нищечком вдивлявся в них, згадуючи, чи не бачив їх де. Та ніби ж ні.

З такими домислами і заснув. Прокинувся вже вранці на окрик тюремника. Нашвидку поснідали кулешем із кетою. З'явились наші опікуни вох-

рівці, і ми покотили далі на південний схід. Пішли знайомі місця: Стрілка – осідок четвертої автобази, П'ятирічка, стан колишньої бази розсипної розвідки, а ось і пам'ятний мені Оротукан. Я вдивлявся, намагаючись розгледіти, де ж той казематик, у якому колись мордували мене. Але так і не побачив – він, як і інші таємниці НКВС, був захований від людського ока, вкопаний у землю, стояв подалі від траси. Проїхали Усть-Тайожну, поминули й поворот на Неригу. Попереду був перевал Поутовий...

Нараз попереду забачили автомашину, біля неї походжав чоловік. Це був один із тих, хто супроводжував спецмашини для перевезень золота та цінних кольорових металів із копалень до Магадана, вірніше, до бухти Нагаєво, де їх вантажили на есмінець і вивозили на материк. Він безцеремонно наказав вохрівцям і нам висісти. З'ясувалось, що спецмашина зламалась, тож ми повинні були за його наказом перевантажити партію касетеріту (олово) на нашу автомашину. Права уповноваженого були необмеженими, бо перевезення тих металів вважалося надзвичайно важливою державною справою і таємницею. Про нас немає вже що й говорити, коли вохрівці скорилися без звука.

Брезентові мішечки були надійно зав'язані й запломбовані. Кожен важив п'ять кілограмів. А було їх там чотириста штук. Урки, радіючи такій пригоді, завзято кинулися до них, та бажання розім'ятись швидко минуло, працювати набридло, і вони почали вичікувати попутну машину. Незабаром справді така з'явилась і швидко порівнялася з нами. Незважаючи на грізні окрики охоронців, урки кинулися до неї, на ходу заскакуючи в козуб. Вохрівець спочатку винувато глянув на уповноваженого, а тоді, розмахуючи ґвинтівкою і волаючи вслід водієві, побіг за машиною. Нарешті урки змилосердилися над своїм "попечителем" і примусили водія (видно, теж урку) стишити хід. Вохрівець вскочив у ту машину, і вони швидко зникли вдалині. Я зрадів, що позбувся такої компанії. Радів ще й тому, що цей випадок ствердив мою непричетність до їхньої справи, тож не хапаючись, сумлінно взявся за роботу, мріючи, щоб та команда від'їхала подалі...

Лишившись сам на сам зі своїм охоронцем, я придивився до нього. Це був молодий киргиз, а може, узбек із духовно вбогим обличчям. Він дуже погано говорив по-російськи, але на мої обережні запитання розповів, що демобілізувався з Червоної армії, став вохрівцем, яких прирівнюють тепер до фронтовиків: охороняти таких злочинців (приміром, як я) це не менш як і воювати на фронті.

На ночівлю зупинилися в Атці. Там я, користуючись вільною хвилиною і довірою вохрівця, перепитав з десяток людей. На жаль, ніхто з них не міг нічого сказати про Сергія. Люди на базі були все нові, не знали навіть, чи лишився хто зі старожилів.

Магадан порівняно з тридцять шостим роком невпізнанно змінився. Поряд халупок із фанери та жерсті стояло вже багатенько одно- і двоповерхових капітальних будинків. Траса розрізала місто надвоє. Проте машина не пішла по трасі, а звернувши ліворуч, зупинилася біля справжнього палацу. Це було управління кадрами Колими. Один із вохрівців (мої попутники-урки зі своїм охоронцем знову приєдналися до нас в Атці) зайшов туди, досить швидко вийшов і манівцями повів їх у "рідний дім Васькова" – магаданську тюрму.

Мій контролер наказав їхати прямо. З обох боків зарясніли халупки. Нарешті вперлися в глухий кут – вулиця закінчилася, прямо перед нами були ворота, а поряд них височів якийсь будинок, що дуже нагадував тюрму. Що за чорт? Невже запроторять у в'язницю? Втім, коли ми піднялися на пагорбок, я вже знав, куди ми їдемо. Я побачив осідок зеків із вишками і вахтою і впізнав його. То була всеколимська магаданська пересилка. З тридцять шостого року вона мало змінилася.

То було 29 липня 1942 року. Рівно шість років тому я вперше ступив на цю Богом забуту землю.

Перше, що я помітив, коли прохідна поглинула мене, що на пересилці панував повний "штиль". Був проміжок між прибуттям етапів. Усі таборові придурки нудилися без діла. Староста, кухарі, комірники, ротні пліткували та перепродували награбоване у зеків. Я довідався, що староста всупереч таборовим правилам був не урка, колишній військовий, начдив, родом десь із Полтавщини чи Київщини на прізвище Середа. Я негайно з ним зазнайомився. Як земляк, він обіцяв мені допомагати.

Від нього я дізнався, що мене нібито викликав промкомбінат для якоїсь спеціальної інженерної роботи. А поки що я нудився без діла. Середа відвів мене до комірника і наказав тому дати мені якусь роботу в склепах, пожартувавши: ну хоч печиво перебирати!

Три дні я просидів у складі, допомагаючи комірникові, а на четвертий вранці мене викликали і доручили вохрівцю з промкомбінату. На прохідній мене зустрів ротний, якому було наказано вселити мене до кращого барака та добре зі мною поводитися. Він відвів мене в барак №27 – житло зеків-працівників інженерно-технічних відділів. Побажавши доброго відпочинку, сказав, що мене викличуть. До визначення мого статус-кво як працівника промкомбінату мені було призначено і підвищену категорію харчування. Їжа як для табору була досить добра, навіть смачна.

Днювальний, симпатичний дядько на прізвище Кароза, вказав мені місце на нарах і додав, мовляв, будете задоволені і місцем, і сусідою, Семеном Семеновичем. На моє запитання, а хто ж такий той Семен Семенович, відповів: самі побачите.

З цікавістю оглядаючись, я думав, чим-то скінчиться таке дбайливе ставлення, бо за весь час перебування в таборах таке зі мною було вперше. Мені було незатишно від такого піклування. Я до цього не звик.

Тільки пізно ввечері я познайомився з людьми, з якими довелося ділити радість і смуток цілих п'ять довгих років. Мій сусіда по нарах Семен Семенович Грабко відрекомендувався сам, познайомив і зі своїм гостем – Іваном Івановичем Лагуновим, колись головним інженером Іжевських гарматних заводів. Як зек Лагунов працював на склозаводі промкомбінату, який містився на 87 кілометрі. Семен Семенович пишався знайомством з ним. Вони проговорили цілу ніч.

На ранок мене викликали до управління промкомбінату. На аудієнцію до головінжа.

В кабінеті я побачив людину, дуже схожу на надутого індика. Це і був головінж. Він недбало запитав моє прізвище, поцікавився, чи я справді інженер-технолог і по тому наказав іти до начальника ватної фабрики Єгорової і з нею домовитися про роботу.

Я йшов і думав, що воно за ватна фабрика, з чого вони роблять ту вату? Хіба з сирця? Чи очищають бавовну? Але звідки привозять?..

Навколо цехів промкомбінату юрмилося багато зеків, а самі приміщення гули, деренчали, особливо ватна фабрика. Я зрозумів, що то якась особлива "вата" – вже здаля було видно хмару куряви.

Переступивши поріг, я став перед ясні очі начальниці Єгорової (дружини заступника начальника Дальбуду Єгорова). Гладка, як стиглий кавун, бабище вдивлялася в мене короткозорими очима. Звеліла сісти. Запитавши про освіту, запропонувала оглянути виробництво і вже тоді визначитися з роботою. З кількох слів, сказаних нею, я зрозумів, що вона в ній нічого не тямить.

Побачивши "виробництво", я вирішив, що краще відмовитися від звання інженера-технолога, ніж ризикувати життям: мені усміхалося надіти на себе хомута куди важчого, ніж хомут статистика. Сировиною для виробництва тієї "вати" служило старе таборове барахло: списаний одяг зеків – бушлати, тілогрійки, гімнастерки, білизна тощо. Те дрантя спочатку перебирали, готуючи для

виробництва. П'ятдесят чи, може, сорок чоловік робітників відрізали ґудзики, гаплики, виривали грубі рубці, дерли на шматки і здавали на ваги. По тому так звана сировина могла зазнавати головної обробки – на тріпальній машині, "вовчку", оснащеній системою барабанів, перший з яких мав довгі, рідкі, але міцні зуби. Кожен з наступних – коротші і густіші. Так, пройшовши всі барабани, те лахміття ставало суцільною масою, схожою на брудну вату. Процес примітивний, але дуже неприємний для робітників. По-перше, машина часто забивалася і навіть ламалася, тож її треба було без кінця ладнати, реґулювати. По-друге, там стояв неймовірний, якийсь специфічний сморід. І нарешті, по-третє, – це пилюка. Ніяка вентиляція не в силі була відсмоктати хмари тієї куряви під час роботи машини, і все приміщення заповнювалося вщерть густим смердючим пилом. Він стояв сивим стовпом і знадвору, над фабрикою, і здалеку здавалося, що будівля горить. Увесь персонал ходив у спеціальних респіраторах або обмотував обличчя ганчірками, але те не допомагало, і робітники стільки вдихали тієї пилюки за день, що тиждень по тому плювали грязюкою.

Розкуйовджене в таку вату шмаття перевозилося через двір у чесальний відділ, де за майстра правував мій земляк із Лубен Поліщук Іван Гаврилович. Колишній зек, що давно відбув свій присуд, Іван Гаврилович був неперевершеним майстром чесання та знавцем чесальних машин, і те покріпачило його: через свої золоті руки він уже не зміг вирватися з Колими. (Та приреченість зрештою зробила його невиправним алкоґоліком).

Русявий, із зеленими добрими очима, з закрученими вусами, він завжди всміхався, ледь шепелявлячи, кидав гострим дотепом та примовками. Жив він і нидів у тісній комірчині з дощок неподалік від промкомбінату і з горя пропивав усе, що заробляв, топлячи у тому питві свою самотність. Смутком заволікались йому тоді очі, усмішка злітала з вуст, і він, невидющими очима вдивляючись у далечінь, безнадійно махав рукою.

Ми обидва були приємно здивовані й непередавано раді нашому знайомству. Я частенько по тому забігав до Івана Гавриловича в комірчину, і ми відводили душу у спогадах про минуле, а іноді намагалися зазирнути і в майбутнє...

На щастя, я як інженер, хоч і зек, мав право вибирати, тоді як решта зеків могли вибирати хіба що між тріпальним відділом ватної фабрики і забоєм чи копальнею. Твердо поклавши собі відмовитися від пропонованої посади технолога ватної фабрики, я повернувся до контори. Єгорової там уже не застав, натомість сиділа її заступниця, яка манірно пояснила, що Єгорова тепер начальник промкомбінату, а вона – ватної фабрики, тож правомочна домовлятися зі мною про роботу. На мою відмову сказала, що мене прислали в розпорядження ватної фабрики, тож вона може направити мене на будь-яку роботу. Однак я наполягав, що братися не за свій фах не можу, адже я не спеціаліст із вати. Тоді вона сказала, що тимчасово призначає мене на загальну роботу готування сировини, тобто в бриґаду ганчірників, що рвуть те лахміття. Настрій мені підупав. Я вже шкодував, що відірвався від автобази, бо становище некваліфікованих робітників-зеків на Колимі непевне: при першім же наборі на копальні ними заповнюють лави приречених.

...Ганчірники сиділи просто неба на землі, і кожен різав, рвав, шматував те дрантя, вибираючи його зі смердючої купи. Я сів поряд. По тижню роботи я вже цілком увійшов у життя й інтереси свого нового товариства. Наша бриґада складалася і з чоловіків, і з жінок. Тих і тих було приблизно порівно. Швидко я довідався, що кожен чоловік мав свою симпатію серед жінок. Правда, те "парування" в переважній більшості було платонічним. Справжнє залицяння могло бути тільки крадькома, бо явне – тягло за собою негайну відправку в далекі табори або й додатковий строк. Чоловіків, як правило, в таких випадках висилали на будь-яку копальню, що дорівнювало висилці на каторгу.

До мене почала "припаровуватись" бриґадирша, досить струнка, жвава

жінка середніх років, та я відкидав будь-яке залицяння. Вона дісталася моєму сусідові – жидові Раєвському, колишньому працівникові посольства (чи не на Кіпрі?). Собою той жид був рослий, красивий, а що вже чванливий... як жид. Говорив, що він родич Свердлова, що в свій час запросто бував у Леніна та інших могутніх владик. Розповідав про Близький Схід, зокрема про Кіпр. Він горнувся до мене, бо я був найуважнішим слухачем його розповідей. Отак ми сиділи днями, – погода стояла чудова: тепло, сонячно, ні тобі пилу, ні смороду не відчувалося, – пороли те дрантя, а ввечері здавали бригадирші на ваги. Раєвський щодень знижував темпи, бо його "кохана" все одно писала йому норму. Звичайно, за рахунок обшахраювання інших.

Так минув липень. Настав серпень, і вранці просто неба рвати те ганчір'я стало холодно. Пальці не слухалися, ніж випадав із рук. А далі ще гірше. Від холоду пальці порепали до кісток і не гоїлися. Порівняно легка робота перетворилась на муку. В кінці серпня нас було переведено в приміщення зі спеціальними витяжними шафами. Тоді тільки я зрозумів, що то за благодать – літо.

В приміщенні було тепло, але курява і сморід неймовірні. Ніякі шафи не допомагали. На перших порах я просто задихався. Крім того, з нашої бригади зробили дві – не вистачало місця на всіх п'ятдесят чоловік. Тепер ми працювали в дві зміни: денну і нічну. Мінялися через десять днів. Умови нічної праці були тяжчими – непереможний сон ламав опір людей, очі злипалися, руки падали, тіло безсило м'якло, навіть розмови чи спів не допомагали.

Та ось благословляється на світанок, чоловіки ще борються з дрімотою, а жінки вже голосно заговорили... Спочатку дещо притишено, далі голосніше і голосніше. Через якісь півгодини приміщення наповнювалося суцільним гамором. Я вслухався в той лемент, і мені здавалося, що я потрапив десь на птахівню: так нагадувало то сокотання курей, крик гусей, булькання індиків, крякання качок, які кожен своєю мовою, але спільним хором зустрічали благословення нового дня...

Знову мені всміхається доля

З кожним днем я все частіше запитував себе, що ж буде зі мною далі. Невже так і гибітиму біля того ганчір'я?! Я помітив, що мешканці барака вже мають сумнів, що я інженер, вони гадали, що то таборові хитрощі – "покантуватись". Семен Семенович, хоч я з ним на той час зблизився, теж сумнівається. Та якось я попросив його дати мені папір та олівець. Грабко з недовірою запитав, для чого. "Хочу запропонувати дещо для поліпшення виробництва тієї вати",– відповів я. Наступного дня я мав цілого зошита, аркуш напівватману і набір олівців.

Днів десять я у вільні хвилини підраховував, нотував, креслив ескізи. Коли все було готове, дав Семенові Семеновичу на критику. З усмішкою, і видно, з сумнівом він узяв того зошита. А через три дні сказав: "Знаєте, ви маєте рацію. Якщо ви не проти. я покажу це начальникові технічного відділу промкомбінату Власову". Звичайно, я охоче погодився. І вже ввечері того ж дня Семен Семенович повідомив, наголошуючи на кожнім слові, що Власов ознайомився з моїм проектом і велів назавтра виходити на роботу у техвідділ.

Ранком на розводі я був поряд Семена Семеновича. Радів з того і боявся, – а що, як зірвусь? Та за якихось чверть години стояв на порозі "апартаментів" техвідділу, розглядаючись. Власов, розпитавши мене, покликав Семена Семеновича і наказав дати мені щось із копіювальних робіт, додавши, що мого проекта буде обговорено на техраді правління промкомбінату і, можливо, втілено в життя.

Вперше в житті брався я за копіювання креслень як за постійну роботу,

роботу на щодення. Майже десять літ промайнуло відтоді, як я тримав у руках рейсфедер. Та треба було довести, що я тямлюся на тому, тож, справно натягши на дошку креслення і кальку, хотів узяти його в руки. Але що це?! Загрубілі і потріскані пальці не слухалися, не могли його втримати. Він випорскував із пучок, крутився, а я вперто намагався провести лінію. Мені хотілося, щоб того ніхто не помітив, червонів, як хлопчисько, лоб мені був мокрий, і вже не м'язами, а лише силою волі притискав я того рейсфедера до паперу. Достоту як школяр-первак.

Перед обідньою перервою до мене підійшов Семен Семенович, глянув на мої успіхи і сказав: "Виходить непогано, тільки лінії робіть товщі". Я вважав, що тонка лінія красить креслення, проте відпустив ґвинтика і побачив, що так справді краще виходить. А в кінці дня підійшов Власов. Постояв, подивився. Побачивши мої пальці, похитав головою і сказав: "Нічого, вони відійдуть. А справу, я бачу, ви знаєте, – і додав, – тільки лінії робіть товщі".

Днів за п'ять я став "класним" копіювальником.

По закінченні "конкурсного" іспиту, який тривав десять днів, Власов оголосив, що залишає мене у відділі, поки що на посаді копіювальника з платнею тридцять чи сорок карбованців на місяць згідно з розцінками для зеків (вільнонаймані за подібну роботу одержували щонайменше п'ятсот-шістсот карбованців).

На той час я вже знав усіх співробітників у відділі. Там були: два провідних інженери-конструктори – Грабко Семен Семенович і Погоцький Іван Йосипович, поляк. Конструктори: Фоканов Олександр Спиридонович, Перельман Яків Оврамович, а також спецконструктори – електрик Каржавін Іван Юхимович, хімік Васильєв Сергій, сантехнік Мілютін Іван Корнилович, архітектор Полгар. Крім того, машиністка Вольберґ з Ленінграда, копіювальниці Попіліна Катря, Пахнова Поліна Павлівна та архіваріус Дмитрюк Марія Ільківна.

Відділ був пульсом технічного життя промкомбінату, а промкомбінат, своєю чергою, одним із відділів Дальбуду і працював на основну галузь – видобування золота. На промкомбінаті вироблялися різні прилади і машини, одяг та взуття для зеків і вільнонайманих, деякі хімічні речовини тощо. Відповідно до тих вимог і комплектувався наш техвідділ. Начальником його тоді був уже згадуваний Власов Микола Олександрович, педант і людина невеликого розуму, про що знали всі співробітники і навіть потурали його обмеженості. Всі працівники відділу, крім начальства. були зеки. Користуючись своєю розумовою зверхністю над вільнонайманим начальством, вони створили у відділі свою, окрему, незалежну республіку.

Першу скрипку грав інженер Грабко, маленький, щуплий, із замисленими зеленими очима, досить рухливий і говіркий, а як конструктор – неперевершений. Відчувалося, що він пройшов добру школу, перечитав гору літератури. Причому та сила знань гармонійно поєднувалася з привабливістю самої його особи.

Грабко листувався з силою різного люду з різних копалень та баз. Листи одержував і поштою, і з рук у руки мало не щодня. Стільки ж писав і сам. Більшість видатних людей, теперішніх зеків, буваючи в справах у Маґадані, вважали за честь відвідати Семена Семеновича, поговорити з ним. Я дивився на нього і думав: ну нехай чоловіки шанують його за розум, а що жінки знаходять у ньому, на перший погляд такому непоказному, що липнуть, як бджоли до меду? Правда, він був чепурун, щодня голився, дбав про одежу і взуття, завжди перешивав з казеного. Причому в спеціальному ательє і за власними малюнками.

Дивлячись на Семена Семеновича, ми теж чепурилися й своєю одежею вирізнялися з-поміж зеків промкомбінату. Благо, що начальство не перечило.

Другий провідний інженер – Погоцький Іван Йосипович. Високий красень,

хоч і дещо сутулий, він усе мацав своє обличчя, чи не пора голитися, щоб, бува, не відстати від Грабка. Він помітно заздрив Грабкові, але, видно, розумів, що ані хистом, ані розумом йому до Семена Семеновича не дорівнятися. Погоцький, як ніхто, мріяв виїхати з Колими, і прохав поради Грабка, як ту ідею здійснити. Ми знали, що він був спритним таборовим спекулянтом (надбав майна – одежі, їстівного, взуття, грошей) і великим скупердяєм. Семен Семенович порадив йому підкупити таборового лікаря, подарувавши чудові американські черевики, куплені у моряків. Довго він вагався, та мрія дістатися материка таки переважила скупість. Черевики було подаровано.

Через деякий час Іван Йосипович, молодий – років тридцяти шести-тридцяти восьми, як лев, здоровий, виявився хворим і потребував негайного вивезення на материк. Скільки він додав до тих черевиків, ми не знали, однак невдовзі його таки справді було вивезено. Він як у воду впав – не виконав обіцянки сповістити, куди його занесла доля.

Перельман Яків Оврамович, жид із Гомеля, товстун років тридцяти восьми-сорока. Як і всі жиди, до неможливого нахабний, язикатий. Колишній чекіст, орденоносець. Усе згадував, як при арешті його ордени летіли в помийницю. На конструкторстві розумівся мало і згодом домігся призначення диспетчером при головінжі промкобінату Зінкевичі. Правда, він зі своєю пронирливістю таки допомагав тому Зінкевичу, але ще більше пишався собою.

Фоканов Олександр Спиридонович – москаль із Володимирської області, чоловік з істино російськими чорносотенними нахилами. По моєму приході до техвідділу весь час бурчав, мовляв, хохол тягне хохла, натякаючи, що я протеже Грабка. Замкнений і мовчазний, мав добре набиту руку конструктора. Невдовзі його вивезли на материк: був хворий на астму.

Каржавін, як індик, дувся, пишаючись "величчю" якогось свого родича (якого саме, я не знав). Свою професію електрика знав досконало.

Цікавим типом був Мілютін. Кретинувата голова з важким підборіддям та щілинами підсліпуватих очей, якими він ніби шпигував за співробітниками. Час від часу його очі, одне або друге, хижо вибалушувалися і знову ховалися, оглянувши, що треба. Малорухомий, неговіркий, він тримався осторонь колективу, нікого не любив, а особливо Грабка. Сантехніку вважав найвищою наукою, правда, й знав своє діло добре, досить майстерно виконував креслення водогінної і каналізаційних систем. Ні в загальних розмовах, ні в співах він не брав участі, лише уважно прислухався, хто й про що мовить. Варто було кому сказати щось несхвальне на адресу Росії чи москалів, як він рішуче намагався обірвати ті розмови. Був екзальтованим "патріотом" і той патріотизм переходив пристойні межі – видавав його чорносотенство. Він не уявляв, що хтось з немоскалів може бути повноцінною людиною. Дивишся, бувало, на нього і здається, що вся торба його бридкого тіла наповнена злоякісною слиною, яка під час кожного нападу чорносотенства вилітала з його перекривленого рота.

Та найцікавішою людиною після Грабка у нашім відділі був Полгар. Іноземець за походженням, угорський жид, довгий час жив в СРСР і разом з Ліхачовим і Шнейдратусом брав участь у конкурсі на кращий проект Будинку Рад у Москві. Широко освічений, з європейським вихованням, викликав у нас подив спритністю в роботі. За один вечір міг розробити проект цілого міста.

Йому було доручено скласти проект реконструкції промкомбінату з частковою забудовою міста Магадан, з оглядом на повний благоустрій. Щось за три дні під його пензлем виросло ціле місто: десятки багатоповерхових будівель, житлових і промислових, із вулицями, хідниками тощо.

Товариський, веселий жартівник, Полгар брав найжвавішу участь у наших співанках після роботи. Ми всі жалкували за ним, коли його було переведено до проектного бюро Дальбуду.

Машиністкою нашого відділу була Ольга Вольберґ. Високоосвічена, родом з Ленінграда, вважала себе ґранд-дамою великого світу. Добре зналася на мистецтві, літературі, непогано грала на піаніно. Вважалася таборовою дружиною Грабка.

Вольберґ, як і більшість жінок маґаданського жіночого табору, мала за присуд не якусь статтю – її становище визначалося літерами "СИР", тобто "семья изменника родины". Такі ж літери мала і Пахнова Поліна Павлівна, москвичка. Чоловіка її було розстріляно (хоч органи їй про те не повідомляли), а вдома залишилося двоє діток-дівчаток. Вона листувалася з ними і висилала мізерію свого заробітку. 1944 року її було увільнено з табору, однак з Колими не випущено, і вона й далі працювала копіювальницею в техвідділі.

По звільненні вона найперше пішла в УПСВТТ і стала домагатись, щоб їй повідомили про долю чоловіка. З її слів, там заметушилися, шукали, шукали тих даних, а потім, удаючи, що нічого не можуть сказати, порадили звернутися в управління внутрішніх справ. І вона пішла туди й домагалася відповіді, але й там почали зволікати. Нарешті її прийняв якийсь "слуга народу", вислухав і саркастично заявив, мовляв, невже ви не розумієте, що вам не варто цікавитися такими речами, ви звільнилися, тож влаштовуйте своє життя, а про минуле нічого згадувати. А коли вона все ж таки стала наполягати, то він уже грізніше додав: ідіть, якщо не хочете отримати додатковий строк.

На той час звільнені жінки вже "розшифрували" ці порядки і знали: якщо розшукуваний живий, хоч би й у таборах, то УПСВТТ давало довідку, де саме той перебуває; в разі ж страти чи смерті ув'язненого їм заборонялося давати будь-які відомості й було наказано причіпливих направляти в органи, мовляв, нехай лише поткнуться туди. Було відомо також, що декілька "уїдливих" шукачів правди повторно судили і знову спровадили у табори.

Техперсоналові дозволялось працювати позаурочно, і ми часто залишались у відділі й до півночі. Заводіями нашої громади були Грабко, Полгар та почасти Перельман. Був воєнний час, тож на вікнах висіли світлонепроникні штори. Як тільки надворі сутеніло, лунала команда Грабка: закрити штори! І ті негайно падали. Вмикалося електросвітло. Всі працівники з полегшенням зітхали, відкладали набік роботу, і починалися жваві розмови. Багато говорено було про прибуття корабля зі "свіжими" зеками для поповнення поріділих рядів у нетрях золотодобувних забоїв. А їх у сезон навіґації везли і везли... 100-150 тисяч зеків завозилося в той період на Колиму.

Після обміну думками ми відчиняли свої тумбочки, кожен діставав щось їстівне – хліб, масло, консерви, а то навіть і ковбасу. Все те ми мали через вільнонайманих, колишніх зеків, які працювали на промкомбінаті. Дещо було й з посилкових продуктів. Усе ділилося порівно.

Так, перепочивши, знову бралися до роботи. Кожен схилявся над своєю дошкою. Та ось Полгар або Перельман стиха починали пісню. Той спів підхоплював один, другий, третій... А далі, як жаби в ставку, приєднувалися всі. І тихо, а іноді й голосно, з дивовижним натхненням співали, хто як міг. Навіть безголосий Грабко і той підтягував. Не співав тільки завжди набундючений чорносотенець Мілютін. Не співав і я. На питання Грабка чому – відповідав, як свого часу Драй-Хмарі: "Соловей у клітці не співає".

Такий порядок рідко коли порушувався. Протягом усього часу мого перебування там – з липня 1942 року по квітень 1946-го. Мінялись люди, – пішли від нас Полгар, Перельман, Фоканов, Вольберґ, на їхнє місце прийшли інші... А життя в техвідділі лишалося незмінним, бо лишався там Грабко...

Повернувшись до табору, ми йшли до їдальні й одержували належну нам вечерю. Часом з'їдали її, а часом, глянувши, лишали недоторканою. По тому йшли до бараку №27 (пізніше нас переселили до намету №13). Стиль життя там був дуже відмінний від життя і побуту в інших бараках табору Маґадана,

а тим більше від життя у таборових бараках копалень. У бараці №27, а пізніше в наметі №13 жила таборова еліта промкомбінату – інженери техвідділу та фахівці годинникового цеху, які зберегли людське обличчя і створили певний уклад життя, де панували приязнь і навіть душевність у стосунках між мешканцями. Цьому сприяло і піклування про нас начальства промкомбінату. Тому склад жильців був стабільний і жодного тобі урки.

Крім того, санчастина табору в першу чергу зараховувала мешканців нашого намету (невеличкий барачок на тринадцять осіб) на так званий ОП (оздоровчий пункт), який був створений у таборі для підгодовування доходяг.

Сторонній читач може замилуватися, мовляв, таке піклування в таборі про зеків!.. Та пояснювалося те зовсім не піклуванням і тим більше не гуманізмом. Продукти для тої підгодівлі одержували за рахунок економії на харчуванні основної маси зеків, і загалові те, звичайно, боком вилазило. А начальство та вільнонаймані працівники табору ще й премії одержували за економію тих харчів, і тим вищу, чим більшою була економія. Не треба пояснювати, як легко було економити на безправних зеках, а коли врахувати, що і кухарі – переважно з урок – мали на тому деякі маслаки, то стане очевидним усе шахрайство. Зекономлені продукти навіть не вивозили з табору, їх просто переписували з рахунку на рахунок. От для цього й було створено ОП. Слід додати, що справжні доходяги не так часто і потрапляли на той пункт, бо там здебільшого "кантувалися", вилежувалися тижнями, таборові придурки, маючи чисту постіль, досхочу смачнішої їжі, а головне, нічого не роблячи. То була своєрідна відпустка.

Я теж кілька разів користувався тим ОП, хоч насправді доходягою не був. Якась дбайлива рука мене туди записувала. Звичайно, я не був проти такого перепочинку, але суть тієї лавочки знав.

Прихід весни, а з нею й початок золотопромивального сезону порушували спокій зеків. Уже в перші дні квітня комісія, в якій головував не лікар, а представник НКДБ, одного по одному перемацувала тих в'язнів, як худобу. Все більш-менш живе призначала на копальні. В ті дні душа кожного зека переселялася, як то кажуть, у п'яти. І перебувала там аж до кінця серпня, бо копальні, перемоловши людей каторжною працею, вимагали нового поповнення. Тоді-то ряди зеків, які шикувалися на розводи, рідшали й рідшали. Виробництво промкомбінату скорочувалося.

По закінченні промивального сезону, десь у кінці серпня – у вересні, починався зворотний рух. "Хазяї", висмоктавши всю силу з безправних рабів, вважали за зайве лишати ті кістяки на зимівлю на копальнях. Їх комісували й повертали назад на підсобні підприємства Дальбуду. Так із року в рік... До кінця літа в таборі залишалося 200-300 чоловік, в кінці зими – налічувалася тисяча або трохи більше.

Восени до табору поверталися не люди, а брухт у лахмітті. За зиму ці живі кістяки потроху обростали м'ясом... щоб навесні почати все спочатку.

Внутрішній розпорядок у маґаданських таборах, і чоловічому, і жіночому, був сталий і не йшов ні в яке порівняння з розпорядком у таборах на копальнях. Ні з матеріального, ні з побутового, ні з морального боку, хоч і був таки таборовим. Однак присутність вищого начальства брала таки своє.

У техвідділі помітили мої конструкторські здібності і перевели на посаду конструктора як підручного Семена Семеновича. Доводилося працювати над конструюванням різних машин і приладів. Я вже знав усі цехи і фабрики промкомбінату, їх розташування та закамарки.

Якщо порівняти моє теперішнє становище з минулими роками, то воно значно поліпшилося, однак туга, журба гнітили мене. Відчуття самотності, того, що я у світі один, як палець, огортало мене смутком. Листування з рідними на той час припинилося (власне через війну). Дружина вже давно пере-

стала писати сама і, як мені здавалося, заборонила писати і дітям. Навіть товариство Семена Семеновича не розважало мене. Я дедалі більше замикався в собі, заздрив, що він одержує стільки листів і від сестри, і від сина Руслана, яких як сім'ю страшного злочинця (Семен Семенович мав двадцятип'ятирічний строк таборів посиленого режиму) було заслано до Середньої Азії. Там вони, судячи з листів, дуже бідували, терпіли матеріально, але морального духу ніби не втрачали. Грабко пишався тими листами, читав їх нам, розповідав про свою родину.

Родом він був з села Андріївки, що на Нікопольщині (нині Дніпропетровщина). Предки його були запорозькими козаками. Розповідав, що сам ще в юні роки добровільно пішов до Котовського і гасав із тим військом по всій Україні, винищуючи "націоналістичне бидло". По демобілізації короткий строк займався "політикою" – був чи то головою комнезаму, чи то керував волвиконкомом на Поділлі. Там закохався в дочку коваля, гімназистку. Проте вона гордувала ним як неотесаним хлопом і поставила вимогу, аби він вступив до якогось навчального закладу і перечитав книжки з бібліотеки, залишеної якимось дідичем. Він нібито наліг і блискуче закінчив якийсь одеський вуз (чи не політехнічний інститут?) під керівництвом загальновідомого академіка Добровольського. Там він навчався в аспірантурі й захистив дисертацію. Працював головним конструктором озброєння військових пароплавів на заводі Марті в Миколаєві. Звідти його, здається, і взято.

Зізнання з нього вибивали за допомогою повного набору найновітнішого катування, аж до пропускання струму через зуби.

Грабко часто розпитував мене про мою сім'ю, цікавився, чому я не отримую листів. Мені ставало прикро й боляче від тих розпитувань, проте, розповідаючи про дружину і дітей, я згадував їх такими, як вони були, й далі обожнюючи їх, і тільки десь глибоко в душі боліло, і я переводив розмову на інше.

Розмовляли ми завше своєю мовою, що викликало вороже ставлення до нас з боку москалів. Якось на цьому ґрунті відбулася гостра сутичка. Ми собі розмовляли, коли з протилежного тапчана схоплюється Мілютін, підбігає до нас і голосно кричить: "Замовкніть, нещасні хохли! Розвели тут своє патякання! Замовкніть, бо негайно викину з намету й відправлю до оперуповноваженого!" Я розгубився з несподіванки, а Грабко схопився й, ткнувши йому під носа кулак, почав: "Чорносотенець..." Але втрутився Перельман, підскочивши, розкидав їх у різні боки. Семен Семенович як швидко загорівся, так само швидко й відійшов. Ліг на своє місце, а Мілютін ще довго не заспокоювався, все щось бурчав собі під носа. Після того, аби не наражатися на неприємність, ми говорили тихіше.

Якось до нас вселили кравця з ательє, на прізвище Александров. Він зайняв вільний тапчан, що стояв поряд мого. Я запитав його, хто він і звідки, й у відповідь почув: з Австралії. Дивлюсь на нього – типовий москаль і туди ж... з Австралії. Виявилося, що він із селян Тульської губернії. Там іще в юні роки вивчився кравецькій справі й обшивав своїх односельців, доки не взяли його в солдати. Направили в один із полків Варшавського гарнізону. Там він іще більше набив руку на кравецтві: обслуговував офіцерство і навіть свого командира полку. По закінченні служби йому, як він казав, не хотілося повертатися на батьківщину, а потягло в мандри. З його слів, Варшава і тоді не була російським містом. Милуючись містом, не раз запитував себе, а які ж міста і люди в інших країнах? Йому нестерпно захотілося побачити світ. Грошей у нього не було, тож він надумав переїздити з місця на місце, заробляючи кравецтвом на прожиття і дорогу. По пораду вдався до свого колишнього командира полку. Той допоміг йому оформити документи і виїхати до Німеччини. Потім він переїхав до Франції і так, кочуючи, добрався до Австралії. Місяцями блукав по країні, ледве-ледве перебиваючись, аж поки в одному

містечку не пошив, ледве не силоміць, якусь одежину одній наївній леді. Таким чином він узаконився в тому місті. Прожив там сім років у пошані й з добрими заробітками.

Говорив, що його, особливо на початках, тягло на батьківщину, але згадка про злидні, вбогість, а ще більше вбогість духовну в Росії порівняно з тамтешнім життям, гнала геть думку про повернення. Я запитав його, чого він все-таки повернувся. Довго він думав, перш ніж відповісти. А тоді сказав: "І сам не знаю чого. Не можу сказати, що мене так уже тягло на батьківщину. Та коли вибухнула в Росії революція, я зацікавився, адже докочувалося стільки неймовірних чуток! То страхітливих, на зразок того, що там усі, і старі, й молоді, ходять голі і сплять покотом усі разом, чоловіки і жінки. Що всі голодні, дикі, кровожерні, що вбивають усіх, у кого немає на долонях мозолів. А то, навпаки, що там настав справжній рай... Оце й потягло мене – цікавість усе побачити на власні очі. Потягло дурня..."

Йому пришили ПШ – підозру в шпигунстві – й дали п'ятнадцять років таборів. Тож тепер слухняно й старанно обшивав своїх господарів-гнобителів, запобігаючи їхньої ласки й похвали, заробляючи посилену пайку "безкоштовного" хліба та баланди за найвищою категорією.

В нашому наметі жив і головний бухгалтер табору Косіцин. Ставний високий москаль, родом десь з-під Астрахані, тихий, мовчазний. Мабуть тому всі його вважали розумним хлопцем. Може, то слідчі його навчили мовчанці, бо він, проживши в нашій палатці роки, чи й сказав за весь час кілька слів, і тільки Грабко знайшов ключ до його замкнутої душі. Лише з ним Косіцин подовгу про щось говорив, причому та розмова велася майже пошепки. Отже, дякуючи Семенові Семеновичу Косіцин нам, працівникам техвідділу, став у пригоді – ми мали блат у бухгалтерії.

Заробіток зеків промкомбінату, як і всюди по таборах, перераховувався на поточний рахунок кожного. Це робилося після відповідних вирахувань за харчування, житло, одежу тощо. За вимогою зек міг отримати якусь частку зароблених грошей з того рахунку, але для цього слід було мати дозвіл начальника табору: подавалася заява, в якій докладно писалося, на що потрібні гроші – на викуп з ларка додаткової пайки хліба тощо. Великою мірою той дозвіл залежав від настрою начальника чи обліковців: не виконав норму, то й заяву подавати зайве. Ми ж, маючи блат в особі Косіцина, одержували гроші, коли хотіли, без усяких дозволів. І хоча ті гроші були мізерні, але в нашому становищі й вони багато важили. Скажімо, ми могли через вільнонайманих купити "неположені" зекам продукти, викупити додаткову пайку хліба тощо.

А платили нам справді дуже мало. Я як інженер-конструктор мав аж 54 карбованці щомісячно, а найстарший конструктор Грабко одержував найвищу ставку – 104 карбованці. Вільнонаймані ж такої категорії без надбавок мали 1600-1800 крб., а з надбавками за вислугу років і всі 2500-3000 карбованців. Проте і за таких мізерних ставок у мене в кишені завжди була копійка. До того ж я комбінував тим, що продавав махорку, яку мені видавали, а також чорний таборовий хліб (він у мене залишався, бо я споживав білий американський). Все те і складало мій бюджет. На ті гроші я купував додатково дещо з їжі: масло, свіжі оселедці, рибу, навагу, кету, лосося, камбалу і навіть кетову ікру. Перешивав таборову одежу на більш пристойну та навіть деякий час платив піаністові (теж із зеків), який мене навчав грати.

Читання, вправи на піаніно, розмови та різні щоденні клопоти заповнювали мій час у таборі. Я дуже близько зійшовся з Грабком, і ми щиро приятелювали. Здоров'ям були обоє малосильні, правда, він був ще слабіший за мене і заздрив мені, що я кремезний. Я ж тільки посміювався зі своєї "кремезності". Ми разом лягали й уставали. Разом ішли снідати і разом – на працю. Я частенько працював у його групі, розробляючи вузли машин. Разом

поверталися до табору, вмощувалися на тапчанах і говорили, говорили або читали майже до ранку. На той час магаданська бібліотека була багата найрізноманітнішою літературою: від творів рядових авторів – до світових шедеврів; крім того, там була технічна і науково-популярна література з різних галузей знань. Про те подбали зеки, що тягли за собою в далекі табори й свої скарби – книжки. З тих скарбів, навезених усілякими Лапчинськими, Грабками, Козубами (так-так, бо з десяток моїх технічних книжок теж потрапили туди) створився фундамент культури Маґадана – чудова бібліотека, честь надбання якої зараз приписують якимсь комсомольцям. Ми, власники тих книжок (щоправда, одиниці), тепер користувалися ними, але як?.. Крадькома! Адже то була бібліотека для вільнонайманих, і боронь Боже пійматися на тому читанні – напевне були б ув'язненими.

В нашому таборі силами самих зеків – чоловіків і жінок із маґаданських таборів – організувались і ставились вистави. За бажання я міг потрапити на них і, звичайно, бував. Та шкода. Вони були дуже невисокого рівня. І не з причин низької кваліфікації артистів. Виступали колишні відомі митці – Артамонов, Козін, Венгерова та інші. Однак арешт, ув'язнення, теперішній статус зека надзвичайно сильно позначилися на їхньому моральному й фізичному стані: в них уже не виходило, як раніше.

На ті вистави чи концерти до нашого табору приводили і жінок із сусіднього жіночого. Це були не лише учасниці виступів, а й гості, глядачки. Прихід жінок був великою подією для в'язнів-чоловіків. На диво, навіть чоловіки з інтеліґентів, колишні носії культури, забачивши тих жінок, гоготали, іржали, як коні, кидали непристойні репліки. Більшість жінок сприймали таку зустріч як належне, хихотіли у відповідь, і тільки жменька з них, що не втратили ще людської гідності, опускали очі долу, червоніли. Невдовзі все вгамовувалося. Жінки займали місця в залі. Артистки йшли за лаштунки. Серед маси тих і других шилися переодягнуті вохрівці (звичайно, без зброї), щоб не допустити ніяких шурів-мурів, зазирали у закутки.

Обмежені розміри сцени та залу, вицвілі лаштунки, надзвичайна вбогість бутафорії і костюмерії – мало сприяли успіхові вистави чи концерту. Напівголодний Артамонов, який щойно відпрацював зміну в котельні, наївся досхочу вугільного пилу і закусив ополоником баланди, чи Венгерова, що відсиділа десять годин за швацькою машиною, намагалися "пленять своим искусством свет", – співали. Я не дуже тямився на мистецтві, проте відчував усю вбогість тих намагань. Мені було шкода тих артистів і якось соромно за них.

Я не витримував і повертався до намету.

В своєму таборі жінки також організували вистави, тоді вже ми, чоловіки-зеки, були запрошеними. Один раз на такій виставі побував і я. Сам концерт мене мало цікавив, мені більше кортіло глянути на жіночий табір, подивитися, як вони там живуть. Я побував у бараці – житлі жінок-зеків, у їхній їдальні і навіть там вечеряв. На перший погляд ніби все те саме, але яка велика різниця. В бараках, тих хлівоподібних будівлях, скрізь чистота, всюди нехай убогі, але завісочки, білі простирадла і наволочки, охайно заслані постелі, порядок, затишок. Не чутно там і смороду перепрілої від дезінфекції одежі.

Їдальня теж чистенька і пахне там справжніми стравами, а не тхне баландою. В усьому помітна дбайлива рука жінки. Щоосені вони заготовляють гриби, ягоди, горіхи, все те робиться з дозволу начальства, складають їх у сховища (благо, що зберігання в умовах вічної мерзлоти дуже просте – у замороженому вигляді) і протягом року готують із них кисіль чи узвар.

Серед маси жінок маґаданського жіночого табору були і дівчата-урки, але більшість усе-таки складали порядні жінки, жінки-дружини, матері, яких опричники двадцятого сторіччя відірвали від сімей, чоловіків, дітей. Вони мали так звану "літерну" статтю – СИР, їхні чоловіки здебільшого були розстріляні.

Майже всі вони працювали на швацькій фабриці, в різних ательє та в цехах промкомбінату, а також в управлінні. Щодня їх проводили під конвоєм повз нашу зону – на працю й з праці. Вони по чотири, як солдати, взявшися попід руки, крокували через увесь Маґадан до свого табору. Вже здалеку було чути наближення тієї жіночої лави. Жінки залишалися жінками навіть під конвоєм: голосно розмовляли, і той лемент заповнював усю вулицю. Закони дисципліни могли робити все, але проти язика жінки вони були безсилі. Яких тільки заходів не вживали вохрівці, щоб примусити їх замовкнути, але все було марним. Не раз було ретельний служака (здебільшого новачок) кричав: припинити розмови – але жінки і вухом не вели. Тоді він зупиняв лави і ще голосніше кричав: триматиму на дорозі до ранку! А жінки мов і справді не чули – провадили своєї: стояли і говорили, говорили. "Буду стріляти!" Не чують. Нарешті, плюнувши, давав команду: пшлі! Вохрівці не витримували тієї вистойки, а жінкам хоч би що.

Зодягнені, як одна, в чорно-сірі тілогрійки, такого ж краму чи то спідниці, чи сарафани, запнуті однаковими грубими косинками, влітку в неоковирних чоловічих черевиках, а взимку – у ватяних валянках-бурках, вони, як китайці, здавалися однаковими. Та то тільки здавалось. І там, у таборах, вони використовували щонайменшу нагоду і можливість, щоб якось причепуритися, прикрасити своє життя. З ласки найгуманнішої у світі влади втративши все найдорожче в житті – сім'ю, приречена, як раби часів Стародавнього Риму, працювати лише заради черствого шматка хліба, жінка вигадує, прикрашає себе і свій до скотського убогий куточок у таборі, з американських мішків з-під борошна шиє кофтинки, завісочки, рушнички тощо.

Серед жінок у таборі я не бачив доходяг, вони й там були як пампушечки, м'якенькі...

Йшов 1943 рік. Мало не щодня гучномовець сповіщав про нові й нові перемоги нашого війська над ворогом. Та про те нам і розповідати було зайвим, бо на власній шкурі відчували, як із кожною перемогою на фронті суворішав режим у таборах. Особливо почала докучати нестача найнеобхіднішого: американська допомога припинилась, а натомість було висунуто гасло: самим себе забезпечувати. Зеки, голі й голодні, в люті морози повинні були виконувати непосильно тяжкі роботи. Однак на те з начальства ніхто не зважав. Промкомбінат працював на повну потужність, намагаючись підлатати дірки нестатків. Вироблялося все: казани, ложки, миски, кухлі, одяг, взуття (свого часу нам було доручено спроектувати фабрику для пошиття валянок), хімікати, скло, кислоти і навіть... зубний порошок. В основному все те робилося взимку, бо влітку будь-яке виробництво скорочувалося і все живе й більш-менш здорове виміталося на копальні. А звідти, як відомо, мало хто повертався.

Ще в гіршому становищі, ніж зеки, опинилися так звані вільнонаймані з недавніх зеків. Їх насильно затримувано на Колимі для заселення тієї території. По звільненні з таборів їм не дозволяли виїжджати на материк, а підсовували договір вербування на роботу на строк до п'яти років. Його підписували нібито добровільно. Насправді ж уникнути того було майже неможливо: "відказникові" пришивали новий строк і знову повертали до таборів, – новий злочин завжди знаходився. Вирватися звідти вдавалося або явним калікам чи доходягам, або пройдисвітам і крутіям з урок, або умільцям підсунути великого хабара кому треба. Отже, досягши такої бажаної волі, вони фактично не мали її. Мрії про рідний край, рідну оселю, родину зазнавали краху...

Істотно зріс обсяг робіт, виконуваних техвідділом, та й усім промкомбінатом. Тоді було заплановано побудувати фабрику для виробництва валянок. На будівництво кинули всі сили. Працювали ми, працював мехцех, деревообробний цех... Ватна фабрика вже готувала вовну... Один одного підпирали, і на осінь фабрика запрацювала, виробляючи дві тисячі пар на місяць. Аж не

вірилося, що з тих доходяг-зеків набралося стільки майстрів, у чиїх руках куделя вовни перетворювалася на чудові валянки.

Таким майстром був й Іван Ніс із Вінниччини. Він працював на тій фабриці квасувальником. Та робота вимагала сили, спритності, інтуїції, а також неабиякого здоров'я, щоб протистояти руйнівній силі кислот і шкідливих газів. На тій роботі тільки Іван Ніс витримував. У шапці набакир, з незмінною цигаркою в бурштиновій цигарничці, він навантажував і розвантажував шаплики-велетні, де квасилися заготівки для валянок. Майстри його хвалили за дивне вміння в міру квасити їх, бо недоквашення чи переквашення призводили до стовідсоткового браку. Не раз я намагався вловити, як то він угадує закінчення технологічного процесу, збагнути, чому саме цей момент вибирає. Але дарма. Ні мій зір, ні тим більше проба на язик того кислого, брудного сиропу нічого мені не говорили. А він, чорт, точно ловив момент і говорив: "Ось бачите, оце якраз те, що треба". І воно справді так було.

Після пуску валянкової фабрики нам доручили розробити проекти реконструкції чи не всіх фабрик і заводів промкомбінату, сконструювати устатковання для виробництва соляної кислоти на законсервовованому хімзаводі тощо. З того часу двері техвідділу не зачинялися...

Якось випадково дізнався, що в сусідньому бараці живе киянин, інженер-електрик, працівник Колимпроекту Рашеєв. Не відкладаючи надовго, на першому ж розводі я підійшов до бриґади Колимпроекту й запитав Рашеєва. Відгукнувся порівняно молодий чорнявий чоловік. Поговорили. На тому наше знайомство й закінчилося. Не знав тоді, що ще не раз доведеться з ним зустрітися, що наші дороги знову зійдуться, тільки станеться те значно пізніше.

Десь у той же час зазнайомився я і з Гнатом Лісовиком, зеком із Чорткова, що на Поділлі, та Соколенком Ількoм Федоровичем (обидва шевці).

Гнат Лісовик, кремезний козарлюга, був простим неписьменним селянином, проте язика мав гострого – так і сипав усякими прислів'ями, дотепами, жартами. Мешкаючи свого часу на кордоні двох імперій – Габсбурґів і Романових,– бачив і усвідомлював усю трагедію нашого розділеного народу. Похмуро дивився на наше майбутнє. Але за батьківську мову стояв твердо. Навіть тут, на далекій Колимі, перебуваючи в середовищі москалів, нізащо не піддавався зросійщенню.

Цікавим співрозмовником був і Соколенко. Показний постаттю, педант у всьому, малоосвічений, але настирний, він тягся й горнувся до більш культурних, освічених людей. У минулому простий залізничник, який на 1937 рік висунувся на помполіта начальника Донецької залізниці. Потрапивши в табори, він, рятуючись від копалень, надумав стати шевцем – і став ним, досягши великої майстерності в тій справі.

Він часто заходив до мене в намет, запрошував до себе в барак. Йому було легше діставати різні продукти, зокрема свіжу рибу, то він брав і на мою долю. Ми частенько варили чи смажили ту рибу у мене в наметі і смачно вечеряли. Ласували і крабами, яких по весні було досхочу. Іноді разом зустрічали свята – Різдво, Новий рік. Зустрічаючи новий 1945 рік, ми таки добре "клюкнули", сидячи в нього (такі вечері відбувалися потайки десь у закутках). За розмовами та спогадами не завважили, як злетів час. Повертався до себе глупої ночі, розтривожений спогадами про волю, про домівку, і та́к мені захотілося хоч чимось дозолити тим гнобителям, що не втримався і на все горло затяг: "Ой чи довго на Вкраїні будуть панувати..." Соколенко, який мене проводжав, перелякався і кинувся до свого барака. Я, сміючися, теж чимдуж припустив до намету, блискавично роздівся і кинувся в постіль. За хвилину почув, як, брязкаючи зброєю, по зоні забігали вохрівці. Забігали й до нас із криком: хто співав?! Але всі "спали". Днювальний підтвердив, що з намету давно ніхто не виходив. І, боронь Боже, щоб хто співав. Так на якусь годину я розколошкав те тупе бидло – вохрівців.

Із завмиранням серця чекав я закінчення терміну мого ув'язнення. Потерпав: чи то ж звільнять?! Адже я знав, що по закінченні строку лише побутовики звільняються з таборів. З "ворогів народу" проскакували одиниці.

Днів за десять до такого очікуваного 22 квітня 1945 року начальство промкомбінату зібралося порушити клопотання про моє дострокове звільнення. Проте я відмовився від тієї "ласки", посилаючись на те, що через десять днів і так маю звільнитися.

Та присуд моїй долі вже було винесено. За кілька днів мене викликав в ОРЧ табору оперуповноважений НКДБ. Я тремтів від неспокою, дошукуючись причини виклику. Таборовий досвід посилював тривогу. Такі виклики траплялися в таборі частенько і закінчувалися, як правило, сумно.

Заходжу. Оперуповноважений запрошує сісти і, діставши якогось папірця, зачитує: "Решением ГУЛАГа заключенный Козуб И.И. задерживается в лагерях на положении заключенного до особого распоряжения..." По тому кидає: розпишіться! Печаль затуманила очі, хоч те почуте наче вже й не злякало мене. Я взяв ручку і – як девяносто дев'ять цілих і дев'яносто дев'ять сотих відсотка зеків – підписався. Оперуповноважений не зумів приховати радості на обличчі.

Пізніше я картав себе, мовляв, навіщо підписав того папірця? Нехай би поморочився той кадебіст! А вочу стояла постать зека Серебрякова, термін ув'язнення якого закінчився 23 червня 1941 року. Він був засуджений на п'ять років, а зараз докінчував уже другий строк, щоб 23 червня 1946 року почати... третій. Він теж підписав подібного папірця... Коли я вже виїжджав з Колими, Серебряков все ще залишався там в'язнем – до особливого розпорядження!..

Війна закінчилася через двадцять днів після оголошення мене в'язнем на невизначений строк. Думалось, що вже тепер, після перемоги, відпаде і те "до особого распоряжения", адже має запанувати нехай недолуга, проте законність. Але минали дні, тижні, місяці, а про затриманих понад строк зеків – як нам думалось, до закінчення війни – ні слова. От тоді й відчулась особливо гостро різниця між таборами Колими і "материковими": такий "закон" затримки зеків існував тільки в таборах на Колимі.

Втрата з ласки тиранів надій на краще майбутнє штовхала мене на крайнощі. Я повертався до думки про втечу. Обережно розпитував зеків-знавців про узбережжя моря, про охорону берегів. Поділився своїм задумом із Семеном Семеновичем. Спочатку він геть відкинув навіть саму думку про втечу, та згодом змінив свої міркування. А мій задум полягав у тому, щоб дістатися Чукотки, зачекати, доки замерзне Берінґова протока, і по кризі перебратися на Аляску. Семену Семеновичу сподобався мій план, який був хоч і важкий і дуже ризикований, але здійсненний, однак... не для нас. Ми обоє були слабкі здоров'ям і не витривалі, тож усе те було лише мріями, що виникали від смертельного бажання волі...

По закінченні війни, видно, відчуваючи силу переможців, носії влади почали нові нечувані репресії проти ще раніше ув'язнених німців. Уже в таборах їх брали під конвой, саджали в каземати, допитували, вигадуючи нові справи, виявляли різні "змови" та інші "злочини", змушували знову підписувати різні "зізнання" і спроваджували до якихось спецтаборів, порядки в яких не можна було порівняти зі знаними нами. З промкомбінату теж вивезли всіх німців, неперевершених майстрів з ватної фабрики, деревообробного комбінату, годинникового цеху тощо. Одягли в спецодяг із номерами на спині та грудях і вивезли.

Режим у нашому таборі теж помітно посуворішав, де й поділися розгубленість і пом'якшення, що відчувалися на початках війни. Я тремтів, щоб мені не пришили якоїсь нової змови проти уряду. От за такої ситуації в серпні того ж 45-го вибухнула війна з Японією. В той же день враз зникли всі продукти американського походження, які і я мав іноді змогу діставати: тушонка, гречана каша, кукурудза тощо, а найголовніше для мене, білий високоякісний хліб,

випечений з американського борошна. Замість нього почали видавати бозна-що, а під кінець року, після перемоги над Японією, стали годувати не хлібом, а глеєм, з вичавленої соєвої макухи, замішаної якимсь борошном – щоб тримався купи. Крім того, що в ньому не було майже нічого споживного, він діяв, як отрута. Лягаючи каменем у шлунку, викликав якісь хворобливі процеси. Проте іншого хліба мені як зекові не належало.

До морального занепаду приєднався занепад фізичний. От тоді й було остаточно полишено думку про втечу: куди б то я забіг із такими силами? Та чим було живити свої сили? Баландою з гнилих морських чайок чи списаної на свинарнику гнилої риби?

Я завжди був хворобливий, а тоді висох на тріску. Заздрісно мені було, що іншим не шкодить той хліб, а я просто вмирав від нього...

Якось після роботи мене викликав оперуповноважений. Зачувши те, я, хоч і набачився всякого, збентежився, пополотнів: згадався оротуканський каземат. Та як було не збентежитися, коли днями той опер вів справу одного німця. Його терміново судили й уже кудись запроторили. Проте що мав робити? В призначений час підійшов до тих дверей, які завжди з острахом обминав. Наказали зачекати. Я заспокоював себе, бо, зрештою, вже нічого боятися, та дарма: мене трусила пропасниця. Нарешті двері відхилися, і я почув досить лагідне: заходьте! Опер запросив мене сісти, а сам задумливо блукав очима по кімнаті. Я ж крадькома стежив за ним, намагаючись відгадати, для чого мене викликано. По довгій паузі (очевидно, вона була потрібна йому, щоб настроїтись на лагідний тон) він, ніби скинувши з себе щось зайве, тріпнувся і запитав звичне: прізвище, ім'я, по батькові... Далі почав розпитувати, де я працюю, по-дружньому цікавився, чи не стомлює мене праця, а я все ніяк не міг збагнути, до чого він хилить. Зрештою не витримав: ви ж самі, мовляв, усе добре знаєте, то до чого ця розмова? Він, помітивши моє хвилювання, ще лагідніше, майже люб'язно, почав мене заспокоювати і по якімсь часі сказав, мовляв, як ви дивитесь (уже на ви!), якщо ми дамо вам відповідальну роботу, доручимо одну дуже важливу справу?.. Його підступність стала мені зрозумілою. Я відчув, що за лігідністю та робленою добротою криється щось дуже небезпечне. Всупереч відчайдушним зусиллям виглядати спокійним мене трусило. Я добре знав, що не тільки виконання доручень тих органів, а й саме знання про їхні таємні доручення було небезпечним. Я поспішив категорично відмовитися, не хотів навіть чути, що саме він збирається мені запропонувати. Його очі стали жорсткими, однак зовні він намагався стримуватися. Переконавшись, що годі вгамувати мою роздратованість, наполягав лише на відповіді, чи задоволений я своєю роботою? Я відповів, що як зек не маю права виявляти свого ставлення до будь-чого, але коли він так хоче знати це, то за табірних умов я своєю працею вдоволений і не хочу більше нічого. Лише після того він нарешті сказав: "Ідіть і спокійно працюйте".

Я вийшов і полегшено зітхнув, подумавши, що на цей раз Бог, здається, відвернув загрозу одержати додатковий строк. Радів з того, що мені пощастило вийти сухим з води, що не дався втягти себе на службу милим серцю органам, із чиїх тенет немає вороття. Що вони мали на увазі зробити зі мною, й досі не знаю.

Молоде поповнення

Як у старім монастирі, в таборі та на території промкомбінату плинуло розмірене притишене життя. Зеки звикли до повсякденного ритму – вранці на роботу, ввечері до табору, а між тим: розвід, обід, вечеря... Далі сон і назавтра – все спочатку. І нараз, як гірська ріка, в наші лави влилося з клекотом, шумом, гамом нове поповнення. То була юна безшабашна молодь. Пересилка, невільничий ринок сучасності, завирувала.

Партія за партією йшли і йшли недавні захисники батьківщини. День і ніч їх оглядали, відбирали, шикували. Вантажили на машини. Гнали пішака. Спочатку військових – недавніх лейтенантів, безвусих дітей; трохи старших – капітанів. Не оминула ця чаша і майорів, і полковників. Звичайно, найбільше було сержантів і рядових.

Якими треба було бути нелюдами всім тим вохрівцям та членам різних комісій, щоб, оглядаючи, як худобу, посивілих, може, і в боях з фашистами, полковників, сержантів, рядових, у яких ще й рани як слід не загоїлися, покрикувати на них: ану, повертайся... фашист, – і підсилювати те звертання стусаном кольби.

Тепер їм усім замість погонів білими нитками "пришили" (як колись і нам) нечувані злочини й засудили до каторжних робіт у новостворених таборах зі спецрежимом. Без права листування.

Військові юристи на свій смак і погляд відбирали "винуватців". Особливо багато було серед них хохлів.

Задля позірної законності на Колимі було створено спеціальну комісію, яка переглядала справи всіх новоприбулих зеків. Цинізм і лицемірство тієї комісії перевершили навіть єжовщину 1937 року. Жодної людини не було випущено на волю. Їх, як отару, поділили на категорії. Невинні мусили відпрацювати на Колимі три роки. Трішки ніби "винні" – п'ять років, живучи вже в таборах як зеки. "Винних", але в чому – невідомо, засуджено до десяти років. Ще вища категорія "винності" – до п'ятнадцяти. Нарешті страшні злочинці (комісія, мабуть, по очах вгадувала їхні злочини) діставали двадцять п'ять років. Номерні, без імені, без надії на життя.

Жид Росін, технолог з кравецької фабрики промкомбінату, святкував. Він не приховував радощів з того, що йому доручено створити таку одіж для каторжників, яка б уже здаля вказувала, що то не люди, а злочинці. Він вигадав нашивати на бушлати широку (18 сантиметрів) стрічку від правого плеча до низу лівої поли спереду і від лівого плеча до правої поли ззаду. На стрічку нашивався номер, який заміняв прізвище, ім'я та по-батькові засудженого. Каторжанинові заборонялося мати ім'я чи бодай якусь кличку. Їх карали за розголошення відомостей про себе. Далі той Росін (до речі, він сам довгенько був зеком) заборонив у бушлатах і штанях вшивати кишені. А що безкишенна одіж на Колимі допомагала багатьом зекам позбутися пальців, а то й рук – про те знав недавній зек Росін. За таку старанність він одержав премію, та ще одну – за економію краму.

Основну частину засуджених вивозили й гнали кудись у тайґу, деяка кількість (не знати за яким принципом) осідала в Маґадані, малесенький струмочок завертав і до нашого табору.

Вже в 1946 році мені довелося зустріти одного з тих каторжан у лікарні на 23-му кілометрі, і він розповів мені дещо з їхнього життя.

Партію, в якій перебував той зек, було запроторено на річку Індігірку. Там панував надзвичайно жорстокий таборовий режим. Непосильна праця на уранових копальнях, злиденні харчі, лютий холод, як коса смерті, винищували тих приречених. Там набралося тисячі інвалідів, яких уже й не ганяли на роботу. Таких медична комісія періодично оглядала, складаючи списки на вивезення, але ті списки переглядав ще й представник органів і нещадно викреслював. Зек говорив, що опери чомусь особливо недолюблюють хохлів (сам же був москалем), і скільки їх там гниє і гине, важко передати. Але дозволу на їхню евакуацію опери не дають, залишаючи їх там конати. Він, недавній лейтенант, був двічі поранений на фронті. На копальнях ті рани відкрились і чинили йому нестерпні болі, вимагали лікування. Лікар ніби визначив його на вивіз до лікарні, але опер категорично заборонив. Тоді він, міркуючи, що так чи так йому все одно гинути, зважився на втечу. Війна привчила до витри-

валості, казав він, а молодий організм допоміг. Ховаючись у нетрях, він пішки подолав більш як тисячу кілометрів і таки добрався до тієї лікарні. Стан здоров'я його був таким, що лікарі змушені були покласти його на лікування, хоч він і порушив колимські правила. Так він і лежав поряд мене. Насамкінець же сказав, що тепер мізкує, як би то залишитися тут, адже на нього чатують лягаві. Варто тільки переступити поріг, як його тут же схоплять і знову потарабанять на Індігірку, але тепер уже як надзлочинця, крім усього іншого, ще й судитимуть за втечу. Казав, що краще померти тут, ніж повертатись у те пекло і померти там, бо вороття звідти немає.

Повновода ріка свіжих зеків поволі розтікалася все меншими й меншими струмками, заповнюючи забої, копальні та інші колимські закутки, де й Макар телят не пас. Ми про все те чули й знали. Все те дуже пригнічувало нас. Та чи й могло не гнітити? Вже й з японцями розквитались, а я все ще в'язень. Чому? Я ще більше занепав духом. Як автомат ходив на роботу і з роботи. Семен Семенович часто запитував, чому я замислений, мовчазний, сумний. Дехто з зеків казав, мовляв, почекайте, ось закінчиться війна, й буде велика амністія! Я слухав те й мовчав. Бо не вірив у те. А так хотілося вірити! Та я знав природу диких переможців, а знайомство з тим нещасним людом стверджувало, що машина для вилову злочинців у неозорій країні рад після перемоги над ворогом знову запрацювала на повну потужність, і "машиністи" марили, що все населення країни заражене злочинними ідеями...

Ще не закінчилося переміщення вояків, як почалась "евакуація" іншої категорії населення країни. Не менш масової – "указників". Їх завезли на Колиму відразу стільки, що вони своєю масою поглинули нас, зеків-стариків.

Якщо вояки були в основному молодиками, то "указники" – підлітками, майже дітьми. Ходила поголоска, що їх завезено сто п'ятдесят тисяч. Вони, як комашня, заповнили всі щілини промкомбінату. Приголомшили нас, однак, не лише кількістю – ті діти привезли з собою нові, не знані нами подихи життя, нову етику, нову психологію, нові розмови, нові взаємини, нові пісні. Та й ув'язнення їх нібито не гнітило.

Дивився я на тих дітей і думав: оце так доїхали! діти – державні злочинці?! Вони не були урками, проте багато в чому скидалися на них. Манери, нахили, побут, навіть рухи, хода – все запозичено. Мене дивувало їхнє стадне купчення. Як отара овець: куди одно, туди й уся отара біжить. Треба чи не треба. Друге, дивне й огидне спрощення у взаєминах та інтимних стосунках. Вони, як худоба, майже в усіх на очах, не дуже й ховаючись по закутках, вдовольняли свої сексуальні потреби. Інтимність, естетика для них ніби й не існували.

Зчепившись руками, вони, хлопці й дівчата, ярчаками ходили по табору. Йшли до вахти й назад, голосно про щось розмовляли, пересипаючи ту розмову матом, співали. Пісні теж були нові: "Прощай, любимый город", симонoвська "Только гудут провода", "Мы простимся с тобой у порога, и, быть может, навсегда..." В тих співах вчувалися зажура, зневіра, приреченість. А зовні вони видавалися безжурними та байдужими до свого становища. Вони ще, як діти, не розуміли до кінця своєї трагедії. Вдивляючись у них та вслухаючись у ту каламуть, думав, чи то воля в країні стала схожою на таборове життя, що вони так байдуже ставляться до дійсності?

З того, як вони смакували баланду та накидалися на пайки, як були зодягнені, я здогадувався про злиденний стан країни. Мене цікавило, хто ж були ті діти і за що їх запроторено на Колиму. Виявилося, що здебільшого то були дрібні службовці, залізничники, робітники військових і цивільних підприємств, продавці, урядовці – і майже жодного колгоспника. А судили майже всіх їх за... спізнення на роботу, на 5-10 хвилин. Терміни їхніх ув'язнень були, як по-табірному, теж дитячі – три-п'ять років. Але чому їх завезли так

далеко? На те була проста відповідь: указниками вже були заповнені всі табори, то куди ж везти надлишок, як не на Колиму з її просторами.

Користуючись їхньою дитячою наївністю, чини в усяких "распредах" так і казали їм, що везуть для заселення Колими. Звичайно, здебільшого ті діти навіть не уявляли, де та Колима і що воно таке. А звичка до покори робила своє – на Колиму, то на Колиму! Яка, мовляв, різниця, аби давали пайку! В душі ж – тужливе прощання з рідними місцями: "Прощай, любимый город..." і "быть может, навсегда"...

Звільнення замалим не спізнилося

Справжньою сенсацією було прибуття чи, вірніше, "доставка" у Маґадан переможеного ворога: двох японських дивізій у повному складі, навіть із командирами і холодною зброєю. Така честь випала тому війську за те, що добровільно здалися в руки переможця. Семен Семенович на власні очі бачив, як хвацько, чітко крокували ті вояки центральною вулицею Маґадана. До свого майбутнього житла. Вишколені, в нових доладних кожушках (зодягнені ніби для параду на вулицях Токіо), вони всі йшли з посмішкою на устах. Дивувало, що їм було дозволено приїхати зі своїми запасами продовольства, одягу та взуття. В Маґадан їх привезли для будівельних робіт. Справді, в перші тижні вони показали, як японці будують. Та не довго те тривало. Очевидно, слідом за ними надійшла інструкція, як слід із ними поводитися. Дуже скоро їх було посаджено на пайки зеків, а власні продовольчі запаси відібрано. Взимку їх уже не можна було впізнати, де й подівся хвацький вигляд. Обдерті, вимінювали за кожушки, чудові шкарпетки та інші гарчірки додаткові пайки хліба. Виправка й бездоганний крок зникли, а праця зійшла на мізерні виробітки. Багато з них перейшли у стан наших зеків-доходяг. Засоплені, замурзані, обдерті вешталися по будівельному майданчику...

Тієї осені 1945 року відбула свій строк Поліна Пахнова, наша співробітниця. Жінок із таборів звільняли без затримки, проте виїздити з Колими не дозволяли. І вона залишилася працювати в нашому відділі, а оселилася в бараці для "вільних" людей.

Той барак стояв за зоною промкомбінату з лівого боку дороги на бухту Весела. Зовні він нагадував корівник чи свинарник. Довге вузьке приземкувате напівтемне приміщення. Якось я насмілився зайти туди. Хотів провідати Пахнову та й побачити, як живуть "вільні" жінки (я мав змогу ходити без конвою на хімзавод, а це було поряд).

Моя поява серед "дєвочок", як вони себе називали, викликала інтерес. Їх там мешкало душ сорок дівчат, молодиць, сивих бабусь. Запитливо оглядаючи нежданого гостя, радо показали ліжко Пахнової. Всередині той барак теж майже не відрізнявся від таборових. Єдине, чого йому не вистачало – це другого яруса нар. А решта... Такі ж проходи між ліжками шириною на дві тумбочки та одна на двох табуретка. Правда, фіраночки на вікнах, оздоблені жіночими невтомними пальцями, застілочки на тумбочках, чистенькі, хоч і примітивні, доріжки на підлозі...

Пахнова запросила мене сісти, а потім, вказуючи на свою сусідку, сказала: "Знайомтеся, це, здається, ваша землячка". Я побачив просту селянську дівчину. Глянув на неї і замилувався – така вона була юна, струнка, хороша. З її одягу, вимови я вгадував, що вона не тільки українка, а й десь із наших околиць. Справді, на моє запитання, звідки вона, відповіла, що з села Кононівки, що поблизу Гребінки. І додала: "Моє прізвище Литвиненко". Я насилу втримався, щоб не заридати – такою рідною, близькою вона була!

Вона вже "спокутала" свої "гріхи" – відбула п'ять років – і збиралася

виїздити додому, у Кононівку. Вже й дозвіл на виїзд мала. Я попросив узяти листа й передати у Капустинці, сестрі.

Ця зустріч розворушила цілий рій думок про рідний край, родину, про минуле життя, дорога до якого чи не навічно закрита для мене. Защеміло серце. Роз'ятрилися забуті рани... Знову думками лечу туди, на Україну, душа тужить, виспівує: "Повій, вітре, на Вкраїну...", – і непрохані сльози котяться з очей. Пересилюю сум, відганяю думки. Не личить бо стиглому чоловікові плакати.

А та дівчина, Литвиненко, слова дотримала. Передала листа сестрі.

Щодалі, умови табору ставали для мене нестерпними. Відсутність нормального хліба паралізувала функції мого організму. Я вже згадував, що дуже схуд і втратив на силі. Як наслідок такого виснаження в половині листопада 1945 року під час праці за креслярською дошкою зі мною стався удар. В очах зарябіло, земля захиталася під ногами, і я, непритомний, упав. Семен Семенович та інші мене підхопили, облили водою і виволокли на подвір'я. Коли я трохи очуняв, одвели до таборової амбулаторії. Там я пролежав до вечора, та мені не кращало. Вночі мене вивезли до зеківської лікарні на 23-й кілометр.

Вранці мене оглянула лікарка. На моє запитання, що зі мною, вона відповіла: "Вам треба додому. До речі, звідки ви?" "З Києва", – відповів. "О, та ви земляк! Я харків'янка!"– зраділа вона. Я перейшов на рідну мову, вона охоче відповіла. Її прізвище було Степаненко.

З часом вона дедалі частіше зупинялася біля мого ліжка, її турбота і тепло ставали все помітнішими. Вона оглядала мене, і ми поринали в спогади про милу серцю Україну.

Двадцять днів я пролежав у лікарні. Спочинок, як здавалось мені, допоміг більше, ніж ліки. Я став на ноги. Бадьорий повертався назад до техвідділу. Знову запрягся в роботу. Закінчив складати для себе довідничка з техніки і почав такого ж з хімії. Так приблизно й зустрів новий 1946 рік. Спромігся ще написати з десяток вітальних жартівливих віршиків своїм товаришам.

15 лютого 1946 року я знову відчув себе недобре. Встав з постелі, зробив крок до дверей... голова мені закрутилася, порябіло вочу і здалося, що земля перекинулась догори ногами. Опритомнів десь опівдні. Розплющив очі й побачив біля себе лікаря і лікпома. На тумбочці навпроти стояла півлітрова банка крові. Як виявилося, моєї. Я був у таборовій амбулаторії. Надвечір мене знову повезли на 23-й кілометр, всеколимську зеківську лікарню. Цього разу поклали у друге терапевтичне відділення.

Огляд за оглядом, процедури за процедурами, а мені все гіршало. Тракт травлення ледве працював, з'явилося нетримання сечі. На початку березня мене перенесли в інше відділення, в крайній барак від сопки, під якою ховали померлих зеків.

Завдідділення була жидівка Бережна (чи Побережна?) з недавніх зеків. Від перших днів перебування в тому відділенні я спостеріг її грубе, ба навіть жорстоке поводження з хворими.

Окремих хворих підозрювали в симуляції, але були там і надзвичайно важкі, навіть безнадійні. Лежав там один молодий латиш із менінгітом. Йому зробили вже дев'ять пункцій, на черзі була десята. Ті пункції відібрали йому мову, розум, він не реагував на оточення чи будь-яке подразнення. І мені здавалося, що його не лікують, а провадять над ним якісь експерименти.

Троє "хворих" лежали там як донори. Серед них запам'ятався один татарин, залізничник за фахом, гливкий, ніби опухлий, чолов'яга. Вже рік він там лежав, майже щомісяця віддаючи свою кров. Цих хворих ставили перед вибором: здавати кров і лежати в лікарні чи виписуватись, і вони вибирали... перше.

Мабуть, за тиждень, після численних аналізів, як на мене, зовсім непотрібних, лікарка напосілася на мене, що я венерик. Вона доскіпливо розпиту-

вала про предків і нарешті заявила, що для остаточного вияснення цього, тобто мого венеризму, необхідно зробити пункцію. І додала: "Якщо не погодитесь добровільно, зроблю насильно і відразу випишу!"

Я наскільки міг відбивався. А покращення не наставало. Я почувався дедалі гірше.

За кілька днів лікарка викликала мене до кабінету. Зайшовши, я помітив, що вона готується вчинити наді мною насильство, але був такий слабий, що втратив здатність до опору. Не встиг зоглядітись, як на мене навалились лікпом і сестра, а лікарка, всадивши голку в хребет, зробила пункцію. Від нестерпного болю я несамовито закричав і втратив свідомість. Із тиждень по тому я не міг прийти до тями: нібито і жив, але нічого не пам'ятав. Сам не міг навіть поворушитись. І мене перекладали як труп. Тільки на десятий день наче почав повертатися до життя. Однак встати не міг. Закінчувався березень. Мене як безнадійного перевели на режим харчування за вибором: давали меню, і я мав право вибирати сам собі страву, справжню, не зеківську. Різні пряжені, вареники, борщ, тушковане м'ясо, пироги, узвари... Але я вже знав, що таке щастя привалювало тим, на кого не було надії, що видряпається.

Пізніше я довідався, що таке харчування мені дозволили за клопотанням Семена Семеновича, а він домігся того через Шахматова, наступника Власова на його посаді. Вони прагнули мене врятувати. А лікарка наполягала на ще одній пункції, бо перша, мовляв, дала невиразні результати. Але я не давався. Зрештою мій стан настільки погіршився, що мене перенесли в палату, що правила за останню ступінь до кладовища.

Я лежав і дивився у вікно. Бачив, як везли ховати з усієї лікарні зеків-мерців. Їх по одному чи по двоє, роздягнених догола, клали на сани-глабці, накривали мішком, прив'язували і тягли. Та трупи все ж сповзали з тих саней і, чіпляючись за сніг задублими ногами, гальмували. Візниці зупинялися, знову ув'язували і... видно, сварили небіжчика за "непокору". І знову тягли, заробляючи на тім пайку хліба і затишок...

Я не раз спостерігав ту картину і вже без страху думав, що одного дня, очевидно, зовсім скоро, так само потягнуть мене. Лікарка лютувала, що я ще маю сили опиратися, не даю робити пункцію, вичікувала, коли мене покине сила волі... Коли одного ранку (пам'ятається, 14 квітня) відчинилися двері, і на порозі палати я побачив... Шахматова і – нечуване – Зінкевича, головінжа промкомбінату. Зінкевич почав перший, його підтримав і Шахматов, і вони вже схвильовано вітають мене з... волею. З волею?!

І тоді вони розтлумачили мені, що з третього квітня 1946 року я вже не зек, а вільний громадянин, що "Дальбуд" домігся для мене дострокового звільнення з таборів за хорошу роботу. Шахматов додав, що жде не діждеться мого видужання, що посада інженера в техвідділі – вже як вільного – чекає на мене.

Вони говорили, а я лежав і не виявляв ні радості, ні хвилювання. Байдуже взяв із рук Шахматова папірець – свідчення мого звільнення і, здається, подякував їм за таку велику шану. І все. Вони вийшли, а я все ще не міг збагнути, що сталося.

Надійшов час вечірніх процедур. До мого ліжка підійшов лікпом і грубо наказав: "Лягай на спину!"– готуючись впорснути дозу сальварсану – ліків проти вигаданого лікаркою люїса. Мене ніби молотком стукнуло по голові, і я несамовито закричав: "Геть від мене! досить знущатися! Я вільна людина і не підкоряюся ніяким приписам лікарки!"

Він здивовано позадкував, не промовивши й слова.

Я спав і марив, в голові все перемішалося, але до болю захотілося жити, вирватися з лікарні... На ранок лікарка найперше підійшла до мене і ще з порога заволала, чому я не корюся її розпорядженням. Я, зібравши всі сили,

підвівся і рішуче сказав: "Я не зек, тож і не корюся. Негайно виписуйте мене звідси!" По тому ще щось говорив, розхвилювався, а вона розгубилася, почала вмовляти мене, заспокоювати, мовляв, як же мене виписувати, коли я й на ноги не можу стати. Але я вже нічого не хотів чути і, сидячи на ліжку, вимагав, щоб мене негайно виписали.

Через годину два санітари сяк-так одягли мене і винесли з "покоїв" лікарні. Мені аж в голові запаморочилося від свіжого повітря, так за тих два місяці я звик до специфічних лікарняних "пахощів". Вони занесли мене в барак. Там перебували ті, що звільнялися і чекали оформлення.

Я лежав на нарах, сусіди на радощах навіть не помічали мене. Так минув день. Настав вечір, а мені нічого не хотілося, ані їсти, ані чого. Вночі спав краще, ніж у лікарні, і болів ніби не відчувалося.

Вранці мій сусід помітив, що і снідати я не збираюсь, і поцікавився чому, що зі мною. А вислухавши, гукнув іще одного чоловіка, і вони вдвох допомогли мені дістатися їдальні. Я, правда, намагався перебирати ногами, але те погано виходило. Всадовивши мене за стіл, вони принесли вівсяної баланди і шматок хліба, він був без домішок соєвої макухи. Покуштував ту страву і... виїв до краплини, доїв і хліб. Наче повеселішав. Увечері вже сам сяк-так добрів до їдальні і повечеряв. Цієї ночі я вперше за багато часу заснув міцним солодким сном.

Так я потроху вичунював, бадьорішав і набирався сил. Згадав, що мені нарешті треба оформити документи на звільнення. Це був суботній день двадцятого квітня. Подумалося, коли не оформлю сьогодні – доведеться це робити в понеділок, двадцять другого, а то був для мене ніби рокований день. Адже минав рівно рік, як я пересиджував порівняно з присудом, і заарештовано мене було саме в цей день.

Хвилюючись і тремтячи всім тілом, нашвидку одягнувся і побіг, наскільки вистачило сил, до ОРЧ. Мені так хотілося обминути те число. В приймальні ні душі, всі віконечка теж щільно зачинені. Тиша і пустота. Але я не зважав і нетерпляче постукав у одне з них. Почулося, як зашелестіли папери, віконечко відчинилося, і я простягнув свого папірця. Уважно прочитавши його, службовець, повертаючи його мені, сказав: "Приходьте двадцять другого, бо завтра неділя". На мої благання зробити те сьогодні відповів, що начальника немає і не буде, а без нього того ніхто не зробить. Усе ще на щось сподіваючись, я далі просив зробити те саме сьогодні, двадцятого, але він уже підозріливо подивився на мене, очевидно, щось у тому вбачаючи, знов рішуче сказав: "Ні!" І зачинив віконечко. Я замалим не плакав: здавалося, що ніколи мені не вирватися звідси, що хижакам доконче потрібен навіть мій кістяк.

У понеділок, таки ж 22 квітня, я тримав у руках картку, в якій значилося, що "...Козуб Іван Гнатович, за присудом військового трибуналу Київського військового округу від 10 лютого 1936 року за номером таким-то засуджений до десяти років далеких таборів строком з 22 квітня 1935 року по 22 квітня 1945 року, достроково звільняється з таборів 22 квітня 1946 року...".

Видаючи той папірець, мене попередили, що не пізніше як через п'ять (чи вісім?) днів мені слід з'явитися з ним у контору "Дальбуду" й обміняти на формений документ.

...Пурга втихла, але розпадок між сопками так занесло снігом, що ніякий транспорт був не в силі пробити півтораметрову, спресовану, як камінь, товщу снігу. Знавці попередили, що розчищання трикілометрової дороги від лікарні до траси триватиме не менше, як чотири-п'ять днів. І я вирішив іти пішки.

То спускаючись у глибоченні борозни і спотикаючись у них немов наріллі, то знову дряпаючись на гребені заметів, я йшов і йшов уперед, підштовхуваний єдиною думкою: не спізнитися! Слабкість поймала мене, піт обливав усе тіло, а я все гнав і гнав.

Тільки надвечір дістався траси. Стояв і ловив машину. Крижаний вітер проймав до кісток, наближалася північ. Нарешті таки зупинив одну і впросився до козуба...

Ввечері наступного дня я прийшов до вахти, маючи в кишені документ із великою печаткою та фото. Прийшов без конвою, і те спочатку спантеличило вартового. Ще дві доби я прожив у таборі, в наметі №13. Мене всі вітали зі звільненням, а найщиріше Семен Семенович.

Постала проблема житла. Мені дозволили оселитися в гуртожитку для звільнених. Я попросився в той барак, де жив мій друг Іван Ніс.

Ступивши на поріг того житла, зупинився, приголомшений: це був той же таборовий барак із двоповерховими нарами, і кишіло там ніби в мурашнику. Всі кутки, проходи були захаращені різним барахлом. Кожен мешканець, вважаючи себе вільною людиною, намагався влаштуватися зручніше – оточував себе речами домашнього вжитку. Кожен сидів у своєму кублі, пильнуючи своє "добро", бо траплялося там різного люду, були й урки, такі ласі до чужого.

Стояв на дверях і не міг второпати, куди я потрапив – усе те нагадувало якусь божевільню: лайка, мат, сміх, плач, жарти, шум бійки, співи... Але що робити?! Іншого даху в мене не було. І я пірнув у той лемент...

Ішов проходом, накликаючи Івана Носа, однак з нар чулося: не знаю, не знаю... Аж ось нарешті він висунувся з суточок між нарами, зачувши своє прізвище, і покликав у свій куток, завішаний якимсь шматтям. Він допоміг мені розшукати вільне місце на верхніх нарах. Я заліз туди, покрутився, озираючись. Прикро було, що доведеться тут жити, але вибирати не було з чого, тож зліз і сумно пожартував: ну ось я і вселився!..

Всі ці довгі роки мене не полишала думка про Сергія. І вдень і вночі я думав про нього, переживав трагедію його долі, а може, і загибелі. Хапався за думку, що він усе-таки живий, а мовчить через затятість та обачність. Тож улаштувавшися з роботою та житлом, вирішив піти в УПСВТТ, можливо, вдасться щось дізнатися про долю брата.

Знайшов той великий і непоганий як для Маґадана будинок, зайшов у приймальню, відгороджену від основного приміщення напівзаскленою стінкою. Через скло було видно величезну залу, заставлену, може, й тисячею ящичків з картками. Моя поява привернула увагу жінки, що стояла біля одного з тих ящичків, щось там переглядаючи. Вона підійшла до віконечка й досить веселенько запитала, що мені треба. Я пояснив. Хвилюючись, дивився, як вона пройшла у протилежний кінець і зупинилася біля одного з ящичків, намагався вловити вираз її обличчя. Ось вона вийняла карточку, уважно її читає. На очах вираз її обличчя почав змінюватися: воно застигло, стало суворим. Повільною ходою рушила до мене. Не дочекавшись, доки вона підійде, я не витримав і запитав: "Де? де брат?!" Замислено подивилась на мене, ніби вперше бачила, й відповіла: "Я не можу дати вам таких відомостей". Зачувши те, я насилу стримався, щоб не заридати, голос мені зривався, коли я сказав: "Чому? Його що, немає в живих?" Але вона ще твердіше відповіла: "Я не можу вам того сказати! – і бачачи, як я хвилююсь, додала, – не маю права".

Я стояв, убитий горем, не в змозі рушити з місця і дивився на неї затуманеними від сліз очима: "Скажіть, навіть якщо то таємниця. Клянуся, скільки житиму, нікому не скажу, що почув те від вас!.." На що вона промовила: "Коли вас так цікавить доля брата, зайдіть до органів безпеки, я ж не маю права". І повільно відійшла від віконечка.

Тіло моє обважніло, думки плутались, та я вийшов надвір і, постоявши трохи, рушив у бік триповерхової будівлі, що височіла неподалік. Зайшов у передпокій. Хоч як бадьорився, острах брав мене. В стіні ліворуч забачив глибоку нішу і тільки збирався постукати туди, як віконечко відчинилося і нас-

тороженний черговий запитав, хто я і що мені треба. Вислухавши мене, почав розводитися про те, що такі розшуки – надто складна справа, що треба буде звертатися до слідчого і, можливо, не один раз... Але я наполягав.

Віконечко закрилося, а через кілька хвилин відчинилося знову і черговий простягнув мені телефонну рурку: розмовляйте зі слідчим! Хвилюючись, виклав суть справи й у відповідь почув: "А для чого, власне, вам потрібна та довідка?" Забувши про все, чіпляючись за розмову, я продовжував щось говорити, наполягав на своєму. Тож він змушений був сказати: "Приходьте у четвер о десятій годині. Вам випишуть перепустку в мій кабінет". І поклав трубку.

Як очманілий я вийшов і попрямував у техвідділ промкомбінату. Поліна Пахнова, вислухавши мою розповідь, рішуче застерегла мене не ходити більше в ті органи, щоб не опинитися знову в таборах. А Семен Семенович згадав про свого знайомого, котрий, звільнившись, пішов дізнатися про долю дружини, заарештованої разом із ним, і... одержав за те п'ять років. Зараз десь на копальнях. Бо коли жінкам ті відвідини ще сходили з рук, то чоловікам – вилазили боком.

І я не пішов, а муки, пекельні муки терзали душу: навіть знати, де загинув брат, було невільно, вважалося за злочин...

Ще й тепер, через тридцять років, я не можу забути Сергія. До самої смерті його пам'ятатиму. А що вже говорити, як важко тоді я переживав втрату брата, ні за що, ні про що знищеного катами мого народу. Та що я мав робити, до кого апелювати на те злодійство, кому жалітися? Адже я був безсилий щось учинити, щоб повернути його до життя.

1966

ПОДОРОЖ ІЗ ТОГО СВІТУ

Чіпкі пазурі неволі

Отже, моє становище помітно змінилося на краще: посильна робота, добра платня, відносна воля, можливість бути самим собою... Сподівався, що з часом і житло якось зміню. Та ба! Я почувався недобре. Піднесення, викликане звісткою про волю, минуло: я лишався в'язнем Колими, не мав права виїхати звідси, а мій організм був глибоко вражений хворобою, десятилітнім виснажуванням. Я потребував довготривалого наполегливого лікування, відпочинку, а головне, зміни підсоння.

В магаданському таборі якось менше відчував на собі вплив морської вологості. Там я лише бачив здалеку, як розпадками з моря снувався густий вогкий туман. Він двома велетенськими безперервними смугами напливав на Магадан, повз, припадаючи до землі, а далі вище й вище піднімався вгору і розповзався хмарами по небосхилу.

Тепер я жив ближче до бухти Нагаєво, до Охотського моря, і той туман, перш ніж видряпатися нагору, застилав усю землю, заповзав у барак, заповнюючи всі щілини, пронизував наскрізь моє хворе тіло, проймав вогкістю, холодом. Тоді я відчув, як страшно впливає на мене морське повітря. Тіло дерев'яніло, ставало таким важким, ніби наливалося свинцем, рухи сковувалися. Знову почав погано працювати шлунок, посилилася млявість кишечника. Я був змушений мало не щодня ходити до поліклініки. Обрид лікарям, обрид сам собі. Лікування не давало бажаних наслідків, і дякувати Богові, що начальник установи, де я працював, був людиною, крізь пальці дивився на мою відсутність, коли доводилося стирчати в поліклініці, і я справно одержував зарплатню.

Якогось дня я завітав до техвідділу провідати товариство і – о радість! давно забута радість – Семен Семенович урочисто вручає мені листа. Завмерло серце: невже від дружини? Дивлюся на почерк і... бачу не те, чого так бажало серце, – почерк чужий, незнайомий. Приховуючи розчарування і біль серця, розкриваю конверт і дістаю фото. Хто це?! Невже донька?! Вагаюсь. Я ж залишив її дитятком, а на мене дивилося чудове, як янгол, вродливе, як троянда, зі смаком одягнуте дівча. Семен Семенович аж ахнув... Усі стовпилися навколо мене, з цікавістю дивлячись на фото. У декого зволожилися очі, я зрозумів, що вони душами плакали за своїми дітьми.

У конверті знайшов і листа. Витяг, прочитав. І радість, і сум. Усі живі, всі здорові. Живуть у Києві. "Як там опинилися?"– крутилося в голові. Але не те найбільше бентежило – від дружини ні слова... Значить, правду підказувало серце... Ще більшого смутку завдали розпитування Семена Семеновича, хто писав та чому мовчить дружина. Щось відповів, та він, мабуть, уже здогадався.

З важким серцем я вийшов звідти, хотілося побути на самоті. Вдивлявся у фото і ще й ще перечитував листа, може, й десятки разів...

Невдовзі Семен Семенович знову приніс мені пошту. Цього разу лист був від Юрася і трохи пізніше – від сестри Ніни. Вона писала, що мого листа, переданого з дівчиною Литвиненко, вона одержала, що його читали всі: родичі, діти, дружина. Чому ж вона мовчить, сестра не написала, обходячи те, але я зрозумів, що чекати від неї звістки марно.

Одержавши листа від сина, я зателеграфував йому про моє звільнення з табору, про те, що я вільний. І за кілька днів одержав від нього телеграму, в якій він здоровив мене з волею. І знову – хоч би словечко від дружини. Тож я, остаточно облишивши думку про якесь поновлення стосунків із нею, написав листа дітям, запитуючи їхньої поради, чи слід мені повертатися до них, коли б трапилася така можливість. Я все-таки не втрачав надії вирватися з Колими, одержати дозвіл на виїзд, бо звільнявся не з таборів, а з лікарні, де лежав як безнадійний. Коли б мене було звільнено з табору, не уникнути б мені підписки "добровільно" залишитися років на три-п'ять на Колимі "вільнонайманим", щоб допомогти державі добувати золото. Звільнених з лікарні те правило не стосувалося, і я ніби мав право виїхати на материк, звичайно, маючи офіційний дозвіл та довідки, що непридатний до роботи.

...А моя хвороба проґресувала. Я вже ледве волік ноги. Медкомісія дала мені дозвіл на харчування в дієтичній їдальні, але те вже не допомагало. Та ж комісія домоглася мого переселення в житло кімнатного типу (крім мене там жило ще сім чоловік, правда, серед них було двоє урок), там уже можна було дещо і спочити. Та й те було зайвим. Мене знову поклали до лікарні, на цей раз для вільних. Я, як кажуть, догоряв, а так хотілося жити, тож днів за двадцять виписався.

Знову робота, та, на жаль, морська сирість убивала мене. Туман сивими драглями плив і плив нагору. Одежа, меблі, інші речі – все було мокре. Здавалося, що й усе тіло просякнуте вологою, знову я дерев'янів, не знав, куди готуватися – в дорогу чи в домовину. Однак, ледь соваючи ногами, після роботи різав свою пайку хліба, сушив на сухарі, зсипав у мішечок – готувався в далеку дорогу.

Та замалим не потрапив знову в неволю, в табори.

Живучи в новому помешканні, я вів війну з урками. Вони платили мені тим же. На жаль, їх підтримував днювальний нашої кімнати, вже літній урка. Він був (по-колимському) господарем житла і хотів карав, хотів милував. Від нього навіть залежало вселення в кімнату чи виселення з неї. Вийшло так, що я вселявся туди поза його бажанням, з припису лікаря. Днювальний, за правилами, повинен був також зібрати наші посвідки і здати їх на прописку до міліції. Я й досі не знаю, чи то була справа його рук, чи просто випадок, але в першу ж ніч, як я лишився без документів, міліція вчинила облаву і всіх, хто не мав на руках тих посвідок, було затримано. (В селищі було багато втікачів-урок, і такі облави влаштовувалися частенько.)

Днювальний, правда, посвідчив, що документи справді здано на прописку, але говорив тільки про своїх друзів-урок, а про мене – ні слова.

Чоловік десять нас вивели з селища. Ніякі твердження, що я працюю в Колимпостачі, не діяли. Спочатку нам пообіцяли, що поведуть до міліції, але за селищем повернули в напрямку табору пересилки. Я, помітивши те, запротестував, дехто мене підтримав. Зчинився ґвалт. Але конвоїри заклацали затворами ґвинтівок, погрожуючи, що стрілятимуть. Застрашені тими погрозами, всі мерщій рушили, і я лишився єдиним протестантом. Конвоїр вистрілив, куля дзенькнула біля вуха, а він уже знову цілився. Постала дилема – йдти до табору чи бути застреленим. Я скорився... пішов, як в'язень, до табору. Йшов і знав, що коли, боронь Боже, не пощастить вирватися звідти, довівши, що я звільнений, то загину на копальнях безправним, безбілетним, безпрізвищним... Такі випадки були добре відомі.

Вартовий на вахті беззаперечно прийняв нас у табір, завів до одного з бараків і зачинив там. Мене пройняв страшний розпач і жах. Я, начебто вже вільний, несподівано опинився у в'язниці найстрашнішого гатунку. Озирнувся і побачив мурашник – юрмище урок-потвор. Вони вже обмацували кишені новоприбулих. Двоповерхові нари було вщерть заповнено людом – то все були жертви облави. З розмов, що точилися навколо, мені стало відомо, що на ранок нас усіх мають вивезти на копальні. Отже, я знову став безправним бидлом...

На світанку, о шостій годині, почулося ще не забуте: "підйом!" А близько дев'ятої нас перевели в якесь просторе (чи не складське?) приміщення й зігнали в куток. У протилежному – поставили стола. Незабаром з'явилися й члени "комісії". Верховодив якийсь майор. Затриманих викликали поодинці. Кожен підходив до того столу і давав свої пояснення. Але, видно, "комісія" мало на них зважала, рішучим жестом показуючи набік. І конвоїр виводив затриманого надвір, де вже стояла автомашина. Скориставшися тим, що охоронець відвернувся від нас, я без виклику підійшов до столу і, випереджаючи лайку майора, який уже відкрив рота, швидко почав говорити. Сказав, що я інженер, працівник контори Колимпостачу, що мого документа взято на прописку, а щоб перевірити це все, досить подзвонити в контору. Він завагався, а потім підвівся і рушив до сусідньої кімнати.

Серце мені билося, як пташка в клітці. З тривогою я стежив за ним. Через двері було видно, як він підійшов до телефона, зателефонував, раз і вдруге, з кимось говорив (невже про мене?!). Далі повісив рурку і, не хапаючись, повернувся до столу. Я стояв ні живий, ні мертвий. Глянувши на мене, він запитав: "Як прізвище секретаря в конторі Колимпостачу?" "Варвара Чорноус", – відповів я. Тоді він промовив: "Станьте вбік. По вас прийдуть".

Ті півгодини, які минули, доки прийшла секретарка, видалися мені вічністю. Я з тривогою поглядав на гурт людей, що швидко танув. Нарешті двері відчинились, і вона увійшла. "Як ви сюди потрапили?" – запитала, підійшовши до мене. Голова комісії наказав узяти з неї розписку про те, що їй передано затриманого, і виписати перепустку на вахту.

Доки ми проминули вахту, мені здавалося, що я йду по розпеченій сковороді. Не вірив, що загроза стати зеком на невизначений строк минула. Не знав, як і дякувати секретарці, яка, як виявилося, цілком випадково зайшла до контори тієї хвилини.

Днювальний був здивований, коли я повернувся, і, мабуть, вважаючи, що мій блат сильніший, став до мене ставитися не так упереджено. Наступного дня я мав із міліції документа з пропискою і надалі вже ніколи з ним не розлучався.

В серпні мене підвищили в ранзі: я обійняв посаду конструктора і технолога з платнею 1.900 карбованців на місяць. Начальник, прочувши, що я збираюся виїздити з Колими, умовляв не робити того. Та я тільки й жив надією на від'їзд. Виклопотав дозвіл дещо купити: відрізи краму на костюм та пальто, теплі штани та кашне, ще якісь дрібниці. Через Семена Семеновича замовив собі на промкомбінаті чемодан. Він виявився дуже великим і, як для мене, заважким. На товчку купив собі американські штани та добрячі черевики. Потроху майна набралося стільки, що воно вже не поміщалося в чемодан.

Семен Семенович теж відмовляв мене їхати, лякаючи розгулом беріївщини, казав, що повертатися додому небезпечно. Та я хапався за від'їзд, як за соломинку, бо знов підупав на здоров'ї і з півмісяця провалявся в лікарні. Лікарі констатували, що єдиним порятунком для мене був від'їзд на материк: я був повним дистрофіком і жодні ліки вже не допомагали. Оглянувши мене, мабуть, всоте, комісія визнала зайвим тримати такого пацієнта в лікарні і виписала, призначивши дієтичне харчування.

Настав жовтень. Мені ставало дедалі гірше. Ноги наливалися свинцем і

разом з тим робилися якимись драглистими, відмовлялися слухатись. І я фактично повзав, а не ходив на роботу. До мене дійшли чутки, що готується партія недавніх зеків для відправки з Колими. Мені ж ніхто нічого не говорив, як іншим хворим, призначеним на евакуацію. Тоді я вирішив піти до міськкому профспілки. Секретарка перевірила список безнадійно хворих із висновком медкомісії: "підлягає вивозу на материк". Мене в тих списках не було, і я, опечалений, повернувся ні з чим. Так минуло ще днів десять, і я знову був змушений звернутися до лікарні по пораду, що ж усе-таки мені робити. Та хто і що мав мені порадити? Повертався звідти з почуттям приреченості, коли на півдорозі зустрів лікаря, що лікував і виписував мене. Він здивовано розвів руками: "Я думав, що ви вже на материку, а ви ще гроші заробляєте". Від такої образи я мало не заплакав. "Не виїхав з вашої милості, – кажу.– Адже ваша комісія не внесла мене до списків на виїзд". Він аж скрикнув, почувши таке, мовляв, сам же писав "з виїздом на материк". Узяв мене за лікоть і скомандував: "Ходімо!"

Розшукавши книгу записів висновків комісії, перегорнув кілька сторінок, прочитав сам, а тоді тицьнув і мені під носа: "Читайте!" Там була описана вся історія моєї хвороби і висновки: "...підлягає вивозу на материк...". Прочитавши, я запитливо подивився на лікаря. "Я зайнятий , але ходім", – промовив він за хвильку.

І та чуйна людина, відклавши всі свої справи, пішла зі мною до міськкому профспілки, захопивши з собою і ту книгу.

Розшукавши реєстраторку, лікар запитав, чому мене досі не відправлено на материк. Вона за книгу й читає, що, мовляв, таким не значусь. Тоді лікар дістав свою книгу і показує оригінал постанови комісії. Лише по тому вона визнала свою помилку і почала вибачатися. Але що важило те вибачення, адже її помилка могла коштувати мені життя. Дописавши мене у списки, сказала, що я повинен негайно звернутися до управління "Дальбуду" для оформлення документів на виїзд.

Наступного дня я пішов до управління. Там мені сказали, що моє прізвище справді довнесено, але групу від'їжджаючих з пароплавом "Бородіно", який має відходити за тиждень, вже скомпоновано, тож мені доведеться чекати наступного рейсу. Я, звиклий коритися, нічого не заперечив, хоч мені хотілося виїхати негайно. З тим і пішов у свою контору.

Варвара Чорноус, моя рятівниця від повторних таборів, забачивши, що я такий сумний, запитала, що сталося. Вислухавши все про мої пригоди, накинулася на мене: "Не будьте слимаком і ганчіркою, негайно ж повертайтеся туди і вимагайте або просіть включити вас у цю групу, якщо хочете ще пожити. Інакше вони будуть водити вас за носа, доки ви назовсім не залишетеся тут". Я вислухав її, встав і... пішов, зрозумівши, що саме зараз вирішується моя доля. Коли не сьогодні, то вже ніколи я не доможуся звільнення з цієї домовини – Колими.

...Коли я почув слова: "Вам повезло! Товариш Франко дозволив виїзд", – мені здалося, що я сиджу не на стільці, а ширяю в повітрі, така радість охопила мене. Я аж затрусився весь.

Тоді я довідався, що Франко (не Іван і не Тарас) – начальник відділу кадрів "Дальбуду".

Я землі не чув під собою – де поділись і недуги. Здавши свої нескладні справи, наступного дня вже й розрахунок одержав. Я полічив, що нібито мав одержати близько двох з половиною тисяч карбованців. Яким же було моє здивування, коли мені видали цілих шість.

Постало питання, що робити з тими грішми (з табору я теж мав трохи заощаджень, щось близько тисячі). Спочатку думав переслати їх телеграфом. Але куди й на кого? Адже я сам ще не знав, де зупинюся.

25 і 26 жовтня я літав Маґаданом, оформляючи документи. Найтяжче було одержати посвідчення особи з позначкою, куди їду, квиток на пароплав та перепустку в порт.

Біля кас вирував тисячний натовп. Кожен намагався протиснутися до маленьких віконець із глухими засувками. Напис на одному з них свідчив, що туди подають документи, а на чотирьох інших було написано: "Видача документів".

Сотні людей, штовхаючи один одного, через голови пхали свої папери в те віконце. Здав і я свої, хоч і страшно було залишатися без будь-якого папірця. А з віконця вже питають: "Куди їдете?" "В Київ!" – кричу у відповідь. Але чую: "Нельзя!" Мене з усіх сторін підштовхують, мовляв, швидше! Перебираю в думках і нарешті вигукую: "Біла Церква!" – міркуючи, що хоч їхатиму через Київ. А думка ятрить, чи вдасться одержати потрібне, адже біля тих віконечок, як осиний рій, гуде, вирує натовп. За тим галасом годі щось почути. До краю напружую слух, намагаючись почути, що виголошують з тих виконець, шиюсь у натовп, але... даремна справа. Сотні дужчих відтискають мене. Я вже тремчу.

Так простояв години зо три, коли здалося, що накликають моє прізвище. Кричу: "Я!" – а пробитись ближче через суцільну стіну людей не можу. Тоді буквально по головах лізу, щосили тягнусь рукою і таки загрібаю цілу папушу паперів у жменю. З'їжджаю по спинах униз. Сторожко відходжу набік, пильнуючи, щоб хтось не вихопив (бувало там і таке), розглядаюсь, чи все. Наче все. Ось головний документ, два документи на пароплав, ще якісь перепустки...

Забулося, де та що з харчів я отримав на дорогу. Пам'ятаю лише, що видавали їх із розрахунку на п'ять днів.

26 жовтня я прощався зі своїми друзями. Увечері того ж дня, взявши пляшку вина та консерви на закуску, зайшов до техвідділу промкомбінату. Розпили ту пляшку. Всі просили, щоб я написав їм, що воно там робиться на волі. Семен Семенович дав адресу рідних в Одесі. Він журно дивився на мене своїми розумними очима...

Розцілувавшися з усіма, я ступив за поріг, назавжди залишивши затишне приміщення, яке протягом чотирьох років було мені притулком. Де так багато передумано, переговорено, так багато перероблено і де зажевріла надія на життя в майбутнім.

Уже пізно ввечері повернувся в Нагаєво, в своє останнє колимське житло. Ще раз перевірив усе спаковане в далеку дорогу: чемодан з одежею та крамом і мішок, на дві третини заповнений сухарями. До чемодана я прив'язав тоненького брезентового матрацика й валянки. Спробував підняти те все і подумав, як то справлятимусь у дорозі, – все-таки було важкувато.

Відправку в порт призначили на 14 годину 27 жовтня від бараків, де я жив. Я замалим не спізнився, бо зранку пішов ще у Маґадан до ощадкаси покласти гроші на акредитив. Коли, мокрий від хвилювання й швидкої ходи, повертався звідти, машина вже стояла біля бараків, готова рушити. Ледве я встиг вскочити, як вона зачмихала й покотила понад бухтою.

Я дивився на Нагаєво, на сопки, на околиці Маґадана, й туга, печаль, радість – усе змішалось у душі, все квилило, співало й плакало, сповнюючи серце ще не знаними почуттями. Я покидав каторгу. Там, за тими сопками, я залишив молодість, загубив найкращі надії, здоров'я, лишив найдорожчу мені людину – брата, лишив могили друзів – Дробота, Заремби, сотні тисяч могил тих, ким недавно був і я сам. Залишив повік незабутніх друзів Грабка, Соколенка, Лісного, Поліщука, Івана Носа... Сотні земляків, які стали жертвами Сталіна та його опричників.

Машина мчала вперед, і все бачене ніби тікало від мене, зменшувалося, втрачало обриси...

А попереду вже виднілася валка автомашин, заповнених від'їжджаючими. Машина стишила хід. Почалося вивантаження. Ледве впоравшися зі своїми

речами, я виліз останній. Усі поспішали вперед, туди, де виднілась широка брама портового дворища. Я ж ледве повз серед незнайомого люду, придавлений своєю ношею, покіль нарешті дочвалав до причалу.

Корабель високо здіймався над водою. Для зручності по всій довжині борту було наслано дощатого помоста. Перед помостом стояли купки людей, які перевіряли документи.

Напружуючи всі сили, я підійшов до однієї з них і простягнув папери. Майже не заглядаючи в них, один із контролерів кинув: заходь! Довго я долав ті десять-п'ятнадцять метрів, дряпаючись тим настилом, але дістався таки палуби. Заглянув у трюм – і жахнувся, побачивши вже знайому картину. Внизу кишіла юрма люду, снували, перебігаючи з місця на місце, метушилися, шукаючи затишнішого куточка. Урки хазяйським оком оглядали речі тих людей, прикидаючи, чи є сенс полювати на того чи іншого власника пожитків.

Я не зійшов, а скотився в той вир, став на ноги, озираючись. Ліворуч, у кутку, на третьому поверсі нар забачив ніби вільне місце. Натужившись, потягнув туди свої речі. Та ледве я намірився залізти туди, як побачив, що з кутка визирають страшні дикі рила урок. Я кинувся назад, але хтось із них уже встиг учепитися за мотузок, яким було зв'язано речі. Навалившись усім тілом, я переважив і разом із чемоданом і мішком упав на підлогу. Підвівшись, стояв, роззираючись, вишукуючи в тому натовпі схожих на себе. Зрештою якось влаштувався.

Почало сутеніти. На борт війстя нашого трюму повісили ліхтаря. Однак він не розігнав тямряву – в глибоких затінках нар була ніч. Десь опівночі закінчилося навантаження пароплава, закінчилася і неділя 27 жовтня. Я майже не спав, стережучись нападу урок. Не спав ще й тому, що мені не хотілося пропустити момент, коли корабель вирушить у далеку дорогу. Через двоє морів. Почути прощальний гудок.

Уже все вщухло, а корабель стоїть. Мені ж так хотілося, щоб він уже рушив. Тільки вранці 28 жовтня з'ясувалося, що за неписаним морським законом жоден корабель не виходив у море в понеділок. Тож і нам довелося чекати вівторка.

День згасав, а я ще й у сутінках вдивлявся в обриси сопок, щоб назавжди запам'ятати їхню дику красу. Споглядав сувору північну природу, яка вже дихала у надвечір'ї люттю холодної зими. Вже й стемніло, а я все ще стояв на палубі й вдивлявся в поодинокі вогники, що блимали тут, у порту, і там, десь удалині, в селищі Нагаєво з його здичавілим населенням та безнадією свідомих людей, що залишалися там, прикуті до того проклятого місця керівниками найгуманнішої держави. Журно і тоскно мені було на душі...

Помітно похолодало, і я спустився в трюм. Перекинувся кількома словами з сусідом і знову думки, думки. Згадувалося пережите, та більше непокоїло майбутнє: що ж то чекає на мене?.. Так непомітно й заснув. Але й крізь сон таки почув глибоке зітхання й кректання корабля. Йому ніби серце забилося – запрацювали машини. Зачулася мова команди, яка робила свою справу. Коли нараз загув гудок – хвилі його густого басу якось тужно розляглися в німій тиші ночі й попливли над водами бухти та мовчазними сопками. Спросоння я ніяк не міг второпати, що ж сталося. Пролунав другий подвійний, такий же басовитий гудок. Я видерся на палубу, подумки прощався з дорогим братом, ще хапаючись за надію, що він живий. Може, десь на Індігірці...

Нарешті третій, довгий-довгий прощальний гудок. Машини зашипіли, застогнали, корпус корабля, ніби від штовхана, здригнувся, і він, черкаючи бортом, посунув уперед. Відірвавшись від причалу і набравши ходу, дав коротенький останній гудок.

То було опівночі у вівторок 29 жовтня 1946 року.

Я дивився крізь темряву і бачив, як подекуди блимали вогники, наче світло каганчиків, якими світили в години мого золотого незабутнього дитинства. На палубі ні душі. Навіть команди не було видно. Крім ритмічного шуму машин, ніщо не порушувало тиші. Ще трохи постоявши, я спустився в трюм. Приліг...

Розбудив мене бас гудка. Я схопився на ноги – і мерщій на палубу, щоб не проґавити світанку на морі. Вибіг і зупинився, зачарований баченим. Небо чисте, ані хмаринки, а на сході, там, де воно зливалося з морем, палало вогнисто-рожеве сяйво. З кожною секундою воно розливалося все ширше. Здавалося, що не тільки вода, небо, а й саме повітря тремтить, палаючи. Та ось на обрії з'явився тоненький пружок, розпечений, ніби в горні. Він ширшав, збільшувався на очах. Ось уже пружок перетворився на півколо. Нарешті повне коло відірвалося від обрію, ніби підскочило, і вільно попливло в безмежжі неба. Береги давно загубилися, і навколо виднілося тільки море і небо, небо і море. Погода була чудова, і я до пізньої ночі простояв на палубі, милуючись грою кольорів, вдивляючись у неозорі води Охотського моря.

Минула ще одна доба, я, як вартовий, рідко залишав своє місце на носі корабля, звідки так зручно було оглядати морську пустелю. Третього дня вранці спішу зайняти своє місце на палубі, аж бачу, що погода різко змінилася. Вчорашня спокійна водна гладінь перетворилася на зоране поле, нагадувала ріллю з усіма огріхами й звортами. А над тією ріллею нависли важкі осінні хмари. Південно-західний вітер гнав їх десь у напрямку Камчатки. В повітрі було вогко і неприємно сиро. В корабельних снастях рипіло і свистіло. А сам велетень загойдався, ніби чогось занепокоївся, захвилювався. Сила вітру помітно наростала. Де й узялися могутні хвилі, полізли одна на одну, плюючися білою піною, й зло розбивалися об корабель. Вітер, ніби заохочений хвилями, й собі шалено гнав хмари, шматував снасті корабля, зловісно свистів над головою. Через розпанахані в тих хмарах дірки блискавично прохоплювалися промені сонця, яке ніби хотіло зазирнути, поглянути на роботу вітру і хвиль, і запалювали бризки, водяний пил казковими веселками. Було схоже, що наш корабель прийняв виклик стихії і вступив у боротьбу з вітром і хвилями. Він то глибоко занурювався носом у воду, то ставав дибки як схарапуджений кінь, щоб потім з усією силою вдарити в груди хвиль двадцятитисячною масою, помститися за їхню сваволю. Вже давно пролунало: "Полундра!" Всі пасажири ховалися по каютах та в трюм. А я не міг відірватися від того видовища. Вхопившись за кнехт, гойдався, як на велетенській гойдалці: то підносився високо вгору, то падав, здавалося, на саме дно водяної прірви. На мені все було мокре, а я сидів, поки не замлоїло. Аж тоді, заточуючись, побіг до люка.

Настав вечір, та море не вщухало, а ще більше розлютилося, розбурхалося. Шаленів дев'ятибальний шторм. Корпус корабля тріщав, і здавалося, що ось-ось він розвалиться, розсиплеться на скалки. Машини напружено сопли, однак корабель зносило на північний схід, до Курилів, Камчатки.

Три дні і дві ночі нас носило просторами Охотського моря. Нарешті вітер стих, море заспокоїлося. Ми пішли на південь. Тепер я знову, як вартовий, вистоював на палубі й вдивлявся в синю далечінь, ловлячи найменші нюанси. Так стоячи, перший помітив, як височенько над гладінню води з'явивсь ніби якийсь чорний шнурочок. Він то опускався вниз, то піднімався вгору й помітно швидко наближався до корабля. Ще мить, і в тій смужці я розпізнав табунець наших рідних сірих горобчиків. Вони, весело ширяючи в повітрі, підлетіли до корабля й усілися на щоглах і снастях. Відпочивши і щось жваво процвірінькавши, знялись і полетіли назад, у південно-західному напрямку. До

глибини душі зворушив мене цей вітальний візит простеньких пташок. Вони нагадали батьківщину, здалися мені як рідні батько, мати й діти, адже я не бачив їх цілих одинадцять років...

Я вже знав, що флот "Дальбуду" останнім часом базується не у Владивостоці, а в якійсь бухті Находка. Отже, ми йшли тепер до тієї бухти, а мені так хотілося побачити Владивосток. Виходжу на палубу й дивуюся, мовляв, що то за бухта? Корабель ледве що сунеться чи то рівчаком, чи то вузенькою річечкою. Горбаті береги не приваблюють зору, а хмарна погода робить картину і зовсім якоюсь сірою, печальною. Холод дошкуляв, і я сховався в трюм. Бачу, пасажири заворушилися, складають речі, пакуються. Я теж, піддавшися загальному настрою, спакувався, тим більше, що мені було так легко те зробити. Ще в Маґадані я все продумав. Свій чемодан і мішок із сухарями зв'язав як сакви, щоб було зручно взяти на плече. Чекав, але мені в трюмі не сиділося. Я знову вискочив на палубу й побачив, що ми вже вийшли з того рівчака, й перед очима знову розкинулося море. Ото і була та сама Находка.

Я з цікавістю оглядав околиці. Протока, якою ми зайшли до бухти, загубилася десь серед сопок. Сама бухта була схожою на досить велике озеро еліптичної форми, на протилежному боці якого ледве виднілися якісь будівлі. Біля одного з пірсів, ніби ребра якогось морського велетня, стриміли шпангоути понівеченого корабля. То були рештки одного з кораблів "Дальбуду". На тому судні в кінці 1944 року (чи на початку 1945?) стався вибух величезної сили. Корабель розлетівся на дві частини. Корму вибухова сила закинула в сопки, кілометрів за п'ять, а носова частина, пошматована, оголена, стирчала з води. Звичайно, той вибух відлунився і на Колимі: режим в таборах було підсилено, декого із зеків, здається, заарештовано і допитувано. Шукали злочинців і, мабуть, знайшли.

Пізніше ми довідалися про подробиці. Зі слів очевидця стало відомо, що корабель на ім'я "Дальстрой" мав іти в рейс з одягом, білизною, продовольством, інструментами та пристроями для копалень тощо. Крім того, у трюм завантажили 500 тонн амоналу. Корабель мав вирушити до бухти Нагаєво.

Все було готово до відходу: машини на парах, команда – по місцях, коли вибухнув амонал. На щастя, той рейс не передбачав перевезення ув'язнених, трюми не було завантажено зеками, однак команда вся загинула.

Вибух був такий сильний, що, як розповідали, навіть через кілька років люди знаходили в тайзі одіж, інші речі, навіть годинники.

Покіль я обдивлявся береги бухти, наш велетень-корабель наближався до причалу, басовито гукаючи. На палубі зчинилася страшна метушня. Та ось з'явилася бриґада теслярів і почала будувати трап, укладаючи його від нашого борту до борту сусіднього корабля.

Подано команду до вивантаження. Всяк хотів бути першим. Утворилися тіснява й безладдя. Дивлячись на те все, я вичікував. Нарешті ажіотаж трохи спав, людська течія прибила мене до того трапа. Я дряпаюсь, але ніяк не вилізу, а ззаду напирають. Напружуюсь, щоб витягти речі, і чи й ступив два кроки трапом, як вони переважили мене, я дав крена вправо і ледве встиг вивільнити плече, як усе полетіло вниз. Розлетілося віяло бризок, і мій чемоданище пірнув у глибину. Я завмер, не знаючи, що робити. А потік людей, обминаючи мене на вузькому трапі, не зважав і мало самого не скинув у воду. На щастя, мій чемодан, як жива істота, вигулькнув з глибини і повільно поплив за течією, що зносила його між бортами кораблів.

Шукаючи порятунку, я звернувся до одного, другого з команди, але вони дивилися на мене як на божевільного і робили далі свою справу. Випереджаючи натовп, я кинувся на причал в надії знайти допомогу там. Але, крім ланцюга пасажирів, що поспішали до автомашини – ні душі. Мій чемодан ще тримався на плаву, хоча й дав помітного крена під вагою мішка з намоклими

сухарями. Саме тоді на найближчому до себе кораблі я побачив боцмана, який спостерігав усю ту картину. Звертаюсь до нього, прошу допомоги. "Даси сто карбованців – витягну", – почув у відповідь. Бачу, що торгуватися зайве, та й ніколи – я вже неабияк турбуюсь за вміст чемодана, тож дав згоду заплатити.

Я гадав, що той боцман дасть команду, і його люди спустять на воду шлюпку, та виявилося, що на тих кораблях шлюпок взагалі не було, а він з корабля нагледів човника, прив'язаного метрів за сто від причалу.

Поки боцман, веслуючи дощечкою, плив назустріч моїм речам, я стояв на березі і тлів душею. Момент був критичний. Та ось він легко виловив чемодан і підняв його в човник, але за чемоданом тягся мішок розквашених сухарів. Витягши і його, повеслував нарешті до берега.

Взявши до рота місиво з мішка, я тут же його виплюнув з огидою. Морська вода зіпсувала мої сухарі, і хоч шкода було їх кидати, та що поробиш. Напружуючись, я вивернув ту кашу на землю, приторочив уже порожнього мішка до чемодана й ледве потяг його до автомашин, які мали везти нас кудись далі. Якась добра душа допомогла мені підняти чемодан на борт, і я таки заліз до того козуба.

Аж тоді я повірив у своє щастя. Колима і 2800 кілометрів морської подорожі лишилися позаду. А попереду що? Та хоч би що, але не вічний спочинок в одвічній мерзлоті, який так одверто посміхався мені цілих десять років.

То було годині о третій дня 5 листопада 1946 року.

Як мене привітав материк

Шлях від причалу до того "кудись", два чи три кілометри, промайнув непомітно. Тільки холодний вітер помітно дошкуляв. Осінні хмари закрили сопки, небо. Навколо сіро, незатишно. Але, незважаючи на таку зустріч материка, я помітно ожив. Може, то під впливом надій на щастя, нечуваних, негаданих сподівань воскресіння з мертвих мій організм напружив останні сили. Бо ж таке на Колимі випадало не кожному – з десятків тисяч вдавалося вирватися одиницям. Я глибоко відчував і переживав момент прибуття на велику землю. Одерев'янілість мого тіла зменшилася, я став жвавішим, бадьорішим, і тільки крайня виснаженість організму за роки каторги давалася взнаки, а чемодан остаточно знесилював мене. Проте я тягав його, оберігав, відбиваючись від урок.

Ледве мерехтить мені в пам'яті зупинка машини біля наметів із двоповерховими нарами. Тих наметів було близько двох десятків. Юрма людей... Як море, хвилюються, бігають по майдану, відкритому всім вітрам і уркам. Я влився в ту повінь. Теж десь бігав, тягнув, напружуючись, свою ношу, шукав притулку. Та скрізь, куди потикався, бачив звірячі обличчя потвор-урок. Вони, маскуючись, полишили вовчу звичку відвертого нахабного грабунку, як за колимських умов, і тепер нагадували шакалів – кусали, рвали свою здобич уже тільки крадькома. І, як шакали, невідступно були поряд, ні на хвилину не давали спокою... Урядовці, охоронці тамтешніх порядків, ніби й не помічали того, бо й самі були урками, в крайньому випадку – їхніми допомагачами. Разом і здобич ділили. І тільки попереджали урок, щоб ті не попадалися, боронь Боже, на крадіжці, "працювали" чисто. А тих, хто попадався, не прощали. Без допитів і суду з попутним кораблем повертали на Колиму.

Сьомого листопада стало відомо, що надвечір має відійти пасажирський поїзд, призначений для договірників. Він ходив там раз чи двічі на тиждень. Дехто з моїх знайомих мав від'їжджати тим поїздом. Казали, що і я можу домагатися дозволу виїхати ним. Та, на жаль, я був прикутий своїм чемоданом до одного місця, а треба було бігати, клопотати. І, як на зло, жодної

людини, якій я міг би доручити свої речі. Я облишив думку про той поїзд. Поклався на долю, на плин заведеного порядку.

Того ж дня почали формувати групи людей (42 душі в кожний вагон) на товарний поїзд-теплушку. Люди купчилися громадками, уникаючи урок, але ті де бралися – позбутися їх було неможливо.

Минула ще одна горобина ніч 8 листопада. Зранку нам видали, здається, на шість днів хліба, оселедці, а надвечір почалася посадка у "500-веселий". Так називали товарний поїзд, обладнаний для перевезення зеків і "звільнених". Цей вираз я почув тоді вперше, але швидко довідався, що від Владивостока до Москви при залізничній колії знають про "500-веселий" і старі, і малі.

Одержуючи харчі, я здибався з чоловіком-красенем. З його мови пізнав українця ("хохлів" там, правда, була переважна більшість, але то був народ слабосилий, чи правдиві слимаки).

Отже, слово за слово, з'ясувалося, що він "побутовець", родом з села Чернухи на Лубенщині. Спритний аферист, звиклий мешканець тюрем і таборів. Проте не все людське загубив він там. Знав, хто він. Не поривав зв'язків із рідним краєм. І водночас він був своїм серед урок, і, маючи неабияку фізичну силу, верховодив їхньою "малиною". Він причаровував своєю поставою: високий, ставний, років 35-40. Гарні очі випромінювали розум, мав високе чоло і чорний чуб.

Поневіряння по тюрмах і пересилках, таборах і копальнях привчили мене до блискавичної оцінки ситуації. І лише фізична неміч перешкодила мені скористатися зі своєї спритності й якнайвигідніше за тих умов влаштуватися.

Метушня, викликана посадкою, поступово вщухла. Ніч вступала в свої права. Кожен мешканець вагона вкублювався, вмощувався, як гуска на гнізді. Я відв'язав свого, ще в Нагаєво пошитого з тілогрійок ватного матрацика. Відв'язав і валянки, перевзувся, поклавши під плечі чоботи так, щоб чемодан правив за подушку, вліґся, дослухаючись до метушні. Вже зовсім потемки до нашого вагона підійшло кілька жінок, просилися взяти на поїзд. З ними хтось перемовлявся, жартували. Нарешті їх пропустили всередину. Я побачив їх і не переставав дивуватися, де взялися ці жінки тут. Двоє з них були так собі, а третя, молодша, дуже вродлива. Що то з ними буде в такому шалмані, думалось, ще гляди спантеличать ті дикуни-урки бідних дівчат.

У вагоні стояла півтемрява, свічка ледве блимала. Точився говір. Я поринув у задуму і, заколисаний тим говором, непомітно для себе заснув. А десь опівночі розбудили поштовхи вагона – "п'ятсот-веселий" вирушив у далеку путь.

Була ніч з восьмого на дев'яте листопада.

Тюрма на колесах

Під монотонний стукіт коліс усе населення вагона міцно спало. Я звівся на лікті, виглядаю у віконечко, та в темряві годі було щось побачити. Шкодував, що поїзд рушив уночі, і мені не вдалося зафіксувати в пам'яті околиці місцевості, перетвореної сталіністами, як і Колима, на страшну тюрму без замків. Водночас подумки підганяв колеса – тікав якомога далі від того вертепу людських мук, горя, нечуваної сваволі і людського падіння.

Дев'яте листопада. Поїзд зупинився чи не на станції транссибірської колії, яка з'єднувала Владивосток з Європою. Нам (мабуть, через урок) стало відомо, що поїзд на тій станції простоїть близько трьох годин. Поїзд іще котився, стишуючи ходу, а двері всіх сорока вагонів ніби за командою розчинилися. Всі сипонули до дверей, а далі, як груші, полетіли вниз, на колії. Я стояв у дверях, дивився на ту дику орду і не вірив своїм очам. Понад тисячу чоловіків і жінок, одбігши від поїзда на якісь десять-двадцять метрів, спус-

кали штани, задирали спідниці і сідали майже поряд одне одного, світячи грішним тілом, – оправлялися. І навіть тіні сорому чи опущених долу очей, навпаки, – подекуди між чоловіками та жінками велися розмови на житейські теми, чулися жарти.

Думалось, що це? Скотство? Нова доба? Занепад моралі? І де ж коріння тих нечуваних змін? Які тому причини? Війна чи умови життя по-сталінськи в країні-таборі?

Та ось та повідь потроху спадає. Більшість видряпується назад до вагона. Натомість виходять ті, з кого й Колима не витравила застарілої моралі. Вони, обминаючи загиджені екскрементами місця, шукають хоч якогось захистку, ховають обличчя, очі. Серед них був і я.

...Чудовий ясний ранок, я оглядаю околиці і бачу щось подібне до села. Житла нагадують наші українські хати (правда, трохи вбогіші). Біля кожної з них бачу височезні димарі, наче на сахарнях. Запитую, що це за комедія? Селище корейців, чую у відповідь. Озираючись на поїзд, нарешті насмілююся і помалу йду туди. Підходжу до тих хат і бовдурів і не перестаю дивуватися. Кожен бовдур стоїть сам по собі, наче зовсім не зв'язаний із помешканням. Бачу, біля хати хтось ходить. Мабуть, господар. Запитую, для чого такий бовдур дивний. А він ламаною російською мовою пояснює, що то комин хати і запрошує до господи – глянути. Не пам'ятаю, чи були там сіни, але власне помешкання, майже квадратної форми, було, як і у нас, чисто вибілене крейдою чи, може, вапном. У бічних стінах – по двоє вікон, у причілковій – двері, а остання – глуха. Ось саме за нею і був той бовдур, який, як мені здавалося, з хатою ніяк не сполучався. В хаті жодних меблів чи лав, тільки під одною стіною широка лежанка з дверцятами для топіння. Але мене цікавить димар, не перестаю допитуватися, де ж він. Кореєць довго не міг зрозуміти, що я хочу, що мені неясно, мабуть, іншої опалювальної системи не уявляв. Він спантеличено дивився не мене, а зрозумівши, весело затупотів ногами по долівці – ось, мовляв, вони, димоходи! Виявилося, що "дикуни"-корейці придумали найдосконаліше в світі обігрівання житла: димохід з лежанки було виведено під долівку, де він проходив зиґзаґоподібними петлями й під землею виходив до бовдура, тому й здавалося, що той ніяк не зв'язаний із помешканням. За дзеркало обігрівання правила вся долівка хати, а довжина ходів перевершувала довжину будь-якої голландської чи ще якоїсь грубки. Ми лапали ту долівку, вона справді була теплою, приємно й досконало обігрівала приміщення. Виявилося, що вони ніколи не заходили у взутті до свого житла. Вся долівка була заслана ідеально чистими застілками і циновками.

Повертаючись до поїзда, я ще встиг помітити, що те село складалося з безладно розкиданих хат. На голій рівній площині не вгадувалися ні вулиці, ні будь-які двори. Садиби не огороджувалися. Чи були якісь повіточки, не пам'ятаю, однак пригадується, що ні біля хат, ні взагалі по селу не помітив будь-якої рослинності, ні тобі кущика, ні деревця.

Що далі на північ мчав наш поїзд, то рідше з'являлися на обрії села, а десь після Хабаровська й аж до Чити майже не було якого людського осідку. Обабіч поїзда безкінечно тяглися хащі буйних трав, низькорослого ріденького березняку, осичнику. І раптом серед тієї зеленої пустелі, наче з води, з'явилася церква. Я не був релігійний, але тоді, побачивши її, зворушився, скинув шапку і проводжав очима, аж поки вона не зникла за обрієм. Думалось, що і в тих хащах живуть люди, які вірять так наївно в Бога, й від того їм легше живеться на світі...

Бурят-Монголія. Ландшафт помітно змінився з рівнинного на хвилястий. Поїзд гадюкою повз, обминаючи досить високі, вкриті лісом горби.

Понад Байкалом поїзд іще більше гадючиться, раз по раз пірнає з тунеля в тунель. Часто ми можемо водночас бачити його голову і хвіст. З лівого боку,

майже впритул до поїзда, нависло громаддя суворих, стрімких скель, а праворуч полотно колії біжить самим краєчком понад прірвою. Часом здавалося, що поїзд ось-ось з розгону шубовсне в глибінь озера. Але того не стається – паротяг досить круто завертає ліворуч, за виступ скелі, й знову, як казковий велетень, ховається в нору – наступний тунель. Хтось із пасажирів заповзявся рахувати ті тунелі й нарахував сорок вісім!

Ангарськ зустрів нас справжньою зимою. Пейзаж так різко змінився – залізничну колію обступила суцільна тайга. Іркутськ і сьогодні згадується мені білим від снігу та інею. Все: будівлі, колії, ешелони – вкриті ним, звідусіль віяло лютим холодом. Якщо раніше (до Байкала) холод відчували тільки ті, хто їхав на нижніх нарах, то тепер уже й нам, "аристократам", на верхніх дошкуляв мороз. Правда, вагони було устатковано чавунними пічками, проте про паливо начальство чи забуло, чи вважало негідним своєї уваги. І ми топили лише тим, що вдавалося дістати на станціях, в основному пристанційними парканами. Поки було тепліше, то й парканів ламали менше. А коли похолоднішало, на зупинках з вагонів вискакували сотні людей, оскаженіло накидалися на паркани, хапали все дерев'яне, що траплялося під руку. В кращому випадку переносили у вагони припасені штабелі дров. І за мить, вагонні пічки, ніби з сорому за дії людей, червоніли. Особливо пам'ятний мені своїми лютими морозами Новосибірськ.

Як я вже згадував, нам було видано харчів на шість чи вісім днів. А їхали ми з восьмого листопада по третє грудня, тобто 25 днів. Може, хтось і припускає, що ми були вільними і повинні були дбати за себе самі. Та то було не так. Адже нам офіційно не дозволялося пересідати на пасажирські поїзди. Начальство, очевидно, не хотіло турбувати себе формуванням додаткових пасажирських поїздів, тож, аби здихатися, начиняло товарняки бидлом і відправляло геть з-перед очей, заздалегідь знаючи, що дорога займе далеко не вісім днів, а майже місяць. Буфетів на станціях на той час не було, тож роби, що хочеш, хоч помирай. Ми, "олені", запаслися хоч якоюсь мізерією продуктів, а урки ж народ "аристократичний", ніколи не розмінюються на дрібниці. Вважають принизливим щось нести з собою, і все, їм належне, або продавали на "корню", або дарували своїм товаришам, котрі залишалися там, у бухті. А йдучи на посадку, обдивлялися валізки "оленів", розподіляючи між собою, що кому належатиме, як сядуть до вагонів.

З кожним днем запас їстівного зменшувався, а десь біля Хабаровська й зовсім вичерпався. Урки оскаженіли і полювали за кожним сухарем, а на зупинках грабували продавців. Поїзд ще тільки підходить до станції; ще й колеса крутяться, а тисячі урок уже вивалюються з вагонів, з гоготом і криком несуться до вокзалу чи на пристанційний майданчик, де ведеться торг, оточують жменьку продавців і буквально за секунди все розпотрошують, вириваають із рук нехитрий скарб, винесений для продажу. Продавці, перестрашені, розбігаються на всі боки, а орда повертається до вагона, переможно розповідаючи про свої "подвиги".

В тій метушні, тому звалищі значна частина їстівного, та й іншого краму нищилася, тоді як покупці з нашого брата не мали змоги нічого купити й, ошелешені, поверталися до вагонів ні з чим. Та не завжди уркам вдавалися ті наскоки, бо "п'ятсот-веселий", видно, регулярно провозив тих дикунів, і продавці на багатьох станціях ще здалеку впізнавали його і тікали, мов од чуми. Та тінь падала й на нас. Ми були б раді щось купити, та де там – наші бушлати нічим не відрізнялись від тих, що мали урки, й нормальні люди нас жахалися.

Це було, як то кажуть, зовнішнє життя команди "п'ятсот-веселого". Ще страшнішим було внутрішнє. Вагон у сорок два рила нагадував мені спецбарак на річці Утиній у 1938 році, куди, нас, недавніх в'язнів каземату Оротукан, поселили разом зі зграєю здичавілих урок. На рахунку кожного з них були

десятки вбивств, чим вони безсоромно похвалялися. Правда, на наших вагонних дверях не було таких міцних замків і віконце було незаґратоване, та все-таки це була тюрма. Тюрма на колесах.

Бажання доїхати додому живим тримало у тому вертепі чи не сильніше за всякі замки та ґрати. Ніхто не тікав із поїзда, незважаючи на розгнузданість і сваволю, що панували там. Тримало й те, що ми бачили на станціях: сотні й тисячі хотіли кудись їхати, а їм не продавали квитків. Скільки разів пробував і я пересісти на пасажирський поїзд – у Хабаровську, Читі, Новосибірську, та на мені наче було тавро "п'ятсот-веселого", і касири відмовлялися говорити зі мною. Знову і знову я повертався у свій вагон, хоч життя в середовищі урок було для мене важким, просто нестерпним.

Тільки три чи чотири особи були недоторканними. Двоє чи троє, хитруни, ще в Находці, врахувавши ситуацію, найняли собі сильних покровителів з урок. Вони вивертали кишені, віддаючи "всі" гроші за те покровительство. Спали поряд з покровителями, разом з ними їли, іноді грали з ними в карти, "програючи" тим уркаганам. Одним словом, ставали "своїми" серед урок. Я ж, дотримуючись угоди з моїм захисником, протягом усього шляху від Находки до Москви розповідав йому читане. Так встиг розповісти "Графа Монте-Крісто", "Робінзона Крузо", "Записки кирпатого Мефістофеля" Винниченка; його ж "Сонячну машину", "Марсіянів" Уельса, "Наполеона" Тарле, "Походи Александра Македонського", "Камо грядеши" Сенкевича, "Чорну раду" Панька Куліша, новели Стефана Цвейга та багато інших творів.

Досить швидко, як "неперевершений" знавець усього на світі, набув серед попутників неабиякого авторитету. Всі, і навіть урки, слухали мої розповіді, і я таки багатенько розповів їм з географії світу чи історії, зокрема про російських монархів Івана Грозного, Петра I, Катерину II та інших. Особливо подобалися розповіді про княжну Тараканову, Мировича тощо. Однак все моє єство протестувало проти такого сусідства, не могло примиритися з розпустою, розбещеністю, скотством в їхньому побуті. Було нестерпним спостерігати дикі оргії, слухати з ранку до вечора блатні пісні.

Урки, як свині, могли не тільки спати, а й жити в постійному барлозі. Хоч іноді й демонстрували "аристократизм" – старанно мостили постелі з віднятих в "оленів" простирадл, ковдр, покривал, але й те робили якось неприродно, швидко повертаючись до свого улюбленого барлогу. Очевидячки, щоб не бути схожими на "оленів". Їли всі з однієї посудини, всі страви старанно перемішуючи: куліш, юшку, кашу, тушковані страви. На вигляд та страва нагадувала харч для свиней. Якщо траплялися маслаки, кістки, то вони, за прикладом польських маґнатів, кидали їх собі попід ноги, витираючи руки чим трапиться. Їхній "демократизм" порушувався хіба тим, що "кореш" при тому "столі" займав чільне місце і перший зачерпував ложкою.

Ще гидкіше задовольняли вони свої сексуальні потреби, нагадуючи тічку псів. Як виявилося, ті три жінки, що впросилися до нашого вагона, були дорожними повіями. А та наймолодша, хороша татарочка, напевно була ще й уркаганкою. Мені здалося, що та татарочка перевершила своїм безстидством усіх повій. Уже в першу ніч між урками зчинилася справжня колотнеча за тих жінок. А далі, як і годиться, кореш відвоював собі наймолодшу і поклав поряд себе. Я лежав на тих же нарах, тільки він під однією стінкою, а я під протилежною, тож мусив бути невільним свідком тієї гидкої розпусти, коли вони серед білого дня, ледь прикрившись якимось ганчір'ям, як пси, справляли свої сексуальні оргії. Щось днів десять вони так тішилися. "Володар" опікав її, годував, поїв, і не тільки водою, а й спиртним. Вже не знаю, де він діставав те все. Решта урок, як цуцики, тільки що не висолопивши язики, тирлувалися навколо.

Через деякий час серед них знову зчинилася колотнеча. Татарочка перей-

шла до іншого. Не знаю, чи знайшовся хтось сильніший, чи цей, натішившись, сам віддав, а може, програв у карти, так чи так, але тепер вона мала іншого "володаря" і перейшла в інший кінець вагона, подалі з моїх очей. Ще не раз я чув, як за неї сперечалися. Так вона переходила з рук у руки, покіль десь із наближенням до Москви зникла: чи то висіла, чи перейшла в інший вагон.

Ще з перших днів нашої "подорожі" урки немилосердно грабували своїх попутників, особливо діставалося "оленям". Коли дехто сільніший ще вів із ними якусь боротьбу, то слабших вони очистили до нитки, пороздягали їх, залишивши натомість своє несусвітне дрантя. А вже про їстівне чи гроші – зайве й говорити: весь одяг був промацаний до найменшого рубчика і всі заначки відшукано. На всю здобич велася картярска гра. Десятки разів одна й та сама річ переходила з рук у руки, програна й виграна, а особливо, коли це було щось цінне.

З кожним обертом коліс поїзда ми ближче і ближче наближалися до такого бажаного фінішу – до Москви. Там мали закінчитися і випробовання. Та чи то ж останні випробовання, що готує доля?!

Я знав, звільнення з інших таборів (не по-колимськи) в той же день приносило волю, давало можливість позбутися товариства урок. А ми, що ближче під'їжджали до Москви, то більше потерпали від нього. Мабуть, ніколи не дізнаються рідні, де і як загинули десятки, а може, й сотні нещасних, які, одержавши "волю", їхали в нашім "п'ятсот-веселім". Поспішали до рідних осель, дружин, дітей і дорогою десь безслідно зникли. Той слід, звичайно, відомий органам КДБ, та їхнім девізом і сьогодні залишається – чим більше буде знищено безневинних людей, тим більші слава і заслуги їхнім працівникам. Вони прекрасно знали, чиї трупи знаходили на відкосах залізничних колій.

Другого грудня, надвечір, наш поїзд прогуркотів мостом через Волгу й поминув Ярославль. Пасажири заворушились, як пацюки, хижо настовбурчилися, зокрема непограбовані, як я, і вже не спали, пильнуючи свої речі, бо добре знали звички урок. Я, як воша кожуха, тримався свого охоронця, бо бачив, що сам "кореш" полює на мене.

За вікном пропливали знайомі до болю місця – Загорськ, Пушкіно, Щолково... Колеса гарчали, лопотіли на безлічі стрілок, ніби теж спішили до зупинки після десяти тисяч кілометрів путі, щоб нарешті спочити.

Ще звечора десь біля Ростова я спакував свої речі, примостив скраю на нарах. Урки так і пасли очима, але мій "патрон" поряд. Світанкове холодне повітря бадьорить, лоскоче легені. Двері вагона вже відчинено навстіж...

Нарешті поїзд стишив ходу, а далі став, як засапаний кінь, випускаючи хмару пари, ніби над силу, зітхнув і замовк.

Останні кілометри

Я тут же з вокзалу телеграфував родині, коли буду в Києві, з яким поїздом, позначив номери вагона і місця. Зайве й писати, як я був зворушений. Лише тепер повірив, що я таки на волі, що через одинадцять років повертаюся до рідного краю, до родини, до дітей. Нарешті побачу дружину і все з'ясую. З радощів мені ворушився чуб, я вже переживав хвилини зустрічі. Уявляв, як розкажу рідним про пережите, бачене...

Використовуючи час до відходу поїзда, я, залишивши речі на товариство, взяв чисту білизну і пішов до лазні. Там постригся й поголився, а вже що мився, то без хапливості, досхочу. Витрушував вошей і по тому одяг чисту білизну. Шкодував, що не маю чистого верхнього одягу, щоб старий, завошивлений, викинути геть. Повертаючись, заходив у крамниці, пошукати щось на гостинці дітям, проте нічого підходящого не здибав, і подумав, що за гостинці

буде те, що везу в чемодані. Заходив і в продовольчі крамниці, але там, крім гнилого голландського сиру і ковбаси дуже низької якості, нічого не було.

Звідти проїхав на Кудрінську, а далі до Краснопрєсненської застави і, боячись зустріти когось зі знайомих прохорівців, парком пішов до Каретків. Непокоїла думка, чи ж застану їх на старому помешканні, а ще більше хвилювало – як то прийме? Чи не жахнеться, не вижене?

Дзвоню. Хтось через двері (здається, Каретчиха!) запитує: "Хто?" Називаю себе. Двері починають потихеньку відхилятися, але вона все ще насторожено дивиться на мене. Нарешті впізнає і схвильовано запрошує увійти. На моє щастя, Віктор Петрович теж був удома. Ми обнялися і хаотично, перескакуючи з одного на інше, говорили й говорили, переповідаючи один одному життєві пригоди, які спливли за одинадцять років. Я до сліз був зворушений його теплим співчуттям і розумінням, що я ніякий не злочинець, а жертва сталінської доби...

Маючи квитка в кишені, я прямо ожив. Мріяв уже про майбутнє життя. Єдине, що мене турбувало, це думка про зустріч із дружиною, з якою так давно розлучили мене. Про свої інтимні родинні справи я ніколи й ні з ким не розмовляв, не просив порад. Вважав за блюзнірство будь-кому говорити щось недобре про свою дружину чи навіть про родичів. Отже, перепалював у собі ту трагедію. Я розумів, що фактично дружини у мене немає. Тому-то й думалось, якою буде зустріч? Та чи й буде?..

Людська течія підхопила мене, пронесла через двері й викинула на перон. А там ні душі. Тільки ледь блимають ліхтарі. Йдучи попід вагонами, знайшов свого, вмостився на верхній полиці... І радість, і смуток. Мені пригадалося, як я, вільний, їздив до Києва, милувався краєвидами. Сім'я була при мені, діти, мила, люба дружина... Які то вони зараз? Адже я не бачив їх одинадцять років! Так думав-мріяв, поки заснув. Прокинувся на світанку.

То було 5 грудня 1946 року.

Похмурий зимовий ранок. Низько нависли сині хмари. Тягло відлигою і туманом, і мені не хотілося дивитися на вбогі й ніби опечалені села Московії, на непривітні сірі ізби. Око прагнуло швидше побачити біленькі чепурні хатки омріяної батьківщини. А поїзд наче навмисне повз черепашою ходою.

Дня наче й не було, ми знову пірнули в темряву ночі, якій, здавалося, не було ні початку, ні кінця. Я, збуджений думками про зустріч з усім рідним, не міг заснути. Вдивлявся у темряву за вікном, але не міг нічого побачити і тільки здогадувався, де ми їдемо.

Коли проїжджали Бобрик, я вже був готовий до виходу. А поїзд уже гуркотів мостом, іще кілька хвилин, і він зупиниться на станції Київ. Думалось, чи то вийде хто мене зустрічати. Шкодував, що поїзд прибуває так рано, в незручний для зустрічі час. За тими думками незчувся, як поїзд став. Пасажири потяглися до виходу. Я ж, щоб не штовхатися, вичікував і вийшов з вагона мало не останній. Став на пероні, поставивши осторонь речі, – роззираюся, шукаю когось зі своїх. Але шкода! Нікого схожого на них не бачу.

Галас і біганина навколо поступово стихають. Уже тільки окремі пасажири проходять мимо. Я зрозумів, що чекати зайве. Крикнув носія, який, очевидно, вже облишив думку про заробіток, бо похмурий проходив мимо. Мій заклик наче шилом шпигонув його, і він жваво підскочив до мене. Питаю його про трамваї, чи не ходять, мовляв, уночі. А він, осміхаючись, відповідає: "Що ви, які трамваї – до сьомої чи восьмої у місті все завмирає". Взяв мої речі і коротко кинув: "Куди?" Я так само коротко відповів: "Вокзал". Вже у почекальні вибрав очима собі місце до вподоби, скомандував: "Ставте!" Розплатився, трохи постояв, роздивляючись сусідів, урок наче серед них не було. Дехто спав, хропучи на весь вокзал, дехто куняв. Примостився й собі, як, усі, на підлогу.

Серце мені щеміло, душила болюча самотність. Проте таки намагався розважити себе, вмовляючи, що поїзд приходить справді дуже незручно, і йти пішки глупої ночі до вокзалу не тільки далеко, а може, й небезпечно. Надумав чекати світанку, щоб рушати уже по видному. Час од часу чулося черкотання гучномовця. По ньому щось оголошували, когось звали, шукали, а мені й на думку не спало, що могли так викликати і мене. Насунувши щільніше шапку на вуха, куняв, невдоволений тим черкотанням. Чекав ранку.

Як тільки трохи повидніло, я домовив візника з візочком, склав свої речі, і той повіз. Я ледве встигав за ним, ідучи осторонь хідником. Коліщатка весело цокали бруківкою вулиць. Безаківська (Комінтерну), бульвар Шевченка, Тимофіївська, Чехівський і Обсерваторний провулки... Нарешті будинок №14а по Львівській (Артема).

Зупинившись перед будинком, розплатився і, піднявши очі, намагався вгадати, де розташована квартира №12. Швидко проскочив сходи, не бажаючи когось зустріти і тим самим розкрити своє інкоґніто (мій приїзд до Києва був нелеґальний, я не мав права мешкати не лише в Києві, а й у великих містах свого краю). Зупинився на шостому поверсі і, тамуючи подих, подзвонив. Секунди, поки двері відчинилися, здалися мені безкінечними. Та ось вони прочинилися – на мене дивляться чиїсь запитливі очі. Чи то донька?! А вона: "Заходьте!"– і швидше до кімнати. Переступив порога і я. На мою появу всі заговорили, дивувалися, як то вийшло, що ми не зустрілися. Виявилося, що дружина і Юлічка виходили мене зустрічати, тремтіли, боялися йти у такій темені, але таки дісталися вокзалу, знайшли і вагон, та як були опечалені, коли не знайшли там мене. Припускали, що ми розминулися, намагалися ще розшукати мене через гучномовець. Те, що я не обізвався, ще більше збентежило їх, і вони, опечалені й настрашені, вночі й повернулися додому.

Зайве й писати, як ті слова змінили мій настрій.

То було о 8 годині ранку 6 грудня 1946 року. Через одинадцять років, сім місяців і чотирнадцять днів з того часу, як я залишив їх на світанку 23 квітня 1935 року, коли мене було взято органами НКВС.

1970

СПРОБА ЖИТТЯ НА БАТЬКІВЩИНІ

Невже вдома?

Я окидав оком незнайоме мені житло. Всі запитливо дивилися на мене. Дружина застигло сидить на стільці, за нею, біля столу, стоїть донька. А син завмер, опершись на підвіконня. Бачу, дружина не підводиться з місця, ніби й не реагує на мій прихід. Діти ж із неприхованою цікавістю вдивляються в моє обличчя, донька аж подалася вперед. Підходжу до неї, обнімаю і цілую. В неї на очах сльози. Задивляюсь на її личко, постать, і щастя розпирає груди... моя донька як херувим, аж не вірилося, що вона така вродлива, хороша. В рисах її личка вловлюю свою юність – ніби намальовані шнурочки брів, як колись було і в мене,– і красиві карозеленкуваті мамині очі. Тільки одного я не міг вловити: тих, збережених пам'яттю, дитячих личок, які залишив тоді, давно. Син уже був юнаком, а не дитиною. Зустрів би його десь ненароком, то й не впізнав би нізащо в ньому того дитятка, котре залишив у квітні 35-го. Він якось весь витягся і, як мені здалося, жодною рисою не нагадував козубівський чи гришинський рід. Ще впало в очі, що дуже худий і мав яскраво-червоні губи, як у хворого. Виявилося, що він справді тоді був хворий, тому й не виходив мене зустрічати.

Вже привітався й почоломкався з сином, а дружина сидить... Підхожу до неї (ще чекаю, що вибухне почуттям, згадає давно минуле!). Вона байдуже підвелася, холодно, як із чужим, поцілувалася, а мені серце зажурилося, запечалилося. Я знову підійшов до порога й в безнадії втупив очі в свій чемодан, а думки плуталися, стукали в скроні. Збагнув, що майже дванадцять років розлуки зруйнували минуле...

Не повірив, коли почув слова дружини: "Ну так що ж, роздягайся..." Ті слова як рукою зняли зажуру, і я почав роздягатися...

Почалася загальна розмова. Спочатку вона не в'язалася, і те було зрозумілим: незвичка заважала. Але я, вихоплюючи окремі епізоди, таки розказав про довгі роки неволі, показав, що привіз із собою, дав і якісь дарунки. Повідав і про те, що приїхав таки не з порожніми руками – привіз сім тисяч грошей. Натякав, що на перший випадок буде чим залатати дірки матеріальної скрути.

Однак чим ближче до вечора, тим сильніше відчувалося, що моя поява порушила звичний ритм життя родини. Ніби думалося, що я ось-ось закінчу розповідь і піду геть. Та я нікуди не йшов, і, коли дійшло до лаштування на нічний спочинок, дружина зашарілася, як же, мовляв, розміщатися? Ще більше захвилювались, коли я сказав, що за законом не маю права жити в Києві. Дружина завагалась... Вона хотіла, щоб у дітей був батько, а про те, що я її чоловік, мовляв, краще не згадувати. Все ж на моє домагання відповіла, щоб залишався у сім'ї, але з тим, що кожен буде сам по собі, не буде втручатися в інтимне життя іншого, тобто вже тоді винесла вирок, що наше подружнє життя не поновиться. Була до мене холодна й байдужа, але коли я спитав за прописку, сказала: "Прописуйся". І я відчув, що на її слова "кожен сам по собі" не слід зважати.

Наступного дня по приїзді я, незважаючи на заборони, пішов-таки до пас-

портного столу "по прописку". Довгенько там ходив, винюхував. Довідався з розмов, що до начальника паспортного столу й показуватися зайве, а може, й небезпечно. Що, мовляв, краще йти до заступника, на прізвище Вовкодав. Записався в чергу.

Заходжу до кабінету. Глянув на того Вовкодава й вжахнувся: переді мною сидів не чоловік, а геркулес, з обличчям китайського чи японського святого, зі страшними витріщеними очима й хижим ротом (чи це тільки так здалося?). Вже ладен був повернути назад, коли він досить ласкаво запрошує сісти і втомлено запитує: "Що у вас?"

Випалюю хто я і звідки повернувся (навіть сам злякався своєї відвертості), а він якось байдуже мовить: "Покажіть документи". Подаю довідку УПСВТТ. Він глянув на документа, потім знову на мене й запитує: "Як ви опинилися в Києві?" І не чекаючи відповіді, голосно і грізно закричав, повертаючи довідку: "Ідіть, і через 24 години щоб і духу вашого тут не було, якщо не хочете знову потрапити на Колиму! Щастя ваше, що ви звернулися до мене, а не до майора... Ідіть!" Я вийшов, і розпач пойняв мене. Куди ж тепер? Невже в Білу Церкву? В чуже мені місто, де насамперед повинен з'явитися до такого ж вовкодава, якому чи й захочеться пригріти "ворога народу".

Тоді я вже знав, як сталінські лакузи знущалися з таких, як я, виганяючи не лише з обласних міст, містечок на кшталт Білої Церкви, а й із сіл. Думалося поїхати в Капустинці, але ж і там не краща мерзота сидить: антоненки, перешивки, які не лише мені, а й моїм рідним не давали життя.

З тим і повернувся додому. Повідав про все дружині, дітям. Та на цей раз дружина почала заспокоювати мене, мовляв, треба подумати, що можна вдіяти. Коли раптом чуємо стук у двері, і в кімнату заходить Йовдоха Куліш, Петрова рідна, а моя двоюрідна сестра, а тепер двірничка саме нашого будинку.

Вона здивовано запитала: "Ти вже приїхав?" І ні тіні радості на обличчі від зустрічі з братом. Ніби для годиться ще щось запитала і вийшла. Дружина затурбувалася з тих відвідин, бо вже добре знала ту паскуду, я ще дещо її захищав, але з того "вже приїхав?" ми зрозуміли, що вона звідкись знала, що я мав приїхати. Наслідків тих відвідин, як і сподівалася дружина, не довелося довго чекати. Не минуло й п'яти днів, як серед ночі до нас постукали.

Як і в ту страшну ніч з 22 на 23 квітня 1935 року ми, й особливо дружина, інтуїтивно відчули небезпеку, збентежилися. Швиденько сховали мою одежу, а мені довелося залізти під ліжко у малій кімнаті, вчепитися за пружини матраца і підтягтися на руках, затамувавши подих, покіль непрохані гості оглядали кімнати.

Зайди запитали, хто живе в квартирі, перевірили документи, а очима все шукали "чогось". Знову повернулись у велику кімнату і запитали, хто ще спить на ліжку (вони таки помітили, що там лежало дві подушки, які ще зберегли виямки від голів). Своїм хвилюванням дружина замалим не видала себе, та вчасно знайшлася і відповіла, що біля неї спить синок. Після їхнього відходу ми ще довго тремтіли, уявляючи, що чекало б усю сім'ю, якби мене виявили. Моя "провина" підсилювалася ще й тим, що Львівська вулиця вважалася "урядовою трасою" – нею курсували авто з царями й богами: Хрущовим, Кагановичем та подібними до них, прямуючи до "дачі" Білецького.

Я відчувався таким приниженим, що ще й сьогодні не можу забути тієї образи, вибачити того знущання.

Зайве й говорити, в якому становищі я опинився після того випадку. Сім'я занепокоїлася, стривожилася, та хіба не було від чого? Порадились і вирішили, що я маю таки залишити Київ, принаймні до з'ясування мого становища. Хоч як важко мені було з'являтися в Капустинцях, проте таки доводилося їхати туди, бо де ж іще міг я перебувати на більш-менш законній підставі. Там, у Капустинцях, я народився і колись був навіть у пошані...

Сухо й холодно попрощався з родиною і з тяжкими думами поїхав. Висідаю на станції Яготин, і чуб мені ворушиться. Навколо все невпізнанно змінилося. Замість кількох хат, які колись тулились до залізниці з південного боку, тепер розрослося ціле селище, заховане в буйних садах. У пам'яті промайнули згадки про минувшину, дитинство, юність, і печаль стискала мені груди. Думалось, чому? За що? Мов блудний син, з милості паскуд гнаний, зубожілий, мало не крадькома змушений пробиратися на милу батьківщину.

Стояв. Вичікував, поки перейдуть табунці пасажирів. Мені хотілося побути на самоті, хотілося так дістатися села, щоб ніхто з капустян не бачив мене і не знав про моє повернення. Та люди тяглися без кінця, по двоє, по троє, і я, не дочекавшись, влучив проміжок між групами – пішов. Здебільшого йшла молодь. Я, хоч і не такий старий, та виснажений каторгою, хворістю і дорогою, не міг змагатися з ними. Мене почали обганяти. Обминаючи, ніби зумисне вдивлялися мені в обиччя і, видно, не впізнаючи, наддавали ходи. Не впізнавав і я їх, чиї вони, капустяни чи фарбованці, а може, демківські?..

Погода стояла зимова, – сніжна, волога і вітряна, і мені дошкуляв холод. Шинеля моя не гріла. На півдорозі між Нечипорівкою і Фарбованим наздогнала мене якась дівчина. Порівнявшись зі мною, не минула, а привіталась, іде поряд. Сказати їй, що я волію самотності, якось не випадало, а вона, йдучи нога в ногу, почала дещо розпитувати. Щоб не відповідати, я й собі запитав, звідки вона й чия. Студентка, каже, Київського університету, родом із Плужників, Домашенкова Івана, що загинув на війні. Питаю, а мати хто ж? Йовдоха, сестра Федота Устинківського з Капустинців. І... я мало не прохопився, майже викрикнув: "Як? то ви дочка моєї двоюрідної сестри?" Вона придивилася до мене й напівствердно запитала: "Еге ж, ви брат тітки Лисавети? Той, що був десь далеко засланий?"

Так моє інкоґніто поза моїм бажанням луснуло. Розмова пожвавішала. Вона розповіла про сирітство всієї їхньої родини, про матеріальну скруту і бідування після загибелі батька, про те, що мати часто їм розповідала про мене й Сергія і що вони слухали те як леґенду, а тепер вона бачить мене живого...

Вже вечоріло, коли я по довгій розлуці ступив на дворище, полите кров'ю і потом батьків, де минуло водночас щасливе й тяжке моє дитинство, де снувалися юні рожеві мрії й де через сваволю темних дикунів спіткала мене недоля.

Зустріч із Лисаветою була сердечною. Вже на другий день усі мої родичі знали про моє повернення з того світу, з каторги. Вони крадькома приходили, і ми разом згадували минувшину, оплакували Сергія, замордованого "гуманістами"-москалями на Колимі. У Капустинцях я нарешті, хоч на короткий час, знайшов затишок та душевний спокій.

З хати майже не виходив, хіба вечорами. Вилежувався на печі, вигрівався після колимських морозів. Так минув тиждень. На щастя, до Лисавети майже ніхто не заходив, не бачив мене. Та ось якось раненько, коли я ще спав на печі, чую, до хати зайшла якась жебрачка й просить дозволу залишити якогось клуночка. Забере, мовляв, коли повернеться з Фарбованого. Сестра запитала, чи вона не поснідає з нами, але жінка подякувала й заспішила – пішла. Я так і не встиг глянути на неї.

Перед тим як сісти снідати, сестра понесла їсти хворій сусідці (Бандерисі), але швидко повернулася, бідкаючись, що не достукалася до неї. Десь за годину пішла ще раз, але з тим же результатом – двері замкнуто зсередини. Ввечері дивимось на вікна сусідчиної хати, аж там темно. Лише на ранок другого дня прийшла Бандеришина дочка, стала добиватися, відімкнула двері, зайшла до хати й... побачила страшну картину. Мати забита лежала на долівці, закривавлена, понівечена.

На її галас збіглися люди, заявили й міліції. Почалося слідство. Та жодних слідів убивці. Почали тягати сусідів, потягли й Лисавету. Я сидів на га-

рячій черені, а мене трусило ніби від холоду, бо вже добре знав, як легко заплутати в справу й зовсім невинних людей. Подумав про себе: прибув таємно з таких таборів, як Колима, то чому б і не припустити, що я – убивця. А мій убогий одяг свідчить, що з метою грабунку...

Надвечір того ж дня вже допитано всіх затриманих. Допитали й Лисавету. Стало відомо, що послано за собакою-шукачем. Тоді мені трохи відлягло від серця, мовляв, собака ж не покаже на нас. Ми й не підозрювали тоді, що саме це для нас найнебезпечніше. Та цього разу доля мене помилувала. Собаки чомусь не привели. Лисавета розповіла про візит жебрачки до неї, схопилися за ту нитку. Міліція тут же поїхала й по гарячому сліду накрила її, коли вона вже була готова приховати дещо з прихопленого у вбитої майна.

От тоді й виявилася страшна картина вбивства. Та жебрачка давно намислила пограбувати покійну. І перш ніж здійснити свій намір, часто заходила до неї, пригощалась там і видивлялася, що та як. Вона призналася, що коли Бандєриха варила їй щось до сніданку, схилившись до печі, вона схопила сокиру й ударила свою благодійницю по голові. Жертва упала й забилася в передсмертних корчах, а вбивця, боячись, щоб та не ожила, рубала її, аж доки та зовсім не затихла. Далі зібрала злиденні її пожитки, склала їх у клумачок і... занесла до Лисавети, залишила на сховок...

Навіть коли убивцю виявили, мене все ще трясла пропасниця. Я поспішив виїхати з Капустинців. Знову постало питання, куди ж їхати? Мене тягло до сім'ї, дружини, в омріяний Київ. Уже марилося, що лід байдужості дружини зрушився, що її холодність пояснювалася, як вона говорила, звичкою. Отож полишив роздуми і зібрався їхати в Київ.

Надвечір 29 грудня 1946 року я вдруге, звичайно, інкоґніто, приїхав до столиці. Сім'я зустріла мене радо. Всіх приємно вразили гостинці, якими спорядили мене сестри, особливо гуска, яка була дуже доречною під Новий рік. Адже продовольча скрута на той час (особливо в містах) була надзвичайно відчутною.

...Вперше після таборів, через дванадцять років, я йшов у громаду, йшов на зустріч Нового року. Нас запросила Маруся Шульга, коли довідалася про моє повернення. Мені й хотілося побути серед людей, й остерігався: все-таки жив у місті нелеґально.

Розмова в основному точилася навколо мого повернення з таборів. Розповів дещо про життя в'язнів, про тюрми та пересилки і про самі табори. З реакції слухачів зрозумів, що вони зовсім не уявляли, що робиться поза офіційним життям, так би мовити звивороту того, що ми щоденно бачимо й чуємо. І так було не тільки на тому вечорі, а й всюди, де доводилося зустрічатися з людьми, які знали про моє перебування в таборах. Вони не могли втриматися, щоб, ніяковіючи, таки не запитати, а в чому, власне, полягав мій злочин? А мої слова, що, мовляв, і без усякої провини можна потрапити в табори, сприймалися з недовірою.

Вже не згадаю, скільки днів було витрачено нами на роздуми, на пошуки виходу з мого безправного становища як мешканця міста Києва. Надумав спробувати одержати чистого паспорта, викинувши колимські документи. З тією метою мав поїхати до Капустинців, адже там народився і виріс, там мене пам'ятають і сьогодні. Сподівався, що громада погодиться прийняти мене в свої лави, а стокілометровий розсяг до столиці дає законні підстави на моє оселення там, приписку у Капустинцях.

Так я знову з'явився в селі і вже поводився сміливіше. Попросив у сільраді довідку на одержання паспорта. І одержав її. А через два чи три дні вже мав і паспорта в кишені. По тому, пробувши ще кілька днів у Капустинцях, мерщій повернувся до Києва. Тепер потрібно було перепрописатися. Дружина як квартиронаймач написала прохання, аби мене прописали.

Йду на Хрещатик, 4, а на душі неспокій. Вже знаючи, що йти до началь-

ника зайве, вирішив знову... до Вовкодава. А що, як пригадає мене і мої "неподобні" документи?!

Довго крутився в натовпі, придивляючись що й до чого. Бачу, що до начальника йдуть одиниці, тоді як до Вовкодава гадючилася довжелезна черга, хвіст якої закрутився бубликом через усе приміщення. Будь що буде, думаю, піду.

Заходжу, душа тремтить, та намагаюся зберегти спокій. Підходжу до столу і чую знайоме: "Що у вас?" Кажу: "По прописку..." А він як визвіриться, мовляв, ви що, не знаєте, що прописка заборонена? Однак кричав недовго, швидко збавив тона і кинув: "Ну давайте, що там за документи?" Й по паузі: "Як же ви за паспортом Козуб, а хочете прописатися до дружини Гришиної?" Я пояснив у чому річ, але він, не дослухавши, повернув документи і сказав: "Принесете шлюбне свідоцтво, тоді й говорити будемо".

На радощах я вискочив звідти, бо ж наче не відмовив, але тут же спохмурнів: а чи збереглося те, перше, свідоцтво про шлюб, бо я бачив інше – воно свідчило, що дружина зі мною розлучилася.

Через кілька днів я знову йду до того Вовкодава, уже зі свідоцтвом (на щастя, воно збереглося). "Все правильно,– сказав він, – але я не маю права дозволити прописку". Я ще щось казав, опирався, запитував, мовляв, а де ж мені жить? Мало не плакав. Він, бачачи те, додав: "Ідіть до Лимарченка і скажіть, що були у мене..."

Засмучений вийшов звідти, мовляв, усе пропало, однак надія жевріла: "...скажіть, що були у мене..."– і я записався в чергу.

Коли я виходив від Лимарченка, тримаючи документи, на яких стояла його резолюція: "Прописати", – мені в ноги наче хто пружини вставив, так легко й високо піднімалися вони, а на голові так приємно ворушився чуб...

Через тиждень я одержав паспорт з омріяною пропискою у квартирі №12 будинку №14а по вулиці Артема (Львівській). Радощам не було меж, адже я віднині мав право мешкати в Києві, мав право влаштовуватися на роботу.

...А за кілька днів почався рецидив моєї хвороби. Не знаю, що до того спричинилося, може, нервове напруження останніх днів чи, може, я погрішив зі спиртним, але загальмувало відразу ніби все: серце, печінка, нирки, шлунок, – і я тяжко занедужав. Перестав їсти. Сох. Мене мучила жахлива нудота, хоча нічого було викидати зі шлунка; а з горла йшла кров і піна. Другу половину січня і майже весь лютий я пролежав, аж покіль дружина не стала давати мені по крапельці кагору і страв з курятини. Те повернуло мене до життя. Я став на ноги, а підлікувавшись у поліклініці, негайно почав шукати роботу.

Думав, на чому зупинитися, адже свій фах інженера-хіміка текстильної промисловості вважав втраченим. Ходив, шукав, нудився в безнадії. Коли якось на паркані по вулиці Артема прочитав оголошення, що конторі "Облсільелектро" потрібні інженери-проектанти. Записав адресу і, не вірячи в успіх, здається, через день зайшов у кабінет управляючого. Запитую про роботу, сумніваючись, чи підійду, бо ж електрику знав неглибоко. Та молодик, що заміняв головінжа на час його відпустки, вислухавши, хто я та звідки, де працював і що закінчував, сам запропонував подати заяву. І вже вийшло так, що я відмовлявся, а він умовляв мене, що я впораюся з роботою. Саме на закінчення нашої розмови нагодився й управляючий. Молодий рекомендував йому взяти мене на посаду інженера відділу проектування електровень у колгоспах і радгоспах. Ще дещо розпитавши, той узяв мою заяву й заповнену анкету, пообіцяв оформити й повідомити. З тим я й вийшов, розмірковуючи, що та робота не по мені, що я вже раз змінив свій профіль, тож треба й поглиблювати його й шукати роботу конструкторську. Пішов і фактично забув про те, що крім голої заяви й анкети ніяких документів там не лишав. А невдовзі надумав утретє поїхати в Капустинці на зустріч весни та щоб трохи оклигати після Колими.

З кожним приїздом до Капустинців я сміливішав. Провідував родичів: Федора, Катерину, Степана, дядька Павла. Був радий, що застав дядька в доброму здоров'ї. Він, як і колись, був, як пампушка, не те щоб товстий, але відпасений, рожевий, як поросятко, і... жодної зморшки на обличчі. Очевидячки, і він був радий бачити мене, та по ньому, як звичайно, було важко вгадати, що він думає. Завжди приємно усміхнений, він рідко коли говорив прямо, а частіше зі шпилькою, езопівською мовою. Вже вітаючись, устиг сказати: "Так ти таки вирачкував? А я вже думав, що там тобі жаба і цицьки дасть, як ото багатьом!" На мою репліку, що там, де я був, і жаб немає, по паузі додав: "Ну так узнав, почім Савчин дьоготь?"– натякаючи на мою колишню палку пристрасть до революції, комунізму, радвлади.

Знаючи його жартівливий тон, я сміючись пояснив, що й сьогодні не відмовився б узятися за зброю на захист справжньої правди на землі, а він своєї: "Так ти тепер розкусив, хто з царів кращий – Масоліні чи Сталін?" (Дядько з фашистських вождів чомусь віддавав перевагу Муссоліні, а не Гітлеру, причім звав його по-своєму.) Помовчавши, продовжив: "От той Масоліні ніби й розумний був, бач і управителями ставив не повій Луцівських Наталок, а таки фахівців, а втекти не зумів, втрапив на шибеницю та ще й головою вниз. А даремно повісили. Ще буде час, коли ті, що вішали, пошкодують, бо коли вже вішали Масоліні, то треба було перевішати всіх царів. Так же їм буде обидно, що лишилися без царя та ще й розумного".

Слово по слові, як ось дядько ставить мені запитання: "То ти прибув на жительство в Капустинці? – і в'їдливіше, – воно-то правда, в порівнянні з Москвою куди як чистіше повітря і хліб непривозний!" "То-то і воно,– кажу,– що і те, і друге, може, колись і були такими, але ж повітря і в Капустинцях уже забруднили, паскуди, та й з хлібом щось не так..." А дядько на те: "Та що ти, Іване, хіба ти не каменіст? А ти ж пригадуєш, як розпинався в свій час, замалим і мене не втравив у ту камунію?! То ж хіба ваші каменісти так засрали повітря, що запахло аж на Колимі?"

По тій розмові знову запала пауза, а далі дядько попросив розповісти про мої митарства, про ті далекі краї, які йому ніколи й не снилися. Потім скаржився на своє життя, дуже журився самотністю, дорікав Богові, що не приймає його, коли все знайоме й рідне давно відійшло, – і він ніби в пустелі живе лише згадками про дружину й про те, що вже ніколи не повернеться, не воскресне.

Дядькові слова, як стріли, гострі і правдиві, змушували задумуватися й мене, як же бути. Мої стосунки з дружиною на той час не були остаточно визначені й мінялися, як погода: то теплішали, то холоднішали, а іноді переходили в грім і блискавки...

Я мучився, вагався і коли й припускав, що треба буде мостити нове гніздо, то все ж не в Капустинцях. Саме тоді й одержав листа від дружини (наче сонечко вигулькнуло!) зі звісткою про те, що мене зараховано на роботу в тім Сільелектро з 4 квітня 1947 року. Вона досить лагідно радила повертатися, щоб не прогавити місце. Я негайно виїхав до Києва...

Ще одне амплуа

В конторі Сільелектро застав управляючого, Оноприйчика на прізвище, головінжа Гладкого, а вони викликали заступника начальника проектного відділу (начальник, Лернер, був у відрядженні) і, вказуючи на мене, сказали: "Оце ваш працівник, інженер-проектант Козуб, знайомтесь і давайте доручення".

До кінця того дня мені визначили й завдання: негайно виїхати на обстеження цілої групи сіл Звенигородського району – Юрківки, Багачки, Стецівки тощо. Необхідно було викреслити схему об'єктів (машин, приладів, спо-

руд, установ, хат колгоспників), які підлягали електрифікації, й укласти з господарствами угоди про це.

На ранок, захопивши відповідні документи, мапи та інструменти, я сів на літачка-кукурудзника й вилетів до Звенигородки. Трохи більше як за годину ми вже були на місці, проте за той недовгий час мене так продуло вітром, що я змерз на кізяк, і по приземленні ледве виліз з літака, так задубіло все тіло.

Від аеродрому до міста було близько двох кілометрів, і я, подолавши їх, з'явився до райвиконкому. Там мені пообіцяли дати підводу до мого першого об'єкта обстеження села Багачки, однак не раніше завтрашнього ранку, і я вирішив потурбуватися про нічліг, тож пішов знайомитися з "градом" Звенигородкою.

Виявилося, що град має лише дві вулиці – "головну" і "другорядну". На одному кінці "головної" стояли "хмарочоси" виконкому, а на другім – тюрма. Між ними, мабуть, кілометрів півтора тяглися одно- і двоповерхові житлові та торговельні будівлі. Всі будинки, як і в десятках інших колишніх повітових міст України, були схожі між собою. Головну вулицю я пройшов з кінця в кінець і таки побачив "екзотику". То був напис на вітрині "москательної" крамниці: "Тут продаються цвяхи, крейда, повсть, хамути, сіделка, наритники, віжки, супоні і всяке матуззя". Я замилувався тим написом, зайшов до крамниці й побачив там хазяїна чи то продавця, – теж гідного тієї вітрини – кремезного, з наївним обличчям гречкосія, який, видно, знав толк і в хомутах і у тім усякім "матуззі"...

Мій приїзд у село викликав запитливі погляди колгоспників. З одного-двох слів я виявляв їхній настрій. Від припущень "приїхав викачувати податки" їхні обличчя похмурніли, я ж говорив: "У справі електрифікації села", – і ті слова пробуджували зацікавленість, прихильність до моєї особи. А я, вже знайшовши сільське начальство – голову колгоспу й голову сільради,– починаю пояснювати мету свого приїзду. Тлумачу їм про електрифікацію колгоспу й села. Вони блимають очима, все ще не збагнувши всього. Та я вже, маючи план села, показую наочно садибу колгоспу, токи, хати, позначаю, де мають стояти трансформатори. Намалював їм картину, як то підвищиться настрій колгоспників, їхній добробут, коли машини: молотарки, віялки, бурякорізки – закрутяться від електрики, а в хатах засвітяться електролампочки. Вони ще не встигли повною мірою уявити таке щастя, а я вже підсовую заповнені бланки угод на десятки тисяч карбованців за ту електрифікацію, форму постанови загальних зборів колгоспників, які мали санкціонувати те починання та, головне, процентівку на внесок у розмірі п'ятнадцяти відсотків від вартості тієї майбутньої електрифікації на рахунок Облсільелектро. На вечір на загальних зборах колгоспників знову малював ту картину і перед ними, розписав, як то Сільелектро візьметься за ту справу, говорив, що до осені, мовляв, можна все і зробити. Справді, я тоді говорив устами управляючого конторою, бо ще не знав про злиденність своєї установи, яка на той час тільки збирала процентівки, а виконати якісь роботи була неспроможною, бо не мала будь-якої матеріальної бази. Навіть звичайного дроту для електромереж не було, а не те що генераторів чи дерева для щогл!

Будучи й сам обдуреним, заколисував і їх, і вже збори одноголосно ухвалили... електрифікуватися й доручили голові колгоспу підписати з нами угоду і внести процентівку. Колгоспники розуміли важливість тієї події, радо вітали мене, тепло приймали, добре годували, ще й виписували мені деяких продуктів за собівартістю – крупів, борошна тощо.

Радіючи зробленому, другого дня вранці виїжджаю в сусіднє село Юрківку, за тим у Стецівку. І там домігся підписання угод. Звичайно, електрифікація була дуже привабливою справою, і колгоспи, відриваючи копійки від злиденного свого господарства, тяглися, підписували угоди, сподіваючись полегшити сільську роботу, підбадьорити колгоспників, підняти культурний рівень села. Однак "матузяне" господарство і колгоспів, і Сільелектро стояло на перешкоді швидкого й ефективного здійснення всього запланованого згідно з угодами.

Коли я з'явився на очі завідувача проектного відділу Лернера, то він, прийнявши мій звіт про виконану роботу і всі угоди, не знав, як і хвалити мене. Так незвично їм було, що я успішно виконав усе доручене. Найбільше ж важило те, що на час мого повернення на рахунок Сільелектро почали надходити внески на десятки тисяч карбованців – процентівки привезених мною угод.

Мене ж успіхи підхопили на крила, і я літав по Київщині вже як досвідчений електрифікатор. Складав ескізи, проекти електрифікації колгоспів, радгоспів, переробних підприємств, жител людей. Не шкодуючи сил, зранку допізна працював, виступав на загальних зборах колгоспників, розмальовував усі вигоди від електрифікації і домагався-таки постанови про підписання угоди.

На той час країна готувалася до виборів у Ради. Передвиборча кампанія була у розпалі. Мене як передовика виробництва всупереч моєму бажанню ввели у комісію з проведення тих виборів на одній із виборчих дільниць Шевченківського району Києва. Як я не викручувався – попросився у чергове відрядження, але і те не допомогло: дочекалися мого повернення. Та ще більше мене збентежило те, що члени комісії наполягали, щоб я головував. Я не забував про свій правовий стан, не хотів бути порушником божевілля сталінських настанов про необхідність "чистоти" й "незаплямованості", особливо для голів виборчих комісій, і не дай Боже, виявиться таке блюзнірське порушення. Насилу відбився від того головування.

Зо два тижні, а може, й більше я згаяв на ту, як мені здавалося, нікому не потрібну справу – метушню вдавано серйозного, настороженого пильнування, щоб часом не проскочив "класовий ворог", нібито тому ворогові цікаво бути пішаком, адже вся подальша діяльність тих Рад після виборів – від найнижчих до найвищих – була фікцією. Ті органи не мали ніякого права на виявлення своєї думки, бо все вирішувалося зграєю виплеканих плазунів, що належали до касти номенклатурників. Під час тієї передвиборчої кампанії і мені довелося кілька разів виступити з трафаретними, всім осточортілими промовами, а також бачити, як люди, наче волики у ярмі, йшли до урн й опускали туди ті папірці, навіть не заглядаючи в них. Формальність тих виборів була доведена до нудоти. Мені гидко навіть було думати про лицемірство "власть предержащих", адже вони прекрасно знали, наскільки були залякані ті, з дозволу сказати, виборці, особливо, коли були чимсь "неугодними", не підходили під категорію "надійних". Вони кидали "бюлетені", навіть боячися зазирнути в них. Серед тисяч бюлетенів було два чи три, в яких показувано дулі в кишенях (хоч це!) – замість викреслених прізвищ кандидатів у них стояло кілька слів і брудна лайка, мовляв, не діждетесь, щоб я голосував за стерво. От і все.

Втім, ствердившись і в родині, і в установі, я до самозабуття захопився роботою. Гасав по Київщині – виконував завдання з електрифікації, вишукував підходящі бази, де були хоч якість силові установки, і "пік" ескізи, проекти... Водночас винюхував, де б що урвати в колгоспах та радгоспах для себе, для своєї родини, купити за готівку чогось їстівного. Завжди повертався з відряджень обвішаний торбами і ворочками, а коли щастило дістати картоплі, то й мішками. Те не дозволяло мені ані пристойно одягтись, як для інженера, ані підвищувати на людях свій авторитет.

Мандрівне життя вже стало звичним для мене, ввійшло в певні усталені рамки. Щоразу перед відрядженням я одержував у конторі відповідні папери, затаємничені трикілометрівки (мапи сіл) та гроші, частину яких відразу залишав удома, й, одягшись абияк, виїздив на місце роботи.

Об'їздивши мало не всі села Київщини, я бачив, що сільради втратили своє значення, їхній авторитет знизився до нуля. Справжнім господарем на селі став голова колгоспу, отже, з усіх питань я звертався саме до нього. Він допомагав мені й з помешканням. Причім помешкання визначалося теж за певними правилами. Бажаного представника з області чи столиці голова се-

лив у хорошої, симпатичної і матеріально забезпеченої вдови і, навпаки, небажаного або чимось "неугодного" ставив на таку квартиру, де ні поїсти, ні поспати йому не випадало. Траплялося, правда, що приїжджого ставили на квартиру, господарі якої не лише гостинно приймали, але й провокували розмови на політичні теми. Я, як стріляний горобець, нюхом відчував агентів, тож відповідно й поводився, у розмовах не піддавався на провокації. Очевидно, тому, заарештувавши мене 1949 року, органи не мали проти мене нічого, крім доноса провокатора з села Катюжанки, який, проте, нічого вагомого не зміг сказати їм про мене і про наші з ним розмови.

Лише в одній хаті в селі Ковалях я не витримав і розговорився, і плакав разом із бідною вдовою, чоловік якої загинув на Колимі. Її крайні злидні, табунець обірваних дітей глибоко мене зворушили, а розповідь про цькування різними мерзотниками – обурила. Їй я, звичайно, розповів про каторгу, про те, як гинули там мільйони таких, як її чоловік, від рук москалів, Сталіна. Вона була настільки налякана, що боялася піти до комірника й одержати виписані для мого харчування продукти. Так я і їв разом з ними прості незасмажені страви без хліба, поділяючи її бідування, горе, і не боявся, що вона, хоч і темна, донесе на мене.

Мені, правда, для зайвих розмов на тих квартирах і часу бракувало, бо з'являвся я там тільки пізно ввечері, а зранку вже ходив селом, колгоспними дворами, по колгоспному стані, міряв, записував, оглядав, уточняв, де і що з машинізації стоятиме тощо. А вже вдень чи надвечір у конторі на загальне здивування точно й майстерно викреслював план і колгоспних нив, і підсобних господарств, і... самого села з усіма його хатами та іншими будівлями. "О! Семене, дивись, он твоя хата стоїть! А то?! А то Петрова!.." І вже звертаючись до мене, шанобливо запитували: "І звідки ви знаєте і вулиці, і як хати стоять? – і закінчували з недовірою, – очевидячки, ви колись жили в нашім селі". Коли ж я їм розмальовував, як засяють лампочки в їхніх хатах, неприховано раділи. А ввечері загальні збори колгоспників, і... я вже був певен, що всі проголосують за електрифікацію.

Отже, за ті два з чимось там роки, що я пропрацював у Сільелектро, від квітня 1947 до травня 1949-го, з тих, мною підготовлених проектних ескізів було розроблено й затверджено десятки проектів електрифікації радгоспів і колгоспів. Постоявши дві-три доби в однім колгоспі, я перекочовував у другий, третій... і так – десятки. Де я тільки не бував! Лівобережжя й Правобережжя. Скільки разів я милувався казковими краєвидами, лісами, річками й річечками, степами й розлогими ланами. Вивчив найдрібніші станції, а що вже доріжки і стежини, то знав так, як у своєму рідному селі. Ще й сьогодні стоять мені перед очима пойми річечки Ірпеня в районі сіл Дзвінкове – Новосілки. Корсунь-Шевченківський із його красунею, річечкою Рось, напівзруйнованим палацом у хащах неозорого парку – острівцем козацької старовини. Ставища і розложиста пойма річки Росави з притоком Маслового Броду, що нагадував про трагічну подію – роззброєння українського війська ляхами.

Обнишпорив я й Іванківський район із його двома Соколівками, Красиловим, Мусійовим; об'їздив де яке не було Сошникове, Старе, Піщане, Глибоке, Кучаків, Лебедин, Сеньківку, Бориспіль, Нестерівку, Димерку, Бобрик, Семиполки, Юрківці, Іржавець та десятки інших.

Незабутньою лишилася подорож від Жашкова до села Охматова, що у верхів'ї річечки Гнилий Тікич. А була вона до смішного екзотичною. До Білої Церкви доїхав у телячому вагоні. Далі до Жашкова ходила вантажна машина. От я і примостився в ній. Саме стояло страшне бездоріжжя, і вантажівка ледве долала ту розквась. Сяк-так доїхали до Ставищ, а в самім селі машина забуксувала, ледве вилізла з багнюки і, не дотягши два-три кілометри до Жашкова, обламалася. Довелося нам брести до містечка по тій непролазній твані. Це

забрало стільки часу, що я запізнився до райвиконкому – робочий час закінчився, і я не одержав наряд на підводу до того Охматова. А до нього було кілометрів десять, і таке саме бездоріжжя. Я туди, я сюди, а підвід, крім дядькової, запряженої волами, – жодної. Думав, думав і вирішив їхати хоч так, вважаючи той транспорт хай повільним, зате надійним. "Відчалили" ми близько шостої вечора. Мені було смішно і прикро їхати таким транспортом. Однак їдемо, жартуємо... Минули руїни колишньої цукроварні на околиці містечка, а далі – чарівна просторінь, степ як жовто-блакитний прапор: майже стиглі безкраї лани пшениць, а над ними як море – безкрає небо. Я, милуючись околицями, й не помітив, як із заходу насунула буйна чорна хмара. Де й узялася! Не встиг я подумати, що, мовляв, приємно буде, коли трохи покропить і мене живлюща водичка, як обрій з краю в край оперезала блискавка. Вдарив розкотистий грім. А ще за мить як з відра полив буйний дощуга. І без того грязька дорога перетворилася на суцільне багно. І от під скрип того воза і ремигання воликів ми плуганилися, а нас поливав дощ. Зайве говорити, як змінився мій настрій. Забув і думати про чарівні краєвиди та історичне минуле краю, хоч саме там, на так званім Дрижиполі славетний і водночас здурілий Богдан з невеличким військом наскочив на ляхівські лави. Оточивши себе возами, він шість днів долав той розсяг від Жашкова до Охматова, пересуваючися сантиметр за сантиметром, аж поки не злучився зі своїм військом. Ми правда, їхали не шість днів, а шість чи близько того годин і ледве на дванадцяту ночі під дощем, який лив безперестанку, доплуганилися до того Охматова. Дідок був радий збутися мене, але я вчепився за нього і просив десь притулити на ніч, бо я ж не знав там нікого. Довелося дідові зупиняти воликів посеред вулиці, йти до голови колгоспу, піднімати з постелі і пояснювати йому, що привіз на волах "пана". Добре хоч той доручив тому ж дідові завезти мене до когось на квартиру.

Нарешті мене впустили до хати. Господарі з недовірою оглядали мене з ніг до голови. А постать моя й справді була неприваблива, жалюгідна. З одягу текла вода, а замість черевиків я мав на ногах якісь ґидзумахи багна... По паузі господарі, хоч і з неохотою, але запропонували роздягтися. Я скинув верхнє шуплаття й розвісив на дверях. Та як же лягти у постіль в мокрій білизні?! Але що мав робити? За ніч трохи підсох, але одяг був пожований, брудний, псував і без того непривабливий мій вигляд. Це псувало і настрій, бо знижувало пошану людей до мене. Мовляв, на що здібна така неохайна людина? Але довелося таки братися до роботи і, як і всюди, доводити справу до кінця.

Тим разом я складав ескізний проект електрифікації трьох сіл: Охматова, Жукова і Сабодажа. Це мала бути єдина мережа.

Я йшов у село Сабодаж і не знав, що там живе родина майбутнього мого друга по засланню – Пастушенка Порфира Гуровича. Наносячи на план садибу і хату Пастушенків, я бачив на подвір'ї стару зморшкувату жінку, як виявилося пізніше, – його дружину. То було за рік до нашої зустрічі в казематі на вулиці Рози Люксембург.

Запам'яталося мені й відрядження у містечко Тальне навесні 1948 року. Голова тальнівського колгоспу Дубковецький був досить відомою особою на політичній арені. Невідомо чому завдячуючи, чи то демагогії, як то у нас часто буває, чи то справді своїм здібностям, але він на той час став лицарем колгоспного руху, все цілувався зі своїм патроном Микитою Хрущовим. Отже, Дубковецький, як говорили, сам складав і сам будував свою електровню. Звичайно, всі розуміють, що значить "сам". А перед самим моїм приїздом до Тального бурхлива весняна повідь підхопила електровню разом з греблею і понесла за течією. Та Дубковецький не розгубився. Змобілізував усе населення містечка, погнався за тією електровнею і таки догнав. Піймав і... прип'яв її, сучу, за чотири кілометри нижче, ніж була. Я висідаю з поїзда, нишпорю зором по річці, шукаю електровні, а її немає та й вже. Думаю, що за чорт – на мапі є, а

перед очима нема. Сам собі не вірю. Заходжу до контори, питаю, мовляв, де ж ваша електровня? А вони сміються. Так сміючись і розповіли, що їхня електовня, як і Дубковецький, дуже рухлива, тож помандрувала вниз за течією...

Після таборів, після баченого і пережитого, знаючи, що органи роблять з нормальних людей "злочинців", на перших порах своєї роботи я був, як кажуть, нижче трави і тихше води. До того ж мені треба було жити і думати про сім'ю, заробляти на хліб, і я все робив старанно, сумлінно. Та якось зі мною сталася досить неприємна пригода. Я, як завжди, зібрався у відрядження, забулося куди саме. Як завжди, одягнув сяку-таку одежину і, наскладавши у валізку торбинок, поїхав на вокзал. Як на те спізнився на поїзд. Було вже близько десятої вечора. Хоч як мені не хотілося повертатися додому, але нічого було робити. Сідаючи на трамвай, ненароком штовхнув якогось молодика. Вибачився, але бачу, що він якось насурмлено вдивляється мені в обличчя, а далі вимагає документи. Тільки тоді я впізнав у ньому аґента. Тримаючи мене за рукав, він вчиняє мені справжнього допита. Я показую йому паспорт і посвідку на відрядження, а він – не зважає, погрожує відвести в міліцію, мовляв, там з'ясують, хто ти.

Трамвай зупинився на Львівському майдані, і я в супроводі того аґента вийшов. Наче не чуючи мого прохання відпустити, він підкликав постового і щось наказав йому. Той вийняв пістоля і наказав : "Пшлі!"

В міліції підозріло, як те вміють там робити, оглядали мене, далі висипавши все з валізки, запитали, що означають ті торбинки і ворочки. На мої пояснення лише сміялися. Ніякі мої посилання на наявні документи не допомагали. Мене посадили в надійний закуток, а самі почали кудись телефонувати. Я здогадувався куди, і душа моя потерпала, поймав розпач. Так надзвонюючи, вони потримали мене до третьої години ночі. По тому, повернувши всі речі, відпустили. Звичайно, ця пригода занепокоїла мене, викликавши переполох у родині. Втім, на ранок, хоч і з недобрим настроєм, я знову виїхав у те нещасливе відрядження.

Моя енерґія, як мені здавалося, була невичерпною, і я на кінець 1947 року заробляв суму, яка перевищувала будь-яку норму, – до двох тисяч карбованців. А за листопад мені нарахували три тисячі чотириста. На жаль, це було напередодні девальвації, а я як на те не встиг їх вчасно одержати, бо перебував у відрядженні. Тож замість згадуваної суми отримав триста сорок карбованців, посадивши себе на мілину, бо обіцянки відповідної знижки цін на продукти і побутові товари виявилися фікцією. Від тієї девальвації потерпіли саме чесні трудівники, про яких так "піклувалася" влада.

Проте кількість необстежених об'єктів зменшувалася, що досить відчутно позначилося на моєму навантаженні. Потрібно було шукати інші шляхи... Взимку 1948-1949 років я вже орієнтувався на потужніші електровні – Дарницьку ТЕС та силову установку старинської цукроварні. Гасав сніговими заметами Сошникова, Старого, Глибокого, Борисполя та інших сіл, містечок, колгоспів і радгоспів. А навесні 1949 року "міряв" рівнинні простори полів Жулянсько-Борщагівського радгоспу і розробляв проект оранки елетротракторами, орієнтуючись на Київську енергобазу. Але то були плани, яким не судилося втілення не тільки тоді, а й сьогодні.

...І зараз у мене лежить невикористана посвідка від 10 травня 1949 року за №793 про відрядження до міста Канева, де я мав розробити проект електрифікації банно-прального комбінату. Однак мені не судилося виконати те завдання: в ніч з 12 на 13 травня 1949 року мене вдруге заарештували і запроторили в каземат, що на вулиці Рози Люксембурґ, у якім я тринадцять років тому вже "гостював".

1970

ЗАСЛАННЯ

Знову знайомі каземати

Гострота переживань через напівлегальне перебування у Києві (та хіба тільки в Києві?) притупилася. Утвердившись і в родині, і в установі, я до самозабуття захопився роботою. 11 травня 1949 року я одержав папери на відрядження до Канева. В досить гарному настрої повертався з річкового вокзалу з квитком на теплохід. На душі мені було чомусь так спокійно, легко. Радів, що все страшне, що було в моєму житті: тюрми, пересилки, табори, моя безпритульність і безперспективність існування – лишилося десь далеко позаду. Маю тепер добрий заробіток. З дружиною і дітьми теж усе гаразд, наші взаємини остаточно наладилися... З такими думками й переступив поріг свого помешкання.

Вдома нікого не застав. Дружина була в школі, донька й син також. І я приліг спочити. Розправив м'язи, солодко потягнувся й незчувся, як заснув. І сниться мені, що у місті коїться щось надзвичайне. Всі люди йдуть за місто, десь у південному напрямку. Я теж іду, прискорюючи кроки. Переходжу дерев'яний міст понад якоюсь прірвою. І ледь ступив на землю, зійшовши з того мосту, як він розвалився. Я аж затремтів од тієї несподіванки. Намагаюся відійти якомога далі від того непевного місця, але шлях мені перетнула глибока щілина – так ніби земля розступилася. Вона на очах вужчала і довшала. Я хочу обминути її, але якась невидима сила штовхає мене туди. Я опираюсь, але, як кролик іде в пащу удава, так і я заглиблююся в неї. Вона така вузька, що я вже ледве протискаюся. Мені не вистачає повітря, я задихаюсь, і на думку приходить згадка про піраміди-пастки.

Напруживши всі сили, я таки обертаюся обличчям до виходу і виборсуюся з тієї щілини. Стою, відрізаний від міста прірвою, і бачу ще один, надзвичайно довгий і кружний шлях. Дивлюся в ту далечінь, і мені стає страшно. Чи ж подолаю?! Проте йду. Вже минаю якісь знайомі хати, здається, садибу капустянина Чумака... Чую торохкотіння воза по накоченій колії, воно наближається, наздоганяє мене. Стукіт коліс все голосніше, голосніше... І... я прокидаюсь.

Дружина, повернувшись з роботи, стукала в двері. Я ж, прокинувшись, ніяк не міг заспокоїтися – розумів, що зі мною щось має статися. Не пам'ятаю, чи розповів дружині про свій сон, це кошмарне видіння, чи ні. Однак, зігрітий її ласкою й лагідністю, теплими обіймами і поцілунками, я поступово заспокоївся, а до вечора й забув про нього.

Як стемніло, вся наша родина зібралась у великій кімнаті за столом – на вечерю. Вже були ладні почати, жваво гомоніли, коли... дзвінок у двері в парадні́м. Відчинили сусіди, й ми зачули у передпокої якусь метушню, але не зважили на те. І лише коли застукали у наші двері, прислухалися. Чи не дружина промовила: "Будь ласка". Та відвідувачі, очевидно, не дослухалися запрошення, бо двері рвучко відчинилися ще до того, як ті слова завмерли на устах.

У кімнату зайшло двоє, на перший погляд, симпатичних людей. А у дверях чомусь стояли двірничка і сусід Торлін. "Гості" ще з порога блискавично

обвели очима приміщення й оглянули присутніх. Щось недобре мені подступило до серця – я впізнав у них оперативників. Видно, старший кинув: "Ваші паспорти!" Подали. Недбало переглянувши документи дружини і дітей, узяв мої. Затримав у руках мій паспорт, переглянув його й твердо сказав: "Ваші документи про звільнення з таборів!" Я остаточно переконався, що не помилився у своїх припущеннях. Нітрохи не боячись свого майбутнього, все ж не міг пересилити себе і заспокоїтись – мене трусила пропасниця. Дружина подала йому посвідки, яких він вимагав. Присівши до столу, він розклав мої документи перед собою і по тому поцікавився, звертаючись до мене, хто ще живе у квартирі, і до дружини – чи є зброя. Тим часом Юрась поза спинами двірнички і Торліна вислизнув з кімнати і невдовзі повернувся. Те помітив оперативник, але уважно його оглянувши, заспокоївся.

Обшук тривав недовго і робили його досить поверхово. Перерили все в книжковій шафі, письмовому столі, заглянули в меншу кімнату, в кухню та ванну. Крім облігацій державної позики, нічого не взяли. І тільки через багато років я, дружина і донька довідалися, яку смертельну небезпеку оминули тоді. Вже коли я повернувся із заслання, син розповів мені, що напередодні тієї страшної ночі, коли по мене прийшли, він, порпаючись у купі брухту, що лишився ще з часів війни, знайшов ґранату і приніс її додому, хотів добре роздивитись. Не сказавши нікому жодного слова, сховав її до письмового столу. З появою "гостей" хлопець збагнув, що може бути, коли ту ґранату знайдуть у нашій квартирі, вікна й балкон якої виходили, як я вже писав, на урядову трасу. Тож непомітно підійшовши до письмового столу, він узяв її і виніс. Навіть через багато років та розповідь розхвилювала нас, адже з моїм восьмим пунктом 54 статті було б зайвим доводити, що я не був причетний до тієї хлоп'ячої вигадки: знайшли б ту зброю, і не минути мені (і не тільки мені!) розстрілу. Навіть тепер, коли пишу ці рядки, не можу стримати хвилювання.

Та повернуся до подій того вечора. Після закінчення всіх формальностей, старший, ще раз обвівши поглядом квартиру, ніби про себе зазначив: "Хороша квартира. У мене гірша". І, звертаючись до другого: "Ну як?" Той промимрив щось невиразне. З розмови між ними я зрозумів, що і помешкання моєї сім'ї вже комусь намічали...

Після того, як було підписано протокол, я почув: "Вас ми повинні забрати. Одягайтесь!" Діти ще більше пополотніли й опечалено дивились на мене. Дружина плакала. В перші хвилини по тих словах я ніяк не міг підвестися зі стільця – ніби сотні пудів налягло мені на плечі. Думками я вже блукав навколо Лук'янівського каземату, знову постала перед очима вулиця Рози Люксембурґ, або, як усі говорили, "Роза". Страшні картини таборів, нечуваних страждань, фізичних і моральних катувань зринули у пам'яті, пронизавши болем усю мою істоту. На якусь невловиму мить майнула думка – зірватися з місця і кинутися з балкона вниз, але я, мабуть, не мав достатньої сили волі, бо та думка так само швидко зникла, як і з'явилася. Я встав і почав одягатися. Зумисне повільно, наче те могло щось змінити. Опечалений, поцілував дружину й дітей і вдруге ступив за поріг свого дому, щоб іти спокутувати "гріхи" за сумлінно віддані найкращі роки, усі свої сили на побудову такої катівні...

На вулиці – ні душі. Наші кроки гучно відлюнювались у тиші порожніх вулиць. Порівнявшися з машиною, оперативник скомандував: "Залазь у кузов!" Я раптом згадав, як мене заарештовували вперше, в Москві, 1935 року, згадав фордик, яким везли на Луб'янку. Ті згадки настроїли мене на саркастично-іронічний лад і, видряпавшись до кузова, я запитав: "Невже українські органи такі вбогі, що не мають легкової машини для перевезення таких персон, як я? Адже Москва возить фордиком!" "Ну, залазь без реплік,"– почув у відповідь.

Київ, як і завжди під час "інквізиції", міцно спав. Машина, пирхаючи як коник, швидко котила вниз. Та ось і вона – "Роза".

Відімкнувши великого висячого замка на дверях одного з боксів і відчинивши їх, оперативник вправно вштовхнув мене всередину. Я заточився, але падати не було куди. Бокс "на щастя" був надто маленький і підтримав мене своєю стіною. Двері швидко зачинилися. Я, не сходячи з місця, оглянув свій притулок. За розмірами він був як моя теперішня вбиральня (0,7х0,7). Праворуч у стіні вмазана з товстелезної дошки лавочка. Десь високо вгорі блимала електролампочка, стіни вичовгані до бетону. Все свідчило про інтенсивне використання того приміщення.

Я сів, а думка, як сполоханий птах, шукала виходу, якоїсь розради, але не знаходила. Каземат на Луб'янці в Москві, каземат на "Розі", Лук'янівська тюрма, пересилки, табори Колими – все те стояло перед очима. Я вже мав досвід і знав, що потрапивши в такі пазурі, годі сподіватись на якийсь порятунок, хоч би яку чисту совість ти мав.

Намагався заспокоїтись, гнав страшні думки, але вони знову й знову обступали мене. Я крутився, вмощувався, намагаючись заснути, хоч на деякий час позбутися тих думок. Але ні зручно сісти, ні розпростати тіло не було де. Я благав долю, щоб швидше прийшов ранок, але час повз неймовірно повільно, кожна хвилина здавалася вічністю. Знову перебирав у голові події останніх днів, згадував роки, прожиті на волі, розмови, зустрічі з різними людьми – дошукувався причини арешту. Лякливо шукав можливих донощиків, але ні на чому не міг зупинитися...

Думки скакали, билися. Знову побував у Юрківці, одній та другій, Степенцях, у Кожанці, де відвідував Пашу Шевченко і говорив з нею про табори, бо і її чоловік там загинув. Нарешті згадалася Катюжанка, господар помешкання, де я ночував. Він усе в розмові закидав про непорядки в колгоспі та про сваволю голови. Справді, те було помітно, але я як стороння людина не хотів втручатися і не підтримав розмову, хіба що кинув репліку про скупість голови, який, мовляв, не дозволив виписати мені якийсь кілограм пшона на харчування, як то було в інших господарствах під час моєї роботи. Згадав, що вранці, коли я збирався їхати додому, господар чомусь запитав моє прізвище. Я здивувався, але тут же і забув про те. Ще і ще раз перебирав у пам'яті всю розмову з ним, але так і не знайшов у ній нічого злочинного. Однак був упевнений, що якщо хто і доніс, то тільки підозрілий господар.

Ранок я вгадав з метушні за дверима, бо бокс був глухий, без вікон. Прислухався до тих рухів, болісно очікуючи на своїх мучителів. Нарешті загримів замок... "Виходь!" Я вийшов, одягнений як з ночі, в капелюсі, забруднений крейдою чи алебастром. "Зняти головний убір!"– скомандував охоронець. Як автомат, я зняв капелюха, і він тієї ж миті обчикрижив мого розкішного чуба, оголив мою буйну голову. Потім звичним рухом штовхнув мене до дверей, і я, не докладаючи жодних зусиль, опинився за перегородкою, біля столу, за яким сидів інший "благодійник".

Почалося вже знане: прізвище, ім'я, по батькові... Так хотілося, щоб те порпання у моєму родоводі, у моїй душі швидше закінчилося. Те оглядання рота, очей, обличчя... По тому мені знову звеліли зняти капелюха. Подивившись на мою голову, "захисник державної безпеки" сказав: "По голові видно, що злочинець, голова у тебе недоладна" – і записав: "Ніяких особливих прикмет не має". Покінчивши з відбитками пальців, – ця процедура теж була не новою, тож я байдуже дав її проробити, – оперативник покликав конвоїра і наказав: "Відведи його". – "Пшлі!"

Я опинився в знайомому ще з 1935 року парку. Йдучи асфальтованою доріжкою, яка перетинала той парк навкіс, подумав, що тринадцять років нічого тут не змінили. Буйні, в розкішній зелені каштани, клени, як і тринадцять років тому, байдуже спостерігали жалюгідних приречених в'язнів, закриваючи їх, як і катів, своїм зеленим вбранням від очей перехожих.

З болем переступаю страшного порога. Чи ж знову у 25 камеру? Але тюремник веде далі, і нарешті в самому кутку коридора – “Стій!” Зупинився. Конвоїр гучно відсунув засувку дверей чотирнадцятої камери. Я ледве втримався, щоб не впасти на суцільну масу людей, що сиділи на підлозі камери так щільно один до одного, що й курці ніде було клюнути. Тут-таки, біля порога, стояла і “запашна” параша.

Мешканці камери запитливо свердлили мене очима, ніби чекаючи якоїсь новини або хоч слова з волі, хоч краплину пахощів справжнього життя. Хтось запитав: “Новачок?” Ще хтось засумнівався: “Де там! Повторник?” Мені ж було смішно й сумно, не хотілося говорити про себе, і я лише сказав: “Так уже й повторник. Звідкіля ви це взяли?” Помітивши, що середина камери дещо вільніша, переступаючи через тіла людей пробрався туди й попросив: “Розсуньтесь трохи”.

Сидячи між тими людьми, я думав, як же вони всі вляжуться на ніч? Спочатку було неприємно дивитися на голі тіла (всі сиділи, в чім мати народила, склавши під себе свої жалюгідні пожитки), та за кілька хвилин і сам відчув конечну потребу роздягтися. Почав із пальта, та через хвилин десять уже також сидів голий, обливаючись потом. Температура в камері була занадто висока, а повітря – важке, “збагачене” випарами з параші.

Гірко було на душі, й мене дратували пусті теревені, що точилися довкола, все більше навколо пайки. Вже з перших хвилин я помітив і провокаторів з урок. Згодом переконався, що не помилився. Серед мешканців чотирнадцятої камери був молодий урка-старожил: він сидів в ізоляторі вже років два. Його підсаджували то в одну, то в іншу камеру, і скрізь він почувався, як удома. З кожним заводив балачки, вимагав їстівного, коли хто одержував передачу. З боягузства всі йому давали, що мали, і він відпасся на тих хлібах, як пацюк. Тюремна їжа була порівняно задовільною, але умови її споживання...

Та найстрашнішим було наближення ночі. Тіло, стомлене денним сидінням на підлозі, потребувало простору, руху, повітря, зрештою, нормального сну. Та ба! Лягти можна було тільки “валетом”, до того ж тільки на бік і стиснутим з обох боків. Варто було підвестися, скажімо, до параші, як той неймовірно вузький проміжок миттю щезав, тож, повернувшись, зайве було шукати своє місце. Доводилося з бійкою і лайкою знову відвойовувати його. З лайкою і бійкою доводилося також пробиратися до тієї ж параші, ступаючи по живих тілах.

Зрештою повітря ставало нестерпним. Люди задихалися, здіймався відчайдушний крик, уся камера прокидалася, починався справжній бунт. Били в двері й волали: “повітря!” Наглядач прочиняв двері на п’ять-десять хвилин, і мученики знову влягалися, знову кожному до носа підсувалися спітнілі, давно не миті ноги.

Я дивився на те й дивувався такому “проґресові”, що стався за тринадцять років. Адже тоді, у 1935-му, вважалось затісним, коли в такій камері оселяли чотирьох “злочинців” при чотирьох ліжках і чотирьох тумбочках.

Здається на четверту ніч мене викликали до слідчого. З острахом, але водночас і радіючи, що вхоплю хоч краплинку свіжого повітря, я швидко одягся, вийшов з камери і заклав руки за спину, звично прийнявши тюремну позу. А душа в тривозі – що то запитає слідчий?

Я вже знав, що не я один із тих, хто відбули табори, сидів удруге. Але про що саме допитувано їх, було невідомо. Ув’язнені поверталось у камеру глибоко замислені, опечалено зітхали й мовчали, знаючи або підозрюючи, що завтра кожне сказане ними слово, спотворене, буде відоме слідчому. Як правило, урок на допити викликали вдень. Може, навмисне слідчі створювали атмосферу взаємної підозри, недовіри. Тому в сексотстві підозрювалися не лише урки, а, можливо, і чесні люди.

Я йшов сміливо, хоч душа тремтіла. Та ось і ґанок. Конвоїр веде на другий поверх і стукає в двері кабінету праворуч. Я ступив до просторої кімнати. В кутку за столом сидів чоловік середнього віку, в дорогому, брунатного кольору костюмі й пильно оглядав мене. Пахло дорогими парфумами і високоякісним тютюном. Коли конвоїр зник за дверима, слідчий іще раз оглянув мене, й почалося...

Моя відповідь на запитання "походження?" – "з незаможних селян" викликала в нього незадоволення й заперечення. Він, зловісно посміхаючись, зауважив: "Під бідняка перелицьовуєшся! Органам добре відоме твоє куркульське минуле". Під кінець він напався на мене, мовляв, як ти, ворог народу, прописався в Києві? Погрожував виявити спільників, учепився до паспорта, мовляв, чому в ньому немає позначки про обмеження місця проживання і хто його видав. Я на те відповів, що паспорт одержав у районі, де мене знає кожен мешканець. Наголосив, що той район лежить за півтори сотні кілометрів від Києва чи будь-якого іншого порядного міста. Очевидно, моя твердість вивела його з рівноваги. Він почав несамовито кричати на мене, мовляв, викручуєшся, ми знаємо, про твою ворожу агітацію в Катюжанці і подібне. На що я відповів, чому лише в Катюжанці, адже я бував у десятках сіл і якщо я ворог, то міг скрізь вести злочинну агітацію, про що органи мусять знати, раз стежили за мною. Побачивши, що й на тому мене не вгризе, почав погрожувати, схоплювався з-за столу, підскакував до мене й, бризкаючи слиною, вивергав несусвітню лайку на мою адресу, обзиваючи ворогом, фашистом тощо.

Я стояв, міцно тримаючись за спинку стільця, і при наближенні слідчого відхилявся всім корпусом, відступаючи назад. Так він примусив мене кружляти по кабінету, захищаючись від ударів. Він уже весь кипів від гніву, а я досить спокійно реаґував на всі його звинувачення. Як останній акорд він кинув: "Сім'я теж допомагала в антирадянській діяльності?" "Коли б органи щось за нею помітили, то ви не задавали б мені цього запитання," – відповів я і додав, що сім'я живе у Києві, а не переховується у якомусь запічку...

На цьому він закінчив, мабуть вичерпавши всі пункти наміченого заплутування, залишив мене в спокої. Сів за стіл, замислився, а далі взяв чистого бланка і став писати. Писав години півтори, не відриваючись від паперу. Якщо попервах моє тіло відпочивало, розправившись після довгого сидіння в камері, то тепер я почав відчувати втому від довгого стояння. Та ось мучитель закінчив писати, поклав ручку, солодко потягнувся. Разів зо два пробіг очима написане і кинувши мені: "слухай", почав читати. Я слухав і думав, невже оця потвора хоче примусити мене підписати його брудні вигадки?..

Коли він закінчив, я почув: "Підійди ближче і підпиши". Я підступив до столу і сказав, що хочу сам прочитати. Тремтячи, щоб я чогось не встругнув з тим "твором", слідчий нарешті сказав: "Сідай!" Я сів, уважно прочитав, а далі, повільно відриваючи очі від паперу, проказав: "Цього я ніколи не підпишу". Як тигр, підскочив з місця Слєпих (таке мав прізвище), схопив пістоля, що лежав на столі перед ним весь цей час і... все почалося спочатку. Він кричав, як божевільний, погрожував, намагався ударити мене пістолетом. Нарешті відскочив від мене, підбіг до дверей і щосили закричав: "Заберіть цього мерзотника!"

Як привид, на порозі з'явився охоронець. Я боком вислизнув з кабінету, щасливий, що нічого не підписав, тішив себе думкою, що на перший раз обійшлося.

Вранці, під час сніданку, несподівано відчинилися двері й тюремник пошепки сказав: "На ка!" Дехто обізвався, але він заперечно похитав головою. Тоді назвав своє прізвище я. На що почув: "Одягайся і виходь з речами!" Я зрадів з того, думав: хоч гірше, аби інше.

То було 16 травня.

Тюремник повів мене на нижчий, підмурковий, поверх. Я гадав, що веде до туалету, але минули його. Мені майнуло, невже ще нижче? Адже там

каземат, де, як я здогадувався, ще у 1935 році когось розстрілювано. Ту думку перервала команда: "Направо!" Я прочинив двері й... опинився в лазні. Там уже було двоє чоловіків. Вони іронічно зауважили: "О, ще добавляють!" Може, від моєї появи їм і стало веселіше, мабуть, їх теж непокоїла думка, чому саме загнали у підземелля.

Один із них, високий, мав довгасте європейське обличчя, рухоме, як в артиста; очі його насмішкувато поблискували. Обдивляючись мене, запитав: "Повторник?" Я щось сказав, не стверджуючи, але й не відкидаючи його припущення. Тоді він додав: "Боягуз! Я ж бачу по тобі, що вже стріляний!" І подаючи руку, назвався: "Пастушенко Порфир Гурович, колишній заміснйк наркома земельних справ України, зроблений ворогом народу. Нині повторник". Я також назвав своє прізвище, і він, здивований, запитав: "Чи Ніна Гнатівна Козуб не ваша родичка?" "Так, то моя сестра", – відповів я. Те нас порозуміло і швидко зблизило. Другий присутній сказав, що його прізвище Городецький і що він із Білої Церкви. Він мав вольове жидівське обличчя, тут же назвав працівників органів бандитами й фашистами, глибоко переживаючи наругу над собою і знущання з ні в чому неповинної, залишеної в злиднях сім'ї.

Та не довго ми там говорили. Прийшов тюремник і вивів нас. На подвір'ї перед самими дверима стояв воронок, і нас направили в його розкриті дверцята. Конвоїр не зачинив внутрішніх дверей, тож ми, їдучи, могли дещо бачити. Я забачив навіть парадне будинку, де лишилася моя родина. Те викликало печаль і рій думок: ми зрозуміли, що нас везуть у Лук'янівку.

Ось і Лук'янівка. Тут на нас чекали вже добре знайомі процедури: обшук, санпропускник, а також тюремна пайка...

Годині о дванадцятій ночі нарешті перед нами відчинилися двері вузесенької довгастої камери. Вона була зайнята суцільними нарами, і тільки попід стіною виднівся сякий-такий прохід. З нар несло важким духом. Ми стояли, шукаючи на них хоч якесь місце, але його не було. Вже хтось прокинувся, вдивляючись, запитав: "Нові?" Невдовзі прокинулась уся камера, заворушилася. Раптом почувся вигук: "Пастушенко!" А за тим: "Городецький!" Але більшість мешканців камери були невдоволені, передчуваючи, що їм доведеться тіснитися.

Пастушенко вже побачив давніх знайомих по колимських таборах – Рашеєва, Ремезюка. Придивившись до Рашеєва, я згадав, що зустрічався з ним. Він теж упізнав мене, проказав: "А це теж колимчанин". Але вимовив те не зазивно, бо біля нього вже мостився Пастушенко, і запрошувати ще одного було нікуди. Метушня в камері поступово стихала. Всі знову вмощувалися до сну. Зрештою примостилися на нарах і ми.

На ранок з'ясувалося, що слідчий корпус (СК) Лук'янівської тюрми заповнено повторниками. Довідався і про те, що ще в листопаді 1948 року було видано секретний указ за підписом Сталіна про виявлення усіх, хто відбув табори за 54 статтею українського кримінального кодексу та 58 російського, їхній арешт і довічне заслання у Красноярський край та Середню Азію. Не знаю тільки, чи то в самому указі були якісь додаткові роз'яснення, чи то був вияв плазунської ретельності виконавців, чи, може, звіряче бажання органів знущатися з людей, бачити сльози і кров мільйонів, але повторників не лише відправляли на заслання – кожному з них намагалися пришити нову справу, знову судити, заслати в табори, гноїти в тюрмах. У тій царині слідчі вже мали й певні "досягнення". Навіть серед ув'язнених нашої камери були обплутані повторники, які зізналися у нових "злочинах" проти держави, уряду і чекали на суд. А то навіть і засуджені. Вони тужили, й було чого: їм дали по десять років таборів. Аж тепер я зрозумів, чому так скаженів Слєпих.

Вже відразу по підйомі я побачив, що серед усієї маси ув'язнених (а їх було з півсотні) явно вирізняються кілька чоловік. То були вже згадуваний Рашеєв, Ремезюк, Кан та ще дехто. Вони пишалися своєю освіченістю, широтою

знань, навіть тим, що вони ветерани-колимчани. Вважали себе "пупецями", горлали на всю камеру, першими умивалися тощо. Особливо зухвало поводився Рашеєв, усім своїм видом підкреслюючи, що він не якийсь там задрипаний дикун-москаль, а болгарин і до того ж інженер найвищого ґатунку.

Ремезюк змагався з ним у хвастощах. Пишався, що він інженер-залізничник, що, мовляв, з ним і в таборах носилися, як з писаною торбою. А, розпалившись, теж горлав, що він не москаль, а поляк з походження. Пастушенко теж хвалився, що був колись замом наркома, проте на відміну від Рашеєва і Ремезюка робив те з гумором, без пихи, не підкреслюючи своєї вищості над іншими.

Зранку тюремники давали в камеру одну шахову дошку. Проте Рашеєв нікому не давав зіграти спокійно: нахабно втручався в гру, намагаючись довести, що хід того чи іншого гравця зроблено неправильно. Те викликало озлоблення гравців-партнерів. Жид Кан та й Ремезюк не поступалися Рашеєву, і зчинялася колотнеча. Вони звинувачували один одного в порушенні правил, грубо, як візники, лаялися, шахи розліталися по камері, дошка летіла геть, і їх, як хлопчаків, доводилося розводити по кутках.

Зрештою всім обридли ті крикуни, і ми з Пастушенком, відокремившись, захопилися розповідями зі свого життя, переповідали прочитане. До нас приєдналися й інші. Тут найкращими майстрами виявилися Пастушенко і я. Та наскільки Пастушенко охоче розповідав усяку всячину, настільки неохоче торкався своєї біографії. Проте дещо розповів.

Походив він із бідних селян, дуже рано одружився на значно старшій за себе жінці і мав з нею двох синів (у нього була ще й донька від іншої жінки). На той час у країні відбувалися революційні події, в розпалі була громадянська війна, і він, як і багато іншої легковажної молоді, опинився в лавах бійців дівізії Котовського, висунувшись навіть на якогось командира. По демобілізації десь учився. По тому деякий час, як казав, був замом наркома земельних справ України. У 1937 році працював директором Великополовецької МТС. Якось його викликали в Київ, у Наркомзем. (З ним того разу до Москви їхала і моя сестра Ніна, яка тоді працювала головлікарем Великополовецької лікарні. Наступного дня Ніна, не дочекавшися Пастушенка в призначеному місці, пішла в наркомат, щоб довідатися про нього. Але на неї там дивилися якось підозріливо і не дали ясної відповіді. Тоді, казала сестра, я все і зрозуміла...)

Пастушенкові так і не довелося побувати в наркоматі – вночі в готелі його було заарештовано й допитувано, як він став шкідником, ворогом народу. Під час тих допитів, намагаючись таки втовкмачити йому, що він справді ворог, повибивали зуби і зламали ногу. Так з волі НКВС Пастушенко став не тільки "ворогом народу", а й інвалідом. По тому його запроторили в Новочеркаський політізолятор, де протримали два роки. З його слів, він сидів у камері на чотири чоловіки і був відносно забезпечений постіллю, їжею, навіть літературою. Він не знав, що підштовхнуло органи (може, хотіли, щоб відробив хліб, який їв), але одного дня його разом з іншими посадили до столипінського вагону і відправили у Владивосток, а звідти, не зволікаючи, доставили на Колиму. Залишили на так званому 87 кілометрі, на склозаводі Маґаданського промкомбінату. "Щастя" інвалідності йому так благоволило, що й весняні комісівки для відправки на копальні були йому, як кажуть, до лампочки. Так він і пробайдикував на тому заводі як у Христа за пазухою, здається, до 1946 року. Очевидно, інвалідність допомогла йому вислизнути з Колими на материк, інакше не пролізти б йому через вічко ятерини органів, не минути "добровільного" вербування на золотовидобувні роботи.

Він повернувся в рідне село Сабодаж. Там довідався, що одного з його синів убито на війні, яку і він мав звати Вітчизняною. Другий син, захищаючи тих, хто зробив батька калікою, – НКВС і систему, що породила той орган, – теж став інвалідом.

Пастушенко намагався влаштуватися в Сабодажі вчителем, та хіба сталінський режим міг потурати ворогам народу, ще чого доброго покусає, скажений, дітей. І він бідував, "радіючи" успіхам генералісімуса. Втім, органи не забули про нього і знову виручили, забравши на "повторку" у квітні 1949-го. От він і сидів у камері на повному утриманні, як за комунізму...

Пастушенко справді був цікавою людиною і навколо нього завжди юрмилася громадка. Якось він розповів випадок, що стався з ним за часів перебування у Котовського. Десь на Поділлі діяла повстанська "банда" якогось Матяша (чи, може, Книша?). Ми натрапили на їхній слід, розповідав він, оточили, та виявилося, що "бандитів" у тім мішку немає. Вони якось вислизнули, об'явившись кілометрів за двадцять. Погнали туди. Жменька вояків на чолі з Пастушенком відстали, заскочили до школи, щоб напитись. Не встигли завернути на подвір'я, як назустріч виходить учитель і гостинно запрошує заходити до кімнати, де, мовляв, і відпочинуть. Зайшли. Бачать там трьох молодих людей і вродливу жінку. Вони снідали. Наша поява їх нібито зовсім не збентежила. Навпаки, чемно привітавшись, запросили нас до столу, на якім пашіла пряженя і стояла балцанка самогону. Подякувавши за запрошення, вояки відмовляються, мовляв, ніколи. "Чи не Матяша ви ловите, хлопці?"– сміючись запитують незнайомці. На ствердну відповідь Пастушенка один з тих трьох підводиться, підходить до нього й, подаючи руку, говорить: "Тоді не поспішайте кудись їхати. Я – Матяш. Сідайте, поговоримо. До речі, це моя дружина, а ті молодці – товариство!"

Пастушенкові з хлопцями справді не випадало нічого іншого, як сісти до столу – вони були у пастці. Матяш налив їм по чарці самогону і, гостинно припрошуючи, повів таку розмову. Мовляв, я назвав своє прізвище, а ваші ж як? Пастушенко назвався. От і гаразд, вів далі Матяш. Виходить, ви свій, українець і, либонь, із комскладу? Пастушенко ствердив і це. Аж дивно, що ми обоє українці, а називаємо поза очі один одного бандитами, вів своєї Матяш. Ви мене й моїх хлопців – жовтоблакитними, а ми вас – червоними. Хто ж із нас має рацію? Давайте розберемося. Скажіть, чи маєте ви, українці дивізії Котовського, хоч якийсь вплив на її дії? Адже вона цілком підпорядкована Москві, і тільки її накази виконуються. Невже ви думаєте, що хтось із чужинців, хоч би й москалі, будуть дбати про Україну, про її народ, про вас?! Хіба ви не бачите, як уряд грабує селян, як нищиться українська людність? Тепер ми. Наш загін складається з самих тільки селян, причому не з куркулів, як вам говорять москалі. Ми захищаємо село від грабунку і, хоч як би вас обдурювали, для себе нічого не маємо, крім загрози бути вбитими чи скараними на смерть. Ми дбаємо про зміцнення своєї держави, нехай вона буде хоч і комуністичною, радянською чи гетьманською, аби слугувала своєму народові, бо, як каже приказка, лиш курка гребе від себе. А жоден народ, жодна нація світу не розписується у власнім безсиллі, передаючи себе добровільно у підлеглість нехай найкращим, найласкавішим сусідам. Отже, не ви, а ми є представниками народу, самим народом, бо як інакше пояснити те, що ви, оточивши нас щільним колом, не змогли зачинити пастку. Тож так і передай своїм старшим, що покіль ще не винищена свідома частина українців, доти москалям буде трудно боротися з нами!

По тому він роблено забідкався, мовляв, ми здається, забарили вас.

З острахом Пастушенкові хлопці вийшли зі школи і, сівши на коней, так дали острогами, що ті, як ошалілі, гребонули копитами й понесли навздогін частині. А ще скоріше було оточено той куток села, де вони "гостювали", проте ні в школі, ні в інших хатах і сліду не було ні Матяша, ні його товариства...

Позатим багато розмов точилося про наше нинішнє становище, про перспективи, що чекають на нас. Ми вже знали, що по закінченні слідства нас усіх відправлять на заслання.

Днів через три нас, мешканців камери, знову почали "тасувати": розки-

дали по інших камерах, а декого викликали на етап. Пішли Рашеєв, Ремезюк, Кан. Ми з Пастушенком потрапили в одну камеру десь на п'ятому поверсі. Там уже сиділи кияни-жиди – Могилевич, Гранат, Маркман, Меламуд. Крім них, було багато колгоспників. З вікон було видно дах та смужку стіни того будинку на Артема, де жила моя родина. І я частенько, стоячи на нарах, дивився туди, думаючи про розбите життя, долю сім'ї.

Камера була просторою, люду – чоловік шістдесят, а може, й більше. Тюремники, "дбаючи" про нас, для провітрювання вийняли вікно і відкрили вентиляційний канал над дверима. Тим самим створили страшний протяг. Я страшенно мучився. Незважаючи на липневу спеку, кутався; навіть лягаючи спати, не скидав штанів. Проте і ті "заходи" не допомогли. Я захворів на запалення лобних пазух, і мене перевели до тюремної лікарні. Там були хоч і грубі й подерті, але простирадла, натільна білизна, окреме ліжко і відносний простір і спокій. Після переповнених задушливих камер я відпочивав.

Поряд мене деякий час лежав повторник із Житомирщини. Він відбував табори на Біломорканалі. Повіривши запевненням таборового начальства, дуже сумлінно працював, перевершував багатьох, виконуючи стахановські норми. Тож по закінченні будівництва, як і інші передовики-табірники, одержав спеціального диплома від уряду і з музикою та почестями був доставлений до Києва. Та варто було йому з'явитися до рідної оселі, як його знову заарештували ті ж самі органи, які видали того диплома, й припровадили до Лук'янівки. А диплома як непотріб викинули. Там почали допитувати, обплутувати, звинувачуючи у якихось вигаданих злочинах. Від такої "подяки" за недавню сумлінну працю він, фактично, збожеволів. Весь час кричав, лаяв на всі заставки НКВС, проклинав Сталіна, що вважалося найбільшим блюзнірством. Усі сахалися його, затуляли вуха, щоб не чути, що саме він верзе.

Невдовзі після того, як мене виписали, я був викликаний з речами на етап. Знову по дорозі побачив клаптик дверей свого парадного на Артема. Поглинувши нас, міцна брама ізолятора на Розі щільно зімкнулась, ніби губи велетенського чудовиська.

В камері я довго кліпав очима перш ніж щось побачив. Як і перед тим чотирнадцята, п'ятнадцята камера була вщерть набита людом. Проте в однім кутку я помітив якесь підвищення, на якому вільно лежав чоловік. З вигляду він був схожий на грузина. Пізніше мені розповіли, що він нібито був дуже відомим ватажком досить великого партизанського загону, що діяв на Київщині. Нібито не один рік той загін не давав спокою фашистам, ламав їхні плани. Не одна сотня ворожого війська була перебита тим загоном, хоч і самі мали відчутні втрати. Він був нагороджений високим орденом і по війні жив деякий час у славі й пошані. Аж покіль десь на бенкеті не засперечався з якимсь владикою (з ким саме, забулось). У тій суперечці, стоячи на чесноті й правді, погарячкував, не стримався й ніби обізвав того гівнюком. Того було досить. Владика відповів, що кривдник довіку шкодуватиме, і припинив розмову. Справді, в скорім часі його було несподівано заарештовано і звинувачено в тому, що він нібито за часів своєї партизанщини був німецьким агентом. Однак цього разу органи дещо прорахувалися. Скоренько сяк-так допитали звинуваченого і передали справу до суду. На суді він виявив причину свого арешту і поставив вимогу викликати свідків, теж відомих діячів партизанського руху і з рядових, і з комскладу. На судовому засіданні свідки повністю спростували вигадки слідчих. Справа набрала широкого розголосу і вже стало важко якось зам'яти те все, а владика тиснув на органи, вимагаючи кари. Суд не мав за що вчепитися, щоб засудити, а слідчі не могли вичавити нічого вагомого ні з нього, ні зі свідків. Призначалися засідання суду за засіданнями, допитано було до сотні свідків... Тож, не маючи підстав засудити на догоду владиці (а випустити невинну жертву з своїх пазурів не хотіли чи, може, вже не могли), вирішили тримати в ізоляторі в тих жахливих умовах.

Не знаю, як склалася його подальша доля, але на час мого перебування там знайомі з волі засипали його передачами. Мешканці камери теж співчували йому й, шануючи, самі тіснились, аби хоч трохи полегшити йому життя-буття в ізоляторі, де він перебував уже третій рік.

Першої ж ночі мене було викликано до слідчого. Йдучи до нього, я неприємно здригався. Особливо важко було переступати поріг кабінету. Та що це? Побачивши мене у дверях, слідчий підводиться й, усміхаючись, запрошує заходити і сідати. Після чого сів сам і, не хапаючись, проказав: "Нам, Іване Гнатовичу, пора закінчувати справу". Хоч у його поведінці не було і натяку на скажені наскоки першого допиту, але я не довіряв йому, тож лише проказав, що, мовляв, і кінчати немає чого, бо ж ніякого діла не було. На диво, на те він чемно відповів, що вони перевірили і справді на мене нічого немає. Далі пояснив, що мені, мовляв, не загрожують табори і найгірше, що може бути – це заслання за межі України, і я повинен розуміти, що заслання – це все-таки не табори. По тому почав щось писати, а закінчивши, сказав: "Це формальне закриття справи". І дав мені прочитати написане. Пригадую, що в тім "ділі" була тільки моя анкета та запис, що слідство закінчено, що за мною ніякої провини немає. І я підписався...

Повертаючись у каземат, я думками був дуже далеко, десь там, у невідомому краї, куди доля мала закинути мене. Пригадав свій сон, у якому дорога до Києва, до рідної хати бачилася довгою, тернистою...

І знову я у воронку. Знову маю нагоду й "задоволення" пройти всі тортури: обшук, "стрижку", "миття" перш ніж потрапив до камери в уже згадуванім СК. Якийсь молодик у формі офіцера повітряних сил, розсунувши постелі, запросив мене до себе у сусіди. Поряд нього на нарах сидів огрядний чоловік, видно, інтелігент. Коли я підійшов до них, огрядний підвівся, звичним рухом простяг руку й проказав: Діденко. А той, що запрошував мене, ледь вловимим поглядом окинув мого клуночка. Мені ж і того було досить – я впізнав у ньому урку. Він тільки видавав себе за майора повітряних сил, а насправді був кримінальником вищого ґатунку. Говорив, що у сварці з начальством убив якогось полковника і тепер чекав на слідство і, очевидно, вищу кару. Швидко з'ясувалося, що і запрошував він до себе лише в надії живитися від мене. Коли ж через два дні в нашу камеру посадили Пастушенка, то той військовий-урка не захотів пускати його на місце поряд мене: боявся, що зменшиться частка "гонорару" з моєї торби.

Діденко виявився цікавим співрозмовником. З його слів, він був серед фундаторів "Дніпросоюзу". Той "Дніпросоюз" своєю потужною торговельною мережею в містах і селах дуже допоміг радянському уряду стати на рейки державної та кооперативної торгівлі, полегшив боротьбу зі спекуляцією і приватною торгівлею. Крім того, він довгий час працював над відновленням матеріальної бази Київського університету, а також інших вищих навчальних закладів. Зблизився з сім'єю Любченків, що й стало за привід до його арешту після того, як НКВС винищив цю родину.

Природа не обділила Діденка ні зовнішністю, ні розумом. Високий на зріст, широкий у плечах, він був фізично сильний. Його велике приємне обличчя й велика професорська голова пасували до фігури, а спокійний витриманий характер викликав до нього повагу й прихильність. Він не мав якоїсь формальної вищої освіти, ба навіть, може, й середньої. Проте поговоривши з ним, ніхто б не повірив у те. Він був надзвичайно широко обізнаний у літературі, мистецтві, музиці; досконало знав економіку України і бухгалтерію. Та крізь наліт урбанізації його селянське походження витикалось, як шило з мішка.

Родом він був із села Сребного на Прилуччині. Батьки його були досить заможними селянами, а давніші предки – козакували. В розповідях Діденка мені не сподобались висловлювання про батька як зажерливого селянина.

Одного разу, коли він був ще підлітком, батько купив у маєтку сумної пам'яті поміщиків, колишніх гетьманів України Скоропадських, ясла збоїн чи полови. Угода з поміщиком розмір ясел не обумовлювала. Належало заплатити певну суму, а там бери в що маєш: хоч у жменю, хоч у найбільші ясла. От його батько і зробив ті ясла якнайбільшими, ще й зверху боки доточив дошками. Поїхали. Навантажуючи, ще й добре притоптували. Кинулись вертатися, але їхня добра коняка не зрушить з місця. Довелося їм обом добре піднатужитись, поки зрушили того воза. Та недалеко проїхали, як він не витримав – обломився. Хоч і бідкався батько, проте сяк-так довіз. Я, слухаючи, думав, чи то боягузтво примушувало його засуджувати батькове "куркульське" нутро, щоб виказати лояльність до лінії партії, чи й справді мав такі переконання?

Одружили його молодим. Батьки висватали йому нелюбу замість його коханої Ганнусі. Однак він її так і не зміг забути, принагідно кидав жінку і ночував у коханої. Вона, втративши надію на спільне життя, потай від свого чоловіка приймала його. Чи не ця трагедія погнала його з дому. Він заїхав аж до Іркутська на будову. Звичайно, там було йому не з медом: працював простим робітником. Врешті природний розум допоміг йому з чорнороба перейти на конторську роботу, і він поступово став Харитоном Боніфатійовичем. Тільки з початком першої світової війни він повернувся в рідні краї. Потрапив до Києва, тут і осів, швидко, мов по драбині, полізши у верхи чиновництва...

В камерах швидко і легко розпізнаються цікаві люди. І навколо Діденка вже купчився гурток. З появою у камері мене і Пастушенка утворилося своєрідне "тріо", до якого липли всі "православні". Жиди ж купчились навколо Могилевича і Маркмана.

Тим часом двері нашої камери дедалі частіше відчинялися і тюремники або забирали "з речами", або заштовхували нових поселенців. Серед них траплялися й німецькі чи угорські полонені з часів війни. Їх ще й досі тримали на різних будівельних роботах усупереч повідомленням уряду, що в країні не лишилося жодного полоненого. Німці здебільшого знали російську мову і багато розповідали про своє становище в таборах для полонених. Говорили, що, надивившись на наше матузяне обслугування полонених у таборах, домоглися дозволу на самоврядування і те дало їм змогу значно покращити житлові умови, на певному рівні підтримувати санітарію та гігієну, підвищити якість харчування, скаржились, що їм знизили норму продуктів на щодень, тож вони дуже голодують. Та головне, що всупереч обіцянкам влади їх усіляко затримують, не пускають додому. За доносами провокаторів арештовують то одного, то другого, тримають у тюрмах, безкінечно допитують, порушуючи всі закони божеські й людські, міжнародні, ба навіть свої, радянські.

Були у нашій камері і троє полонених мадярських солдатів. Якщо перед тим я мав про мадярів уявлення, як про культурних людей, то тепер перейнявся сумнівом. І офіцери, і, особливо, вояки всією своєю поведінкою виявили безкультур'я, дикість, неохайність. Вони, наприклад, не вмивалися і, видно, не мали до тієї процедури звички. Не мали звички й роздягатися на ніч. Не розчісували чубів. Уникали стосунків з іншими людьми, ховалися по закутках камери.

У липні ще дужче "зарясніло" поповненням. Місця викликаних на етап не пустували – їх тут же займали новоприбулі. Серед них мою увагу найперше привернув Іван Романович Півторак. Молодий, років тридцяти, селянин. Іще 1937 року потрапив у далекі табори, де й спокутував свій "злочин" до 1947-го. Покіль "найгуманніші" в світі владці відчиняли дверцята пастки, минуло ще два роки страшної неволі. Нарешті весна 1949-го принесла надію на побачення з дружиною, двома дітками, яких він залишив немовлятами. Його радощам не було меж. Ось він уже на батьківщині, на милій Україні. Навколо все таке рідне, близьке. Спішить до сім'ї, до рідної хати. Сусіди, побачивши

його, зупиняються, впізнають, вітають, стають до розмови, а душа рветься додому. Та ось і хата. Відчиняє двері і... не вистачає слів. Така довгоочікувана зустріч із дружиною. Спинив погляд на дітях – душа болить, що виросли безбатченками. Хотілося їх пригорнути, поцілувати, та пожалів будити, відклав щасливу мить на ранок. Окинув оком господу, і серце йому забилося – злидні визирали з усіх закутків убогого житла. Вже уявляв, як то, закачавши рукава, буде все налагоджувати. Сяк-так упоравшись, лаштувалися спати, коли нараз хтось обережно постукав у вікно. Не тільки досаду, а й злість викликав у його душі той стук. Мабуть, хтось із селян, прочувши, що він повернувся з таборів, не витримав і прийшов привітатись, ще подумалось. А вже стукали сильніше. Дружина схопилася, вибігла в сіни. Зачувши голос представника сільради, неохоче відчинила двері...

Нічні "гості" вже наказували запалити світло. Побачивши Івана Романовича, звеліли встати й одягтися, перед тим запитавши ім'я та прізвище. А коли той застібнув останнього ґудзика, пролунала знайома команда "Пшлі!"...

Забулося, чи "каботажним плаванням" через КПЗ, чи "прямою сполукою" його було доправлено в нашу камеру. Проте добре пам'ятається, як він переступив порога. Зодягнений у благеньку ще таборову гімнастерку й такі ж штани кольору хакі, ото і все, що мав із собою і на собі. Його селянська душа, скалічена таборами, здавалось би, давно зачерствіла на шкарупу, однак при першій же згадці про дітей забув, що він поважний чоловік, і вибухнув невтішним плачем.

Він, як і всі ми, пройшов через допити і, хоч слідчі не знайшли жодної його вини, так само, як і ми, був засланий у Красноярський край, у село Канавноє, фактично на каторжні роботи, на голод і холод (на п'ятдесятиградусні морози – в уже згаданому вбранні).

"Вічним" каторжним був і дід Карпенко. Він як загруз у таборах іще 1928 року, так і не зміг звідти вилізти, хоч провини перед державою не мав ніякої. Ще напровесні 1928 року, розказував він, до них з Одеси приїхав учитель Сніжко, колишній мешканець їхнього ж села (десь на Київщині). Звичайно, він як міський житель почувався на селі як цар і бог, крутився серед "вищих" кіл. Став налагоджувати жваві стосунки з селянами, іноді влаштовував бенкети, і ніхто не припускав, що він був агентом ОДПУ. Тож у своїй селянській простоті, може, хтось щось і сказав проти радвлади. Аж ось і сам "учитель" почав закидати провокаційні розмови, що, мовляв, ви живете у гною та злиднях, а горожани живуть краще, бо боронять себе. Так слово за слово він спровокував жменьку селян на створення гуртка "для захисту прав селян". І ніяк не менше, ніж на антирадянській платформі. Сам узявся бути радником у тій справі. "Порадив" створити в тім гуртку військову секцію. Примусив назбирати й певну суму на зброю, а головне, наполіг, щоб було складено списка групи повстанців. Постало питання про керівника військовою справою, і там же з'ясувалося, що серед присутніх не було нікого, хто б хоч трохи тямив на тім. Тоді й згадали про Карпенка: він – колишній фельдфебель, то чи не записати і його до списку? Правда, хтось зауважив, що варто було б хоч запитати його згоди на таке діло. Чи не провокатор і підказав, що, мовляв, ви запишіть, а коли він буде проти, то можна й викреслити. І записали. Карпенкові ж навіть не снилося, що його висунуто на таку "почесну" посаду.

"Вчитель", згорнувши списка і прихопивши гроші, відбув до Одеси, а днів через десять на село наскочив озброєний загін ОДПУ (бо хіба ж можна цілу організацію та ще й з військом, керованим досвідченим фельдфебелем, захопити голими руками?!). До того часу більшість "змовників" уже й забули про ту "змову", бо, ведучи ті розмови, більшість із них були таки добре напідпитку. Коли нараз їхні хати оточувано. Почалися допити. Забудькам нагадувано про змову, а вони, лупаючи очима, зрікалися того. Їх лупцювали, вва-

жаючи, що та непам'ять пояснюється твердістю характеру злочинців. Дійшло до Карпенка... Та коли решта хоч щось пригадувала про змову, то Карпенко, ні слухом ні духом не знаючи нічого, вперся. З нього особливо ретельно вибивали зізнання, говорячи: от камінний злочинець! Показували йому того списка на підтвердження його вини. Очевидці тієї справи говорили, що Карпенко зовсім не причетний до гуртка, що записано його позаочі. Однак "трійка" засуджує всю команду до страти, в тім числі і Карпенка. Коли їх запихали після суду в машину, то хоч запали, – один не вміщався. Зайвим виявився Карпенко. Його залишили у КПЗ до слушного часу і... забули.

Але охоронці Карпенка, влучивши мить, таки позбулися його, приєднавши до партії ув'язнених, котрих відправляли в дальній етап. Так він потрапив до якогось табору в Сибіру. Де, й коли, й ким було перероблено його формуляр смертника на формуляр ув'язненого з десятирічним терміном таборів, він не знав.

Як трудівник-селянин, Карпенко і в таборах сумлінно працював, наче вдома, а вохра дивувалася з його працьовитості, підозрюючи в тому якусь злочинну мету. Коли ж він відбув приписаного терміна, постало питання, куди ж подіти цього "підозрілого" меткого чоловічка, адже за ним тяглася тінь страшного присуду. Тож додому його не наважилися пустити, а відправили на поселення в Кемерово, на копальні. Та хіба можна було злякати Карпенка, колишнього приймака, якоюсь надлюдською роботою? Він і там оговтався, сумлінно працював. Коли знову несподіванка. 1938 рік. Сталінська "єжовщина" в розпалі. НКВС скрізь вишукує "злочинців". Розкрили нову злочинну змову і серед поселенців Кемерова. Переглядаючи списки поселенців і прикидаючи, кого ж можна зарахувати в змовники, органи надибали й на такий цікавий формуляр-життєпис Карпенка. Їм зразу вдарило в голову, що будь-яка змова аж ніяк не могла без нього відбутися, тим більше що й поводився він якось підозріло, був веселий і, головне, роботящий. Належний допит і... розкрилася надзвичайно законспірована змова. Постанова "трійки" присудила: всім змовникам найвища кара – смерть. Усіх скарано, за винятком... Карпенка. Йому судилося жити. Забулося вже, які обставини врятували його, але замість розстрілу він знову одержав "катушку"– десять років таборів і знову, радіючи, прибув туди. Таборове начальство дивувалося з дідуся, який, сміючися, голодний і обірваний, охоче ходив на работу, тягнучи лямку по 12-14 годин щоденно. Аж поки десь у 1948-му чи на початку 1949 року благополучно закінчив термін. Його, остаточно виснаженого, вигнали за ворота вахти. Стояв і думав, куди ж тепер? Згадав, що більш як двадцять років тому він жив на Україні, в такім-то селі й, здається, мав дружину. Серце йому защеміло й охопив невиразний жаль. Потягло хоч глянути. Надумав і поїхав-таки в рідні краї.

Може, коли б він був по спадщині господарем своєї хати, то його довше пам'ятали б. Але він був приймаком і двадцяти з гаком років цілком вистачило, щоб дружина таки справді забула про нього.

Як сніг на голову, він, старий дідусь, звалився, зайшов до вже ніби й чужої хати, до чужої людини, дарма, що колись була його дружиною. І та зустріч замість радості й щастя принесла сварку й тяганину за право на притулок. Не знати до чого б призвела та тяганина, коли б органи знову не прийшли "на допомогу" скривдженій людині. Втретє заарештували його і без довгих вагань і клопотів привезли до Києва, де й оформили на "помешкання" в нашу камеру.

Та таку вже вдачу мають українці – він і в камеру зайшов сміючись. Правда, ув'язнені люд черствий, так і не зрозуміли, чого він сміявся. За весь час, що він сидів із нами у камері, ми не бачили його засмученим. Жодної звістки, тим більше передачі не мав нізвідки і, тільки співаючи, глушив тугу самотності...

Його теж разом із нами відправили на заслання в Красноярський край у Довгомостівський район. І коли ми, вибираючи місце заслання, чіплялися за

Довгий Міст, то дід Карпенко не опирався, дав себе вивезти в Канавноє і, незважаючи на нелюдські умови життя, з першого дня почав працювати на найтяжчих роботах. Більшість засланців всякими правдами і неправдами втікали звідти, а він, як я чув, там і помер... сміючись.

Та справжньою сенсацією камерного життя стала поява генерала Грекова (чи, як він сам казав, Грека). Мешканці камери звикли, що час від часу двері відчинялися і на порозі з'являлася нова жертва. Звикли також, що новачок переступав порога розгублено, несміливо озираючись. Цей же зайшов, як до себе в хату, пройшов на середину камери, чітко карбуючи крок. Упевнено глянув праворуч, ліворуч, заговорив: "Де тут прилаштуватися?" Забачивши вільне місце на нарах, рішуче підійшов, поклав на те місце вузлика, потім обернувшись до всіх і ніби аж повищавши, відрекомендувався: генерал Греков чи, як хочете, Грек! – вклонився і сів на вибраному місці. Не за роками бравий, саженної висоти, він гордо ніс широкі плечі, і ми ніколи не бачили його зігнутим, здавалося, що від такої виправки йому має бути боляче. Все в ньому вражало: поведінка, манери, постать. Думалось, генерал Греков... звідки він узявся? Хоч і не всі, але дехто з в'язнів пам'ятав, що його ім'я як товариша військового міністра Центральної ради промайнуло і згубилося у 1918 році. Пізніше воно остаточно забулося. Не фігурувало ні в денікінських, ні у врангелівських, ні в гетьманських чи червоних військах. І ось маєш, через тридцять років він опинився у нашій камері. На наші розпитування розповів таке.

В той день він відпрацював певний час, як і завжди, у музеї Штрауса у Відні. Вийшов на хідник, збираючись іти додому. Коли перед ним зупиняється розкішна машина, відчиняються дверцята і не менш розкішна жінка чемно запитує, чи не знає він, де поховано Штрауса. Він охоче відповів, бо де б йому не знати, адже працює у музеї Штрауса. Та пані благально попросила сісти в машину і показати, якими вулицями їхати. Він охоче сів і... тільки за околицями Відня опам'ятався, що його везено зовсім не до цвинтаря. Так він й опинився серед нас.

Розповідь вів урівноважено, без приниження, але й без пихи, не вдаючись у деталі. Оминувши дитинство, розповів про навчання в Академії генерального штабу. Згадав своє товариство часів навчання та першої світової війни, даючи характеристики Брусилову, Рузькому, Денікіну, Скоропадському, Келлеру тощо. Та найбільше запам'яталася його розповідь про те, як він став товаришем військового міністра Центральної ради Жуковського. Ще з академії, розповідав він, знав про бездарність багатьох генералів, тож не чекав нічого доброго, передчуваючи безславний кінець війни з німцями. Революція ствердила його в передбаченні поразки. Від перших же днів постало питання, з ким йому по дорозі. Кликав Корнілов, потім Краснов, Денікін, та він вагався. Не пішов і за Брусиловим, який перейшов на бік червоних. З більшовиками було не по дорозі. Корнілови, денікіни, крім того, що були бездарними, уособлювали крайню реакцію, як і більшовики теж крайність, тільки ліву. Вичікував на якусь середину, пильно стежачи за вихором подій. Спостеріг і щось нове – боротьбу придушених колонізацією народів колишньої імперії... В боротьбі українського народу добачив саме те демократичне, чого й шукав. Добре знав і свій родовід – славний у минулому рід Греків. Тож надумав віддати свої знання народові, який у кривавій боротьбі завойовував собі волю, змити пляму зради свого предка (про що свідчило те "ов" на кінці прізвища) і стати громадянином України. З самого початку не підтримував авантюри гетьмана Павла Скоропадського, який, за його висловом, був іграшкою в руках чи то німців, чи то російських чорносотенців. Як сліпий, не бачив, що його гетьманською булавою розпоряджалися запеклі вороги відокремлення, суверенітету України. Він своїм гетьманством, вважав Греков, розколював одностайність нації, підривав її міць, здатність до опору ворогам.

Не пам'ятаю вже як, але ось він досяг свого – став заступником Генерального секретаря військових справ України (товаришем міністра). В його руках була організація побудови підвалин міцного захисту країни від ворога. Він не називав, хто був той ворог відродження України, але і так було зрозуміло. Проектуючи ту побудову, об'їздив і вивчив стан справ чи не на всій Україні. Свої висновки доповів міністрові – Жуковському. Той із висновками погодився; але перш ніж поставити ті питання на сесії Центральної ради, генерал Грек доповів про них Генеральному секретареві оборони держави – Симону Васильовичу Петлюрі, поставивши питання руба: або негайно, не зупиняючись ні перед чим, створити військовий апарат по всій Україні за зразком будь-якої сильної держави, негайно, за законами воєнного часу провести мобілізацію, створивши дисципліновану армію, і видати універсал про передачу без окупу землі трудовому селянству, чим вибити тузового козиря з рук більшовиків, або... тут же скласти зброю, полишивши думку про створення держави.

Петлюра ніби вислухав те уважно, не заперечував необхідності і вчасності таких заходів, проте відповів, що без ухвали Центральної ради запровадити того самочинно не може, не має права, що земельне питання стоїть на порядку дня Центральної ради і ставити його руба зараз не на часі. (Те, що ця частина його розповіді правдива, стверджують ще й сьогодні живі свідки, які чули виступ Грека на якихось зборах перекрученою українською мовою: "Становіщє скрутнє і вєльмі невіразнє!")

Отже, за словами Грека, перед ним постала дилема, як бути, бо справа оборони видавалася ненадійною. Зневірившись у своїх сподіваннях, він мучився, шукав виходу. Мучився зі своєї непрозірливості, як він казав, щодо надії на український народ. Побачив, що великодержавницька машина змінила його до невпізнання, що чи й є шлях до деколонізації, особливо в царині духу. Проте складати зброю, ставши на той шлях, йому не хотілося, хоч би й перед своєю совістю. Зневірившись у наддніпрянських земляках, вхопився за ідею покластися на галичан, щоб звідти вже вести боротьбу за національне визволення всієї України. В ті часи західна частина була відгороджена всілякими кордонами, проте він пробрався туди й обійняв посаду командувача збройними силами Галицької армії, яка тоді зійшлася у смертельнім двобої з поляками, захищаючи щойно створену там Західноукраїнську Народну Республіку. Але швидко добачив, що і тамтешні українці спотворені багатовіковою колонізацією то поляків, то мадярів, то німців чи австріяків. Вони не змогли стати на твердий шлях, знайти чіткий орієнтир у своїй боротьбі. А він як генерал, вихований до керівництва сталою армією, не зміг керувати військом, яке не тільки і не стільки воювало, виконуючи накази командувача, скільки на ходу втручалося в політичні чвари лідерів різних орієнтацій, послаблюючи дисципліну і боєздатність війська, терплячи поразки від поляків. Остаточно зневірившись у доцільності кровопролить без надії на успіх у боротьбі, генерал Грек еміґрував за кордон, прихопивши і свою родину – дружину і дітей. Для мешкання вибрав Австрію. Так він опинився у Відні. Треба було якось жити, утримувати сім'ю...

Тоді він згадав своїх далеких предків-гречкосіїв. Уперто переконував себе, що, як і всякий українець, прагне осісти на землі й власними руками сіяти і косити. Тож виїхав у село неподалік Відня, купив там невеличку селянську садибу і шматок землі та почав господарювати. Проте дуже швидко відчув, що його від предків-гречкосіїв відділяють сторіччя, що він рафінований інтеліґент і так швидко перебудуватися вже не в силі. Через якихось чотири чи п'ять років Грек, як кажуть, вилетів у трубу і знову довелося думати, що ж далі? Відкинувши будь-яку думку про повернення до військовго фаху, влаштувався робітником на лісопильному заводі, знов у Відні. Мабуть, років

десять вергав там кряжі сосни, дуба, бука, та роки брали своє... Надумав повернутися, якщо не цілком до інтелігентської праці, то хоча б до легшої. Так він став працівником музею геніального композитора Штрауса.

Напередодні війни дружина з дочкою виїхали в Алжир до знайомих і там застряли. Він втратив про них будь-які відомості. Син же як підданий Австрії загинув на східному фронті. І він на старість залишився самотнім.

По війні Австрію та й Відень було розділено на зони – американську і радянську. Музей, де працював Грек, і цвинтар, де містилася могила Штрауса, були в американській зоні, там був і Грек. Він і гадки не мав, що про нього хтось може згадати, тим більше, що у війні з більшовиками не брав участі, ніколи не виступав проти радянської влади і тут, за кордоном. Тож спокійнісінько сидів собі у Відні на відміну від інших еміґрантів, котрі щось за собою почували й тікали далі на Захід. Аж поки не сталася з ним та пригода, і він опинився у нашій камері.

З іншої ґрупи в'язнів, жидівської, достойні уваги були Маркман і Могилевич. Перший – низенький чоловічок із чубом вогнистого кольору та зеленими виразними розумними очима. Був обізнаний на літературі й філософії й пишався тим. Говорив красномовно, і взагалі був симпатичним чоловіком, хоча більшість вважала його сексотом. Та підозра потяглася за ним і на заслання. Може, тому, що він прилип там до якоїсь жінки, ніде не працював. Все щось писав. А далі, мабуть, від бездіяльності при зустрічах нав'язував себе, одверто починав розмови на "грішні" теми.

Могилевич мав менш виразні риси ізраїльтянина. Був більш флегматичний, розумний, розсудливий. Інженер за фахом, він у їхній групі вважався найрозумнішою і благородною людиною. Щодо нашого спільного становища не мав жодних ілюзій. Вважав, що доки пануватиме каста, добра не буде. Мав родину, яка дуже потерпала за його долю.

Партію жидів якось викликали до тюремної канцелярії й оголосили, що їх буде відправлено в ближчім часі на поселення в Красноярський край. Їхні рідні домоглися передетапного побачення. Користуючись нагодою, я попросив Маркмана, щоб він через своїх сповістив мою дружину.

Незабаром до канцелярії викликано й мене, Пастушенка, Діденка та ще декого. Нас обслуговував штат тюремної служилої братії – канцеляристи, через руки яких пройшли, може, й мільйони ув'язнених. Для нас було дивним, що ті люди так звикли до своїх обов'язків тюремників, їх анітрохи не ворушила доля приречених – ані співчуття, ані ворожості. Фотограф байдуже велів підняти чи опустити голову, старанно ловив мить, щоб фото вийшло якнайкраще. Інший так само старанно знімав відбитки пальців, маючи задоволення, якщо всі вони вдалися чіткими. Якщо ні, брав чистий бланк і починав ту процедуру спочатку. Третій заповняв анкету, фіксуючи наші відповіді. Мою анкету заповняв немолодий, високий, худорлявий чоловік. Записавши: Артема, 14а, кв.12, – посміхнувся і сказав: "сусід!" На моє запитання, в якому ж номері живе він, признався, що в одинадцятому, але прізвища свого не назвав, побоявся. Мені почало здаватися, що до арешту я часто зустрічав його. Я попросив його передати моїй сім'ї записочку. Він, по-змовницькому кивнувши, погодився. Непомітно для присутніх я передав йому клаптик паперу, на якому написав кілька слів. Він, як я довідався пізніше, не передав тієї записки...

Всі ці процедури за роки ув'язнення і таборів наді мною проробляли десятки, а може, й сотні разів. І все те робилося грубо, нахабно, з лайкою, що ще більше підкреслювало моє безправ'я. А от тепер з нами поводились як із рівними. Ще чемніше до нас поставився якийсь високий чин з Лук'янівки (чи не прокурор тюремного нагляду?), з яким по оформленні документів ми мали аудієнцію. Він повідомив, що ми не в'язні, а "тимчасово затримані", що нас мають днями відправити на заслання, де на нас чекає "воля". Просив виба-

чити, коли тюремна обслуга заподіяла кому прикрощів. Насамкінець кожному оголосив, що йому присуджено довічне заслання, комусь у Красноярський край, іншим – у Середню Азію. Кожен мав розписатися, що його повідомлено.

Та "доброзичлива" звістка опечалила мене, журба огорнула, як темна ніч, і хіба відчуття, що я все-таки не в'язень, вселяло якісь надії, навіть розчуленість. Повернувшись до камери, кожен із нас зосередився на своїх думках, уникаючи будь-яких розмов і хіба тільки розмови про майбутні побачення з рідними привертали загальну увагу. Я хвилювався, бо бували випадки, що побачення не відбувалися. Нарешті й мені наказали приготуватися. Минула година, друга, а по мене ніхто не приходить. Нарешті мене завели в тісну камеру, розгороджену двома надійними дротяними сітками, між якими ходив тюремник. Я очима шукаю дружину... Та ось і вона. Несміливо виходить із бокових дверей, спантеличена такими умовами, а забачивши мене через дві сітки – заплакала. Я ж згадав "лагідні" слова високого начальника і зрозумів, що то за "воля" чекає нас.

Ледве ми встигли перекинутись кількома словами, як тюремник оголосив: "побачення закінчене!" От і все.

...Нас вивантажили просто неба на якомусь пустирі. Тюремники не захотіли висунути приступку, і більшість вагалася скакати з такої висоти, боячись поламати ноги. Та тюремники (у формі військових) накинулись на нас і з лайкою почали просто викидати з "воронка". Дехто, падаючи, побився до крові. Ми протестували, доводячи, що не в'язні, не злочинці, а засланці, але те викликало ще більшу лють конвойних, які оточили нас суцільним колом і гнали втришия, цькуючи вівчарками та б'ючи кольбами. Маркман упав, і його насіла велетенська вівчарка – клапті пальта полетіли навсебіч. Ми, обурені, зупинились, але конвоїри заклацали затворами, досилаючи патрони. Почувся постріл. Маркман, схопившися, приєднався до нас, а ми рвонули вперед, уникаючи кривавої розправи. Таким чином нас з ходу загнали в столипінські вагони по дев'ять чоловік у кожне заґратоване купе, зачинивши й замкнувши за нами заґратовані двері. Ми швидко відчули нестачу повітря. Задихалися від страшної тісняви і задухи. З усіх камер почувся відчайдушний крик: "Води!" Але конвой замість ужити якихось заходів погрожував розправою, якщо ми не припинемо галасувати. В нашім купе Маркман чи то з хворості, чи, може, з переляку відчув розслаблення шлунку. Він вимагав дозволу піти до вбиральні, а йому натомість показували кольбу, називаючи нас усіх фашистами. Нещасний Маркман не витримав і спорожнився в штани. Той сморід швидко поповз по всьому вагону.

Так наступив вечір 23 серпня 1949 року.

Прощання з Україною

Цілу ніч колеса вагонів вистукували своє так-так, так-так, покіль рано 24 серпня не докотили до Харкова, а звідти, з центрального вокзалу, – до тупика, володінь харківської пересильної тюрми. Ми щасливі були вирватися з того рухомого каземату на свіже повітря, хай і під мурами пересилки. Нашому зору відкрилося небачене стовпище людей, здавалося, що людство всієї земної кулі зібрано тут. Це були в'язні. Нас накликали за прізвищами й спрямовували за ті мури. Необізнаній людині важко було б розібратися, скільки там стояло корпусів із надійно заґратованими вікнами, за якими мов черва кишіла маса тих, кого називають людьми. Величезна територія між тими корпусами була розгороджена на мудрецькі двори, справжні лабіринти. Нас теж завели в одну з таких загород. Звідти спрямували в якесь підвальне приміщєння, вщерть заповнене людьми, так що з порога здавалося, що ти зану-

рюєшся у суцільну рухому масу. Я не берусь описувати момент обіду чи вечері. Майже половина в'язнів і не нюхала тієї, хоч і якої гидкої страви. Поява кухарів піднімала всіх на ноги. Та шкода! Урки, відкидаючи кожного, хто заважав їм, захоплювали все принесене і, як вовки, накидалися на ту їжу. Таку ж картину можна було спостерігати і коли приносили воду. Перехоплюючи цеберки, а то й просто відбираючи їх, урки пили досхочу. Добре було, коли нам діставалося хоч би по ковтку. Сперечатися з ними було не тільки зайвим, але й дуже небезпечним, бо всі вони були озброєні пісками (лезами бритв), отож не рідко траплялося, що протестантів підрізали.

Ми як новоприбулі ще живилися рештками передач і не робили навіть спроб одержати ополоник тієї баланди. Інші ж, що перебували там давніше, особливо колгоспники, майже вмирали від голоду й спраги.

За тюремними правилами нас мали виводити на так звану "оправку" двічі на добу, та вбиральні не були пристосовані до такої маси ув'язнених, тож частина людей не встигала в них оправитись і робила те, повернувшись, прямо в камері. Їх за те гамселили сусіди, але що то могло змінити? Сморід заповзав у всі закутки. В камерах, бувало, і помирали, але про мерців не повідомляли по кілька діб, щоб одержувати додаткову пайку. Її, як правило, прихоплювали урки.

П'ять діб ми варилися в тім казані, та ось на шостий день, 29 серпня, нас у складі однієї з партій вивели за браму і влаштували нам, очевидно, прощальну муштру: безліч разів шикували й перешиковували, покіль нарешті надвечір під надійною охороною групами повели через бур'янові хащі до залізничних колій. Там уже стояв "телячий експрес", готовий прийняти "вантаж". Щоб нам було безпечніше, віконця-люки, крім залізних досить надійних віконниць, мали ще й ґрати. Перед тим, як загнати нас у вагони (рівно 42 чоловіки у кожний), конвоїр звернувся до нас із промовою. Наставляв, що ми повинні себе поводити тихо й пристойно, бо інакше варта може прострочити вагони кулеметною чергою. Така "лагідна" промова вселила у наші серця "радість" і "пошану" до того юнака – одягнений у форму червоноармійця, він говорив як справжній фашист. Закінчивши, він іще раз пильно нас оглянув і, підійшовши до Пастушенка, ткнув йому пальцем у груди, сказавши: "Ти будеш старостою вагона! І дивись, за все відповідаєш головою!"

Пастушенко за правом старости мав найчільніше місце на верхніх нарах. Він призначив мене своїм заступником, і я зайняв місце поряд нього. Зі свого місця я мав змогу бачити шматочок обрію, та, головне, що там і вентиляція була кращою і пробивалося, хоч і притьмарене, але все-таки денне світло.

Населення вагона, незважаючи на десятки "перетасовок" у харківській пересилці, складалося переважно все-таки з "питомців" Лук'янівки, крім кількох чоловік з Одеси. Майже вся інтеліґенція розмістилася на верхніх нарах, колгоспники ж без балачок, як плебс, зайняли нижні. Одесити, маючи теж свою еліту, вимагали місця на верхніх нарах і таки кілька відвоювали. Ніч нарешті вгамувала всіх.

Поминувши Куп'янськ, поїзд швидко докотив до кордону з Росією. Той кордон був умовний настільки, що ми б його і не помітили, якби за вікном не змінився ландшафт. Замість буйних зелених просторів України нас зустріли голі, як бубон, непривабливі, чомусь як вугіль чорні поля. На все життя запам'ятав дивовижні, як для мене, обриси сіл, особливо на околицях Пензи. На голій землі, без жодної деревини, куща чи хоч би якоїсь квітки стояли такі ж голі, як ящики з-під мила, сірі брудні хати з обдертими дахами. Ряди таких же дерев'яних, ще більш непривабливих "овінів" та, як мара, чорних (по-чорному) лазень. І все. Ані стіжка, ні соломинки чи якогось іншого збіжжя у дворах, та й самих дворів фактично не було. Ще чуднішими порівняно з нашими, українськими, були самі господарі. Всі чоловіки виглядали шерш-

нями – з брудними бородами, зодягнені в якісь заношені чи то сірого, чи брудного кольору полотна: сорочки і штани, в личаках. Сорочки поверх штанів, підперезані поясочками чи якимись мотузками, робили їх подібними до лантухів.

З наближенням до станцій мешканці вагона витягали зі сховків клаптики паперу й конверти, писали листи і, забачивши людину, викидали ті листи у віконце. Не раз доводилося спостерігати, як люди ті листи ловили, здивовано дивились услід поїзду, читали адресу і приязно махали рукою, ніби обіцяючи вкинути їх до поштової скриньки. Однак траплялись і такі, що схопивши листа, люто рвали його на шматки, а то ще й погрожували вслід поїзду кулаком, не знати вже й що думаючи про нас.

Поїзд мчав на схід. Поза різними розповідями, в яких неперевершеним майстром був Пастушенко, а також один жид з Одеси, ночами ми мали ще одну "розвагу". Чи не на кожній станції конвой старанно гамселив дерев'яними молотками, простукуючи стінки й, особливо ретельно, підлогу вагонів, запобігаючи можливому підготуванню втечі. Весь час чулося вищання псів, яких везено, щоб ловити можливих утікачів та охороняти нас при етапуванні пішо. На одному з крутих поворотів ми побачили на даху останнього вагона кулемет. Усе те ще більше нагадувало нам про наше безправне становище, наганяло смуток, печаль, викликало згадки про волю, сім'ю, нормальне життя.

Десь на п'ятий чи шостий день подорожі поїзд спинився на якійсь вузловій станції. Ми намагалися запитати в перехожих, як вона називається, але вони, забачивши ґрати на вікнах, мовчки прискорювали ходу або з жахом відбігали геть. Проте таки знайшовся сміливець і сказав, що то Челябінськ. Тут ми простояли до півночі. З нашого ешелону висадили частину засланців, призначених у Свердловську область.

За Челябінськом відчутно похолодніло. Всі кутались у що мали. А поїзд мчав уперед. Ось уже й Омськ. До відрази обридло сидяче життя. Так хотілося, щоб той поїзд швидше рухався, хотілося швидше дістатися тепер уже омріяного Красноярська. Швидше б із вагона, а там уже що буде...

Однак поїзд усупереч нашому бажанню не рухався з місця. Замість цокоту коліс ми нараз зачули якусь метушню в сусідньому вагоні, а за мить забряжчав засув і на наших дверях, які незвично широко відчинилися.

Внизу стояли конвойники з псами, які, побачивши нас, рвались на ланцюгах, кидались до вагона, ніби підкреслюючи, які вони ретельні служаки. Зачулася команда: "Виходь із речами!" Ми вже знали, що вони означала – санобробку. Тільки у присмерку нас, до нестями потомлених, голодних, знову загнали у вагони. Поїзд тут же рушив.

...Околиці Красноярська зустріли нас червоними схилами ярів. Довго ми ними кружляли, поки побачили місто. Здається, це було 12 вересня. Нас вивантажили й пішо погнали до пересильної тюрми. Загнали у камери й тримали як кримінальних злочинців з усіма атрибутами суворого тюремного режиму, в голоді й холоді.

Почалися виклики на комісію, де нас оглядали як на справжньому ринку рабів. Туди й назад ганяли під посиленим конвоєм. Крім представників органів у тих комісіях були й цивільні. Ми довідалися, що вони з різних організацій районного села Довгий Міст – з "Лісгоспу", "Хімлісгоспу", райпромкомбінату, колгоспу тощо. Вони приїхали на торг, для "купівлі" робочої сили. Нас дуже зворушила турбота держави, розчулило й радувало, що нарешті на наші шиї знайдено ярма, не питаючи в нас. Може, комусь здасться, що те нагадує порядки в Стародавньому Римі, так то дурниці і вигадки ворогів, адже римляни були рабовласниками, а тут усім керували члени компартії, представники радвлади. Вони краще за римлян знали, як повестися з найціннішим у світі скарбом – з людиною.

Довгий Міст.
Місце довічного заслання?..

29 вересня 1949 року. Надвечір ми прибули в село Довгий Міст, нас оселили в клубі. На ранок вітер стих, і зима вступила у свої права. Тільки мокрий сніг. Ми обдивлялися вулиці, прилеглі до клубу, село. В обідню пору прибула решта нашої команди і почалася реєстрація. Нас водили партіями під конвоєм. Знову на кожного заводилася анкета, бралися відбитки пальців. Представники довгомостівських установ вибирали собі працівників. Інженери, вчителі, лікарі, агрономи, які були серед нас, запротестували проти насильного закріплення, і нам дали три дні на працевлаштування, після чого, мовляв, жодні протести не братимуться до уваги. Там же нам оголосили наші права (наше повне безправ'я) та обов'язки. Під розписку повідомили, що межею нашої осілості будуть села Довгий Міст та інші, куди нас вивезуть на працевлаштування. Вихід за межі села без дозволу вважатиметься втечею, крім того, ми повинні двічі на місяць відмічатися в органах.

Після того торгу та оголошення правил кожному з нас пропонували зайти до кімнати номер п'ять. Нас зацікавило, що ж то за кімната, бо всі, хто виходив звідти, поводилися якось дивно: мовчки й швидко зникали. Я теж зайшов туди.

Відчиняю двері й бачу за столом молодого, досить пристойного на вигляд лейтенанта. Він, розсівшись у м'якому кріслі, курив дорогу цигарку. Недбало з-під повік оглянув мене, люб'язно запропонував сісти. Ніби між іншим запитав прізвище та звідки я, поцікавився фахом. Так перекинувшись зі мною словом-другим, запитав, чи не співпрацював я з органами. Я здивувався такому запитанню, проте лаконічно відповів, що якби співпрацював, то не сидів би тут, натякаючи, що я гнаний саме тими органами. Не обов'язково бути на волі, озвався він, щоб співробітничати з нами. І вже прямо додав, чи не погодитесь ви надалі працювати на нас? Я обурився, помітно захвилювався, а лейтенант змінив свій солоденький вираз обличчя і занепокоєно проказав, мовляв, заспокойтеся, я ж вас не примушую, можете йти. І я швидко вийшов.

Повернувшися до клубу, побачив, що він помітно спорожнів. Там лишилися найупертіші, що не давалися запрягти себе в ярмо. Голодний і смертельно стомлений, виклянчив у представника "Хімлісгоспу" шматок засушеного, як кізяк, хліба, який він роздавав під обіцянку їхати на роботу в Панфілово чи Канавноє.

Серед тих, хто ще залишився, був Зінов'єв, жид із Харкова. Я з ним, як то кажуть, швидко знюхався. Він імпонував мені, бо, по-перше, теж був інтелігентом, по-друге, закінчив Харківський інститут народного господарства і, по-третє, був обережний, щоб не вскочити в непоправне. А головне, він, як і я, боявся фізичної роботи. Правда, кремезний, досить жвавий та сильний, Зінов'єв уникав її не від безсилля, а в силу своїх жидівських "філософських" поглядів: хай хтось робить, а він з того житиме. Я ж на той час був заслабким, щоб братися за важкі роботи, і хоч не поділяв його поглядів, усе ж був радий, що знайшов такого спільника. Ми з ним вирішили до останнього триматися "столиці", задрипаного села Довгий Міст.

На ранок другого жовтня розійшлися шукати якоїсь роботи. Я відвідав райпромкомбінат, зайшов у "Ліспромгосп", та всі мої старання довести, що я на всі руки майстер, не переконали директора. Він пропонував мені хіба що їхати в тайгу лісорубом, оскільки вже встиг набрати різних фахівців із попередніх етапів. Наступного дня ще спробував влаштуватись у лісництві, хоч би якимось сторожем чи чорноробом. Та шкода! – нічого не знайшлося. Далі пішов у райземвідділ. Та всюди на мене чекала невдача. Попередні лави засланців наповнили всі можливі й неможливі посади. А їсти хотілося, і я знову повернувся до клубу.

Біля клубу стояла вантажна машина. В козубі сиділо чоловік десять нашої братії. Завклубу їх вигнав з приміщення, і вони змушені були дати згоду їхати в Канавноє. Тільки Зінов'єв ще вагався, ходив навколо машини. Ми порадились і, не бачачи іншого виходу, вже без слів залізли на ту машину.

Ледве подолавши сніжні заноси, ми тільки смерком в'їхали в те Канавноє. З десяток ізб, які й складали це село, були вщерть забиті мешканцями і засланцями. Тож старший (жид із Москви, теж засланець), заселивши паршивий сарай, запропонував і нам те житло. З огляду на пізній час хліба ми не одержали. Так, не ївши другу добу, вмощувалися спати. Та де й на чім спати? Сарай був "неумебльований", не було бодай якоїсь підстілки (та і де там могла взятися солома, коли навкруги шуміла непролазна тайга?). Тож нагріб разом зі снігом якогось сміття і не роздягаючись повкладалися. Ми з Зінов'євим тислись один до одного, намагаючись зігрітись, але що те могло допомогти? Ледве дочекалися світанку – така важка була ніч. Уже першого дня ми зрозуміли, що залишитися там значить загинути, тому непомітно вирушили в зворотну дорогу, не відаючи, де зупинимося. Холод підганяв нас, проте швидко нам стало не тільки тепло, а й жарко. Глибокий, пухкий, як вата, сніг заважав іти. На галявинах, де не було дерев, ми тонули в ньому, ледве вибираючися з тих заметів. Подолавши таким чином кілометрів п'ять, підійшли до села Лазаревого. Я ще так-сяк ішов, а мій Зінов'єв зовсім підбився.

Насилу додибавши до околиці того села, ми вже були ладні перепочити. Зінов'єв запитав у зустрічного, чи немає в селі лікпункту. На щастя, перехожий показав на ближній будинок. Зінов'єв пошкандибав туди. Не минуло й п'яти хвилин, як мій Зінов'єв з'явився у дверях і весело замахав мені, щоб я теж заходив.

Зайшовши до будинку, я був вражений. У кімнаті, доладно виштукатуреній, ошатно вибіленій, заставленій каламарчиками з ліками, було чисто, затишно і тепло. В подальшій кімнаті сидів Зінов'єв, а перед ним стояв високий стрункий чоловік у військовій формі. Довгасте європейське обличчя й манера триматися свідчили про його інтелігентність. На слова Зінов'єва "Мій друг Козуб" він чемно вклонився і назвав своє прізвище. В кімнаті шипів примус – грівся чай. Господар метушився, готувався до сніданку, запросив і нас. Доки він порався, Зінов'єв розповів, що це його товариш по сибірському табору, колишній ад'ютант Ворошилова, освічена людина, знавець кількох іноземних мов. Тут опинився ще з першою партією засланців і, маючи фах фельдшера, одержав завдання зорганізувати цей фельдшерський пункт.

Чай розтопив наші душі. Пішли спогади, і знову постало питання про наші подальші мандри. Господар, вислухавши нашу сповідь, настійливо радив на деякий час осісти тут, у Лазаревому, і не йти до Довгого Мосту. Доводив, що звідти нас неодмінно повернуть назад до Канавного, і тоді вже нам не уникнути закріпачення за "Хімлісгоспом". А так, мовляв, може, якось обійдеться. Згодом же буде видніше, що й до чого. Але як же нам тут лишатися? Хто ж нас прийме без копійки в кишені? Крім того, поява в селі нових людей одразу приверне увагу голови сільради, який, очевидно, пильнує порядки, за якими мають проживати засланці.

Чи то йому хотілося мати поруч знайомих живих людей, чи, може, пожалів нас, але він сказав, щоб ми не турбувались і що він усе те влаштує. Позичив Зінов'єву п'ять карбованців і дав цидулку до якоїсь удови з проханням надати нам притулок безплатно на тижнів два-три. Насамкінець додав, що поговорить із головою сільради, щоб той нас не турбував. Подякувавши за все, ми бадьоро пішли шукати ту вдову.

Підходячи до її обійстя, ми були приємно вражені зовнішнім виглядом будинку. Він, як і більшість будівель того села, був складений з рівних добрих соснових кряжів, доладно обтесаних.

Стукаємо. Тиша. Стукаємо сильніше. Пес на прив'язі лютує. Нарешті две-

рі відчинилися і перед нами стала висока неприваблива жінка. Зінов'єв пояснив, що ми від місцевого фельдшера з запискою. Хлопець років дванадцяти прочитав записку, і жінка пом'якшала, сказала, що ми можемо розміститись у вільній кімнаті. Прочинила двері й показала ліжко, де можна спати, хоч постелі, сказала, у неї немає. І додала, що та кімната дуже холодна. Справді, там було як у льоднику.

Ще ступивши на поріг, я окинув зором господу. Ліворуч побачив велику піч. Вона не вабила погляд: облуплена до цегли, руділа пилюгою. Та для нас тоді було головним, аби та піч пашіла теплом. У кутку довгої кімнати стояв запилений, обов'язковий для всіх тамтешніх вазон герані. Господиня ще раз попередила, що піч нашу кімнату погано нагріває.

Вночі ми скажено мерзли, і на ранок я заходився утеплювати нашу кімнату, а Зінов'єв, як "рижий" у цирку, помагав мені. Я зв'язав дідика до дверей, обрубав лід з одвірків і порога (чи не тонну!) й прибив того дідика. Господарі та й сусіди дивувалися з моєї "майстерності" і "винахідливості". Сусідка попросила зробити таке утеплення і в її кімнаті. На другий день ми пішли до неї. Зайшли до хати, і я був вражений убогістю житла. Пізніше, коли я краще зазнайомився з мешканцями того села, мене просто приголомшило і їхнє духовне убозтво у порівнянні з селянами України. Воно було просто страшним.

По закінченню роботи вдова насипала нам мірку картоплі і мірочку пшениці, і ми в піднесеному настрої, горді тим, що у нас тепер є харчі, повернулися додому.

Після дванадцятого жовтня взялися люті морози. Вони нам дуже дошкуляли. Та й хазяйка почала вже на нас косувати – непрохані гості... Зінов'єв одержав переказом гроші і розпочав бурхливу діяльність. Став учащати до вдови-чалдонки (так ми називали тутешнє населення, бо вони й справді не мали якихось національних рис, були мішаниною москалів, монголів, а подекуди ще й хохлів і білорусів). Я думав, що ж робити мені, треба було якось влаштовуватися. Зустрівши якось фельдшера, позичив у нього п'ять карбованців і на світанку був уже у райцентрі, звідки дав телеграму Ніні і сім'ї.

Ми були бідні як церковні миші, і фельдшер іще раз нам допоміг – щоб дати можливість трохи заробити, доручив заготовити дров для фельдшерського пункту. Сяк-так перебиваючись, я не переставав міркувати, що ж робити далі. А невдовзі одержав переказ від сестри Ніни на двісті карбованців і зразу ожив. Найперше зняв "кімнату"– так звався куток хати, вигороджений простою перегородкою з неструганих дощок. За те житло й харчі (сніданок, обід та вечерю) я мав платити п'ятдесят карбованців на місяць.

Морози з дня на день міцнішали і в другій половині жовтня сягали вже 30-35°. Моє до краю виношене пальтечко (на ньому навіть збереглася етикетка, що пошите воно у 1917 році!), куплене на Сінному базарі в Києві, відмовлялося гріти мене. Легкий костюм теж був невеликою підмогою, не зберігав і тієї мізерії тепла, яке випромінювало моє утле, схудле від голодовок тіло. Черевики, хоч і з калошами, теж не показували на зимове взуття. Отже, мене гріла лише думка, що скоро одержу вислані дружиною і сестрою валянки, ватні штани, кожух та іншу одежу, і аж здригався від передчуття, як мені буде тепло. Поза тим ламав собі голову, чим би таким зайнятися, щоб хоч якусь дещицю заробити.

Оселившись у нової хазяйки, Лемішевої, я побачив у хаті на стіні "ходики", які мовчали, ніби заснули. На моє запитання, чому вони стоять, господиня лише махнула безнадійно рукою. Та я взявся подивитися. Позичив у неї молоток і обценьки, проморочився днів зо два, і годинник весело зацокав. Господиня не знала як і дякувати, та головне, що назавтра вже вся "деревня" знала, який я майстер. Довелось полагодити такі ж самі ходики і першій господині, де я жив, бо вона почала ображатися. Коли приносить лісничий ма-

ленького кишенькового годинничка і теж просить полагодити. Молотком і обценьками тут уже нічого не вдієш, то що, відмовити? Але ж втрачати так несподівано придбаний авторитет не хотілося. Подумав і сказав, мовляв, зайдіть через тиждень.

Зима таки добре вскубнула мене: від холоду розболівся зуб, але, мабуть, на моє щастя. Бо хоч я з острахом пішов до райлікарні, але повернувся звідти з несподіваними набутками. Лікар-стоматолог була засланкою з Латвії. Ми як друзі по засланню розговорилися, і я, розповівши їй про свій намір узятися до лагодження годинників, пожалівся на брак інструментів. Вона ж запропонувала подивитися, мовляв, може щось підійде з набору для лікування зубів. Подякувавши, я вибрав два з них, які, на мою думку, могли мені слугувати в тій роботі. Написав і листа додому, щоб мені вислали хоч би завірточки.

Маючи в руках хоч якісь інструменти, я вперше в житті розібрав годинника і... на щастя, запримітив, що йому захльоснула спіралька маятник. Легко відчепив її, виправив, і годинничок пішов. Вдячний лісничий заплатив мені ковбасою і сушею. Мені від того "в зобу дыханье сперло", і я подумав, що варто серйозно взятися за ту справу. Тим більше, що на той час уже отримав з Києва не тільки дві мініатюрні викруточки, а й книжку "Лагодження годинників" та дві лупи. З тими думками пішов у Довгий Міст до начальника промкомбінату Умпелева й, назвавшися майстром-годинникарем, запропонував при комбінаті зорганізувати майстерню для лагодження годинників. Він вислухав мене, але не погодився на ту справу. Та я не облишив свого наміру: час від часу заходив до нього в надії переконати-таки.

Здається на початку листопада Зінов'єв сповістив мені, що помер один із засланців, старий, хворий, безпомічний дід, колишній чи то номенклатурник, чи то вчений, і що треба допомогти його поховати. Я пішов. Допоміг зробити все як треба. Найтрудніше було виносити його, бо та вдовина хата, де він жив, була така стара, що підлога посередині ледве трималася, прогинаючись над порожнечею занедбаного льоху. Так і закопали його без рідні, без знайомих, без будь-якого ритуалу, як тварину. Сумно було на душі, думалося: чи не така ж доля чекає і на мене.

Справа з організацією майстерні не рухалася. І хоч мені несли для лагодження допотопні зіпсовані "ходики", а часом і кишенькові годиннички, як, приміром, німець-колоніст, однак то були випадкові заробітки. А на кінець листопада замовників і зовсім поменшало. Я майже нічого не заробляв. Правда, сестра додатково вислала п'ятсот карбованців.

Морози забирали лютіше й лютіше, досягаючи 40-45°. Я уникав надовго виходити з хати, та вони, кляті, допікали мене і в приміщенні. Я діставав літературу, читав. До найменших подробиць вивчив життя і побут тих темних селян – напівмоскалів, напівчалдонів. Бачив, що якихось моральних настанов вони не знали. Не було в них, скажімо, і понять про релігію, про релігійні свята, правда, деякі обряди наче й справляли, але хто вони – християни чи мусульмани – не мали жодного поняття. Взимку весь час проводили по домівках. Дуже багато спали. Грали в "дурачка". Часом втягували в ту гру й мене, та я не міг переносити "заліхватського" мата, яким гравці підсилювали ходи. Причім матюки загинали бабця на адресу дочок й онуків, а ті платили бабі тим же. Моє зауваження про недопустимість і сором таких взаємин викликали у них сміх. Вони почали дивитися на мене як на дикуна чи людину несповна розуму, перестали запрошувати у компанію гравців. Дивувалися, що все щось вичитую з книжок.

Ще в перші дні перебування на квартирі у тієї вдови я, знайомлячись з їхнім побутом, обдивився все. Заглянув і в сарай, або як його там називали "хлєв". Там стояла корова і якесь теля. Мене здивувало, що вони, виглядаючи з дверей, були десь угорі. Придивившись краще, я побачив, що той "хлєв", мабуть, ніколи й не вичищався. Виявилося, що там догляд за худобою досить

своєрідний – недбалий і неохайний. Не те що на Україні. У хлівах там не роблять ясел чи жолоба і худоби не прив'язують. Вона собі там вільно ходить, а пашу, як у нас овечкам, їй кидають прямо під ноги, мовляв, хочеш – їж, хочеш – топчишся по ній. Вичищається в тому хліві, мабуть, раз на рік, тож худоба піднімається вище й вище разом із тим гноєм під стелю, так що весною буває неможливо вивести її надвір, не прорізавши в товщі злежаного гною спеціального проходу. Немає у них і поняття чесати, а тим більше мити худобу.

У звичаї тамтешнього населення було взимку топити велику піч для готування страв, а для обігрівання приміщення посеред хати ставили залізну пічку (буржуйку), яку топили цілодобово, бо як тільки згасав у ній вогонь, у хаті ставало нестерпно холодно. Вдень було ще сяк-так, адже тепло йшло і від великої печі, та й одежа дещо гріла, а вночі мороз дошкуляв. Та господарів не дуже те турбувало: вони спали на черені великої печі, зарившись у різне шуплаття. Зовсім інакше було мені. В мій закуток, за перегородку, тепло майже не доходило, та й відсутність нормальної постелі давалася взнаки. Відкритий усім вітрам, я мерз як собака. Не витримуючи, вставав уночі і розтоплював пічку, та господиня почала виказувати, що я забагато витрачаю дров, хоч я, фактично, і запасав їх, бо добровільно взяв на себе ті обов'язки – щовечора колоти дрова.

Все це знову змусило мене задуматися над майбутнім. Я зачастив у Довгий Міст, на пошту, в надії одержати посилки з теплим одягом і таки домовитися про відкриття годинникової майстерні при побуткомбінаті.

З Лазаревого до Довгого Мосту було кілометрів десять. Там у мене не було жодного знайомого, тож треба було за день сходити туди й назад. Доводилося вставати десь о п'ятій ранку і виходити з хати в найпекучіші морози. Щонайменше двічі на тиждень я ходив на ту пошту, і так весь грудень. А посилок усе не було.

Вранці 30 грудня я звично вирушив у путь. Вийшов за Лазареве й відчув небувалої сили мороз. Прискорив ходу, щоб розігрітися, однак те не допомогло. Кинувся бігти. Гума на калошах потріскалася від морозу, а далі вони й зовсім розвалилися. Я повідкидав їх і в самих черевиках побіг ще хутчій, на ходу розтираючи носа, вуха, щоки, та мороз хапав і за руки. На околиці Довгого Мосту, біля лікарні, мені назустріч зійшло сонце, як розпечене млинове коло. Я швидше вскочив у приміщення тієї лікарні. Ледве одігрівся. Там мені сказали, що мороз сягнув –50°.

На пошті мене знову нічим не потішили. Ні з чим, та ще й без калош мав повертатися в своє Лазареве. Жаль мене діймав, тож я надумав зайти ще до Умпелева, поговорити стосовно майстерні. Спочатку я його довго чекав, потім ми заговорилися, і, коли я вийшов від нього, надворі вже була ніч. Побоявшись повертатися в Лазареве потемки в такий мороз, пішов вулицею: заходячи у двори, просився на ніч. Але господарі то бідкаючись, а то грубо відмовляли мені. Так обійшов цілий куток і в розпачі вже почав думати, де б хоч пересидіти ніч. Люди вкладалися спати: то в одній, то в другій хаті гасло світло, а я все ходив та стукав і просив дозволу на нічліг. Постукавши (в котру вже хату?), стою чекаю... мовчок. Я стукаю вдруге. Нарешті чую: хто там? Пояснив, у чім справа, благаю.... мовчок. Аж бачу по довгій паузі наче засвітилося світло каганчика і хтось відчиняє двері. Заходжу до хати. Господарі на полатях. Двоє, видно, засланці, лежать на лавах, невдоволено позирають на мене. Зрештою вони відвернулися, збираючись спати, а той, хто впустив мене, мовчки поділив свою убогу постіль надвоє і послав мені на підлозі. Спитав нарешті, хто я та звідки. Далі на виправдання своїх товаришів пояснив: "За день у лісі, в тих глибоких снігах, хіба не стомишся, от і стаєш злим". Погасив світло, і ми поснули.

Рано-вранці вони одяглися, пообмотували коліна якимось дрантям і пішли на роботу до "Ліспромгоспу". Я ж, дочекавшись, поки відчиниться пошта, зайшов туди ще раз, щоб упевнитися, що посилок таки немає.

В перші дні січня мороз трохи відліг. Майже зневірившись одержати ті посилки, 3 січня 1950 року надумав-таки ще раз піти на пошту. Заходжу, а там мені видають аж... чотири посилки, три – ненормально великі, а четверта – ящичок. Ледве я виніс їх із приміщення пошти...

Поки дійшов додому, був увесь мокрий. Гадав, що то від напруження, але в селі побачив, що і крижані мережки на вікнах запітніли, значить, потепління.

Дома врочисто порозпорював посилки, переглянув вкладене і навіть забув, що цілий день нічого не їв. Справді, було чому радіти: валянки, штани ватні, ще одні валянки, тепла хутряна курточка, легенька, як пушинка, тілогрійка, пара теплої бавовняної білизни і, нарешті, добрячий білий кожушок. Тепла хвиля залила все моє єство від такої турботи про мене дружини, сестри Ніни. Подумав: "Ну, тепер держись, морозе!"

Ще перед новим роком я надумав будь-що перебратись у Довгий Міст. До Зінов'єва на той час приїхала дружина, і вони були вже в райцентрі. Дружина влаштувалася друкаркою в "Хімлісгоспі", а він працював касиром-білетером у клубі. Тож я ще наполегливіше напосівся на Умпелева, й він таки погодився відкрити годинникову майстерню. Тоді ж я довідався, що у Довгий Міст заслано молодого хлопця з урок, Коваленка, красивого, розумного, до того ж кваліфікованого майстра-годинникаря. Довідався також, що він хоче перехопити мою ініціативу й посаду. Все ж мені вдалося його обігнати, проте умови для мене були жорсткі. Я мав сам зорганізувати майстерню зі своїм інструментом (якого не мав!). Приміщення теж не було. Платня ж мала розподілятися так: тридцять відсотків зароблених грошей залишалось мені, решту я повинен був здавати в касу промкомбінату. Найбільше турбувало питання, де ж мені примоститися? Директор запропонував будиночок-сторожку при цегельні, яку на зиму законсервували. Той будиночок стояв за околицею села, в лісі, за річечкою Сосновкою, і жив у нім засланець-латиш, майстер цегельної справи. От я з гордощами і вручив йому записку Умпелева, де йшлося, що я маю вікрити там майстерню і що оселитися я теж маю там. Думав його розчулити. Однак він замість чемності підскочив, як тигр, розірвав ту записку, а на мене накинувся з лайкою. Мої намагання порозумітися ще більше розлютили його. Довелося повертатися ні з чим. Розповів про все Умпелеву, і той викликав латиша до себе, мені ж сказав не звертати на нього уваги і робити все, що треба.

Наступного дня з'явився туди зі своїми "інструментами". Написавши кілька оголошень про відкриття майстерні, розвішав їх у людних місцях: біля чайної, біля клубу, райвиконкому тощо. Повернувся у свою "майстерню", розклав "інструменти" і почав чекати. Так закінчився день, і я повернувся до Лазаревого.

Моя поява в будиночку з речами і зовсім вивела латиша з рівноваги. Він просто сказився, сікався до мене, порозкидав мої речі, а інструменти змахнув на підлогу. Та я вже теж затявся – все те підняв і акуратно порозкладав на попередні місця.

Хто вже перший приніс мені лагодити свого годинника – не пригадую, але пригадую, що взявся до роботи...

Тільки згодом я довідався, чому так сказився той латиш. А річ була в тім, що ту хатку він сам побудував для себе, вклавши в неї всю душу і весь хист свого народу, щоб на чужині хоч та хатка нагадувала йому про рідний край. Вибір місця теж належав йому. І вона справді виглядала казково на тлі розкішної й прекрасної дрімучої тайги. Стояла на горбку привітна й ласкава, як тендітна дівчинка-латишка.

Нарешті я знайшов собі куток. Оселився у вдови Уляни (як там казали, Оляни), – бідної, багатодітної, літньої жінки. Виявилося, що Уляна була ще й землячкою. Її батьки переселились у ці краї з Волині у 1909 році, як відомо, дуже рясному на переселення з України, Білорусі тощо у різні Тугай-Семиреченську, Семипалатинську губернії, Красноярський край, Читу, Зелений

Клин. Було дивним, що за цей час вона забула свої корені, національні й релігійні. Говорила, як і всі тамтешні мешканці, якоюсь дикою російсько-україно-монгольсько-незнатищеякою мовою. Однак вважала, що вони "найнормальніший" щодо мови і побуту народ. На моє зауваження, що ми земляки, вона відразу охрестила мене хохлом, причім вимовляла те слово не так собі, а з почуттям зверхності, нібито хохли – люди нижчого ґатунку, до яких вона аж ніяк не зараховувала себе, хоч була темною як ніч, та ще й із забобонами. Про церкву не лише вона, а й усі там навіть поняття не мали, і я в тих краях ніде і не бачив церков. Правда, кладовище нічим не різнилося від нашого: на могилках померлих теж ставили хрести.

Якщо, живучи в Лазаревому, я не бачив, щоб хтось умивався, то в Уляни, на диво, побачив, як уся родина мила руки і вмивалася відстояною водою просто з помийниці – двадцятивідерної діжки, яка завжди стояла в кочережнику і від якої несло кріпким амбре. Я був приголомшений, побачивши, як Уляна, вставши вранці, підійшла до тієї діжки і, зачерпнувши з неї жменями, мила чоло, обличчя, руки. Вперше спостерігши це, я подумав, що то випадково, та згодом переконався, що то звичайна справа для всіх довгомостівських родин.

Уляна іноді ходила на роботу в колгосп. Там вона одержувала мізерію пшениці. Сім'я харчувалася переважно картоплею з власного городу і кислою капустою, крім того вона мала на господарстві корову, п'ять овечок і табунець гусей. Хліб дуже низької якості вони добували (не купували, а саме добували) в крамниці. Його випікала місцева пекарня (надзвичайно примітивна) в обмеженій кількості, тому не лише ми, безправні засланці, а й місцеві не доїдали його. Часом Уляна молола на жорнах одержану в колгоспі "пшеницю" (фактично пророслий послід) і пекла якісь малаї, тобто "хліб". М'ясо вони їли дуже рідко, коли різали своє теля чи порося, а також гусей. Зарізане теля обробляли дуже нечепурно, особливо влітку. Для збереження його клали у велику діжку цілою тушею й заливали розсолом. Так воно й стояло в сінях, плаваючи у тому розсолі. Одного разу, зазирнувши у діжку, я побачив, що він набрав якогось зеленого кольору і недобре пах, однак мої слова, що м'ясо зіпсувалося, господиня не сприйняла всерйоз, мала за вигадку.

Крім мене, в Уляни жив іще один засланець – старий дідище Афрік'ян, вірмен. Він мав такі закарлючисті ім'я та по батькові, що ніхто не вимовляв їх, не спотворюючи. Я ж одразу запам'ятав і завжди вимовляв правильно, чим він був зворушений. Говорив, що я якийсь незвичайний чоловік...

Він, як і я, спочатку упереджено збирався на неприязнь, як то водиться, коли в одній загородці оселили двох півнів чи гусаків, та, заговоривши, ми дуже швидко знайшли спільну мову, виявили спільні інтереси, погляди, смаки, і наше наїжачення швидко зникло. Ми, без зайвих слів, розмежували приміщення і, поділивши обов'язки, вдалися в розмови...

Виявилося, що він, відомий на Вірменію мільйонер, у перші дні революції, збагнувши ситуацію, віддав націоналізувати свої мільйони. Не знаю, який шлях йому довелося пройти, віддавши свої гроші, аж поки він став директором винної крамниці в Москві на Страсному бульварі. Однак, торгуючи вином, він потроху практикував валютні операції на "чорній" біржі, втягнувши у ту справу і родичів. Та очевидно, органи не спускали недремного ока з колишнього мільйонера і врешті-решт накрили їхню "лавочку". Потім – суд і, враховуючи його заслуги перед "батьківщиною", присуд – три роки заслання. Так я несподівано знайшов доброго й розумного товариша.

Днями я сидів за своїм столом і колупався в годинниках, витрачаючи в десятки разів більше часу, ніж справжній майстер, і заробітки мої були мізерними. Зате, як кажуть, був при ділі. На той час майстер Коваленко теж відкрив свою майстерню і тимчасово розмістився в будинку майже навпроти Уляниного. Якось я зазирнув до нього і, побачивши його начиння, лише об-

лизнувся, остаточно переконавшись, що моя "професія", як відьма, скоро вилетить "в трубу". Мені навіть не доведеться витрачати на це зусилля. Все зробить час...

Я, безправний засланець, мешканець села Довгий Міст, став безробітним. Куди ж спрямувати себе?..

Якщо раніше я днями сидів у своєму кутку, то тепер, "поснідавши", йшов оббивати пороги різних установ у пошуках роботи. Шукав, де б прилаштувати свої руки чи й голову з шиєю. Шукав ярма. Але всюди чув: "Не треба!" Прознав якось, що якийсь Шнейдратус розгорнув будівельні роботи. Знайшов його. Виявилося, що це той самий чоловік, який пустив мене колись на ніч, не давши замерзнути. Але що він міг мені запропонувати, будуючи просту дерев'яну оселю? Хіба що роботу тесляра. Та я ще на Колимі скуштував того хліба, ще тоді нарікав, що природа створила мене слабосилим. Мої ж інженерні знання в Довгому Мості нікому не були потрібні. Зневірившись знайти роботу тут, я написав десятки заяв за межі райцентру: на текстильну фабрику в Канську, на один із лісопильних заводів, у Красноярськ на різні підприємства. Вичікував, щоб одержати незмінне... "не треба!" Правда, з Канська спочатку надійшло запрошення надіслати своє "куррікулюм віте", але дізнавшися з нього, що я засланець, поспішили відмовити.

Не знаючи вже й що робити далі, якось надвечір я вийшов з дому, щоб пройтися... без мети. Чітко крокуючи вулицею, забачив, що назустріч мені прямувало двоє, з усього видно теж засланці. Наблизившись до них, я крутнув убік, щоб розминутися, та вони зробили те саме, ставши проти мене і чомусь посміхаючись. П'яні, чи що, подумав я і знову спробував їх обійти. "Та чого це ви, пане Козуб, крутите, обминаєте земляків?"– почув нараз. З недовірою подивився на них, добираючи, хто вони й звідки. Перший, високий, стрункий, із приємним обличчям, нагадував ксьондза. Другий – невеличкий, із масивною, круглою головою та банькуватими очима. Їхня західнянська вимова й гумор вселили мені довіру. Вони зарекомендувались: Глувко Олександр Федорович, Сорока Михайло Михайлович. Ми розговорились.

Вони прибули у Довгий Міст ще з першою партією засланців, і їм пощастило непогано влаштуватись. Глувко працював у райспоживспілці бухгалтером і, як я пізніше довідався, був там дуже авторитетний. Другий – Сорока – маркшейдером у "Ліспромгоспі". Довідався також, як вони влаштувалися з житлом та харчами. Заздрив, що мають твердий ґрунт під ногами.

Ми тісно заприятелювали. Я помітив, що то люди високої культури й розумні. Бачив, що й вони цінують те ж саме у мені. Мої нові товариші познайомили мене з Лесею Шегерою – дівчиною із Західної України, касиркою "Ліспромгоспу" та Валентином Фрейвальдом, засланцем-латишем, начальником відділу капітального будівництва "Ліспромгоспу". Високий на зріст, із симпатичним рухомим обличчям, нагадував європейського інженера, розважливого і вдумливого. Кожного папірця, хай то лист чи креслення, він надзвичайно уважно читав і перечитував, допитливо вивчав, мовляв, чи не могло б воно бути зроблене краще.

Якось Шнейдратус порадив мені зайти в "Ліспромгосп" і вдатися до Фрейвальда, який, як він чув, узявся зорганізувати групу інженерів для виконання якогось великого проекту, доученого йому "Красдеревом". І я пішов.

Фрейвальд, перш ніж щось сказати, вчинив мені цілого допита і лише після того пообіцяв, що в разі потреби звернеться до мене. Перше моє спостереження за ним виявило, що він людина симпатична, ділова й тверда у своїх намірах. З його відповіді я не міг збагнути, чи то він відмовив мені, чи ні. Можливо, так, щоб подати надію, сказав, що викличе...

А днів за п'ять через того ж Шнейдратуса передав, щоб я виходив на роботу. То було десь у кінці червня чи на початку липня 1950 року.

Відділ капітального будівництва "Ліспромгоспу" містився у маленькій

кімнатці. Валентин поінформував мене, що бере тимчасово з оплатою виконаної роботи. Доручив спочатку копіювання креслень. З копіювальних робіт я незабаром перейшов на проектування і потроху вписався в колектив співробітників "Ліспромгоспу". Під осінь відкрилася штатна посада помічника Фрейвальда у будівництві. Я висунув свою кандидатуру, проте Валентин відхилив, узявши собі у помічники десятника-москаля, а я піймав облизня. Правда, той москаль мав переваги – він, як то кажуть, собаку з'їв на будівельних роботах і міг викрутитися з будь-якої ситуації.

Зима того року знову була люта. Благі вікна нашого житла пропускали хмари холодного повітря, і я вив'язав з лепехи маточки і прилаштував так, щоб завішувати на ніч вікна. В нашім закапелку стало затишно й тепло. Сусіди дивувалися з того "винаходу", а дехто поробив і собі. Та ось весна... Прийшло тепло. Суцільним килимом зацвіли "огоньки", забуяли дикі орхідеї, соромливо визирав сон.

З приходом весни пожвавішали і будівельні роботи. Мене офіційно, наказом по управлінню зарахували в групу інженерів-проектантів. Маючи вже деяку практику тих робіт, я значно підвищив свою кваліфікацію у проектуванні будівель. Валентин був задоволений. Крім того зарахування мене в штат давало підстави одержати землю під город. Мені заманулося взяти місце, залишене під майбутню забудову директору. Дістав дозвіл, і кіньми "Ліспромгоспу" виорав ту цілину. Купивши двоє відер дрібної, як горох, картоплі, я посадив її на своєму городі. Посадив там і цибулю, посіяв моркву, бурячки. Чекаю!.. Проектую і позираю у вікно на свою "надію" – город (він був біля самої контори). Картопля швидко зійшла й дружно пішла в ріст. А цибуля, бурячки й морква, видно, не вподобали цілинної та ще й уїжджeної землі: хоч і посходили, проте хиріли, незважаючи на моє старанне сапання-плекання. Та ще й новий клопіт – до мого городу внадилися сусідські свині. І мені – хоч розірвись: повинен працювати у конторі й ганяти тих свиней, які цілим ярчаком лізли на мої грядки. І вони таки вскочили і хоч би тобі одне стебло пропустили: нібито з помсти підрили й повикидали з грядки всі пагони. Як ошпарений я гнався за ними, а вони, кляті, рятуючись, заскочили у свій сарай. Я ж за ними і вже там дав волю рукам, бив по чім попало, незважаючи на писк, який вони зняли. Такий мене узяв жаль...

Відсапуючись, повернувся до свого города. Що робити? Подумав і заходився саджати ті пагони назад у землю, хоч і знав, що то марна праця.

Вранці, йдучи на роботу, кинув оком на свій город. Бачу: картопля стоїть, не пов'яла. Ну, думаю, це поки сонце не зійшло, а там припече... Та глянув увечері – стоїть і навіть трохи підросла наче. А далі, на мій подив, то вже так буйно завирувала...

А тим часом життя брало своє. Засланці, скоштувавши життя по найманих кутках, почали будувати власне житло, заводити господарство. Одержували садиби, закуповували ліс. Ліс там був дуже дешевий і найбільші труднощі були в тому, щоб привезти деревину на садибу. На весь Довгий Міст чи й був десяток-другий пар коней, пара волів і близько десятка автомашин-вантажівок, та й те в основному належало установам. Тільки за великим блатом або крадькома можна було роздобути тягло. Та все ж село Довгий Міст за якийсь рік виросло, збільшилось майже вдвоє.

Не один запрягався замість коня в шлею й самотужки тягнув з лісу кряжі на відведену ділянку. Правда, так влаштовувалися здоровші та ті, хто будував собі хатинку таку-сяку (на справжню хату на собі не натягаєшся). Так будувалася роз'єднана маса: українці, білоруси, чехи, москалі, а от литовці, яких у Довгий Міст було заслано майже п'ятдесят сімей, поводилися інакше.

Вони намітили собі цілий район, визначили межі й не пускали туди, в те коло, жодного чужинця. Ніхто не виявляв такої лютої зненависті до "старшого брата", як литовці. Причому вони з тим і не таїлися.

В Довгім Мосту ці засланці захопили всі деревообробні роботи в промкомбінаті: бондарні, колісні, виготовляли вози, сани тощо. І вже хтось сторонній, а тим паче москаль, хіба насильно мав пролазити. Приємно було дивитися, як поряд з батьками в майстернях працювали і діти, хлопчаки років десяти-дванадцяти. Вони робили маленькі бочечки, причім, здавалося, нарівні з дорослими.

Створивши свою громаду, литовці мали все своє: ігри, розваги, свята. Запроваджували свої обряди – весільні, похоронні, хрестини новонароджених тощо. Мали своїх попів. Вирізнялися вони й одягом: костюми здебільшого були іншого крою, близькі до європейських.

Одного разу, проходячи повз їхній осідок, я забачив, як молодь грала у футбол. Хотів подивитися ближче. Однак один із них тут же перепинив мене і не пускав, пояснюючи, що я чужинець. Я намагався йому розтлумачити, що я українець, та він і слухати нічого не захотів, переконаний, що українці народ недружний, схожий на москалів. Так і не пустив.

Поза литовцями найдружніші між собою були латиші. Частина їх була взята прямо з дому разом із сім'ями, інша частина – завезена з таборів та тюрем. І ті, і ті купчилися навколо Фрейвальда і Петра Петровича Петерса. Вони часто збиралися, влаштовували співочі вечори та навіть частенько і бенкети.

Жиди, якщо і купчилися, то не так відверто, потай.

На той час засланці складали більшу частину населення Довгого Мосту. А найчисленнішою групою серед них, як і скрізь, де йшлося про табірників чи засланців, були українці. На жаль, те спантеличене бидло не трималося купи, плазувало перед ким завгодно, служачи вірою й правдою своїм гнобителям. Лише жменька свідомої інтеліґенції намагалася заснувати свою громаду, та з тих заходів нічого не виходило, і ми, як дурні комахи, розповзалися, тулячись до чужих громад.

Найпослідовнішим і найсимпатичнішим у нашому середовищі був Глувко, навколо нього і купчилися. Забезпечений роботою за фахом, він найкраще влаштувався і з житлом. Жив в окремій кімнаті в будинку, що належав одній шанованій довгомостівській родині. Правда, та родина, як і всі "тубільці", неґативно ставилася до нас, засланців. Тож відвідувати його було не з приємних. Та в літню пору хіба не краще було зустрічатися десь на лоні природи чи в кіно? Наша громада фактично й обмежувалася Глувком, Сорокою, мною, Гупаловським, Пастушенком та Гриньком. Було у нашому товаристві й кілька жінок. Леся – молода, ніжна, хороша дівчина, як світлий ранок. На заслання її запроторено з таборів. Працюючи касиром в управлінні, вона була магнітом для всіх робітників. До її симпатичного личка так пасувала західнянська говірка. Вона і на засланні більше говорила українською мовою. Наївна, ласкава, привітна, тож кожному, а особливо засланцям, хотілося хоч словом перекинутися з нею. Та найбільше упадав біля неї Валентин. Закохавшись, він не давав їй проходу, поки не досяг свого – одружився.

Була ще одна дівчина родом із Західної України, Слава, також потрапила на заслання з таборів. Ось ці дві дівчини не зрадили свого народу. Подружившись не зі своїми (Слава вийшла заміж за Шнейдратуса), залишились українками.

Попри все доля засланців була тяжкою, вбивала безнадійністю. Легше її зносили прості, інтелектуально обмежені люди. Таких була більшість. Вони як люди без роду і племені, ламали свій побут, звички; забуваючи мову, звичаї, корилися тій долі, пристосовувалися, жили по-собачому – одинаками, їхали на лісозаготівлю, для чого вони фактично і були заслані, як робоча худоба. Спритніші з них осідали в Довгому Мосту, влаштовувалися на різних роботах. Беручкіші будували хати, викликали жінок, сім'ї. А дехто приставав у прийми до вдів-чалдонок...

Шнейдратус заворушився, щоб і собі щось будувати, заповзявся готувати матеріал. Тільки зима на деякий час ніби заморозила здійснення задуманого.

Глувко написав дружині, щоб збиралась і їхала до нього. Я теж написав своїй, питаючи, як вона дивиться на переселення в далекі краї.

Вечорами ми збиралися то у Валентина, то у Шнейдратуса, то у Глувка. Шнейдратус запропонував щочетвер грати у нього в преферанс. Валентин і собі призначив день, чи не у вівторок. Ми таки частенько тоді записували "пульку", а закінчивши гру, часто пили по чарці, і дешево закушували. Та ось на кутю 1951 року зібрались у діда Сушка, засланця-коваля. Поза кутею у складчину наготували різних страв. Була і випивка. Правда, пили ми небагато, більше їли, а головне, приємно провели час – співали, танцювали. Я там розійшовся, своїми дотепами розворушив громаду. Після того вечора мене більше взнали і приймали в компанії як свого, зокрема в компанії земляків.

На нашім засланецькім горизонті яскравою зіркою був Гринько, ставний, красивий, із чудовим голосом, ще зовсім молодий чоловік. Він з першої зустрічі зачарував районне керівництво Довгого Мосту і ті начальники, незважаючи на суворі настанови, доручили йому крамницю в одному із сіл – центрі лісозаготівель. На заслання він прибув із таборів (чи не разом із Лесею?). Леся закохалася в нього по вуха, й призначення його на виїзд зруйнувало мрії молодих земляків. Він виїздив неохоче, однак матеріальні блага переважили. Спочатку у справах торгу він частенько навідувався у Довгий Міст і насамперед біг до свого товариства, землицтва. З часом ті відвідини дедалі рідшали, та й у мові почав закидати на російський лад. А невдовзі оголосив, що дружиться. Написав про те і батькам. І ось у таку далеч приїхав його батько – старенький Боніфатій, дуже милий симпатичний дідусь, ще кремезний і доладний. Я не був присутній при їхній зустрічі, яка, передавали, була "зворушливою" – старий замалим не відлупцював нашого Олександра за намір одружитися з кацапкою і за зраду давно зарученій дівчині, яка вдома чекала на нього.

Олександр одружився і зажив. Справді знайшов собі скарб до рівні. Пишна, жвава, красива, та ще й із неабияким хистом у торговельній справі. За лічені місяці вони нажили стільки грошви, що нікуди було дівати. Наш Олександр задер носа, цілком перейшов на "братню" мову. Зрідка з'являючись у райцентрі, заходив тільки до Валентина. Якось зайшов до нього, а ми, – я, Глувко та два Михайла, сидячи на призьбі Глувкової хати, співали. Побачивши його, завели ще голосніше, і він не витримав. Узяв пляшку горілки і, позичивши у сірка очей, приєднався до нас. Згодом прийшли Леся з Валентином, і ми проспівали майже до ранку. При тій зустрічі Гринько натякнув, що його справи похитнулися. Незабаром він розлучився з дружиною і ледве виплутався з "торговельної" справи, щоб не потрапити під суд...

Не пригадую, коли саме до Глувка приїхала дружина. Здається, на початку 52-го. Не пригадую і першу зустріч, зате потім вона відігравала значну роль у нашій громаді. Невеличка на зріст, нічим не примітна з обличчя, була завжди бажаною у нашім товаристві, як єдина жінка (здавалося спершу) з твердими поглядами і переконаннями та ясною головою. Глувко повідав мені, що вона з попівської родини, десь із Конотопу. Мене дуже дивувало, що вона, чи не перша кацапка, яку я знав, так карбувала слова нашою мовою, з такою західнянською вимовою, що трудно було повірити, що вона росіянка.

Я та Михайло щодня бували у Глувків. Бували там і інші українці. Тоді Глувко розповів мені дещо зі свого минулого. Найперше, що його домівкою було місто Крем'янець. Там мав хорошого будинка, там працював у якихось кооперативних установах бухгалтером. Та найбільше запам'яталася його розповідь про життя українців за польського панування, цебто до "возз'єднання". Поляки були змушені боротися проти всього населення Західної України, як на звіра, полювали на інтелігентів, активістів-українців, робили труси, бо їм усе-таки потрібні були докази неблагонадійності, повинні були знайти щось,

щоб за те вчепитися. Так полювали і на нього, Глувка. 1939 року Глувко вже сидів у польській тюрмі.

З приходом москалів багато хто із західняків щиро сподівався визволення, чекав його і Глувко. "Визволителі" почали з того, що виловлювали всіх, хто потрапляв під руку – старих і малих. Пійманих вантажили в ешелони-товарняки й везли до Архангельська, Кемерова, у Воркуту, досягли й Колими. Везли без будь-якого оформлення, як кажуть, насипом, тобто скільки влізе в ешелон.

Добралися "визволителі" і до польських тюрем. Ув'язнені нетепляче чекали, що москалі звільнять політв'язнів-українців, які стільки сил поклали у боротьбі з полонізацією. А їх повантажено у вагони й вивезено в табори. Глувко потрапив у вишерські, а сім'ю – дружину, сина і доньку – заслали в Казахстан, не дозволивши навіть будь-що взяти з собою, якусь одежину чи взуття. Заслали фактично на загибель.

Тільки після війни дружина таки домоглася дозволу виїхати з Казахстану. Оселилася в Києві. Звідти й приїхала в село Довгий Міст до чоловіка і привезла якусь розвагу в нашу громаду. Після її приїзду подружжя деякий час жило у тих самих господарів у маленькій кімнатці. Але тіснота і косі погляди хазяїв заважали купченню нашої громади, і Глувко надумав будувати своє власне житло. Одержав ділянку під забудову й дуже швидко побудував хатку на дві кімнатки й кухню. Правда, в тім йому допомагав Михайло, який розраховував і жити в тій другій кімнаті.

Збудували й переселилися. Правда, Михайло довго там не нажив, бо розійшовся "ідеологічно" на кухонному ґрунті з господинею... Мітив і я оселитися там замість нього, та спізнився, бо вони вже пустили туди Михайла II, Гупаловського.

Це був великий оригінал. З походження українець із західних областей, але мешкав у Празі і був підданим Чехословаччини. Здається, там здобув і освіту, там і викладав чи то в університеті, чи в іншому якому закладі. Не пам'ятаю, чи перебував він у таборах, чи потрапив лише на заслання. Грубий постаттю, грубий і в рухах, був дуже флегматичний, а в поглядах на радянське керівництво – невиправний песиміст.

Він віддано відпрацьовував належний час у Шнейдратуса теслярем і нізащо не хотів переходити на іншу, легшу роботу, відхиляючи всі пропозиції Глувка. Ухилявся й від участі в наших теревенях, не грав із нами в карти. Єдине, що допускав – це гру в шахи, та іноді підспівував, коли ми гуртом співали. І все читав, читав. Книжки брав у Глувка, у мене, а найбільше – у бібліотеці, досить таки багатій. Був упертий по-ослячому і коли вже щось раз сказав, то ніколи не відмовиться. Дуже рідко вдавалося нам підважити його на розповіді про Захід, про лідерів соціал-демократів – Карла Каутського, Лібкнехта, Бебеля, Масарика тощо. Він їх не тільки бачив, а й добре знав, давав їм влучні характеристики...

Здається, 1952 року всіх засланців примушували підписувати розпорядження Берії про те, що в разі втечі втікачів чекає двадцять п'ять літ каторги. Звичайно, всі викликані підписали того папірця. Всі, крім Гупаловського. Він, прочитавши його, спокійно відклав, запитав, чи ще щось мають йому сказати. Ні, його викликали лише за тим, щоб він підписався. Але наш Михайло покрутив на те головою і твердо проказав, що коли він утече, то нехай його ловлять, на те, мовляв, вас і поставлено, щоб нас берегти і ловити, а підписувати він нічого не буде. Мало не місяць його мучили безнастанними викликами, погрожували віддати до суду, але нічого не допомогло – він був непохитний.

Ще більше мороки мали з ним органи, коли він закінчив термін заслання (три роки). Він вважався чеським підданим, тож йому повинні були надати візу на виїзд за кордон. Але ж як не хотілося органам, щоб такий птах потрапив за кордон, нехай хоч і до Чехословаччини. От вони й почали крутити, домагаючися,

щоб він змінив підданство. Ніби помилково виписали йому документи на звільнення у Західну Україну, але Гупаловський вимагав того, що йому належало. Що вже вони виробляли, підходили то з ласкою, то з погрозами, а Гупаловський тільки мотав головою і вимагав закордонної візи. Хоч я й не був свідком його перемоги, але знаю, що він таки одержав закордонний паспорт і виїхав у Прагу.

Як я вже згадував, на початку п'ятдесят першого року мене офіційно зарахували в штат працівників "Ліспромгоспу", в групу інженерів-проектантів будівельних робіт. Трест "Красдрев" доручив нам скласти проект експлуатації великого ще незайманого лісового масиву за річкою Бірюсою (Оною). Обсяг робіт був великий – проект передбачав побудову цілого міста: десятків багатоквартирних будинків, крамниць, контор, лазні, кінотеатру, електровні та інших будівель. Потрібно було розробити також проект вузькоколійної залізниці, а також механізованих складів лісу та маятникового парому для переправи через Бірюсу.

Мій настрій підвищився, і не тільки тому, що я дістав роботу на тривалий час, а й тому, що призначена нам платня (мені – тисячу карбованців щомісячно) була досить високою, й матеріально ми, як то кажуть, підлаталися.

За півроку були розроблені всі проекти і креслення, складені пояснювальні записки, і в червні Валентин повіз те все в "Красдрев" у Красноярськ на захист. За незначними дрібницями все було схвалено і затверджено. Усунувши деякі недоробки, я знову позбувся заробітку, тимчасово лишився безробітним.

Надумав звернутися до інженера-будівельника засланця Врангеля (брата в других того самого барона Врангеля, наступника Денікіна). Він щойно закінчив будівництво довгомостівської лазні, мав ще щось будувати. Та коли я звернувся до нього, той замахав руками й ногами, доводячи, що й сам ледве тримається, не те що ще комусь пропонувати роботу. Я побачив, який він боягуз і зрозумів, що дарма приходив. (Він і вулицями ходив тихенько, ніби боявся, що хтось побачить його. Очевидно, добре пам'ятав, хто він.)

Знову я міркував, що маю робити. І надумав щонайперше домогтися ділянки під город, крім того взяв у лікарні довідку про звільнення від фізичних робіт. За блатом Віктора Добровного, коваля МТС, у якого я на той час уже жив на квартирі, пощастило взяти ділянку з угідь МТС. Однак земля та була дуже виснажена й забруднена осотом, тож мене не влаштовувала. Тоді я домовився з Вікторовим сусідом, якому відвели дванадцять соток під забудову, що використаю ту садибу під город з умовою вигородити її.

Зараз аж страшно згадати, як я намучився з тієї цілиною. Ще пощастило, що з МТС пригнали пару коней із плугом і виорали мені ту землю. Як море під час великого шторму, стала дибки моя цілина. Скільки коштувало зусиль руками розволочити її. Після того треба було подбати про насіння. Трохи дістав у баби Сушчихи, трохи у Віктора, але мені як "знавцеві" хотілося посіяти просо й гречку, щоб мати свої крупи. Не пригадую вже, хто підказав мені звернутися на дослідну станцію (в Довгому Мості годі було того дістати), і я справді дістав там 400 грамів проса. Гречки не було і там. Врешті-решт я все посадив і посіяв.

Минув місяць, і я вже мав наслідки своєї впертої праці: все зійшло, та так буйно, що я й сам дивувався. Але несподівано 22 червня вдарив мороз, вночі він досяг -7°. Вийшов вранці на свої грядки й схопився за голову: картопля загинула, квасоля загинула, помідори лежать поморожені, гарбузи, огірки пропали... Але я не збирався здаватися. Взяв ножиці і все, попечене морозом, пообрізав. Сусіди пересівають свою городину, а я чекаю... І на диво всім, моя городина пустила нові пагони і буйно пішла у ріст, а капуста, бурячки, морква, редиска, цибуля, мак, соняшники, петрушка і зовсім не постраждали від морозу.

До мого городу почалося справжнє паломництво. Мене розпитували про небачені в Довгому Мосту культури, бо я ж таки понасіював і понасаджував

усього і все буяло, зокрема просо. Я знав, що воно любить цілинні землі, але навіть не сподівався, що виросте таким розкішним!

Моїм конкурентом у городництві був дід Сушко. Він мав не гіршого города, ніж у мене, правда, у нього було менше культур. Зате найходовіші: редисочка, цибуля, часник. І дід Сушко цілі візочки тієї зелені вивозив на базар, який відкривався на великому майдані, обгородженому суцільним дощатим парканом. Возив і гріб грошики, а я дивився і ковтав слинку. Майже щонеділі ходили ми туди, коли не купувати, то "продавати витрішки".

Начальству не сподобався той базарний гармидер. Тим більше, що місцевий колгосп не мав чого продавати, бо у них не вистачало кебети вирощувати городину, примусивши чалдонів повноцінно працювати. Ті уникали безплатної роботи в колгоспі, і господарство ниділо. Тоді керівники вирішили змусити працювати в колгоспі безробітних засланців, наказавши їм з'явитися в управління для відправки їх на роботу в поле. Тоді було вжито крайніх заходів – влаштовано облаву на базарі. Вхідні ворота зачинили й виловлювали засланців. Потім їх силоміць саджали на машини і як стій вивозили в поле. Потрапив у ту облаву і я, але мені вдалося перескочити за паркан і провулком утекти з тієї пастки.

Знаючи, що дехто із засланців вислизнув їм із рук, міліція почала зранку обходити житла і ловити ще не впійманих. Я, рятуючись від них, придумав схованку. Раненько вставав, снідав і йшов у непролазні хащі на березі річечки Сосновки. Там я обладнав собі гарну місцинку, зробивши ціле ложе й захист від мошки. Виклав підвищення для вогнища й палив цілий день, відганяючи комах; купався і читав. Там я прочитав надзвичайно цікавого американського довідника, видання 1945 року. Прочитав і наче побував там. Шнейдратус, довідавшись про нього, теж кинувся до бібліотеки, але довідничка там уже не було, а бібліотекарка пояснила, що надійшло розпорядження вилучити книжку "ввиду враждебности Соединенных Штатов к Советскому Союзу".

Так я переховувався у тій схованці з місяць. Може, сидів би й довше, коли б не мій знайомий Гвоздик. Здибавшись якось зі мною, він запропонував мені роботу... оздоблення приміщення районного притулку органів державної безпеки, яке щойно побудував Шнейдратус. Розміри того палацу були такі, що Гвоздик сам не міг упоратися з роботою – пофарбувати підлоги, двері, вікна тощо, тому і запросив до компанії мене. Я кинув мандрівки до схованки, бо вже не боявся облав, адже був зайнятий роботою, та ще й у такій установі. Але незабаром Гвоздик залишив мене там самого, чи то зі страху обертатися в такому місці, чи й справді мав якусь іншу роботу. Я ретельно працював далі. Єдине, що мене турбувало, так це щітка. Вона лізла, як стара шкапа, і вся поверхня, якісно пофарбована, була засіяна волосом. Зарплата ж була досить пристойна...

Покінчивши з тим фарбуванням, я знову вдався до Валентина, і він доручив мені написати фарбами на трьох дошках інструкцію протипожежних заходів. Робота була складна й велика, і тепер уже я запросив до компанії Гвоздика. На тому ми добре підробили.

На той час трест "Красдрев" заснував у селищах Шила і Велика Мурта невеличкі проектні контори і шукав людей, які б могли їх очолити. До Великої Мурти запросили Шнейдратуса, і він виїхав з Довгого Мосту. Прощаючись, обіцяв забрати туди й мене.

В "Ліспромгоспі" мені запропонували різні дрібні роботи й такого ж розміру заробітки. Однак мені було важливим те, що я все-таки вважався працівником цієї установи, хоч і позаштатним. Усі засланці, не маючи надій на майбутнє, прилаштовувалися: хто виїхав на різні роботи, хто міцно осідав у Довгому Мості. Мене не полишала думка, що ж робити мені? Дружина не тільки не збиралася сюди переїздити, а й просто відвідати не могла чи не хотіла. Я знову відчув недобре в тій відмові. Втім, я розумів, що сім'я чи й

може жити платонічними стосунками зі мною. Думав, думав і подав заяву з проханням виділити ділянку під забудову. Одержав на Новій вулиці. Ділянка була важка, заросла молодими берізками і вкрита пеньками. Тепер роботи мені вистачало. Я доглядав за грядками, працював у "Ліспромгоспі" та розчищав ділянку: розбив місце під хату, копав цілину. Та ось пройшла поголоска, що "Хімлісгосп" запланував розширити свою садибу за рахунок моєї та ще кількох ділянок, одведених під забудову засланцям. Нас попередили, щоб ми припинили освоєння тієї землі.

Тим часом я зібрав урожай. Мені аж шапка падала на потилицю з радощів: я був багач. Накопав вісім мішків картоплі, вив'язав п'ятнадцять вінків цибулі з кулак, не враховуючи дріб'язку, вибрав шість відер огірків, троє відер помідорів, головок п'ятдесят капусти, мішок моркви, мабуть, півмішка зимової редьки, мішок бурячків, навалив купу петрушки. Головне ж, нажав півкопи проса...

Два мішки картоплі надумав стерти на крохмаль. Узяв у діда Сушка "механізовану" тертушку й цілих два дні крутив, поки перетер ту картоплю. Найважливіше, як виявилося, було промити й висушити той крохмаль. Та все ж зібрав його кілограмів із тридцять, хоч і намучився.

Лишилося впорати тільки просо. Цілий мішок! Знову довелося звертатися до діда Сушка. Тільки у нього була своєї унікальної конструкції ручна ступка. От я й почав сушити те просо і руками перетирати його. Здається, що й сьогодні болять мені руки від тієї роботи. Зрештою подолав і просо. Тепер у мене стояло півмішка пшона. В зиму 1953 року я дивився бадьоро.

Тієї зими Михайлові Сороці несподівано було оголошено, що трест "Красдрев" забирає його як спеціаліста-топографа в Красноярськ. Підбадьорений тим, він, проте, неохоче розлучався з товариством, збираючись у нове невідоме. По його від'їзді ми чекали обіцяної телеграми, але Михайло мовчав. Тільки днів через десять прийшла вона, але текст був незрозумілий. За кілька місяців нам стало відомо, що його просто з поїзда відвезено до красноярської тюрми. Там його допитували, інкримінуючи якісь злочини. Зрештою засудили на додатковий термін.

Глувко був єдиний, хто знав у подробицях його життєвий шлях. Дещо уривками він розповів і мені.

Михайло юнаком, ще за Польщі, одружився з донькою професора Львівського університету Зарицького. Обоє стали на шлях боротьби з полонізацією українців. Швидко потрапили до польської тюрми як політв'язні. Там, у тюрмі, у них народився син, якого назвали Богданом. Яким чином вони передали те дитя професорові, невідомо, але виросло воно в дідуся й бабусі. 1939 року обоє з польської тюрми потрапили в радянську. Михайла було запроторено до таборів, а дружину "оселено", видно, як запеклу, у володимирському політізоляторі, де вона, здається, перебуває і по сей день. З натяків Глувка я зрозумів, що Михайло з Довгого Мосту раз чи двічі відвідував Західну Україну, бачився з сином, рідними... Разів зо два їздив у село Абан за двадцять кілометрів від Довгого Мосту. Допомагав утечі із заслання знайомих дівчат із Західної України і якоїсь литвинки. Недремне око очевидно щось знало про його подорожування. Ходила поголоска, що він і після засудження у Красноярську втік, тільки цього разу не в Україну, а у Воркуту, де брав участь у загальному повстанні в'язнів воркутинських таборів. Його жорстоко придушили, багатьох було постріляно, а решту розкидано по далеких таборах. Михайла нібито було засуджено до страти. Як він уник покарання, невідомо. Лише років через десять стало відомо, що деякий час він перебував у тайшетських таборах, а потім став довічним в'язнем мордовських. Як повідомило радіо "Свобода", там він і помер 1972 чи 74-го року.

Ми чекали весни 1953 року. З кінця 1952-го я працював чотири місяці у групі Валентина над проектом дороги та інших споруд в урочищі Почет. Піс-

ля закінчення того проекту знову перейшов на дрібні роботи, тобто почалося безробіття, а з ним і безнадія.

Та ось як грім серед ясного дня вдарила звістка з Москви – занедужав Сталін. Усі ходили розгублені, опустивши голови, говорили незвично притишено. Та не в усіх одне й те саме було написано на обличчях. На одних була безнадійна печаль за "рідним учителем", "рідним батьком", "генієм світу". На інших приховане – невже видужає, тиран? Левітан надривним голосом (прикидаючись?) передавав печальні повідомлення про стан здоров'я заюшеного людською кров'ю "рідного" і "єдиного". Засланці, затамувавши подих, не відходили від гучномовців, пошепки коментували новини. Я ж, згадуючи біографії тиранів, застерігав, чи не рано чекати кінця: бувало, що тирани прикидалися безнадійно хворими, щоб перевірити реакцію придворних плазунів, з метою розправи, як то було з катом Іваном Грозним чи Петром І. А коли пролунало фатальне й таке очікуване "помер", я все ще не довіряв. Так друзі й прозвали мене Хомою невірним.

Нам зблиснула надія повернутися до життя. Тирана не стало. Сумнівів не було. Придворна братія заворушилася. Ледве згадуваний раніше Маленков виплив на обрій, як місяць уповні. Хто він та що несе з собою? Ось сяйво місяця затьмарює особа Молотова. Та що це?! Берія, чекістська рука Сталіна... в "тріумвіраті"?! Найбільше нас бентежила ця постать. Усе ж таки у перші дні ми чекали якихось змін, нечуваних, та дарма, їх не було. Іноді на шпальтах газет та по радіо згадувано Кагановича, Хрущова. Обидва намісники в русифікації України, та в нашій долі вони ніби не важили.

Пастушенко в черговий раз наскочив у Довгий Міст (він уже давненько обійняв посаду агронома в колгоспі села Вознесенки за тридцять кілометрів від райцентру, пристав до вдови-чалдонки і мав уже з нею дітей, тож до нашого товариства навідувався дедалі рідше). Замість вітання він до нас, а ми до нього із запитаннями: "ну що?", "ну як?", "що буде?" Дещо посперечалися, висловлюючи різні припущення стосовно своєї майбутньої долі. Та Пастушенко їх тільки гостро висміяв. "Хіба у смертельній боротьбі отих "тріумвіратів" між собою комусь із них потрібно буде опертися на "народ", а поза тим, друзі, ніколи не чекайте добра", – пророче мовив він. І додав: "Ви, друзі, і не уявляєте, як "тріумвіратівці", розсівшись по кутках кабінету, люто, як хижаки, стежать за кожним рухом один одного, щоб, улучивши мить, схопити за горлянку і задушити, знищити, а самому вилізти нагору, стати другим "рідним батьком". Наш лад, наша компартія мають своєю суттю страшну диктатуру. Їм чуже розуміння "гнилої демократії", і в цім уся суть..."

Ранньою весною 1953 року дивився я, як повертаються в рідні краї перелітні птахи, і побивався за дітьми, дружиною, згадував батьківщину. Мій сум підсилювало ще й те, що я чи не єдиний залишився без певного працевлаштування. Шнейдратус виїхав, Михайло виїхав... Інші викликали дружин, сім'ї й осіли як на постійно. Нарешті зникла й остання надія – обійняти посаду помічника Валентина: начальник "Ліспромгоспу" волів віддати її технікужиду. Обіцяних викликів від товаришів, котрі виїхали, теж не дочекався. Правда, пізніше прочув, що їм там самим не з медом, крім Шнейдратуса.

Отже, я не мав до чого докласти рук, ще й ділянку, відведену під забудову, втратив.

Пішов у райземвідділ, щоб переоформити ділянку, і дізнався, що тим відає один жид-засланець, мій партнер по преферансу. Він запропонував мені взяти іншу ділянку під садибу, найкращу, на неї претендував член виконкому. Я не хотів зв'язуватися, але той жид заявив, що дармоїдів треба вчити... І я ретельно взявся за роботу...

Саме в розпалі моєї городницької діяльності господар помешкання відмовив мені у квартирі, мовляв, кімната йому потрібна для сина. Та я довідався,

що причина того раптового виселення була інша. Мене якось відвідала Леся, і москалі, зачувши від мене "чужинську" мову, ніби між іншим зауважили: як це я не гидую говорити тією, як по-їхньому, дикунською мовою. Ну і не захотіли, щоб у хаті жив "хахол".

Щось через тиждень я, за порадою Глувків, звернувся до їхнього сусіди, одинака литвина, недавнього вчителя, який щойно закінчив свого будинка на три кімнати. Він довго не погоджувався, відмовляв мені, посилаючись то на те, то на інше. Але я зрозумів, що річ не в тому, а у відмежуванні литовців від людей інших національностей, зокрема москалів. Та моя настирливість і благання таки зламали його...

Вперше ввійшовши у такі близькі стосунки з литовцями, ще раз переконався, що вони найзгуртованіший народ у Довгім Мості. Що вони тільки за потреби вживають російську мову, а поза тим говорять своєю. Що ж стосується культури, то вони чи не найвідсталіший народ великого СРСР, неохайні не лише самі, а й щодо житла, дворів.

Новенький будинок мого господаря був затишний, добре спланований, але щойно покладена підлога була загиджена, запльована. І це... в учителя! Спочатку я припускав, що причиною такої неохайності може бути його холостяцьке життя засланця. Але якось він запросив до себе "шляхетних" дівчат і хлопців на якесь свято. Вони дуже примітивно пригощалися такими ж примітивними стравами і плювали не лише на підлогу, а куди бачили.

Не раз я заводив з ним розмови на різні теми. Говорив, між іншим, що я українець, а не москаль-гнобитель. Проте помітив, що той учитель має дуже обмежені географічні та етнографічні знання...

Про простих литвинів-селян зайве й говорити. Буваючи у таких сусідів, я не помітив у них "української" ввічливості, а зазирнувши до хати, ще більше був здивований неохайністю, брудом. Лави й піл були чорні, як земля. Долівка, видно, з початку оселення не перекопувалася, а не те що не звальковувалась. Була до того брудною й нерівною, що не міг пройти, не спіткнувшись. У хаті стояв такий сморід, що я поспішив звідти вийти. Не чистіше було й у братів-литвинів, які орали мені города.

Правда, в одного литвина я побачив й інше. То був інженер із самого Вільнюса. Сам невеличкий, жвавий, років сорока чоловік. Мені хотілося ближче з ним зазнайомитися. Він саме збирався виїздити у Єнісейськ, щоб влаштуватися за фахом. Години дві чи й більше я провів у нього. Його родина всупереч заведеному поставилася до мене як до українця шанобливо, а в приміщенні було досить чисто, навіть затишно. Всюди було прибрано, застелено ряднинками та завішано завісочками національного виробу й малюнку. У нього вперше я побачив литовську технічну літературу. Звичайно, за такий короткий час багато не набачишся, та все ж я помітив, що то люди вищої культури, ширших понять про взаємини між людьми, про оточення.

Він обіцяв написати мені, може, і я міг би там десь прилаштуватися. І написав... що сяк-так прилаштувався, додавши, що даремно ми шукаємо чогось у дикім краю, залишивши Довгий Міст, який був усього за 120 кілометрів від залізниці, тоді як Єнісейськ – за всі 300, серед дрімучої тайги. Що там могло бути для інженера?!.

Десятки моїх заяв поверталися з неґативними відповідями, і я почав втрачати надію на постійну працю. Вже не веселили мене й грядки, які цього разу менше вдалися. Для заспокоєння ще раз написав Шнейдратусу. І він відповів, щоб я був готовий до переїзду в його контору. Можна собі уявити, як та оповістка підбадьорила мене...

Листування з домівкою дедалі скорочувалося, я відчував, що там, на батьківщині, починають потроху забувати мене...

Мені не сходило з думки працевлаштування, адже треба було не тільки

заробляти на прожиття, а й усталитися з якимось житлом, бо варто литвинові відмовити мені у притулку, і я б опинився просто на вулиці. Мучився, роздумував, невже доведеться-таки будувати свою хатину. Аж ось у липні одержую від Шнейдратуса листа із запрошенням переїздити до нього на роботу в невідому мені Велику Мурту. Написавши йому, я просив сповістити, що саме він мені запропонує і як там буде з житлом, але тільки згаяв час: він відповів ухильно, нічого не роз'яснивши. В серпні телеграфував мені про згоду на мій переїзд, але знову нічого конкретного. З тією телеграмою можна було просити дозволу на переїзд. Я подав заяву, та у від'їзд не дуже вірив і не знав, що мене там чекає. Однак днів через десять мене попередили, щоб я був готовий до переїзду і щоб через три дні з'явився з речами. Я стояв, слухав і ніби не чув, думав: ось я і відірвався від Довгого Мосту, та яке майбутнє чекає мене?..

Велика Мурта

Я чекав, що хтось із друзів прийде провести мене, але Глувко був чимось зайнятий, а Валентин чи то не зміг, чи то не схотів... Було сумно й прикро, що я один, мов палець. Умостився в машині, хотілося бачити знайомі обличчя, але нікого навколо не було. Очима хапався за вулиці, провулки, такі чужі, але вже ніби й рідні. До сліз було чогось шкода, за чимось сумував, і все те переплелося з радощами, що я таки вирвався з Довгого Мосту, та чи навіки?.. Але всі ті почуття вже витискала одна думка: що мене чекає в недалекім завтра? То було в кінці серпня 1953 року.

Машина мчала спочатку тайгою. Далі почали зустрічатися й великі клапті полів, а десь перед селом Абан розкинулись простори степів, перемежовані перелісками. По дорозі до самого Канська було ще двоє чи троє сіл, але ми там не зупинялися.

До Красноярська прибув уранці. Мене було відведено до крайового управління держбезпеки, й біля тієї установи я чекав, сидячи на клунках. Мій новий фельд'єгер сказав, що скоро буде попутна машина, і ми одним духом доскочимо тієї Мурти...

Темрява була неймовірна і мої надії оглянути околиці Мурти не збулися.

На світанку я вже був на ногах. Здавши речі на схованок у готелі, пішов вулицями в супроводі "охоронця". Оглядав свою нову, хоч і велику, але тюрму. У районному управлінні мені оголосили, в які дні я повинен з'являтися на реєстрацію, і відпустили на всі чотири у межах Великої Мурти.

Не притримуючись якогось певного напрямку, повільно йшов і роззирався. Головна вулиця була рівна, як стріла, і довга. Будинки дерев'яні, масивні, з різьбленням на коробках, одним словом, не такі, як у Довгому Мості, а містечкового типу. Запитав у перехожих про контору "Красдрев", але ніхто навіть не чув про її існування. Декілька разів я проходив вулицею туди і назад, поки натрапив на неї. Шукаю якоїсь вивіски, але нічого не бачу, принаймні з вулиці. Заходжу у двір, ворота відчинені, а самі ворітниці жалюгідні. Будинок теж потребує ремонту. Обдивившись, заходжу до приміщення і... здибую Славу. Виявилося, що Шнейдратуси й мешкали в якомусь чулані своєї "установи", пристосувавши його до життя. Коли ж зайшла розмова про мою роботу, то Шнейдратус, не моргнувши оком, заявив, що у нього для мене нічого немає. Тим він мене просто убив. А як же телеграма, запитую. Тоді він почав викручуватися, що прийомом на роботу відає вище начальство з Красноярська і що, мовляв, треба почекати приїзду того начальства, яке, до речі, повинне скоро завітати у Мурту. Ті слова мене дещо заспокоїли, але де ж мені жити?! Шнейдратус порадив звернутися з тим до такого собі Бойченка, який і мешкав неподалік контори.

Я, не гаючи часу, пішов за вказаною адресою і, на диво, опинився у ро-

дині "закоренілих" хохлів, як вони себе називали. Ми тут же домовилися, що я займу куток у великій кімнаті, другий куток якої уже займав квартирант-засланець Севастьянов, кравець за фахом.

Влаштувавшись із житлом, я не мав чого робити, хоч і не втратив ще надії влаштуватись у конторі Шнейдратуса. А поки що знайомився з Муртою. Обійшов усі вулички і провулочки, зазирнув у всі закутки. Можна було здогадатися, що селище до недавнього минулого купчилося біля мосту, на лівому високому березі річки Верхня Підйомна. Верхні дві вулиці селища майже повністю заселили засланці – українці із західних областей та німці з Поволжя, яких було заслано цілими родинами. Корінне ж населення селища, як і в Довгому Мості, – російсько-чалдонський "народ". Значно оживляв селище битий шлях (тракт), який ішов з Красноярська на Єнісейськ, а далі на Ігарку, Дудінку й Норильськ. День і ніч не вщухав рев моторів і машини, як мурахи, мчали і мчали по нитці тієї траси, одні на північ, інші – їм назустріч. Це було перевагою порівняно з глухим Довгим Мостом.

В кінці дня, коли контора спорожніла, я знову пішов до Шнейдратуса. Знову почав розмову про моє працевлаштування. Та він прозоро натякнув, чи й буде що мені. З тих слів я зрозумів, що раз він не хоче мого влаштування, то хіба буде інакше дивитися на те начальство. Однак Шнейдратус дав мені посібники для вивчення проектів типових споруд та з сантехніки, нібито для того, щоб я був готовий узятися за таку роботу. І я старанно засів за підручники...

Я нібито й не вірив, що влаштуюся з роботою, проте думкою таки чіплявся, чекав на приїзд начальства і майже цілими днями пропадав у Шнейдратусів. Тоді я вивчив характер господаря та їхнє сімейне життя. Побачив фотокартки його матері та колишньої дружини і впевнився, що вони були "класичними" жидами. Проте він підкреслював своє німецьке походження, посилався на довідник Брокгауза, в якому значилося його прізвище. Правда, характером він був німець – крутий, вимогливий. Легко підкорив собі дружину Славу: вона, як раба, беззастережно виконувала його волю. А він поводився як деспот не тільки щодо неї, а й щодо сина, дуже милого і хорошого хлопчика Осіка. Часто ні за що бив те дитя і змушував Славу.

Так цілий тиждень чи й більше я чекав "гостей" із Красноярська. Коли ж вони приїхали, побачив, що Шнейдратус і сам не дуже сміливо почувається, а про мене ніби й зовсім забув. Улучивши мить, я сам "впав їм ув око", сам "доповів" про себе. Чекав на пояснення Шнейдратуса та його рекомендацію, але нічого подібного. Вдавши, ніби не знає мене, він ще й сам почав розводитися про те, що зараз контора не потребує працівників. Я обурився з такої його поведінки, показав телеграму, але те не допомогло, і я в розпачі вийшов із контори.

Кому я тільки не пропонував свої знання і руки! Все було даремним. І я почав топтати стежку в останню і на той час найсоліднішу організацію – дорожно-будівельну експлуатаційну контору №2 для забудови траси союзного значення. Керував тією конторою полковник держбезпеки Богданов. Звиклий у таборах не вважати ув'язнених за людей, він так само ставився до своїх працівників, переважно засланців. На їхнє щастя, вважав Мурту не гідною себе і здебільшого перебував у Єнісейську чи Красноярську. Його наїзди у "вотчину" в Мурту кидали в лихоманку всю установу. Особливо він знущався з німецької молоді.

І ось тільки там мені ще не відмовлено. Я ходив туди, поки нарешті приклеївся. То було десь у кінці вересня чи на початку жовтня 1953 року.

Приймав мене сам Богданов. Розпитуючи, поставився до мене досить уважно, спокійно все вислухав. Коли я вийшов з кабінету і розповів співробітникам, як відбувалася розмова, вони дуже дивувались і не вірили, не впізнавали Богданова.

За наказом мене було зараховано на посаду інженера, проте з двотиж-

невим випробувальним терміном і на той час поклали ставку техніка з оплатою 400 карбованців місячно.

Оскільки Богданов тижнями, а то й місяцями не з'являвся в конторі, все керівництво перебрав дорожний майстер із засланців технік Андреєв. Колишній будівельник, добра і лагідна людина, однак із гонором, у якім відчувалися ревнощі до фахівців з інженерним званням. Його вказівки я і повинен був виконувати.

По закінченні терміну випробування на креслярських та обрахункових роботах мені доручили специфічну дорожню роботу: перевірити товщину насипу траси від Мурти до села Талівки, цебто на відстані 42 кілометрів. На допомогу дали мені двох дівчат-німкень. З тією командою я й почав вимірювання...

Робота була нескладна, але дещо нудна, одноманітна. Правда, я мав нагоду оглянути околиці Мурти і села вздовж траси, бачити їхніх мешканців: на ночівлю ми йшли у ближче село, там і "заправлялися" їстівним.

Першого дня, коли ми вийшли на трасу, стояла чудова осіння погода: тиха, сонячна. Та за ніч усе змінилося. Почалася справжня зима. Випав товстий шар снігу, дошкуляв мороз. Дівчатка, не хапаючись, колупали кам'яне полотно траси, при наближенні автомашин байдуже відходили убік, перечікуючи. Лише одну машину, дещо незвичної форми, вони злякано провели очима. Я й собі замислився, що ж возять у таких машинах? На суцільному кузові, закритому, як скриня віком, лежало двоє добре одягнених, як для зими, вояків із рушницями. Дівчата, помітивши мій запитливий погляд, підійшли ближче і пояснили, що в таких машинах возять заарештованих на допити в Красноярськ.

На третій день, у присмерку, ми підійшли до Талівки. Тут був кінцевий пункт і муртинської ділянки траси, і наших досліджень. У Талівці жив і дільничний майстер нашої організації Кирилов, засимільований чуваш. Він запропонував мені заночувати в нього. Стомлений, я не мав охоти до балаканини, тож перекинулись двома-трьома словами. Правда, я таки запитав, почувши, що він чуваш, про його рідну мову, але він безнадійно розвів руками, – мовляв, забулась. І прізвище моє цілком зросійщене – "Кірілов", додав.

Запитав і мене, хто ж я. Почувши, що українець, із Києва, дуже здивувався, навіть вигукнув: "Із самого Києва?!" На тім наша розмова фактично й урвалася.

Встав я ще затемна, одівся і вже був ладен іти, як несподівано з сусідньої кімнати вийшов молодик і майже кинувся мені в обійми. Я, ошелешений тим, відсахнувся, а він поспішив пояснити, що теж засланець, чуваський поет, і що тут, у Талівці, живе киянин, письменник Антоненко-Давидович.

Нашвидку розпитавши, де той мешкає, мов шалений вискочив я з хати і побіг. Потрібний будинок знайшов на північній околиці села. Стукаю в двері. Переді мною з'явилася незнайома жінка, запитала російською мовою, мовляв, кого вам треба. Я своєю чергою теж запитую: "Тут живе засланець Антоненко-Давидович?" І теж російською мовою. Вона помітно розгублено промовила: "тут!", – а я вже рішуче заходив до хати. Назустріч вийшов підстаркуватий сухуватий чоловік, запитливо дивлячись на мене. Я грізно запитую: "Ви Антоненко-Давидович?" Той не кваплячись збентежено відповідає: "Так... я. А в чому річ?" Тоді я, подаючи йому руку, рекомендуюся: "Козуб Іван Гнатович!" Його обличчя на тому прояснилося, і він посміхаючись очима, зазнайомив мене з дружиною, котра тут же перейшла на західнянський діалект української мови, заметушилася, готуючи сніданок.

Зо дві години ми проговорили, пішли розпитування, розповіді. На столі з'явилася самогонка і на закуску деруни, солоні огірки й дуже грубий чорний хліб... Та час було йти на роботу. І мені, й Борису. На прощання він дав мені адресу муртинського "хахла" Вареника, сказавши, що то свідомий наш земляк. Давши собі слово ще зустрітися, ми розійшлися, гаряче попрощавшись і радіючи тій приємній зустрічі.

Повернувшись у Мурту, я негайно розшукав того Вареника, але з перших же слів зрозумів, що то скупа й "слизька" людина. Він мав хитрі очі й плебейське обличчя. Обіймав посаду районного топографа, звичайно закриту для засланців; уміло висував свою особу навіть у колах правлячої районної еліти. Не раз я намагався хоч щось довідатися про його минуле, принаймні чи відбував він табори, – але даремно. Він спритно обходив ті запитання. Так і на сьогодні я не знаю, де він учився, що закінчив тощо.

Щодня я виходив на роботу в дорожньо-експлуатаційну контору і щодня Андрєєв на розводі підкреслено заклопотано бідкався, мовляв, що мені з вами робити, що доручити фахівцеві не дорожнику. Я не переставав дивуватися, що така ніби солідна й розумна людина, а так любить полоскотати своє самолюбство. Нарешті десь наприкінці листопада він, наголошуючи на кожному слові, сказав: "Я доручаю вам дуже важливу справу: демонтувати старий міст на річці Верхньо-Підйомній і побудувати новий".

Безумовно, будівництво мосту, хай і не великого, річ специфічна і мені доводилося враховувати кожну дрібницю, щоб уникнути неприємності, адже я вперше взявся за таку справу. За два тижні було демонтовано старого моста, забито палі й уже почали класти нове перекриття.

Саме тоді, коли я радів, що принаймні до літа забезпечений такою цікавою роботою, приїхав ніби для чергового нагляду мій "патрон" Андрєєв, і не сам, а з топографом контори, обмеженим москалем. Він обходив будівельний майданчик, а я бачив: щось коверзує. То лід не там вивантажено, то матеріал зі старого мосту не там складено тощо. Перед від'їздом промовив: "Увечері зайдеш у контору". А ввечері без будь-яких пояснень наказав передати справи тому топографу... і знову почав бідкатися, де використати мене.

Я знову перейшов на дрібні роботи. То креслив дорожні знаки, то вимірював об'єм цистерн на паливо тощо. Доки в кінці березня 1954 року не вийшов у "відставку" під загальне скорочення штатів з мізерною вихідною виплатою. Вкотре знову опинився на вулиці без будь-яких перспектив на краще майбутнє.

Дещо раніше випадково зустрів Шнейдратуса. Він виправдувався переді мною і запрошував заходити в гості. Бідкався, що обсяг роботи в його конторі дедалі зменшується, від чого й заробітки теж зменшилися, та й взагалі контора почала дихати на ладан. Виразка образи почала вкриватися струпом, і я, не маючи де себе подіти, зайшов до нього, а по скороченні часто сидів там, бавлячись тим милим хлопчиком Осіком.

Від Шнейдратуса дізнався, що у Мурті живе Рашеєв, і розшукав його. Він так і залишився хвальком. Правда, житло його, велика кімната, було обставлене на широку ногу. Потім я довідався, що робив він те за рахунок своєї нової дружини, яка, злигавшись із ним, продала все своє майно і розтринькувала гроші. Він познайомив мене з нею. Вона, подібно до чоловіка, трималася ніби ґранд-дама, була ввічливою, уважною до гостей і, звичайно, до мене.

Якось заходжу до Рашеєва й очам не вірю: його гостем був засланець Маркман. Виявилося, що він після того, як розбитого паралічем Меламуда відправили у будинок для хворих засланців, виїхав із Довгого Мосту в глухе сільце Лапіно. Там знайшов чалдонку-вдову, пристав до неї і тихенько жив на її хлібах. Він, як багато хто з нашої братії – інтелігенції, шукав до чого б прикласти свої знання "марксизму". Та в тайзі були потрібні робочі руки, а не мудрування Маркса. Спробував був кустарничати фотографом, та знову ж таки, хіба чалдонам потрібні ті фото? І він надумав перебратись у "многолюдну районну столицю" Мурту. Але помилився чи не більше за мене. В Мурті були свої кваліфіковані фотографи, які, як кажуть, від безділля ганяли собак, не маючи заробітків і на чорний гливтяк. Все ж він спробував. Але його мазня, а не фотокартки, викликали підозру, що той "фах" лише ширма і що насправді він сексот від органів. Зустрічаючи його, ми ховали очі, прикидаючись "марксистами", а він, як дреси-

рований папуга, забував про фото і сипав "марксизмом", розкриваючи глибини своїх знань. Мабуть, від безнадії написав заяву владикам у Москву (може, провокаційну, а з погляду "справжніх" марксистів – контрреволюційну), – називав покійника Сталіна та інших тиранами й дурнями, які пустили його поміж людей, де він має змогу вільно пропаґувати ворожі ідеї тощо.

Прочитавши те, ми (я та Рашеєв) були глибоко зворушені: таким правдивим був той опис нашого становища. Написати таке тоді не кожен би наважився, думалося, що він або божевільний, або сексот.

З голоду Маркман був ладен "гостювати" у Рашеєва щодня, розвиваючи Марксові ідеї, але хіба він міг узяти його на своє утримання? Отже, "погорівши" на фотосправі, Маркман змушений був повернутися до своєї чалдонки в Лапіно. Там, забутий усіма, невдовзі й помер...

Я вчащав до Рашеєва в надії прилаштуватися в його конторі. Та з розмов виявилося, що та установа була матузяною, ледве животіла, а Рашеєв тільки бундючився, сидів дома без роботи і зрідка виконував якісь дрібні випадкові завдання. Правда, його козирем було те, що він таки був у штаті і мав якусь мізерну ставку.

Мене ж припікало безробіття, і я хапався за найменшу можливість десь влаштуватися. Вдруге побував у БМУ. З тиждень мені морочили голову, поки призналися, що й самі сидять на "сухарях". На той час при виконкомі звільнилося місце інженера-інспектора колгоспного будівництва, і Вареник висунув ідею влаштувати мене туди. Я подав заяву і всі належні документи. Спочатку мені ніби й усміхнулося обійняти ту посаду, та коли, як кажуть, уже все було "на мазі", останньої миті за вказівкою органів мені було відмовлено, хоч у райвиконкомі мені вже видали й посібники – два томи з колгоспного будівництва (вони й досі збереглись у мене).

Навколо весна, а з нею й надії на нове відродження. Лише я втратив будь-які сподівання на щось добре, блукав Муртою без мети і в розпачі зайшов до Шнейдратуса. Безрадісно повідав йому про новий провал. Він вислухав і сказав: "А що як тобі спробувати взяти на себе будівництво нових об'єктів у райспоживспілці? Я чув, що їм спущено деякі типові проекти для забудови". І ще раз перепитав: "Візьмешся?" "Хоч до чорта погоничем, аби щось робити," – відповів я. "Тоді ось що, у правлінні лежать проекти на побудову модерного універмаґу, кам'яної крамниці з льохом для господарчого краму, на реконструкцію їдальні-ресторана та ще дещо. Йди до правління і змусь їх, ледачих, доручити тобі керувати тим будівництвом. Райспоживспілка – багатий "дядя". Не те що злиденне БМУ. Якщо зумієш їх розворушити і вони призначать тебе інженером з будівництва, то і я дечим допоможу практично. Тільки з умовою, що за відкриття таємниці та за практичну допомогу ти мені платитимеш 50 карбованців щомісячно". Хіба я міг не погодитись?..

Не відкладаючи, пішов до правління. Заходжу в кабінет голови. За столом сидить не людина, а жлукто, налите вщерть самогоном, із посоловілими очима. Переконавшися, що він упіймав мене у фокус зору, без запрошення сів навпроти й почав питати про плани райспоживспілки щодо будівництва. Напружуючи думку, він ніяк не міг дібрати, про що йде мова. Коли ж нарешті дійшло йому, з безнадією у голосі сказав: "Яке там будівництво, коли ми ледве справляємося з торговельними справами!" Так, піймавши облизня, я пішов геть. Розповів про все Шнейдратусу. Ми переконалися, що перехопити ту цікаву роботу важко, та я все ж продовжував крутитися біля правління, хотів піймати того голову тверезим і ще раз поговорити. А невдовзі прочув, що його знімають за пияцтво і на це місце ставлять когось іншого. І тоді я пішов на хитрощі. Зайшов до нового голови нібито з тим, щоб закінчити розмову про будівництво, почату зі старим начальником; нібито я вже з ним про дещо домовився і вимагав від нового вирішити питання. На цей раз переді мною сидів невеличкий, рухливий чоловічок.

Крім нього в кабінеті сиділо два чи три члени правління. Соваючись, він таки уважно вислухав мене і трохи подумавши, вказав на шафу: “Он наслали цілу купу паперів, але в нас немає часу на ту китайську ґрамоту. Для того треба фахівця. А ми в тому не розбираємось”. Перехопивши розмову, я сказав, що, мовляв, я інженер-будівельник і що не лише допоможу розібратися з паперами, а й можу взяти на себе справу будівництва. Зачувши слово “інженер”, він ніби пожвавішав. Підтягнувся і сказав: “Коли так, то візьміть ті папери, подивіться”.

Я бачив, що він зараз чимось перейнятий іншим, і розумів, що поки що говорити про деталі не випадає, а тим більше обговорювати умови роботи, тож узяв ті папери і вийшов. А вдома почав уважно знайомитися з матеріалами.

Днів через три знову пішов у знайомому напрямку. Цього разу голова попростецькому оглянув мене і почав: “Я, голова Шагеєв Микола Савич, коли бажаєте знати, хочу, щоб доручена мені справа жила і процвітала і, звичайно, хотів би виконати все мені доручене в галузі будівництва. Але кому довірити таку відповідальну справу? Адже на неї заасигновано півмільйона! Ви кажете, що ви інженер, а звідки мені знати, хто ви такий? А що як ви розтринькаєте ці гроші, а мені тоді що? відповідати? іти в табори?”

Я з усім красномовством почав переконувати його в своїх чесних намірах, в тому, що не аферист, і він потроху почав перейматися довірою до моїх слів. Ми перейшли до обговорення деталей. Він говорив про те, що не має робочої сили, та я пообіцяв і те зорганізувати, аби було доручення і гроші. Голова зрештою повеселів і пообіцяв, мовляв, коли побачу діло, то й ґрішми засиплю і матеріалами. По тому без зайвих слів наклав резолюцію на моїй заяві: “Зарахувати інженера Козуба начальником відділу райспоживспілки з окладом 750 карбованців на місяць”. І передав секретарці до наказу. Розпорядившись звільнити велику кімнату, сам завів мене туди, ніби жартома кинув: “Побачимо, як ви будете будувати!” – і вийшов.

А я сів і подумав: “А й справді! з чого почати?” Подумав і почав... з голови. Пішов до нього й попросив визначити, який з об’єктів починати першим. Після чого написав оголошення про набір робітників на будівництво, сам і розклеїв по селищу та став чекати.

Минув день – нікого немає. Минув другий... Довелося писати ще одне оголошення, детальніше. В ньому я окремо зазначив про постачання хлібом і про неабияку платню. І на це клюнуло.

...В призначену годину, о восьмій ранку, біля контори збиралися бриґади, до півсотні чоловік, і бриґадир Авґуст роздавав робітникам хліб, озброював їх інструментом. Коли він уперше прийшов до мене – тесляр високої марки, стрункий, широкий у плечах, красунь з обличчя – я просто був зачарований ним, і не признаючись у тому, вхопився за нього як за порятунок, думаючи: тебе сам Бог послав, чоловіче добрий. До пізньої ночі ми обмірковували, що і як треба організувати. А на ранок я тільки встигав писати, а бриґадир Авґуст не хапаючись, як досвідчений господар, уже пристосував приміщення для підсобки, комори; підвозив інструменти: пилки, лопати, сокири, точила, терпуги, кайла, рулетки тощо. А головне, вже ніс хліб із пекарні для робітників...

Я крутився, мов дзиґа. Треба було подбати про машини, вказати, де брати ґравій і де його вивантажувати, де брати ліс і де його звалювати, записати всі рейси і вантажі, обстежити десятки кілометрів узбережжя, побувати на чотирьох об’єктах, розмітити котлovани для підмурків і все треба... треба...

Ледь спізнився, проґавив – робота вже стоїть. Або ще гірше – робиться не так як слід. А тут іще негайно треба знайти мулярів, бетонників, арматурників, електриків. Часто знайдені мають низьку кваліфікацію, то треба, засукавши рукави, показувати, як робиться. А скільки довелося ходити в артіль “Проґрес”, – перш ніж остаточно пощастило розмістити замовлення на столярку, лутки, вікна, двері, одвірки... Стало ясно, що я не в змозі встигнути

скрізь пішки. Це бачив і голова. Він наказав конюхові подавати мені бричку, але тримати коня цілий день напоготові було недоцільно, і голова пообіцяв мені мотоцикл. Привезли його на замовлення з Красноярська, новісінького. Я вже задумався, чи й освою його, коли через день голова наказав видати замість мотоцикла новенький велосипед. Я здогадувався, що Шагеєв, довіряючи мені, все ж запитався в органах, чи можна видавати мотоцикла засланцеві. Я ж радий був і велосипеду, він так полегшив мені роботу, і я метеором літав по всіх усюдах, по всіх закутках Мурти. "Янкі в Мурті"– охрестили мене мешканці з легкої руки турка-засланця. Справді, я у легкому одязі, в картатій сорочці американського крою, в капелюсі нагадував іноземця, який, розчервонівшись, як печений рак, мчав самокатку вперед.

Росли гори лісу, росли гори ґравію. Треба було негайно розпочинати котлован універмаґу. Я крутився сюди-туди, шукаючи бетонників. Якось, ідучи центральною вулицею, побачив, що на новобудові дитсадка вештається пічник. Зупиняюся, заходджу туди, пробую почати розмову, але той чоловічок, заклопотаний роботою, не зважає. А я не відстаю. Нарешті, коли я натякнув, що мені треба класти стіни будівлі, він розігнувся і я побачив його жарини-очі. Досить йому було вимовити кілька слів, як я впізнав у ньому земляка-українця. Він забув про роботу – проговорили до смерку. Я вже знав, хто він, де живе, про сім'ю, але про минуле він не прохопився жодним словом. Головне ж, він мав завтра вийти на роботу до мене. З цілою бригадою землекопів, бетонників, мулярів. Я відчував, що у тому маленькому чоловічку знайшов неоціненний скарб. А він був певен, що надвисокий заробіток йому забезпечений.

Застаю валку машин з Красноярська. Привезли декілька тонн цементу. Де подіти? Кинути просто неба? Дивлюся – порожня комора споживспілки. Командую скидати туди, заповнили те приміщення вщерть. А тут прибіг комірник, здійняв галас, побіг до Шагеєва. Кличуть і мене до нього. Заходжу. А він зустрічає реплікою: "Що, товаришу інженер, може, накажете й мені вибиратися з кабінету?" Я, сміючись відповідаю: "Що ви, Михайле Савичу, навіщо мені ваш кабінет, я ж не збираюся бути головою райспоживспілки. Та сам я і на дощі перестою, а от цемент – штука благородна, дощу не терпить. А за тиждень того цементу в коморі й не буде". "Правда?" – перепитав Шагеєв, і на тому розмова закінчилася.

Коли все налаштувалося, я в недільні дні давав собі відпочинок. Ходили з Вареником на річку купатися, фотографувалися.

Мур універмаґу швидко ріс, вибиваючись до рівня землі. Мені стало на часі закладати третю будівлю – приміщення для господарчої крамниці. Пішли на призначений майданчик, почали розмітку. Авґуст ставив і забивав кілочки. Коли вже все було готове, мені здалося, що один із кілочків слабо забитий. Я взяв у Авґуста сокиру й ударив обухом раз, а коли замахнувся вдруге, держак висковзнув з руки і сокира, злетівши високо у повітря й зробивши "сальто-мортале", з усього розгону цокнула по моїй нозі і загрузла там. Авґуст блискавично висмикнув сокиру, а я, знявши чобота, затис рану. Вона була досить глибока. Першою ж машиною мене завезли в лікарню.

Оглянувши рану, лікар сказав, що перерубано сухожилля і, можливо, нерв, але нога ходитиме, хоча і доведеться тижнів два не рухати стопою. На мене насів відчай. Невже доведеться передавати комусь керівництво? І вдома я не знаходив собі місця. Наказав Авґусту зробити мені два ціпки і спробував скакати по кімнаті. Сяк-так перебув до вечора. А на ранок не витримав: опираючись на ціпки, мов горобець, поскакав у контору – не міг погодитися, щоб налагоджена робота розвалилася. Так я жодного дня й не лежав, мучився, але скакав, далі керуючи роботами...

Будівлі росли. Гори лісу навколо них танули. Але я бачив, що будова (квашний пункт) виходить надійна, та краси в ній мало. Мої теслярі були хоч

і старанні, однак кваліфікації їм бракувало. Коли ж дійшли до даху, то виявилося, що вони й уявлення не мають про збір і крокви. Сміялися з моїх розпоряджень, вважаючи, що я щось не того... Довелося, як кажуть, засукувати рукави й братися до діла.

Коли було закінчено підмурок універмаґу, я радів, полегшено зітхнувши: гори землі і гальки щезли, зате мереживо підмурка вилізло на поверхню майданчика, ясно окреслюючи контури будівлі. Я запросив Вареника з теодолітом визначити рівень муру, і коли підрихтували за позначками, на радощах у чайній розпили пляшку шампанського...

Коли почалася цегляна кладка універмаґу і госпмаґу, Шагеєв доручив мені додаткову роботу: обстежити старі льохи за 25 кілометрів від Мурти і скласти проект та кошторис їхньої капітальної перебудови.

Виїхав рано. Добрий кінь, помахуючи головою, хвацько котив легеньку бричку. Візниця задумливо щось мугикав, а я пив свіже лісове повітря, вбираючи очима, як губкою, навколишні мальовничі краєвиди. Проїхали більш як півдороги – і хоч би душа жива. Лише птаство вицвірінькувало на всі голоси, порушуючи одвічну тишу лісів. Під'їхали до річки. Обабіч благенького містка, захаращеного буреломом, спочивало невеличке сільце. Глухі високі паркани, глухі зачинені ворота, з-за яких визирали димарі. Ніде – ані шелесне. Лише пасемця диму, що снувалися з тих димарів, показували на присутність людей.

Чим ближче до Єнісею, тим важчою ставала дорога. Ми їхали глибокими сипучими пісками. Кінь втратив жвавість, глибоко хекаючи, ледве тяг нашого легенького візка. Замість лісу потяглися поодинокі, спотворені негодою сосни, з вузлуватими стовбурами і вітами, як старі деркачі.

Покінчивши з обстеженням, я спустився з досить крутого, високого берега до Єнісею. Неозорі водяні простори витягнулися сіро-блакитною стрічкою. Моторошна тиша навівала відчуття самотності, своєї мізерності перед одвічною величчю природи... Як прикутий стояв я і дивився, ніби чогось чекаючи. Здригнувся, ніби прокинувшись, пішов назад, думаючи: так ось куди засилали Палія, Самойловича, Головатого, Грабовського... Може, і вони, стоячи на березі Єнісею, цього дикого велетня, сумували зі своєї долі, як і десятки тисяч українців-засланців.

Вже у присмерку дістався Мурти, висів біля свого помешкання. Так і зайшов до приміщення, на здивування господарів, зі снопом запашного лісового зілля: квітами і полуницями. На моє запитання, чому люди не косять таких буйних трав на галявинах та луках, господар лаконічно відповів: "Хіба ви не знаєте приказку про собаку на сіні?" Трохи згодом пояснив: "Колгоспи безсилі викосити ті трави, а мешканцям – здебільшого тим же колгоспникам – заборонено косити під страхом засудження. Мовляв, нехай краще пропаде, ніж буде порушено закон про "збереження народного добра".

Воля

Був кінець липня, коли розлетілися чутки про амністію для засланців. Не тільки я, багато хто сприйняли їх як чергову плітку, не звертали уваги. А в душі так хотілося вірити...

Саме тоді в Мурту приїхав зять Бойченків, господарів мого притулку, і мене "попросили" звільнити кімнату. Я був приголомшений тією несподіванкою. Запитав у одного, у другого – всюди відмовляють. Коли здибав Вареника, і ми швидко домовилися. Я переселився до нього. Не знаю вже з яких міркувань, але він не дозволив мені розміститись у кімнаті, і я змушений був поставити розкладачку в кухні, за що мав платити двадцять карбованців щомісячно. Але більше мене турбувало те, що порушився режим харчування. Я

ж і без того мучився зі своїм колітом. Тепер же, позбувшись нормального сніданку та вечері, ледве пересував ноги. Час від часу ставалися напади: мене нудило, з рота пливла слина з кров'ю та шлунковим соком. Все ж я не здавався і, як раніше, керував роботами.

В кінці серпня 1954 року органи тихенько, без широкого розголосу почали викликати засланців і видавати їм паспорти та дозвіл на виїзд з Мурти. Не пригадую, в який спосіб було викликано мене, проте я одержав те, про що мріяв день і ніч – дозвіл вільно виїхати на милу Україну. Негайно сповістив Шагеєва, що виїжджаю. Він умовляв мене, благав залишитися в Мурті. Обіцяв усілякі блага. Мовляв, забирайте сюди сім'ю, я все зроблю, аби ви могли побудувати собі найкращий будинок, роботою інженера при райспоживспілці будете забезпечені на все життя. Коли всі прохання, обіцянки й наполягання було вичерпано (я ж не змінив своєї думки), то він рішуче заявив: "Або ви закінчите розпочате будівництво, або знайдете собі достойну заміну. Лише тоді я підпишу наказ про ваше звільнення". Добре сказати – "закінчите". Те закінчення потребувало місяців. Прийде зима і ті місяці розтягнуться невідомо на скільки! Чи міг я спокійно почувати себе? Треба було шукати виходу.

Засланці один по одному залишали Мурту, а я – мов прип'ятий ланцюгом. Вже й Вареник почав "ліквідовуватись". Розпродував майно, оголосив про продаж будинку. Швидко знайшовся і покупець – татарин-засланець із родиною. Вони швидко сторгувались, і мені належало негайно вибиратися...

Й от одного похмурого дня зайшов до мене Авґуст і сповістив, що до Мурти приїхав інженер-будівельник з Єнісейська чи з Дудінки і вже топче стежку до посади виконроба на промкомбінаті. Як ужалений, я підскочив і негайно послав розшукати і будь-якою ціною привести до мене того інженера. Зо три дні Авґуст "ловив" його. Нарешті він таки прийшов. Відрекомендувався: Горошков Петро Михайлович. Почалась розмова. Я запитав про його працевлаштування. На що він відповів, що фактично вже вважається на роботі у промкомбінаті. Я зумисне здивовано зауважив: "В такій вошивій організації?" І почав розводитися, що з його фахом та практикою можна влаштуватися куди краще. І тут же запропонував узятися за вже налагоджену справу з повним штатом робітників. Наголошуючи на перевагах роботи у такій організації, як споживспілка, обіцяв: "Як сир у маслі качатиметеся!" Однак він був стріляний: прислухався, але згоди не поспішав давати. Сказав, що подумає, і пішов.

На другий день нібито випадково знову зайшов до мене. Знову говорили. Він, нарешті, поцікавився документацією, сказав, що треба оглянути будівлі, ще трохи поламався і врешті-решт погодився зайти до Шагеєва. Моє серце билося, як птах. Я молив Бога, щоб його висватати.

Шагеєв, підозрюючи, що я підсовую йому будь-кого, спочатку говорив неохоче. Однак довідавшись, що він будівельник із великим стажем, нарешті погодився його взяти.

Мене охопило бажання якомога швидше позбутися будівництва, вирватися з Мурти. Та чи не більше підганяв і стан здоров'я: я вже й ходив бокаса, перехнябившись на один бік. Нарешті всі справи здано, заповнено й підписано всі акти. Підписано й наказ про моє звільнення.

Мене трясла пропасниця: невже я вільний?! Напруженість останніх років життя, а особливо, останніх тижнів далася взнаки – настала повна депресія. Я, ніби висмоктаний, ледве пересувався. Але все ж, як перелітний птах, збирався в дорогу. Одержавши паспорта, ще написав сім'ї, запитуючи, чи повертатися, чи, може, краще не їхати. Дружина і діти написали, аби я повертався...

Хто не звільнявся із заслання, не скидав машкару приреченості, не виривався з безнадії, не виїздив із притулку неволі й суму, той ніколи не зро-

зуміє, не відчує, не переживе того, що пережив я, коли вулиці, хати, знайомі околиці шалено утікали назад, у безвість... Ось проскочили повз готель, де я ночував першу свою ніч у Мурті, залишився позаду маслозавод, застугонів місток, ніби озиваючись на мій останній виїзд. Нарешті розвилка. Зір чіпляється за садибу лікарні, а назустріч – остання пам'ять, витвір моєї наполегливої праці: лінія електропередачі. Стовпи, ніби змагаючись наввипередки з машиною, шалено мчали один до одного. В мить виструнчилися в одну шеренгу, а по тому, ніби злякавшись, побігли один від одного у далину. Нарешті й те зникло. Машина з розгону шугнула в лісові хащі, ковтаючи кілометри дороги.

Отже, прощай, Мурта! Відрада і притулок тубільців, а моя недавня незамкнена тюрма. На серці біль, на душі печаль. Там я схоронив свої найкращі роки, свої сили, мрії і надії. П'ять із половиною років! Їх ніколи ніхто в світі не поверне мені!..

...Осіннього вечора я висідав на київському вокзалі. То було 6 листопада 1954 року. Скільки разів я мріяв, що колись зникне примара сваволі, знущання, що прийде справжня воля і до мене. Що я повертатимуся до Києва, і не сам, а разом з іншими мучениками, жертвами культу особи. Що нас урочисто зустрічатимуть, що прийде сім'я з квітами і радістю...

На пероні метушня. Зустрічі: обійми і поцілунки, а часом сум і байдужість. Шукаю очима своїх... Нарешті бачу сина. Він спішить до мене. Невже сам? Так, більше нікого. Привіталися. Він бере чемодан. Поїхали трамваєм на Артема. Нарешті прочиняю знайомі двері. Заходжу. Праворуч, близько дверей – дружина, ліворуч – донька. Зворушливо вітаємося...

Так закінчилась ще одна сторінка мого життя. Починається нова... Яка то вона буде?

1967

Літературно-художнє видання

Іван КОЗУБ

Доба і доля

СПОГАДИ

Підп. до друку 28.08.96. Формат 70х100/16. Папір офс. № 1. Гарн. Софія.
Офс. друк. Фіз. друк. арк. 31,0+1,0 арк. вкл.Ум.-друк. арк. 42,6.
Ум. фарбо-відб. 42,6. Обл.-вид. арк. 50,67. Зам. 7002.
Віддруковано в Чернівецькій облдрукарні.
274018, м. Чернівці, вул. Головна, 200.